İSLÂM TARİHİ

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi

Notlar ve Edisyon
Doç. Dr. Cem ZORLU

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI: 75
İSLÂM TARİHİ ARAŞTIRMALARI: 3

Kitabın Adı:
İslâm Tarihi
© Ağaç Kitabevi Yayınları, 2005

Yazan:
Filibeli Ahmed Hilmi

Notlar ve Edisyon:
Prof. Dr. Cem Zorlu

Yayın Editörü:
Erhan Güngör

ISBN: 978-975-6628-99-7

1. Basım: *İstanbul*, Ocak 2005, Anka Yayınları
2. Basım: *İstanbul, Ağustos 2009*

Kapak Tasarım:
Mehmet Bakır

Ofset Hazırlık:
Ağaç Kitabevi Yayınları

Baskı - Cilt:
İstanbul Matbaacılık
(0212 554 40 05)

Yayıncı Sertifika No:12866

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI
Merkez:(Ağaç Kitabevi) Fevzipaşa Cad. Şehit Kubilay Sk. (ptt yanı) Fatih/İstanbul
Tel:0212 621 83 31 Faks:0212 621 84 52
Şube:(Yayınevi) Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. Yücer Han No:46/8 Cağaloğlu Eminönü/İstanbul
Tel:0212 514 53 54 Faks: 0212 514 53 55
www.agackitabevi.com - info@agackitabevi.com
www.kitapalemi.com - destek@kitapalemi.com

İSLÂM TARİHİ

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi

Notlar ve Edisyon:
Prof Dr. Çem ZORLU

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI

AHMED HİLMİ Şehbender (konsoloş) Süleyman Bey'in oğlu olarak, 1865 yılında Filibe'de doğdu. İlköğrenimini Filibe'de tamamlayan Ahmed Hilmi, âilesiyle birlikte İzmir'e taşındıktan sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Sultanî'ye (Galatasaray Lisesi) girdi. Okulu bitirdikten sonra 1890 yılında Duyûn-u Umûmiyye (Genel Borçlar) İdaresi'nde göreve başladı. Görevli olarak gönderildiği Beyrut'ta Jön Türklerle tanıştı ve onları desteklediği için Mısır'a kaçarak Terakki-i Osmânî Cemiyeti'ne girdi. "Çaylak" adlı bir mizah gazetesi çıkardı. 1901'de İstanbul'a döndü, ancak yakalanarak Fizan'a sürüldü. Burada tasavvufla uğraşan Ahmed Hilmi, Arûsî tarikatına girdi ve vahdet-i vücûd felsefesine inandı. Meşrûtiyetin ilanıyla birlikte 1908'de yeniden İstanbul'a gelen Ahmed Hilmi, "İttihâd-ı İslâm" adlı haftalık bir gazete çıkardı. Gazete kısa sürede kapanınca "İkdam" ve "Tasvir-i Efkâr"da yazılar yazdı. Tasvir-i Efkâr'da yayımlanan yazılarında "devr-i istibdat" diye nitelediği Abdülhamid yönetimini eleştirdi. 1908'den sonra Dârulfünûn'da (üniversite) felsefe dersleri verdi. 1910 yılında haftalık olarak çıkardığı "Hikmet" dergisini 1911'de günlük gazete olarak yayımlamaya başladı. İttihad ve Terakki'yi de sert biçimde eleştirdiği için gazetesi sık sık kapatıldı. Sonunda gazetesi ve matbaası tümüyle kapatılarak Bursa'ya sürüldü. Sürgünden dönünce 1 Ağustos 1912'de "Hikmet"i yeniden çıkardı. Ülkenin içinde bulunduğu durumu beğenmeyen, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkacağını haber veren Ahmed Hilmi, İttihatçılarla birlikte Hürriyet ve İtilaf yanlılarına da karşı çıktı. Materyalist görüşü savunan Baha Tevfik ve Celal Nuri ile ciddi tartışmalara girdi. "Maddiyyun Meslek-i Dalâleti" adlı kitabında materyalistlerin görüşlerini çürütmeye çalıştı. Ahmed Hilmi, hiçbir çevreye yaranamadığı için "Hikmet" gazetesi batınca "Coşkun Kalender" adlı haftalık bir mizah dergisiyle kısa sürede kapanan Münakaşa, Kanat, Nimet gazetelerini çıkardı. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen, İslâm kültürünün yanı sıra Batı felsefesini de çok iyi tanıyan Ahmed Hilmi'nin başlıca eserleri şunlardır: Tamamlanmamış "Ahval-ür-Ruh" ve "Yeni Mantık", "Yeni Akaid", "Tevhid İlmi", "İslâm ve İstikbalin Dini", "Şeyh Bedreddin", "Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?", "Bektâşîler", "Üç Feylesof", "İslâm Tarihi", "Müslümanlar Dinleyiniz", "Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti", "Öksüz Turgut", "A'mâk-ı Hayal". En verimli çağında bakırdan zehirlenerek 1914 yılında ölen Ahmed Hilmi'nin, masonlar tarafından zehirlendiği de öne sürülmüştür.

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRÜN NOTU 19

BİRİNCİ CİLT 23

ÖNSÖZ 25

GİRİŞ 33

BİRİNCİ KONU: TARİH 33

1- Tarih 33
2- Tarih ile Hurâfe ve Efsanelerin Farkı 33
3- Tarih ve Kavimlerin Rivayeti 34
4- Tarih ve Tarih Öncesi 35
5- Tarih Öncesi Dönemin Kısımları 35
6- Tarihin Bölümlere Ayrılması 36
7- Tarihin Kaynakları 36

İKİNCİ KONU: DİN, FELSEFE VE BİLİM 37

1- Akılcılar 37
2- Zihinciler 38
3- Duyumcular 38
4- Tenkit Felsefesi ve Şüpheciler 38
5- İspat Felsefesi ve Tekâmül Felsefesi 39
6- Maddeciler ve Tekçiler 39
7- Vücutçular ve Rûhânîler 39
8- İlâhçılar 39
9- İlmin Yetkisi 39
10- Felsefenin Konusu 40

ÜÇÜNCÜ KONU: DİN 43
1- Dinin Tarifi 43
2- Din Duygusu 45
3- Dinin Gerekliliği ve Faydaları 46
DÖRDÜNCÜ KONU: DİNSİZLİK VE NETİCELERİ 53
1- Ahlâk Düşüncesinin Kaybolması 53
2- Toplum ve Özgürlük Düşüncelerinin Kaybolması 55
3- Saadetin Kaybolması 57
BEŞİNCİ KONU: DİNLERİN TASNİFİ 61
1- Hegel'in Tasnifi 62
2- Hartmann'ın Tasnifi 63
3- Tiéle'in Tasnifi 64
4- Seibeck'in Tasnifi 65
ALTINCI KONU: MANEVÎ DEĞERLERİ BAKIMINDAN DİNLERİN TASNİFİ 71
1- Bâtıl Din 71
2- Makul Din ve Doğal Din 71
3- Hak Din ve Semavî Din 74
4- Karışık Din 79
YEDİNCİ KONU: HIRİSTİYANLIĞI VE DİNLERİ ELEŞTİRENLER 81
1- Kant 81
2- Spinoza 82
3- David Friedrich Strauss 84
4- Bauer 85
5- Rénan 85
SEKİZİNCİ KONU: MÜSLÜMAN OLMAYAN TENKİTÇİLER ve TARİHÇİLER 87
1-Voltaire 87
2- Henri de Bornie 87
3- Dozy 88
4- Ernest Rénan 88
5- Carre de Vaux 94
6- Garcin de Tassy ve Caussin de Perceval 97

7- Weil 97
8- Muir 97
9- Chantepie de la Saussaye 98
İSLÂM TARİHİ 99
GİRİŞ 99
1- İslâm'ı İnkâr Eden İki Grup 99
2- Dozy ve Benzerlerine Ait Düşüncelerin Özeti 101
3- Tarihin Olabilirliğini Ortadan Kaldıran ve Ruhsuz Bırakan Yarım Hükümlü Zanlar 102
4- Olayları Çarpıtarak Kendi Düşünce Ekolüne ve Amacına Hizmet Etme Hastalığı 104
5- En Doğru Yöntem 107
BİRİNCİ KONU: ARAP YARIMADASI VE ARAP TOPLULUKLARI 109
1- Tabiat Şartları 109
a- Arap Yarımadası 109
b- Yeri, Sınırları ve Yüzölçümü 109
c- Tabiî Şekli, Dağları ve Nehirleri 110
d- Sahilleri ve Adaları 112
e- İklim ve Havası 113
2- Araplar 116
a- Arab-ı Âribe (Asıl Arap) 116
b- Arab-ı Müsta'ribe (Araplaşmış Arap) 118
3- Adnân ve Kureyş Soyu 119
4- Hâşimîler ve Emevîler 121
5- Hz. Peygamber'in Nesebi ve Araplarda (Ensâb) Soylar İlmi 121
İKİNCİ KONU: İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR 123
1- Dinî Şekiller 123
2 - Musevîlik ve İsevîlik, Putperestlik, Ruhî ve Sosyal Durum, Din Fikri, Allah, İlâhlar ve Cinler 125
3- Yönetim, Siyaset ve Âdetler 129
ÜÇÜNCÜ KONU: İSLÂM'IN ORTAYA ÇIKMASINDAN ÖNCE DÜNYANIN DURUMU 131
1- İran Devlet ve Medeniyeti 131

2- Romalılar, Yunan Medeniyeti ve İbrânîler 131
3- Dinî ve Sosyal Genel Durum 134
4- Kozmik Kanunların En Geneli: Olayların Mantıkî Teselsülü/ Ardışıklığı 134
5- İslâmî Gelenekler ile Sosyoloji İlminin Kurallarının Birbirine Uygunluğu 135
DÖRDÜNCÜ KONU: PEYGAMBERİMİZİN DOĞUMUNDAN..... PEYGAMBER OLUŞUNA KADAR 137
1- İslâm An'aneleri/Rivayetleri 137
2- Peygamberimizin Doğumu 139
3- Çocukluk ve Gençlik Devresi 139
4- Bahîra ve Hurâfesi 140
5- Seyahat 141
6- İbâdet, Tefekkür ve Peygamberliğin Görülen İşaretleri 141
7- Hatîce ile Evlilik 142
8- Vahiy ve Peygamberlik 142
BEŞİNCİ KONU: HZ. MUHAMMED'İN RİSÂLETİ 143
1- Kelimelerin Manalara Uygunluk Dereceleri, Benzetmeler, Semboller, Metinden Anlaşılan Manalar 143
2- İttisâl (Kulun Allah'la İlişki Kurması) İmkânı 147
3- Peygamberlik ve Velîlik 148
4- Keşif, Rüya, İlham 149
5- Vahiy 152
ALTINCI KONU: PEYGAMBERLİKTEN HİCRETE KADAR 155
1- Kureyş'in Peygamberliği Kabul Şekli 155
2- Bugünkü Materyalist ve Rasyonalistlerin Fikri 157
3- İslâm'ı İlk Kabul Edenler 162
4- Müslümanlara Eziyet Edilmesi ve Habeşistan'a Hicret 163
5- Hamza'nın ve Ömer'in Müslüman Olması 164
6- Akrabayla İlişkinin Kesilmesi 168
7- Tâif Seferi 170
8- Akabe Biati 171
YEDİNCİ KONU: PEYGAMBERİMİZİN Mİ'RÂCI 173
1- Mi'râc Hakkında İki Fikir: Maddî ve Manevî 173

2- İttisâl ve Fenâfillah 174
3- Muhammed'in Hakîkati ve Mi'râc'ın Hakikati 175
SEKİZİNCİ KONU: HİCRETTEN İRTİHÂLE KADAR 183
1- Hicret 183
2- Mescidin Yapılması ve Kardeşlik Sistemi 185
3- Münâfıklar 188
4- Peygamber'in Savaşları 188
DOKUZUNCU KONU: PEYGAMBERİMİZİN HAYATI 201
1- Siyâset, İdâre ve Haksız Eleştiriler 201
2- İslâm'ın Sosyal Görüşlerinin Esası 204
3- Peygamber Efendimizin Medenî Davranış ve Muameleleri 204
4- Zeyd ve Zeyneb Kıssası 206
5- İfk Olayı 207
ONUNCU KONU: İRTİHAL VE İRTİHAL ESNASINDA İSLÂM'IN TEMELLERİ İLE DURUMU 211
1- İslâm'ın Sınırları ve Kabileler 211
2- Hz. Peygamber'in Başardığı İşler 212
3- Peygamber Efendimiz Tarafından Geleceğin Açıklanması 213
4- Veda Haccı 214
5- Peygamber'in İrtihali 215
ON BİRİNCİ KONU: HZ. PEYGAMBERİN HUYLARI, AHLÂK VE HUSÛSİYETLERİ 221
1- Doğruluk ve Saflık 221
2- Kanaat ve Cömertlik 221
3- Sâdelik ve Asâlet 222
4- Tevâzu ve İyilikseverlik 222
5- Yiğitlik ve Metinlik 223
6- İleri Görüşlülük 223
7- Af ve Güler Yüzlülük 223
8- Karşısındakinin Ruh Halini Anlama 224
9- Hz. Peygamber'in Şemâili 224
10- Peygamber Efendimizin Mirası 229
ON İKİNCİ KONU: FELSEFE VE SOSYOLOJİ 229

1- İslâm Toplum Biliminin Esası 229
2- Özel Kardeşlik ve Genel Kardeşlik 230
3- Adâlet ve Eşitlik 230
4- Aile ve Evlilik 234
5- Kölelik 236
6- Ahlâk 237
ON ÜÇÜNCÜ KONU: İSLÂM DİNİ 239
1- İmanın ve İslâm'ın Esasları 239
2- Allah'a İman 240
3- Rasûl'e İman 242
4- Âhiret 242
5- Düşünce ve Anlayış Dereceleri 243
6- Tenzîh Fikri ve Tevhîd Fikri 244
ON DÖRDÜNCÜ KONU: ÖNEMLİ MESELELER 245
1- Âlemin Yaratılışı 245
2- Hudûs ile Kıdem ve Yaratıcı ile Varlık 245
3- Melekler ve Cin 247
4- Kitaplar ve Rasuller 250
5- Garanik Meselesi 250
6- Şerîatlar ve İbâdetlerin Hikmeti 254
ON BEŞİNCİ KONU: RUH VE TUHAF DURUMLARI 255
1- Ruh 255
2- Tecrübe ve Kuralları Şaşırtan Bazı Ruh Halleri 256
3- Bazı Rüyalar ve Doğuşlar 256
4- Önsezi ve Keşif 257
5- Vahiy ve İlham 258
ON ALTINCI KONU: DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI 261
1- Üç Büyük Peygamber: Mûsâ, İsâ ve Muhammed (s.a.v.) 261
2- Mûsevîlik, Hükümleri ve Ahlâkî Prensipleri 262
3- İsevîlik 265
4- İslâm Dini 266
5- Bilimsel Düşünce ve Dinler 267
6- Sürekli ve Kapsamlı Din 268

ON YEDİNCİ KONU: YÖNETİM ŞEKLİ VE ŞÛRÂNIN TEMEL PRENSİPLERİ 269
1- Hz. Peygamber'in Hükûmeti 269
2- Danışma Usûlü 269
3- Kardeşlik ve Eşitlik 270
4- Adâlet ve Hürriyet 270
5- Şûrânın Kurmayları 271
ON SEKİZİNCİ KONU: ASHÂBIN MERTEBELERİ VE FAZÎLET MESELESİ 275
1- Hz. Muhammed'in Siyaseti ve Hükümeti 275
2- Ashâbın Sevgi ve Fedakârlıkları 277
3- Ashâbın Birbiri Hakkındaki Fikirleri 278
İKİNCİ CİLT 281
BİRİNCİ KONU: İLK İHTİLAF 283
1- İrtihâlden Hemen Sonra 283
2- Hilâfet Meselesi ve Bir Hakikat 283
3- İmam Ali'nin Büyüklüğü 284
4- Ensâr'ın Fikri 288
5- Ebû Bekir'in Seçilmesi 290
6- Hâşimîlerin İctihâdı 291
7- Şî'a'nın İddiası 292
İKİNCİ KONU: EBÛ BEKİR'İN HİLÂFETİ 293
1- Hâşimîlerin Çekimser Kalmaları 293
2- Ebû Bekir ile Ömer'in Ali Hakkındaki Düşünceleri ve Hâşimîlerin Biati 294
3- İrtidat Hareketleri 302
4- Ebû Bekir'in İdarî Dehâsı ve Vicdanî Bağımsızlığı 302
5- Fetihler 304
6- Es-Sıddîk'ın Ahitnâmesi 306
ÜÇÜNCÜ KONU: HZ. ÖMER'İN HİLÂFETİ 309
1- Fetihler 309
2- Ömer'in Ahlâkı ve Siyaset Tarzı 309
3- İslâm Serveti ve Büyük Bir İnkılâp 311

4- Ömer'in Hizmetleri ve Tarihî Bir Muamma 313
5- Yaralanma ve Şehâdet 318
DÖRDÜNCÜ KONU: HZ. OSMÂN 319
1- Fârûk'un Geleceğe Ait Öngörüleri ve Endişeleri 319
2- Şûra ve Seçim 324
3- İdam Hükmü! 332
4- Bir Sürü Hata ve Kötü Bir Yönetim 332
5- Suiistimaller ve Şikâyetler 334
6- İhtilâl ve Osman'ın Şehâdeti 335
BEŞİNCİ KONU: MUHÂKEME 337
1- Yeni Nesil 337
2- Şer'î İlimler ve Yeni Âlimler 338
3- Ashâbın Etkinliği ve Medîneliler ile Onlara Sonradan Katılanlar 338
4- Gelişme ve Değişme 338
5- Yeni Bir Merkez! Şam 339
6- Muâviye ve Mesaisi 339
7- İmam Ali'nin Zor Konumu 341
ALTINCI KONU: ALİ'NİN HİLÂFETİ 345
1- İmam Ali ve Asrı 345
2- Zâhirî/Görünen ve Hakikî/Gerçek Düşünceler 345
3- Biat ve İsyan 346
4- Cemel Olayı 346
5- Muâviye'nin İsyanı 349
6- Sıffîn 350
7- Ali'nin Şehâdeti 352
8- Hz. Ali'yi Sevme ve Ondan Yüz Çevirme 352
9- İbn Sebe ve Grubu 353
YEDİNCİ KONU: EMEVÎLER DÖNEMİ 355
1- Hasan'ın İstifası 355
2- Hüseyin'in Şehâdeti 356
3- Emevîler ve Din 356
4- Emevî Devrinde İslâm'ın Sîması ve Yönetim Tarzı 357
5- Sosyal Gelişmeler 358
6- İhtilâl ve Sebepleri 359

7- Emevîlerin Batışı 360
SEKİZİNCİ KONU: İLK HUKUKÇULAR VE İLK MEZHEBLER 361
1- Sünnîler ve Hasan-ı Basrî 361
2- Ali'nin Fazîleti ve Ehl-i Beyt'in Hukuku 363
3- Ehl-i Beyt'i Sevmek Anlamında Şîa 366
4- Ca'ferî Mezhebi 366
5- Diğer Şîa Mezhebleri 366
1- Sebeiyye Fırkası 366
2- Kâmiliyye Fırkası 366
3- Albâiyye Fırkası 367
4- Mugîriyye Fırkası 367
5- Mansûriyye Fırkası 367
6- Hattâbiyye Fırkası 368
7- Hişâmiyye Fırkası 368
8- Nu'mâniyye Fırkası 368
9- Yunûsiyye Fırkası 369
10- Nusayriyye Fırkası 369
11- Cenâhiyye Fırkası 369
12- Gurâbiyye Fırkası 369
13- Rizâmiyye Fırkası 369
14- Zerâriyye Fırkası 369
15- Bedâiyye Fırkası 370
16- Benâniyye Fırkası 370
17- Bâtıniyye Fırkası 370
18- Zeydiyye Fırkası 371
19- İmâmiyye Fırkası 372
6- Şîa Hakkında Bazı Düşünceler 372
7- Hâricîlik 373
1- Muhakkime Fırkası 374
2- Ezrâkiyye Fırkası 374
3- Beyhesiyye Fırkası 375
4- Necedât Fırkası 375
5- Sufriyye Fırkası 375
6- Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye, Râbia fırkaları 375
7- Acâride fırkası 355

8- İlk Fıkıhçılar 376
9- Mu'tezile Mezhebi Hakkında Bazı Düşünceler 381
DOKUZUNCU KONU: DİĞER MEZHEBLER 387
1- Mürcie Mezhebi 387
1- Yunûsiyye 387
2- Ubeydiyye 388
3- Gassâniyye 388
4- Sevbâniyye 388
5- Sûmeniyye 388
2- Neccâriyye Mezhebi 388
3- Cebriyye Mezhebi 389
4- Hulûliyye 394
5- Müşebbihe Mezhebi 394
6- Tasavvuf ve Mutasavvıflar 395
7- Tasavvuftaki Usûl ve Mezhebler 404
ONUNCU KONU: TASAVVUFUN EVRELERİ VE AŞIRI EKOLLER 413
1- Birinci Devre: Hz. Peygamber'den Cüneyd'e Kadar 413
2- İkinci Devre: Cüneyd'den Muhyiddîn'e Kadar 414
3- Üçüncü Devre: Muhyiddîn, Çağdaşları ve Takipçileri 414
4- Te'vil ve Rumuzun Suiistimali 415
5- Tasavvufun Toplumsal ve Ahlâkî Tesirleri 416
ON BİRİNCİ KONU: BÂTİNİYYE VE HURÛFİYYE 419
1- Şîa ve Tasavvuf 419
2- Baskının Sebepleri 419
3- İsmâîlîler 419
4- Asıl Bâtınîler ve Hasan Sabbâh 426
5- Hurûfîler 427
6- Nokta Mezhebi 429
ON İKİNCİ KONU: ABBÂSÎLER DÖNEMİ 431
1- Bir Karşılaştırma 431
2- Abbâsîler ve Ehl-i Sünnet 431
3- Bu Devirde İslâm'ın Durumu 431
4- Hârûn ve Me'mûn: Kemâl Devri 434
5- İlk Gerileme Belirtileri 434

6- Manevî Nüfûzun Bölünmesi 435
ON ÜÇÜNCÜ KONU: ALİ OĞULLARI VE ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARI 439
1- Gerçek Ehl-i Beyt Mensubları ve On İki imam 439
2- Ali'nin Torunlarından İdrîs ve İdrîsîler 441
3- Fâtımîler 441
4- Endülüs 442
5- Genel Din ve Şüphe Mezhebi 444
ON DÖRDÜNCÜ KONU: AFRİKA'DA İSLÂMİYET 445
1- Berberîler ve Hâricî Mezhebi 445
2- Yeni Bir Mezheb ve Sâlih'in Kur'ân'ı 446
3- Murâbıtlar ve Muvahhidler 447
4- Tasavvuf ve Tarîkatların Yayılması 450
ON BEŞİNCİ KONU: TÜRKLER VE İSLÂM 453
1- İslâm'ın İlk İstilâ Devrinde Türkler 453
2- Türklerin İlk Dini 454
3- Türklerin İslâm Sahnesinde Görünmeleri 455
4- Toplumun O Zamanki Durumu ve Haçlılar 457
ON ALTINCI KONU: MOĞOLLAR VE İSLÂM 461
1- Moğolların Ortaya Çıkışı ve Cengiz Han 461
2- Moğol İstilâsında İslâm Âlemi 461
3- Hıristiyanlık ve Moğollar 463
4- Moğolların İslâm'a Hizmeti 472
ON YEDİNCİ KONU: HAÇLILAR 473
1- Avrupa'da Hıristiyanlık ve Savaş Sebepleri 473
2- Bağnazlık Cinneti 474
3- Uyanış ve İstilâ Arzuları 475
4- Haçlıların Hücumları 476
5- Salâhaddîn ve Kılıç Arslan 477
6- Haçlı Savaşlarından Hıristiyanlıkça Sağlanan Faydalar 478
ON SEKİZİNCİ KONU: TARÎKATLAR 479
1- Tarîkatların Kazandığı Önem ve Sebebleri 479

2- İlk Tarîkatlar 479
3- Tarîkatların Sosyal Tesirleri 481
4- Müslüman Yöreler ve Tarîkatlar 482
ON DOKUZUNCU KONU: OSMANLI TÜRKLERİ 493
1- Osmanlılar Ortaya Çıktığı Zaman Avrupa ve İslâm Âlemi 493
2- Yeni Bir Yükselme Devri 493
3- Yeni Fetihler 493
4- Osmanlı Hilâfeti 495
5- Sünnî ve Şîa Çekişmeleri 493
6- Genel Gerileme ve Osmanlı İslâm Âleminde Gerileme 497
YİRMİNCİ KONU: VAHHÂBÎLER VE BAZI TEŞEBBÜSLERİ 499
1- Şikâyetler ve Yanlış Çareler 499
2- Nâdir Şah ve Birlik Arzuları 499
3- Sultan Mahmud'un İnkılâbı 500
4- Vahhâbîlerin Ortaya Çıkışı 501
5- Vahhâbîlik ve Protestanlık 501
YİRMİBİRİNCİ KONU: ÇÖKÜŞ VE SEBEPLERİ 509
1- Akıl ve İslâm 509
2- İlim, Fen ve İslâm 509
3- Yanlış Anlayışlar 510
4- Şekilperestlik 511
5- İlerleme Düşmanlığı ve Duraklama 512
6- Havass ve Avam 513
YİRMİ İKİNCİ KONU: İSLÂM'IN ÇÖKÜŞÜ 515
1- İslâm Medeniyeti 515
2- Düşünceler ile Âdetlerin Çarpışması 515
3- Servet, Satvet ve Gaflet 516
4- Yeni Mücâdele Faktörleri: Hıristiyanlık 516
YİRMİ ÜÇÜNCÜ KONU: GÜNÜMÜZDE İSLÂM 519
Birinci Kısım: Muhâlifler ve Eleştirmenler Ne Diyor? 519
1- Dozy'nin Eleştirileri 519
2- Le Chatalier, Chantepie de la Saussaye ve Diğer Düşünürlerin Düşünceleri 533

YİRMİ DÖRDÜNCÜ KONU: REFORMLAR VE İSTİKBÂL 539
İkinci Kısım 539
1- Eleştiriler ve Önemleri 539
2- Yenileşme Fikri ve Toplumda Reformun Gerekliliği 539
3- Reform Teşebbüsleri 541
4- Şeyh Abduh ve Cemâleddîn-i Afgânî 543
5- İctihad Kapısı Ne Şekilde Açılmalı? 550
6- Sonuç 552
İNDEKS 555

EDİTÖRÜN NOTU

Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslâm Tarihi (Târîh-i İslâm)* adlı eseri, klasik anlamda bir İslâm tarihi olmanın ötesinde felsefe, kelam, tasavvuf, psikoloji, mezhepler tarihi v.s. gibi disiplinlerde de önemli bilgiler vermektedir. Yazar, söz konusu bilim dalları ile ilgili konuları tarihî olayların arasına serpiştirerek bize aktarmaktadır. Filibeli, felsefî birikimine dayanarak tarihî olayları eleştirel bir bakış açısıyla ele almakta ve tarih felsefesine ilişkin dikkat çekici örnekler sunmaktadır.

Aslı Osmanlı Türkçesi olan eser, daha önce -bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla- üç kez günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz:

1- Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, nşr. Mümin Çevik, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, 1971.

Bu çalışma, orta büyüklükte olup tek cilt halinde yayınlanmıştır ve 568 sayfadır. Yayıncı herhangi bir giriş yazısı veya notu koymadan doğrudan esere başlamış, metni olduğu gibi Latin harflerine aktararak Osmanlıca terkipleri korumuş ve hiçbir ilave not ve sadeleştirme yapmamıştır. Çalışma, metni aynen muhafaza ettiği için eserin orijinal halini okumak ve anlamak isteyen okuyucular tarafından tercih edilebilir.

2-Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Ziya Nur, Ötüken, İstanbul, Birinci Basım:1974, İkinci Basım:1982.

Bu çalışma, büyük boy olup tek cilt ve 846 sayfadır. Eseri yayına hazırlayan Ziya Nur, *"Müellif ve Eser Hakkında Birkaç Söz"* başlığı altında 20 sayfalık bir giriş yazısı kaleme aldıktan sonra eserin asıl metnine geçmiştir. Eseri günümüz Türkçesine aktarırken yayıncı, hem zaman zaman dip-

not koymuş hem de "İstidrat" başlıkları altında bazı konulara uzun ilaveler yapmış ve bu da eserin hacmini artırmıştır.

3- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Sadeleştiren: M. Rahmi, Akpınar Yayınevi, İstanbul, 1987.

Bu çalışma büyük boy tek cilt halinde olup, 688 sayfadır. Baş tarafında sadeleştirene ait bir sunuş ve Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, adlı eserinin (2. baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979) 278-287 sayfaları arasında bulunan Şenbenderzâde Ahmed Hilmi'nin hayatı, eserleri, çalışmaları ve fikirleri ile ilgili 15 sayfalık bir giriş yazısı bulunmaktadır. M. Rahmi, eseri günümüz Türkçesine aktarırken gerekli gördüğü yerlerde de S.N. (Sadeleştiren) notu ile dipnotlar koymuştur.

Bu çalışmalardan ilki Osmanlıca halinin aynen aktarılması olduğu için, günümüz okuyucularının bundan istifade imkânı oldukça sınırlıdır. Son iki çalışmanın dilleri çok ağır olmamakla birlikte yine de dil bakımından güncelliğini yitirmiştir. Bu açıdan eserin bir kez daha yayınlanmasını uygun gördük. Ancak eserin Osmanlıca metni üzerinde çalışırken özellikle yabancı şahsiyetlerin isimlerinin okunuşu konusunda bu üç eserden zaman zaman istifade ettik.

Şimdi bu eseri yayına hazırlarken izlediğimiz yöntemi ve yaptığımız çalışmaları maddeler halinde aktarmak istiyoruz:

1- Daha önceki çalışmalardan farklı olarak, yazarın konu başlıkları altında toplu olarak verdiği alt başlıkları metin içerisine yerleştirmeye çalıştık. Birkaç başlık dışında bu ara başlıklar tamamen bizim tasarrufumuz olup olabildiğince en uygun yere konulmaya çalışılmıştır ki, bununla amacımız eseri daha kullanışlı ve faydalı hale getirmektir. Bununla birlikte metnin orijinalinde bu ara başlıklar olmadığı için bazen bir önceki başlıkta anlatılan bilgilerin bir sonraki yeni başlık altında da devam ettiği görülebilmektedir.

Bazen yazarın konu altında verdiği başlıkların sıralamasını metnin içine yerleştirirken, içeriğe göre kaydırmalar yaptık; bazen metinde başlık ile ilgili verilen bilgiler, birkaç cümle ile sınırlı veya metnin diğer başlıkları arasına serpiştirilmiş ise bu bilgiler için ayrı bir başlık koymadık; bazen başlıkları birleştirerek verdik; bazen de yazar koymadığı halde ilave başlıklar koyduk.

Yazar bazı yerlerde konu başlığı altında vermediği halde metin içerisinde başlıklar koymuştur, bazen de verdiği başlıkla ilgili herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Biz kendisiyle ilgili bilgi aktarılmayan başlıkları koymadık; fakat ara metinde verdiği başlıkları yazarın verdiği yere yerleştirdik.

2- Eğer cümle anlaşılıyorsa yazarın cümle yapısını aynen koruduk ve sadece kelimeleri güncelledik. Çok az da olsa bazı günümüz anlatım tarzına uymayan cümleleri günümüz cümle yapısına aktardık.

3- Gerekli gördüğümüz yerlerde ya metin içine ( ) parantezini kullanarak ya da (edt.) notu ile birlikte dipnot koyarak açıklamalar yaptık. Metin içindeki [ ] parantez içi açıklamalar ise yazara aittir.

Bu çalışmamızı başta sona okuyarak gerekli düzeltme ve katkılarında bulunan Yrd. Doç. Dr. İsmail Taş beye ve yüksek lisans öğrencim Ali Dadan'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca böyle önemli bir eserin yeniden Türk okuyucusuna kazandırılmasına vesile oldukları için Anka Yayınevi yetkililerine de takdirlerimi sunuyorum. Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Doç. Dr. Cem ZORLU
KONYA 2004

BİRİNCİ CİLT

ÖNSÖZ

Bizim toplumsal yapımızın, insan toplumlarını yöneten ve düzenleyen kanunların etkisinin dışında kalamayacağını yeri geldikçe söylüyoruz.

Düşünceler de şartlar gibi tekâmül/gelişim ve değişim kanunlarına uyar. Medenî toplumlar ile geri kalmış toplumlar arasında yaşayış, giyim-kuşam ve sanat v.s. gibi noktalarda ne kadar fark varsa; evren ve içindekileri, akıl ve duyu organlarıyla algılanan şeyleri algılayış biçimlerinde de o kadar fark vardır.

Bununla beraber bu farklar, hep şekiller ve görüntülerle ilgili olup, bu kadar değişken ve hareketli durumlar karşısında değişmeyen ve sabit kalan esaslar da vardır. Örneğin giyinme şekli, sayısız şekillere girdiği ve hâlâ sayısız şekillerde uygulandığı halde "giyinme düşüncesi" sabit kalmaktadır.

Demek ki mesele, sabit kalan esas ile değişime uğrayan görüntüleri ayırmaktır. Maalesef, çok kolay zannedilen bu durum, aksine oldukça zordur.

Şu tarihî bir gerçektir ki, insanoğlu geleneğin esiri, yeniliğin düşmanı ve gerçekte muhafazakârdır. O, tekâmül yasasına uymak ve hatta akıl ve vicdanıyla bu yasanın etkisini kolaylaştırmak yerine, tam aksine bütün gücüyle direnmiş ve muhalefet etmiştir. İnsan toplumlarında tekâmül ya hissedilemeyecek kadar yavaş meydana gelmiş, ya da inkılap ve ihtilâl şekillerinde olmuştur. Yavaş tekâmüller, bazen durma noktasına yaklaşır ve çoğu kez de tamamen kaybolarak yerine yine bir tür tekâmül[1] demek olan "ters tekâmül" yani çöküş başlar.

---

[1] Tekâmül, mutlaka ilerleme anlamına gelmez. Aslında çoğu kez tekâmül, yükselme/ilerleme ile beraber olursa da bazen de aksi meydana gelir.

Tekâmül yasasına karşı koyma, bir dereceden sonra karşı koyanların korumaya çalıştıkları esasların bile kaybedilmesini yani yok olmasını gerektirir.

Bütün bu söylediklerimizden amacımız, uzun ve bölgesel bir tekâmüle sahne olan Avrupalılarla ilişki ve irtibat kurmak zorunda olduğumuz günden beri, bizim de gelişerek onların seviyesine yetişmek zorunda olduğumuzu, eğer bu zorunluluğu yerine getirmezsek hayatımızı sürdüremeyeceğimizi açıklamaktır. Fakat biz Doğulular için bu kadarını yerine getirmek yeterli değildir. Gelişim faktörlerinin etkileri her çevrede aynı değildir. Avrupalıların "tekâmül düşüncesi"ni aynen kabul etmeliyiz; ancak tekâmül tarzlarını aynen kabul etmek, bizim için faydadan çok zarar getirir. Çünkü, onların gelişim tarzları, ırkları, soylarına ait yetenekleri, çevreleri ve manevî durumları ile uyumludur. Onlarla bizim toplumsal yapımız arasında önemli farklar bulunduğundan Avrupa medeniyetini körü körüne taklit etmek, bizim için bir ilerleme kabul edilememesinden öte beşeriyet sahnesine taklit malı değerinde çığırından çıkmış bir millet şeklinde çıkmamıza yol açacaktır. Bu durumda da hayatta kalamayız. Şimdi olayı genelden özele indirgeyelim. Gerçeği itiraf edersek, kabul etmeliyiz ki bizde en geri kalmış ilim dalı ilâhiyat ve din felsefesidir. Âlimler sınıfının hâlâ eğitim şekli, eğitimini aldıkları ilimleri kaleme alış biçimleri, hele ikinci derecedeki ilimler, Ortaçağ'daki şekillerinden farklı değildir. Eğer milletin bütün fertleri Ortaçağ halkı seviyesinde kalmaya mahkûm veyahut hâlâ hepsi bu seviyede olsaydı hiçbir kötülük akla gelmezdi.

Fakat, milletin düşünen ve olgun bireyleri, günden güne çoğalıyor ve zorunlu olarak da çoğalacaktır. Bu aydın şahsiyetlerin, halk tabakası üzerinde bir etkisi olduğu ve olmaya da devam edeceği kesindir. Bundan dolayı dinî ilimlerle meşgul olan kişilerle bu aydın şahsiyetler ve bir dereceye kadar halk tabakası arasında yabancılık günden güne daha çok hissedilmektedir. Eğer din âlimleri bu durumlarında ısrar edip kalırlarsa, iki ihtimalden birisi ortaya çıkacaktır:

1- Ya millet, Ortaçağ seviyesinde câhil bir halk ile aşırı, dinsiz ve fen eğitimi görmüş bir üst tabaka olarak iki gruba ayrılır ve din adamları, sadece birinci grubun övdüğü ve ardından gittiği insanlar olarak kalırlar;

2- Veyahut da bütün millet elbirliğiyle bu zamana uyum sağlamayan

şimdiki din adamlarını kaldırarak kendi vicdanlarına ve toplumlarına örnek olacak yeni bir din adamı sınıfı meydana getirir.

Her iki ihtimalin tehlikeleri vardır. Tarihin ve realitenin bize verdiği konum, bu tür ayrılıklardan kaçınmayı gerektirmektedir. Maalesef, zamanın gereklerini anlamayan muhafazakâr kitleye bir gerçeği ya bir felâket veya bir zorlama anlatır. Aşırı olanlara da gerçeği anlatmak aynı şekilde zordur. Demek ki, biz ne yaparsak yapalım, fikrî ve toplumsal konularda Avrupalıların geçirdiği evreleri zorunlu olarak geçireceğiz. Ancak onlarla bizim gelişim şartlarımız ve her iki din aynı olmadığından bu evreler, çevrelerin ihtiyaçları ile uyumlu olabilir. İşte din ve milletini seven düşünürler, bütün enerjilerini bu konuya harcamalıdırlar. Avrupalıların bağlı olduğu din, pek çok gizem ve hurafeleri topladığı ve daha doğrusu, isme aidiyetinden başka tarihî bir esasa dayanmadığı için:

Dinsizlik adına ortaya konulan gerçekler ile din adına ileri sürülen yalanlar arasında şaşırıp kalan halk, bir müddet tereddütten sonra yalanları kabul edemeyeceğini ve gerçekleri de reddedemeyeceğini ifade ederek küfrü yalana tercih etmiş ve çoğu, ya dinsiz ve yahut Hıristiyanlığa nispet edilemeyecek şekilde dindar olmuştur.

Fakat İslâmiyet, hurâfe ve efsânelerden, aklın reddedeceği ve hoşlanmayacağı hayallerden uzak ve insan vicdanını tatmin edebilecek tabiî bir dindir. Bundan dolayı bizdeki tekâmül:

Dinde olmadığı halde, din adına ileri sürülen yanlış fikirlerle, dinde olduğu halde gizli kalmış ve terk edilmiş hakikatler arasında bir tercih şeklinde meydana gelecek ve gelmelidir.

Bu tekâmülü kabul ettirmezsek, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi İslâmiyet'in de, -hem de haksız ve sebepsiz yere- yalnız câhiller ve âcizlerin vicdanlarını aydınlatacağı ve çoğu aydınlar ile zenginlerin ise dinsiz kalacağı kesindir. Zaten Avrupa için bir felâket olan dinsizlik, Doğu için son derece korkunç bir âfet olur.

Bundan dolayı millet ve vatanın selâmetini düşünenlerin, gecikmeden çalışmaları gereken en önemli konu budur. Bizden daha güçlülerin henüz daha bu zeminde adım atmamaları üzerine işte biz, âcizliğimizi bir tarafa bırakıp millet sevgisi ve gerçeği arama aşkı peşine düşerek ilk adımı atıyoruz. Şu nokta gayet açıktır ki, Doğu'da en çok ihmal edilmiş ilimlerden

birisi tarihtir, denilemez. Bilakis bizde tarih, her milletten daha çok yazılmıştır. Fakat bunların çoğu, hiçbir tahlil ve tenkit içermemektedir; işitilerek kaydedilmiş olaylardan, bu kitaplara birbirinin aynı dedirtecek kadar benzer anlamda tekrarlardan ve hatta kısmen İsrailiyyât ve hurâfelerden oluşmaktadır. Kişisel gözlemlere dayanan olaylara bile hayal ve yalanlar karıştırılmıştır. Gerçi, *Siyer-i Nebî ve Menâkıb-ı Ashâb* gibi sağlam eserler, Bîrûnî, İbn Haldun ve benzerleri büyük ilim adamları yok değil. Maalesef bunlar küçük istisnalar olup, az oldukları için etkileri de sınırlı kalmıştır.

Ancak bizde iyi tarih yazılmamış olması, doğaldır. Çünkü tarih felsefesi, tarih tenkidi ve tahlili, tarih yazma usûlü henüz pek yenidir. İbn Battûta neden Nachtigal gibi bir seyahatnâme yazmadı, demek; Hârûn er-Reşîd döneminde neden tren yapılmadı demek kadar anlamsız ve gereksizdir.

Eski İslâm tarihçilerini benzerleriyle karşılaştırırsak, görürüz ki, onlar dönemlerinin ilim anlayışına göre yazmakla beraber, her olayı kaydetmek sûretiyle kıymetli bir araştırma hazinesi meydana getirmişlerdir. Biz şimdiye kadar millî hazinelerimizin varlığından bile habersiz kalacak derecede cehâlet ve gaflet içinde zaman harcadığımızdan, Avrupalı ilim adamları, bizim araştırıp inceleyemediğimiz İslâmiyet'i de kendi imkânları çerçevesinde ve Yahudilik ve Hıristiyanlığa uyguladıkları metotlarla incelemeye başlamışlar; bu yolda bir çok eser meydana getirmişlerdir. Hollandalı oryantalist Dozy'nin[2] yazdığı ve Dr. Abdullah Cevdet Bey'in tercüme ettiği *İslâmiyet Tarihi* bunlardan biridir.

Bu eserin Müslümanlar arasında yayılması, hayretle karışık bir öfke, nefretle karışık bir hayret uyandırdı. Hatta bu esere bir çok da reddiyeler[3] yazıldı. Fakat itiraf etmeliyiz ki, imanın bir ürünü olan bu reddiyelerin hiçbir ilmî kıymeti yoktu. Yalnız bir tanesinin bir dereceye kadar tarihî bir

---

[2] 21 Şubat 1820'de Leiden'de doğan Reinhart Pieter Anne Dozy, Güney Fransa'nın Leiden şehrine yerleşmiş Protestan bir âileye mensubdur. 1837 yılında girdiği Leiden Üniversitesi'nde tarih, filoloji ve edebiyat alanlarında büyük başarı gösterdi. 1854'te genel tarih alanında profesör unvanını alan ve 1861-1867 yılları arasında Doğu dilleri kürsüsünde çalışan Dozy, çeşitli ülkelerdeki birçok tarih akademisinin üyeliğine seçildi. İyi derecede Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Portekizce bilen ve ilmî eserlerinde genellikle Fransızca kullanan Dozy, 30 Nisan 1883'te Leiden'de öldü. Arap giysileri, Abâdîler hânedânı, Endülüs tarihi ile ilgili eserler kaleme alan Dozy, Essai sur l'Historie de l'Islamisme (Leiden, 1863) adlı muhtasar bir İslâm tarihi yazmıştır. Abdullah Cevdet tarafından Târîh-i İslâmiyyet adıyla (Kahire, 1908) Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (edt. Bk. Mehmet Özdemir, "DOZY, Reinhart Pieter Anne", D.İ.A., IX, 513-514, İstanbul, 1994.)

[3] Bir fikri, bir görüşü reddetmek, çürütmek amacıyla kaleme alınan yazı ve kitaplar. (edt.)

kıymeti var ise de, yazılış şekli yine ilmî olmadığından, Dozy bilimsel açıdan reddedilmiş ve eleştirilmiş olmadı. Zaten oryantalistler arasında önde gelen bir şahsiyet olmayan Dozy'nin tarihi, artık eskimiş bir eser sayılarak ondan sonra İslâmiyet hakkında daha birçok eser yazılmıştır.

Gerçi bunlar Türkçe'ye tercüme edilmemiş iseler de, gençlerimizin çoğu yabancı dillere vâkıf oldukları için onları okuyabilirler ve okumaktadırlar. Bundan dolayı, halkın bu eserlerden haberdar olmaması, etkili olmalarına engel olamaz. Bu kadar çok ve çeşitli eserlerden her birine birer reddiye yazmak asla uygun olmaz. Bundan dolayı, bu eserlere temel olan felsefî metot reddedildiği ve bu usûle uyularak tahrif edilen veya değiştirilen olaylar gerçek haline kavuşturulduğu takdirde, Dozy'nin tarihi de dâhil olmak üzere İslâmiyet hakkında yazılmış yanlış eserler reddedilmiş olur.

Milli Eğitim Bakanlığı'nda, Dozy'nin tarihini reddetmek için bir komisyon oluşturulması ve buradaki muhterem arkadaşlarım tarafından başkan seçilmem üzerine bu düşüncemi kendilerine ve bakana açmıştım. İsteğim kabul edildi ve komisyonun ismi "İslâm Tarihi Komisyonu" şeklinde değiştirildi.

Ne yazık ki bu komisyon devam etmedi. Muhterem dostlarımın yardım ve birikimlerinden mahrum kaldığım için, bir müddet tereddüt ettikten sonra vicdanımın baskısına karşı duramayarak şu eseri yazmaya başladım.

Sıradan bir alışkanlıkta bile yenilik ve değişmeye itiraz olurken, en samimî ve en ciddî konuları içeren bu eser hakkındaki metot ve sorgulamamızın, tenkitler ve tahlillerimizin bir itirazlar zincirini beraberinde getireceğini biliyoruz. "Bârika-i hakikat, musâdeme-i efkârdan çıkar"[4] sözünün bir gereği olarak, biz bundan memnun oluruz. Yeter ki itirazlar, millet ve özellikle yüce dinimiz için bir fayda sağlayacak şekilde olsun. Ne var ki, itirazların çoğu bu şekilde olmayacaktır. Düşünmeyi terk etmiş, gelişmeye sırtını dönmüş, hakikate küsmüş bir güruh vardır ki söyledikleri sözlerde bir mana bile olmadığını fark edemeyerek çığırtkanlık yapmaktadırlar.

İnsan bunları işittikçe, piramitlerdeki mumyalar nutuk atıyor veya tarih öncesi çağlara ait fosiller feryat ediyor, sanıyor!

Bu güruh, körün değneğini bellediği gibi her konu hakkında sınırlı ve

[4] "Gerçek, fikirlerin karşılıklı tartışılmasıyla ortaya çıkar." (edt.)

adeta vezin türünden maddeler ezberlemişler; bu vezinler dışında söz söylenebileceğini akılları almamaktadır.

Bu güruh, gelişime ihtiyacı olmayan, değişme ve yenileşme kabul etmeyen din esasları ile gelişime uğramak zorunda olan kısımları bir türlü ayırt edemiyorlar.

Kendileri gibi düşünmeyen, kendileri gibi konuşmayan olursa hemen onu hata yapmakla suçluyorlar. Kendilerinin hata yaptığı ortaya konunca da, "Vay sen müctehid misin?" diyerek paylıyorlar.

"Siz ictihâd yapın!" denilince de "Bizim ictihâd yapacak gücümüz yok." diyerek, kendilerinden beklenmeyen bir büyüklük gösteriyorlar. O halde ne yapalım? Yahudilerin Üzeyr'i bizim Mehdî'yi beklediğimiz gibi kıyamete kadar müctehid mi bekleyelim? Din ile ilimi, iman ile ilerlemeyi birlikte götürmek isteyen İslâm Ümmeti ne yapsın? Aç bir adama ne zaman kadar "Hele bekle, ekmek yapmasını bilen yok, öyle bir usta ele geçerse sen de açlıktan ölmezsin!" diyeceğiz; veyahut "Asırlarca önce yapılmış ve artık taşlaşmış olan şu peksimeti yemeye bak!" diyerek avutacağız?

Bizden öncekilerin kıymetlerini ve çabalarını inkâr etmek haksızlıktır. Onların büyük eserlerinden istifade etmemek nankörlüktür. Fakat insaf edelim. Bir zât, ahlâklı ve dirayetli bir Amr, farz ediniz ki zamanındaki ilmin bütün feyizlerine sahip ve ümmeti bundan istifade ettirmek için bir şeyden, mesela ulaşım araçlarından bahsetmiş ve şu iki önermeyi koymuştur:

1- Taşıma araçlarını temin etmek gereklidir.

2- Zamanımızda öküz arabası en mükemmel taşıma aracı olduğu için mal nakletmek ve seyahat etmek isteyenlerin bu araçtan istifade etmesi gerekir.

Sonra aradan asırlar geçmiş, insanlar ilerlemişler, yollar ve ulaşım araçları değişmiş, mallarını öküz arabaları ile nakledenler, tren, uçak v.s. gibi mükemmel araçlardan istifade edenlerle artık rekabet edemeyerek ticaret yapamaz olmuşlar. Nihayet bunlar gözlerini açmışlar, zamanlarının büyükleri ve akıllıları olduklarını iddia edenlere müracaat ederek, ne yapacaklarını sormuşlar:

-Mallarımızı neyle nakledelim? demişler.

Cevap:

-Öküz arabasıyla!

-Zira?

-Zira bir zamanlar Amr öyle demiş.

Deseniz ki:

-A efendim! Amr kendi döneminde keramet buyurmuş; fakat bugün şartlar değişmiş. Amr'ın iki hükmünden birincisini, kıyamete kadar doğru olanını yani "Taşıma araçlarını temin etmek gereklidir." önermesini niçin atıyorsunuz da, zaman ve ihtiyaca göre değişen ve bundan dolayı da geçici olan 'öküz arabası meselesini' gündemde tutuyorsunuz.

Cevap:

-Zira içimizde Amr'dan akıllı kimse yok; bundan dolayı bu konuda yetkili bir kimse gelinceye kadar öküz arabasını tercih etmeye mecbursun!

Şimdi soruyu soran zavallılar ne yapsın? İki alternatiften birini kabul etmek zorunda kalmaktadır: Ya bunları dinlememek, yahut da hâlâ öküz arabasıyla mal nakline kalkışmak, yani iflas!

Bu söylediklerimizden amacımız, müctehidlik davası gütmek veyahut şu eseri yazmak için ictihâd yapmak zorunda kaldığımız meselesi değildir. Fakat artık kulaklarımız ictihâd kelimesinden ürkmemeli. Hiç olmazsa toplumsal yapımızla ilgili konularda, ulusal gelişmeye ait hususlarda, huzur ve yaşantımızla ilgili alanlarda yavaş yavaş seleflerimizin/bizden öncekilerin sözlerinden başka sözleri de işitmeye ve hazmetmeye alışmalıyız.

Bu eseri yazarken bütün insanlığa hitap ettiğimizi ve hele 350 milyonluk aziz ve muhterem bir insan kitlesinin özel muhatabımız olduğunu asla unutmadık. Başarı Allah'tandır.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi

Not: Bu eserimize son derece önemli dört konu daha ilâve etmeyi düşündük: 1- Yaratıcının Varlığını İspat, 2- Ruhun Varlığını İspat, 3- Peygamberliğin Varlığını İspat, 4- Harikaların Olabilirliği. Fakat, o zaman Giriş Bölümü çok uzayacağı ve başlı başına bir eser ve tenkidi olarak kabul edileceği için belirttiğim konuları, bu Tarih'e ilâve olarak ileride ayrıca bir kitap halinde yayınlamaya karar verdik.

GİRİŞ

BİRİNCİ KONU: TARİH

Tarih - Tarih ile Hurâfe ve Efsânelerin Farkı - Tarih ve Kavimlerin Rivâyeti - Tarih ve Tarih Öncesi - Tarih Öncesi Dönemin Kısımları - Tarihin Kaynakları

1- Tarih

Tarih, beşeriyetin hayat hikâyesi demektir. İnsanların ilk ortaya çıkmalarından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren bilgiler topluluğuna tarih adı verilir. İlk zamanlar tarih "hususî bir ilim" şeklinde değildi. Tarih, ilmin tarifine giremiyordu. Fakat sonraları tarih felsefesi meydana gelmiş ve ahlâkî, siyasî ve sosyal ilimler ile tarihin konuları adeta birleşmiş olduğundan, bugün tarih büyük bir ilmin önemli bir kolu olarak kabul edilmektedir.

2- Tarih ile Hurâfe ve Efsânelerin Farkı

İnsanlık henüz ilimler ve fenler ile kozmik olayları anlayıp yorumlayamadığı dönemlerde, bu olayları anlamak ve sebeplerini öğrenmek amacıyla sırf kendi hayallerinden ibaret birtakım masallar uydurmuştur.

Bunlara "esâtîr/efsâneler (mythe)" adı verilir. Bu masalların tarih açısından hiçbir değeri yoktur. Ancak insanlığa ait en önemli rûhî yansımalara işaret etmeleri açısından son derece önemlidirler. Gerçekten esâtîr, insanların hayal güçlerindeki icat yeteneklerinin kaybolmamış örnekleridir. Bu

açıdan esâtîrin tarih ve felsefede yeri vardır.

Esâtîrden çıkan ibretlerin en önemlisi, insanın bir meçhul önünde kalmaya razı olmadığı ve fıtrat açısından her şeyi bilmek arzusunda olduğudur. İnsan, bir şey için, "bilmiyorum" demeyi sevmiyor. O şeyi bilmeye çalışıyor. Bu amacı gerçekleştirecek tecrübelerden, yani ilimlerden yoksun olduğu zamanlar uçsuz bir umman olan hayal ve icat etme gücüne müracaat etmiş ve esâtîri meydana getirmiştir.

Esâtîr ile hurâfelerin farkı şudur: Esâtîrin dış dünyada hiçbir gerçekliği yoktur, sırf hayalin icat ettiği şeylerdir. Hurâfeler ise, hayal ile karıştırılmış ve aslı bozulmuş gerçek olaylardır. Hurâfeler(légende)den hayal ve bozulmuş kısım ayıklanabilirse normal tarihî bir olay karşısında bulunulduğu görülür.

Hurâfelerin tarih açısından önemi, esâtîrden daha büyüktür. Bir de hurâfeler esâtîrden sonradır. Esâtîr, tarih öncesi çağların bilinmez derinliklerinde başlamış, Yunan medeniyetiyle sönmeye yüz tutmuştur. Hurâfeler ise, nispeten yakın zamanlara kadar hüküm sürmüştür.

Tarihle meşgul olacakların gerçek tarihî olaylar ile esâtîr ve hurâfeleri ayırt etmeleri son derece gereklidir. Gerçi bunlardan esâtîrin, tarihî gerçekler ile hiçbir alakası olmadığı çok kolay anlaşılabilirse de, hurâfeler ile tarihî olayları ve hele hurâfelerin tarihî bölümleriyle hayalî bölümlerini ayırt etmek kolay değildir. Özellikle hayalî bölümler, iç dünyamızla ilgili olursa zorluk derecesi daha da artar.

3- Tarih ve Kavimlerin Rivayeti

"Rivâyet-i akvâm (tradition)"a an'ane, menkûlât ve nakliyyât adları da verilir. Bunlar, kavimlerin babadan oğula nakil ve rivayet ettikleri olaylar ve hâdiselerden oluşmaktadır. Tarih açısından rivâyetlerin önemi büyüktür. Bununla beraber rivâyetlerin hurâfelerden ayırt edilmesi de gerekir. An'ane, genel anlamıyla alınırsa, doğal olarak esâtîr ve hurâfeleri içine alır. Fakat biz, burada rivâyetleri, "ilmî olmayan ve yazıya geçirilmeden düzensiz bir şekilde atadan evlâda intikal etmiş tarihî olaylar" anlamında kabul ediyoruz. Bu sebeple rivâyetler ile hurâfeler arasındaki farkın bilinmesini tavsiye etmekteyiz.

Tarih, birçok konu ve bölümlerinde an'anelere büyük önem vermeye mecburdur; çünkü onlara muhtaçtır. An'aneler, hurâfelerden ayrıldığı tak-

dirde en geçerli tarih kaynaklarından biridir. Fakat, an'anelerin yersiz kullanımları, onları tarihî değerden düşürür.

4- Tarih ve Tarih Öncesi

Yakın zamanlara kadar tarih, birkaç bin senelik olayları kapsıyordu. Ancak, Avrupalı araştırmacılar Mısır'a ait eski eserleri, Ninova, Bâbil ve daha nice eski şehir harabelerini, Çin, Mısır, İran v.s. eski medeniyetlerin yazılı belgelerini incelemeye başladıkları zamandan beri tarih, 70 asırlık bir zamanı kapsamaktadır. Bundan ötesi için yukarıda saydığımız eserlerden bilgi elde etmek mümkün değildir. Kaldı ki, insanlığın ömrüne nispetle bu yedi bin senenin çok kısa bir zaman olduğunu düşünürler öteden beri tahmin etmişler ise de, önceleri bu konuda yeterli deliller yoktu ve olanların da tarihî değeri şüpheli idi. Sonra Boucher de Perthes isminde bir zâtın, Tufan'ın kalıntılarını keşfetmek amacıyla başlayan araştırmaları, tarihin ihtiva ettiği çağlardan çok daha önce yaşamış olan insanlara ait kalıntıları keşfetmekle sonuçlanmıştır. Bu yolda gösterilen gayret, kısa süre içerisinde tarihin yanı başında ve asıl tarihe giriş olmak üzere bir de "kable't-tarih (tarih öncesi)" ilmini kurdu.

Tarihin içine aldığı zaman 7.000 senelik bir zaman diliminden ibaret iken; tarih öncesi, bazı bilim adamlarına göre 350.000 ve bir kısmına göre, belki 800.000 senelik bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bizim kendi çapımızda yaptığımız incelemeye göre, bu senelerin miktarı hakkında kesin bir söz söylenememekle beraber, ikinci tahmin ilme daha çok uygundur. Bu şekilde insanlık tarihi, birisi asıl tarih ve diğeri tarih öncesi adıyla iki büyük kısma ayrılır.

5- Tarih Öncesi Dönemin Kısımları

Tarih öncesinin devirleri henüz ayrıntılı olarak kısımlara ayrılmamış ise de belli başlı üç devreye ayrılmıştır. Bunların birincisi "Taş Devri"dir. Bu devrede insanlar, âlet ve edevâtını ancak taştan, ağaçtan ve kemiklerden yapmış ve madenlerden hiçbirini keşfedememiştir.

İkinci devre "Tunç Devri"dir. İnsanların ilk önce bakır ve kalay madenlerini keşfettikleri anlaşılıyor. Üçüncü devre "Demir Devri"dir.

Bununla birlikte şu noktayı dikkate almak gerekir ki, tarihle tarih öncesinin arasını ayıran çizgi, kesin olmadığı gibi yukarıda belirttiğimiz üç dev-

reden ikinci ve üçüncüyü ayıran tunç ve demir, hâlâ zamanımızda en çok kullanılan madenlerdendir. Aynı şekilde zamanımızda birçok vahşî kabileler var ki, taştan başka bir şeyden alet ve edevât yapmasını bilmiyor. Demek ki Taş Devri şu anda dünyamızda hâlâ devam etmektedir.

6- Tarihin Bölümlere Ayrılması

Tarih, üç büyük devreye ayrılmıştır. Eski çağlar, Orta Çağ, Son Çağ. Tarihin bu bölünmesi, bütünüyle ilgili olup hepsine birden "genel tarih" adı verilir. Bir ülkenin, bir milletin, bir düşünce ve bir mesleğin tarihine "özel tarih" adı verilebilir. Peygamberler tarihi, İslâm tarihi, felsefe tarihi gibi. Şahısların hayatlarını anlatan tarihe de "tercüme-i hâl/biyografi" ismi verilir.

7- Tarihin Kaynakları

Tarihin kaynakları çoktur. Eski kavimlerin bıraktıkları eserler, mabedler, piramitler, bentler, kabirler, üzeri yazılı kiremit levhalar, alet ve edevât, fosiller, dikili taşlar, sütunlar, yazılı eserler, kavimlerin rivayetleri v.s. tarihin belli başlı kaynaklarıdır.

İKİNCİ KONU: DİN, FELSEFE VE BİLİM

Akılcılar - Zihinciler - Duyumcular - Tenkit Felsefesi ve Şüpheciler - İspat ve Tekâmül Felsefesi - Tekçiler ve Maddeciler - Vücutçular ve Rûhânîler - İlâhçılar - İlmin Yetkisi - Felsefenin Konusu

Dinler hakkında görüş beyan etmek, felsefe ekollerine göre değişiyor. Bundan dolayı dinler hakkında yazılan eserleri incelemeden önce, yazarlarının mensup oldukları felsefe ekollerini bilmek gerekir. Böyle olmazsa insanın elinde bir hakikat ölçütü ve inceleme ölçüsü bulunamayacağından birbirine zıt düşüncelerin oyuncağı olur ve yazılan şeyi ya sebepsiz reddetmek veyahut muhâkeme etmeden kabul etmek zorunda kalır. Özellikle Avrupalılara ait son eserler hep bilimsel bir kılığa bürünmüş olarak yayımlandığından, "bilim" kelimesinin tutkunu olanların bilimsel olmayan düşüncelere kapılması bile çok muhtemeldir. Bizim araştırmalarımızın anlaşılması için de bu düşünce sistemlerinin bilinmesi gerekir. Fakat bu giriş, ciltler dolusu eserlerle ancak hakkıyla anlatılması mümkün olan felsefe ekolleri hakkında detaylı malumat veremez. Bu sebeple bu ekollerin genel hatları ve önemlileri hakkında çok kısa olarak bilgi vermekle yetinmek zorundayız.

1- Akılcılar[5]

Bunlar, akıl ile araştırılması, incelenmesi mümkün olmayan veyahut akla ve âdetlere ters düşen, kabul edilmesi imana muhtaç olan şeyleri reddeder. Hakikatleri ve mucizeleri yorumlayarak bunları aklî ve "doğal" bir

[5] Akliyyûn/Rasyonalistler. (edt.)

biçimde kabul eder. Bunlara "rasyonalistler" adı verilir. Son zamanlarda, rasyonalistlerin ilkelerini, Protestanların meşhur büyüklerinden birçokları Tevrat ve İncil'e, Zend-Avesta'ya, Hint mukaddes kitaplarına ve hatta Kur'ân-ı Kerîm'e ve başta Hıristiyanlık olmak üzere bütün dinlere ve İslâmiyet'e tatbik etmişlerdir. Olayları tahrif ederek ve gerçekleri yorumlayarak bir *İslâm Tarihi* yazmış olan Dozy, rasyonalist bir oryantalisttir.

2- Zihinciler[6]

"Romantikler-idealistler" adı da verilen bu düşünce sistemi taraftarları, manevî şeylerin dış gerçekliğini, maddî unsurların gerçek varlığını reddederek her şeyi "fikir/idée"e indirgerler.

3- Duyumcular[7]

Kavramları, doğal olayların zihne yansıyan etkilerinden ibaret kabul ederek; zorunlu önermeleri de tecrübeye indirgeyip, insan aklında manevî şeyleri anlamaya ait ve mevhibe/Allah vergisi niteliğinde bir "ayrıştırma özelliği/raison" bulunduğunu inkâr ederek; bu özelliğin de tecrübe sonucunda ortaya çıktığını iddia ederler. Duyumcular ekolü, ister istemez inkâra ve materyalizme sebep olmaktadır.

4- Tenkit Felsefesi ve Şüpheciler[8]

Bu düşünce sistemi Alman Kant'ın felsefe ekolü olup, daha sonra pozitivizm ve idealizmden de istifade etmiştir. Bu ekol taraftarları, hemen bütün kurulmuş düşünceleri yıkıp tahrip ettikleri halde, bunların yerine bir şey koymazlar. Şurası dikkat çekicidir ki, tenkitçiler, tahrip ettikleri fikri o derece kibarlık ve incelikle yıkarlar ki bu metodun yaptığı tahribat, diğerlerinden daha etkilidir.

Bu ekolün temel ilkesi şu şekilde özetlenebilir: İnsan algısında birtakım düşünceler ve zorunlu önermeler vardır; bu zorunluluk, gerçekte var mıdır? Yoksa insan aklında var olan ve dış gerçekliği olmayan şeyler midir? Eleştiri felsefesi, bunlarda hiçbir dış gerçeklik olmadığını iddia ediyor. Bu durumda insanlık için gerçeklere ulaşmak mümkün olmadığı gibi manevî şeylerin de varlığı, insan algısının hükmünden ibaret kalıyor.

---

6 Zihniyyûn. (edt.)

7 Le Sensualisme. Hissiyyûn/Sensüalistler. (edt.)

8 Le Criticisme. Raybiyyûn/Kuşkucular/Septikler. (edt.)

İşte görülüyor ki, tenkit/eleştiri ekolü zorunlu olarak şek ve şüpheyle sonuçlanmaktadır.

5- İspat Felsefesi[9] ve Tekâmül Felsefesi[10]

İspat felsefesi olayların ve kâinatın dışına çıkmamak ve tecrübe ile kanıtlanamayacak şeyleri felsefeden çıkarmak amacındadır. Fakat çoğu ilkeleri bu iddianın aksine olup, birçok zıt fikirler içermektedir.

Tekâmül felsefesi ile ispat felsefesi arasında fark çok azdır. Her ikisi de manevî şeyleri tecrübe alanı dışında tutmakta ve uğraşmaya layık görmemektedir.

6- Maddeciler[11] ve Tekçiler[12]

Maddeciler var oluşu kuvvet ve madde adında iki asla indirgeyerek, bütün manevî unsurları bir çırpıda red ve inkâr eder. Tekçiler ise, kudret ve maddeyi bir "öz"e indirgemek gibi artı bir düşünceye sahip ise de aralarındaki fark önemsizdir. Monizm, materyalizm ekolü ile panteizm ekolünün bir karışımıdır, denilebilir.

7- Vücutçular[13] ve Rûhânîler[14]

Vücutçular, Vahdet-i Vücûd taraftarları ise de, bunlarla İslâm tevhidcileri arasında fark vardır. Ruhânîler, Cenâb-ı Hakk'ın bu âlemde öz itibariyle ayrı ve rûhânî bir şahıs olduğuna inanırlar.

8- İlâhçılar[15]

Bir dine mensup olmadığı, peygamberleri tasdik etmediği halde Allah-ü Teâlâ'nın varlığına inananlardır.

9- İlmin Yetkisi

İlim ve fen[16] bir şeyin "nasıl" olduğunu inceler, araştırır. Bu durumda bi-

9 Pozitivizm. (edt.)

10 Le Positivisme et l'évolution. Evrimcilik/Evolusyonizm. (edt.)

11 Maddiyyûn/Materyalistler. (edt.)

12 Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste. Ferdiyyûn/Monistler. (edt.)

13 Vücûdiyyûn/Panteistler/Evrentanrıcılar/Tümtanrıcılar. (edt.)

14 Le Panthéisme et le Spritualisme. Rûhâniyyûn/Maneviyatçılar/Spiritüalistler. (edt.)

15 Le Déisme. İlâhiyyûn/Yaradancılar/Teistler. (edt.).

16 Burada ilim ve fen, din ve hikmetin konuları dışında ve sınırlı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu noktaya dikkat edilmelidir. Yoksa genel anlamı itibariyle "hikmet fenni, hikmet ilmi ve din ilmi" ifadeleri kullanılabilir.

limin uğraşacağı alan, yalnız olaylar ve olgular alanıdır. Bundan dolayı bilim, hiçbir zaman tecrübe ve inceleme alanının dışına çıkamaz; çıkarsa artık ona fen/bilim[17] denilemez.

Öyleyse bilimin kendisine ait bir alanı vardır, bu da olaylardır. Bilim bu alanda kaldıkça, karar verendir, kendisine boyun eğilir ve sonuçları geçerlidir. Çünkü, insanlar tarafından gerçekleştirilebilen tecrübe ve inceleme üzerine dayanmaktadır. Gerçi ilim ve fende, özellikleri itibariyle tecrübe edilemeyen ve incelenemeyen teori ve hipotezler de vardır. Ancak bunlar, en azından ürünleri ve sonuçları tecrübe edilebilen konuları içerebilir. Mesela: Atom, gücün ve maddenin korunması kuramları gibi. Hiçbir şekilde tecrübe edilemeyen ve incelenemeyen konular ilmin ve fennin dışında kalır. Eğer ilim bu gibi konular hakkında hüküm vermeye kalkışırsa, sınırlarının ve alanının dışına çıkmış olur ve önemini yitirir.

Mesela bir kimse "Bilimsel olarak melekler yoktur." dese; eğer bu sözüyle bilim ve tecrübe açısından meleklerin varlıkları incelenemez, demek istiyorsa sözü doğrudur. Fakat, tecrübe ile ispat edilemediği için meleklerin varlığını inkâr etmeyi kast ediyorsa, yalan söylemiş olmaktadır; çünkü öncelikle kendisi bilimin dışına çıkmaktadır.

Tecrübe ve inceleme ile ispatı mümkün olmayan bir şeyi inkâr etmek, ikrar kadar ilme ve fenne ters düşer.

Avrupa'da kaleme alınan eserler arasında, en çok tenkit edilen ve uzak durulan eserler, fen ile felsefe ve dini birbirine karıştıranlardır. Bilimi kendi sınırları dışına taşımak, onu yok etmek, demektir. Halbuki Avrupa'da birçok düşünür bu hataya düşmektedir.

Öyleyse ilim ve fen yetkisini aşmaktadır. Bu metot, bu yetkisini aşma, Avrupa toplumlarını çok kötü etkilediği gibi, ilmin ve fennin ilerlemesine de engel olmaktadır. Çünkü, bu durum ilmi yetki ve kapsam alanının dışına çıkarıyor ve lüzumsuz bir sürü varsayım ile bilimi bilim olmaktan çıkarıyor.

10- Felsefenin Konusu

Bilim, bir şeyin nasıl olduğunu inceler demiştik. Niçin öyle olduğunu inceleme görevi de felsefeye aittir.

---

[17] Bilimin en özlü ve kapsamlı tarifi şudur: Fen/bilim kanunlar ve sebeblerden bahseder.

Mesela bir olayı, bir koyunu göz önünde bulunduralım. Bilim, spermanın anne rahmine düştüğü andan itibaren incelemeye başlar. *"Bir koyun nasıl meydana gelir?"* denilirse, size bütün ayrıntılarıyla bilgi verir. Fakat verdiği bütün bu bilgilere karşı *"Niçin böyle oluyor?"* derseniz, bilim size cevap veremez. Bilim, olayı bilmektedir ve ikinci derecedeki sebepleri de görebilir; ancak en büyük sebebi, gayeyi, hikmeti göremez ve "niçin" sorusuna cevap veremez.

İnsanoğlu bir olayın nasıl meydana geldiğini bilmekle yetinmez. Her bilinmeyene karşı insan vicdanı derhal "niçin?" sorusunu sorar. Bu soruların cevapları, insanoğlunu özellikle meşgul eder. Her akıllı ve olayların farkında olan insan, dünyaya niçin geldiğini, nereye gideceğini, yaratıkların niçin var edildiğini sorar ve sormaya, yaratılış ve iç dünyası itibariyle kendini zorunlu hisseder.

Bilim soru soranın dünyaya nasıl geldiğini bildirir; fakat niçin geldiğini bilmez ve bildiremez. Bu âleme her gelenin öleceğini söyler; fakat nereye gideceğini ve ölümden sonra bir ikinci hayat olup olmadığını kestiremez. Yaratıklar hakkında güzel fikirler verir; fakat varlığın asıl sebebini keşfedemez.

İnsanlık, bilimin bu âcizliği karşısında boyun eğip kalmaz; sorusuna cevap almadıkça gönlünün tasası, endişesi dinmez. İşte bu soruya cevap bulmak zorunluluğudur ki beşeriyeti, bilim yanında, bilimin verdiği kararların özü ve bu kararların aklî neticeleri olarak bir de felsefe meydana getirmeye zorlamıştır. İnsanın yaratılışına böyle bir endişe yerleştirildiği içindir ki, Cenâb-ı Hakk insanlara peygamberler göndermiş ve din ihsan etmiştir.

Demek ki, bilim bir olayın şekilleri ve görüntülerinde kalır; felsefe ise, içine ve sebeplerine iner; birinci nasıl olduğunu, ikinci niçin öyle olduğunu anlatmaya çalışır. Öyleyse din, gereksiz olmaz mı? Dinin vazifesi nedir? Felsefe dinden ayrılmayı gerektirir mi? Bu soruların cevabını dördüncü konuda vereceğiz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki, felsefe dinin yardımcısı ve tamamlayıcısıdır; fakat hiçbir zaman felsefe "din duygusunu" tatmin edemez. Hiç bir zaman felsefe, insanı dinden uzaklaştıramaz.

ÜÇÜNCÜ KONU: DİN

Dinin Tarifi- Din Duygusu - Dinin Gerekliliği - Dinin Faydaları

I- Dinin Tarifi

Dinin tarifi, yalın bir bakışla çok kolay zannedilir. Din ile o kadar içli dışlı olmuşuz ki, adeta din ile insan eş anlamlı kelimeler haline gelmiştir. Bundan dolayı dini, tarife gerek kalmayacak samimî bir anlayışla bilen insan, öncelikle *"Din nedir?"* sorusunu gereksiz bulursa da dini, "efrâdını câmi ve ağyârını mani"[18] bir biçimde tarif etmeye araştırıcılar ve felsefeciler hâlâ muvaffak olamamışlardır.

Din lafzından "hakk veya bâtıl", "falan veya filan din" anlaşılmamalıdır. Dinlerden herhangi birini tarif etmek bir dereceye kadar kolaydır. Zor olan, dinin şeklini yani "din düşüncesini" tarif etmektir.

Bu itibarla din nedir? Bu sorunun cevabını verenler, esastan daha çok kendi telkinlerini göz önüne almışlardır. Biz ayrıntılara ait olan cevapları bir tarafa bırakacağız. Fakat bütün cevaplarda, bütün tariflerde bazen açık bazen kapalı olarak bulunan görüşlerden anlaşıldığına göre:

Din iki ucun birleşmesinden meydana gelen düşüncedir. Bu iki ucun biri ictimâî topluluk veya fert, diğeri insanlıkla ilişkide olan ve ona adeta zorunlu olarak ilham veren tabiatüstü bir gerçektir.

Bu kapalı tarifi yalın bir dille ifade edersek şu ortaya çıkar:

Din, bir insanın kendinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması ve itiraf etmesidir.

---

18 İlgili olan her şeyi içeren, ilgili olmayan her şeyi dışarıda bırakan. (edt.)

Bu öyle yüce bir hakikattir ki, insan hangi seviyede olursa olsun, onu samimî ve içten bir şekilde hisseder, duygu derecesi farklı farklı olabilir; ancak bu duyguya sahip olma noktasında insanlar ortaktır.

Bazı araştırmacılar dini şu şekilde de tarif etmişlerdir:

Din öyle bir algılama özelliğidir ki, farklı isimler ve şekiller altında insan onunla "mutlak, nâmütenâhî"yi hisseder veya anlar. Bu özellik olmasaydı, yani insanların yaratılışında böyle bir yetenek bulunmasaydı, din bilinmez ve imkansız olarak kalırdı.

İşte bir tarif daha:

İnsanın, bilinmesi imkânsız olan Mutlak Zât'ı bilmek arzu ve aşkı, dindir.

Bu hakikat, *"Sübhâneke mâ arafnâke hakka ma'rifetike yâ ma'rûf"*[19] şeklinde Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir.

Bu tariflerin her üçü de aynı manayı ifade etmektedir.

Bu tarifleri analiz edersek, din düşüncesinde üç esas bulunmaktadır:

1- Bizim üstümüzde ve bize uyması gerekmeyen bir gücün varlığını itiraf;

2- Bu gücün kontrolü altında ve ona bağımlı olduğunu hissetme;

3- Bu güçle insan arasında ilişki [kulluk, mabudluk veya vahdet]

Dinin bu şekilde tarifine itiraz edenler ve onun için bu tarifleri eksik bulanlar vardır. Fakat, mesele insaflı bir şekilde değerlendirilirse, itirazların ciddî olmaktan daha çok bazı detaylara ait noktaları algılayış biçimiyle ilgili olduğu görülür.

Bu kabilden olarak, Buda dininde, ilâh ve ilâhelere verilen konumun ikinci derecede kalması ve hele tariflerin birçok dinlerdeki detayları içermemesi, belli başlı itirazları meydana getiriyorsa da; bu gibi itirazlar, olumsuz ve anlaşılmaz fikirlere dayandırıldığından geçerli değildir.

Öncelikle Buda dini hakkında Avrupalıların henüz sistematik ve kesin bir fikirleri yoktur. Ve özellikle Buda dininin Allahsız bir din olduğu ve bir tür inkârcı ve maddeci bir ekolden meydana geldiği hakkında Avrupalılarda şu son zamanlarda ortaya çıkan fikirlerin incelenmesi ve analiz edilmesi gerekir.

Bize kalırsa bu düşünceler yanlı bir akımın sonucudur. Avrupalıları bu

19 "Seni noksan noksan sıfatlardan tenzih ederim. Seni hakkıyla bilemedim, ey Ma'rûf!" Münâvî, Feydu'l-Kadîr, Mısır, 1356, II, 410. (edt.)

yanlışlığa sevk eden, bu dinlerin "Nirvana" yani "Mutlakta fenâ/yok olma hali"dir. Onlar lafzî tariflerden bunu "adem/yok olma" manasına alırlar. Halbuki bir mutasavvıf bunu çok kolay bir biçimde "ıtlak" düşüncesiyle birleştirebilir. Şimdi de şu fikirleri özetleyelim: *Hikmet* gazetesinde yazdığımız *"İslâm Tasavvufu, Felsefe ve Yeni Fenler"* makalesinde dediğimiz gibi din, mabudu hissetmek, anlamak ve bilmekten ibarettir.

2- Din Duygusu

Bu terkip ile ifade etmek istediğimiz amacı, "vicdânî zevk ve dinin samimiyet zevki" cümleleri ile açılayabiliriz. Din, zamanımızda genel bir durumdur. Fakat din duygusu, hiçbir zaman genelleşmemiştir.

Güzel sanatlar zevki ve yeteneği, estetik duygu, nasıl herkese verilen ihsanlardan değilse, hepsinden daha hassas olan din duygusu da herkese verilen bir istidat/yetenek değildir. Dinlerden birine mensup iki adamı incelemeye alalım. Bunlardan birisi mensup olduğu dinin şeklî ibâdetlerini harfiyen yerine getiriyor. Vicdanî duygularında hiçbir değişiklik ve heyecan, hiçbir rûhî coşkunluk hali meydana gelmediği halde ibâdet ediyor.

Böyle bir adama dinsiz diyemeyiz. Fakat kendisinde din duygusu olmadığı ve daha doğrusu bu duygunun kendisinde ya başlangıç halinde kaldığı veyahut da diğer bir eğilim şekline girdiği kesindir. Böyle bir makinede dinî duygu olamaz. Böyle adamlarda ibâdet eden ruh ve vicdan değil, alışkanlık ve eğitim neticesinde bir makine düzen ve donukluğu ile hareket eden cesettir.

Diğer adama bakarsak görürüz ki, birçok vesile ile Cenâb-ı Hakk'ı hatırlar, her estetik içeren manzara, ona hakikî güzelliklerin kaynağı olan yaratıcısını hatırlatır. Bu fırsatların ortaya çıkmasıyla vicdanında tatlı bir heyecan, rûhunun derinliklerinde benzeri ve tarifi mümkün olmayan bir zevk hisseder. Yaratıcı ve sahibine karşı kalbi, kulluğa yakışır bir biçimde sevgiyle dolar. İşte bu adam, dinî duygu sahibidir. Mesela İslâm dinine inanmayan birçok Avrupalı ünlü düşünür, bir cami ve cemaatle namaz kılındığını görerek İslâm dininin ibâdetlerinde kalp ve vicdana etki eden bir yücelik olduğunu ifade etmişlerdir. Bu gibi itirafların sahiplerindeki dinî duyguyu, bazen dine düşmanlık gösterenlerde bile görürüz. Mesela pozitivizm ekolünün pîri Auguste Comte, ömrünü manevî değerleri yıkmaya adamışken; en sonunda esrarengiz bir çeşit din, bir garip tarikat ortaya

koymuştur. Bu aşırılıktan da anlaşılıyor ki Auguste Comte gibi bir dâhide güçlü bir din duygusu vardı ve sönmemişti.

Tam tersine çok dindar bazı şahıslar vardır ki, bir mabede girerken, ibâdetleri yerine getirirken hiçbir şey hissetmezler. Bir Avrupalıyı bile etkisi altına alıp zevke gark eden camilerimize kırk sene devam edip de hiçbir heyecan hissetmeyen adamlar vardır.

Din aşkı, din uğrunda fedâkârlık ve hizmet gibi özellikler, ancak dinî duyguya sahip olanlarda bulunur. Bu duygudan mahrum olanların dindarlığı ise ancak kendi egolarını tatmin etmekten ibaret kalır. Böyle kimseler din aşkından, fedâkârlıktan nasip almamışlardır.

3- Dinin Gerekliliği ve Faydaları

Milyonlarca insanın, binlerce seneden beri bir dine bağlanmak gereğini hissetmiş olması ve bugün bile yeryüzünün sakinlerini oluşturan milyarlarca insanın farklı dinlerden birine girmesi, dinin gerekliliği hakkında kanıt ve delillerin anlamsız bir külfet olduğu düşüncesini uyandırır. Aslında bu düşünce doğru ise de bu konuda ileri sürülecek deliller, zihinleri aydınlatmaya yardım edeceğinden gereksiz değildir. Şurası da unutulmamalıdır ki, dinin gerekliliğini inkâr eden şahıslar her çağda görülmüştür. Zamanımızda bile dinin hiçbir vicdânî, siyasî ve sosyal gerekliliği olmadığı görüşünde olan kişiler pek çoktur.

Din düşüncesi, denilebilir ki insan algısının doğuştan getirdiği bir zorunluluktur. İnsanlık tarihinin 7.000 senelik sayfalarında isimleri görülen milletler, hep bir dine bağlı olmuşlardır. Fakat zannedilmemelidir ki, din fikri 7.000 seneliktir. Din, "insan" ile beraber ortaya çıkmıştır. Bu itibarla din ve insan kelimeleri adeta eş anlamlı kelimelerden kabul edilmektedir. Çünkü, birbirlerinden ayrılması imkânsızdır. Tarihten önce yaşamış insanlarda bile din fikrinin varlığı, inkâr edilemez bir biçimde anlaşılmıştır. Zamanımızdan 350.000 sene önce tahmin edilen Dördüncü Çağ başında yaşadıkları, bıraktıkları kalıntılar ve fosiller ile sabit olan ve taşlaşmış kemiklerine nispetle "Neandertal", "Lojri", "Cro-Magnon" v.s. gibi isimlerle anılan eski insanlarda din düşüncesinin varlığı, buna işaret eden eserler ile ortaya çıkmaktadır. Bu eski insanlardan bir kısmının cesetlerinin özel bir itina ile hep aynı şekilde defnedilmiş olması, kabirlere dikilen büyük taş parçaları, mezar olarak kullanılan mağaraların düzeni ve daha birçok ala-

metler dinî düşüncenin varlığına işaret etmektedir.

Gerçi, tabiî olmayan bir karışıklığa uğramamış bir zihnin, bir algının bazı noktaları zorunlu olarak düşünmeye ve değerlendirmeye doğal bir eğilimi ve samimî bir ihtiyacı vardır. Her insan,[20] şu sorulara bir cevap bulma zorunluluğu hisseder: "Ben kimim? Nereden geldim? Nereye gidiyorum? Beni çevreleyen bu eşya nedir? Nereden meydana gelmiştir?" Her insanın bu sorulara bulabileceği cevap, tarif ve içerik açısından farklı olsa bile esas ve öz itibariyle aynı şeylerdir. Bu soru silsilesi neticesinde soru sahibi, kendi şahsı ve çevresi üstünde bir varlık keşfeder ve bu şekilde yaratıcısını bulur ve bilir.

Bu kadar uzun zamandan beri milyarlarca insanın adeta doğal ve zorunlu olarak hissettiği bir fikrin gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkar. Bu konuda bir itiraz olsa bile bu, fikre ve dinin rûhuna ait olmayıp şekillerle ve dinî anlayış biçimleriyle alakalıdır.

Beden için, hava, su ve gıdaların açıkça gerekli olduğunu kimse inkâr edemez. Ruh için birtakım manevî gıdalar vardır ki, bunların da gerekliliği aynı oranda açık ve nettir. Beden için hava ne ise ruh için de din odur. Muhtemeldir ki bu benzetmemizi eleştiri amacıyla, havasız bir beden yaşayamadığı halde dinsiz bir ruhun yaşayabildiği söylenir. Böyle bir eleştiri konuyu iyi tahlil etmemekten ileri gelir. Öncelikle çağımızda dinsiz insan yoktur ve olamaz. Yalnız din fikriyle "olumsuz" bir biçimde ilgilenen kişiler vardır. Allah'ın varlığını ve dini inkâr edenler var; ancak dikkat edilirse, bu inkâr, dinî düşüncenin yokluğu ve dini tanımamak anlamına gelmemektedir; bu şahısların dinî fikirlerle ilgilenmeleri inananlar derecesindedir.

Dinî düşünceyi, "inkâr ve red" şeklinde kabul bile dinin gerekliliği için bir delildir. Bundan dolayı, bu konu ile ilgili gerçek soru şu şekilde olmalıdır: İnsanlığın idrâkinden din düşüncesi çıkarılıp atılabilir mi?

Buna, tereddütsüz "hayır" cevabını veririz. İnsan idrâki hangi seviyede

---

20 İlkel insanda bu özelliğin yok olduğunu iddia edenler haksızdırlar. İlkel insanda genellikle bir başlangıç halinde bulunan bu özellik, bazı seçkin fertlerde olgun/kemal halde bulunabilir. İleri sürdüğümüz bu düşüncede bilimsel olmayan hiçbir yön yoktur.
Bu düşüncemizi bugün bile sayısız örneklerle ispat etmemiz mümkündür. Zira hâlâ bir milletin fertleri arasında aynı zamanda yaşadığı halde vicdânî gelişimleri itibariyle aralarında binlerce senelik mesafeler ve farklar bulunanları görüyoruz.

olursa olsun, dinî düşünceden uzaklaşabilecek bir güce sahip değildir. Ne tarihte ne zamanımızda aslında dinî düşünceden yoksun bir fert göremiyoruz. Dinî şekillerin ve dinî düşünceyi kabul etme biçiminin ise işin özüne hiçbir etkisi yoktur. Bu itibarla, dini inkâr etmek, dinin gerekliliğini inkâr anlamına gelmemesinden öte inkâr ile ilgilenmek bile o gerekliliği tasdik demektir. Şimdi yeni doğmuş bir çocuğu alarak, kendisine hiçbir dinî düşünceyi telkin etmesek, acaba doğal bir gelişim sonucunda ilk arayacağı şeyler arasında din bulunmayacak mıdır?

İnsanın anlama yeteneğini ilim adamına yakışır bir tarzda analiz edenler, dinî düşüncenin zorunlu düşünceler arasında olduğunu açık bir biçimde ve hatta matematiksel bir kesinlik derecesinde ispat etmişlerdir.

Şimdi de dine daha insanî ve daha samimî bir açıdan bakalım. İlk önce hiçbir kimsenin inkâr etmeye cesaret edemediği şu önermeyi aktaralım:

"Ahlâk, yani 'ahlâkî faziletler' insanlık için çok gereklidir."

Gerçekten insanlık ahlâk ile diğer varlıklardan ayrılmış ve seçkinleşmiştir. Genel adıyla insanlık diye tarif ettiğimiz sistem ancak ahlâk ile ayakta kalabilir. Eğer ahlâk olmazsa, görevler de olmaz; görevler olmazsa insanların hayvandan farkı kalmaz. Her türlü insan toplumu, ahlâk ile mümkün olabilir. İctimâî topluluklar ve hükûmetler hep hukuka, hukuk ise ahlâka dayanır. Bu âlemde insanlara kısmet olan göreli saadetin yegâne koruyucusu ve garantörü ahlâktır. Yüce kurallarını tarif ederek ahlâkı yıkanlar bile "prensip olarak-en principe" ahlâkın gerekliliğini kabul etmişlerdir. Acaba din ve ahlâk ayrı ayrı şeyler midir? Din olmadan ahlâk olabilir mi? Sokrates ve öğrencileri Platon ve Aristoteles'den itibaren birtakım filozoflar, dinin ve ahlâkın yücelikte bir olmakla beraber ayrı ayrı şeyler olduklarını zan ve iddia etmişlerdir. Bu iddiaları Batılı bilim adamlarının çoğu tarafından kabul edilmiştir. Ancak mesele enine boyuna incelenecek olursa, Sokrates ve takipçilerini bu düşünceye sevk eden sebepler ortaya çıkar. Öncelikle şunu belirtelim ki Sokrates'i bu düşünceye sevk eden belli başlı sebepler ikidir: Biri, bulunduğu çevre ve yaşadığı zaman, diğeri fazîlet sevgisidir.

Bilinmektedir ki, Sokrates'in yaşadığı çağda Yunanlıların dini, bir hurâfeler silsilesinden ve zarif bir putperestliğe dönüşmüş bir "insanın şekline tapınma/antropomorfizm"den meydana gelmektedir.

Bu kadar bayağı bir seviyeye düşmüş olan bir dinin [Dikkat edilsin ki dinî düşüncenin değil, söz konusu edilen dinî şeklin] dayanabileceği ah-

lâk ile Sokrates'in birlik arayan vicdanında beliren ahlâk çok farklı idi. Eğer Sokrates, ahlâkı, o günkü dinî şekle bağlamış ve ahlâkı o biçimde mümkün görmüş olsaydı, bizzat ahlâkı yok etmiş olacaktı.

Sokrates bir din müceddidi[21] değildi, zamanındaki dini ıslah edemezdi. Bu kadar karmakarışık bir hale gelmiş dinî şekil üzerine bina edilecek ahlâkın, ahlâksızlık olacağını gayet iyi biliyordu. Bundan dolayı hiç olmazsa çevresindeki bâtıl dinin kontrolünden ve bozguncu yapısından uzak bir "ahlâk" oluşturmak istedi. Bu saygıdeğer filozof, din ve ahlâkı ayrı ayrı şeyler olarak kabul etti. Fakat her ikisinin yücelik konusunda birleştiğini itiraf etmesi bile göstermektedir ki, Sokrates ahlâk ilminin dinî düşünceden ayrı olamayacağını prensip olarak kabul etmiştir. Ayrı oluşları, dinî düşünceyle değil; o zamanın din şekliyle yani bu şeklin bâtıl olmasıyla ilgilidir ki, bu da çok doğrudur.

Bu söylediklerimizin bir hakikat olduğunu ispat etmek için bu önemli konuyu bütün açıklığıyla analiz etmek gerekir. Ahlâkın asıl konusu "görev"den meydana gelmektedir. Bu görevin yerine getirilmesi zorunlu ve kutsaldır. Böyle olmazsa isim açısından görev olarak kalsa bile gerçekte görev kabul edilemez. Öyleyse görevin yerine getirilmesi ve kutsal olabilmesi için kutsal bir esasa dayanması gerekir. Bu kutsal esas ise, kısaca "ulûhiyyet düşüncesi"nden ibaret olup bu da "ölümden sonra dirilme" ve "yaptıklarının mükâfaatını ve cezasını görme" düşünceleriyle anlatılmış olur. Bu fikirler sisteminin bütünü ise bir "din"i oluşturur. Bu esaslar aradan çıkarılırsa ahlâkın bir manası kalmaz. Görev denilen ağır borcu yerine getirmek için bir sebep de kalmaz. Dinsizlik ile ortaya çıkabilecek "fazîlet", kanun korkusu ve kolluk kuvvetlerinin cezalandırması ile "görünüşte" kötülük yapmamaktan ibaret kalır ki böyle bir duruma "fazîlet" adı verilemeyeceği ortadadır. Bir kişi düşünelim ki, Allah-ü Teâlâ'ya, öldükten sonra dirilmeye, âhirette mükâfaat ve cezaya inanmıyor, bu âlemin hangi hikmetten dolayı yaratıldığını bilmiyor; hatta kendisini yaratan manevî sebebin farkında değil. Bu varoluş ona göre ya mekanik kanunların zorunlu faaliyetleri neticesi veyahut da tesadüf eseri... Bu kişi için tek saadet bu dünyada elde edebildiği kadar zevklerle yaşamaktan ibaret... Ancak toplumsal hayatta işgal ettiği görevin veyahut kısmetinin bir gereği olarak bu

21 Dine yeniden şekil vererek güç kazandıran kişi. (edt.)

adam mahrûmiyete mahkûm... Kendi cinsinden pek çoğunun eriştiği refah, saadet ona nasip ve kısmet olmuyor. Halbuki bu kişinin yaşamasındaki yegâne sebep bu saâdetten ibarettir.

Şimdi insafla ve mantığın bir gereği olarak soralım: Bu kişinin fazîlet sahibi olmasında, ahlâkın emrettiği görevleri yerine getirmesinde, hatta yaşamasında bir mana var mıdır? Görev, fedakârlık gerektiği zaman nefsi feda etmeyi ve her an arzularını sınırlamayı emreder. Bu kişi fedakârlığı niçin yapsın? Sebep, hikmet? Hiç! Hiçbir sebebi yoktur. Bu şahsa göre, görevin yerine getirilmesi, bir mecnûnun alışkanlıkla bir şeyi yapması kadar mantıksız ve anlamsızdır. Denilebilir ki, hürmet ettiğine ve sevdiğine karşı görevi yerine getirmek "insanlık"ın bir gereğidir. Ancak bu şahsın anlayışına göre "insanlık" nedir? İnsafsız bir tesadüf elinin icat sebebi bilinmez bir yaratması! Duygusuz ve vicdansız mekanik kanunların garip sanatlarından bir demet; öyle bir demet ki, üç-beş günlük hayat için sayısız elem ve kederleri göğüslemeye mahkûm... Böyle bir şahıstan beklenecek davranış, görev ve fazîlet olamaz. Ancak insanlardan kaçış, ümitsizlik ve nefret olabilir. Eğer bu düşünceler sistemine giren bir şahıs, tesadüfen mutlular arasında bulunursa, kendi cinsine kötülük yapmayabilir. Ancak bu, kötülük etmeyi gerekli görmemesine bağlıdır. Eğer bu şart aradan çıkarsa kötülük yapması çok doğaldır. Çünkü kötülük yapmaması için olaylar dizisi dışında sabit ve kesin bir sebebe inanmıyor, hiçbir zorunlu düşünce kendisinin hareketlerini düzenleyemiyor! Muhtemelen böyle bir kişi kendi cinsine iyilik de edebilir; ancak bu da toplumsal yaşamdaki konumu itibariyle veyahut zevkine uygun davranış olarak bir hesap veya bir menfaate dayanmaktadır. Öyleyse o şahsa karşı erdemli davranmış, görevini yapmış, denilemez; menfaatini gözetmiş, zevkini tatmin etmiş, denilir.

Bu şahsın aç kaldığını varsayınız. Niçin aç kalsın? Sebep? Acaba aç kaldığı halde başkalarının hakkına, hukukuna riayet eder de bir şey çalmazsa diğer bir hayatta görev aşkıyla yaptığı bu davranışının, bu fazîletinin mükâfaatını görecek mi? Hayır! Çünkü bu şahsa göre âhiret yoktur, Yaratıcı yoktur, din yoktur ki böyle bir düşünceye kapılsın. Bu durumda aç kalmışken çalmaması için üç sebep düşünülebilir:

1-Kanun tarafından cezalandırılmaktan korktuğu için...

2-Dine bağlı olan bir çevrenin etkisi altında kalarak "teorik" olarak dinsiz iken, "pratik" olarak dindar olduğu için...

3-Ahmaklık ve budalalıktan...

Gerçi vazife âşığı dinsizlerde bu üç sebepten bazen birisi, bazen ikisi, bazen de her üçü bulunur. Bazı dinsiz filozoflar görülüyor ki, dünyaya ahlâksızlık fikirlerini yaymak gibi son derece uğursuz bir görev yerine getirmelerine rağmen kendileri fazîletli ve ahlâklı şahıslardır. Bu anlamsız fazîlet, yukarıda aktardığımız sebeplerden ilk ikisine dayandığı gibi ayrıca da davasını ispat ve mesleğini korumak gibi özel sebepleri de içermektedir. Kısaca, dinsizlikle fazîlet esas olarak bir arada bulunamaz; bir arada bulunduğu nadir örneklerde ise istisna olarak kalmakta ve bu istisna da bir kural olma niteliğinden yoksun olmaktadır. İşte hangi noktadan değerlendirilse görülüyor ki din, insanlar için doğal bir ihtiyaçtır. Kalp ve vicdan, hikmet ve tefekkür, siyaset ve sosyoloji açılarından insanlar dine muhtaçtır. Bu gerçek tarihle ve her türlü insanî olgularla sabittir. Dinsizliğin doğal ürünleri antisosyallik, ümitsizlik, hayatı hor ve hakir görmek ve anarşizmdir.

Dinin gerekliliğini inkâr edenler, bütün bu gerçeklerin gücünü kırmak ve etkisini ortadan kaldırmak için birçok belgeye başvururlar. Başlıca olarak din adına işlenen sayısız faciaları ve kötülükleri sayarlar. Despotluğun en kötü şekli olan dinî despotizmi bütün korkunç safhaları ile göz önüne koyarlar, dinin vesile ve vasıta olduğu kötüye kullanmaları ve istismarları detaylarıyla sayıp dökerler. İnsanlık tarihinde bir an eksik olmadığı görülen sefâletleri, eziyetleri, merhametli kişilerin karşısına koyarlar. Bunların neticesinde, bu kötülüklerin en önemli dürtü ve sebeplerinden birisinin de din olduğunu söylerler.

Bunların hepsi doğru ise de, dini inkâr edenlerin bu doğrulardan çıkardıkları netice yanlıştır. Bunların hepsi, insan tutkularının aşağılık gücünü, insan nefsinin kötülüklere yeteneğini ispat edebilir. Ancak ne dinin gerekliliğini, ne de yüceliğini inkâr etmek için bir delil olamaz. Bir şey, bozulma ve kötü kullanım neticesinde ortaya çıkan etkileriyle değil özü itibariyle değerlendirilmelidir. Dinin kötü kullanıma uğradığı çok doğrudur. Fakat bundan dinin gerekliliğini inkâr etmek gibi bir sonuç çıkarmak hiç de doğru değildir. En faydalı bir şey bile kötü kullanım neticesinde faydasız, hatta zararlı hale gelebilir. Ancak bu, kötü kullanımla sınırlı kalıp o şeyle ilgili olamaz. İnsanlar, en yüce düşünceleri bile tutkulara âleti etmenin yolunu bulurlar. Bu tür kötü kullanımlar, insanın fıtrat ve yaratılışıyla

veyahut da kabiliyet ve eğitim tarzıyla ilgili bir durumdur.

Dinin kötü kullanımından ortaya çıkan neticeler ile dinin gerekli olmadığını veyahut zararlı olduğunu iddia etmek en parlak safsatalardan kabul edilir.

Tarihte din adına işlenmiş cinayetler çoktur. Ancak din adına yapılan iyilikler ve fazîletler de sayısızdır. Birinciler, din adına yapıldığı halde, dinin kötü kullanılmasıyla meydana gelmiştir; çünkü bunlar dinin yasakladığı şeylerdir. İkinciler ise dinin emirlerine uygundur. Dinin gerekliliği için bundan büyük tarihî bir delil olamaz düşüncesindeyiz.

DÖRDÜNCÜ KONU: DİNSİZLİK VE NETİCELERİ

Ahlâk Düşüncesinin Kaybolması - Toplum ve Özgürlük Düşüncelerinin Kaybolması - Saadetin Kaybolması

Dinsizliğin belli başlı üç neticesi vardır ki her üçü gerek tarih sayfalarında gerekse bugünkü Avrupa'da düşünürlerin dehşetli bakışlarına hedef olmaktadır. Bu üç halin,

Birincisi: Ahlâk düşüncesinin kaybolması;

İkincisi: Toplum ve özgürlük düşüncelerinin kaybolması;

Üçüncüsü: Mutluluğun kaybolmasıdır.

Bu söylediklerimizi ispat etmek zorundayız. Gerçi, gerek tarih ve gerek uygar toplumların durumu derin bir bakış açısıyla incelense, söylediklerimizdeki gerçekler garip bir güzellik ve parlaklıkla göze çarparsa da; derin bakış açısı herkese ait bir özellik olmadığından, bu meselede yeterli açıklamayı yapmak kaçınılmazdır.

1- Ahlâk Düşüncesinin Kaybolması

Bir toplum düzeni birtakım kanunlarla kurulmuş bir makineye benzer. Bu kanunların sonuçlarının özü "hukuk" düşüncesi olup, bu düşüncenin de kaynağı "ahlâk"tır. Gerçekten aradan bu kaynak çıkarılırsa ne hukukun ne de kanunların bir anlamı kalmaz.

Her ilmin bir konusu olup, ahlâk ilminin ise konusu "iyi-fazîlet"tir. Üçdört bin senedir uygulanan tecrübelere göre "kutsiyet" fikri esas olarak alınmadıkça bir ahlâk sisteminin kurulması mümkün değildir. Kutsiyet ise, ancak Allah-ü Teâlâ'ya inanmak ve sevmekle yani dine bağlanmakla mey-

dana gelebilir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk'ı inkâr eden bir şahsın ahlâksız olması doğal ve mantıklı; olmaması ise doğal dışı ve görünüşte, müstesna bir durumdur. Görünüşte dedik; çünkü bugün gördüğümüz ahlâklı dinsizlerin hayat hikâyelerini incelersek, çocukluk dönemlerinde ya dindar akraba ve eğitimcilerin veyahut dindar bir çevrenin etkileriyle ahlâktan nasip aldıklarını görürüz.

Halbuki dinden ve dinin mukaddes fikirlerinden tamamen mahrum olarak terbiye edilecek bir nesilde, asırlar geçtikten sonra ne gibi durumlar ortaya çıkacağını kesinlikle kestiremezsek de, insanın rûhî durumlarının incelenmesinden ve daha şimdiden görülen alâmetlerden bizim "ahlâk" dediğimiz manevî sistemden eser kalmayacağına ve her türlü yüce duygulardan mahrum ve sırf hayvanî hesaplarla hayat süren bir toplum yapısı meydana geleceğine hükmedebiliriz.

"İyilik" fikrine meyletme, fazîleti menfaate tercih etme mutlaka Allah-ü Teâlâ'ya inanıp sevmeye ihtiyaç duyar. Hatıra gelebilir ki, "iyilik ve fazîlet, menfaati bir değer olarak kabul etmek sûretiyle" de yapılabilir. Gerçekten birçok düşünür, menfaat ve bencillik fikirleri üzerine birer "ahlâk ilmi" kurmaya çalışmışlardır. Fakat bunların ulaştıkları neticenin en çirkin bir "ahlâksızlık" olduğunu söylersek, ahlâkın, iyilik fikri, görev ve fazîlet esaslarından başka bir esas üzerine bina edilemeyeceğini söylemiş oluruz.

Menfaat ve bencillik düşünceleri üzerine kurulan ve isimlerine pek haksız olarak "ahlâk" adı verilen prensipler sistemi göz önüne alınırsa, hiçbir vicdan sahibi insan düşünülemez ki samimî olarak kalbinde bu çirkin prensiplere karşı bir tiksinti hissetmesin. Konuyu biraz daha açalım:

Bir anne, yavrusunu niçin sever? Bir baba, oğlunun saadeti için niye çabalar durur?

Dinlerdeki mukaddes fikirler üzerine kurulmuş ahlâkî görüşler, bu sorulara çok güzel cevaplar verir. Fakat bir kere de bakınız diğer ahlâkî görüşlerle ne cevap veriliyor:

Bir anne yavrusunu, ya bencilliğinden dolayı ya malı olduğu için ya da ondan bir fayda umduğu için sever. Sevdiği yavrusu değil yine kendi menfaati, kendi nefsidir.

Bir baba oğlunu, oğlu büyüsün de kendisine baksın diye sever!

Geri kalanı da bunlara kıyas edin!..

Şimdi bu iğrenç ilkelerde insanî yüce duygulardan bir zerre var mıdır?

Bir anne düşününüz ki, denize düşen ciğerpâresini kurtarmak için, yüzme bilmediği halde kendini kaldırıp denize atıyor ve öleceğini bilirken yavrusu uğrunda kendini fedâ ediyor. Bu onurlu davranış acaba "menfaat ve bencillik" gibi ölüm kadar soğuk kelimelerle açıklanabilir mi?

Bir fakir düşününüz ki, iki gün aç durmuş, ölmesine ramak kalmışken eline bir dilim ekmek geçmiş. Bir gün sonra tekrar bir dilim ekmek bulması asla kesin değil. Öyle iken kendi gibi bir aç görüyor; ondan hiçbir menfaat beklemezken ve ertesi günü ekmek bulamayıp açlıktan ölmesi muhtemel iken ekmeğinin yarısını o fakire veriyor!

Bir misal[22] daha: Çölde susuz kalmış iki kimse düşününüz ki, birisi o çölün garibi, diğeri yerlisi. Güneşin harareti 75 derecede. Yerlinin elinde ancak kendisinin üç-beş saat susuzluktan ölmesine engel olacak su var. Yolcular kuyunun yerini kaybetmiş ve demek ki, su bulmaları sırf tesadüfe kalmış. Böyle iken yerli, ölümlerin en dehşetlisi olan "susuzluktan ölmeyi" göze alıyor da garibe elindeki suyu veriyor! Acaba bu onurlu davranışın "menfaat ve bencillik" gibi saçmalıklarla açıklanması mümkün müdür?

Hayır!

Bu hakikat o kadar açıktır ki birtakım düşünürler ahlâk ilminin menfaat ve bencillik fikirleri üzerine kurulamayacağını görerek ortaya "incizâb (kapılma)" teorisini atmışlardır. Meselâ bir insanın iyilik etmesi, iyilik duygusuna kapılmasından ve toplum hayatında iyiliklerin, güzelliklerin varlığı, insan fertlerinin çoğunun birbirine karşı sevgi ve dostluk hissiyle bağlı bulunmasından ileri geldiğini öne sürmüşlerse de "görev" gibi zor ve mukaddes bir şeyin bu "incizâb" nazariyesi gibi bir kuruntu ve zan üzerine kurulamayacağını anlamak için çok düşünmek gerekmez.

Demek ki, ahlâk, ancak "görev" fikri üzerine bina edilebilir. Görev fikri ise "Cenâb-ı Bâri'ye inanmak ve sevmek"ten başka bir esasa dayandırılamaz. Şu halde yine tekrar ederiz ki, bir dinsizin ahlâk sahibi olması şaşılacak bir şey, olmaması ise çok doğal bir sonuçtur.

2- Toplum ve Özgürlük Düşüncelerinin Kaybolması

Beşerî toplum düzeni, tek tip bir düzen değildir ve olamaz. Kâinatta

22 Bu örnekler birer varsayım olmayıp bizzat gerçekleşmiştir.

"tam manasıyla eşit" bir varlık şekli olmadığı için insanlar da hiçbir hususta "tam manasıyla eşit" olamazlar. İnsanlığın icat ettiği bir sürü esrarengiz kelimeler vardır ki, bunlar hep bu gerçeği sembol ve işaret ederler. Talih, kader, tesadüf vesaire... Gerçekten insan fertleri, beden ve içerik açılarından birbirinden farklı derecede yaratılırlar. Biri bülbül gibi konuşur, diğeri kekeler; biri doğal güzellikleri tasvire muktedirdir, diğeri ancak çirkin yaratıklar resmedebilir; biri sanki güzellik sırlarının aynası imiş gibi güzel olur, diğeri bir ifrit kadar çirkin gözükür.

Fakat her ne halde ve görünüşte olursa olsun, bütün insan fertlerinin hakkı olan şey "hukuk bakımından eşitlik"tir ki, bunun en doğru adı "hayat hakkı"dır. Hakları korunmuş olmayan fertler, düzenli bir toplumsal sistem meydana getiremezler.

Halbuki bir toplumsal düzen, fertlerin durumlarının birbirine denk ve dengede olmasına riayet edilmedikçe hiçbir vakit sağlam ve devamlı olamaz. Eğer insan fertlerini yönlendiren dürtü "yalnız bencillik" olursa, bu denkliğin ve dengenin uzun süre devam ettirilmesi mümkün değildir. Şu halde toplumsal düzendeki dengeyi devam ettirecek "maddî ve manevî bir kuvvet" bulunmadığı dakikada "anarşi" yani kargaşa ve düzensizlik ortaya çıkar. Eğer "din ve ahlâk" manasız sözlerse, insan toplumunun "anarşist" olması hem çok doğal ve hem de çok meşrûdur. Konuyu biraz daha açıklayalım:

Ahmed Efendi'ye babasından yüz bin lira miras kalmış. Bu sermaye ile günde beş altın kazanıyor, hem de yorulmadan. Mehmed Efendi ise bir ay çalışarak ancak bu parayı kazanıyor. Aradan din ve ahlâk unsurları çıkarsa, Mehmed Efendi'ye düşen ilk görev, Ahmed Efendi'nin yarı parasını, yarı kazancını almaktır. Gerçi şu anda "din ve ahlâk" unsurları üzerine kurulmuş bir hükümet yani engel olan ezici bir kuvvet var, Mehmed Efendi'nin Ahmed Efendi'ye tecâvüzüne engel olur. Fakat böyle bir hükümetin varlığı, "din ve ahlâkın çoğunluk tarafından beğenilip kabul edildiği içindir." Ya çoğunluk anarşistlere geçerse? İlk yapacakları icraat, toplumsal düzeni teşkil eden bir kısım fertleri "eşitlik" aşkına haklarından mahrum etmek olur. Bari ondan sonra muntazam ve yeni bir düzen kurulabilir mi? Hayır! Mademki insanlığın özü, daha doğrusu tabiat ve kanunları, değişme kabul etmez şekildedir; bu yeni düzende de zorunlu olarak değişik sınıflar meydana gelecek ve yine insanlar: Akıllılar, budalalar; talihliler, talihsizler; çalış-

kanlar, tembeller; güzeller, çirkinler gibi kısımlara ayrılacaktır.

Bu hakikat güzelce düşünülürse kabul edilir ki, toplumsal düzene az çok bir meşrûiyet rengi veren ancak din ve ahlâka bağlı kalmaktır.

3- Saadetin Kaybolması

İnsanın ağır hayat yükünü sürükleyip durması hep saadete ulaşma ümidiyledir. Çok az müstesnasıyla insan fertleri, nisbî/göreceli bir saadete sahiptir. Fakat bu nisbî saadeti meydana getiren şeyi maddiyat zannedersek, fazlasıyla aldanmış oluruz. Nisbî saâdeti kazandıran şey, vicdânî kanâat ve maneviyâttır. Başka bir deyişle nisbî saâdet, din ve ahlâkın ürünüdür. Dinsizlikte saâdet imkânı yoktur. Dinsizler için iki tür büyük azab vaad edilmiştir ve vardır. Zenginler için, ince ve yüce duygulardan ve hayatın hakikî zevkinden mahrûmiyet, o kadar bol nimetlere rağmen hayatı devamlı bir "tatsızlıkla" geçirme; fakirler içinse, teselli ve ümitten, adâlet ve sevgiden mahrûmiyettir. Öyle ki, birinciler için intihar, ikinciler için "anarşi" hayatın doğal bir neticesi olur.

Dinsizliğin sosyal neticeleri cidden korkunçtur. Bir dinsizin, din düşüncesi ile esasları kurulmuş ve ancak din düşüncesi ile bir mana ve sebebi olan ahlâkî prensiplerden yardım istemeye hiçbir hakkı yoktur. Bir dinsizin, din ve imandan doğmuş olan beşerî fazîletlerden hiçbir pay beklemeye hakkı yoktur.

Bir dinsiz nazarında "insanlık", "fazîlet", "mürüvvet (cömertlik, iyilikseverlik)", "şefkat", "insaf" gibi yüce kelimeler topluluğunun hiçbir anlamı yoktur. Eğer hem bu kelimelerde bir mana görüyor ve hem de dinsizlik iddiasında bulunuyorsa, kendi vicdanını ve özellikle yüce duygularının kalıntılarını boşaltmaktan aciz kalmış, çocukluğunda dindar bir şekilde terbiye edilmesine ve hâlâ vicdanının kilit noktalarına hâkim olan din fikrine borçlu olduğunu fark edememiş demektir.

Bir dinsize göre "hissiz, vicdansız, lakayt ve insafsız bir kudret"ten, vücutları soyutlamaktan ibaret "kozmik kanunlar"dan başka bir şey olamaz.

Allah fikri ve neticeleri aradan çıkarılırsa, tabiat sahasında atomlar yığınından, mekanik faaliyetlerden başka bir şey görülemez. Bütün kâinat sistemi, rekabet ve mücadele, birbiriyle çarpışma ve birbirini çekememe kanunları üzerine tesis edilmiştir.

Yalnız insan, vahşet gösteren bu kanunlara akıl ve vicdanla mukavemet ederek tesirlerini hafifletmeyi ve dengelemeyi hatta tesir alanını değiştirmeyi başarmıştır. İnsan bu gücü, Allah düşüncesinden almıştır.

Bu düşünce aradan çıkarsa insan, alelâde hayvan türlerinden birine mensub bir hayvan olarak kalır ve diğer hayvanlar gibi "tabiatın kör tesiri altına" girmesi gerekir. Dinsiz bir anarşistin vicdanını tahlil edersek, haklı olduğunu tamamen görürüz. Böyle bir dinsizin kanaatine göre bütün yüce duygularla düşünceler, gerçekten uzak ve hayalin doğurduğu şeylerdir; gerçek olan şey tabiattan ibarettir. Âhiret, fazîlet, uhrevî mükâfat, ahlâk, bütün bu kelimeler, hilekâr bir güruhun insanlığın çoğunluğunu esir gibi kullanmak için icat ettikleri şeylerdir. Şu halde insanlığın ideali yerine her ferdin kişisel ideali geçerli olur. Her insan, şu dünyada hiç bir şarta bağlı olmaksızın mutlu olmak ister; bundan başka saadet şekli de yoktur. Fakat insan toplumlarının bugün mevcut olan yaşayış biçimleri, dini, kanunları, inanışları ve gelenekleri bu ümide engeldir... Bundan dolayı...

Demek ki, bir anarşistin, bir bomba ile binlerce adamı öldürmesiyle bir deprem, bir yanardağ patlaması arasında hiçbir fark yoktur!

Bir anarşiste: *"Binlerce insanı, acımadan nasıl öldürdün?"* demek kadar anlamsız söz olamaz. Çünkü dinsiz için "merhamet", sinirlerin zayıflığı ve kuvveti meselesi olup ayrıca bir manası yoktur.

Dinsiz anarşist, kendi mahrûmiyet ve sefâletiyle başkalarının zevk ve saâdeti arasında şaşırıp kalıyor. Acaba kendi mahrûmiyetine katlanmak, başkalarının saadetine razı olmak için manevî bir sebep var mıdır?

Hayır! Yalnız maddî bir sebep var: Ceza ve ölüm korkusu. Dinsiz anarşist, bu bağı kopardığı gün, kendinden başka mutlu olanları idam etmek için hiçbir engel görmez!

Bir dinsizin, karısından sadakat, sevgilisinden vefa, evlâdından saygı, kendi cinsinden iltifat beklemeye hakkı yoktur. Mademki insanı yalnız "gelişmiş bir hayvan" olarak görüyor, o halde bu durumun gerektirdiğinden fazla bir şey beklemek hakkından kendi vazgeçmiş oluyor.

Bir kedi, dişisinden ne kadar vefa beklerse, bir dinsizle karısının münasebeti de buna uygun bir biçimde olması gerekir. Birisinin içgüdü hürriyeti ile diğerinin kayıtsızca hürriyeti arasında ne oluş ne de netice bakımından bir fark yoktur.

Şu satırlarda "dinsiz" sözü ile tanımladığımız kişiler, din duygusundan soyunmuş ve Allah fikrini inkâr etmiş olanlar demek olup din şekilleri dikkate alınmamıştır. Zira bir din ne derece bâtıl olursa olsun yine insanın hayvanlaşmasına engel olacak prensipleri kapsar.

Bundan dolayı dinsizin, inkârcının gerçek saâdetten, yüce zevklerden nasibi yoktur ve her kâfir hayatında bir kere, sonsuza dek hatırlamak zorunda olduğu pişmanlık ve hasret ifadesini kederli ağzından zehir gibi çıkarır. Evet, ebedî bir gerçektir ki:

"Ve kâfir der ki: Keşke toprak olsaydım!"[23]

23 Nebe Sûresi, 78/40.

BEŞİNCİ KONU: DİNLERİN TASNİFİ

Hegel - Hartmann - Tiéle - Seibeck

Dinlerin içeriklerinin analizine bilimsel bir metot ile başlanıp dinler tarihi konusu, çok geniş bir ilim dalı halini aldığı günden beri insanlık tarihinde görülen dinler ile hâlâ insan türünün vicdanî duygularına rehberlik eden mevcut dinlerin sınıflandırılmasına çok çaba harcanmıştır.

Dinlerin sınıflandırılması için ilk usulleri koyan ünlü Alman filozof Hegel'dir. Bununla beraber bu zâtın sınıflandırmaları maksadı tamamıyla temin etmediğinden yarım asırdan beri pek çok tasnifler yapılmış ve fakat hiçbirisi genelin kabulüne mazhar olmamıştır.

Zaten sözün doğrusunu söylemek gerekirse itiraf edilir ki, sayısı yüzlere ulaşan tasniflerin çoğu Hegel'in tasnifini ufak tefek değişikliklerle tekrardan ibarettir. Tecrübe edilen tasniflerin toplamı iki dala ayrılabilir. Ensabî (neseblere, soylara ait) tasnif, şeklî tasnif.

Ensabî tasnifte aynı aileye mensub olan kavimlerin dinleri sıralanmaktadır. Şeklî tasnifte ise dinler, şekilleri ve kendilerine mahsus görüntüleri itibariyle birbirinden ayrılır. Birinci tasnif usûlü akla ve tarihe uygun bulunmakla beraber efrâdını câmi ve ağyârını mâni değildir. Zira bazen neseb, soy, ırk bakımından birbirleriyle ilişkisi olmayan toplulukların aynı dine sahip oldukları tarihte çok görülen hallerdendir.

Şeklî tasnifte ise hiç bir "zâtî hakikat (kendine ait bir gerçek)" bulunmayıp yalnız tasnif edicinin şahsî değerlendirmelerinden alınmış fikirlere dayanır.

Max Müller gibi ünlü bilginler, dinlerin "hak" ve "bâtıl" dinler gibi iki dala ayrılarak sınıflandırılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır.

Ernest Rénan gibi ünlü eleştirmenler de aslında bu fikre meyillidirler. Bunun sebebi ise açıktır. Dinlerin bu son şekilde tasnifi adeta tabiî bir durum iken daha sonra gelen Avrupalı filozofların bu şekli şiddetle reddetmelerinin sebepleri "tenkit felsefesi"nin esaslarında aranmalıdır.

Tenkit felsefesi, bir olayın oluş sebeplerini, olayın etkenlerini, olayın sebep ve etkeni olduğu diğer olayları tahlil ediyor, arıyor, buluyor; fakat bir olayın sebeplerini ve oluşumunu analiz ederken eşsiz bir dikkat ve maharet gösteren "tenkit felsefesi", gerek sebepler ve etkenlere, gerekse bizzat olaylara, ahlâkî ve kesin bir hüküm vermekten kaçınıyor. Bu sebepten dolayı tenkit felsefesine göre bir din, manevî, sosyal ve siyasî bir olaydan ibaret olup ait oldukları zaman ve toplumun aynasıdır. Dinlerde incelemeye değer olan yön, beşer fikirlerinin oluşum ve gelişmeleri olup onlar yalnız bu yönü tahlil ve tetkik ederek başka bir hüküm vermeyi gerekli görmezler. Bundan dolayı dinlere de hak ve bâtıl gibi ayırıcı özelliklerin verilmesini uygun bulmazlar.

Halbuki dinlerin insan topluluğu üzerindeki tarihî ve şimdiki zamandaki etkileri dikkate alınırsa, tenkit felsefesinin bakış noktasının ne kadar eksik olduğu görülür. Her okuyucu bir dinin ortaya çıkışını, değişmelerini, geçirdiği halleri ve gelişmelerini uzun uzadıya mütalaa ettikten sonra o din hakkında bir hüküm vermek ihtiyacını hisseder. Bu hüküm ise "hakk" ve "bâtıl" sözleri ile özetlenebilir. Böyle bir ihtiyacı hisseden âlimler ile her halde tasnifi gerekli gören âlimler, bakıldığı zaman esasta yine birleşmektedirler. Zira yaptıkları tasnifler bile dinlerin niteliklerini göstermeye yöneliktir ki, bu da hakk ve bâtıl hükümlerini doğru koymaya dayanır.

Dinlerin tasnifi için kabul edilen yöntemler hakkında bir fikir verebilmek üzere birkaçını aktarmayı gerekli görüyoruz:

I- Hegel'in Tasnifi

I- Tabiî Din:

1- Hâricî sebebi olmayan dinler [Yani insanlarda kendi kendine oluşan fikirler üzerine kurulmuş dinler],

2- Vicdânî tevhîd üzerine kurulmuş dinler [Yani aslî unsur ve cevher fikrinden meydana gelmiş dinler].

a- Hesap ve ölçü üzerine kurulmuş dinler [Çin'de].

b- Vehim/kuruntu ve hayal üzerine kurulmuş din [Brahman dini].

c- Murâkabe (kendi iç âlemine bakmak, dalıp kendinden geçmek) ve istiğrak (kendinden geçip dünyayı unutma) üzerine kurulmuş din [Buda dini].

3- Tabiî dinden serbest dine geçit niteliğinde olan dinler.

a- Nûrâniyet dini [Zerdüşt dini].

b- Istırap dini [Eski Süryânîler].

c- Sırlar dini [Eski Mısırlılar].

II- Rûhânî şahsiyet üzerine kurulmuş dinler:

1- Ulviyet/Yücelik dini [Mûsâ dini].

2- Bedîî/Estetik din [Eski Yunanlılar].

3- Temyîz dini [Romalılar].

III- Mutlak Din:

1- Hıristiyanlık dini.

Hegel'in bu tasnifinde bilimsel bir yöntem görülmüyor. Dinlerde olan seviyeye dikkat bile edilmiyor. Meselâ Allah'ın birliği üzerine kurulmuş olan Musevîlik ile Yunan ve Roma mitolojisini aynı sınıf içerisinde tasnif etmek oldukça garip bir şeydir.

Bu tasniflerde, dünyanın üç büyük dininden biri olan İslâm'a bir yer bulunamayışı bile son derece garip bir şeydir. Fakat Hegel'in bu gibi garabetleri çoktur... Hıristiyanlık kadar mukayyed/kayıtlı (bazı bağlar ve şartlarla sınırlı) bir din için mutlak din tabirini kullanışı da keyfî bir şeydir.

2- Hartmann'ın Tasnifi:

I- Tabiî Dinler:

1- Yalancı tevhîd üzerine kurulmuş tabiî din.

2- Yalancı tevhîdin [insan ölçü olmak üzere] rûhânîleştirilmesinden meydana gelen din.

a- Bu tür dinin bedîî incelik şekli [Yunanlılar].

b- Dünyevî fayda şekli [Romalılar].

c- Ahlâkî şekli [Cermen kavimleri].

3- Yalancı tevhîdin akîde ekolü şekline sokulmasından meydana gelen dinler:

a- Dehrî[24] tevhîd[25] [Mısırlılar].

b- Dehrî şeyh [İranlılar].

II- Tabiatüstü Dinler:

1- Mücerred/soyut tevhîd-monizm [Kurtuluş fikri üzerine kurulmuş hayalî din].

a- Dünyanın inkârına dayanan din [Brahman dini].

b- Mutlak vehim/kuruntu üzerine kurulmuş din [Buda dini].

2- Allah'a ibâdet üzerine kurulmuş dinler.

a- Allah'ın birliği üzerine kurulmuş ilkel din [daha önce geçen nebîlerin dini].

b- Vahiy ve şerîat üzerine kurulmuş dinler [Mûsâ dini, İslâmiyet].

c- Kurtuluş fikri üzerine kurulmuş hakikî din [İsâ dini].

3- Tiéle'in Tasnifi:

I- Tabiî Dinler-Şirk:

1- Birçok hayvana ibâdetten ibaret din.

2- Cinlere, şeytanlara ibâdetten ve büyücülükten ibaret din [Vahşî kavimlerin dini].

3- Düzeltilmiş veyahut düzene sokulmuş sihirbazlık dini.

a- Düzenlenmediği halde düzeltilmiş sihirbazlık (Magi) dinleri [Japonlar, Hint'teki Dravidler, Finliler, Estonlar, İslâm'dan önce Araplar, eski Arnavutlar, eski İtalyanlar yani Etrüskler, eski Slavlar],

b- Düzenlenmiş sihirbazlık dinleri [eski Amerikalılar, Çin'in Kung-Fu-Tse dini, eski Mısırlılar].

4- İnsan şeklinde ve fakat insanüstü güçlere sahip olan tanrıçalara ibâdetten ibaret ve yarı ahlâkî olan dinler, başka bir deyişle insana tapma biçiminde şirk. [Veda kitaplarına bağlı Hintliler, İranlılar, Bâbilliler, Asurlular; Keltler, Cermenler, Yunanlılar ve Romalılar].

---

24 Dünyanın sonsuzluğuna inanıp âhireti inkâr eden ve rûhun da cesetle birlikte öldüğüne inanan düşünce ekolü. (edt:)

25 Buradaki tevhîd kelimesi, kâinatın bir asla, bir kuvvete bağlanması anlamına olan "Monizm" kelimesinin karşılığıdır.

II- Ahlâkî Dinler [İlhâmî ve Ahlâkî]:

1- Millî dinler [Tao mezhebi, Konfüçyüs mezhebi, Brahman mezhebi, Mûsâ dini ve Yahudî mezhebi],

Not: Mûsâ dini, birinci sınıf dinler ile gelecek üçüncü sınıf dinler arasında geçittir.

2- Genel dinler [Buda dini, Hıristiyanlık, İslâm].

4- Seibeck'in Tasnifi:

1- Ahlâkî bir gayesi olmadığı halde kâinatı tasdik etmekten ibaret olan dinler [Vahdâniyetten daha önce ortaya çıkan dinler].

2- [Çeşitli ve birbirinden farklı derecelerde] ahlâkî dinler [Meksika, eski Peru halkı, Çinliler, eski Mısırlılar, Hindular, Farslar, Cermenler, Romalılar, eski Yunanlılar].

3- Mutavassıt din, yani yukarıdaki dinlerle aşağıda gelecek iki din arasında geçit olan Mûsâ dini.

4- Mutlak kurtuluş dini-Kâinatın inkârı üzerine kurulmuş Buda dini.

5- Müsbet kurtuluş dini-İsâ dini.

6- Ahlâkî dinlere dönüş-Muhammed'in dini.

İşte görülüyor ki, bu tasniflerde pek az hakikat, çok az miktarda bilim, oldukça fazla üstünkörülük, biraz taassub ve biraz da şahsî eğilimler bulunuyor. Bir olayı, fikrî bir hâdiseyi açıklamak ve aydınlatmak için ona birçok özellikler ve alışılmamış tabirler ilâve etmek hiçbir amacı gerçekleştirmeye yetmez. Bununla beraber sınıfları sınırlandırmak amacıyla birbirinden farklı dinleri, aralarında biraz benzerlik bulunması sebebiyle aynı sınıfa sokmak da doğru değildir. Örnek olarak sunduğumuz şu dört tasnifin hiçbiri amacı gerçekleştirmiyor. Zaten bu tasnif biçimi, dış görünüşün analizi üzerine dayanmış olup dinler hakkında pek de manevî, vicdânî ve ahlâkî bir hükmü kapsayıcı değildir. Başka bir deyişle analitik eleştiri, ahlâkî ve rûhî eleştiriye baskın çıkıyor. Dinleri, beşer aklının türlü türlü tutkuları diye kabul edip ahlâkî ve vicdânî içeriklerini önemsemeksizin ele almak "tenkit felsefesi"ne ait bir tarzdır. Birçok dinî şekiller hakkında geniş bilgi sahibi olmak, inceleme fikrine kapılmış veyahut da şüphe ve tereddüde düşmüş bir insana hiçbir fayda vermez. Sonuç olarak zihinde "Acaba hangi din haktır?" sorusu böyle yüz bin tasnif okunsa, yine kalmaya devam eder.

Bundan dolayı dinlerin tasnifinde, meşhur Max Müller'in fikrine aykırı olarak, önce "hak din, bâtıl din" gibi dinlerin önemli iki kısma ayrılması gerektiği açıktır. Gerçi böyle bir tasnif, belki de tarih bakımından bir derece sakıncalıdır; fakat fikirlerin aydınlatılması için bu sakıncaya katlanmak gerekir.

Hegel'in din felsefesine ait eserlerinde, dinlere uygulanan başka bir sınıflandırma daha göze çarpmaktadır. Pek fazla incelemeye ve analiz edilmeye muhtaç olan bu tasnifin, esaslara temas etmesi bakımından büyük önem taşıdığı inkâr edilemez. "Dinlerin Mertebeleri" yahut "Kulun Rabbine Bağlantı Şekilleri" adı verilmesi gereken bu tasnife göre dinler aşağıdaki şekildedir:

1- İki sınırın (kul ile Allah arasındaki ayırıcı vasfın) belirsiz olmasından ötürü kul ile Rab arasında belirli bir oran bulunamayan dinler [ilkel dinler, yani câhil ve vahşî kavimlerin inanışları bu gruba dâhildir].

2- Kul ile Rab arasında yalnız "Hâlık (Var edici)–Mahlûk (Var edilen)" ilişkisi bulunup kulun kendini Rabbinden ayrı ve gayri gördüğü dinler [Mûsâ dini, İslâm dini].

3- Kul ile Rab arasında eksik olmakla beraber bir vücûd (varlık) nisbeti bulunan din [Hıristiyanlık].

4- Kul ile Rab arasında en üstün manada vücûd nispeti, yani tam birlik (vahdet) bulunan mutlak din [filozoflar ve beşerin en fazîletlilerinden oluşan seçkin bir sınıfın ulaşabileceği dinî mertebe].

Hegel'in bu tasnif biçimindeki eksiklikler olmakla beraber fikrinin derinliği çok açıktır. Eksiklikler şunlardır:

Birincisi, Buda dinini dâhil edebileceği bir grup yok. Buda dini, mutlak fenâ/yokluk fikri üzerine kurulmuştur ve mutlak tevhîdi bildirmektedir. Halbuki dördüncü mertebedeki varlığın tevhîdinde fenâ yerine yalnız bekâ/ebedîlik esasları görünüyor. Zaten Hegel'in verdiği açıklamalardan bu söylediklerimizin doğruluğu ortadadır.

İkincisi, İslâm dininin şaşırtıcı içeriğini Hegel'in anlayamadığı, İslâm dinini ikinci mertebede görmesiyle ortadadır. Her ne kadar İslâm toplumunun inancının şer'î ve genel şekli gereğince bu tasnif doğru ise de felsefî ve tasavvufî şekli bakımından İslâm dini için ayrıca bir mertebe kabul edilmesi gerekir. Zira felsefî ve tasavvufî mertebesi bakımından İslâm dini, ne

Hıristiyanlığa tahsis edilen yere ve ne de Buda dini için bizim açtığımız gruba dâhil edilmesi mümkün olmayıp; onu fenâ ile bekânın ölçülü bir sınırından oluşan ve kâmil manada tevhîdi bildiren bir konuma tekrar yerleştirmek gerekir.

Açıklamaya gerek olmadığı üzere İslâm inancına göre, insan ile hak din ayrılmaz parçalardır. Fakat bu son derece ince meselede âlimler topluluğu ile mutasavvıflar arasında bir anlayış farkı vardır. Âlimler topluluğuna göre nebîlerin getirdiği dinlerin hepsi hak olup akîdenin esasında birbirinden hiç farkları yoktur. Neshedilen, değişiklik gören nokta, şerîatlar olup akîde değildir. Başka bir deyişe göre din fikrinde ve ma'rifetullah'ta (Allah'ı tanıma bilgisinde) tekâmül yoktur. Hz. Nûh'un ma'rifet ve akîdesiyle Hz. İsâ'nın veyahut Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ma'rifet ve akîdesi arasında bir fark olmadığı gibi ümmetlerinin akîde ve ma'rifeti arasında da fark yoktur. Mutasavvıflar bu hususları kayıtsız şartsız kabul etmiyorlar. Başka bir deyişle esasta değilse bile kapsamında ve şekillerinde fark ve tekâmülü kabul ediyorlar. Meselâ Hz. Nûh, vahiy ve ilhamla yüceltilmiş ilâhî bir memur olmak bakımından Hz. Peygamber (s.a.v.)'den farklı değildir. Bu esasa göre nübüvvette tekâmül yoktur. Yine bunun gibi Hz. Nûh'un dini, hak ve dinî akîdesi Allah'ın tevhîdinden ibaret olup yine bu itibarla diğer indirilmiş dinlerden farklı değildir.

Fakat Nûh'un ümmetinin gerçek olan akîdeyi kavrayışı, anlayışı ve Allah'ın zâtını tanıyışı ile Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinin kavrayışı ve tanıyışı arasında tekâmül ve fazîlet farkı görüyorlar. Yine bunun gibi Peygamberimizin ma'rifetinin (Allah'ı tanıma ve bilmesinin) diğer peygamberlerin ma'rifetine üstün olduğunu ve çünkü, kendisi peygamberlerin sonuncusu ve en mükemmel bilgiye, en açık seçik ve kapsamlı akîdeye, en mükemmel ve güzel dine sahip olduğunu ileri sürüyorlar. Bu iki fikirde esas bakımından bir çelişki olmayıp aynı hakikatin iki şekilde anlaşılması ve kabul edilmesi demek ise de, nübüvveti ve ilhâmı inkâr eden bilim adamlarına göre dinî tekâmülün başka bir anlamı vardır.

"Rasyonalist", "kartezyen" ve "pozitivist" düşünce sistemlerine bağlı yeni filozoflara göre din düşüncesi de diğer fikirlerin geçirdiği aşamaları takip etmiş, aynı kanunların hükmü altında tekâmül etmiştir. İlkel insanların bütün fikrî tekâmüllerinin taştan bazı aletler yapabilmeye, biraz sonra derilerle örtünmeye varabildiğini ortaya koyan eleştirmenler, bu fikir sevi-

yesinde olan bir insanla Mûsâ, İsâ veya Muhammed (s.a.v.) ümmetinin ma'rifetullahı ve akîdeleri kabul edişte denk ve eşit olamayacaklarını; bunun aksine bir iddianın tarihe, tabiata, bilime ve doğru düşünmeye aykırı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu düşünce, insanlık ve peygamberlik sırları aradan çıkarsa bir derece doğru olabilir. Fakat peygamberlik kaydıyla yarı kuvvetini kaybeder. Yukarıda sözünü ettiğimiz mutasavvıfların düşüncelerine göre ise hiçe iner.

Maddiyâtla maneviyâtın tekâmülde birbirine bağlı olarak beraberce yürüdükleri iddiası, tarihin daima yalanladığı şeylerdendir. Bu kadar yalanlamalara rağmen zamanımızın filozoflarından birçoğu hâlâ iddialarından vazgeçemiyorlar. Bunun için birkaç örnekle durumu açıklayalım.

Birkaç bin sene önceki hayat tarzı ile yaşayan, hâlâ binlerce sene önceki tarzda yiyen ve giyinen bedevîler görüyoruz ki, yörelerinin gereği olarak bunların medeniyet âlemiyle önemli ve ciddî hiçbir münâsebeti görülmüyor. Böyle bir bedevînin gelişmişlik seviyesi son derece geridir. Altı-yedi bin senelik ilerleme ve gelişmeden öyle bir bedevî tamamen habersiz ve nasipsizdir. Bununla beraber yurdu, en gelişmiş ve ilerlemiş şahsiyetler derecesinde ince duygular sahibi bir şâir ve derin bir dil bilgini yetiştirebiliyor. Eğer bedevînin ilerlemesini ve manevî durumunu, sanat, geçim ve yaşayışından hareketle anlamak doğru olsaydı; onu şiirden, güzel ve düzgün söz söyleme sanatından ve manevî gelişimden yoksun bulmamız gerekirdi. Halbuki gerçek böyle olmayıp bunun aksinedir.

İşte bir misal daha: Aristoteles, şimdi dünyada bulunsa da bir iş arasa, mesela bir demiryolu şirketine müracaat etse, basit bir makinistliği bile kendisine vermeyecekleri ortada... Hele giydiği elbise sebebiyle medenî çocukların onun arkasından koşacağı da muhakkak... Halbuki Aristoteles'in zamanımıza göre inkâr edilemeyen bu eksiklikleri, onun bazı bilim dallarında hâlâ eşsiz bir üstat olmasına engel olabilir mi? Birkaç bin sene daha önce mantığı ve hele önermeler konusunu artık küçücük bir ilâve yapılamayacak derecede geliştiren Aristoteles ortada dururken, günümüz demiryollarıyla kıyas ederek Aristoteles'in bugünkü mantıkçıların derecesine erişemediği iddiasında bulunmak doğru mudur? Elbette değil.

İşte din ve peygamberlik de böyledir. Hayvan postu giyinen bir şanlı peygamberin treni bilmeyişi, ilâhî bilgilerle bezenmiş, hele vahiy ve ilham ile yüceltilmiş olmasına engel görülemez.

Bu hususta son ve kesin bir delil daha ileri sürmek isteriz: Bugün kimsenin inkâr etmediği tarihî gerçeklerdendir ki, ilimlerin ve fenlerin gelişmesinden sonra elde edilen bir netice olmak üzere ortaya çıkması gereken "felsefe", bunun aksine ilimlerden ve fenlerden önce meydana gelmiş, ilimleri ve fenleri kendisi doğurmuştur. İnsanların maneviyâtını, geçim şekillerinden ve sanayileşme seviyelerinden hareket ederek anlamaya kalkışanları ve özellikle nübüvveti inkâr edenleri yalanlamak için bundan büyük tarihî şâhitlik ve vesika olamaz.

Hakk ve bâtıl, gelişmiş ve eksik kalmış çeşitli dinleri tarihî dönemlerde birlikte görmekteyiz. Bundan dolayı ilkel dini mutlaka [Animizm-Ruhiyyûn] yahut [Fetişizm-Putperestlik] gibi doktrinlerden ibaret zannetmek iddiasına da genel olarak çürütülmüş bir iddia gözüyle bakarak, dinleri, insanlık için önemi çok açık olan ahlâkî şekilde sınıflandırmaya başlıyoruz.

ALTINCI KONU: MANEVÎ DEĞERLERİ BAKIMINDAN DİNLERİN TASNİFİ

Bâtıl Din - Makul Din ve Doğal Din - Hak Din ve Semâvî Din - Karışık Din

1- Bâtıl Din

Medeniyetin şereflerinden biri de, "asıl fikir"den başka, din kelimesinin kapsamış olduğu fikirler topluluğundan yoksun, akıl ve hikmete aykırı ve apaçık saçmalıklarla dolu olan dinlere çoktan beri değer vermiyor olmasıdır. "Veseniyye/ Fetişizm/ Putperestlik", "Seneviyye/İkicilik",[26] "İnsanperestlik",[27] "Hayvanperestlik",[28] "Devperestlik"[29] gibi bâtıllığı son derece açık olan dinler, zamanımızda ancak ilkel halde bulunan câhil, bedevî veya vahşî kavimlerde görülebilir. Bundan dolayı bâtıl dinler hakkında uzun uzadıya söz söylemeye gerek yoktur. Ancak bâtıl dinler adını verdiğimiz dinler ile doğru ve bâtıl fikirlerden oluşan karma dinleri birbirine karıştırmamak gerekir.

2- Makul Din ve Doğal Din

Bu iki tabir, aynı anlamı ifade ederler. Her ikisi yeni icat edilmiş şeyler değilse de gelişmesi ve yayılması son medeniyetin ürünüdür. Avrupalı

---

26 Hayır ve şer ilâhı olarak iki ilâha tapmak (edt.)

27 Allah'ı insan şeklinde tasavvur etme, antropomorfizm. (edt.)

28 Hayvana tapmak (edt.)

29 Metinde dîvperestlik olarak geçmektedir ki "dîv" kelimesi Farsça'da dev, şeytan ve cin anlamlarına gelmektedir. Buna göre Dîvperestlik, efsânevî ve insanüstü bir masal kahramanı olan deve tapma anlamına gelebildiği gibi, şeytana ve cine tapma anlamına da gelmektedir. (edt.).

akıllı kimseleri böyle bir din edinmeye sevk eden etken şunlardır:

Birincisi: İnsanların din duygusundan, din ihtiyacından soyutlanamayışı.

İkincisi: Onlarda yaygın olan dinlerde akıl ve tabiata aykırı inanç ve sorunların bulunması sebebiyle bu dinlerin, eleştiri ve inceleme yeteneğine sahip şahsiyetlerin vicdanlarına rehber olamayışı.

Medenîleşme tarihini güzelce incelersek görürüz ki, Avrupa psikoloji ve sosyoloji biliminin faaliyete geçerek gelişme devresine girmesi, Luther ve Calvin'in reformları ile başlar. Bunların teşebbüsü, makul ve doğal dine doğru birer dev adımlar idi.

Hıristiyanlığın Katoliklik şeklindeki "akıl ve tabiata aykırı" inanç ve merasimlerin çoğu, Protestanlık tarafından çıkarıldı ve ortadan kaldırıldı.[30] Fakat birçok kollara ayrılan Protestanlık, kesin ve artık ıslahata ihtiyaç duymayacağı bir şekil alamadı. Hatta birçok eleştirmenin görüşüne göre ıslahatı aşırı derecede yapan kolların Hıristiyanlık'la hemen hiçbir ilişkisi kalmadı. Bununla beraber Hıristiyanlığa ait olan akîdelerin hiçbiri akıl ve fen ile uzlaşma kabul etmediğinden nihayet "Hıristiyanlığın kendine mahsus çizgileri ve şekilleri" ile hiç bir münâsebeti olmayan şekillerde ve sırf "aklî ve felsefî" dinler olarak tasavvur edilmeye başlandı.

Bununla beraber "doğal din" genel başlığı altında görülen din şekillerinde, birbirine tam uygunluk ve kesinlik olduğu zannedilmemelidir. Bu yeni mezhepler, bazı ortak noktalara sahip iseler de başka birtakım noktalarda birbirine hiç de benzemezler. Bundan dolayı doğal din hakkında bir fikir sahibi olmak üzere "ortak çizgiler ile maksat"ı göz önünde bulundurmak gerekir. Doğal dinin plânı şöyledir:

1- Ulûhiyeti tasdik,

2- Ahlâk,

3- Külfetten arınmış ve gönülden ibâdet,

4- Akıl ve bilime aykırı fikirlerden uzak durma.

Bu dört dinî rüknün uygulama ve yorumuna gelince: İş, herkesin mensup olduğu felsefe ekolüne göre değişiyor. Spiritüalizm ekolünden olanlara göre aslî rükünler, semâvî dinlere son derece yaklaşıyor; Jules Simon ve benzeri spiritüalistlerin fikirlerinden anlaşıldığına göre yukarıda zikre-

[30] Mûsâ dininde de bu tür hareketler ve teşebbüsler görülmüştür. Buna bir örnek olarak Endülüs'te yetişen filozof Maimonides (Mûsâ b. Meymûn) Mûsevîlik'te birçok ıslahat yapmıştır.

dilen dört rükün, şu şekilleri içeriyor:

1- Rûhânî şahsiyet sahibi, kâinattan zât ve mantık bakımından ayrı bir Yaratıcı,

2- Bedenden özü itibariyle ayrı, yok olması mümkün olmayan ve kendine ait bir ruh,

3- Vazife ve cezalandırma esası üzerine kurulmuş ahlâk,

4- Külfetten arınmış ve bâtınî ibâdetler.

İşte görülüyor ki, doğal dinin bu şekliyle semâvî dinler yani bir peygambere mensup dinler arasındaki fark, birincilerde mucize ve esrâr gibi harikaların, peygamberliğe ait vahyin, dinî âyin ve rükünlerin çıkarılmış ve ikincilerde kabul edilmiş olmasından ibaret kalıyor. Böyle olmakla beraber bu şekilde bir doğal dini kabul edenlerin bir kısmı, harikaları ve bir dereceye kadar vahyi akla ve bilime aykırı bulmaz, bu şekilde semâvî dinlerle aralarındaki fark bir kat daha azalır.

Panteistlere göre ise dinin rükünleri şöyledir:

1- Şahsî olmayan, sırf varlığın kendisinden ibaret ve kâinattan ayrı olmayan bir Allah,

2- Cesetle esasen aynı asıldan olan ve şahsî olmayan, yani tek bir aslın görünüşlerinden ibaret bir ruh,

3- Aşk ve fedakârlık üzerine kurulmuş ahlâk,

4- Tevhîd hissinden ve kavuşma zevkinden ibaret ibâdetler.

İdealistlere göre de dinî fikirler sistemi buna pek yakındır:

1- Şahsî olmayan ve fakat kişinin vicdanında şahsiyet sahibi gibi beliren, kâinattan zâtı bakımından değil mantıken ayrı, mantıken başlangıçta soyut düşünce, sonra vücûda sahip fikir ve nihayet insanda vicdan fikrine sahip bir Allah,

2- Soyut fikrin insan vicdanında kendi kendini bilmesinden ibaret ruh,

3- Ayrılıktan uzak, aşk ve fedakârlık esasları üzerine kurulmuş ahlâk,

4- İlim ve fazîlet, sevgi zevkinden ibaret ibâdetler.

Bu son iki fikre göre itibar bakımından nübüvvet inkâr edilmiyorsa da âdeta insanlığın genel bir özelliği olarak ifade edilmiştir.

Rasyonalistlerin bir kısmına ve Evrimcilere göre ise din hayret edilecek bir basitliğe iner:

Mahiyeti tamamen meçhul kalacak ve her şeyin başvuracağı yer olan gizli bir kudret, geri kalanı insanlığın ortaya çıkacak ihtiyaçlarına ve teknolojik ilerlemelerine göre belirlenecek şeyler.

Hep doğal din olmak iddiasında bulunan bu dinî şekiller, yalnız bir noktada tamamen birleşiyorlar. O da harikaları, mucizeleri ve sırları kabul etmemek. Analiz edildiği zaman görülür ki, doğal din adı verilen dinî şekiller ile felsefe arasında hiçbir fark yoktur. Bu doktrinlere göre herkesin dini, kendindeki din duygusunun derecesi, ilim ve irfanın mertebesi ile orantılıdır. Allah'ın kitabı, vicdan ve tabiattır.

Bütün bu söylediklerimizden çıkan netice şudur ki:

Doğal din adı altında bulunan din şekillerinde semâvî dinlerde de varolan birçok hakikat yok değil, var. Fakat kutsî bir esasa sahip olmadıklarından, kapsadıkları şeyler her ferdin zevk ve iktidarına göre değiştiğinden, kendisine uyulacak değerde olan bütün tarihî şartlardan yoksun bulunduklarından "doğal din" adı müstear/takma bir isimden ibaret kalıyor ve bu müstear/takma ismin altında ya semâvî dinlerden birinin varlık safhalarından bir safha veyahut da felsefe ekollerinden biri bulunuyor.

3- Hak Din ve Semâvî Din

Yukarıdan beri yürüttüğümüz düşünceler silsilesi ile anlaşılacağına göre analiz ettikten sonra din, gayet doğal biçimde iki esas şekle ayrılır: Hakk din, bâtıl din. Bu ayırımın geçmiş uzak devirler için bilimsel uygulaması eksiktir, burasını kabul ediyoruz. Fakat şurası da vardır ki, bugün insanlık için "ahlâk ve felsefe" bakımından en faydalı olan ayırım budur; çünkü genel olarak insanların ilgilendiği nokta burasıdır. Yoksa eski devirlerde dinlerin şekilleri ve halleri, yalnızca işin uzmanlarına zevk verebilecek şeylerdir.

Dinlerin hakk ve bâtıl gibi birbirine zıt olan iki şekle ayrılması, basit akıl sahiplerine göre son derece kolaydır. Her insan, kendi dinini doğru ve diğerlerini az çok doğruluktan uzaklaşmış veyahut tamamen bâtıl görür. Fakat delillerden yoksun olduğu zaman böyle bir görüşün, kendinden başkası için ne ilmî bir değeri ve ne de felsefî bir değeri yoktur.

"Biz babalarımızı (böyle) bulduk." [31] demek, haklı olmak için yeterli değildir. Bundan dolayı hak dinin ne gibi şartları taşıması gerektiğinin "fel-

31 Zuhruf Sûresi, 43/22.

sefî ve ilmî gerçekler" ölçü kabul edilerek tayin edilmesi şarttır.

Yine tekrar ederiz ki, insanlık medeniyetinin şereflerinden biri de, bâtıl olduğu açıkça ortada olan dinleri çoktan terk etmiş olmasıdır. Bugün medenîleşmiş toplumlar, her birinin esası birer mukaddes kitaba ait olan üç büyük dine bağlı bulunuyor. Bu noktanın büyük bir tarihî değeri vardır. Bir dinin milyonlarca insan tarafından kabul edilmiş olması, binlerce sene sağlam ve sürekli ayakta kalması, hiçbir düşünürün küçümseyemeyeceği şeylerdendir. Gerçi milyarlarca kişinin, binlerce seneden beri bu üç din dışında kalan Brahma, Buda, Konfüçyüs dinlerini kabul etmesi, fikrimize karşı bir bahane olarak ileri sürülebilir. Şu kadar ki, biz, bu dinlerin de "esas noktalar"da medeniyetin bu üç dini ile birleşeceğini iddia ve ispat edebiliriz.

Bir dinin tarihî hayatı, o dinin esasının sağlamlığı hakkında en büyük vesikadır. İnsanın ortak duygusu, düşünürlerin daima önemle kabul ettiği bir ölçüdür.

Kutsiyyet ve nübüvvet, vahiy ve ilham fikirlerinden soyutlanmış düşünceler, ne kadar yüce olursa olsun, insanların vicdanının rehberi ve işlerinin düzenleyicisi olamamıştır. Hikmet/felsefe, hiçbir zaman dinin yerini tutmamıştır. Tarihî kanunlara, ruhî hallere ve beşerî ihtiyaçlara dayanarak söyleyebiliriz ki, hiçbir zaman da tutamayacaktır.

Felsefede, başta dindar Sokrates olmak üzere üç-beş hakk şehîdi gösterilebilir, dinin fedakârları ve şehîdleri ise sayısızdır. Bunun içindir ki, biz hakk dini, yine dinlerde ve bu dinlerin medenîleşmiş topluluklarının vicdanlarını aydınlatanlarda arayacağız. Amaca ulaşmak için eleştiri, analiz ve sentez yöntemlerine daima başvuracağız. Bu üç dinde ortak ve buna göre her üçüne de esas olan temel fikirleri bir araya toplar da bunları bir defa da bilim ve felsefe terazisiyle tartar, işin sonunda kabul etmek zorunda kalırsak, bir dine "hakk" sıfatını verebilecek şartları elde etmiş oluruz. Bu şartlar, esas noktalar demektir. Bunlara zamanla mahiyeti değiştirilmiş ve bozulmuş fikirler, mensupları tarafından ilâve edilmiş görüşler dâhil değildir. Bu yöntem ile medenîleşmiş insanların dini olan üç büyük dindeki esas noktaları ele alırsak, ilk önce şu neticeye ulaşmış oluruz:

"Cemâl ve kemâl sıfatlarına sahip Biricik Allah.

Her üç dinde bu temel nokta vardır. Gerçi şimdiki şekillerine göre bun-

ların dereceleri birbirinden farklıdır; fakat bu farklılıkların altında bulunan fikir, yine bu bir noktadan ibaret kalır.

Musevîler, Allah'ın birliğini kayıtsız ve şartsız kabul ediyor, İslâmiyet de böyle. Yalnız Hıristiyanlık, vahdâniyeti (Allah'ın birliği) esasen kabul etmekle beraber bir de teslîs ilâve ediyor. Biz burada Hıristiyanlığın tenkidini yapmak düşüncesinde olmadığımızdan uzun uzadıya düşüncelerimizi ortaya koymayı gerekli görmüyoruz. Mademki Hıristiyanlık da "vahdâniyeti" zarurî olarak itiraf ediyor, biz de esasa ait bu noktayı alarak, vahdâniyeti bozucu bir ilâve olan teslîs fikrini bir tarafa bırakırız.

Demek ki, her üç dinde esas noktalardan birisi "vahdâniyet" fikri oluyor. İslâmiyet bu noktada diğer iki semâvî dinle birleşmektedir. Yalnız vahdâniyeti bozucu gördüğü [Uzeyr ve Mesîh hakkındaki fikirler gibi] fikirler ile ilâhî vasıflara ve fiillere ait birçok hususta onlardan ayrılır. Ve diyebiliriz ki, İslâmiyet'in kabul edemediği hususlar, bilim ve felsefenin kabul etmediği hususların aynıdır!

Şüphe ve inkârı esas alan felsefe ekollerinin dışında kalan diğer felsefe ekollerini, yani insanlığın çok büyük çoğunluğunun geçmişte ve şu anda kabul ettikleri fikirleri incelersek; iki aslın, iki merciin, iki mabudun mümkün olmasının tasavvur bile edilemeyeceğini ve Cenâb-ı Hakk'ı inkâr etmenin iki mabud tasavvurundan daha kolay ve mantıkî olduğunu görürüz.

Platon ve Aristoteles gibi dâhilerin fikirlerinden açıkça anlaşılan ve "felsefî ikicilik" denilen şirk şekli, eserlerinin tamamında görülen gönül aldatıcı yücelikle bile felsefe önünde ayakta kalamamış ve tam oybirliği ile ilim arenasından atılmıştır. Öyle bir atılmış ki, Yaratıcı hakkında cereyan edegelen münâkaşalar, "vahdâniyetle varlığını ikrâr" ve "inkâr" gibi iki noktayla sınırlı kalmıştır.

Bundan dolayı aklî, naklî ve tecrübî bilgilerin toplamından çıkan son netice, "Her şeyin aslı, umut yeri, dönüş ve varış yeri, rabbi olan şanı pek yüce Zât'ın zorunlu olarak Vâhid (Bir) olmasından" ibarettir. Bu sebeple bir dine hak din dedirtecek aslî şartlardan en önemlisi ve birincisi:

"Allah'ın birliğini kabul etmek, yani Vâhid ve Kayyûm bir mabud olarak tanımak" tır.

İnceleme sonucunda ikinci bir şart daha görüyorum. Bu defaki şart, itikad değil, sırf akıl ve bilim açısından birinci şart derecesinde kuvvetli ve esasla ilgili olduğu düşünülemez. Fakat bir olan Rab itiraf ve tasdik edil-

dikten sonra bu tanıma tarzını insanlığa ulaştırmış olan zâtın, bu hizmetini inkâr etmek akıl ve mantığa aykırı bir durumdur. Eğer Allah'ın varlığı inkâr edilirse, bu varlığı gerçek yönüyle insanlığa ilân eden zâtın vazifesini hiçe saymak, onun hizmet sıfatını inkâr etmek hem kolay ve hem mantıkî olur. Fakat Hakk'ın varlığı ve birliği ikrar edildikten sonra bu vahdâniyeti/birliği insanlığa ulaştıran ve müjdeleyen zâtın nesi inkâr edilecek? Düşüncemizi örneklerle açıklamaya çalışalım:

Ben kimyayı iyi biliyorum ve böyle bir ilmin varlığını kabul ediyorum. Ve biliyorum ki, Lavoisier, madde ve enerjinin korunması kanununu keşfetti ve bilime hediye etti. Şimdi:

"Ben kimyayı kabul ediyorum, madde ve enerjinin korunması kanununun da doğru olduğunu biliyorum ve tarihte görüyorum ki, bu kanunu kimyager Lavoisier keşfetmiş. Bununla beraber Lavoisier'nin kimyagerliğini ve söz konusu kanunu keşfettiğini kabul etmiyorum." desem, anlamlı bir iddiada bulunmuş, bir hakikat söylemiş sayılır mıyım?

Asla!.. Eğer kimyayı ve koruma kanununu inkâr edersem, yine bir gerçeğin karşısında durmuş olmakla beraber Lavoisier'yi inkâr etmem mantıklı olur. Bundan dolayıdır ki, dinleri tebliğe memur olan zâtları "esas bakımından" inkâr etmek mümkün değildir. "Esas bakımından" diyoruz; çünkü peygamberlerin yerine getirdikleri vazifenin tarihsel pratiğinde onların hepsi aynı seviyede değildir. Meselâ Peygamber Efendimizin "tarihî şahsiyet"ini inkâr imkânı kesin olarak yoktur. Fakat daha önce gelmiş peygamberlerden bazılarının "tarihî şahsiyet"leri, aynı açık ve seçiklikle bilimsel olarak sabit değildir. Bununla beraber sabit olanlar, maksadın ispatı için yeterlidir.

Bütün bilim ve düşünce âlemi fikir birliği etmişlerdir ki: Musevîlik ve Hıristiyanlık "esas bakımından" Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ'ya, İslâmiyet ise "tamamen" Peygamber Efendimize bağlıdır.

Tarih bize ispat ediyor ki, "dinler" içinde ilâhî vahdâniyeti (Allah'ın birliğini) kabul edenler, ancak "peygamberlik" sıfatını taşıyan zâtlara bağlı dinlerdir. Bundan dolayı bir dinin "hak" sıfatını kazanması için tarihî bir şart demek olan "peygamberlik"i de şartlardan biri görürüm. Rénan gibi tenkitçi filozoflar, Paulus, Strauss gibi Rasyonalistler, Chantepie de la Saussaye gibi üstat oryantalist ve tarihçiler, dinlerin şekille ilgili ibâdetlerini ve yöntemlerini tenkit etmekle beraber "peygamberlik"in bu temel ve ta-

rihî şeklini kabul etmek zorunda kalmışlardır. O halde bir dine hak din dedirtecek şartlardan birisi de:

*"Peygamberlerden birine bağlı bulunması"*dır.

Dinler ve ahlâk, insanlığa pek çok sınırlar koyuyor, birçok emirler veriyor, tutkularımıza ve eğilimlerimize set çekmemizi emrediyor. Biricik Yüce Yaratıcı, âdil ve rahîm gibi yüce sıfatlara sahiptir, deniliyor. Fakat dünyaya, tarihe baktıkça az refah, çok sefâlet; çok sıkıntı, az saâdet; çok zulüm, az adâlet görüyorum.

Eğer her ferdin hayatı, yalnız bu âlemde geçirdiği ömürden ibaret kalacaksa, onun bir dine bağlanmasında ne anlam vardır? Bu âlemde zulmün ve sefâletin pençesine düşmüş olan bir kişi, başka bir âlemde herhangi bir şekilde adâlet ve saâdete erişemeyecekse, Cenâb-ı Hakk'a adil ve rahîm denilmesi nasıl caiz olur? Eğer Cenâb-ı Hakk, âdil ve rahîm değilse, onu sevmeye, onun emrine boyun eğmeye bir sebep bulunur mu? O halde bu hayatın manası ne? Bu kadar eşi ve benzeri olmayan güzel şeyler ne için?

"Görev", "ahlâk" ve "âhiret" fikirleri birbirinin tamamlayıcısıdır. Eğer fazîlet bir mükâfat, kötülük ve alçaklık bir ceza görmeyecekse, ne Allah'ı sevmek ve itaat etmek, ne bir dine sarılmak ve hatta belki ne de Allah'ı ikrar etmek mümkün olur.

Demek ki, bir dine "hak din" diyebilmek için o dinin herhangi bir şekilde "adâlet ve saâdeti sağlaması, ahlâkî fazîletin kefili ve teminatı" olması şarttır. Bu özelliklerin bir dinde olabilmesi ise ancak "ba'su ba'de'l-mevt (ölümden sonra dirilme)" fikrinin kabulüne bağlıdır. Şu halde bir dine hak din dedirtecek esas şartlardan birisi de: "ölümden sonra dirilme" fikrini içine almış olmasıdır.

Bu üç şart, bir dine "hak din" demek için yeterli midir? Aslında, evet! Ancak tamamen "hakk" sıfatını elde etmesi için, o dinin bütün detaylarında ve uygulamasında[32] değilse bile akaidinde (inanç esaslarında) bu üç temele aykırı ve bu üç esası yalanlayan şeylerin bulunmaması gereklidir.

Aksi takdirde öyle bir dine "hakk ile bâtıl"ın karışmasından veya kay-

32 Bu gibi durumlar, dinin esasında olmadığı halde o dinin mensubları tarafından ilâve edilmiş olabilir. Bundan dolayı bu ilâveler sebebiyle o dinin esasına hakk değildir, demek doğru olamaz. Mesela İslâmiyet'e göre Hıristiyanlığa Kadıköy ve İznik Konsilleri tarafından ilave edilen teslis ve benzeri akîdeler hakka aykırıdır. Fakat bu sebebden dolayı Hıristiyanlığa, esas bakımından hakk değildir, diyemeyiz.

naşmasından hasıl olmuş bir "karışık din" nazariyle bakmaya mecburuz.

Demek ki, bir dinin "hakk" sıfatını tamamen alabilmesi için yukarıda yazılı olan bütün şartları esasında ve akaidinde taşımakta olması ve hiçbir noktasında bu fikirleri bozucu veyahut akıl ve hikmetin açıkça reddedeceği fikirlere sahip olmaması şarttır. Yukarıda söylediğimiz gibi, hakk din için gerekli görülen şartları ancak peygamberlere mensup olan dinlerde buluyoruz. Bunun içindir ki, "hakk din" ve "semâvî din" terkipleri aynı anlamdadır.

Üç aslî şarttan birincinin ortadan kaldırılması, dini tamamen yok etmek demektir. Allahsız din olamaz. Üçüncü şartın çıkarılması, dini yok etmek anlamına gelmese de bu şartı taşımayan bir din, ahlâk için başka bir esas aramaya, Yaratıcı'nın adâlet ve rahmetini başka bir şekilde ispat etmeye zorunluluk hisseder.

Bu zorunluluk, ölümden sonra dirilmede vaad edilmiş olan halleri başka hallerle telafi zarûretini ortaya çıkarır. Demek ki, ölümden sonra dirilme fikri, başka bir şekle büründürülmek suretiyle yine bir din biçimi mevcut olabilir. Kesin olarak çıkarılmasıyla ise makul bir din tasavvuru mümkün değildir.

İkinci şartın çıkarılması ve birinci ile üçüncünün bırakılması halinde bir "doğal din" meydana gelir. Fakat bu çıkarılma, tarihî olamaz. Şu halde peygamberlerin, tarihî görevleri tasdik edilmekle beraber "peygamberlik" ismini alan kendine ait sıfatı ve bu sıfat dolayısıyla dine ilave edilmiş olan "kendine özgü kutsîlik ve kesinlik özelliği" yok edilmiş ve din, insan aklının kazançlarından birisi haline gelmiş olur.

Bize göre bu şekilde bir dinin gerçek ismi din değil, bir "felsefe ekolü"dür. Zira din ilâhî kutsiyetini kaybettiğinden ortaya koyduğu fikirler sistemi, her noktada değişime ve dönüşüme uğrar. Bu kutsiyete boyun eğilemez. Çünkü bu düşünceler, kendisine zarurî olarak boyun eğilen Hakk adına değil, kendisi adına ortaya konmuştur.

Bu şekildeki bir doğal dine "Deizm" ekolü adı verilmesi doğrudur.

4- Karışık Din

Şimdi de dinin bazı ikinci derecedeki şekillerinden bahsedeceğiz. Öteden beri tarihte görüldüğü gibi şimdi de Avrupa'da birtakım düşünürler görülüyor ki, onlar, yüce din duygusunu ruhî ihtiyaçlar arasından çıkara-

mıyorlar; fakat dinlerden birini, meselâ Hıristiyanlığı, semboller ve fazlalıklardan, şeklî ibadetlerden soyutladıktan sonra geriye kalan düşünce sistemini kabul ediyorlar. Ve böylece bir doğal din meydana geliyor.

Meselâ bir düşünür, Hıristiyanlık'tan teslîs fikrini bırakıyor, vahdet (Allah'ın birliği) fikrini alıyor. Cenâb-ı Hakk'ı sevmek, O'nun büyüklüğünü düşünmek, O'nun rahmet ve yüceliğinin uygun göreceği güzel halleri davranış çizgisi edinmek, vesaire gibi bütün yücelikleri kabul ediyor. Fakat bu durumlarla ilgili kilisenin ortaya koyduğu şartları kabul etmiyor. Mesîh'i, teslîsin bir şahsı olarak değilse de yüce bir kişi veya bir peygamber olarak, ibâdetleri de "Hakk'ı sevmek, Allah'ın kullarına karşı hakka aykırı değil, uygun olarak şefkat ve adâletle muamele etmek" şeklinde özetleyip kabul ediyor.

Bu kişiye Hıristiyan diyemeyiz. Çünkü Hıristiyanlık için var olan bazı zarurî inançları ve çoğu şekilleri reddediyor. Bu şahsa dinsiz de diyemeyiz. Zira yüce bir duygu olan din duygusunun onda en seçkin belirtileriyle ortaya çıkmış olduğunu görüyoruz. Bu şahsın kendine din olarak kabul ettiği, akıl ve vicdana tamamen uygun düşen dinine "doğal din" adını verebiliriz. Fakat doğal din hakkında yukarıda geçen tariflerimize noktası noktasına uymayan bu din şeklini güzelce incelersek, onun semâvî dinlerde bulunan fikirlerin içinden seçilmiş fikirlerden kaynaklandığını görürüz ve ona "karışık din" adını da verebiliriz.

Aslında hak sıfatına sahip bir din olduğu halde devam ve tekâmül süreçlerinde birtakım makul ve doğal olmayan fikirleri de içine alan dinlere, hakk ile bâtıldan oluşan bir "karışık din" olarak bakmak zorundayız. İslâmî hakikat bakımından teslîs ve sırlar akîdeleriyle temel özelliğini kaybetmiş olan Hıristiyanlık, Yahudi dini şeklini alan Musevîlik, Hint, İran, Mısır hurafeleri ve İsrailiyyât ile esastan ayrılmış sapık ve bozuk İslâm fırkaları, hep birer karışık din hükmündedir. Esasları haktır, semâvîdir; fakat hakk olmayan esaslardan da bazı şeyler alarak hakk ve bâtılı karıştırmak suretiyle yeni bir inanç sistemi meydana getirdikleri ve bununla beraber hakk olan esasla hâlâ ilişkileri olduğu için onlara ne hakk ve ne de bâtıl demek doğru olmayıp "karışık" kelimesi ile nitelenmeleri zorunludur.

YEDİNCİ KONU: HIRİSTİYANLIĞI VE DİNLERİ ELEŞTİRENLER

Kant - Spinoza - D. F. Strauss - Bauer - Rénan

1- Kant

Alman filozoflarının en ünlüsü ve son asırların en büyük düşünürlerinden biridir. Kant, doğrudan doğruya Hıristiyanlık ve dinler ile meşgul olmamıştır. Fakat çalıştığı alan "tenkit ekolü", tabiatüstü ilme ve zarurî fikirlere çok büyük darbeler vurduğundan Kant, maneviyâta ve dinlere en fazla düşmanlık gösterenlerden daha çok zarar vermiştir.

Kant, insanlık medeniyeti ile başlayan felsefenin binlerce senelik gelişiminden sonra hâlâ sabit esaslar üzerine neden oturtulamadığının sebeplerini araştırmaya koyulmuş ve bu sebepleri insan aklının güzelce tahlil edilmemesinde bulmuştur. Kant, *Saf Aklın Tenkidi* adlı eseriyle şu soruyu soruyor:

Beşer zihninde birtakım zarûrî [vücûbî] fikirler ve hükümler var. Acaba bu fikir ve hükümlerdeki zarûret, onları meydana getiren sebeplerde midir? Yoksa kendilerinde, yani insan zihninde midir? Başka bir söyleyişle insan aklındaki zarûrî fikirlerin bir "dış hakikat"i var mıdır? Yoksa bunlardaki hakikat sırf bir "bâtınî, zihnî, hayalî hakikat" midir?

Kant'ın bu soruya bulduğu cevap, olumsuz bir cevaptır. Yani beşer aklındaki fikirlerin ve hükümlerin hiçbir dış hakikati yoktur. Demek ki, beşer aklının zarûrî ve gerekli gördüğü şeylerdeki gereklilik ve zarûret onlara değil, insan aklına aittir. Öyleyse nihâiyyâta ait bütün hususların ve bu

esnada Yaratıcı'nın, ilk hakikatlerin ve sebeplerin iç yüzünün insanlara meçhul kalması gerekir. Meselâ, *"Her şeyin bir sebebi vardır."* diyoruz. Bu hüküm, aklımıza ait kurallara göre zarûrîdir. Biz, hiç bir zaman bunun aksini düşünemeyiz. Fakat Kant'a göre bu zarûret yalnız insan aklında mevcut olduğundan, nihâiyyâtı ve gâib hakikatleri gerçekte olduğu gibi anlamak ve tasavvur etmek için insanın elinde hiç bir vasıta yoktur.

Kant, *Saf Aklın Tenkidi* adlı eseriyle yıktığı manevî ve zarûrî esasları *Pratik Aklın Tenkidi* adlı eseriyle tamire çalışmışsa da tamamen başarılı olamamıştır. Kant'ın öğrencileri, eleştiri yöntemlerini insan bilgisinin her dalına tatbik etmişler ve her tarafta maneviyâtı tahribe çalışmışlardır. Bugün de bir dereceye kadar spiritüalistlerin hâricînde, Kant'ın eleştiri yönteminin etkisinden kurtulabilmiş bir düşünce sistemi yoktur.

Bize göre Kant'ın düşünce sistemi, her felsefe ekolüne karşı, aynı etkiyi yapamaz. Gerçi kâinat ve bu bağlamda insanı "Hakk'la her türlü ilişkiden uzak" gören düşünce sistemine göre insanın ruh ve aklında "esasların esası" ile bir varlık ilişkisi olamayacağından, Kant'ın insan aklındaki aslî fikirlere bir dış hakikat iliştirmemesi doğal, makul ve mantıklı olur. Bu ilişkiyi kurmak için, bilim dışında ve tabiat kanunlarına aykırı olarak "anlaşılması mümkün olmayan harikalar"a dayanması gerekir. Halbuki İslâmî hakikatlerde mevcut olduğu üzere insan ruhunun hakikati ile "gaye ile ilgili hakikat" arasında manevî bir ilişki var sayıldığı takdirde Kant'ın tenkitleri hiçe iner.[33] O halde saf akılda var olan zarurî hükümler ve fikirler, insan ruhu ile gayeye ait hakikat arasındaki irtibatın sonucu ve delilidir. Fakat Hıristiyanlık'taki "kesin farklılık" ve "ilâhî şahsiyet" akîdeleri ile Kant'ın tenkitlerini geçersiz kılmak çok zordur.

2- Spinoza

Aslen Portekizli bir Musevî aileye mensup olan ve Felemenk [Hollanda]'te doğan bu ünlü filozof, vahdet-i vücûd taraftarıdır. Yani bütün varlık şekilleri "aynı varlığın" sıfatlarından ve özelliklerinden ibarettir.

Spinoza'nın spiritüalistlere ve Hıristiyanlığa yaptığı en büyük hücumlar, irâde, ruh ve şahsiyet konularındadır. Bu filozofun düşünce sistemi şu dört

33 Belki bu hüküm genel tarafından kabul görmez. Ancak akıldaki temel fikirlerin vahdetle/birlikle ilişki kurarak hakîkati elde ettiğini görmezsek, ilim ve fenler bir kuruntular silsilesi olacağı gibi insanın bile tarifini değiştirmek gerekir. Öyleyse Schopenhauer'ın dediği gibi, insan için neslini yok etmeye çalışmaktan ve intihar etmekten başka mantıklı bir şey kalmaz, diyebiliriz.

temel noktayı içine alır:

1- Bizâtihî sebeb yani sebeblerin sebebi, hakikî ve nihaî sebeb [Tabiatı mevcûd olmaktan, yani varlığı zarurî bulunmaktan ibaret şey, başka bir deyişle mevcûd olmaması gayr-i mümkün olan şey].

2- Zât, yani asılların aslı [Mevcûd olmak için başka bir mevcûda muhtaç olmayan kayyûm (kendi kendini ayakta tutan) zât].

3- Na't, yani sıfat [Zâtın cevherini, yani şekle bürünmüş özünü meydana getiren şey olarak anlaşılan şey].

4- İşler, yani uygulamalar ve dönüşümler [Zât'ın görüntüleri yani diğer bir şeyin kapsamına dâhil olan şey].

Spinoza, Cenâb-ı Hakk'ı şöyle tarif ediyor: Mutlak sûrette sonsuz bir varlık [Yani sonsuz, sınırsız ve her birisi ölümsüz bir cevheri bildiren sıfatlara sahip bir Zât].

Spinoza'ya göre insan, ilâhî sıfatlardan yalnız ikisini anlayabilir: Fikir ve yayılma. Bütün ruhlar fikir sıfatının, cisimler de yayılma sıfatının yansımaları ve görüntüleridir. İnsan, bu ikisinden başka Cenâb-ı Hakk'ın sınırsız ve sonsuz görüntülerini bilemez. Kâinat, bu iki sıfatın görüntülerinin toplamından ibarettir. İşleyici ve yapıcı tabiat, Allah'ın isimlerinden biridir. Kabul edici tabiat ise yaratıklar ve kâinattır. Yaratıcı ile yaratık arasındaki fark, bir bakış açısı farkıdır. [Sonraları bu fikri geliştiren Wascherau gibi idealistler, bu farkı mantıklı bir fark şekline sokmuştur].

Adı geçen ünlü filozofun *"Cenâb-ı Hakk'ın görünür hale gelmiş olan hakikati, âlem; âlemin fikri ve manası ise Cenâb-ı Hakk'dır."* demesi yine bu fikrin daha doğru ve düzgün bir biçimde ifadesidir.

Spinoza'ya göre bir şey hem sonsuz ve mutlak ve hem de şahıs olamaz. Bir şahıs ne kadar büyük olarak kabul edilebilirse edilsin, yine bir son ile sınırlıdır. Şahsiyet fikri, örnekler ile anlaşılabilir; örneği ve benzeri olmayan sonsuz bir varlık, sonlu ve sınırlı manasını içeren şahıs şekliyle tasavvur edilemez. Şahsiyet parçalara ve insana aittir.

Bu sebeplerden dolayı Spinoza, spiritüalistler, Hıristiyanlar ve Musevîleri "Cenâb-ı Hakk'ı insana kıyas ve teşbih etmekle ve bundan dolayı Cenâb-ı Hakk'a değil kendi vicdanlarının hayal edilmiş şekline ibâdet etmekle, gizli bir Âdemperestlik/Antropomorfizm[34] ile" itham ediyor.

[34] Allah'ı insan şeklinde ve insanın sahip olduğu nitelikleri taşıyan bir şahsiyet gibi tasavvur etmektir. (edt.)

Spinoza'nın en fazla itiraz ettiği meselelerden biri de "irâde" meselesidir. Spinoza'ya göre irâde-i bi't-teemmül (düşünerek istemek) ve irâde-i bi'l-ihtiyar (seçerek istemek) hayâl olup insanlara ait bir güçsüzlüktür. Cenâb-ı Hakk'ın irâdesi, hep vücûbî ve zarûrî, yani zâtının zarûreti olup bu vücûbî ve zarûrî olan küllî iradede düşünme ve seçme, terk ve tercih etme gibi beşeriyete ait şekiller yoktur.

Beşerdeki cüz'î irâdeye, irâde/dileme hürriyetine gelince: Bu beşeriyetin bilgisizliğinden ibarettir. Kendisini irâde sahibi kılan sebepleri [yani Allah'ın varlığında kendi kendine yeterliliği ve devamlılığını] bilemediği için insan, kendinde düşünme ve seçme ile ortaya çıkan bir irâde hürriyeti, yani cüz'î irade var olduğunu zanneder. İnsan, eğer ihtiraslarının hâkimiyetinden kendisini kurtarır ve aklının tanıklığı sayesinde Allah'ın ayniyetinde (bizzat kendisinde) kendini yok ederse, işte ancak o vakit "hür" sayılır. Ahlâk ve maneviyat ilminin temeli "ilâhî aşk"tır.

Spinoza'nın en fazla itiraz ettiği meselelerden biri de, Hıristiyanların "kaza ve kader" meselesini anlayış şekilleridir.

İşte görülüyor ki, Spinoza'nın fikirleri, İslâm tasavvufuyla çok noktada bağlantı kurmaktadır. Fakat İslâm mutasavvıflarının tevhîdi, farklı bir içeriğe sahiptir ve başka bir arılık ve hakikati kapsamaktadır. Mutasavvıfların sapık sofularına benzeyen Spinoza'nın fikirlerinde eksik ve tenkit edilmesi mümkün detaylar vardır.

Spinoza, asrımızın fikirleri üzerinde şimdi bile birçok noktada tesirler yapmaktadır. Özellikle bu ekolden bazı şeyler alarak daha ayrıntılı şekiller meydana getiren düşünce sistemleri [İdealistler, Evrimciler, Tenkitçiler ve hatta bazı Materyalistler] bilim ve düşünce âlemi üzerinde baskın bir nüfuz uygulamaktadır.

3- David Friedrich Strauss

Protestan rahiplerinden, felsefede Hegel'in çıraklarından ve yöntemde rasyonalist olan bir düşünürdür. Protestanlığı meydana getiren tasfiye fikrini mantıkî bakımdan en son sınırına kadar götürmüştür. Strauss, Hıristiyanlığın aklî ve naklî hususlarını ilim ve tarih bakımından tenkit ederek "Hıristiyanlığın efsaneler"den ibaret olduğunu ortaya koymuştur. İnciller pek çok şahısların ortak telifi olup tarihî meziyetleri yoktur. Bu filozofa göre "İncil'deki rivayet ve hikâyeler, öteden beri İsrailoğulları arasında do-

laşan Mesîh fikri üzerine uydurulmuş" efsâne ve hurâfelerden ibarettir. Bu İncillerde söz konusu olan "İsâ" tarihte yaşamış, Celileli "Yeşu" değil, insan hayâlinin meydana getirdiği hayalî bir varlık ve kuruntuya dayalı bir İsâ'dır.

Strauss'un bütün eleştirileri, bir taraftan İbrânî ve eski dillerden çıkarılan sonuçlara ve diğer taraftan Kant, Spinoza ve Hegel'in düşünce sitemlerindeki kurallara dayandırılmıştır.

4- Bauer

Bu da Protestan rahiplerinden ve Hegel ile Schleiermacher'in öğrencilerindendir. Bu şahsa göre [vâcib, ilâhî, umumî] sıfatları eşanlamlı kelimeler hükmündedir. Yaratan ile yaratılan arasında zıtlık yoktur. Yani bu da cevherin birliğine inanmaktadır. Harikalar yoktur. Çünkü ilâhî işlerden başka bir şey yoktur. Hıristiyanlık'taki sırlar ve harikaların aslı yoktur. Harika ve sırlar zannedilen şeyler, insan aklının çıkarıp ortaya koyduğu şeylerdir.

5-Rénan

Ernest Rénan, son asrın en derin ve en zarif düşünürlerinden biridir. Strauss ve Bauer'in sert ve çok defa kuru tarzı hariç tutulmak üzere Rénan'ın yazdığı eserler, hemen hemen ilk iki filozofun eserlerinin konularından oluşmaktadır. Doğu dillerinde ve özellikle İbrânî dilinde derin bilgi sahibi olan Rénan'ın *İsâ'nın Hayatı* adlı eseri, Realistler ve İdealistlerin eleştiri yöntemine uygun olarak yazılmıştır. Rénan, ilkönce Katolik papazı olmuş, sonra rahipliği terk etmiş ve yazdığı eserler Hıristiyanlığa önemli darbeler vurmuştur.

Bu ele aldığımız kişiler, dinleri ve Allah'ın varlığını inkâr etmeyip, Panteistlerin kurallarıyla din ve maneviyâtı muhâkeme etmişler ve kendine özgü şeklinden ötürü Hıristiyanlığa darbe vurmuşlardır. Dini ve Yaratıcı'yı inkâr edenler, elbette bunların arasına girmez.

SEKİZİNCİ KONU: MÜSLÜMAN OLMAYAN TENKİTÇİLER VE TARİHÇİLER

Voltaire - Henri de Bornie - Dozy - Ernest Rénan - Carre de Vaux - Garcin de Tassy - Caussin de Perceval - Weil - Muir - Chantepie de la Saussaye

1-Voltaire

Voltaire, ne bir âlim ne de bir bilgin değildir. Zarif/ince ve nükteli sözler söyleyen bir şâir, İlâhiyyûn'dan (Teist) bir filozoftur. Ömrünü Hıristiyanlığın âyin ve âdetlerinin, hatta inançlarının çürük ve değersiz olduğunu göstermekle geçirdiği halde, bir ara papaya yaranmak düşüncesiyle olacak ki, *Mahomet*[35] *ou le Fanatisme (Muhammed yahut Taassub)* adında bir trajedi yazmıştır. Bununla beraber bazı tarihçiler, Voltaire'in bu eserini taassuba karşı ve özellikle Hıristiyanlık taassubunu başka bir din taassubu olarak tenkit etmek için yazdığını iddia ediyorlar.

Voltaire, doğrudan doğruya İslâmiyet hakkında eser yazmamışsa da, yazdığı trajedide tarihî gerçekleri çarpıtmış ve gerçek şahıslara hayal ürünü sıfatlar ve şekiller vererek, o tarihlerde İslâm dini ve onun peygamberi hakkında pek fazla bir şey bilmeyen Avrupa'ya Ahmedî din ve peygamberi hakkında çok yanlış bir imaj vermiştir.

Voltaire'in bu eserinin ilmî ve tarihî değerden tamamen yoksun olduğunu asrımızın eleştirmenleri ve tarihçileri açıkça ortaya koymuşlardır.

---

35 Peygamberimizin isminin Fransızca söyleniş biçimi.

2- Henri de Bornie

Fransa Edebiyat Akademisi üyelerinden olan bu zât, gayet sofu bir Katolik olduğundan, Voltaire'in eserinin bir ikincisini yazmıştır. Bu eserdeki hayâller ve isnadlar birinciden daha fazla, daha bayağı ve her türlü ilmî ve bilimsel değerden yoksundur.

3- Dozy

Arap dili uzmanlarından ve Realizm ekolünden bir oryantalisttir. Müslüman topluluklar hakkında tarih türü eserleri, Arapça sözlükleri olup bir de İslâm tarihi yazmıştır.

Dozy, bu eserinde, Strauss, Bauer, Paulus vesaire gibi Realistlerin Hıristiyanlığa tatbik ettikleri tenkit yöntemini İslâm'a da uygulamak istemiştir.

Halbuki hakikatin ve tarihin ürünü olan başka bir şeyi soruşturmak ve tenkit etmek için aynı prensibi aynı şekilde kullanmak doğru ve bilimsel değildir. Bir tenkitçi, gerçek olduğu kesin olarak bilinmeyen ve hurâfeler şekline girmiş bir fikir topluluğundan bir hakikat kokusu çıkarabilmek için o fikir topluluğundaki şekillere önem vermeyebilir, şekilleri gerçek bir şekle sokmaya çalışır. Bu, çarpıtma anlamına gelmez; çünkü ortada tarihî ve hakikî olan bir şey yoktur. Fakat tarihî bir hakikate karşı aynı şekilde hareket etmek doğru ve haklı olamaz. İşte Dozy'nin İslâmiyet hakkındaki eleştirileri hep bu şekildedir. Dozy'nin aşırı yöntemi, bilimsel ve felsefî yönteme o derece aykırıdır ki, çoğu fikirlerini, yine İslâmiyet hakkında ve hem de tamamen tarafsızca eserler yazmış olan filozof Rénan ve Chantepie de la Saussaye gibi ünlü ilim adamları reddedip çürütüyorlar.

Dozy'nin değerlendirme tarzında en fazla göze çarpan yön, birbirine zıt olan birçok düşünceyi bir araya getirerek, bilimsel gerçekleri yanlış bir biçimde uygulayarak ve özellikle tarihî olayları, kendi fikrini okşayacak şekle sokarak çarpıtmasıdır. Bu çarpıtmalar, eksik ve yanlış uygulamalar, eserin metninde inceleneceğinden fazla açıklamayı gerekli görmeyiz. Dozy'nin çoğu kez fikirlerine müracaat ettiği Sprenger'in eserlerinde bile bugün bilimsel ve tarihî bir değer görülmemektedir.

4- Ernest Rénan

Din Tarihi Hakkında Düşünceler adı altında yazdığı meşhur bir eserinde Rénan'ın, "İslâm'ın Kaynakları" başlıklı özel bir bölümü vardır. Rénan,

bu özel bölümde İslâm dinini ve onun peygamberini son derece tarafsız bir biçimde tenkit ve tetkik ediyor. Bundan Rénan'ın bütün düşüncelerini haklı bulduğumuz anlaşılmamalıdır. Tam aksine biz Rénan'ın düşüncelerinin sonuçlarından pek çoğunu, birçok sebepten dolayı kabul etmiyoruz. Bununla beraber adı geçen ünlü filozofun düşüncelerini taassub ve taraftgirlikten hemen hemen tamamen uzak buluyoruz ki, Avrupalı yazarların eserlerinde bu şekilde hüküm verilebilecek yazılar çok azdır.

Rénan, İslâm'ın ana esası olan Kur'ân'ın orijinalliğini ve tarihî değerini koruma konusunda inkâr ve itirazın mümkün olmadığını tasdik ve ispat ediyor. Halbuki Kur'ân'dan başka diğer semâvî kitaplarda bu iki değeri görmeyen araştırmacılardan birisi de Rénan'dır. Sonra hem Hz. Peygamber hakkındaki taassub ve hayâl mahsulü olan çirkin iftiraları reddedip çürütüyor, hem de âdetlerin değişikliği, ırk ve kavimlerin yetenekleri sebebiyle ortaya atılan haksız ve manasız itiraz ve tenkitleri de gerçeğe aykırı görüyor.

Rénan, tenkitçi ve realist bir filozof olduğu için mü'minlerin Allah tarafından indirilen kitaplar, peygamberler ve diğer mukaddes şeyler hakkındaki düşüncelerini, aynı şekilde paylaşamaz. Kur'ân'ın "ilham" mahsulü olduğunu ileri sürüyorsa da, bu kelimeden İslâm'ın henüz başlangıç aşamasında kalan Zâhirîlerin anladığı manayı kastetmiyor. Onun "ilham" anlayışı, mutasavvıfların anlayışına daha yakındır.

"Vahiy" konusunda da aynı düşünceler ileri sürülebilir. Zaten apaçık bilinen şeylerdendir ki, dini fevkalâde ve seçkin bir hal gibi değil, insanlığın kendine ait bir durumu şeklinde kabul eden ve hiçbir dine bağlılığı olmayan bir kişiden, herhangi bir dine inanan ve taraftarı olan kişi gibi düşünceler beklenemez. Şu kadar ki, tarihî olayları ve gerçekleri çarpıtma, zanna bağlı ve kişisel hükümler ve kıyaslar ile dinî halleri ve gerçekleri değiştirme, ne bir dindarın ve ne de bir dinsizin hakkı olamaz. İşte Dozy, Weil ve daha birtakım tarihçilerde bizim affetmediğimiz kabahatler bunlardır.

Bunu bir örnek ile açıklayalım. Tarihin en kuvvetli bir şekilde kanıtladığı gerçeklerden biri de Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'in çağdaşları tarafından kabul ve itiraf olunan eşsiz ve benzersiz belâgat ve fesâhatidir. Hz. Ömer gibi son derece dayanaklı ve kararlı bir şahsiyet, birkaç âyeti işitir işitmez, çok büyük rûhî değişikliklere erişmiştir. Zamanın en fasih konuşan şâir ve edibleri, Kur'ân'ın her fesâhat üstünde bir fesâhate sahip olduğunu itiraf etmişlerdi. Hatta Kur'ân'ın kutsal kaynağını tasdik etmeyenler

bile O'na mu'ciz (başka insanları, bir benzerini meydana getirmekten âciz bırakan şey) ve sihir olarak bakarlar, bu şekilde fesâhat ve belâgatını tasdik ederlerdi. Bugün bile fasih konuşan ve belâgat sahibi bir Arap, Kur'ân'ın belâgat ve letâfeti önünde hayran kalıp kendinden geçiyor.

Böyle iken Dozy ve onun benzeri olan diğer aşırılar, Kur'ân'da her türlü yüce ve temiz fikirler, belâgat ve fesâhat bulunmadığını zan ve iddia ediyorlar. Kur'ân'da gördükleri yegâne dikkate değer şey, onun kendine ait üslûbudur. *"Kur'ân, ne nazım ve ne de nesirdir. Bundan dolayı nazımdan nesire doğru bir geçit niteliğindedir. Bu açıdan edebî bir yenilik gösteriyor. Tesiri de bu yenilikten ileri gelmiştir."* diyorlar. Özellikle kapsadığı hükümler açısından bu hüküm tamamen yanlıştır; Kur'ân'ın ne nazım ve ne de nesir oluşu Kur'ân'ın edebî şeref ve meziyetine işaret eder, onun aleyhinde bir düşünceye neden olamaz. Hollandalı bir beyin, ne kadar derin bilgi sahibi ve hassas olsa, yine bir Arab'ın kendi lisanından aldığı derin ve ince hazzı duyamaz. Bundan dolayı bir Felemenk çobanının şiirinde meziyet gören bir Hollandalının, Kur'ân'ın zevkine eremeyeceği doğal bir şey ise de, bu eksikliğini itiraf edecek yerde eksikliği Kur'ân'da görmesi doğru bir düşünce ve bakış tarzı değildir.

İşte Dozy ile Rénan, bu gibi noktalarda ayrılıyorlar. Rénan, Kur'ân'da çok temiz ve yüce parçalar bulunduğunu hararetli bir dille itiraf ediyor.

Rénan, Voltaire'in Hz. Peygamber'e yüklediği saltanat hırsı, hile ve öfke gibi şeylerin kesinlikle yalan olduğunu ve bunun tam aksine Hz. Muhammed'in her türlü hırs ve büyüklenmeden, hile ve gösterişten, kin ve öfkeden uzak; şerefli, işleri sade, tavır ve davranışları samimî ve tatlı, kalbinin hassas ve zarif olduğunu tarihin şahitliğine ve düsturlara dayanarak tasdik ve ispat ediyor.

Yine tekrar ederiz ki, Rénan, İslâm dininde "semâvî din ve kutsiyet" şekli görmüyor. Peygamberliği, bazı zâtlara Allah tarafından bağışlanmış olan bir şeref şeklinde kabul etmiyor. Fakat Rénan'ın bu görüş ve düşüncesi yalnız İslâm dini ve onun peygamberiyle ilgili olmayıp her din ve her peygamber için böyledir. Bu adı geçen filozof, tarihî bir gerçeği, tarihî şahısları inceliyor, neticede İslâm Peygamberi'ni, İslâm düşmanlarının asılsız isnad ve iftiralarından ileri gelen ithamlardan uzak buluyor, İslâm dinini "mukaddes ve meşrû" görüyor [36]

36 Din Tarihi Hakkında Düşünceler adlı eserinin "İslâm'ın Kaynakları" konusu, s. 172-271.

Rénan, hiçbir din hakkında bu kadar olumlu düşüncelerde bulunmamıştır. Dinleri, beşeriyetteki fıtratın bir tekâmül şekli olarak gören Rénan'dan daha fazlası zaten beklenemez.

Rénan'ın şu sözleri de kayda değer niteliktedir:

"Hıristiyanlık, kadınlar tarafından tesis edilmiştir. İslâmiyet, ki sadece tamamen mukaddes değil, aynı zamanda doğal, ciddî, hürriyet fikrini besleyen ve geliştiren bir erkek dinidir."[37]

Rénan, Müslümanlık'ta kadına verilen konum hakkında, Avrupa'da yayılan veyahut kayıtsız ve dikkatsiz tarihçiler tarafından hâlâ herkese duyurulan rivayetleri şiddetle red ve tenkit ederek, bugün meselâ Osmanlı kadınlarının çoğunluğunda görülen câhilce hallerin İslâmiyet'e yüklenmesinin doğru olmadığını ifade ediyor ve şu sözleri kaleme alıyor:

"İslâm'ın ilk asrı, önemli özelliklere sahip birçok kadını bize gösteriyor. Ömer ve Ali'den sonra bu asrın en önem verilmeye değer simaları, Âişe ve Fâtıma'dır. Hatîce'nin başı, kutsiyetin nurdan tâcı ile parıldamaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.) için, tarihte benzeri olmayan bir şereftir ki, Allah tarafından kendisine verilmiş peygamberlik görevi, kendisinin doğruluk derecesini [yani sâdık olup olmadığını] herkesten iyi bilmesi gereken Hatice tarafından herkesten önce tasdik edildi."[38]

İşte görülüyor ki, doğal olarak "Müslüman ve Muhammedî" olmayan Rénan, ne inkâr etme taşkınlığı ile aşırı davranan Rasyonalistler gibi ve ne de bağnazlığın etkisi ile ne dediğini bilmeyen rakip dinlerin mensupları gibi işi lafla geçiştirmiyor; mesleğinin ve araştırmalarının kapsamı ve müsaadesi derecesinde hakikati ortaya koymaya çalışıyor. Fakat Rénan'ın en önemli düşünce ve değerlendirmeleri, İslâm dininin geleceğine aittir. O diyor ki:

"Ne kadar insan türü varsa o oranda herkese hitap etmeye çalışan ve aslında yayılmacı niteliğe sahip olan "medeniyet"in karşısında, İslâm'ın yazgısının ne olabileceği hakkında henüz kesin bir fikir ortaya konulamamıştır.

Dinler yok olma kabiliyetinin üstünde bulunduğu için diyemeyiz ki, İslâm dini yok olursa ve yalnız dünyanın önemli bir parçasında vicdanlara rehberlik yapmaktan vazgeçerse, bu, başka bir dinin üstün gelmesi yü-

37 A.g.e., s.285. Rénan burada İncillerde belirtilen Maria Magdalena, Sekala ve diğer kadınları kastediyor.

38 A.g.e., s.281.

zünden değil, kendisiyle Rasyonalizmin ve tenkit felsefesinin kurallarını yayan "zamanımızın bilimleri" yüzünden olacaktır. Fakat şurasını da hatırdan çıkarmamak gerekir ki, İslâmiyet, fırtınaya karşı direnmeye kalkışan ve bütün görünüşüyle devrilip yıkılan burçlara benzemez. Onun şekillenme kabiliyetinde gizli direnme güçleri vardır.

Dinî reformlarını gerçekleştirmek için Hıristiyan toplulukları, dinî birliği bozmaya ve dinî otoriteye karşı isyan etmeye mecbur oldular. Ne papaya, ne ruhban meclislerine, ne de rahiplere ve piskoposlara sahip olan İslâmiyet, hata işlemezlik denilen dipsiz kuyuya sonda vurma zorunluluğunu hissetmediğinden, "Rasyonalistler"in kurallarının ortaya koyduğu şeylerden o kadar korkmasına gerek yoktur.[39] Gerçekten, İslâm'ı eleştiren kişi, neye hücum edecek ve neyi tenkit edecek? İslâm'ın esasında olmadığı halde İranlıların ilâve ettikleri[40] Peygamber hakkındaki hurâfelerle karışık rivayetlere mi? Fakat bir Müslüman, dinine hiç bir zarar gelmeden bu gibi hayalleri savuşturabilir. Böyle bir dinde Strauss'un yapacağı iş yoktur.[41] Acaba eleştirmen, İslâm dininin inanç sistemine saldırabilir mi? Ancak İslâm dininin esasında, en saf ve doğal bir dine tek ilâve olarak yalnız "Peygamberlik" ve "Kader"[42] konuları vardır.

Acaba eleştirenler, İslâm'daki ahlâkî prensiplere mi hücum edecek! Fakat Ehl-i Sünnet'in dört mezhebinden herhangi birisine bakacak olsak görürüz ki, onların "ahlâk düşüncesi ve duygusu" namus dairesinde insana ait hürriyetin hakkını veriyor.[43]

---

39 Biz burada Rénan ile tamamen aynı fikirdeyiz. Bizce en mukaddes ve en mükemmel insan olarak tanıdığımız Peygamberimiz bile sonuçta bir insan olup "hata işlemez" niteliğine sahip değildir. Ve yine tamamen inanıyoruz ki, İslâm, Rasyonalistlerin kurallarından asla korkmaz; çünkü akla ve tabiata aykırı olan hiçbir fikre sahip değildir.

40 Bu açıklama cümlesini biz ilâve ettik. Zira Rénan, İslâm'da aslında hurâfeler ve efsâneler bulunmadığına; yalnız İranlıların gerek Peygamberin hayatına ve gerekse birçok konulara kendi millî hurâfe ve rivâyetlerinden alınmış şeyler ilâve ettiklerine inanmaktadır; bu da çok doğrudur. Başı insan, gövdesi katır, kuyruğu sırma, tüyleri altın ve kanatlı "Burak" gibi.

41 Strauss'un Hıristiyanlık'ta yaptığı görev, bu dinin hemen hemen bütün içeriğinin efsâne ve hurâfelerden oluştuğunu ispat etmek olmuştur. Okuyucularımız bu şahıs hakkında daha önce yazdığımız birkaç satırı hatırlasınlar.

42 İşte bir kere daha görülüyor ki, doğal dini saldırı ve eleştiri dışında tutan Rénan, peygamberlik düşüncesini ilave eden İslâm dinini de bu ilâvesi sebebiyle bâtıl görmeyi kabul etmiyor ve buna göre o, "peygamberlik" fikrini akla ters bulmuyor ve olabilirliğini reddetmiyor.

43 Rénan gibi tarafsız ve dâhi bir filozofun Ehl-i Sünnet mezhebleri hakkında bu onurlu ve bilimsel şehâdetini, Sünnîlik adına değil, hak, İslâm ve İslâm birliği arzusu adına bütün Müslümanların dikkatine sunuyor ve ibret almalarını diliyorum.

Dinî törenlere gelince: Sonradan ilâve edilen bazı fazlalıklar bir tarafa bırakılırsa, İslâmiyet'in sadeliği bilim ve felsefeyle arı hale getirilmiş Protestan mezheplerindeki sadelikle mukayese edilebilir..."

Avrupa'nın son dönem yetiştirdiği en büyük düşünürler arasında cidden seçkin bir yeri olan Rénan'ın bundan sonra ileri sürdüğü doğru düşünceleri Müslüman adı taşıyan ve henüz vicdanı yüce duygulardan yoksun olmayıp vatan ve milletini seven, bilim ve gerçeği üstün tutan her insaf sahibi insanın özel bir dikkatle takip etmelerini rica ederiz. Rénan diyor ki:

"Mısır ve Türkiye'de daha endişe verici bazı belirtiler bulunduğunu inkâr etmem. Oralarda, Avrupa bilim ve âdetleri ile meydana gelen ilişki, inançlarda, çok defa gizlenemeyen bir "lâubalîlik [libertinage-çapkınlık]" meydana getirdi...

Mösyö Forster'in hilâfet hakkındaki düşüncesi doğru değildir, yani hilâfet papalığa benzemez."

Rénan, Avrupa'da hâlâ bağnazlığın hüküm sürmekte olduğunu hissetmiş olacak ki, düşüncelerini şöyle insanlığa yaraşır bir tavsiye ile sona erdiriyor:

"İslâm'da reform arzusu ortaya çıktığı zaman, Avrupa bu isteklere yalnız en genel hatlarıyla müdahale etmelidir. Başkalarının inanç işlerini düzenlemeye kalkışması kötü bir teşebbüstür. Avrupa, 'medeniyet'ten oluşan inancını yaymaya çalışmakla beraber, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlarla dinî rivayetlerin bağdaştırılıp uygunlaştırılması işini, o toplulukların kendilerine terk etmelidir. Ve 'kendi vicdanî inkılaplarını, en geniş bir hürriyetle bizzat gerçekleştirmek gibi' şahısların ve fertlerin en mukaddes olan haklarını gözetmelidir."

Rénan'ın, Avrupa âdetleri ve bilimleri ile ilişki kurma neticesinde meydana gelen dinî lâubalîlik hakkındaki fikirleri, şu belirteceğimiz bazı çekincelerle tamamen doğrudur. Dininin gerçeklerini ve İslâm'ın hikmetlerini bilen bir Müslüman'ın "bilimsel gerçekler"den korkacak hiçbir yönü yoktur. Yalnız Müslümanlık hakkında doğru ve köklü düşüncesi olmayan bir Müslüman, yarım yamalak bilimsel bilgiler, parlaklığı sadece yüzündeki cilâdan ibaret sahte hikmetli sözler ile karşılaşırsa, zaten ismen Müslüman olan öyle bir kimse, kendisinin de ne olduğunu bilemeyeceği bir iç hesaplaşmaya giriyor.

Âdetlere gelince: Avrupalıların zevk ve eğlence kelimeleriyle özetlenebilecek olan bütün âdetleri, sağlam ve millî bir terbiye görmemiş Müslüman için öldürücü bir zehir olur. Hintliyi öldürebilen yerli bir yılan, bir yabancıyı daha çabuk öldürür. Avrupalılar için manevî ve ahlâkî felâketlerin sebebi olan ilgilerinin ve âdetlerinin çoğu, elbette bir yabancı için daha büyük bir felâkettir.

5- Carre de Vaux

İslâm dini ve İslâm dininin büyük düşünürleri hakkındaki araştırmalarıyla ün kazanmış bir oryantalisttir. İmam Gazâlî hakkında yazdığı eser Avrupa'da oldukça dikkat çekmiştir.

İslâm'ın dinî tören ve ibâdetleri hakkında yazdığı ünlü eseriyle Kont Carre de Vaux, sağlam ve samimî bir Katolik ve rûhânî bir filozof olmasına rağmen, bir dereceye kadar gerçeğe saygı duyduğunu göstermiştir.

Kont, birçok noktada toleranslı değerlendirdiği İslâm'ın yalnız iki noktada "medeniyet fikri" ile uzlaşamayacağını düşünüyor: Cihad, kadınların örtünmesi ve yaşam tarzı. Kont'un cihad hakkındaki fikirlerinin hepsine ve özellikle cihadın tarihî şekillerine önem verip teorik yönlerini ele almamasına hak veremeyiz. Müslümanlara farz olan cihadda "iki temel nokta" vardır. Kont emin olsun ki, bu iki noktada bile İslâm dini, insaniyetten, hak ve adâlete uymaktan ve doğal bir din olmaktan vazgeçmiyor. Bu iki nokta:

İnsanlığın felâketine sebeb olan bâtılı ve zulmü ortadan kaldırarak yerine hakkı ve adâleti yerleştirmek; bir de meşrû müdafaadır.

Acaba bu iki esastan hangisini Kont Carre de Vaux medeniyete ve insanlığa aykırı buluyor? Cihadın bu iki temel şekilden birincisi, çevre ve zamanın bir gereği olarak, silahla ve ülkelerin istilâsı şeklinde meydana geldi. Fakat bu durumun sağladığı faydanın, verdiği zarardan daha fazla olduğu tarihen sabittir.

Ortaya çıkmasının ardından İslâm, etrafındaki ülkeleri silahla istilâya başladı. Fakat manevî istilâ, maddî istilâyı takip ediyor; böylece şirk ve saçmalık yerine vahdet, despotizm ve zulüm yerine adâlet ve merhamet geçiyordu.

"Müslüman Ömer" ile "Hıristiyan Herakleios" veyahut Zerdüşt dinine mensup olan "Yezdecird"i karşılaştırsa, Carre de Vaux hangisinin adâlete

ve insanlığa daha yakın ve iktidara daha lâyık olduğunu görür? O vakit ki Doğu İmparatorluğu olan İran Devleti ile İslâm Devleti'ni karşılaştırsak, hangisini "adâlet ve hakkaniyet" esaslarına dayanmış olarak görürüz? Suriye Hıristiyanları, imparatorun zalim valilerinin idaresinde mi, yoksa bir Ebû Ubeyde'nin babacan idaresinde mi daha fazla refah ve adâlete sahip idiler? Bu soruların cevaplarını, hep İslâm'ın lehine olarak, tarih vermiştir.

İşte cihadın yayılmacı şeklinde böyle bir netice ve semere gizlenmişti. Sonraları ise, çoğu kez bu teorik ve saygın şeklini değiştirdi, artık genellikle birtakım zalim padişahların eğlencesi ve gelirleri niteliğine büründü. Fakat bu kabahat İslâm'ın değil, her fazîleti menfaat aracı haline getirmeye çalışan insan ihtiraslarınındır.

Cihadın bu türünden zamanımızda bahsedilemez. Bugün İslâm, güçlenmiş ve kendi esasları üzerine sağlamca yerleşmiştir; kendini savunabilir, kendi gerçeklerini sözle yayabilir ve manevî olarak da ülkelere yayılabilir. Bundan dolayı Kont Carre de Vaux'un, cihadın bugün var olmayan ve fakat var olduğu zamanlarda da insan sevgisini içeren birinci şekline itiraz etmesi, bir hayale hücum etmek anlamına gelir.

Cihadın ikinci şekline gelince: Varlığını korumak, değil insanlığın, en basit bir canlı varlığın bile meşrû hakkıdır. Bu, hayat hakkıdır. Müslümanlar, memleketlerini, her kime olursa olsun çiğnetmek istemezler, vatanlarını müdafaa etmeye dinleri açısından mecburdurlar. Halbuki bu müdafaa kadar doğal bir hak olamaz. Acaba cihadın, tehlikeyi savuşturmaktan ve kendini korumaktan ibaret olan şu ikinci şekline neden itiraz ediliyor?

Ne gariptir ki, İslâm'ı cihad ve kılıç kullanmakla, şiddet ve bağnazlıkla itham eden rakip dinlerin mensupları, meselâ Hıristiyanlık tarihindeki, tarihin hiç bir döneminde görülmeyen savaşları, katliamları, autodafé-otodafeleri,[44] engizisyonları unutuyorlar!

Şimdi de "kadınlar" meselesine gelelim: Bugün bir çöküntü halinde olan İslâm âlemi, İslâmî hakikatlerden pek çoğunu yitirmiş olduğu için gerçekten kadınlarımız, üzüntü verici bir seviyeye ve hale düşmüşlerdir. Fakat işi insaf ile, bilimsel gerçekler ve prensipler ile değerlendirelim. Acaba kadınlarımızın bu durumu, örtünmenin verdiği bir netice midir? Bize öyle geliyor ki, biz Müslümanların şu çöküntü döneminde içine düştüğümüz aşağı-

44 Autodafé, engizisyon mahkemeleri tarafından verilen ateşte yakılma cezası (edt.)

lık ahlâk seviyesi göz önünde bulundurulursa, kadınlarımızın örtünmeyi terk ettikleri takdirde beklenilen netice, şimdiki seviyelerinden farklı olarak daha fazla ahlâksızlığa düşmelerinden başka bir şey olamazdı.

Binlerce sosyal sebebin bir araya gelmesiyle oluşan genel çöküntüde, Müslüman kadınlarına da önemli bir pay düşmesi çok doğal idi. Fakat İslâm'ın ilk asırlarındaki kadınlarımızı, Müslümanların şanlı devrelerindeki evlatları yetiştiren örtülü Müslüman kadınları düşünürsek, İslâmiyet'in kadın şerefini ve haklarını sağlayıp onların kefili olduğundan şüphe edemeyiz. Çünkü tarihî olayları ve gerçekleri inkâr edemeyiz.

Bugün itiraf ediyoruz ki, erkeklerimizin olduğu gibi kadınlarımızın da durumlarının iyileştirilmesi gerekir. Acaba İslâm dairesi içinde kalarak bu iyileştirmeyi başaramaz mıyız?

Eğer "kıyas birimi ve ölçü" olarak ele Avrupa veya Hıristiyanlığı alırsak, hayır! Zira ele alacağımız bu birim, bize bu noktada İslâmiyet'i terk etmeyi teklif ediyor. Bu meseledeki dış unsur "örtünme", iç ve gerçek unsur ise "müşâreket (kadınların ortaklaşa kullanımı)" konularıdır. İslâm'da örtünme aslında bir farzdır. Fakat işleyiş biçimi bir "âdet" halini alan bu duruma, öncelikle makul bir şekil verilebilir; örtünme, kadınlar için külfet sayılamayacak bir sınıra sokulabilir. Hatta bir kadın hiç örtünmese, yine Müslümanlıktan çıkmış olmaz. Farzları inkâr etmeksizin terk edenlerin Müslümanlık'tan çıkmayacağı gibi.

Fakat Avrupalılarla İslâm'ın her zaman ayrıldığı nokta, örtü meselesi değil, müşâreket (bir kadın üzerinde ortaklaşma) meselesidir.

İslâm'a göre bir kadın, bir erkeğin yârıdır, sevgilisidir; bütün erkeklerin ortak yârı, sevgilisi ve malı değildir. Halbuki Avrupa'da [doğal olarak bazı hususlar hariç olmak üzere] bir kadının, bütün bir toplumun ortak yârı ve sıkı fıkı canciğer arkadaşı olduğu ortadadır.

İslâmiyet bir kadını öğrenmek ve öğretmekten, ticâretten, bir işte çalışmaktan, kısacası "tabiatın" ve "hikmetin" ortaklaşa bahşettiği haklardan yoksun bırakmaz. Öyleyse kadınlarımızın şimdiki ruhsal ve sosyal sefâletleri, biz erkeklerin sefâletinin bir neticesidir. Ve demek ki, kadınlarımızın yükselmesi de zaman ve tekâmül meselesidir.

Bu düşüncelerimiz ve değerlendirmelerimizden şu sonuç çıkar ki: İki tarafın ağırbaşlılık ve saygınlığına, tabiatın her iki cins için çizdiği zorunlu

sınırlara aykırı olmamak üzere örtülü Müslüman kadınlar, Avrupa kadınlarının düştüğü sefil dereceye düşmeyerek, onlardan daha fazla ilerleyebilir ve yükselebilirler ve onlardan daha fazla refaha kavuşabilirler.

Fakat Avrupa âdetlerinde bir Müslüman'ın kabul edemeyeceği durumlar vardır. Meselâ bir Müslüman, gözü gibi sevdiği eşinin, namus ve haya sahibi kızının; bir erkeğin şehvet ve heyecan şimşekleri saçan gözleri altında, ihtiras ve arzudan titreyen kolları arasında, bütün hayvanî güçlerinin alevlendiği bir ateş ocağı olan kucağında dans etmesine razı olamaz.

İşte bu gibi "aslında insanın yücelik duygusu"na aykırı ve gerçek medeniyet ile hiçbir ilgisi olmayan durumlar hariç tutulursa, İslâm ile medeniyet arasında hiçbir türlü engelin tasavvur edilemeyeceği ortaya çıkar.

Eğer "arzu edilen medeniyet", Avrupa'nın "fazîlet ve kötülüklerinin karışımından meydana gelen şey" ise, bizim için yalnız fazîlet yönünü alıp yarım medenî kalmak daha hayırlıdır. Zira biz, o karışımın Avrupa'yı sonunda yok edeceğine, tarihteki örneklerden hareketle inanıyoruz.

6- Garcin de Tassy ve Caussin de Perceval

Her ikisi de Fransız oryantalistlerinden olup, birincisi Türkçe yazılmış İslâmî eserleri ve ikincisi *Makamât-ı Harirî'yi ve Muallakât-ı Seb'a*'yı tercüme etmiştir. Her ikisinin de İslâmiyet'e ait düşünceleri ve hükümleri yanlış ve hatadan uzak kalmış değilse de çok bağnazca fikirler ve iftiralar da görülmez.

7- Weil

Alman dil bilginlerinden olup, İslâm dini hakkında fikir beyan edenlerin en kötü niyetlisi ve duygu fakiri eleştirmenlerinden kabul edilir. Hz. Peygamber'in hayatı, hulefâ-i râşidîn, Abbâsîler hakkında eserler yazmıştır.

8- Muir

İngiliz asıllı olup Hindistan mahkeme üyeliğinde bulunmuş ve Hint toplulukları hakkında bir eser yazmış, bu münasebetle İslâm dini hakkında sofuca ve câhilce hükümler ve düşünceler yürütmüştür. Beyni hurâfeler ve efsâneler ile dolu olan Muir, Peygamber Efendimiz'de fevkalâde bir durumun olduğunu inkâr etmemekle beraber, O'nun "ifritin[45] sihirli eline

[45] Korkunç ve zararlı mitolojik bir cin.(edt.)

düştüğüne" inanıyor! Bilimsel açıdan, Muir'e bu inancından dolayı "cehâlet ve bağnazlık cinneti"ne tutulmuş bir şahıs olarak bakmak gerekir.

9- Chantepie de la Saussaye

Dinler tarihinde İslâm dini hakkında kaleme aldığı fikirler, şimdiye kadar gayri müslim eleştirmenlerin göstermediği kadar tarafsızdır.

Bu eser, sırf "pozitif bilim ve gerçeğe bağlılık" yöntemiyle yazılmıştır. Adı geçen tarihçi ile bir İslâm düşünürünün aynı şekilde düşünmediği noktalar varsa da, bu hususlaki ihtilaflar, bilimsellik çerçevesinde kalır ve inceleme yöntemi farklılığının ötesine geçmez. Zira bu tarihçi, hiç bir kötü niyet, bağnazlık ve gizli bir amaç gibi kötü duyguların esiri değildir.

Chantepie de la Saussaye'in eseri, Avrupa'da yazılan eserlerin en mükemmeli ve en zirvesidir. Çok yerde bu zâtın bilgece incelemelerini İslâm'a yabancı olanların kötü niyetli fikirlerine karşı şâhit ve delil göstereceğimizden şimdilik fazla söze lüzum görmüyoruz.

İSLÂM TARİHİ

GİRİŞ

İslâm'ı İnkâr Eden İki Grup - Dozy ve Benzerlerine Ait Düşüncelerin Özeti - Tarihin Olabilirliğini Ortadan Kaldıran ve Ruhsuz Bırakan Yarım Hükümlü Zanlar - Olayları Çarpıtarak Kendi Düşünce Ekolüne ve Amacına Hizmet Etme Hastalığı - En Doğru Yöntem

1- İslâm'ı İnkâr Eden İki Grup

İslâm'ı inkâr edenler iki sınıfa ayrılır. Birinciler, mevcut dinlerden birine bağlı olanlardır; ikinciler ise, insanların sosyal hayatları için dinleri zararlı gören aşırı Rasyonalist ve Materyalistlerden başlayarak dinleri "sıradan bir tekâmül meselesi" gören ılımlı filozoflara kadar uzanan eleştirmenlerden oluşmaktadır. Birinciler, İslâm'ı kabul etmemek zorundadır. Bundan dolayı böyleleri, itiraz etmekten ve çarpıtmaktan kendisini kurtarıp eser yazamazlar. Onlara göre, İslâm hakkında eser yazmak, İslâm'ı akıl ve bilime göre muhâkeme etmek ve değerlendirmek anlamına değil; tam aksine her ne yapıp yaparak İslâm'ı çürütmek anlamına gelir.

Bu zorunluluğu, onların bağlı oldukları dinin kural ve inançlarında aramak gerekir. Meselâ bir Hıristiyan ilim adamı, İslâm hakkında bir eser yazacağı zaman, inceleme ve araştırmadan sonra vermesi gereken hükmü, inceleme ve araştırma yapmadan önce verir. O, kesin bir kural olarak "İslâm'ın doğru olmadığını" daha başlangıçtan kabul etmiştir. Zorunlu olarak her yazdığını, bu kuralı kanıtlamak amacıyla yazar, her şeyi bu maksada hizmet edecek bir şekle sokar.

Tecrübe ve tetkikten önce, "a priori (peşin)" verilen bir hüküm üzerine yazılan böyle bir eserde hiçbir bilimsel değer bulunamaz. Bu, bir inanç meselesidir. Fakat inancın bu şekli kabul edilebilir bir şey ise, bütün akîdelerin kabul edilebilir olması gibi "mantık dışı" bir netice çıkar. Her kim: *"Ben böyle inandım, bundan dolayı bu gerçektir."* derse, hayvanlara ve cansız şeylere ibâdet edenlerin de inançlarını mantıklı ve meşrû görmek gerekir

Hıristiyanlık, hak din olarak, kendinden önce gelen ve kendisinin babası olan "Yahudi dini"ni tanır; fakat Hıristiyanlık'tan sonra o dini, geçerliliğini kaybetmiş olarak görür. Hıristiyanlık inancına göre İsâ dini, mutlak, sonuncu ve bütün insanlığa ait bir dindir. Hz. İsâ, insanlığı kurtarmak için gelmiş ve insan şekline girmiş "Allah"tır, "Allah'ın oğlu"dur. Ondan sonra başka bir hak dinin ortaya çıkması mümkün değildir.

Böyle bir inancı benimseyen kimsenin, İslâm'ı tarafsızca muhâkeme edemeyeceği ve ister istemez uygun olmayan bir hüküm vereceği apaçık ortadadır.

İşte İslâm dinini muhâkeme edenlerin hemen hepsi, bu inanca sahip ve hatta bir kısmı bu inancı inkâr etmesine rağmen yine onun tesirlerinden tamamen kurtulması imkânsız ve ancak çok azı, kendi inançlarının etkilerinden kurtulmuş kişilerdir.

Örnek olarak Muir'i ele alalım. Bu adam, "sofu bir Hıristiyan'dır", cinlere ve şeytanlara inanır. İslâm'ın peygamberini tenkit ederken, O'nda birtakım harikalar, bir fevkalâdelik ve bir seçkinlik görüyor ve bu noktayı inkâr edemiyor. Fakat Hz. Peygamber'e "hak peygamber" diyemez. Sebebi, akıl ve bilimsel açılardan peygamberi kabul etmemesi değildir. Aksine Tevrat adı altında toplanan tarihî olaylar ve hurâfelerden derlenmiş büyük kitapta isimleri yazılı peygamberlere[46] tamamıyla inanır. Hatta Tevrat'ın bildirdiğine göre bunlar arasında âsi ve mecnunlar bulunsa bile... Fakat İs-

46 Bu peygamberlerden bazılarının isimleri Kur'ân'da anılmıştır. Yahudîlerle Müslümanların peygamberler hakkındaki inançları arasında büyük farklar vardır. Yahudîlere göre "peygamberlik" bir tür dinî liderlik ve bir tür şeyhliktir. Mesela İshâk, oğlu Ays'ı yerine peygamber yapmak isterken; Ya'kûb'un annesi, İshâk'ın kör olmasından istifade ederek Ays yerine Ya'kûb'u götürdü, o da dua etti ve peygamberlik Ays yerine Ya'kûb'a verildi, diyorlar. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın ne yaptığını bilmeyen bir varlık olması gerekeceği gibi İshâk'ın da hem gerçekten kör hem de gönül gözünün kör olması gerekir.

lâm'ın peygamberine inanmaz; zira inancı buna engeldir. Bundan dolayı Muir, Hz. Peygamber'de görünen harikalar ve fevkalâdeliği "ifritler"in sihir ve büyüsünün tesiri altına girmesine bağlıyor.

Böyle bir zan ve iddia, bir fen ve ilim adamını gülümsetecek kadar bayağı ve çocukçadır. Fakat bilgi ve görgüsü sınırlı ve aynı inanca bağlı kimselerin hoşuna gidiyor. Bu derece ilme ve fenne aykırı, akıl dışı fikirler ileri süren bir adamın, bütün söz ve hükümlerinin bu tür esaslardan doğacağı ve bundan dolayı aynı değere sahip olacağı kabul edilebilir şeylerden iken, birçokları bu düşüncelere önem verme tuhaflığını gösteriyor.

Yahudilere göre Hıristiyanlık bir tür dinden çıkmadır. En insaflı şüpheciler, Müslümanlığın ancak Araplara ait bir din olduğunu itiraf ederler. Öyleyse inancının bir gereği olarak bir Yahudi de İslâm'ı tarafsızca muhâkeme edemezse de Yahudilerden İslâmiyet aleyhinde kalem oynatanlara çok fazla rastlanmaz.

İkinci sınıfı oluşturan aşırı inkârcılar, hangisi olursa olsun bütün dinlerin düşmanı olup, onlara göre hangi din olursa olsun hepsi ilerlemeye engeldir; insanın aptallığını devam ettirmeye yarar, hayalî ve kuruntuya dayanan şeylere gerçeklik ve kutsiyet rengi verir. Kısacası din, akla ve bilime aykırıdır, insanın çocukluk çağlarının bir hediyesidir.

Bu iddialarda hakikat payı var mıdır? Gerçekten bilim ile din, birbiriyle uzlaştırılması mümkün olmayan şeyler midir? Asla! Önce şurasını belirtelim ki, bilim ile dinin konu ve alanları başka başka şeylerdir. Bilim, olayların sebeplerinden ve kurallarından bahseder. Bu alanda kaldıkça mutlak otoritedir. Fakat bu alandan çıktığı takdirde hiç bir önemi ve otoritesi kalmaz. Gerçek ilim ve fen adamları burasını çok iyi bildikleri için hiç bir zaman bilimi, felsefe ve din alanlarına sokmazlar. Fakat çoğu yarım bilim adamı ve bir kısmı bilim adamı olmaktan daha çok varsayımcı filozoflar, bilimin sadece olaylara uygulandığı zaman bir anlamı olan kurallarını bütün varlık mertebelerine ve nihayet Vâcibü'l-Vücûd'a (varlığı kendiliğinden gerekli olan Allah'a) uygulamak sevdasına düşüyorlar.

2- Dozy ve Benzerlerine Ait Düşüncelerin Özeti

Bir İslâm tarihi yazmış olan Dozy, bunlardan (yani yukarıda söz konusu ettiğimiz şahıslardan) biridir. Onun ve benzerlerinin fikirleri şu şekilde özetlenebilir:

1- Bilim kurallarından başka kural, olaylar silsilesinin üstünde incelenmesi mümkün olan bir şey yoktur.

2- Aksi iddiada bulunanlar ya aldanıyorlar veya aldatıyorlar.

3- Harikalar ve tabiatüstü şeyler bir zan ve hayâlden ibarettir.

4- Bundan dolayı dinler, insan yapısı olan sıradan bir "bilgiler manzumesi"dir.

5- O halde bir din ile bir tarihî olay arasında sebep ve gaye bakımından bir fark yoktur.

6- Bundan dolayı dinde sembol, işaret ve kutsiyet yüklenerek ifade olunan şeyler, bilim diline tercüme edilerek bilimin kanunları ve kuralları ile ifade edilmelidir.

7- Dinlerden biri olan "İslâm dini"ne de aynı şekilde davranılması gerekir.

Bu iddiaların hiçbiri kabul edilebilir türden değildir. Bununla beraber İslâm dininde "akıl ve bilim" dışında hiçbir şey bulunmadığından, onun bu kurallarla incelenmesine de razı olabiliriz.

Fakat bir şartla: Tarihin olabilirliğini ortadan kaldıracak yarım hükümlü zanlardan, olayları çarpıtmak ve değiştirmekten veyahut da kendi düşünce sistemine ve belirli bir amaca hizmet etmek sevdasından kaçınmak şartıyla.

3- Tarihin Olabilirliğini Ortadan Kaldıran ve Ruhsuz Bırakan Yarım Hükümlü Zanlar

Bu şartlara riayet edilmezse, değil İslâm tarihi, hiçbir tarihi yazmak mümkün değildir. Bu şartları kendinde taşımayarak yazılan bir esere "bilim ve felsefe açısından" hiçbir değer verilemez. Böyle bir eser, baştan başa "bir şeyi kanıtlamak için yine kendisini delil gösterme" tarzında bilgilerden oluşan bir kitap olur. İşte Dozy'nin İslâm'ın esasıyla ilgili olarak yazdıkları hep bu türdendir. Gerçi eserin metnindeki çarpıtma ve iftiraları yeri geldikçe reddedeceksek de iddiamızı ispat etmek için buracıkta "görünüşte" önemsiz; ama "netice olarak" büyük bir örnek verelim:

Dozy'nin tarihinin 32. sayfasında şu sözler yazılıdır:

"Muhammed (s.a.v.) altı yaşında iken çok asabî mizaçlı (sinirli) ve yüksek ateşli bir kadın olduğu anlaşılan annesi Âmine'yi kaybetti."

Bu satırların yarısı doğru, yarısı yalandır. Dozy, Peygamber Efendimizin annesinin *"çok asabî mizaçlı (sinirli) ve yüksek ateşli bir kadın"* olduğunu nereden biliyor? Bunu nereden görmüş? Bu hükümleri nereden çıkarıyor?

Hiç!!! Hatta bu hiçliği, *"olduğu anlaşılan"* gibi kaçamaklı bir cümle ile itiraf ediyor.

Dozy, tarihin tespit ve kaydettiği şeylerden herhangi birisi işine gelmezse, ya çıkarıp attığı yahut da çarpıtıp değiştirdiği halde hiçbir tarihî eserde olmayan bir şeyi *"anlaşılan"* ilavesiyle hayâl dünyasında üretip ilâve ediyor. Sebep?

Okuyucularımızın bir kısmı, Dozy tarafından böyle bir yalanın niye uydurulduğuna akıl erdiremezler. Peygamber Efendimizin annesinin asabî/sinirli veya lenfatik,[47] ateşinin var veya yok oluşu ile koca İslâm dini arasında bir ilişki göremezler. Fakat aldanırlar. Dozy'nin tarihî bir gerçeğe, yani *"Peygamber'in kendisi altı yaşında iken annesinin vefatına"*, bir de *"bu annenin asabî ve yüksek ateşli oluşu"* gibi keyfî ve sübjektif bir cümle ilâve etmesi, ileride ortaya atacağı başka bir yalana bilimsel bir şekil vermek, bilim ve gerçek adına okuyucularını aldatmak içindir. Gerçekten Dozy, vahyin sıradan bir *"sinir hastasına"* geldiğini ve Hz. Peygamber'in peygamberliğinin bir tür hastalıktan ibaret olduğunu iddia edecek, bu iddiayı bir kat daha mantıklı gösterebilmek için *"sinir hastalığına tutulmuş olan Hz. Peygamber'in annesinin de asabî mizaçlı (sinirli) ve yüksek ateşli bir kadın olduğunu"* ileri sürecektir. Ta ki, bu hastalığın varlığı *"kalıtım"* denilen bilimsel kurallarla da sabit olsun!

Demek ki Dozy, bu meselede bilime ve namusa aykırı üç davranışta bulunuyor:

Birincisi; hiçbir tarihî belgeye dayanmayarak sıradan bir zan ve bir yalan.

İkincisi; bizzat tecrübe edip incelemediği, bundan dolayı da yansımalarının ve arızalarının gerçekten nasıl olacağından habersiz bulunduğu bir olayı sanki gerçekleşmiş gibi ortaya koymaktan ibaret diğer bir yalan. Fakat bu kez, bir olay ve bir tarihî belgenin çarpıtılmasına dayanan bir yalan.

Üçüncüsü; bir kesin bilgiye dayanmayan bir hususu, mantıklı ve meşrû göstermek, herkesi aldatmak için yalan uydurmaya tenezzül.

İşte Dozy'nin tarihi çoğunlukla böyle yalanlar ve çarpıtmalar ile doludur. Yalan söylemek ve saçmalamak Dozy'nin hakkı olabilir. Fakat bu saçmalıklarda bilimsel bir değer ve bir gerçeklik görmeye kalkışmak, özür kabul etmez saçmalıklardandır.

---

47 Lenf sisteminin fazla gelişmemesinden meydana gelen hastalık. (edt.)a

4- Olayları Çarpıtarak Kendi Düşünce Ekolüne ve Amacına Hizmet Etme Hastalığı

Birisi kalksa da: *"Ben dinlerdeki kutsiyete, dinlerde bulunan hususlara inanmam"* dese, biz ona karşı hiç bir kızgınlık ve dargınlık duymayız. Başka bir kimse: *"Ben bir materyalistim, bu düşünce sisteminin kuralları ve sonuçları gereğince hiçbir dine inanmam."* dese, ona da bir diyeceğimiz olmaz. Fakat bir taraftan bilim ve hakikate dayanma iddiasında bulunmayı, diğer taraftan ise yalanlara, uydurmalara tenezzül etmeyi sırf "hakikat ve bilim" adına bir zillet görürüz.

Gerek Dozy'nin gerekse onun benzerlerinin yöntem ve tuttukları yol, hep "akla ve bilime aykırı" bu tür yalanlardan ibaret olduğundan, iddiamızı ispat etmek için bir örnek daha zikredeceğiz.

Dozy, tarihinin 33. sayfasında:

"Hatîce için bu evlilik, saygı ve sevgi üzerine kurulmuş bir evlilik idi." diyor. Burası tamamen doğrudur. O derece doğru ki, Dozy, onu atlamaya veya çarpıtmaya cesaret edememiştir. Gerçekten Hz. Hatîce'nin, Rasûlullah Efendimize son derece hürmet etmekle beraber çok aşırı bir aşk ve sevgi ile bağlı bulunduğunu ve onun uğrunda kendini, ancak aşkın yapabileceği bir biçimde kul ettiğini ne Doğu'da yazılmış bir tarih ve ne de Batı'da yazılmış bir eser inkâr edebiliyor. Fakat Dozy, bu gerçeği kendisinin de kabul ettiğini unutarak tarihinin 33. sayfasında:

"Evliliğinden sonra da Muhammed (s.a.v.), Hatîce'ye bağımlı olmaktan kurtulamadı. Hatîce, servetinin idaresini koruma becerisine ve akıllılığına sahipti. Kocasına muhtaç olduğu şeyleri veyahut vermek istediği şeyleri verirdi." diyor!

Şimdi şu son iki cümlenin akla, mantığa, tarihe, her şeye aykırı bir saçmalıklar silsilesi olduğunu ispat etmek için uzun uzadıya zihin yormak gerekir mi?

Dozy, ya Hatîce'nin Hz. Peygamber'i hürmetle sevdiğine dair olan satırlarında yalan söylüyor yahut da şu son cümlelerde. Hatice'nin ona karşı aşk ve saygısı, hem tarih bakımından hem de aklen sabittir. O halde bu ikinci cümle baştan başa saçmalık olur.

Âşık, maşukuna mı bağlı olur, yoksa maşuk, âşıkına mı? Kocasının becerisini, sadakat ve kutsiyetini takdir edip onu aşk ve saygıyla seven bir

kadın mı böyle bir kocaya bağlı olur? Yoksa o kadar yüce sıfatların sahibi olan bir erkek mi karısına itaat eder?

"Aşk" denilen harikayı az çok his ve tecrübe edenler bilir ki, âşık, maşukundan değil malını; hatta canını, şerefini, namusunu bile esirgemez. Öyleyse nasıl olur da Peygamber'in aşkı ile yanmış olan Hatîce, kuru yürekli, katı hisli, faizci bir kadın gibi, kocasına *"muhtaç olduğu yahut vermek istediği"* şeyleri verir?

Aklımızdan, bilimsel ve mantıklı düşünmekten vazgeçmedikçe hükmetmeye mecburuz ki, Dozy'nin şu iftiraları, her türlü aklî ve tarihî hakikatlerden uzak ve sadece uydurmadır. Şimdi de böyle bir saçmalığı neden gerekli gördüğünü ve hedeflediği amacın ne olduğunu inceleyelim.

Dozy, bu sözleriyle Hz. Muhammed Efendimiz (s.a.v.)'in manevî değer ve meziyetlerini küçültmek istiyor. Onu, parası için aldığı bir kadının, para karşılığında satılmış ve kendisine verilen birkaç kuruş cep harçlığına kanaat eder bir koca gibi göstermek için bu alçakçasına yalanları uyduruyor.

Okuyucularımızı kesinlikle temin ederiz ki, şu satırları yazarken hissettiğimiz üzüntü, kızgınlık ve hiddet çok büyük olmakla beraber asla "İslâmî bağnazlık" adına değil, sırf "aklî ve bilimsel bağnazlık" adınadır.

Bir dinin tarafını tutmak amacıyla ve dinî bağnazlığın yönlendirmesiyle söylenen yalan, çirkin ise de belki affedilebilir. Fakat "gerçek" adına hareket eden ve tamamen tarafsız olan "bilim" namına yalan söylemek cidden çok iğrenç ve herhalde affedilemez bir durumdur. Bir misal daha vererek bu konuya son vereceğiz. Dozy, kitabının 35. sayfasında diyor ki:

"Bununla beraber güçlü bir hayâle sahipti. Ve çoğu kez, tekrar edildiği gibi 'yüce olan şey'e değil, -çünkü O'nun gerçekten büyük ve yüce olan şey hakkında bir fikri yoktu- fakat güzel söz söylemenin ihtişamına kapıldığını hissediyordu."

Acaba Dozy'ye göre *"büyük ve yüce olan şey"* nedir? Hollandalı bir kızın bacağı mı? Bir Hollanda ineğinin yirmi okka[48] süt veren memeleri mi? Büyük ve yüksek binalar mı? Fizik ve kimya âletleri mi, yoksa âciz bir kadının karnından kan içerek gelişip büyüyen bir insana ilâhlık sıfatı vermek mi? Eğer bunlar değil de "kâinatın ve Vâcibu'l-Vücûd'un sırları" ise, Hz.

48 1283 gramlık ağırlık ölçüsü birimi. (edt.)

Peygamber'in bunlarla meşgul olduğu ve bunlara kapıldığı, en yüce ve en sağlam bir dinin peygamberi olmasıyla, tarih ve akıl bakımından ve bugün mevcut olan eserleriyle sabittir.

Dozy, *"Çünkü onun gerçekten büyük ve yüce olan şey hakkında bir fikri yoktu."* iddiasını ne ile ispat edebilir? Bunu nereden biliyor? Bir insan, kırk sene arkadaşlık ettiği bir kişinin bile vicdanının derinliklerinde neler olduğu konusunda tamamen bilgi sahibi olamıyor. Acaba Dozy, on üç asır evvel yaşamış bir peygamberin endişe ve duygularını nereden biliyor ve nasıl biliyor ki, onun vicdanı *"gerçekten büyük ve yüce olan şeyi"* hissetmiyor, diyebiliyor? Güzel söz söyleme (belâgat) ve güzel söz söylemenin ihtişâmı ne demektir? Güzel söz söylemenin asıl amacı *"gerçekten büyük ve yüce olan şey"* değil midir ki, Dozy, iddiasını ispat etmek için güzel söz söylemeyi *"yücelik dışında bir şey"* olarak gösteriyor ve *"Bu yaratılışta olan kişilerdir ki, dinî fikirlere son derece kolaylıkla eğilimli olurlar."* diyor.

Dozy, hiç de kabul edilebilir türden olmayan [ve dinî yüce duygular ile dinin şeklî bağnazlığını birbirine karıştırmaktan ibaret olan] bu satırlarıyla yalnız bilinmeyen bir şeyi âleme bildirmiş oluyor ki, o da: Kendisinin hasta ve sakat beyninde yücelik (ulviyet) hakkında hiçbir doğru ve sağlam fikrin olmamasıdır.

Bir taraftan insanlığın yetiştirdiği en büyük simaları, en saygın dehâları ve onların eserlerini, diğer taraftan ise insan idrâkinin kolaylıkla elde edebileceği yüceliği göz önünde bulundurursak, doğru olduğunu itiraf etmek zorundayız ki, en yüce ve en büyük fikirler başta Vâcibü'l-Vücûd olarak nihâiyyâta ait olanlardır. Bir peygamberin ise meşgul olabileceği şeyler ancak bunlardır. Bizim Peygamberimizin bu konu ile ilgili düşünceleri, kendisine Allah'ın hediyesi olan Kur'ân ve hikmetli hadisleriyle, doğru ve sabit hayat hikâyesi ile bilinmektedir. Ve sabittir ki, *"en büyük ve en yüce şey olan"* Allah-ü Teâlâ'yı, O'nun ilâhî birliğini, fiillerinin ve sıfatlarının yüceliğini, başka bir fert ile kıyas edilemeyecek bir incelik ve üstünlük ile anlamıştır.

5- En Doğru Yöntem

Zannediyoruz ki, bu kadar açıklama, Dozy ve benzerlerinin "bilim ve felsefe" yanında ne gibi değerleri olduğunu, yani hiçbir kıymetlerinin olmadığını kanıtlamaya yeterlidir. Bundan sonra İslâm tarihini, olduğu gibi

yani her türlü fazlalık ve süslemelerden arınmış olarak yazacağız. Bize göre İslâm'ın yüceliği, doğal bir din ve hurâfeler ile efsânelerden arınmış oluşundadır. Güzel bir vücudun, pahalı ve çok süslü elbiselerle güzelliği artmaz, tam aksine örtülmüş olur. İslâm, inceleme alanına ne derece yalın ve sade olarak konulursa, güzelliği o derece artar.

Şu noktayı kıymetli okuyucularımıza hatırlatmak istiyoruz ki: Cevap vermek ve değerlendirme yapmak kolay olsun diye Dozy'nin bölümlere ayırma şekline mümkün olduğu kadar biz de riayet edeceğiz. Zaten Dozy'nin eserinde mantıklı ve beğenilen bir yön varsa o da, bölümleme şeklidir. Bununla beraber belki de bölümler sayı bakımından ona uymayacaktır. Ancak, bölüm başlıklarından Dozy'nin hangi kısmına karşılık geldiği kolayca anlaşılır.

BİRİNCİ KONU: ARAP YARIMADASI VE ARAP TOPLULUKLARI

Tabiat Şartları[49] *- Araplar - Arab-ı Âribe (Asıl Arap) - Arab-ı Müsta'ribe (Araplaşmış Arap) - Adnân ve Kureyş Soyu - Hâşimîler ve Emevîler - Peygamber'in Nesebi - Araplarda (Ensâb) Soylar İlmi*

I- Tabiat Şartları

a- Arap Yarımadası

"Arap Yarımadası, Asya Kıt'ası'nda yarımada şeklinde büyük bir yer olup soylu Arap kavminin aslî vatanı ve büyük İslâm dininin ortaya çıktığı yerdir.

b- Yeri, Sınırları ve Yüzölçümü

Arap Yarımadası, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanmış düzensiz bir dikdörtgen şeklinde olup, güney kısmı doğuya doğru genişleyerek kaba bir çizme şeklini alır. Batısından Kızıldeniz'le, güney tarafından Aden Körfezi'yle ve Hint Okyanusu'yla, doğu ve güneydoğu yönünden Umman Denizi'yle, kuzeydoğu tarafından da Basra Körfezi'yle yani İran Denizi'yle çevrilmiştir. Yalnız kuzey tarafından karaya bağlı olup, her ne kadar bu yönden de Asya'nın diğer taraflarından denize benzer geniş çöllerle ayrılmış ise de; kuzey sınırları tamamıyla belirli olmayıp, coğrafyacıların bazısı bu sınırları Fırat Vadisi'ne kadar çıkarmış, bazıları Şam topraklarını Arap

[49] Arap Yarımadası'nın tabiat şartları hakkında saygıdeğer üstat Şemseddîn Sâmî Bey, merhumun Kâmusu'l-A'lâm'ındaki derin bir bilgi ve inceleme ürünü olan bölümü alıyor ve bu vesile ile üstâdın hatırasını saygıyla yad ediyoruz.

Yarımadası'ndan hariç sayarak, yalnız Ane'ye kadar Fırat Vadisi'ni hudut saymış ve oradan Lût Gölü'nün güney ucuna dek bir sınır hattı çekmişlerdir ki bu ikinci şekil daha doğrudur. Arap coğrafyacıları, sınır hattını Lût Gölü'nün güney ucundan Akabe Körfezi'ne indirerek Tûr-ı Sînâ Yarımadası ile Tih Çölü'nü hariç bırakıyorlarsa da; son dönem coğrafyacıları Arap Yarımadası'nın sınırlarını Süveyş Körfezi'nin sona erdiği yerden Arîş'e kadar uzayan hayalî bir çizgiye kadar genişleterek, Sina Yarımadası'nı da Arap Yarımadası'ndan sayıyorlar.

Böylece Arap Yarımadası, kuzey tarafından Arap Irak'ı, Cezîre, Şam ve Filistin topraklarıyla; kuzeybatı köşesinden de Mısır'la çevrilidir. Bu sınırlar içinde olarak, 34° 30_ ile 12° 40_ kuzey enlemi ve 30° ile 58° doğu boylamı aralarında yayılmış olup kuzeybatıdan güneydoğuya kadar olan en fazla uzunluğu 2.500 kilometre yani yetmiş, yetmiş beş merhale ve doğudan batıya olan ortalama genişliği 1.000 kilometredir. Yüzölçümü yaklaşık olan 3.157.000 kilometre kare olup, Fransa'nın hemen hemen altı misli büyüklüğündedir.

c- Tabiî Şekli, Dağları ve Nehirleri

Arap Yarımadası, Asya Kıtası'na daha fazla bağlı ve Asya'dan sayılmış olduğu halde, arazi yapısı, tabiat şartları ve iklim durumu açısından Asya'dan daha fazla Afrika'ya benzemektedir. Bu geniş yarımada, sahiller boyunca uzanan alçak yerlerden, sahillere yakın yüksek dağlardan, iç kısmı yüksek ve geniş ovalardan oluşmaktadır. Asıl dağları batı kısmında olup, Filistin sınırından Bâbu'l-Mendeb'e[50] dek Kızıldeniz sahillerine paralel olarak bir dağ silsilesi uzanıyor ki Serât genel ismiyle tanınmakta olup, Yemen ile Hicaz arasında bulunan Asîr ülkesinde olan en yüksek yerinin yüksekliği 2.500 metreyi geçer. Kuzey kısmında, yani Hicaz ülkesinde yüksekliği az, taşlık ve kuru bir dağ şeklinde olduğu halde Asîr'den aşağı yani güney yönünde bu silsile birçok kollara ayrılarak Yemen dağlarını oluşturuyor ve birçok nehirler de akarak bu ülkeyi Arap Yarımadası'nın bahçesi haline getiriyor. Güney sahilinde Hadramut'ta bulunan Cevhere Dağı da Yemen'in Serât silsilesine bağlıdır. Doğu sahili yakınında ve Umman ülkesinde olan Ahdar (Yeşil) Dağı'nın yüksekliği de 2.000 metreden aşağı değildir. Arap Yarımadası'nın ortalarında ve Hicaz ile Bahreyn ara-

50 Kızıldeniz'le Aden Körfezi'ni birleştiren boğaz. (edt.)

sında bulunan Necd bölgesinde de kendi başına birkaç dağ bulunup, bunların bazıları hayli yüksek ise de yükseklikleri henüz belirlenmemiştir.

Tihâme alçak ve kumsal olup, Serât Dağı'ndan inen nehirler de sıcaklıktan kuruyarak, birtakım kokmuş bataklıklar oluşturdukları için Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz sahillerinden ibaret olan bu kısmı, çok sıcak ve havası ağır ise de, ticaret yapılan iskeleleri olduğu için gelişmiş bir yerleşim merkezidir. Tihâme'nin doğu yönünde, kuzeyde Hicaz ve güneyinde Yemen bölgeleri bulunup, yüksekliklerinden dolayı havaları ılıman olduğu için bu iki bölge ve özellikle Yemen çok gelişmiş bir yerleşim merkezidir. Hicaz'ın doğu yönünde Necd bölgesi bulunup yüksek yaylalarla bazı dağları içine almakla beraber, her ne kadar akarsuları az ve bazı tarafları çöl ise de, gelişmiş yerleşim merkezleri de çoktur. Şam toprağına kadar uzanan Yemâme'de de arazinin tabiatı bu şekildedir. Necd'in güney tarafında yani Yemen ile Umman arasında ise Dehnâ denilen geniş bir çöl vardır ki, Afrika'nın Büyük Sahra'sına benzer ve belki ondan daha kötü olup yerleşilebilecek hiçbir yer yok gibidir. Dehnâ'nın güneyinde güney sahilleri boyunca Hadramut ve Şihr bölgeleri, doğu yönünde de Umman bulunuyor. Umman, İran Denizi (Basra Körfezi) ile Umman Denizi arasında geniş bir yarımada şeklinde olup, yüksek yerleriyle sahilleri oldukça gelişmiştir. Necd'in doğu tarafında Nüfûd adında bir çöl vardır ki, bunun da ötesinde yani İran Denizi'nin batı sahillerinde gelişmiş Hasâ ve Bahreyn bölgeleri vardır.

Bu şekilde Arap Yarımadası'nın üçte ikisi gelişmiş veya gelişebilecek türden olup, yalnız üçte biri yerleşmeye elverişli olmayan çöl halindedir. Filistin ile Bâbu'l-Mendeb arasında yirmi kadar yerde yanardağ izleri görülür; bunlardan yalnız Hayber yakınında olanı Peygamber'in hicretinden 600 sene önce alev püskürtmüş ve rivayete göre Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde de bir ara alevler çıkarmıştır.

Arap Yarımadası'nın kendine özgü özelliklerinden biri de nehirlerin azlığı olup, bu geniş ülkede ırmak denilebilecek hiçbir nehir yoktur. Serât dağlarından Hicaz bölgesine akan sular çok az olup, Asîr ve Yemen'de daha fazla ise de, mesafenin azlığı sebebiyle bunların küçük çaylar halinde kalmasından başka, çoğu Tihâme kumlarında kuruyup, yalnız yağmur mevsimlerinde Kızıldeniz'e ulaşabilirler. Bunların başlıcaları Mekke ve Tâif yakınlarında akan Vâdiyü Behre, Vâdiyü'ş-Şece ile Kunfüze yakınındaki

Vâdiyü Kenûne, Asîr'deki Vâdiyü'l-Aşr ve Yemen'deki Vâdiyü's-Sehm'dir. Serât dağlarının ve özellikle Asîr ve Yemen bölgelerindeki güney kısmının doğu eteklerinden de birtakım nehirler akar. Bunlar, dağların arasında aktıkça büyüdükleri için mesafeleri daha uzun ise de, iç taraftaki çöllere ulaşınca, yalnız yağmur mevsimlerinde sel halinde bir dereceye kadar uzanıp diğer mevsimlerde kururlar. Yalnız Taizz taraflarından doğan Vâdiyü Kebîr Aden Koyu'na, San'a çivarlarından doğan Vâdiyü Şârid ile Vâdiyü Zemmâr Hadramut'a inip, çoğunlukla Aden Körfezi'ne ulaşırlar. Dehnâ ve Necd çöllerinde kuruyan nehirlerin en büyüğü Asîr'den doğup kuzeydoğuya doğru akan Vâdiyü Bişe'dir.

Arap Yarımadası'nın diğer taraflarında anılmaya değer hiçbir nehir olmayıp; ancak bu geniş ülke "vâdi" denilen ve bazıları çok uzun olan birtakım kuru derelerle yarılmıştır. Bunlar âdeta nehir yatağı şeklinde olup yağmur mevsimlerinde bazen içlerinden oldukça büyük ve hızlı seller akar. Bunların en büyüğü Asîr tarafından başlayıp yarımadanın büyük bir kısmını yararak Fırat'a ulaşan Vâdiyü'r-Ramîm'dir ki, bunun seli bazen Fırat'a kadar ulaşır.

d- Sahilleri ve Adaları

Arap Yarımadası'nın sahilleri 3.700 kilometre uzunluğunda olup, Kızıldeniz'de kayalık mercan ve diğer bitkisel canlıların taşlaşmasından oluşmuş ve şa'b [galatı şâb] denilen birtakım kayalarla ve küçük adalarla kapandığından büyük gemilerin yaklaşması hayli zordur. Aden Körfezi'yle Hint Okyanusu ve Umman sahilleri de yüksek ve sarp olduğundan, yine gemilerin yanaşmasına elverişli değildir. İran Denizi'ndeki (Basra Körfezi'ndeki) sahilleri bunların aksine alçaktır. Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz'de Süveyş ve Akabe körfezlerinden başka körfezi ve büyük koyu olmayıp, bununla beraber Yenbu', (Cidde, Kunfüze, Hudeyde ve Muha gibi ticarî açıdan hareketli iskeleleri vardır.)[51] Güney sahillerinde birkaç koy varsa da Aden koyundan başkası açık olup, bu sahillerin başlıca iskelesi Aden ve ikinci derecede Maskat'tır. Basra Körfezi'ndeki sahilleri ise daha girintili çıkıntılı olup birkaç körfezi vardır ki, bunların da başlıcaları Bahreyn ile Kuveyt körfezleridir. Arap Yarımadası'na ait etrafında birçok ada-

51 Cümlenin bu kısmı, eserin Osmanlıca aslında matbaa hatası olarak alt satıra değil de karşı sayfanın ilk satırına yerleştirilmiştir. Biz bu hatayı, Ahmed Hilmi'nin bu bölümü aynen iktibas ettiği Şemseddîn Sâmî'nin Kâmusu'l-A'lâm adlı eseri ile karşılaştırırken tesbit ettik. (edt.)

lar varsa da hiç biri önem verilecek derecede büyük olmayıp, Kızıldeniz'dekilerin en büyüğü Akabe Körfezi'nin girişindeki Târân, Yemen kıyısının karşısındaki Fürsan ve Kümran, Babu'l-Mendeb boğazının girişindeki Beryem yahut Meyvem adalarıdır. Güney sahilinde yalnız Huriyan Muriyan takımadaları ile Musra adası bulunuyor. Basra Körfezi'nde bir çok küçük ada bulunup en büyükleri Bahreyn Adası'dır. Bunlar, inci avcılığı ile meşhurdur.

e- İklim ve Havası

Arap Yarımadası'nın, konumu gereğince genellikle havası sıcak ise de, arazinin yüksekliği bazı taraflarda bu sıcaklığı oldukça değiştiriyor. Bu geniş kıt'anın havaca en güzel yerleri Yemen'in iç taraflarıyla Necd bölgesi, en kötü yerleri de Tihâme ile iç taraflardaki Dehnâ ve diğer çöllerdir.

Yemen'in yüksek yerlerinde yağmurlar hazirandan başlayıp eylül sonlarına kadar devam eder; sıcaklık ölçüsü yazın 29 dereceyi aşmayıp, kışın ise çoğunlukla sular donar ve kar da yağar. Bazen nisan ayında da yağmur yağıp mahsullere çok fayda verir. Umman yönünde yağmur mevsimi eylülden şubata kadar sürer. Bununla beraber gerek Yemen'de ve gerekse Umman'da bazı seneler hemen hemen hiç yağmur yağmayıp, kıtlık ve pahalılık ortaya çıkar ve çoğu kez salgın hastalıklar da bu âfetle birlikte ortaya çıkar. Tihâme'de genellikle asla yağmur yağmayıp sıcaklık 37 dereceden aşağıya düşmez. Bununla beraber yüksek yerlerde hava kuru ve Tihâme'de ise rutubetlidir. Necd'in de yüksekliğinden dolayı havası ılıman ve kuru olup sağlık için son derece faydalıdır. Asla yağmur görmeyen çöllerde ise sıcaklık derecesi gece vakti bile 38'den aşağı inmeyip öğle vakti ise 43'den yukarı olur. Hicaz'da Yemen kadar yağmur yağmıyorsa da yine havası ılımanca olup, özellikle Tâif tarafında ve Medîne-i Münevvere'de kışın kar yağdığı da olur. Hicaz'ın Tihâmesi de Yemen'inki kadar sıcak değildir. Geniş çöllerin içinden geçen rüzgâr Arap Yarımadası'nda gayet sıcak ve boğucu olup, "sam" veya "semum" ismiyle bilinir. Bu rüzgâr Yemen'e doğudan, Umman'a batıdan, Bağdâd'a güneyden kısaca çöl tarafından gelip yağmurların meydana getirmiş olduğu yeşilliği kurutarak ortalığı çöle çevirir.

f- Mahsuller, Hayvanlar ve Servet Kaynakları

Arap Yarımadası sanıldığı kadar mahsulsüz olmayıp, birinci derecede

Yemen'de ve ikinci derecede de Umman ile Hicaz ve Necd'de çok çeşitli ve kıymetli mahsuller vardır. Hurma, Arap Yarımadası'nın yaygın ve en birinci mahsulü olup, bu mübarek meyvenin pek çok türleri yetişir ve çöllerde deve sütü ile beraber Arapların biricik geçim vasıtasıdır. Buğday, arpa, dure denen bir çeşit darı, susam, mercimek, bakla, fasulye, mısır, buğdayı ve diğer hububat da Arap Yarımadası'nın çoğu bölgelerinde yetiştiği gibi pek çok yerde tütün de bolca yetişir. Yemen'de kahvenin en kaliteli cinsi yetiştiği gibi, çivit, pamuk, sarı ve kırmızı boyamada kullanılan bazı bitkiler de yetişir. Tıpta kullanılan sinameki, vaktaihindi ve demirhindi gibi bazı bitkiler ile "kat" denilen ve çiğnendiği zaman esrar gibi bir etki meydana getiren bir tür küçük ağaç ile Arap zamkını veren ağaçlar ve bazı baharat, Arap Yarımadası'nın çoğu taraflarında bulunur. Umman yöresinde çok miktarda pamuk yetiştirilir. Hicaz'ın kınası meşhurdur. Şekerkamışı da Arap Yarımadası'nın temel mahsulleri arasındadır.

Meyvelere gelince: Hurmadan başka nar, ayva, incir, badem, şeftali, zerdali, ceviz, karadut, elma, armut, erik, muz, hünnap, portakal, limon, turunç, mandalina ve diğer meyvelerin birçok türleri, yerin durumu ve özelliğine göre, Arap Yarımadası'nın çoğu taraflarında yetişir. Bağlar da çok olup çok lezzetli üzüm olur ve Yemen'de kaliteli şarap yapılır. Kavun ve karpuz da bahçelerde yetiştirilir ve çok büyük olur.

Sebzeyle ilgili olarak da hindiba, enginar, bamya, mülhiye, kereviz, pazı, havuç, domates, patlıcan, pırasa, lahana, kabak, karnıbahar, turp, soğan, sarımsak vesaire üretilir.

Yemen'de çok iyi tarım yapılır ve halk fevkalâde çalışkandır. Yağmur mevsimlerinde suyu depo edip kuraklık zamanlarda kullanmak için "berke" dedikleri birtakım setler ve havuzlar yaparak, araziyi sulama konusunda büyük dikkat ve becerileri vardır. Umman'da da böyle setler ve havuzlar çoktur. Bazı yerlerde de bahçe ve tarlalarını sulamak için çok derin kuyulardan su çekerler.

Arap Yarımadası'nda anılmaya değer ormanlar olmayıp, dağların çoğu taşlık ve çıplaktır. Ağaçlar, başlıca yukarıda sayılan meyvelerin ağaçlarından ibaret olup, seyrek olarak bazı ılgın, ardıç, nebık (yaban kirazı), yabanî zeytin ve yabanî yasemin ağaçları da bulunur. Yağmur mevsiminde ortalık yeşil otlarla örtülüp, çok miktarda otlaklar meydana gelirse de çok geçmeden "semum" rüzgârı bunları kurutur. Sulak yerlerinde birkaç tür

uzun kamış yetişip Araplar bundan hasır imal ederler ve içeriden evlerinin duvarlarını kaplarlar. Tihâme'de kamıştan yapılmış evler de vardır.

Evcil hayvanlar birinci derecede at ile deve olup, devenin asıl vatanı ve çıktığı yer Arap Yarımadası olduğu gibi, atlarının cinsi de meşhur olup dünyanın en güzel atları bu bölgeden çıkar. Develerin en iyileri Necd'de bulunup birçok türe ayrılmıştır, en çok deve de burada bulunur. Umman'da oldukça hızlı hareket eden hecin develeri yetiştirilir. Arap Yarımadası'nın güney sahillerinde de bazı iyi cins develer bulunur. Atların da en güzelleri Necd'de olup, öncelikle bu değerli hayvana her mevsimde otlak bulmak için Şammar ve Anze gibi bazı aşiretler Fırat ve Dicle vadilerine ve Yarımada'nın en üst taraflarına kadar yayılmışlardır. Şammar, Anze ve Muntefik aşiretlerinin şecereli at ve kısrakları onar bin civarında olup Necd'de bulunanları da on binden aşağı değildir. Arap Yarımadası'nın diğer taraflarında ise daha az miktardadır. Arapların bundan başka evcil hayvanları, koyun, keçi, merkeb, sığır ve katır ile köpek, kedi vesaireden ibarettir.

Vahşî hayvanlar arasında en başta çöllerin kralı konumunda olan aslan zikre değer olup; kaplan, sırtlan, kurt, domuz, çakal, geyik, tilki, maymun cinsleri de çoktur. Haşereler arasında en fazla olanı ve en zararlısı çekirge olup, Hicaz tarafında "lâdiğ" denilen zehri oldukça etkili bir tür zehirli örümcek de bulunur.

Arap Yarımadası'nın arazisi çeşitli madenlere sahip topraklardan meydana gelip, çok eski zamanlarda bile Yemen altın madenleriyle ve genel olarak Arap Yarımadası kıymetli taşlarıyla ünlü idiyse de, şimdi yalnız Umman taraflarında bazı simli kibrit (gümüşlü kükürt) ve salz madenleri görülmüştür; bakır madeni de halk tarafından çıkarılmaktadır. Mekke-i Mükerreme'nin civarında da bazı kükürt madeni damarları görülmüştür. Gezginler şimdiye kadar öyle çok miktarda ve kıymetli madenler görememişlerse de, bu geniş bölgenin çok az yeri ve çok yüzeysel bir biçimde bilim tarafından keşfedilmiş ve üzerinde araştırma yapılabilmiştir. Kızıldeniz'de ve özellikle Yemen kıyılarında çok miktarda tuzlalar bulunup fazlaca tuz çıktığı gibi, o civardaki adalarda pek çok bağa[52] ve inci çıkar. Basra Körfezi'ndeki Bahreyn adası ile o taraftaki adaların ve sahillerin incisi ise meşhurdur."[53]

52 Deniz kaplumbağasının kabuğu. (edt.)

53 Şemseddîn Sâmî, Kâmusu'l-A'lâm, İstanbul, 1316, III, 1806-1810. (edt.)

2- Araplar

Araplar Sâmî milletleri adıyla meşhur olan kavimlerden oluşan büyük bir kola mensupturlar. Arapların bu kola dâhil olan İsrailoğulları, Keldânîler, Nebâtîler, Âsûrîler, Süryânîlerle gerek "seçkin ve üstün vasıflar" ve gerekse dil yönüyle benzerlikleri vardır.

Tevrat'ın rivayetleri üzerine kurulmuş olan eski ilm-i ensâl (nesiller ilmi), insanlığın mevcut olan kavimlerini, düzenli silsilelerle Hz. Nûh'un üç oğluna bağlar. Tarihteki basit olayların bile doğru bir şekilde kaydedilemediği zamanlarda, nesillerin bu düzenli bir biçimde kaydı ve hele insanlık toplumunun bütününü Irak yöresine özgü kılarak gerek kavimleri ve gerekse her türlü medeniyeti oraya bağlamak, bugün artık bilimin eleştirmeye bile gerek görmediği İsrailiyâttandır.[54] Dünyanın hangi noktasının ilk insanlığa beşik olduğu tarih tarafından bilinmemektedir. Bu nokta bilinmediği gibi insanlığın özel ırklara ve bu ırkların çeşitli kavimlere ne zaman ve ne şekilde ayrıldığı da bilinmemektedir.

Çok fazla ilgi çeken bu kapalı ve bilmecemsi noktaları çözmek için ilmü'l-arz (jeoloji) ve eski ilmü'l-ensâl (nesiller ilmi) âlimleri mevcut olan bilgilerden bir sonuç çıkarmak suretiyle bazı tahminlerde bulunmuşlardır. Bu tahminlerin en makullerine göre insanlığın beşiği, bir vakit Asya ile bitişik olan Avustralya yahut Hint veyahut yine bir zamanlar Asya'ya ve Avrupa'ya bitişik olan Afrika'dır.

Fakat dediğimiz gibi bunlar hep tahminlerden ibaret kalıp, gerçek, geçmişin bilinmeyen derinliklerinde gömülüdür. Tarih devirleri başladığı zamanlar "Sâmî kavimleri" adı altında toplanan kavimlerin İran sınırından Akdeniz sahiline ve güneyde Yemen'e kadar olan yerlere yayıldığı görülür. Bunlardan Araplar, Cezîretü'l-Arab (Arap Yarımadası) denilen bölge ile bunun kuzey tarafına gelen yerlerde otururlardı.

a- Arab-ı Âribe (Asıl Arap)

Sâmî kollarının belli başlı bir ailesi olan saf Araplar, "Arab-ı Âribe" adıyla anılır. Diller ve soylarla ilgilenen ilim adamlarının kabul ettikleri prensiplere, yaptıkları inceleme ve araştırmalardan çıkan neticelere ve "basitten mürekkebe", "nakıstan kemâle" doğru gidiş gibi tekâmül kurallarına

---

54 Yahudîlere ait kitaplardan nakledilen hurâfelerle karışık bilgiler. (edt.)

göre Sâmî kavimlerinin kaynağının Arap Yarımadası ve en eski Sâmî ailesinin "Arab-ı Âribe" olduğu sonucuna varılabilir.

Sâmî dilleri karşılaştırıldığı zaman en seçkin ve en köklü dilin "Arapça" olduğu görülür. Seçkinliği, diğer Sâmî dillerinde olmayan veyahut zamanın geçmesiyle telaffuzu ve nihayet şekli kaybolmuş olan bazı harflerin Arapça'da var oluşu ve bazı harflerin tamamıyla "özel bir şekilde" telaffuzudur. İnsan ilmi bakımından da "Arap" şekli, Sâmî ailesinin "bütün özelliklerini toplayan türü" olarak kabul edilebilir. Bu düşünce sistemine göre "Sâmî ailesi"nden birtakım kabileler, Arap Yarımadası'ndan kuzeye doğru yayılarak batıda "Ârî kavimleri"nin yerleşme yeri olan İran ve Ermenistan'a kadar olan yerlere ve doğuda bugün Suriye adını alan bölgeye ve hatta aşağı Mısır'a kadar yayılmışlardır.

İsrailoğulları'nın kavimler ve âlem hakkındaki düşünceleri çok sınırlı ve dahası onların dünyası, Asya Kıtası'nın sadece küçük bir parçasından ibaret olduğu için, "genel" saydıkları tufanda Nûh'un gemisindekilerden başka hayvanların ve insanların tamamen helak olduğunu ve sonra insanların Hz. Nûh'un üç oğlundan ve hayvanların da gemidekilerden üreyip çoğaldığını zannederlerdi.

Dünyamızda mevcut kara hayvanlarının binlerce türe ayrılmış olduğu ve bunlardan alınacak birer çiftin, değil Nûh'un teknesine, hatta bütün Irak'ın içine sığmayacağı düşünülürse, İsrailoğulları'nın sınırlı ve yerel bir olaya bütün dünyayı içerecek bir nitelik kazandırdıkları görülür. Irak'taki dillerin karışıp anlaşılmaz hale gelmesinden ve Arab-ı Âribe'nin helakinden sonra, "Yaktân-Kahtân" adında biri, Arap Yarımadası'na gitmiş ve Araplar onun sülâlesinden gelmiştir. Bunun hikâye olduğu şüphesiz ise de, her hurafe gibi birazcık hakikate de sahip olması ve bununla bir Keldânî göçünün kastedilmesi uzak bir ihtimal değildir. Kesin olan bir şey varsa o da Arapların, tarihin kaydettiği zamandan beri şimdiki oturma yeri ve vatanlarında yerleşmiş olduğu ve Âd, Semûd, Amâlika, Tasm, Cedîs ve Cürhüm-i Emîm, Abîl gibi kavimlere ayrılmış bulunduğudur.

Bunların en meşhurları Âd ve Semûd kavimleridir. Yemen'in Hadramut bölgesinde yerleşmiş olan Âd kavmi, yerleştikleri yerin özelliği sebebiyle çok yüksek bir medeniyete kavuşmuş ve eski kavimlerden çoklarının başaramadığı derecede bir gelişme ve ilerleme seviyesine ulaşarak, bugün harabeleri hayrete düşüren ve çok beğenilen binalar ve büyük eserler bırak-

mışlardır. İrem-i Zâtü'l-Imâd[55] ve Bağ-ı İrem gibi eserleri, efsânelerin doğmasına vesile olmuştur. Hicaz'la Suriye arasında yerleşmiş olan Semûd kavmi de, Âd kavmi derecesinde değilse de önemli ilerlemeler kaydetmiştir.

Âd kavminin kendilerine ait ve "Mesned" adıyla bilinen yazıları olup İbrânî, Süryânî ve bugünkü Arapça yazıları ile bir benzerliği yoktur. Bu yazı, Mısırlıların hiyeroglifi ve Çinlilerin yazısı gibi "millî ve yerel" bir icattır. Yani daha önce var olan bir yazıdan taklit edilmiş olmayıp, tekâmülün ürünü bir yazıdır. Eski Yunanlıların çoban manasına gelen "Hiksos" kelimesiyle isimlendirdikleri ve aşağı Mısır'ı istilâ ederek bir müddet yöneten kavmin, Amâlika olması çok muhtemeldir. İsrailoğulları ile birçok savaşlarda beraber olan Amâlikalar, iri cüsseleriyle, cesaret ve yiğitlikleriyle ünlüdürler.

Arab-ı Âribe, bir medeniyetle beraber peygamberlere de sahipti. Hûd (a.s.) Âd'e, Sâlih (a.s.) Semûd'a gönderilmiş peygamberler idi. Âd'den sonra Yemen'de Himyerîler ve Benî Kehlân şöhret bulmuş ve Arap medeniyetini devam ettirmiştir.

b- Arab-ı Müsta'ribe (Araplaşmış Arap)

Hicaz'da yerleşmiş olan Cürhüm kabilesi, önceleri kayda değer tarihî bir varlık gösterememişlerse de, Suriye'den meydana gelen bir hicretten sonra, şöhretleri büyümüş ve onlarla İbrânîlerin karışmasından yeni bir kavim meydana gelmiştir.

Bu hicret, Hz. İbrâhîm'in, oğlu Hz. İsmâîl'i annesi Hacer'le, Cürhüm kabilesinin yerleşme yeri içinde bulunan Mekke civarına götürmesiyle başlar.

Hz. İsmâîl'in orada büyüyüp yetişmesi, Cürhümîlerden kız alması ve Hz. İbrâhîm'in oğlunu ara sıra ziyarete gelmesi, Arab-ı Âribe'den Cürhüm kabileleriyle İbrânîler arasında ilişki kurulmasına, İbrânîlerden bazısının Hicaz'a göçmesine ve iki kavmin birbirine karışmasıyla yeni bir kavmin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Arap Yarımadası'nın aslî halkı olan "Arab-ı Âribe" ile bu karışık kavmi birbirinden ayırmak için onlara "Arab-ı Müsta'ribe (veya Müsta'rebe)" adı verilir. Bunların eski Arapça ve eski İbrânîce'den oluşan bir dilleri ortaya çıkmıştır ki, en fasîh ve en belîğ, aynı zamanda en mükemmel ve geniş

55 Yemen'de Hadramut ile San'a arasında Şeddâd tarafından kurulan İrem kenti, mermer sütunları sebebiyle bu adla anılmaktadır. (edt.)

dillerden biri olan bu dil, bugün hemen hemen bütün Arapların edebî ve sosyal alanda kullandıkları dildir ve bütün Müslümanların dinî dilidir. Kur'ân-ı Kerîm bu dille inmiş, *Muallakât-ı Seb'a*[56] bu dille yazılmıştır.

Arap tarihlerinin iddiasına göre Arab-ı Müsta'ribe, oldukça fazla nüfus ve kabileleri içine almaktadır ve hepsi Hz. İsmâîl'in sülâlesinden gelmektedir. Avrupalı eleştirmenler bunun şüpheli bir konu olduğunu ve bir tek adamdan birkaç bin senede milyonlar meydana gelemeyeceğini ileri sürüyorlar. Sonra da Cürhüm kabilesi fertlerinin ve onların torunlarının bıraktığı nesillerin ne olduğunu soruyorlar.

Gerçekten, bugün Arab-ı Müsta'ribe ve daha doğrusu şöylece Arap ismi altında toplanan saf ve Arap Yarımadası'nda yerleşik Arapların, bir ferdin yani Hz. İsmâîl'in torunları olarak kabul edilmesinin mümkün olmamasından başka, hepsini bir karışık kavim saymak ve hepsinde İbrânî kanı bulmak da mümkün değildir. Bu genel noktada biz de Avrupalı eleştirmenler ile aynı fikirdeyiz. Fakat böyle genel bir iddia, zaten Arapların geneli tarafından da ileri sürülmemiştir. Meselâ Asr-ı Saâdet'te (Peygamber Efendimiz zamanında) Kureyşlilerle Yemenliler arasında, asâlet ve dil meselesi hakkında cereyan eden bir edebî tartışmada, Yemenliler, "Saf ve İbrânî kanıyla karışmamış Arap olduklarını ve dillerinin de daha saf olduğunu, bundan dolayı kendilerinin Arab'ın en soyluları olduklarını iddia" etmişlerdi. Demek ki, Arapların tamamı ve özellikle Arab-ı Âribe'nin ve Himyerîlerin asıl vatanı olan Yemen'deki kabilelerin çoğu, yalnız İsmail'in soyundan olduklarını değil; hatta İbrânîlerle karışmış olduklarını da iddia etmemişlerdir. Fakat iş genelden özele doğru dönünce Avrupalıların yazdıkları da güçlülüğünü yitirir.

3- Adnân ve Kureyş Soyu

Arap rivayetlerine göre İsmâîloğulları olarak ilk şöhret kazanan aile "Âl-i Adnân"dır. "Âl-i Adnân" adı altında toplanan fertlerin hepsi yalnız Hz. İsmâîl'in torunları mı idiler?

Bu soruya cevap vermek biraz zordur; fakat zannedildiği kadar da değil. Avrupalı ilim adamları bu soruya cevap verilemeyeceğini düşünüyorlar ve pek çok kabilenin bir veya birkaç kişiye dayandırılmasını hurâfe olarak görüyorlar.

---

56 İslâm'dan önce Arap şâirleri arasında değişik zamanlarda düzenlenen yarışmalarda beğenilip birinci seçilerek Kâ'be duvarına asılan ünlü yedi kasideye verilen ad. (edt.)

Bize kalırsa Avrupalı eleştirmenler bu hususta haklı değildir. Eski zamanlarda geçen ve "tarih bakımından" tamamen açık olmayan durumlar hakkında bir hüküm verebilmek için zamanımızda, gözümüzün önünde cereyan eden, tecrübe edilmesi ve incelenmesi mümkün olan durumları ölçü olarak almak gerekir. İlkel insan hakkında bir fikir edinmek üzere sosyoloji ilminin kabul ettiği yol da budur. Bundan dolayı bu mesele hakkında hüküm vermezden önce "tarih tarafından" kaydedilmiş benzer bir olayı inceleyeceğiz.

Fizan'a bağlı olan yerlerden Şâtî vahasında "Âl-i Buseyf" adında bir kabile vardır. Bunlar Hz. Hasan soyundan gelen şeriflerdir. Bu kabilenin atası olan Buseyf, Şâtî vahasına beş-altı asır önce hicret etmiştir. Buseyf, tabiatıyla yalnız başına değildi, bunlar bir aile idi. Fakat Buseyfîlerle ilgili kayıtlı ve geçerli rivayetlere göre, miktarları bir aile reisiyle birkaç amca ve teyze oğlundan ve birkaç kadından oluşmaktadır. Buseyfîlerin nesebleri tamamıyla kayıtlıdır. Bu neseblerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, Şâtî'ye göç eden şerifler, iki-üç çadır halkından ibaret idi.

Hicretlerinin başlangıcından bugüne kadar beş asırdan fazla zaman geçmemiş, dışarıdan kız almamış ve dışarı kız vermemişken "Zintan" savaşına, yani bundan otuz sene öncesine kadar onların toplam nüfusu üç bin beş yüze ulaşıyordu. Zintan muharebesinde yarı nüfuslarını kaybetmişlerdir.

Buseyfîlerin yerleşme yeri dünyanın en elverişsiz yerlerinden sayılır. Çoğalmaları için elverişli etkenlerin hemen hiçbiri yoktur. Böyle iken üçbeş ailenin beş yüz senede üç bin beş yüz kişiye ulaştığını düşünürsek, Hz. İsmâîl'den Adnân'a kadar geçen en az on asırlık bir zamanda birbiriyle akrabalık kurmaları neticesinde hepsi İsmâîloğulları haline dönüşmüş olan Arab-ı Müsta'ribe'nin yirmi-otuz bin kişiye ulaşması hiç de olmayacak bir şey değildir.

Ata isimlerinin, hısımlık vesairenin muhafazası şekline gelince: Araplarda lisan ilmi, belâgat ve fesâhat nasıl hayret edilecek bir gelişme göstermişse, neseb ilmi de aynı şekilde o çevreye özgü bir yetenekle gelişmiştir. Arapların isimler ile neseblerini korumada gösterdikleri maharet ve ustalığı, hatta bu ilimde koydukları kuralların sağlamlık ve katılığını anlamak için Araplarla ve özellikle bedevîlerle uzun uzadıya görüşüp konuşmak ve nesebleri incelemek gerekir.

Âl-i Adnan'ın çoğalarak birtakım kollara ayrılması üzerine "Kureyş" topluluğu, saflığını koruyan asıl kısmı olarak öne çıkmıştır. Neseble uğraşan ilim adamları, Adnân'dan itibaren Kureyş soyunun, zikredilen ilmin kurallarına uygun biçimde kaydedilmiş olduğunda fikir birliği etmişlerdir. Yalnız Adnân'dan yukarıda olan ataların "İsmâîl'e nisbet"i güçlü rivayete göre kendilerince kesin olmakla beraber kaydedilen isimler açısından bu kesinlik yoktur.

4- Hâşimîler ve Emevîler

Kureyş kabilesi de zamanla birçok dallara ayrıldıktan sonra Peygamber Efendimiz'in gelmesine yakın zamanlarda en asil ve soylu kollarından birisi "Âl-i Hâşim ve Âl-i Ümeyye" olarak iki büyük aileye ayrılmıştı. İşte Rasûlullah Efendimiz, bu iki aileden Âl-i Hâşim'e mensuptur.

5- Hz. Peygamber'in Nesebi ve Araplarda (Ensâb) Soylar İlmi

Neseb âlimlerine göre geçerli ve kayıtlı olan Peygamber Efendimiz'in neseb sütunu şöyledir:

Muhammed Mustafa (s.a.v.) - Abdullah - Abdulmuttalib - Hâşim Abdumenâf - Kusayy - Kilâb[57] - Mürre - Kâ'b - Lüeyy - Gâlib -Fihr - Mâlik - Nadr[58] Kinâne Huzeyme - Müdrike İlyas - Mudarr - Nizâr - Ma'ad - Adnân.

Neseblerin bu tarihe dayanan ve kayıtlı şekliyle İbrânîlerin tarih öncesi devirlerine kadar çıkan hurâfeye dayalı şekli arasında hiçbir ilişki yok iken; bazı Avrupalılar, bu noktayı kabul etmiyor ve Adnân'ın Hz. İsmâîl'e nisbetini İbrânîlerin, her kavmi bir tarihî şahsa bağlamaktan ibaret olan Araplara öğrettikleri hayalî nesebler yöntemine bağlıyorlar.

Bu fikirlerindeki isabetsizlik ortadadır. Gerçi kavimleri Hz. Nûh'a kadar düzenli ve çoğu yüzer, ikiyüzer sene yaşamış ecdâd aracılığıyla bağlama usûlü Araplara Yahudiler tarafından öğretilmiş ise de, bununla Araplara özgü ilm-i ensâb (nesebler ilmi) ayrı ayrı şeylerdir.

---

57 Metinde "Hakem" (edt.)
58 Metinde "Mudar" (edt.)

İKİNCİ KONU: İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR

Dinî Şekiller - İbrâhîm Dini - Hanifler - Mûsevîlik ve İsevîlik - Putperestlik- Ruhî ve Sosyal Durum - Din Fikri, Allah, İlâhlar ve Cinler - İdare, Siyaset, Âdetler vesaire

I- Dinî Şekiller

İslâm'dan önce Arapların durumlarına, sosyoloji biliminin kurallarını biraz ölçülü bir biçimde uygulamak gerekir. Gelişim yöntemi, her çevreye, hemencecik aynı şekilde uygulanamıyor. Meselâ bazı çevrelerde ilim ve sanat dalları ile ruhsal ve toplumsal gelişmeler birbirlerine paralel olarak yürüyor. Öyle ki, sanatın gelişim aşamalarından hareketle ilmin diğer dallarının aşamaları hakkında vardığımız sonuçlar gayet doğru olabiliyor. İslâm'dan önce Araplarda bunun aksini görmekteyiz. Çevrelerinin, başka kavimlerle sınırlı ilişkilerinin ve belki de o vakit hüküm süren tarihî şartların bir gereği olarak Araplar, sanatta ve yaşayış biçimlerinde çok ilkel bir durumda iken, dil ve edebiyatta hemen hemen gelişmenin en yüksek derecesine erişmiştiler.

Başka kavimlerde buna benzer farklar görülse bile, bu derece büyük farklar belki yalnız Araplarda görülmüştür. Bundan dolayı İslâm'dan önce Arapların dinî ve manevî durumlarını inceleyip eleştirirken, bu noktaları unutmamak gerekir. Sanat bakımından bedevî, ahlâk bakımından vahşî olan Araplar, dil ve şiir bakımından her kavimden fazla medenî idiler. Bununla beraber edebî gelişmeler, onlarda, manevî ve ruhî gelişmelerle beraber yürümemiştir. İslâm'dan önce gelen büyük Arap edebiyatçılarının eserlerinde "üzüntüler ve dinî düşünce"den eser yok gibidir. Bize göre din

duygusu ile rûhî faziletlerin birbirinden ayrılamayacağı konusunda Arap tarihi büyük bir vesikadır.

Arapların bütün şiirleri, "hakikî" yücelikten, ince ve rûhî duygulardan âdeta yoksun olup edebî fazîlet ve kelime süsünden ibaret idi. Araplar, diğer Sâmî kavimler gibi hayâl gücünden az pay sahibi idiler. Zaten memleketlerinde tabiat biraz fakir olduğundan edebiyat ruhu, sınırlı bir daire içinde dönüp dolaşmak zorunda idi.

İslâm'dan önce Araplarda millî güzellikler ve fazîletler yok değildi. Fakat bu güzellik ve faziletler iyice analiz edildiği zaman "hep sosyal gelişimin eksikliği ve şahsın [enaniyetin-egoizmin] olgunlaşması"na ait şeyler olduğu görülür. Halbuki bu tür fazîletler, temel ve yüce fazîletlerle beraber bulundukları takdirde gerçek fazîletlerin arasına dâhil olur. Gerek Dozy ve gerekse birçok oryantalist, incelemeler sonucunda, İslâm'dan önce Arapların "şen ve zeki, mağrur ve hırçın, çok ihtiraslı, intikama meyilli, misafirperver, sade ve soylu" olduklarını yazıyorlar. Biz de bu hususta onlarla aynı fikirdeyiz ve tarih tarafından yalanlanmak korkusundan emin olarak deriz ki:

Arap kavminde gerçek fazîleti yaratan ve ahlâkı icat eden İslâm dinidir, başka bir ifadeyle Peygamber Efendimizin yüce zâtıdır.

Arapların bilinen durumlarının incelenmesinden ortaya çıkan sonuca göre, İslâm dininin ortaya çıkmasını gerektirecek ve kolaylaştıracak gelişmeler ve sosyal etkenler, Arap Yarımadası'nda genel olarak mevcut değildi.

Araplar, hayal ve maneviyâttan yoksun, paraya, mala ve mülke önem veren insanlardı. Onların dinle ilgili konulara hiç ilgileri yoktu, din duygusu onlarda ilerlememiş ve gelişmemişti. Bu noktalarda da başta Rénan olarak bütün Avrupa araştırmacılar ile aynı fikirdeyiz. Çünkü bu bir hakikattir.

Fakat onlardan şu noktada ayrılıyoruz ki: Bütün bu durumlar, Arap Yarımadası'nda yüce ve gelişmiş bir dinin, soylu ve seçkin bir ahlâk sisteminin ortaya çıkmasını, mantıkî bir netice olarak algılanmasına yol açacak sosyal sebeplerin ve hazırlayıcı şartların yokluğunu göstermekte iken; onlar, İslâm dininin ortaya çıkmasını "sıradan"lıktan kurtarmamak, Peygamber Efendimizin görevlendirilmesindeki büyük önemi küçümsemek ve İslâm dininin ortaya çıkması ile âdi bir putperestliğin ortaya çıkması arasında hiçbir fark görmemek sevdasıyla "İslâm dini için zeminin hazırlandığı-

nı ve Peygamber Efendimiz gelmemiş olsa bile böyle bir dinin ortaya çıkabileceğini" iddia ediyorlar. Demek ki, kendi kendilerini yalanlıyorlar.

Peşin hükümlerden, bir iddianın dayanağı ve ölçüsü kabul edilmiş fikirlerden ve özellikle kötü niyetten uzak olarak tarih incelenirse, zorunlu olarak kabul edilir ki, *"İslâm demek, Muhammed (s.a.v.) demektir."* Ve büyük bir ihtimalle, o Peygamber gelmeseydi, Araplar hiçbir tarihî varlık gösteremeyecek, kuşatılmış bulundukları yarımada dışına çıkamayacak ve bedevîlikten ileri geçemeyecekti.

Bu iddiamızı ispat etmek için Arap Yarımadası'nın bugünkü durumunu gösterebiliriz. Peygamber Efendimizin ve getirdiği dinin bahşettiği olağanüstü faaliyet ve yücelik sayesinde bedevî Araplar, on sene içinde bütün dünyanın fazîlet rehberi, ahlâk öğreticisi, irfan ve yönetim meşalesi oldular. Halbuki o yüce ruh, o Peygamber'gözden kaybolduktan sonra Arapların [yani yine eski vatanlarına geri dönen ve orada çoğalan Arapların] çoğu, İslâm'ın ortaya çıkmasından önceki bedevîlik ve câhilliklerine geri döndüler. Öyle ki, İslâm âleminin ve belki bütün dünyanın en karanlık noktası, medeniyetin beşiği olan Arap Yarımadası oldu. Vahhâbîlerin ortaya çıkmasına kadar yarımadanın sahillerinden başka kısımlarında oturan Arapların "din bakımından" ilkel bir halde bulundukları ve İslâm ile hemen hiçbir alâkaları olmadığı muhakkaktır. Bundan dolayı öncelikle peygamberliğini, sonra da "zâtının görünürdeki sebebini ve bununla beraber dinin gerçek" olduğunu inkâr etmek sevdasıyla Dozy ve benzerlerinin, Arapların yüce bir din icat etmelerini gerektirecek sosyal bir yeteneğe ulaştıkları şeklinde tarihî gerçeğe aykırı iddialarının hiçbir bilimsel değeri yoktur. Bu iddiamızı yine tarihî diğer belgelerle ispat edeceğiz.

2- Mûsevîlik ve İsevîlik, Putperestlik, Ruhî ve Sosyal Durum, Din Fikri, Allah, İlâhlar ve Cinler

İslâm'ın ortaya çıkmasından önce Araplar arasında dinlerden "Musevîlik", "İsevîlik", çeşit çeşit "putperestlik" mevcut olduğu gibi İbrâhîm dininden kalma bazı fikirler ve âyinler de mevcut idi. Eğer Araplarda, putperestlikten daha gelişmiş dinî şekillerin kabul edilmesi için "sıradan sosyal kurallar" ile yetenek ve hazırlayıcı şartların herhangi bir şekilde izleri mevcut olsaydı, birisi İslâm'dan dört-beş yüz, diğeri bin seneden beri mevcut olan İsevîlik ve Mûsevîliğin kabul edilmesi gerekirdi. Halbuki Hıristiyan-

lık Arap Yarımadası'na hemen hemen hiç girmemiş, Mûseyîlik ise oralara göç eden İsrailoğulları'yla sınırlı kalmıştı.

İşte bir kere daha ortaya çıkıyor ki, İslâmiyet, Araplarda oluşan millî gelişim neticesinde meydana gelmiş bir şey olmayıp, sırf Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinin bir eseridir.

Dozy ve daha birkaç oryantalist, Arapların "Allah-u Teâlâ" adıyla mevcudâtın yaratıcısı, âlem dışında mutlak hâkim ve şu kadar ki, insan gibi şahsiyete sahip yüce bir zât tanıdıklarını ve öncekilerin bu inancının *"Allah insanı kendi sûretinde yarattı."* şekliyle İslâmiyet'e intikal ettiğini, başka bir deyişle İslâm dininin zaten Araplarda öteden beri mevcut olan bir dinin biraz düzenlenmiş şeklinden başka bir şey olmadığını iddia ediyorlar. Bu iddia bir bakımdan yarı yarıya, diğer bir bakımdan ve hele çıkarılan netice bakımından tamamen yanlıştır. Gerek İslâm'a göre ve gerekse salt tarihî ve felsefî araştırmalara göre olsun, son derece önemli olan bu konuyu bilimsel bir bakış açısıyla derinleştirmek isteriz.

Biz, Müslüman olarak, peygamberlerin dinlerinin hep hak din olduğuna ve hepsinin Allah'ın birliğini ikrar etmek esası üzerine kurulmuş olduğuna inanırız. Delilimiz ise aklî ve bilimsel olmayıp yalnız itikadîdir. Fakat meseleyi itikat zemininden bilim ve inceleme alanına taşırsak, araştırmacılar ve son dönemin seçkin ilim adamları ile ittifak halinde iddia ederiz ki:

"Dinlerden geriye kalan izler ve tarihî belgelerin ortaya koyduğu gerçekler ışığında, eski dinler arasında aslını ve başlangıcını dikkate alırsak gerçek bir 'Allah'ın birliği' fikrine sahip İslâm dininden başka bir din yoktur!!!"

Bu ileri sürdüğümüz düşünceleri tamamen ispat edebiliriz.

Başta Rénan olarak birtakım eleştirmenler, kavimlerde çok kesin çizgilerle birini diğerinden ayıran özellikler görmüşlerdir. Meselâ "tek olan Allah'a ibâdet"i, Sâmî kavimlerine özgü fıtrî bir yetenek, tabiata ibâdeti ve dolayısıyla vahdet-i vücûda (varlığın birliğine) inanmayı Ârî kavimlerin bir özelliği saymışlardır. Bu düşünce, tamamen gerçek dışı olmamakla beraber, bu aşırı şekliyle de bir gerçek sayılamaz. Tarihte, İslâm dininden başka, esasında "gerçek manada Allah'ın birliği" fikrine sahip din göremiyoruz. Meselâ inanç bakımından hak ve vahdâniyet fikri üzerine kurulmuş gördüğümüz "Mûsevîlik"in tarihî esasları olan Ahd-i Atîk'i iyice analiz edersek, ondaki ulûhiyet fikrinin şu dönemleri geçirdiğini öğrenmiş oluruz:

Birinci dönemde: Yahudi dini, ilâhların çokluğuna ve yalnız bunlardan kendisinin millî mabudu olan "Yahova"nın diğerlerinden daha kuvvetli olduğuna; ikinci dönemde: diğer mabudların birer zorba, ifrit, birer "günah putu" olduğuna inanıp; ancak üçüncü döneminde tenzîh[59] düşüncesine biraz daha yaklaşır. Fakat hiçbir zaman "İslâmiyet'teki tenzîh ve tevhîdle mutlak Hâlık/Yaratıcı" fikri Yahudilikte görünmemiş ve hiçbir zaman Yahova, millî ve özel bir mabud olmaktan kurtulmamıştır. Maimonides (Musa b. Meymûn) ve diğer Musevî filozofların felsefî fikirlerden alarak Musevîliğe ilâve ettikleri ve nispeten çok sonraki fikirler ise Yahudiliğin esasları sayılamaz.

Hıristiyanlık'taki vahdet (Allah'ın birliği) ise, teslîs sebebiyle kuru bir sözden ibarettir. Çok eski dinler içinde, Yahudilik'ten daha düzenli din olmadığından "Tek Allâh" fikri onlarda bu karma karışık şekilde olursa, Araplar gibi seviyesi çok aşağı ve maneviyâtı eksik bedevî bir kavmin bu hususta hiçbir sahih fikri olamayacağı apaçıktır.

Şurası da dikkate değer ki, son araştırmalar ile sabit olduğuna göre Sâmî kavimlerde hep mabudu ifade etmek için kullanılan "il, el, bel, ba'l, âlih, Allâh" gibi kelimeler, cins isim, müşterek isim olup "özel isim" değildir. Tevrat'da Hâlık/Yaratıcı manasını ifade eden kelime ilk defa "Elûhîm" şeklinde kullanıldığı halde, iki âyet aşağısında "Yahova" şeklinde kullanılmıştır. Aynı şekilde Ârâmî, Âsûrî, Keldânî gibi Sâmî kavimlerinde bu cins isim, ya hep bir özel isimle beraber kullanılmış yahut yalnızca özel isim olarak kullanılmıştır.

İşte birçok cinlere, putlara, ağaçlara ibadet eden Araplarda da "Allâh-u Teâlâ" bu ilâhlar topluluğunun bütününü, daha doğrusu sıfatını ifade eden bir cins isim idi. O halde kelimelerin benzerliğinden dolayı Araplardaki karmakarışık fikirle İslâmiyet'in son derece yüce ve teşbih (Allah'ı başka varlıklara benzetme) ile tenzih fikirleri arasındaki dengeyi koruyarak, anlayıp insanlara öğrettiği "Allâhu Vâhid (Tek olan Allah)"i aynı düşünce olarak görmek kadar haksız ve anlamsız bir şey olamaz.

Bununla beraber biz, bu bilimsel neticeler ile akîdeyi uzlaştırarak deriz ki: Tevrat'ta Mûsâ'nın yegâne yadigârı, belki, "Elûhîm"[60] ve Yahudi dinî tö-

---

59 Allah'ın, her türlü eksiklik ve noksanlıktan uzak bulunduğuna ve insan vasfında olmadığına inanma. (edt.)

60 Bu kelimenin Arapça "Allahümme" şekliyle benzerliği dikkat çekicidir.

renlerindeki bazı ibâdetler ile birlikte kapalı ve çarpıtılmış bir "vahdâniyet" fikri olduğu gibi, Araplarda da İbrâhîm dininden arta kalan şey, özel isimlikten cins isimliğe dönüşmüş "Allâh" kelimesi, sünnet olmak, gusül etmek ve tırnak kesmek gibi bazı âdetler, tavaf vesaire gibi bazı dinî törenler idi. Böyle iken Araplar tarafından "Allâh-u Teâlâ" kelimesinin işaret ettiği mananın ne derece önemsiz bir biçimde algılandığı, onların gerek Mûsevîliğe ve gerekse İsevîliğe meyletmemeleri ve özellikle Hz. Peygamber'e karşı gösterdikleri muhâlefetle açıkça ortaya çıkar.

Arapların geneli hakkında yürüttüğümüz şu muhâkemeden sonra özel noktalara geçelim. Dine karşı bu derece kayıtsız olan Araplar içinde, millî rivayetleri unutmayanlar, İbrâhîm dini hakkındaki kapalı bazı fikirleri birbirlerine nesilden nesile ulaştıranlar eksik olmazdı. Bunlar, "Hanîf" unvanını taşıyan akıllı kişiler idi. Araplardan İran'a uyarak onların medeniyet ve dinini, Rumlara uyarak da Hıristiyanlığı kabul edenler, herhangi bir şekilde Arap çevresi dışında kalanlar ve üç beş Mûsevî hariç tutulursa; halkın büyük bir çoğunluğunun dini, genellikle komşu topluluklardan taklit edilmiş türlü türlü putperestlikten oluşmaktaydı.

Bu putların en meşhurları, Lât, Menât, Uzza, Hübel[61] idi. Bununla beraber zaten din duygusundan yoksun, alaycı, zeki ve kayıtsız olan Araplar, bu ve benzeri putlara tapmakla beraber onların hiçbir önemi olmadığını da anlamamış değillerdi.

Bütün bu değerlendirmelerden ortaya çıkan neticeler şunlardır:

Birincisi: Arapların din ve maneviyât hususunda kayıtsız, böyle bir ihtiyacı hissetmekten uzak, hayâl gücünden az hisse almış oldukları,

İkincisi: Yüce ve ahlâkî bir dinin kurulması için, genel olarak, zeminin hazırlanmamış olması.

Tarihî şartlardan bu iki neticeyi çıkarmak konusunda Dozy, Rénan, Weil ve diğer oryantalistlerle aynı düşünceyi paylaşıyoruz. Fakat onlar bu iki neticeyi itirafla beraber bunlardan bir üçüncü netice çıkarıyorlar ki, işte burada onlardan ayrılmak mecburiyetini hissediyoruz.

Onlar, yukarıdaki iki neticeyi itiraftan sonra: *"Bundan dolayı o çevre, dini ve Peygamber'i meydana getirdi."* diyorlar. Biz ise: *"Bundan dolayı o*

61 Komşu topluluklardan alınan putlardan birisi olan bu ilâhe ile Asurluların "Hubâl"ı arasında bir alaka olabilir.

çevre, Hz. Peygamber'i ve dini değil, Hz. Peygamber, o çevreyi ve dini meydana getirdi." diyoruz. Böyle demekle tutarsızlık onlarda, mantık bizde kalıyor.

3- Yönetim, Siyaset ve Âdetler

Arab-ı Âribe'nin (asıl Arapların) önemli bir medeniyete ulaştığını, güçlü sosyal düzenler meydana getirdiğini, hele Âd ve Himyerîlerin güçlü ve uzun müddet hüküm sürmüş bir devlet teşkil ettiklerini yazmıştık. İslâm'ın ortaya çıkmasına yakın zamanlarda Yemen, İran'a bağlı bir vilâyet hükmünde idi. Hicaz'da hüküm süren idârî şeklini "seçkinler cumhuriyeti" sınıfına sokmak mümkün ise de, bundan, Hicaz'da düzenli kanunlarla idare olunan bir hükümetin varlığı manası çıkarılmamalıdır.

Her kabile kendi şeyhlerine/reislerine, eşraf ve büyüklerine hürmet ve itaat etmekte olup bunlar, kabilelerini, âdetler ve gelenekler çerçevesinde idâre ederlerdi. Araplar son derece hür ve asîl ve vakur olduğundan idare yöntemleri meşveret (birbirine danışma) ve eşitlik fikirleri üzerine kurulmuş idi. Araplarda hiçbir kavimde görülmeyen derecede "asabiyet[62] davası ve sevgisi" vardı. Her kabile, kendi ferdinin her birinde temessül etmiş (bir şekil ve sûrete girmiş, cisimlenmiş) sayıldığından, fertlerden birine tecâvüz ve saldırı, bütün kabileye tecâvüz kabul edilir ve onun intikamı alınırdı. Bu durum, kabileler arasında birbirinin haklarına riayet etme zorunluluğunu meydana getirdiği için kanun yerini tutmakta ve Arap sosyal düzenini medeniyetle bedeviyyet arasında geçit saydıracak bir vaziyette bulundurmakta idi.

Araplarda âdet ve geleneklere çok riayet edilmekte olup, bütün ihtilaflar, onlara uygun olarak halledilirdi. Kabileler arasında tarihten gelen sevgi veya düşmanlıklar mevcut olabiliyordu. Her kabile her müttefikini himaye etmek ve korumak zorunda idi. Bu tür ittifaklar küçük cumhuriyetler meydana getirmekte idi. Göçebelikten çıkıp yerleşik bir hayat yaşamaya başlamış ve bir şehre yerleşmiş olan kabileler ise, daha düzgün cumhuriyetler meydana getirmekte idi. Meselâ Kureyş kavmi Mekke ve civarına yerleşmişti, eşraf ve şeyhler tarafından idare edilmekteydi. Araplarda asilliğe ve şerefliliğe her şeyden fazla riayet edildiği için Kureyş Cumhuri-

[62] Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeble aralarında yakınlık bulunanların muhâliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu. (edt.)

yeti'nin a'yân meclisini (senatosunu), asâlet ve soyluluk bakımından akranlarından daha üstün olan başkanlar ve yaşlılar oluşturmaktaydı. Gerçi özel bir yöntem ve belirli bir müddet için seçilmiş cumhuriyet başkanları yoksa da, başkanlar arasında en seçkin ve temiz soylu olanı genelin takdir ve manevî muvafakatiyle başkan hükmünde olurdu. Sahih rivayetlerin kaydettiğine göre, uzun zamandan beri Peygamberimizin ataları Kureyş Cumhuriyeti'nin en nüfuzlu başkanlarından olup, çok kere seçilmiş cumhurbaşkanı hükmünü alırlardı. Peygamberimizin doğumu sırasında dedesi Abdulmuttalib böyle bir konuma sahipti. Abdülmuttalib'in vefatından sonra ise nüfuz ve iktidar, Hâşimîlerden daha fazla Emevîlerin elinde bulunuyordu.

Emevîler, Hâşimîlerden sayıca daha fazla ve hele çok zengin idiler. Hâşimîler, güzel huy, iyilik ve fazîletlerde parmakla gösterilecek kimseler oldukları halde, amcaoğulları olan Emevîler, siyaset ve yönetim alanlarında daha üstün idiler. Bir ailenin bu iki kolu arasındaki rekabet, İslâm tarihinde pek kötü sonuçlar vermiş, türlü şekillere girmiş ve bugün de İslâm âlemi için ayrılık sebebi olan durumların belli başlılarından biri olmuştur.

ÜÇÜNCÜ KONU: İSLÂM'IN ORTAYA ÇIKMASINDAN ÖNCE DÜNYANIN DURUMU

İran Devlet ve Medeniyeti - Romalılar - Yunan Medeniyeti - İbrânîler - Dinî ve Sosyal Genel Durum - Kozmik Kanunların En Geneli: Olayların Mantıkî Teselsülü/Ardışıklığı - İslâmî Gelenekler ile Sosyoloji İlminin Kurallarının Birbirine Uygunluğu

1- İran Devlet ve Medeniyeti

Nice seneler, asırlar, şan ve debdebe varlığını devam ettirdikten sonra artık İran Devleti kocamış, yıpranmış ve dağılmaya yüz tutmuştu. İran medeniyeti, nice asırlar ışık saçtıktan sonra artık sönmeye başlamıştı. Zerdüşt'ün dini hâlâ devam etmekte ise de İranlılarda din, bir hurâfeler ve merâsim silsilesinden, ruhsuz bir görüntüden ibaret kalmış ve hele ahlâkî fazîletler tam manasıyla mahvolmuştu.

Gerçi İran, hâlâ Doğu'nun en muazzam devleti olma özelliğini korumakta ise de, bu azametin en küçük bir imtihana dayanamayacağı ve ilk çarpışmada kokuşmuş ve çürümüş olan o büyük vücudun parçalanacağı muhakkak idi. İran'ın sosyal düzeni yorulmuş ve dinlenmek için tembellik ve durgunluk yatağına yatmıştı. Durgunluk ise bir sosyal düzen için yok olma alâmetidir. İşte İslâm'ın ortaya çıktığı esnada, dünyanın en büyük iki devletinden birisi olan İran bu halde idi.

2- Romalılar, Yunan Medeniyeti ve İbrânîler

Romalılara gelince: Onların sosyal düzenini sarsan rüzgârlar başka yönlerden esiyordu. İsrailoğulları'ndan çıkan bir peygamberin, Allah'ın birliği

fikrî üzerine kurulmuş dini, yaratılıştan tabiatperest ve çok tanrılı olan Aryânîlere geçince çok garip bir ahlâkî durum meydana getirmişti. Hz. İsâ bir şeriat koyucu değil, bir müceddid (yenileyici) idi. Onun şeriatı da Hz. Mûsâ'nın şeriatı idi. Bir şeriat, dinî hükümler ile beraber birçok âdetleri ve sosyal kuralları ihtiva eder. Âdetlerin ve sosyal kuralların, içinde doğduğu kavmin rûhî durumu ile uygunluk göstermesi bir zorunluluktur. İsâ (a.s.)'nın dini yabancı bir zemine intikal etmişti. Daha ilk adımda Sâmî dehası, Ârî dehâsı ile çarpışacaktı.

Böyle bir çarpışmadan ise üç netice çıkabilirdi. Birisi, yabancı fikrin, yerli fikri tamamen kendisine uygun bir hale getirmesi; ikincisi, yabancının yerliye uygun bir hale dönüşmesi; üçüncüsü ise, her ikisi karışıp kaynaşarak ortaya yeni ve melez bir fikrin ortaya çıkması.

İsevîlik, birinci şekilde başarılı olamadı. İbrânîler, medeniyet ve sanatlarda, felsefe ve bilimde Aryânîlerden çok geri idiler. İbrânîler tarafından yayılan İsevîliğin, Roma ve Yunan medeniyetine üstün gelmesi, geri bir medeniyetin daha gelişmiş bir medeniyete, bilgi zemininde üstün gelmesi demek olurdu.

Ârî medeniyeti ise, İbrânî havarîlerinin getirdiği büyük dinî aşktan, ahlâkî yücelik ve temizlikten ve özellikle sevgi ve şefkat gibi mukaddes ilkelerden yoksundu. Bundan dolayı yeni dini tamamen kendine uygun hale getiremezdi.

Bu iki fikrin çarpışması bir izdivacı gerekli kıldı ve ondan "Hıristiyanlık" doğdu. Yeni doğan bu çocuk, her izdivaçta olduğu gibi, baba ve anasının ortak özelliklerine sahipti. İbrânîler, Aryânîlere, küçük ve saf bir toplumu idare etmeye yetebilecek birkaç yüce ahlâkî ilke ve Allah'ın birliği fikrini götürmüşlerdi. Aryânîler, bu ilkelere kendi sosyal görüş ve geleneklerini ilâve ettikleri gibi "ilâh çokluğu" fikrini de ilâve ettiler; İsevîlik'te Yaratıcı bir iken, Hıristiyanlık'ta [kelime oyunundan vazgeçilirse] üç oldu. Hint'in "Trimurti"sini ve eski Mısır'ın teslîsini andıran bu ilâhlar manzumesi bir kere kabul edildikten sonra, ikinci derecede ilâhlar yerine de sürülerle şehitler, azizler konularak yine eski dine geri dönüldü. Gerçekten Hıristiyanlık ile Yunan ve Roma putperestliği arasındaki fark, hiç bir hakikat ifade etmeyen *"Allah birdir."* cümlesinin eklenmesinden ibaret kalmıştı.

Eski Jüpiter veya Zeus'un ismi değiştirilmiş ve "Baba" unvanıyla yine ulûhiyet makamında bırakılmıştı. Jönon, Azrâ (Hz. Meryem'in sıfatı) adını,

Prometheus de, Mesîh (Hz. İsâ'nın sıfatı) adını alarak din sisteminin esası kurulmuştu.

Bu yeni din, her tarafta aynı tesiri bırakmıyordu. Ciddî ve azimli olan Romalılar ve genel olarak Batılılar, Hıristiyanlığın [her yeniliğin çevreye göre tesiri kuralıyla] varlığından yeni bir hayatî güç ve sistemlilik fikrini alarak istifade etmişlerdi. Fakat Roma medeniyetiyle, Yunan medeniyetinin farkları, Hıristiyanlık adı altında gizlendikten sonra da çok açık bir şekilde görülmektedir.

Yunanlılık, Romalılığa manevî açıdan üstün geldikten sonra, Doğu İmparatorluğu'nda yeni din, eskisi gibi oyuncak olmuş ve hükmü kalmamıştı. Netice olarak Doğu İmparatorluğu da İran gibi çok büyük ve fakat kokuşmuş bir varlık haline gelmişti.

Hint, Çin'e yakın tarihî özelliklere sahiptir. Kendi yağı ile kavrulmasını seven bu büyük ülke, fâtihler yetiştirmediği gibi, din misyonerleri de yetiştirmemiştir. Hintlilerin gayretiyle değil, kendi kendine ve yabancı etkenlerle Uzak Doğu'ya doğru yayılan Buda dininden sonra, Hint'in dünyanın her yanına din yaymaya meylettiği görülmemiştir. Gerçi Hintlilerin bazı felsefî fikirleri Yunanlılara ve Romalılara kadar gelmişse de, yerel mitolojilere karışmış veyahut yerel felsefe ekolleri içinde gizlenip gözden kaybolmuştur.

Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından ve millî bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Yahudîler, müthiş bir düşmanlığa maruz kalmış, serseri ve zelil, her türlü iktidardan yoksun ve her vatanın yabancısı olmuştu.

Bu durumlar incelenir ve analiz edilirse, tamamıyla görülür ki, gerek dinin genel durumu ve gerekse medeniyetin diğer unsurları çok kötü bir duraklama ve hatta gerilemeye uğramıştı.

Ârî medeniyetinin ahlâka aykırı ve bozuk yönleri, dinin ahlâkını ve temizliğini bozmuş ve yok etmişti. Dinin şekil ve bağnazlık yönleri, medeniyetin teknolojik ilerlemelerine yasak koymuştu. Öyle ki, Doğu ve Batı'yı, câhil ve ahlâksız, bağnaz ve geri kalmış kavimler kaplamıştı. Evet, insanlık korkunç bir karanlık içinde kalmıştı. İbrânî dehâsı ile Aryânî dehâsının bir araya gelmesinden meydana gelen cılız ve melez bir varlık, Yunan ve Roma medeniyetinin âmiyâne ve şâirâne olan bazı özelliklerini aldıktan sonra o medeniyetlere idam hükmü vermişti.

Sokrates'ler, Pythagoras'lar, Demokritos'lar, Platon'lar, Aristoteles'ler yetiştirmiş olan Yunanlılar, şimdi aptal ve şaşkın rûhânîler; Seneca'lar, Plinius'lar, Aurelius'lar, Cicero'lar yetiştirmiş olan Romalılar, artık meczup ve sersem rahipler yetiştiriyordu.

3- Dinî ve Sosyal Genel Durum

İnsanlığı, olduğu yerde saymaktan yahut geriye doğru dönüşten kurtaracak, insanlığa yeni bir inkişaf ve yükselme gücü verecek bir fikir, ortada yoktu. Böyle bir fikri doğuracak vicdan da ortada görülmüyordu.

İnsanlığı, içine düştüğü câhillik ve kötülük çukurundan kurtaracak fikir, sıradan ve yerel, sınırlı ve millî bir fikir olamazdı. Öyle bir fikir gerekliydi ki, onun yüceliğinin parlaklığı gözleri kamaştırsın, onun ışık demetleri her yere ve her kalbe nüfûz edebilsin. Öyle bir fikir lâzımdı ki, kapsama alanı dışında beşer ihtiyaçlarının hiçbiri kalmasın. Bu fikir, yalnız felsefî bir fikir olamazdı. Zira felsefe, hiçbir zaman çok sınırlı bir daire dışına çıkmamış, hiçbir zaman beşeriyetin bütününü yönlendirmemiş ve hâkimi olmamıştır.

Bu fikir yalnız dinî de olamazdı. Zira yalnız dinî bir düşünce, beşeriyeti yönlendiremez, aksine hareketinden alıkoyar; evet, yalnız dinî bir düşünce, bir millet değil, bir münzevî ve meczup sürüsü meydana getirirdi.

İnsanlığı kurtaracak olan bu düşüncenin, toplayan ve derleyen bir düşünce olması gerekirdi. İnsanlık, kişilere ait özel fikirlerin yönlendirmesiyle yapabileceği gelişmeleri yapmış ve yine gelişme yoluna girmesi için özel fikirlerin hepsini kendisinde toplayacak bir "toplayan ve derleyen bir düşünce"ye muhtaç kalmıştı.

4- Kozmik Kanunların En Geneli: Olayların Mantıkî Teselsülü/ Ardışıklığı

Bu âlemde meydana gelen ve bin türlü isimlerle anılan olaylar, mantıkî bir teselsüle bağlıdır. Gelişme/tekâmül dediğimiz sihirli kelimenin ifade ettiği gerçek budur. Tarihî olayları geniş bir vicdan ufkunda oluş sırasına göre sıralasak, başlangıçlarla ortaları, geçitlerle hedefleri kapsamlı bir bakış açışıyla değerlendirmeye alsak, birbiriyle hiçbir bağlantısı yok sandığımız tarihî olayların birbirine garip ve hayret verici bir yakınlıkla bağlı olduğunu, mantıkî bir teselsül/ardışıklık ile birbirine bağlanmış bulundu-

ğunu görürüz. Ve yine görürüz ki, bu teselsülde tesadüfe, körlüğe, ihtimale, keyfe hiç yer yoktur. İntizam/sistemlilik, görev ve gaye: İşte bilimsel bir bakışın varlık sahasında görebileceği şey.

5- İslâmî Gelenekler ile Sosyoloji İlminin Kurallarının Birbirine Uygunluğu

İnsanlık, gelişme devirlerinde, kişilere ait özel düşüncelerin hepsini eskitmişti. İnsanlığı, bu defa atâlet durumundan kurtarmak için bir Zerdüşt, bir Aristoteles, bir İsâ (a.s.) yeterli olamazdı. Bu toplayıcı ve derleyici düşünceyi beşeriyete hediye edecek zât, hem peygamber, hem velî, hem siyasetçi, hem iktisatçı, hem hakîm/filozof hem de hâkim olmalıydı.

İşte insanlığı, içine düştüğü karanlıklardan nûra çıkaran o toplayıcı ve derleyici düşünce "İslâm", o nûrun çok yüce doğuş yeri "İslâm'ın peygamberi Muhammed (s.a.v.)" oldu.

İşte sadece bu bakımdan deriz ki, İslâm dini, tabiî/doğal bir dindir; İslâm dini, ilâhî iradenin değişmez ve sürekli faaliyetinin bir neticesi ve mahsulü olması itibariyle deriz ki, ortada hiç bir harika/olağanüstü bir durum yoktur!

Burada hârika hakkında düşüncemizi açıklamamız gerekir. Diğer dinlerde ve eski kavimlerdeki algılanış şekline göre "hârika" iki kısma ayrılır:

1- "Bir amaç elde etmek için Cenâb-ı Hakk'ın ilâhî faaliyetinin bir gereği olan âdet ve yasaları değiştirmesi"

2- "Beşerin bilgi sahibi olabilme imkânının, insanî tecrübenin üstünde kalan olaylar"dır.

İslâmî hakikate göre de hârikalar, bu son şekliyle kabul edilebilir. İlâhî fiillerin hepsi hârikadır. Ancak biz bu fiillerin mahsullerini bazen o derece dikkatsiz ve dalgın bir halde görürüz ve o mahsulleri görmeye o derece alışmışızdır ki, artık onlardaki hârikayı göremez oluruz. Meselâ bir çekirdeğin "manevî içeriğinde" milyarlar ve milyarlarca, daha doğrusu sayısız ağaç ve bitkiler mevcuttur. Akıl ile hükmedebiliriz ki, zaman ölçüsünü ebediyetle değiştirirsek, o çekirdekte düşünce halinde, fiile dönüşmemiş bir durumda var olan ağaçlar; sayısız âlemleri, sonsuz küreleri doldurur, yine sonu gelmez! Bu bir hârika değil midir?

İnsanlığın, kâinatı bilmek ve tanımak için âlet olarak beş duyusu vardır.

Hangi bilim adamı iddia edebilir ki, bütün varlık şekilleri, bu beş duyunun kapsama dairesine girer? Büyük ve seçkin şahsiyetlerin, sıradan bir insanın ötesinde anlayış özelliklerine sahip olmadığını kim iddia edebilir?

İşte bu görüş açısından da baktığımız zaman, bütün insanlık tarihinde görülen en büyük hârika, "Hz. Peygamber (s.a.v.)"dir.

DÖRDÜNCÜ KONU: PEYGAMBERİMİZİN DOĞUMUNDAN PEYGAMBER OLUŞUNA KADAR

İslâm An'aneleri/Rivayetleri - Peygamberimizin Doğumu - Çocukluk ve Gençlik Devresi - Bahîra ve Hurâfesi - Seyahat - İbâdet ve Tefekkür - Peygamberliğin İlk İşaretleri - Hatîce ile Evlilik - Vahiy ve Peygamberlik

1- İslâm An'aneleri/Rivayetleri

İslâmî an'ane ve rivayetlerden biri de, Peygamberimizin dedelerinin seçkin bir nûra sahip oldukları ve bu nûrun babadan çocuklara intikal ettiğidir. Tarih bize, Peygamberimizin dedelerinin herkesçe itiraf edilen bir ruhâniyetle onurlandığını bildiriyor. Biz, bu an'anelerde ve rivayetlerde akıl ve bilim dışı bir şey göremiyoruz. Biyoloji ilmi, "tevârüs"[63] ve "atavízm"[64] [dedelerin özelliklerinin torunlarda görülmesi] gibi yasaları ispat edilmiş bir biçimde ortaya koymaktadır. Tarihte eserlerini ve hareketlerini inceleyebildiğimiz önemli ailelerde, gerek fizikî özellikler bakımından, gerekse huy ve ahlâk bakımından tevârüs ve atavizm hallerini açıkça müşâhade ediyoruz. Aynı kurallar en küçük canlılarda da hüküm sürmekte iken "asâlet" usulüyle kalıtsal tesirlerin kuvvetli bir biçimde korunduğu zaman daha açık ve kesin bir şekilde hüküm süreceğinden şüphe edilemez.

Peygamberimizin dedelerinden çoğunun bir tür rûhânî reislik olan "sikâye" ve "rifâde", yani hacılara su ve gıda dağıtımı vazifelerini yerine getirmeleri, onlara dinî bir nitelik kazandırdığından, Arapların onlara karşı

63 Bir özelliğin kalıtım yoluyla birinden diğerine geçmesi. (edt.)

64 Soyda bulunan karakterlerin uzun aradan sonra yeni bir nesilde ortaya çıkması. (edt.)

duydukları saygı, manevî idi.

Peygamberimizin doğumundan önce meydana gelen bazı durumlarla ilgili de İslâmî gelenek ve rivayetlerin kaydettiği birçok bilgi vardır. Avrupalı eleştirmenlerin bir kısmı bu gelenek ve rivayetleri bazen "hurâfe" ve bazen de tamamen gerçek dışı görüyorlar.

Önce şurasını söyleyelim ki, neticede birleşseler bile, iman ile bilim arasında elbette bir fark vardır. İman, özellikle yüksek kültür ve dinî hikmetler ile süslenmezse, bir olayı incelemeden ve yalnız nihaî sebep olan Cenâb-ı Hakk'a bağlayarak kabul eder. *"Cenâb-ı Hakk öyle murad etmiş."* diyerek olaylarla ilgili yasaları incelemeyi gerekli görmez. Bilim ise, bir hâdiseyi incelerken bir bilinmezi incelemiş olur, onun meydana geliş sebeplerini araştırmaya koyulur. Fakat meydana geliş sebepleri keşfedilmeyen ve halbuki meydana gelişi tarihî bakımdan inkâr edilemeyen bir olayı bilim adına inkâr etmek doğru olamaz.

Peygamberimizin doğumundan önce meydana gelen olayların en önemlisi Ebrehe'nin Mekke'ye saldırısıdır. Habeşliler,[65] Himyerîlerin zayıflığından istifade ederek Yemen'i ele geçirmişlerdi. Çoktan beri İsevîliği kabul etmiş olan Habeşliler, bu dini yaymak amacıyla San'a'da büyük bir kilise yapmışlar ve Arapları Kâ'be yerine bu yeni mabede çevirmeye çalışmışlar, fakat Kâ'be ayakta kaldıkça bunu başaramayacaklarını anlamışlardı.

Peygamberimiz ana rahmine düştüğü zaman Habeş Necâşîsi[66] olan Ebrehe,[67] Kâ'be'yi yıkmaya ve Hicaz'ı fethetmeye karar vermişti. Habeş ordusunun önünde bir fil yürüdüğü için Araplar bu olayı "Fil Vak'ası" diye isimlendirmişlerdir. Necâşî, Mekke'ye kadar gelmişti.[68] Fakat memleketi ele geçirmeye ve Kâ'be'yi yıkmaya muvaffak olamadan ordusu mahv ve perişan olmuştur. İslâmî gelenek ve rivayetlere göre, orduyu, "ebâbîl" kuşlarının yağdırdığı taş yağmuru yok etmiştir. Fakat bu rivayet İslâmiyet'e özgü olmayıp bütün Arab'a aittir. Çünkü henüz İslâm ortaya çıkmadan bu gelenek ve rivayet, Kureyşliler tarafından bilinmekte ve kabul edilmekte idi.

Burada, sebeplerini bilimsel olarak inceleyemeyeceğimiz tarihî bir olay

---

65 Habeşistan, bugünkü Etiyopya, Eritre ve Cibuti topraklarıdır. (edt.)

66 "Necâşî", o dönemde Habeşistan kralларına verilen unvandır. (edt.)

67 Ebrehe, Habeş hükümdarı değil, o zaman Habeşistan'a bağlı olan Yemen bölgesinin valisidir. Habeş Necâşîsi ise Kaleb Ela Asbeha'dır. (edt.)

68 Mekke'ye kadar gelen Habeş Necâşîsi değil Habeşistan'ın Yemen valisi Ebrehe'dir. (edt.)

karşısında bulunuyoruz. Habeş ordusunu, Mekkelilerin müdafaa ve müdahalesinin yok etmediği bir gerçektir. Kaldı ki, ordunun yok edildiği de doğru olduğu gibi bütün bir kavmi, tarihî zamanlarda "aralarında anlaşarak yalan uydurup yalan söylemekle itham" da çok zordur. Bundan dolayı bu rivayetin İslâmî rivayetler arasına kabulünden ötürü İslâm'ı hatalı bulmak doğru olamaz.

İslâmî rivayetler arasında daha birçok rivayet vardır ki, bunlar hep gerçekleşmesi mümkün şeyler olmakla beraber bize göre Muhammed (s.a.v.)'in şerefini, kendi hayatı ve eserleri ispat etmek için yeterli olduğundan bunların tartışılmasında bir fayda görmüyoruz. Bu rivayetlerin gerçek oluşu, Peygamberimizin şerefine fazla bir zerre ilâve edemeyeceği gibi gerçek olmaması da bu şereften bir zerre eksiltemez.

2- Peygamberimizin Doğumu

Bütün insanların en mükemmel düşünürü, en akıllısı, en zekîsi, en ahlâklısı, en aydını, her açıdan en mükemmeli İslâm'ın peygamberi Muhammed Mustafa (s.a.v.), Fil yılında, Nisan ayı içinde, Rebî'u'l-evvel'in on ikinci pazartesi gecesi sabaha karşı dünyaya gelmiştir.

Peygamberimizin doğumu hakkında tarihin kaydettiği ve çoğunluk tarafından kabul edilen rivayet bu ise de bunun üzerinde ittifak edilmemiştir.

3- Çocukluk ve Gençlik Devresi

Rasûlullah Efendimiz hazretleri henüz dünyaya gelmeden önce babası Abdullah Medîne'de vefat etmişti. Dozy, Abdullah'dan kalan mirasın iki bin frankı geçtiğini söylüyor. Müslümanlar, Peygamber Efendimizin bir banker oğlu olduğunu iddia etmedikleri için bunun hiçbir önemi yoktur. Fakat biraz aşağıda Hâşimî ailesinden bahsederken: "Fakat, ne en soylulardandı, ne de en nüfuzlu ve güçlü olanlardan..." diyor ki, bunun tamamen yalan olduğu tarihçe sabittir, özellikle soyluluk yönünden. Ne dost ve ne de düşman, Araplardan hiçbir kimse Hâşimoğulları'nın başka bir âileden daha az soylu olduğunu ve soylulukta onlardan üstün olanların bulunduğunu iddia etmemiştir.

Arap âdetlerinden olduğu üzere Rasûlullah Efendimiz, Benû Sa'd kabilesinden Halime adında bir sütanneye verilmiştir. Dört yaşlarına kadar sütannesinin yanında kaldıktan sonra annesi Âmine'nin yanına alınmıştır.

Âmine, Nebî hazretlerini Medîne'ye götürüp dayızâdeleri olan Benû Neccâr'la görüştürmüştür. Medîne'den dönüşleri esnasında Peygamber Efendimiz, henüz altı yaşlarında iken, Âmine bu misâl âlemini terk etmiştir. Ana ve babadan yetim kalan Hz. Peygamber, dedeleri Abdulmuttalib'in yanına alınmıştır. Bir sene sonra, yüz yaşını aşan Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib de dünyaya veda edince Peygamberimiz, amcası Ebû Tâlib'in yanına gitmiştir.

İslâmî gelenek ve rivayetlerden burada iki olayı hatırlamayı gerekli görüyoruz. O da, Kureyş'in ricası üzerine gerek Abdulmuttalib ve gerekse Ebû Tâlib'in yağmur duası etmeleri ve her ikisinin de duaya henüz çocuk olan Hz. Peygamber'i yanlarında götürmüş olmalarıdır. Her iki duada Hz. Peygamber'in kendisi ile teberrük edildiği, Cülhüme'nin rivayetleri ve Ebû Tâlib'in Muhammed (s.a.v.)'i methetmek amacıyla söylediği kasideler ile sabittir. İşte bu olaylar da ispat ediyor ki, Peygamber'in âilesi olan Hâşimoğulları, Kureyş arasında İbrâhîm neslinin en doğru kolu ve Arapların en asili idi.

4- Bahîra ve Hurâfesi

Hz. Peygamber, 12 yaşında iken amcası Ebû Tâlib ile beraber Şam'a doğru hareket etti. Eski Şam denilen Busra beldesine vardıkları zaman, orada bir savmaada[69] oturan "Bahîra" adında inzivaya çekilmiş bir İsevî onu gördü. Bu râhib, İsâ dininin ilk saflığını muhafaza eden bir muvahhid (Allah'ın birliği akîdesine bağlı olan kimse) idi; sonradan İsâ dinine eklenmiş teslîs ve benzeri akîdelere inanmış olmadığı için medeniyet merkezlerinde ikamet edememiş, Arap Yarımadası'na yakın ve ücrâ bir yer olan Busra savmaasına çekilmişti. Bahîra, Peygamber'in simasını inceledikten sonra onda büyük bir manevî hal olduğunu anladı ve İslâm rivayetlerine göre ondaki nübüvvet nûrunu gördü; Araplar arasında ortaya çıkacağı Tevrat ve İncîl'de haber verilen peygamberin kendisi olduğunu söyledi.

Gelecekten haber verme meselesi, bilimin inceleyemediği konulardandır. Fakat gerçekliği, tarih ve şu an görülen benzer olaylar ile sabit olduğundan manevî ilimler ve temiz ruh sahibi inzivaya çekilmiş bir rûhânînin Hz. Peygamber'in geleceği ile ilgili bazı haberler vermesi akla uzak ve imkânsız bir şey sayılamaz..

---

69 Savmaa, Hıristiyan rahiblerinin halktan ilgisini kesip inzivaya çekilmeleri için yapılmış hücre demektir. (edt.)

Bahîra'nın Ebû Tâlib'i Şam'a gitmekten alıkoyduğu rivayet edilmiştir. Bazı eski rahibler, Peygamberimiz ile Bahîra'nın buluşması üzerine garip bir hurâfe bina etmişlerdir. Bu hurâfeye göre Bahîra, peygamberlik ilim ve sanatını Hz. Peygamber'e öğretmiştir. On iki yaşında bir çocuğa alfabeden ve okumanın başlangıcından başka bir şey öğretilemeyeceği göz önüne alınırsa, bu hurâfenin redde bile değer olmadığı ortaya çıkar.

5- Seyahat

Peygamber Efendimiz 17 yaşında iken diğer amcası Zübeyr ile Yemen'e yolculuk yapmıştır. İslâm'ı eleştirenler, Ebû Tâlib'in fakirliğinden, Peygamber Efendimizin keçi ve koyun çobanlığı yaptığından ve hatta geçimini sağlamak için süs meyveleri yetiştirdiğinden bahsediyorlar. Bunlar, Peygamber Efendimizin namus dairesinde geçimini sağlamayı tamamıyla gerekli gördüğüne delil ve burhan olup, ergenlik çağlarında bile ahlâkî fazîletlere sahip olduğuna dair açık ve kesin işaretlerdir.

6- İbâdet, Tefekkür ve Peygamberliğin Görülen İşaretleri

Yirmi yaşlarına ulaşmış olduğu zaman, Hz. Peygamber'de birtakım istisnaî haller görünmeye başladı. Meselâ gözüne melekler görünüyor, kulağına gaibden sesler geliyordu. Hz. Peygamber, bu halleri amcası Ebû Tâlib'e açtı, o da bu hallerin iç yüzünü kestiremeyerek bir kâhine başvurdu. Kâhin, Hz. Peygamber'de hiçbir hastalık bulunmadığını ve görünen şeylerin melekler olabileceğini söyledi.

Muhammed'in hayatının bu zamana kadar geçen safhalarını inceleyip analiz ettiğimiz zaman iki önemli durum bütün açıklığıyla ortaya çıkar: Birisi, yüce ve güzel ahlâkı, diğeri mutlak doğruluğu. Gayri Müslimlerin belki de başka bir amaçla öne sürdükleri geçim sağlama hususu, Peygamberimizin ahlâkının yüceliğine işaret eder. Demek O, daha ergenlik çağlarında kibre, gurura ve çağdaşlarının yanlış düşüncelerine kapılmamış ve çalışmanın bir fazîlet olduğunu anlamıştır.

Hz. Peygamber, işittiği ve gördüğü olağanüstü hallere hemen inanmamış, bu hallerin ve işaretlerin büyüklüğü önünde daima kendini küçük görmüştür. Dost ve düşmanın itiraf ettikleri bu durum, Muhammed'in doğruluğu için en parlak ve güçlü bir işarettir.

7- Hatîce ile Evlilik

O sıralarda, genç iken dul kalmış olan Hatice, fazîlet ve güvenilirlik konusunda sahip olduğu şöhretten dolayı Hz. Peygamber'e oldukça yüklü bir sermaye vererek, kölesi Meysera ile birlikte ticaret için Şam'a göndermiştir. Bu defa da Hz. Peygamber Şam'a gitmemiş ve ticaret mallarını Busra'da satmıştır. Sebebi ise Bahîra'nın yerine savmaa reisi olan Nestura'nın, onu Şam'a gitmeye karşı uyarması olmuştur.

Hz. Peygamber gayet güzeldi. Buna doğruluğu, güvenilirliği, herkesçe itiraf ve teslim edilmiş olan fazîleti de eklendiğinde Hatîce, ona âşık olmuştu. Her iki taraftan aracılar gelip gitti ve Hz. Peygamber ile Hatîce'nin evlenmesine karar verildi. Hz. Peygamber'in yaşı yirmi beş, Hatîce ise daha yaşlı idi.

Hatîce, tarih sayfalarının en şanlılarına kayıtlı en büyük kadın simalarından biridir. Hz. Peygamber'i tam anlamıyla severdi, tam manasıyla şefkatli ve fedakâr bir zevce ve bir refîka (kadın arkadaş) idi. Hz. Peygamber, Hatîce'ye Seyyidetü'n-Nisâ (kadınların efendisi) lakabını vermiş, ondan son derece hoşnut ve razı olmuştu.

8- Vahiy ve Peygamberlik

Hz. Peygamber'in peygamberlikten önce hayatında dikkat çekici olan hususlardan biri de "Muhammedü'l-Emîn" diye adlandırılmış olması ve kazandığı genel saygınlıktır. Diğeri de hiçbir zaman putlara ibâdet etmemesi ve daima gerçek mabûdu düşünmesidir. Yaşı otuz yediye ulaştığı zamanlar, Hz. Peygamber'e nûrlar görünmeye başlamıştı. Bazen kendisine *"Yâ Muhammed!"* diye bir ses çağırır, o ise ses sahibini göremezdi. Karşı karşıya kaldığı bu halleri yalnız Hatîce'ye açar ve iç yüzünü kestiremediği için son derece rahatsız olur ve sıkıntı duyardı.

Hz. Peygamber'in hayatının bu dönemi dehşetli endişeler, dayanılmaz iç mücadelelerle geçmiştir. Yaşantısının ve sözünün doğruluğu için bu şiddetli iç mücadelelerden daha güçlü ve daha açık tarihî bir delil olamaz. Tarih bize, peygamberlerin olduğu gibi, yalancı dava adamlarının, taklitçilerin, hilekârların hallerini ve işlerini de göstermektedir. Hz. Peygamber'in tereddüt ve endişeleri, doğruluk ve saflığı için artık bilim adamlarının da tamamıyla kabul ettikleri kesin delillerdendir.

BEŞİNCİ KONU: HZ. MUHAMMED'İN RİSÂLETİ

Kelimelerin Manalara Uygunluk Dereceleri, Benzetmeler, Semboller, Metinden Anlaşılan Manalar - İttisal (Kulun Allah'la İlişki Kurması) İmkânı - Peygamberlik ve Velîlik - Keşif, Rüya, İlham -Vahiy

I- Kelimelerin Manalara Uygunluk Dereceleri, Benzetmeler, Semboller, Metinden Anlaşılan Manalar

İslâmî gerçekler hakkında bilgi sahibi olmak ve bilimsel analizleri kolaylaştırmak için her kelimenin ifade ettiği manalara, bu manalardaki derecelere dikkat etmek gerekir. İslâmî ıstılahlarda hayret edilecek bir içerik vardır. İslâmî her ıstılah, her seviyedeki kişinin anlayış derecesine göre bir mana ifade etmek üzere, anlayış derecelerinin hepsini kapsamak gibi eşsiz bir özelliğe sahip bulunmaktadır.

"Genel" sıfatını taşıyan bir din için bu keyfiyet temel şartlardandır. Din, beşerin geneline aittir. Ne yalnız basit halkın, ne yalnız orta sınıfın ve ne de yalnız seçkinlerin ihtiyaçlarını doyurmakla değil, hepsinin vicdanının gıdası olmakla mükelleftir. Öyleyse her hakikatin, kişilerin anlayış derecelerine göre pek çok manası olan ve bununla beraber temelde bir mananın çeşitli safhaları hükmünde bulunan "kelime ve ıstılah"larla ifade edilmesi gerekir. İslâm dini bu şartları hakkiyle içermektedir.

Bütün insanlara özet olarak ve içerik bakımından anlatılması mümkün olmayan hususlarda kelimelerin metinden çıkan anlamlarına önem verilmiş, benzetmelere müracaat edilmiştir. Bu nokta, İslâm dini için bir eksiklik olmadığı gibi müstesna bir şereftir. Allah'ın rahmeti insanlığın tamamını içine almaktadır. Yalnız insanların en zekîlerine ve dâhilerine ait değildir.

Halbuki dinî ve felsefî konular, benzetmelere müracaat edilmeden ifade edilseydi, bundan yalnız seçkinler istifade eder ve insanların büyük çoğunluğu yoksun kalırdı. Daha da ötesi, benzetme özelliklerinden yoksun olan bir dinin yayılması da imkânsızdır. Böyle bir dinin yayılabilmesi için, çok defa temel hakikatlerini kaybederek, yabancı fikirlerle süslenmesi ve açıklanması gerekir.

Bazı hususların ise sembolik işaretlerle ifade edilmesi gerekir. Zira bu hususların açığa vurulması yahut benzetmelerle ifade edilmesi, hakikatlerin kaybedilmesine, dinin başka bir hale dönüşmesine veya yok olmasına yol açar. Bir üçüncü nokta daha vardır ki, dikkatten uzak tutulmaması gerekir. Bir dil ne kadar mükemmel olursa olsun, yine fikirlerin tamamını ifade etmekten âcizdir. Kaldı ki, her düşünceyi bir kelime ile ifade etmekten başka çare olmadığından o düşünceyi en uygun olan kelime ile ifade etmek zorunluluğu ortaya çıkar. Fakat o kelimenin bilinen ve yaygın olan manasından düşüncenin bütün hakikatinin anlaşılacağı iddiası doğru olamaz. Düşünceyi tamamıyla anlamak için "zevk, istidlâl, müşâhade" vesaire gibi şeyler gerekir.

Şimdi de şu söylediklerimizi misallerle açıklayalım. Tarih bize gösteriyor ki, insanların büyük çoğunluğu, hangi asırda olursa olsun, "sırf hakikat aşkına", "Allah aşkı hürmetine" dindar olmamışlardır. Halik ve Rabb'e ibâdet için maddî manevî faydalar istemişlerdir. Zamanımızda da aynı durumları müşâhade ediyoruz. Nimet ve mükâfata ihtiyaç duymayarak ve korkutucu şeyleri ve cezaları küçümseyerek "Allah'a kul" olan fertler, her dönemde çok sınırlı bir seçkin zümreden oluşmuştur.

Muhammed (s.a.v.)'in peygamber gönderildiği dönemde insanlığın durumunu ve özellikle Arapların medenî seviyesini kendi bölümünde inceledik. Her müessirin bir eseri, her fiilin bir karşılığı, her hareketin bir neticesi vardır. Manevî bir fiilin de bir karşılığının olması tabiîdir. Fiilin [yani bir fazîletin] işlenmesinin yolunu göstermek nispeten kolaydır. Fakat bu fazîletten kazanılacak semereyi aynı kelime ile, aynı teşbih ile herkese aynı seviyede bildirmek mümkün olur mu? Asla! Her kim bunun aksini iddia ederse, insan idrâkindeki dereceleri, zevklerdeki farklılığı inkâr etmiş olur. Meselâ bir bedevîyi ele alalım. Çöllerde, bol sular, ağaçlar ve çiçeklerden, iklimin güzelliğinden yoksun olarak yaşayan; seviyece câhil, hayâlce fakir, geçimce sefîl bir adama, fazîlete karşılık olarak verilecek mükâfat nasıl anlatılabilir?

Eğer ona bu hakikat, anlama yeteneğinin üstünde, vicdânî kapasitesinin ötesinde ifade edilmeye kalkışılacak olursa, hiçbir şey söylenmemiş olur. O kişi, her halde bir iç mücâdele ve mahrûmiyetin karşılığı olarak işleyeceği fazîlet için söz verilmiş olan mükâfatı anlayıp kabul edemeyeceğinden, fazîleti işlemesi için de onun vicdanında hiçbir sebep ve güdü kalmaz. Böyle bir adama şu önermeleri sırasıyla ileri sürsek acaba ne anlar?

1- Cenâb-ı Hakk, şekilden, arazdan,[70] cisimden, mekândan münezzeh ve yücedir.

2- Eğer fazîletli olursan Allah'ın cemâlini görmek gibi en yüce zevkle mükâfat görürsün.

Bu iki önermedeki açık tenâkuz, en olgun ve gelişmiş bir beyni zarara uğratacak kadar büyüktür. Şekilden, arazdan, cisimden, cisimlenmeden ve herhangi bir sûrete bürünmeden, mekândan, mekânda yer tutmaktan münezzeh olan Hakk'ı görme keyfiyetini o basit beyin bir türlü anlayamaz, hazmedemez. Bundan dolayı fazîletli olmaya karşılık hiçbir mükâfat göremez. Tıpkı kendisine: *"Şu işi yap, gerçi sana ücret verilmeyecekse de hava ile karnını doyurmuş olacaksın. denilmiş gibi olur. Maksat da hasıl olmaz. Bunun içindir ki, o kişiye, mükâfatı anlayacağı bir şekilde ifade etmek gerekir. Şimdi de o kişiye: "Eğer boyun eğen ve fazîlet sahibi bir kul olursan, bugün mahrum bulunduğun nimetlerin hepsine kat kat fazlasıyla kavuşmuş olacaksın."* dersek, fazîletinin karşılığı alacağı mükâfatı onun anlayış seviyesine göre ifade etmiş oluruz.

Şimdi de araştırmayı ve incelemeyi seven okuyucunun hatırına bir soru gelebilir:

Öyleyse benzetmeler, hakikatte varlığı olmayan [ve yalnız avamın düşüncelerini tatmin ederek onları inandırmak için gelen] şeyler midir?

Hayır! Her fert, saâdeti kendi rûhî gücü, vicdânî ihtiyaçları nispetinde anlayıp tasavvur edebilir. Bir ferde kendince saâdet olmayan bir saâdeti vermek, bir mükâfat değil, bir cezalandırma sayılır. Bundan dolayı kudret sahibi Mevlâ, herkesin mükâfatını, zevk ve anlayışına göre ihsan etmelidir ki, itaatli ve fazîletli kula amellerinin karşılığını vermiş olsun. Demek ki, anlayış dereceleri ve seviyeleri nasıl birbirinden farklı ise, mükâfat dereceleri de öylece birbirinden farklı ve derece derece üstündür.

---

70 Varlığını kendisiyle devam ettiremeyen, belirebilmesi ve olabilmesi için cevhere muhtaç olan şey. (edt.)

Şimdi de arkadan başka bir soru akla gelir:

Basit bir rûhu memnun eden şu mükâfat, yüce ve âşık bir rûhu memnun edebilir mi?

Hayır! Fakat İslâm'da böyle bir ruh da aç kalmaz. Bu millette, "müşâhade (Allah'ın cemâlini görme) zevkinden ve yücelikler için nefsiyle mücâdele etmekten bir an uzaklaşmayı en büyük azap gören" büyük ruhlar sayısızdır. Basit bir adam, cennetteki ırmakların güzel güzel akışını, ilâhî nimetlerin sayısız çokluğunu düşünerek zevk duyarken; tekâmül etmiş, olgunluğa ulaşmış bir adam "tecellî[71] nehirlerinin ruh okşayıcı yayılışını, manevî nimetin zevkinin büyüklüğünü" müşâhade ederek, gözlemleyerek kendinden geçer.

Bu değişik zevk safhalarını ifade eden kelime ve benzetmelere gelince: İşte burada sadece bilim ve dış görünüşler açısından incelenmesi çok zor olan bir durum karşısında bulunmaktayız. Müfessirlerin ve zâhir ehli âlimlerimizin çoğunluğu gibi bir eleştirmen de, bu kelimeleri ve benzetmeleri "aynen, te'vilsiz, yorumsuz ve ancak bir manada yahut bir mana manzumesinde" kabul etmeye meyleder. İslâmî kelime ve ıstılahların yerli yerine konulmuş manası gereğince bâtına (açık ve görünür mananın dışındaki iç manaya) ve ledünne (ilâhî sırlara) ait olanları, Peygamber Efendimizin herkese açtığı şeylerden değil, Peygamber Efendimizin ancak emin kimselerle paylaştığı sırlardandır. Bu emânetleri taşıyanlar o manaların hepsini, benzetmeler ve rumuzlar kısmını bilirler. Fakat bu bilgiler, bir uzmanlık dairesinde kalmış, avam bunlar hakkında bilgi ve malûmât sahibi olamamıştır. Bundan dolayı bu kelimeler ve terimler, yalnız maddî ve zâhirî/dış anlamlarında yaygınlaşmıştır. Fakat İslâm'ın büyüklüğü, Hz. Muhammed'e ait yüce hikmet, bütün harika üstünlükleriyle bu gizli kalan yönlerde gömülüdür. Şurası da düşünmeye lâyıktır ki, maddî ve zâhirî anlamıyla farklı anlayışlardan bir kısmını tatmin edebilen bu kelimeler, ledünne ait manasıyla da aynı durumun gerçek ve nezih/temiz derecesini ifade ediyor. Meselâ üzüm... Cennette üzüm var. Bu üzümü basit bir ruh, bildiği üzümlerin bin kat daha nefisi olarak, yine bir meyve türü şeklinde algılarken; hikmet sahibi bir ruh, üzümle teşbih edilen zevk hâlinin "hakikate kavuşma" olduğunu bilir.

---

71 Hakk'a yönelen kalblerde Allah'ın nûrunun ve sırlarının belirmesi. (ed'.)

İşte İslâmiyet'te ne kadar kelimeler ve ıstılahlar varsa, hep bu şekilde incelenip analiz edilmesi gerekir.

Cennet, cehennem, sırat, melek, dünya, ukbâ, vahiy, mîzân, arş, kürsî, levh-i mahfûz... vesâire gibi manevî unsurlar ve inançlarla ilgili kelimelere hep bu şekilde bakmak gerekir.

2- İttisâl (Kulun Allah'la İlişki Kurması) İmkânı

Peygamberlik olayını da eleştiri terazisinde tartmadan önce, Hâlık/Yaratıcı hakkında temel bir düşünce edinmek gerekir. Bilim adamlarını en fazla korkutan peygamberlik konusudur. Bir kısmı böyle bir konuyu bilim dairesinin tamamen dışında görüyor. Diğerleri, peygamberliği inkâr etmeyi gayet bilimsel ve makul görüyor. Peygamberlik meselesi, analiz edilince, sonlu ile sonsuzun, kul ile Hâlık'ın ittisalinin (birbirleriyle ilişki kurmasının) olabilirliği meselesidir.

Eğer Cenâb-ı Hakk'ı, göklerin üstünde Arş denilen bir makamda, bu dünyadan çok uzak bir yerde oturmuş ve yerleşmiş olup, oradan kapıcı hizmetini gören bir varlıkla yerküre halkından birine bir haber göndermiş farz edersek; bir gerçeği ortaya koymuş değil, bir gerçeği eksik ve çelişkili bir benzetmeyle çarpıtmış oluruz. Fakat İslâm'a göre Hakk ve peygamberlik fikirleri bundan ibaret değildir ki, İslâm dini itham edilebilsin. Gerçi basit ve ilkel beyinler, yüce İslâm dinindeki tevhîdin nezihliğini ve temizliğini hakkıyla anlama ve kavramadan yoksundurlar. Böyle bir kişi, ilâhî hakikati "diliyle" doğru bir şekilde tasdik ve ikrar etmekle beraber, her ne vakit Vâcibu'l-Vücûd'u (kendisinden başka her şeyin varlığını mümkün kılan fakat kendisinin varlığı mutlak gerekli olan Allah'ı) tahlil ederek tefekküre cesaret etse, birbiriyle çelişen benzetmelere düşeceği kesindir. Hatta bu durumda nice ilim adamları bile içinden çıkılması zor uçurumlara düşmüşler ve birçok dalâlet fırkası meydana gelmiştir.[72]

---

72 Kelimelerin meşhur manalarını kabul etme konusunda ısrar ederek, hiçbir te'vili, hatta küçük bir te'vili dahi kabul etmeyenler mantıkî bir cereyanla Müşebbehe, Muşahhasa ve benzeri mezheblere kapılmışlardır. Müşebbehe'nin Cenâb-ı Hakk hakkındaki fikri, Protestanlardan "Sebtiyyûn" mezhebindeki fikre çok benzer. Sebtiyyûn, Tevrat'ta ne kadar kelime varsa hepsini zâhirî ve maddî manasında almaktadır. Mesela "Cenâb-ı Hakk, altın bir taht üstünde oturuyor." cümlesini aynen kabul ediyorlar. Hayatım boyunca tesadüf ettiğim garip şeylerden birini burada aktaracağım: Hapishanede bulunduğum sırada tutuklular arasında bir hoca, bir Bektâşî babası, peygamberlik iddiasında bulunan Sebtiyyûndan bir Ermeni, Rum papazı olmak için eğitim almışken işi

Allah'ın hakikati hakkında, İslâm dininde mevcut emanetleri, sembolleri ve hatta açık beyanları dikkatle ele alırsak, peygamberliğin olabilirliği kolaylıkla ortaya çıkar.

Peygamberliğin ispatı ve Vâcibu'l-Vücûd'un (varlığı muhakkak gerekli olan Allah'ın) ispatı konularını, bu kitaba ek olacak ayrı bir kitapta ele alacağımız için burada detaya girmeyeceğiz.

"Yere ve göklere sığmadım; ancak mü'min kulumun kalbine sığdım."[73]

"Benim Allah'la öyle bir vaktim var ki, ne gönderilmiş bir peygamber ve ne de mukarreb bir melek araya girebilir."[74]

"Mü'minin kalbi Allah-u Teâlâ'nın arşıdır."[75] ve bunlar gibi Peygamber Efendimizin hikmetli hadisleri insafla ele alınırsa vahiy ve peygamberliğin hakikâti hakkında doğru ve sağlam bir fikir sahibi olabiliriz.

3- Peygamberlik ve Velîlik

Nebî: "Bir vasıta [melek] ile Hakk'la irtibat kurmuş, Hakk'ın emirlerini ve dileklerini almaya ve çok kere yaymaya memur edilmiş seçkin bir insan." demektir.

---

kalpazanlığa çevirmiş bir Rum, Venedik manastırında eğitim görmüş bir Ermeni Katoliği vardı ki odamda toplanır ve sohbet ederlerdi. Sebtiyyûndan olan Con Birader'in inancı her üç dine de uymuyordu. Bir gün, son derece ciddi bir şekilde şu "altın taht üstünde oturmak" meselesini ona sordular. İsmail Baba alaylı bir üslupla:

- Onun için dünyada altın az, kim bilir kaç milyon kantar altından kendisine bir taht yapmış, demişti. Con Birader ise aynı ciddiyetle:

- Tahtın büyüklüğü bilinmiyorsa da altın olduğu kesindir. Zira Tevrat'ın filan âyetinde öyle yazıyor, cevabını vermişti.

İslâm'ın gerçeği ile bağdaşması mümkün olmayan düşüncelerin, gerçek fikirlerden daha kolay bir biçimde yayıldıkları görülmektedir. Ancak bundan dolayı İslâm kınanamaz. Mesela Orta Afrika'da ve Büyük Sahra'da çok yaygın ve Mâlikî âlimlerinden birine atfedilen bir eserde şu ifâdeleri okudum:

"Mevcûd fî külli mekânin bi ilmihî ve mevcûd fî arşihî bi vucûdihî. (Allah her yerde ilmiyle vardır; Arş'ı üzerinde de vücûduyla vardır.)

Câhil halk takımı "vücûd" kelimesini cisimden başka bir şekilde algılayamayacağından, Cenâb-ı Hakk'a hem bir mekân hem de sınırlı bir cisimlilik yüklenmiş olur. Halbuki sözgelişi "vücûd" kelimesi rûhânî ve manevî bir şekilde kabul edilebilse bile, yine Allah'ın zâtı Arş ile sınırlandırılmış oluyor.

73 Münâvî, a.g.e., II, 496; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, nşr. Ahmed el-Kallâş, Beyrut, 1405, II, 129, 255, 431.(edt.)

74 Münâvî, a.g.e., IV, 6; Aclûnî, a.g.e., II, 226.(edt.)

75 Aclûnî, a.g.e., II, 130.(edt.)

Velî ise, vâsıtasız olarak irtibata erişmiş olan insandır. Buradaki "vâsıta ile" ve "vâsıtasız olarak" kelimeleri irfâna[76] ait bir farktan ibaret olup, nebîlerin velîlik mertebesinden yoksunluğu anlamına gelmez. Gerçi bir şahsın nebîliğinden velîliği daha ileri dereceye ulaşmış olmayı ifade ederse de, insanları irşâd ve hizmet etmekle görevli olmak anlamına gelen nebîlik, makamların en şereflisidir. Hakikatte ise nebîlikle velîliğin farkı, nebînin davet sahibi, bazen kitap sahibi ve her şeye rağmen bir şeriatı insanlara tebliğ edici olmasıdır. Aradan bu sınırlandırma ve seçkin ayrıcalık kalkarsa, mahiyet itibariyle gerek nebîlik gerekse velîlik "ilişki kurmak"tan ibaret kalır. Gerçi her ferd ne fiilen nebî ve ne de fiilen velî olabilir. Nasıl ki, her birey fiilen mutlaka hakîm veya mühendis olmaz. Fakat fiilen gerçekleşmesi birtakım seçkin kişilerle sınırlı kalmakla beraber nebîlik ve velîliğin "insanlığa ait şerefli bir özellik" olduğu açıkça ortaya çıkar.

4- Keşif, Rüya, İlham

Nebîlik ve velîliğe ait hallere gelince: Bilim, bu hususta mutlak bir şekilde yetkili değildir. Bugünkü bilgilerin toplamı, insanlık için gerçekten övünülecek bir kültür birikimi teşkil etmekte ise de, henüz pozitif yöntemlerle incelemeyi başardığımız bilgiler, bilinmeyenlere oranla bir zerre niteliğindedir.

Gerçekten bazı ekstrem bilim adamları daha doğrusu bilimin bugünkü iktidar ve yetkisini çok abartarak bilimsel varsayımlar üzerine fikirlerini dayandıran yarı filozoflar, bütün maneviyâtı ve bu arada nebîlik ve velîliği inkâr ediyorlar ve bu görüşlerini ispat etmek için de "Zamanımızda bu garip hallerden hiç birinin görülmediğini" söylüyorlar. Meseleyi bu şekilde ortaya koymak doğru değildir. Hatta bu, kendilerince geçerli olan usûle de aykırıdır. Meselâ aşırı bilimci ve materyalistler, "yeryüzünde hayatın kendi kendine spontane" oluştuğunu iddia ediyorlar. Pasteur'ün buluşları sonucu ortaya çıktığı gibi zamanımızda hayat, mutlaka üreme şekliyle meydana geliyor. Bundan dolayı kendilerine:

- Hayatın kendi kendine meydana gelmesi, şu anda tabiatta mevcut olmayan bir şeydir, diye itiraz edildiği zaman:

- Bugünkü şartlarla meydana gelmiyorsa da ilk devirlerde bunun mümkün olmadığı ne malûm? diyorlar.

---

[76] İlâhî bir feyiz olarak kâinatın sırlarını bilme kudreti. (edt.)

O halde biz de kendilerine bu yöntem ile cevap verebiliriz ve:

- Olağanüstü bir hâl olan peygamberlik ve daha birçok garip haller şimdi ortaya çıkmıyorsa da bunun sebebi, ortaya çıkma zamanı olan devirlerdeki şartların şimdi bulunmadığındandır. Bu şartların geçmiş zamanlarda mevcut olmadığı ne malûm? diyebiliriz.

Fakat materyalistlerin kendi kendine meydana gelen hayat hakkındaki delilleri bize göre bilimsel açıdan hiçbir değeri olmadığı için, kendilerine öyle kıymetsiz bir delil ile cevap vermeyi uygun bulmayız. Yalnız şu son asırlarda gözümüzün önünde meydana gelen ve gelmekte olan nice garip hallere bilimin ne şekilde cevap verebildiğini sorarız. İnsanlığı en fazla endişelendiren, insanın yazgısı ile en fazla ilgili olan meseleler hâlâ cevap bekliyor. İnsanlık, maneviyât hakkında çok şey bildiği ve çok şey yapabilecek güce sahip olduğu zamanlar kozmoloji ve maddî şeyler hakkında çok az şey biliyordu. Asrımızda kâinata ait ilimler ve teknik hayret edilecek ilerlemeler göstermiş ise de maneviyâta ait bilgiler de o oranda gerilemiştir.

Bu durum, "beyin merkezleri" teorisiyle çok güzel anlaşılır. İnsanlar, yalnız maneviyâta önem verip maddiyâtı ihmal ettikleri zamanlar, ancak maneviyâtta ilerlemişler ve beyinlerindeki maneviyât merkezleri gelişmiştir. Bunun aksine olarak yalnız maişet ve maddiyâta önem verildiği zamanlar ve özellikle asrımızda, beyinlerdeki maddiyât merkezleri gelişmiş, maneviyât merkezleri başlangıç hallerinde olduğu gibi kalmıştır.

"Kulun Allah'la ilişki kurması"nın kanun koyma yönü ile ilgili nebîlik şekli Peygamber Efendimiz hazretleri ile son bulmuş ise de tanıtım ve anlatım peygamberliği, yani doğru yolu gösterme ve uyarma velîliği şekli hâlâ devam etmektedir. Avrupa'nın en insaflı bilim adamları, "medyum", "geleceğin ve gizli şeylerin kâşifi", "rüyalar" ve bunlar gibi istisnaî haller hakkında red ve kabul içeren bir karar vermeyip, bunları "incelenip araştırılmakta" olan meseleler arasına katıyorlar. Rüyaların bir kısmı hakkındaki teoriler tamamıyla uygulanabiliyor. Fakat diğer kısmı?

Uyku halinde, kazanılmış duyumların rûhî faaliyet tarafından pek çok şekillerde bir araya getirilip ve hatırlanması ile gelecekte olacak bir olay arasında bir münâsebet kurulması bilimsel açıdan mümkün müdür? Böyle bir duruma hatta anlam vermek mümkün müdür? Asla!

Benim Bağdâd'da bir dostum var. Bir gece bu dostumu rüyamda görüyorum. Bana: *"Ben filân gün, falan yerde, şu şekilde vefât edeceğim."* diyor. Gerçekten de dostum, o şekilde, o yerde ve o gün vefât ediyor. Araştırmacılar, bu gibi garip şeyleri, sebebleri bilinmediği için, yalanlamayı ve inkâr etmeyi bilime ve hakikate uygun görmezler. "Medyum"lar, reddi ve inkârı mümkün olmayan ve şimdiki haliyle ilim ve fennin çözemediği ve açıklayamadığı haller gösteriyorlar. Medyumlar arasında ünlü kişilerin ölüm şeklini ve tarihini haber verenler var. Eski zamanları bir tarafa bırakalım, İsveçli Swedenborg, İngiltereli bir râhibe yazdığı bir mektupta ölüm gününü açıkça bildirmiştir.[77]

Geleceği haber vermek, insanların içinde gizledikleri şeyleri bilmek gibi haller Peygamber Efendimizde çokça meydana gelmiştir. Bunlardan bir kısmının kaydedilme şekli ve belgeleri o kadar kuvvetlidir ki, inkâr edilmeleri imkânsızdır. Sünnîlerle Şiîlerin ittifak halinde kabul etmek zorunda kaldıkları tarihî olaylar ve rivayetler bu kabildendir.

Meselâ: Zübeyr b. Avvâm'a, İmam Ali ile savaşacağı ve bu savaşta haksız olduğunun söylenmesi [Talha'yı da aynı şekilde Peygamberimiz uyarmıştır], Âişe'ye Cemel Vak'ası'nı imâ ederek yapılan uyarı, İran, Suriye ve hatta İstanbul'un fethinin müjdelenmesi, Ammâr b. Yâsir'in şehîd ediliş şekli, Ebû Zer el-Gıfârî'nin vefat şekli ve özellikle can çekişirken Fâtıma'ya verilen kavuşma müjdesi, Sürâka'nın Kisra bilezikleri takınacağını haber vermesi vesaire gibi. [Hadisler güzelce incelenir, sahih ve sağlamca kaydedilmiş rivayetler ile karşılaştırılırsa görülür ki, Peygamber Efendimiz, Ehl-i Beyt'in ve sahâbenin büyüklerinin karşılaşacağı birçok önemli olayları önceden haber vermiştir.]

Hicret esnasında, Sürâka'nın atının ayaklarının yere gömülmesi, Peygamber Efendimizden emannâme alması [ki, Ebû Cehil'in hicviyesi, Sürâka'nın cevabı, Ebû Bekir'in kasidesi gibi her biri ayrı ayrı birer bakımdan makbul ve geçerli deliller ile sabittir.] gibi mucize özelliği gösteren işler, Rasûlullah Efendimiz hazretlerinden çok ve sık meydana gelmiştir. Yalnız şurası dikkate değerdir ki, Hz. Peygamber, bu mucizeleri "bir sanat, bir beyyine, bir delil, kısacası şahsına ait bir Allah vergisi ve bir silâh" gibi

---

77 Bu satırların yazarı, ölüm gününü ve hatta saatini bir kere, iki buçuk sene önce haber veren bir şahsa ve birkaç kere de vefâtından üç-beş gün önce bildirenlere rastladım, der.

göstermemiş, böyle bir iddiada asla bulunmamış ve en üstün kudretin Allah'ın elinde olduğunu daima söylemiştir. Bu durum, Peygamber'in yüceliği ve doğruluğu için en büyük delillerinden biridir. Tabiî olmayan, hîle ve kehâneti andırır her türlü hareket ve davranışlardan tamamıyla münezzeh/uzak olan Hz. Peygamber, her kime din teklif etmişse, hep insanın akıl cevherine müracaat ederek izah etmiş ve açıklamalarda bulunmuş ve hiç bir zaman harikalar ve garip olan şeylerle insanları kendine bağlamaya tenezzül etmemiştir. Garip olan şeylerdendir ki, bu durumlar, Hz. Peygamber'in doğruluğu için delil ve İslâm dininin hak olduğuna şâhid iken; nice bağnazlar, Hz. Peygamber'in "keyfine göre ve istediği zaman mucize göstermemesini" peygamberliğini inkâr etmek için delil olarak göstermişlerdir. [Katolik ve Protestan eleştirmenler arasında bu çocukça delili, gülünecek bir ciddiyetle ileri sürenler çoktur. *Muhammed, Ümmü Mesîh, Mîzânü'l-Hakîka* ve benzerleri gibi iftira dolu eserlerde hep bu delil görülür.]

5- Vahiy

Hz. Peygamber'de peygamberlik, rüya ile başlamıştır. O vakit yaşı kırka varmıştı. Rüyaları hikmete ait şeylerden, bazı olayların iç yüzünü bilmekten ibaretti. Bu durum altı ay kadar devam etti. Bu müddet zarfında Hz. Peygamber, ıssız yerlere çekilmeyi alışkanlık haline getirmişti. Vakitlerinin çoğunu Hira Dağı'ndaki mağarada, gizlice ve tenhaca ibâdetle geçirirdi. Bir gün kendisine Cibrîl göründü ve:

"O yaratan Rabbinin ismiyle oku..."[78] âyetlerini getirdi. Meleği görmek Hz. Peygamber'i dehşete düşürdü. Hz. Peygamber'in rûhunun tertemiz ve dosdoğru oluşuna yine delildir ki, vahyin heybetinden titrediği ve perişan olduğu halde şefkatli refîkası Hatîce'nin yanına gitti ve *"Beni örtün!"* dedi.

Bir müddet o halde kaldı, biraz aklını başına topladı. Gördüğü olayı Hatîce'ye anlattı. Burada da dikkat edilmeye ve önem verilmeye değer bir nokta var. Hz. Peygamber tamamen doğru ve dürüst bir şahsiyet olmasaydı ve İslâm düşmanlarının iddia ettiği gibi peygamberliği yapmacık bir tavırdan ibaret olsaydı, Hatîce'yi endişelere sevk eden o perişan durumun Hz. Peygamber'de görülmemesi gerekirdi. Rasûlullah Efendimiz, karşılaştığı durumdan çok korkmuş ve bu durum karşısında hayrette kalıp şaşır-

78 Alak Sûresi, 96/1.

mıştı. Korku ve hayrete kapıldığını Hatîce'den gizlememiş olacak ki, o şefkat hazinesi, mukaddes eşini alıp amcazâdesi meşhur Varaka b. Nevfel'e götürmüş, Hz. Peygamber de gördüklerini ve işittiği vahyi Varaka'ya etraflıca anlatmıştır.

İlk nazil olan bu âyet, Kur'ân'ın nazım ile nesir arasında olan kendine özgü üslûbunun sembolüdür. Halbuki Hz. Peygamber'den önce bu üslûp ile söz söylemiş kimse görülmediği gibi, Hz. Muhammed'in peygamberlikten önceki ifade şekliyle de Kur'ân üslûbu arasında ilişki ve benzerlik yoktur. Bu kelâm, sırf vahyin mahsulüdür. Varaka b. Nevfel, Hz. Peygamber'in gördükleriyle bu kelâmı düşünüp olayları değerlendirerek:

"Müjde, ey Muhammed! Sen, Mesîh İsâ'nın haber verdiği âhir zaman nebîsisin; sana görünen melek, senden önce Mûsâ'ya inen Cibrîl'dir." dedi.

Hatta son derece ileri görüşlü ve kültürlü olduğu için, Hz. Peygamber'e kavminin göstereceği zorlukları ve yapacağı eziyetleri göz önünde bulundurarak:

"Keşke davetini ilân edeceğin zaman hayatta kalsam da, kavminin sana eziyet edeceği vakit yardım etsem!" sözlerini ilâve etti.

Bu âyetin inmesi Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başlangıcıdır. Ondan sonra vahyin arkası kesildi. Hz. Peygamber, büyük buhran ve ümitsizlik içinde kaldı. Bu dayanılmaz durum üç sene sürdü.[79] Bu üç senelik müddette Peygamber Efendimizin karşı karşıya kaldığı iç mücadelenin büyüklük ve yüceliğini hiçbir kalem tasvir edemez. İlk peygamberlik âyetini tebliğinden sonra Cibrîl'in bir daha görünmemesi, Hz. Peygamber'de öyle bir aşk, öyle bir hasret hâli meydana getirdi ki, ruh ankası bir an bu misâl âleminde duramıyor ve sonsuzluk sahasında maşûkunu arıyordu. Zihin parçalayan bu mücâhade ve iştiyak anlarında yoldaşı, derdini açacak sırdaşı olmayan Hz. Peygamber, kadınlığın eşsiz timsali ve büyük bir vicdana sahip olan Hatîce anamızla sohbet ederdi. O sevgi ve şefkat hazinesi ise, büyüklüğünü dış ve iç gözüyle gördüğü sevgili Peygamberine, azîz kocasına teselli verirdi. [Allah, hoşnutluğunun en üstünüyle ondan hoşnut olsun]

Burada da Peygamber Efendimizin doğruluğu ve samimîliği için yeni bir

---

79 İnkıta-i vahiy dediğimiz vahyin bir müddet kesilmesi olayının, 15 günden 3 seneye kadar sürdüğüne dair değişik rivâyetler vardır. (edt.)

delil görüyoruz. Eğer Peygamber Efendimizin peygamberliği birtakım idarî ve siyasî emellere ulaşmak amacıyla ortaya konulan yapmacık bir tavır olsaydı, bu yakıcı bekleyişler, üç sene korku ve umut arası yanışlar meydana gelir miydi?

Bu üç senelik iç mücadele, Peygamber Efendimizde peygamberliğin ağır yükünü taşıyacak dayanıklılığını artırarak en üstün derecesine ulaştırdı. Ve bir gün yine isminin çağrıldığını duydu. Nida gökten geliyordu. Yine kendisini dehşet ve korku kapladı. Hatîce'nin yanına kaçtı ve abasına büründü... Fakat bu örtülerle, Ahmedî hakikatin küllî akıl mertebesine ait sembolü Cebrâîl'den gizlenmek mümkün olamazdı. Bundan dolayı Cibrîl oraya kadar geldi ve Peygamber'e rasullük görevi veren âyetin:

"Ey örtülere bürünmüş olan (Habîbim)! Kalk ve (insanları) uyar..."[80] emrini Peygamber Efendimize iletti. Bu dakikadan itibaren Hz. Muhammed (s.a.v.), ilâhî dini insanlar arasında yaymaya memur edildi.

Peygamber Efendimizin peygamberliğini ilk tasdik ve ikrâr eden Hz. Hatîce ve henüz küçük yaşta olan İmam Ali oldu. Zaten Hz. Peygamber'in sırdaşı olan Hatîce anamız, muhterem kocasının ulviyet tecellîlerine ve mukaddes vazifesine elçilik âyetinin inmesinden beri, hatta daha evvel inanmıştı. Ali ise, o yüce irfân hocasının elinde çekirdekten yetişerek terbiyesi altında büyümüş ve Hz. Muhammed'in pervânesi olmuştu. Üçüncü olarak da öteden beri Hz. Peygamber'in olgunluğuna hayran, Kureyş ileri gelenlerinin ahlâk ve yaratılış bakımından en güzeli ve en üstünü olan Ebû Bekir iman etti. [Allah onların hepsinden razı olsun].

---

80 Müddessir Sûresi, 74/1-2.

ALTINCI KONU: PEYGAMBERLİKTEN HİCRETE KADAR

Kureyş'in Peygamberliği Kabul Şekli - Bugünkü Materyalist ve Rasyonalistlerin Fikri - İslâm'ı İlk Kabul Edenler - Kur'ân'ın Tesirleri - Hamza'nın ve Ömer'in Müslüman Olması - Müslümanlara Eziyet Edilmesi ve Habeşistan'a Hicret - Garanik Meselesi - Akrabayla İlişkinin Kesilmesi - Tâif Seferi - Akabe Biati

1- Kureyş'in Peygamberliği Kabul Şekli

Kureyş, ilk önce Hz. Muhammed'in peygamberliğini büyük bir ilgisizlikle karşıladı. İlgili bölümde etraflıca anlatıp değerlendirdiğimiz gibi Kureyş'de değil din duygusu, hatta mezhep bağlılığı bile yoktu. Sayısız putları Kâ'be'ye dolduran Kureyş, bu kadar mezheplere yeni bir mezhebin ilâvesinde hiçbir fevkalâdelik görmüyordu. Önceleri Hz. Muhammed'in daveti gizlice ve çok sınırlı bir akıllı kişiler zümresi arasında cereyan ettiğinden pek de dikkat çekmiyordu. Fakat:

"O halde sen, emr olunduğun şeyi açıkça söyle ve ortak koşanlara aldırma!"[81] âyetinin inmesi üzerine, Peygamber Efendimiz daveti geniş kitlelere yaymaya mecbur oldu. Halkı alenen dine davet etmeye ve mevcut olan mezheplerin bâtıllığını ispat etmeye başladı. Bunun üzerine o güne kadar ilgisiz ve kayıtsız kalan Kureyş kabilesi, Hz. Peygamber'e gayet sert ve kaba bir şekilde davranmaya başladı.

Kureyş'in ileri gelenleri ve başkanları gayet muhafazakâr idiler. Onların sosyal ve siyasî yapılarında bir denge oluşmuştu. Bu dengede her başka-

81 Hicr Sûresi 15/94.

nın ve her kabîlenin bir menfaati vardı. Kureyş başkanları derhal anladılar ki, yeni din, mevcut olan mezheplere yeni bir arkadaş ilâve etmekten ibaret olmayıp, tam manasıyla siyasî ve sosyal bir yeniliği içine almaktadır. Bu durum, İslâm dinine düşmanlık gösterilmesi için yeterli idi.

Bununla beraber düşmanlık sebepleri bu kadarla da kalmıyordu. Din hususunda son derece alaycı ve şüpheci olan Kureyş başkanları, Muhammed'in çalışmalarının ciddiyetini derhal anlamışlardı. Bu, kendileri üzerine büyük bir üstünlük demekti. Bu manevî üstünlük, Peygamber Efendimizin mutlak başkanlığını ve kendilerinin ona bağlılığını gerektiriyordu. Şu halde Kureyş, ya Abdulmuttalib'in yetimine boyun eğmek yahut onu red ve inkâr etmek zorunda idi. Kureyş kadar maddiyatçı ve ahlâksız bir halktan Hakk'a boyun eğmek beklenemezdi. Gerçekten de saygın bir zümreden başkası zorunluluk ve mecburiyet anına kadar düşmanlıkta ve karşı koymada ısrar ve sebat ettiler ve zorunluluk ortaya çıktığında da çoğu sâdık birer Müslüman değil, başlarını kurtarmak için yalandan İslâm'ı kabul eden münâfıklar oldular. İlgili bölümde değerlendirilip ispat edileceği gibi, Peygamber Efendimiz karşısında aldıkları yenilginin intikamını, daha sonraları çocuklarını ve torunlarını ve bütün Hâşimîleri ezmek ve öldürmek, İslâm dinine çarpıtma ve yalanlar eklemeye gayret etmek suretiyle aldılar.

Kureyş'in ileri gelenleri, Peygamber Efendimizi sayısız yollarla çalışmalarında kısır ve neticesiz bırakmaya çalıştılar. Kimisi büyülenmiş, kimisi deli dedi. Kimisi ise, Peygamber Efendimizin davetinde makam peşinde ve tamahkâr olduğunu tahayyül ederek onu bir şekilde kandırmaya ve arzularını kamçılamaya kalkıştı. Peygamberimizin mucizelerini kâhinlerin, sihirbazların harika görünüşlü işleriyle mukayeseye giriştiler. Peygamber Efendimizin en büyük mucizesi olan Kur'ân'ı bile basit bir edebiyat ürünü olarak kabul etmeye kalkıştılar.

"(Önce) Aşiretini ve yakın akrabanı uyar!"[82]

âyetinin inmesi üzerine Hz. Peygamber, Hâşimoğulları'nı davet etti ve onlara ilâhî dini kabul etmeyi teklif etti. Onlar anlamamazlıktan geldiler, tekrar onları bir ziyafete davet etti. Ve bir konuşma yaparak:

"İçinizde hanginiz vezîrim ve halifem olmayı arzu eder?" diye sordu.

---

82 Şuarâ Sûresi, 26/214.

Hz. Muhammed'in akrabasının alay ederek uzun süre susmalarının ardından Ali b. Ebî Tâlib yalnız başına bu davete icâbet etti ve Nebî de:

"Şâhid olunuz ki, Ali benim vezîrim ve halîfemdir." buyurdu.

Artık alay fırtınasının patlaması için bu kadarı yeterli idi. Herkes Ebû Tâlib ile alay ediyor ve oğlu, hiçbir makam ve serveti olmayan bir kimsenin vezîr ve halîfesi olduğu için onu alaylı bir şekilde tebrik ediyordu.

2- Bugünkü Materyalist ve Rasyonalistlerin Fikri

Avrupa'da araştırma, inceleme ve eleştiriler düzenli yöntemlerle yapılmaya başlandığından beri, bütün dinlerin aleyhinde olan felsefe ekolleri taraftarları ile dinleri sosyal bir olay ve alelâde tarihî bir olay sayan Rasyonalistler ve Tenkit ekolüne müntesib felsefeciler, Kur'ân müstesna olarak, Hz. Peygamber'i tıpkı Kureyş kabilesi gibi muhâkemeye başladılar. Kur'ân müstesna, dedik. Gerçekten her şeyi inkâr edebilen Kureyş, Kur'ân'ın fevkalâde belâgat ve fesâhatini inkâr edemiyordu. Fakat başka bir çevrede yetişmiş, başka türlü bir zevk ve düşünceye miras yoluyla sahip olmuş, Arap lisan ve ırkının zevk ve duygusuna yabancısı kalmış olan Avrupalı eleştirmenlerin bir kısmı, Kur'ân'da edebî bir zevk ve edebî bir meziyet bile görmediler.

Orta Çağlardan itibaren Avrupalılar arasında, çok çarpıtılmış bir biçimde Peygamber Efendimizin adı bilinmeye başlamıştı. Peygamber Efendimiz, "Bafon, Mahon" ve benzeri garip isimlerle yad ediliyordu. Yüce Peygamberimiz hakkında çocukça, delice hurâfeler dönüp dolaşırdı. Meselâ o, güya bir kardinal imiş, sonra papa olmak istemiş, olamadığı için hiddetinden yeni bir din uydurmuş.[83] Avrupa'nın kızıl cehâlet devresi geçip de bugünkü medeniyet başladığı vakit, Mûsâ ve İsâ dininden sonra sıra Muhammed dininin eleştirisine geldi.

Kant'ın öğrencileri, eleştiri neşterini bilginin kısımlarına vurduktan sonra sıra dinlere geldi. Kant'ın eleştiri yöntemini kabul eden İbrânî ve Yunan dilleri uzmanları, gerek Tevrat'ın ve gerekse İncillerden her birinin ve her bölümünün bir asır ve bir şahıs mahsulü olmadığını, hele İncillerin içeriklerinin bir hurâfe ve mitolojiler silsilesinden, temiz kalblilik ve safdil-

[83] Son derece hayretle söyleriz ki, milyonlarca Avrupalının bugün bile Hz. Peygamber hakkında gerçek ve sağlam bir düşüncesi yoktur. Çoğunun bugünkü fikri de buna yakın ahmakça zanlardan ve bilgilerden başka bir şey değildir

likle yapılmış benzetme ve sembollerden ibaret olduğunu ispat etmek için sıkıntı çekmediler.

Hz. Mûsâ'ya atfedilen Yahudi dininin, Mûsâ ile ilişkisinin hiçe indiğini ve bu dinin eski Âsur ve Bâbillilerden alınmış ve iktibas edilmiş bulunduğunu açık bir şekilde ispat ettiler. Garip olan şurasıdır ki, Hıristiyanlığın da esası olan Yahudi dinine bu öldürücü darbeyi vuranlar, hahamlarla birçok Protestan rahipleri idi. Öyle ki, Tekvin Kitabı'nın bile Hz. Mûsâ'ya inen Tevrat ile aynı şey olmadığı ispat edildi.

İncillere gelince: Hıristiyanlığın Avrupa'da yayılmasından biraz sonra halk arasında dolaşmaya başlayan İnciller yüze yaklaşmıştı. Papalardan birinin teklifi üzerine Hıristiyan azizlerinden bir araştırmacı, bunları inceleme ve araştırma süzgecinden geçirdi. Birbirine en fazla benzeyen dört tanesini seçti. Bu zâtın Papa'ya verdiği bir bilim adamına yakışır nitelikte rapor, seçilmiş olan bu İncillere tarihî bir değer verilemeyeceğini tamamen ve açıkça gösteriyor.

Daha sonra Strauss ve Bauer, İncilleri Rasyonalistlerin bakış açılarına göre tenkit ettiler. Ortada tarihî ve tabiî bir şey olmadığı için bu çalışmadan sonra ortada hiç bir şey kalmadı. İncillerin bu eleştirisi sonucu Hıristiyanlığın esası olan akîdeler ve bilhassa "teslîs", "İsâ'nın ulûhiyeti", "Meryem Ana" ve "mucizeler" akîdeleri mitoloji ve hurâfeler arasına katıldı.

Fakat iş bu kadarla da kalmadı. Birtakım aşırı eleştirmenler, önce İsâ hakkındaki Hıristiyanlık itikatlarının, bâkire ve teslîsin Hint ve Mısır hurâfelerinde mevcut olduğunu ispat ettikten sonra, en son olarak Hz. İsâ'nın tarihî varlığını bile inkâr ettiler ve *"Böyle bir adam yaşamamıştır."* dediler. Daha sonraları bu taşkınlar, yeni orta bir yol buldular. Meşhur Rénan, yazdığı eserlerde, iki tür İsâ olduğunu ortaya koydu. Bunun birisi, hakikî ve tarihî olanı "Galile'de doğmuş, Meryem'in oğlu, (Yûsuf) Neccâr'ın oğulluğu Mûsevî Yesu (İsâ)" ve diğeri "İnsanlığın hayal gücü ve şâirlik duygusunun vehmettiği ve yarattığı Allah'ın oğlu Mesîh."

Rénan, tarihî ve hakikî olan Yesu'nun, zamanın ilim ve fenlerinden nasip almamış, annesinin evinden belki de kovulmuş, hayalperest ve fakir bir Musevî olduğunu; beyninin hahamlardan işittiği öğütler ve darbımesellerle dolu bulunduğunu; Filistin'de bir dönem vaaz edip dikkatleri üzerine çektiğini ve zamanının resmî âlimlerine taarruz ettiği için Ferisîlerin[84]

84 Bir Yahudi mezhebi. (edt.)

düşmanlık ve dedikodusu ile idam edildiğini yazıyor. İsâ'nın bu hayatında iki önemli dönem buluyor:

Birisi, çevresinde olup bitenden ve dünyadan habersiz, hatta fasîh İbrânîce'yi okuyup yazmaktan âciz, Tevrat'ın içine aldığı hususların çoğundan habersiz ve fakat bütün Doğulular gibi zarif bir duyguyla donanmış olan Yesu'nun tatlı sözler söyleyerek, fakir fukarayı teselli ederek geçirdiği hayat dönemi.

Diğeri ise, hahamların düşmanlığı ve karşı koyması, ahlâksız Yahudilerin alay ve eziyeti, öğrencilerinin ısrarı ve meyli neticesinde kabul ettiği birtakım vazifeler ile Mesîhlik fikrinin ağırlığından dolayı eski neşe ve güvenini kaybetmiş olan münakaşacı Yesu'nun mücadele içinde geçirdiği ve idam ile neticelenen hayat dönemi.

Hıristiyanlığın inandığı şeyler ise tamamen masal türü olarak kabul edilir. Bazı Rasyonalist ve Tenkitçi filozoflar aynı usûlü Peygamber Efendimizin hayatı hakkında da tatbik etmek istedi. Fakat filozof Rénan'ın itiraf ettiği gibi, tabiî bir din olan İslâm dininde bu usûlün tatbikine imkân yoktu.

Evvelâ Kur'ân, tarihî ve hakikîdir. Yani Peygamber Efendimizin ağzından sâdır olmuş ve aynen korunup toplanmıştır. İslâm inancının temelleri, bu kitapta ve Hz. Peygamber'in çok iyi tespit edilip korunmuş olan hadislerindedir. Peygamber Efendimizin hayatı milyonlarca kişinin gözleri önünde ve bilgileri altında cereyan etmiştir. Netice olarak İslâm'da her şey tarihî ve hakikîdir. İslâm dini, baştan başa akla ve hikmete/felsefeye uygun şeylerden teşekkül etmiştir. Alelâde olmayan, tabiî işlerden görülmeyen yönü yalnız "nübüvvet", "vahiy" ve "mi'râc"tan ibarettir. Fakat mi'râc teferruattan olduğu için bütün eleştirilerin acımasızca saldıracağı nokta, "nübüvvet ve vahiy"den ibaret kalıyordu.

Halbuki son eleştirilere göre bunlardan "nübüvvet" konusu da manasının yarısı ile, yani "insanlara bir dini duyurmak ve öğretmekten ibaret şekliyle" herkes tarafından kabul edilmiş olduğu için Materyalistler ile Rasyonalistlerin en zayıf gördükleri ve en kolay yıkacaklarını zannettikleri nokta "vahiy"den ibaret kalmıştır.

Onlara göre "vahiy" hususunda da Hz. Peygamber "aldatıcı ve yalancı" değildir, yalnız kendisi aldanmıştır. Vahiy, onlara göre [ve özellikle zâhirî manası ve şekliyle] tabiî olmayan ve mümkün de bulunmayan bir durumdur. Bu tür eleştirmenlerle yapılacak münâkaşada ispatı gerekli olan yön,

vahyin bütün hakikatlerini ortaya koyarak, gayr-i tabiî ve imkânsız olmadığını ispat etmekten ibaret kalır ki; bu görevi, bu kitaba ek olarak yazacağımız müstakil bir eserde oldukça başarılı bir biçimde yerine getireceğimizi zannetmekteyiz.

Fakat Rénan, Chantepie de la Saussaye gibi tarafsız erdemli bilginlerin açtığı çığırdan önce bu konuda yazan Muir, Weil ve Dozy gibi eleştirmenler vahyin yalnız akıl dairesi dışında kalan hususlardan olduğunu iddia etmekle yetinmemişler; özellikle Hz. Muhammed'e ait vahyi, bilim ve akıl yaldızıyla süslenmiş pek uydurma bir biçimde izaha kalkışmışlardır. Bağnazlık neticesi olarak bunlardan Hz. Peygamber'in "ifritlerle ilişkide" olduğunu iddia eden ahmaklar, elbette reddedilmeye bile lâyık değillerdir. Akıl ve bilim adına söz söyleyenlerden İngiltereli Modsley, Peygamber Efendimizin vahyini "sara" hastalığından ibaret kabul ediyor.

Bu iddia bilim tarafından reddedilmiştir ve bugün bilim adamları arasında taraftarı yoktur. Sprenger ve Dozy ise sara hastalığının bilimsel olarak kabulünün mümkün olmadığını görerek onun yerine "isteri"[85] hastalığını koymaya çalışmışlardır. Dozy, sanki huzurunda böyle bir hastayı muayene ediyormuş gibi, vahiy sırasında görünen halleri kendi ilâveleriyle, yağlandıra ballandıra naklediyor. Bu iddiaların bilimsel bir değeri ve meziyeti var mıdır? Asla! İsteri hastalığına tutulmuş adamların hayatı ile dünyanın en büyük inkılâbını meydana getirmiş olan Hz. Peygamber'in hayatı arasında o kadar büyük farklar vardır ki, Hz. Peygamber'in hayatını ve bu hayatın en önemli safhası olan vahyi isteri hastalığı ile izah etmek "kudret ve kuvveti, atalet ve zayıflık ile birleştirerek izah" etmek gibi olup, bunun kadar tabiî olmayan, bilim dışı ve amiyâne bir iddia olamaz.

Avrupa'da bu hastalığın, "Dozy'nin fikrince Hz. Peygamber'de olan derecesi" bazen kadınlarda ve daha nadir olarak erkeklerde görülürmüş. Böyle bir hastalığın nöbetlerinden hemen sonra değil birer Kur'ân, birer düzgün şiir söylemiş edibler ve edibeler gösterebilirler mi? İsteri hastalığına tutularak kaç kişi filozof ve doktor olmuş ve bu hastalık sonucunda bir şaheser meydana getirmiş; bir tanecik örnek gösterilebilir mi? Hasta olup da baloda işittiği bir çalgılı eğlenceden şifa bulan hasta mizaçlı kadınların haline bakarak, dünyanın en müstesna ruhunun, en büyük bir inkılâbı ha-

85 Hissî ve rûhî bozukluk veya kasılma, çırpınma ve inlemelerle ortaya çıkan ve genellikle kadınlarda görülen sinir bozukluğu. (edt.)

zırlayan kişinin halini tefsir ve izaha çalışmak, bozuk beyinli, hasta muhakemeli ve daha açığı biraz kaçık olmaya bağlıdır.

İnkâr edilmez ki, vahiy, tabiî bir hal değildi. Vahiy anında Hz. Peygamber'de dehşete kapılma, titreme ve ıstırap hali belirirdi, bu tabiî olmayan ve istisnaî bir hal idi. Şüphe yok ki, vahiy halinden Hz. Peygamber'in adale ve özellikle sinir sistemi şiddetli bir biçimde etkilenirdi. Fakat bu durumda ruh kesinlikle mustarip olmadığı gibi öyle sağlam ve güzel bir hale erişmiş olurdu ki, semeresi Arap dilini en doğru ve güzel şekilde konuşanları coşturan Kur'ân idi. Hastalıkların belirtileri, çok kere birbirine benzer, en uzman doktorları bile aldatır. Bir hastalığın iç yüzü, ancak bir tür netice ve semeresi demek olan hastalığın ardından ortaya çıkan görüntüler, etkiler ve tahribat ile anlaşılır. Bu kabul edilen bir gerçek iken, Dozy bu noktaya zerre kadar önem vermeyerek "Vahiy" denilen fevkalâde bir hali, iç yüzü ve tesirleri bilinen bir hastalıkla birleştirmeye kalkışıyor ki, bunun hiçbir kıymeti yoktur.

Şimdi de bu fikir ve değerlendirmemizin inanç ve imanın bir sonucu değil, sırf bilimsel ve eleştirel bir düşünce olduğunu ispat etmek için okuyucularımıza ünlü Profesör Hotman'ın en büyük eleştirmenlerin fikrine uyarak yaptığı bir değerlendirmeyi sunacağız. Adı geçen büyük bilgin diyor ki:

"Hz. Muhammed'de görünen vahiy halini hastalıkla ilgili bir olay gibi açıklamaya kalkışanların düşünceleri kabul edilemez. Gerçi İslâmî gelenek ve rivayetler, vahyin ilk zamanlarında ve sonraları da birkaç kere Hz. Peygamber'de sinirsel belirtiler göründüğünü anlatmaktadır. Ve şüphe edilemez ki, Hz. Peygamber, bu fevkalâde hallerde bâtınî varlığında olan tecellîleri hâricî ve zâhirî gibi kabul etmiştir."

Bu hallerden dolayı Weil, Nebî'nin sara olduğuna hükmetmişse de saralılar, nöbet halindeki olay ve hâdiselerin meydana getirdiği duyguları hatırlayamadıkları için bu hüküm kabul edilemez.

Sprenger, bu hastalığın bir tür isteri olduğunu ispat etmek için kendisine çok eziyet etmiş, bu hastalık, hastalarda cismen ve rûhen büyük tahribat yaptığından Hz. Peygamber'i rûhen ve cismen harap olmuş bir "yalancı hasta" gibi göstermeye çalışmıştır.

Onun bu sözlerine karşılık A. Müller, pek haklı olarak diyor ki:

"Onun [yani Hz. Peygamber'in] hareketlerinde görülen emin ve mantık-

lı üstünlükler, hayatının fevkalâde düzenliliği, hiçbir kesiklik ve eksiklik göstermiyor ve bugün bile Kur'ân yüzünden bizim şaşkın bakışlarımızı üzerine çekiyor.....

"Vahyin izahı hakkında ileri sürülen fikirlerin hiçbirisi kabule değer olmadığından, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i gerçek bir peygamber olarak kabulden başka yol kalmıyor!" Profesör Draper, Carlyle ve benzeri filozofların da fikirleri bu merkezdedir.

Dozy'nin bilim perdesi arkasına gizlenmiş sofu bir kimse olduğu, tarihinin 43. sayfasındaki şu sözleriyle çok güzel bir şekilde ortaya çıkar:

"Tabiat üstü bir zât, rüyasında Muhammed (s.a.v.)'e göründü. Tarihî gelenek ve rivayetler bunu Cebrâîl [yahut Cibrîl] diye isimlendirir. Fakat Kur'ân'da "bir emîn", "çok büyük kuvvetli bir varlık" yahut da "mukaddes rûh" diye isimlendiriliyor. Cebrâîl ancak Muhammed (s.a.v.)'in Medîne'deki vahiylerinde zikredilir. Ve kesinliğe yakın bir ihtimalle muhtemeldir ki, kastettiği Mukaddes Rûh'tur."

Yani Teslîs'in bir şahsı olan Mukaddeş Rûh! İşte görülüyor ki, Dozy, yalancı bir bilim adamı ve fakat samimî bir rahiptir. Acaba bu kesinliğe yakın ihtimali nereden buluyor? Hiç! Sonra da hakikat adına söz söylediğini iddia ediyor.

3- İslâm'ı İlk Kabul Edenler

Ahmed'in peygamberliğini tasdik ettiği dakikadan itibaren bütün varlığını dini yaymaya hasretmiş olan Ebû Bekir es-Sıddîk sözünü geçirebildiği dostlarını dine davete başlamıştı. Ebû Bekir'den sonra Hz. Peygamber'in azadlısı Zeyd b. Hârise İslâm'ı kabul etti. Onun hemen arkasından, çoğu es-Sıddîk'in sayesinde Osman b. Affân, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm, Ebû Ubeyde, Habbâb b. Eret, Sa'îd b. Zeyd, Ebû Müslime, Erkam, Osman ve Kudâme b. Maz'ûn, Ubeyde b. Hâris, Abdullah b. Mes'ûd, Bilâl, Suheyb, Ammâr, Yâsir, İslâm dinini kabul ettiler.

Davetin açıklanması üzerine Kureyşliler, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'e müracaatla ona, ya Nebî'yi davetten vazgeçirmesi ya da onu himayeden vazgeçmesi teklifinde bulundular. Kureyşlilerde asabiyet gayreti (kendi soyundan ve yakınlarından olanı koruma ve kollama duygusu) her şeyden önce gelirdi. Bundan dolayı Peygamber Efendimizi kendi kabilesi olan Hâşimoğulları korumak ve kollamak zorunda idi. Kureyşliler ona te-

câvüz etseler, saldırsalar, bütün Hâşimoğulları'nın düşmanlığına maruz kalır ve bu ise Kureyş'in ileri gelenlerinin çok korktuğu tefrikayı (bölünüp parçalanmayı) meydana getirirdi. Bu sebepten dolayı Hâşimoğulları'nın reisi olan Ebû Tâlib'e müracaat ettiler. Ebû Tâlib, Hz. Peygamber'i öz evlâdından fazla severdi; Kureyşlileri tatlı sözlerle başından savdı.

Kureyşliler, tekrar Ebû Tâlib'e müracaat ettiler, Hz. Peygamber'i ya din yaymaya uğraşmaktan alıkoymasını ya da onu himayeden vazgeçmesini daha sert ve kesin bir dille istediler. Ebû Tâlib, ilk önce Nebî'ye Hâşimoğulları'nın tehlikeli konumunu açıklayarak, Kureyş mabudlarını hor görmekten vazgeçmesini, yoksa kendisini himaye edemeyeceğini söylediyse de; Hz. Peygamber'de beliren keder ve tasadan o derece etkilendi ki, hemen fikrini değiştirerek, her halükârda kendisine arka çıkacağını ve yardım edeceğini bildirdi. Gariptir ki, Hz. Peygamber'e en fazla düşmanlık gösterenlerden birisi ve belki birincisi, amcası Ebû Leheb idi. Bunun oğulları Peygamber Efendimizin damadı idiler, düşmanlıklarından karılarını boşadılar.

4- Müslümanlara Eziyet Edilmesi ve Habeşistan'a Hicret

Artık Müslümanlara azap ve eziyet devresi başlamıştı. Kabilesi kuvvetli ve hatırı sayılır olanlara pek o kadar tecâvüz edemiyorlarsa da, önemli kabilelerden birine mensup veya öyle bir kabilenin himayesine sahip olamayanlar ve özellikle köle ve câriyeler, son derece eziyetlerle karşılaşıyordu.

Kureyş'in maksadı, herkesi, özellikle mazlumları ve fakirleri İslâm dinine girmekten men etmek olduğuna göre, bu hor görme ve eziyet usûlü ile maksatları kısmen yerine geliyordu. İslâm'ı kabul edenlerin bir kısmı, dinlerini gizleme mecburiyeti hissediyordu. Yalnız Ebû Bekir, kesinlikle yılgınlık getirmeyerek, teşviklerinde, İslâm'ı kabul eden köle ve câriyeleri satın alıp azat etmekte devam ediyordu.

Müslümanların Mekke'de ikamet etmelerinin imkânsız bir hale gelmesi üzerine Hz. Peygamber, yüce sahabelerine Habeşistan'a göç etmek için [nübüvvetin beşinci senesinde] izin verdi.

Osman b. Affân, Peygamber Efendimizin damadı olmuş ve Ebû Leheb'in oğlunun boşadığı Rukiyye'yi almıştı. Önce o, Zübeyr, İbn Mes'ûd ve ardından Ca'fer b. Ebî Tâlib, Habeşistan'a hicret ettiler ve oranın hükümdarı olan Necâşî'den hürmet ve himaye gördüler.

Kureyşliler, artık İslâm'ın yayılmasından fazlaca korkmaya başlamışlardı. Bir önsezi, onlara Kureyş'in akıbetini bildiriyordu. Beş-on Müslüman'ın Habeşistan'a hicret etmesinden son derece telâş ettiler ve muhâcirlerin kendilerine teslimini talep etmek için Necaşî'nin yanına meşhur Amr b. el-Âs ile başka birini gönderdiler. Necaşî, bu isteği reddetti.

5- Hamza'nın ve Ömer'in Müslüman Olması

Hz. Muhammed'in düşmanlarının en şiddetlilerinden biri olan Ebû Cehil'in, bir gün Hz. Peygamber'e sövmesi, Peygamber Efendimizin amcası Hamza b. Abdulmuttalib'in İslâm dinine girmesine sebep oldu. Hamza, Hâşimoğulları'nın en kahramanı ve bütün Kureyş yiğitlerinin kafile başkanı idi. Onun iman etmesiyle Müslümanlar, büyük bir kuvvet kazanmış oldular.

Bununla beraber henüz pek küçücük bir toplum halinde olan İslâm, bir bakıma çok eksik idi. Müslümanların sayısı henüz kırka bile ulaşmadığından, bu kadar küçük bir grubun Kureyş'e ve bütün Araplara karşı direneceği hiç düşünülemezdi. İslâm, henüz askerî yiğitlikle iş görecek sayısal çokluğa erişmiş değildi.

Hz. Peygamber, hiçbir engelin sarsıntıya uğratamayacağı kadar sağlam bir azme, hayret edilecek derecede bir tahammüle sahipti. Fakat o yüce rûhu taşıyacak kalplerden, o rûhun emellerini ve fikirlerini yansıtacak vicdanlardan ortada henüz iki tanesi vardı: Ali ve Ebû Bekir. Ebû Bekir, gayet akıllı, ahlâkı bütün güzel huylarla bezenmiş ve fakat, metâneti derecesinde halîm bir zât idi. Nebîlik, içerik itibariyle (Allah'tan gelecek) emirleri ve ilhamları beklemeyi gerektiren bir beklenti makamı olduğundan; bir peygamberden, kendi kendine kesin tavırlar ve davranışlar ortaya koyması, özellikle nebîliğin ilk dönemlerinde beklenemezdi. Burada uzunca bir değerlendirme yaparak düşüncelerimizi ortaya koymayı gerekli görüyoruz.

Dozy ve diğer bazı tarihçiler, Peygamber Efendimizin hayatını incelerken birtakım zayıf noktalar ve tereddütler keşfediyorlar. Bunlar, hikmetin ve olaylar karşısında karar vermeyip vahyi beklemenin, irfan ve olaylar hakkında bilgi sahibi olmanın zorunlu gerekleri olduğu halde Dozy gibi eleştirmenler, bu durumun farkına varmıyorlar da işin içinde ahlâkî zaaf görüyorlar. Onlar, nübüvvetin vicdanını, iç dünyasını tahlil etmekten âcizdirler. Böyle bir tahlilin yapılması için gerek nübüvvetin ve gerekse onun bâtını olan velâyetin bütün safhalarına, hallerine ve makamlarına dair bil-

gi sahibi olmak gerekir.

Bir nebînin, bir velînin nazarında âlem ve insan toplumu başka bir niteliğe sahiptir. Velî, her zaman zıtları birleştirmek zorunda değildir; fakat nebîlik, zıtların birleştirilmesi demektir. Dünyada bundan daha zor bir vicdanî durum düşünülemez. Nebî, Allah'ın varlığı önünde nefsini bir "hiç" bildiği, her an kendi irade ve özelliklerinden soyutlanmış olduğu halde, yine bu varlıktan ayrı olmayan olaylar topluluğu önünde en büyük bir "varlık" gibi hareket etmeye, korkutmaya ve uyarmaya, bildiklerini bilmiyor gibi görünmeye, mücâdele ve çalışmaya memurdur. Bu sebepten dolayı görünüşte "tereddüt, zayıflık ve endişe" gibi görülen haller, nebîliğin gerçekliğine işaretlerden olup, nebîliğin zorunlu olan yüce özelliklerindendir. Başka şekilde bir hareket görülse, nebîliğin yokluğuna hükmetmek gerekir. Bir peygamber, iş ve olayların kaynağını görür, sonra da bu görünüşleri (meydana gelmiş gerçekleri) nazar-ı selbî (inkâr edici ve reddedici bir bakış açısı) ile ikiye ayırarak rahmâniyeti yaymak ve rahmâniyete aykırı olanını yasaklamak zorundadır.

Dozy ve benzeri adamların kaba psikolojileri, sevgi ve vahdet/birlik denizine batmış olanların ruh hallerini anlayıp tahlil edemezler. Allah'a erişmiş ve ilâhî birlik denizine batmış olanlarda [ve onların kafile başkanı olan Hz. Peygamber'de] muhataba tecellîyi yöneltme niteliği vardır ki, bir ârifin: *"Cümle dinlerden sanadır hitâb!"* nüktesiyle ifade edilir.

Bu durumda görüş, görüş bildirenin midir? Sonra da "mir'ât (ayna)" durumu var. Tasavvuf lisanında "Birine hâlini giydirmek" cümlesiyle ifade olunan garip ruh hâlinde, bir kimsenin manevî hâlleri başka birinde meydana çıkar. Bu, tıpkı bir kimsenin kendisini aynada görmesi ve incelemesi gibidir. İşte seyr u sülûke (bir tasavvuf mesleğine girmeye) ve buna bağlı olarak tecrübe ve müşâhadeye ait bu gibi haller hakkında bilgi sahibi olmadıkları için Dozy ve benzerleri Ömeru'l-Fârûk hakkında da yanlış bir hüküm vermişlerdir.

İslâm'da üç büyük şahsiyetin çok önemli görevleri görülmektedir. Es-Sıddîk'e ait olanını söyledik. İrfâna ait meselelerde ve vicdana ait hallerde Hz. Peygamber'in mir'âtı/aynası ve sırdaşı Ali olduğu gibi dinî, sosyal ve sair meselelerde mir'âtı ve vezîri Fârûk idi.

Hz. Ömer'in yetenek ve kabiliyeti, Muhammed'e ait tecellîlerden bir kısmını taşımak için çok genişti. Ali ve Ebû Bekir'in iman etmesinden sonra

Muhammed'in tahtını taşıma görevini Ömer tamamlayacaktı. Bu sebepten dolayıdır ki, Hz. Peygamber: "İslâm dinini Ebû Cehil veya Ömer ile yüceltmesini" dergâh-ı ilâhîden dua ederek istemişti.

Halbuki İslâm'ın en büyük düşmanı bu ikisi idi. Her ikisi duhât-ı Arab'dan (Arapların dâhilerinden) sayılır, son derece metin, sağlam ve yiğit adamlardı. Ebû Cehil, Kureyş'in hatta Ebû Süfyân'dan daha nüfuzlu bir başkanı olduğu gibi Ömer de servet ve kabilece Ebû Süfyân'ın çok altında iken aklı, zekâsı ve uyanıklılığı, becerikliliği ve cesareti sayesinde Ebû Cehil'e yakın bir nüfûza sahip idi. Nübüvvetin Ali, Ebû Bekir ve Ömer adını alan bu üç yürütme organına ihtiyacı vardı.

Hz. Peygamber'in coşkulu irfan okyanusunun taşkın dalgaları Ali'nin, yumuşaklık ve merhamet dalgalarının serpintileri Ebû Bekir'in, adalet ve şeriat selleri Ömer'in havuzuna akardı. Osman Zi'n-nûreyn ise şefkat ve acımalar mahzeni idi.

Dozy, Ömer hakkında bu açıdan çok doğru olan muhâkemeyi ve değerlendirmeyi, Hz. Peygamber'e acizlik ve zayıflık isnat edip âdeta Hz. Ömer'i dinin kurucusu mertebesine çıkararak olayı çarpıtıyor. Ne yanlış bir muhâkeme ve değerlendirme!

O olgunluklar ve üstünlükler madeni, o en büyük ruh, Muhammed Mustafa (s.a.v.) devre dışı bırakılırsa ortada ne kalır? Hiç! Şayet Hz. Peygamber gelmeseydi, Ebû Bekir, Ömer, ne olabilirdi? Birincisi halîm bir mahalle muhtarı, ikincisi kavgacı bir kabile şeyhi! Fakat her ikisi o olgunluk ve üstünlük güneşinin hidâyet nurlarının aynası oldukları için, insanlık tarihinde benzerleri sınırlı yüce kişilerden kabul edildiler.

Dozy, İslâm'ın ilk döneminde meydana gelen en yüce ve en parlak bir olaya da zehir katmanın yolunu buluyor. Tarihin en derli toplu kayıtlarına göre Ömer'de hidâyet ve iman, aşama aşama gelişme ve yavaş yavaş ilerleme şeklinde olmamıştır. Zaten Ömer karakterindeki sert ve asabî mizaçlı kişilerde birçok kararlar ve vicdânî değişmeler çoğu kez bu şekilde (aniden) meydana gelir. Ömer, iman etmeden önce Hz. Peygamber'i hiç sevmezdi. Kureyş'in ileri gelenleri, İslâm'ın yayılışını nasıl engelleyebileceklerini düşünmekte iken, (olaylar karşısında) en doğru ve en sağlam bir şekilde düşünme özelliğine sahip olan Ömer, İslâm'ı mahvetmek için en doğru tedbiri bulmuştu: Yeni dinin nebîsini katletmek. Gerçekten henüz din kurulup kökleşmediği için nebînin kendisi ile beraber din de katledil-

miş olurdu. Fakat böyle bir kararı yerine getirecek adamı bulmak çok zordu. Hz. Peygamber'i katleden adam, Hâşimoğulları'nın elinden yakasını kolaylıkla kurtaramazdı. Meselâ yiğitlikte Ömer'in bir eşi, fakat pehlivanlıkta ondan çok üstün olan Hamza, Müslüman değilken bile, Hz. Peygamber'e söven Ebû Cehil'e saldırmaktan çekinmemiş ve başını yarmıştı. Şimdi ise Müslüman olmuştu; o halde Peygamber'in katili, yakasını, onun elinden kurtaramazdı. Bu kadar kesin olan bir tehlikeye kendini ancak Ömer çapında bir adam atabilirdi. Gerçekten de Ömer, verdiği kararı bizzat yerine getirmek üzere yola çıktı, Hz. Peygamber'in bulunduğu evi araştırmaya başladı. Peygamber'in huzuruna çıkmadan önce kızkardeşiyle eniştesinin Müslüman olduklarını haber aldı. Bu haberden çok öfkelenerek önce enişte ve kız kardeşini tepelemeye karar verdi. Evlerine ulaştığı vakit kulağına okunan Kur'ân sesi geldi... Sonra eniştesine saldırdı, sert yumruğu kızkardeşine isabet edince zavallı mü'min kadını yaraladı. Yaratılış bakımından katıksız âdil olan Ömer, bir kadının kanını akıtmaktaki çirkinliği derhal fark etti; mazlumun kanının manzarası onun öfke ateşini söndürdü. Sakinleştikten sonra Kur'ân'ı dinlemek istedi. Yine katıksız adâlet sahibi olduğu için Ömer, işittiği kelâmın bir benzerini meydana getirmekte insanları âciz bırakan belâgatını tasdikte gecikmedi. Tekrar Peygamber Efendimizin bulunduğu eve yöneldiyse de bu defa niyeti çok değişmiş, öfkeli Ömer gitmiş, yerine adilâne his ve düşüncelere dalmış olan Ömer gelmişti.

Peygamber'in huzuruna çıktığı zaman, Rasûlullah Efendimiz, onu eteğinden tutup sarstı, eliyle göğsüne vurdu ve:

"İman et, ey Ömer!" buyurdu.

Ömer, şehâdet getirdi; o güne kadar otuz dokuz kişi İslâm'a girmişti, Ömer'le sayıları kırka ulaştı. Ömer'in iman etmesi o derece sevince sebep oldu ki, bütün Müslümanlar yüksek sesle tekbir getirdiler.

Ömer, bu meşhur günde, İslâm'daki şerefli görevlerini yerine getirmeye başladı; o güne kadar Müslümanlar gizlice sohbet ve ibâdet ediyorlardı, Ömer'in ilk işi İslâm'ın açığa vurulmasını teklif etmek oldu:

"Ne duruyoruz? dedi. Niçin Allah'ın dinini yaymıyoruz?"

Ömer'in bu sözleri Müslümanlara büyük bir kuvvet verdi. Ömer, onların önüne geçti, hepsi tekbir getirerek Kâ'be'ye gittiler. Böylece İslâm açıkça tebliğ edilmeye başlandı.

6- Akrabayla İlişkinin Kesilmesi

O gün çok şanlı bir gündü. Kırk bir kişi, Kureyş'e, Arab'a ve belki de bütün insanlığa meydan okuyordu. Müslümanların bu cesareti Kureyşlilerin pek gücüne gitti. Nihayet Hâşimoğulları ile akrabalık bağını koparmaya, yani her türlü ticârî ve sosyal ilişkileri kesmeye karar verdiler, bu yolda bir ahidnâme yazıp Kâ'be'de muhafaza ettiler.

Dozy, Ömer'in Müslüman olmasında da yanlış ve zanna dayanan eleştirilerine başlıyor. Ona göre Ömer'in İslâm'a girmesi ile ilgili gelenek ve rivayet, çok şâirâne bir hurâfe şekline sokulmuştur. Meselâ demek istiyor ki: Ömer, kızkardeşinin evine gitmeden önce acaba Kur'ân'ı hiç işitmedi mi ki, orada Kur'ân'ı dinleyerek imana yöneldiği iddia ediliyor?

Dozy'nin bu sözleri câhiller tarafından makul ve mantıklı kabul edilebilir. Fakat psikoloji biliminin kuralları karşısında hiçbir değeri yoktur. Bir duygunun gücü, çoğu kez çevre ve ona eşlik eden duygular ile orantılıdır. Bir insan çok defa senelerce bir şeyin önünden geçer de ona önem vermez. Sonra birtakım sebepler, o şey üzerine dikkatini çeker, incelemeye koyulur, senelerce ilgisiz kaldığı şeyde dikkatini çekici nice özellikler keşfeder ve çoğu kez o kimse, nasıl olup da senelerce o şeye önem vermediğine şaşar. Alaycı bir eleştirmenin çirkin bir sesle okuduğu ve kasıtlı olarak kıymetsiz göstermeye çalıştığı bir şiiri duyduğumuz zaman ona önem vermez ve ondan bir zevk almayız. Fakat böyle bir şiir, birtakım durumlar neticesinde ruhumuzda bir tepki meydana getirdiği sırada; güzel bir sesle, güzel bir şahıs tarafından, güzel bir söyleyişle okunsa, bizde şiddetli bir tesir meydana getirebilir.

İşte Ömer'de de hal böyle oldu. Ömer'in daha önce Kur'ân'ı işittiği asla ispat edilemez. Bu iddia, Dozy'nin bir zannından ibarettir. Bununla beraber biz bu zannı bir hakikat gibi kabul etmekte de sakınca görmüyoruz. Belki Ömer, kızkardeşinin evine gitmeden önce de Kur'ân'dan üç beş âyet işitti. Fakat kimlerden? İslâm gizli idi. Olsa olsa bir düşman ağzından, çarpıtılmış olarak birkaç âyet duydu. Bundan etkilenmemesi çok doğal idi. Fakat kızkardeşini kanlara boyamanın sonucunda, o âdil yaratılışta beliren yeni bir "rûhî durum" ve rûhî bir reaksiyon üzerine sağlam bir rûhun, mü'mince ve âşıkça okuduğu en yüce bir âyetten Ömer'in etkilenmiş olması son derece tabiî ve denilebilir ki, zarurî idi.

Dozy, sübjektif değerlendirmelerinde ve çarpıtmalarında bu kadarla da kalmıyor. Ömer'in iman etmesinde bir hesap, bir menfaat, görüyor. Bu iddiaya göre Ömer'in İslâm'ı kabul edişi, kanaat ve iman neticesi olmayıp menfaat hesabından ileri gelmektedir. Bu iddia, zerre kadar tahlil ve tenkit karşısında dayanabilir mi? Asla!.

Kureyş içinde parlak bir konumu, büyük bir itibarı olan Ömer, kırk kişilik ve geleceği bilinmeyen bir cemiyete katılmaktan ne ümit edebilirdi? Mademki iman etmesini bir hesaptan ibaret görmek istiyorlar, ve buna göre maneviyâta ve manevî vaadlere doğal olarak inanmadığı kabul ediliyor. Şimdi İslâm'dan bu manevî güç çıkarılınca ortada ne kalırdı? Hiçbir şey!

Otuz dokuz taraftara sahip ve bütün Kureyş'in düşmanlığına maruz "Abdulmuttalib'in yetimi"nin ikbâl ipliğine kendi ikbâlini bağlamak için bir kimsenin son derece ahmak olması gerekir. Halbuki Ömer'in bir dâhi olduğunu Dozy de kabul ediyor. Şu halde?

Şu halde Dozy yine saçmalıyor, işte o kadar. Kureyş'in Hâşimoğulları'yla ilişkilerini kesmesi Peygamber Efendimizin akrabasını ve hele Müslümanları son derece sıktı. Bazı rivayetlere göre bu devrede "inşikâk-ı kamer" (Ay'ın ikiye bölünmesi) mucizesi, meydana gelmiştir. Bize göre bu, manevî bir remzin temsil ve teşbih şeklinde ifadesidir. Böyle bir rivayetin gerçek olmasının ve olmamasının, sembol ve teşbih olup olmamasının esasa hiçbir katkısı yoktur. Aksine biz, yaptığımız analiz gereğince "görüş tasarrufuna" ait bu tür mucizelere hiçbir önem vermeyiz. Şânı çok yüce Peygamberimizin en büyük, hakikî, cidden insanî ve ilâhî mucizesi Kur'ân ve hikmettir.

Kur'ân, benzersiz bir kitaptır. Eğer benzerini meydana getirmek ve bir âyete benzer söz söylemek mümkün olsaydı, elbette Muhammed'in düşmanları, Kureyşliler, İslâm'ı mahvetmenin en basit çaresi olduğu için Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmeye teşebbüs ederlerdi. Fakat onların, böyle bir şey yapmaya güçleri yetmedi, sadece Kur'ân'a "sihir" demek gibi saçma sapan sözler söyleyerek inkârda direndiler. Ancak, Kur'ân'ın yücelik ve belâgatını tasdik etmeye de mecbur kaldılar. Bu konuda Velîd b. Mugîre ve Utbe b. Rabîa gibi inkâr edenler arasında bulundukları halde edebiyat üstatlarından sayılan kimselerin itirafları yeterlidir.

Peygamber Efendimizin akrabalarıyla ilişkilerin kesilmesi üç seneye yakın devam etti. Sonra Hâşimîlerle din düşmanlarının sosyal ilişkileri eskiden olduğu gibi tekrar başladı.

Fakat bu sıralarda, Hz. Peygamber, amcası Ebû Tâlib ile şefkatli refikası Hatîce'yi kaybetti. Bu iki ebedî kayıp, cidden büyüktü. Ebû Tâlib, görünüşte İslâm'ı kabul etmemiş olmakla beraber Hz. Peygamber'i haddinden fazla sevdiğinden, gerek onu ve gerekse İslâm'ı bütün gücü ve nüfûzu ile himaye ediyordu. Hatîce ise binlerce erkekten daha dayanıklı, meleklerden daha şefkatli, sadakat ve vefada eşi bulunmaz bir kadındı.

Ebû Tâlib'in imanı hakkında görüş birliği yoksa da biraz iyi düşünüldüğünde kendilerinin "iman" denilen manevî keyfiyetten tamamen hisse almış bulunduğu ve olsa olsa Müslüman olduğunu açıklamadığı kabul edilir. Hatta ölmek üzere bulunduğunda, Hz. Peygamber'in korunmasını ve gözetilmesini Kureyş'e emanet ettiği sırada söylediği sözler, imanın ilân edilmesinden başka bir manaya gelmez. Kesinlikle İslâm'ın kurulmasında ve kökleşmesinde Ebû Tâlib'in çok büyük hizmet ve emeği geçmiştir.

Ebû Tâlib'in vefatı üzerine Kureyş, gerek Peygamber Efendimiz ve gerekse Müslümanlara yönelik ezâ ve cefâlarını arttırdı. Artık bu azablar tahammül edilemeyecek dereceye ulaşmıştı. Hz. Peygamber, Kureyş'in insafa gelmesinden ve hidâyete ermesinden ümidini kesmişti. Kureyş ise, İslâm'ın ortaya çıkışı ile meydana gelen anlaşmazlık ve ikiliği, nasıl olursa olsun, ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Bundan dolayı Peygamber Efendimizin hayatı her an tehlikede bulunuyordu.

7- Tâif Seferi

Rasûlullah Efendimiz hazretleri, bir gün Zeyd b. Hârise'yi alıp Tâif'e gitti ve oranın seçkinlerini ve ileri gelenlerini İslâm dinine davet etti. Hz. Peygamber'in yalnız bu hareketinde Allah'a tevekkül ederek ortaya koyduğu cesâret, Dozy ve daha birçok haksız eleştirmenleri yalanlamak için yeterlidir. Zeyd b. Hârise gibi sosyal güç ve nüfuzdan yoksun bir köle ile Tâif'e gitmek, Sakîf kabilesini dine davet etmek, ölüme gitmek demekti. Sakîfliler dini kabul etmedikleri gibi Hz. Peygamber'i söverek ve hakaret ederek taşa tuttular. Zeyd b. Hârise, vücûdunu taşlara siper ediyordu. Bu fedakârca davranışı sebebiyle birçok yerinden yaralandı.

Hz. Peygamber, kırgın ve üzgün olarak Mekke'ye döndü ve Kureyş'in ileri gelenlerinden Mut'im b. Adiyy adlı kişinin evine misafir oldu. Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber, bu şekilde hareket etmeyip de doğruca saadet dolu evine yönelseydi, Mekke sokaklarında öldürülecekti. Mut'im,

Arap âdetleri gereğince misafirini himaye etmeye ve korumaya mecburdu. Gerçekten de Hz. Peygamber'i, Kâ'be'yi tavaf ve orada namaz eda ederken çocukları ve kendi adamları ile koruduğu gibi saâdet dolu evine kadar da emniyet içinde ulaştırdı.

8- Akabe Biati

Hz. Peygamber, her sene Ukaz panayırında, oraya toplanan çeşitli kabilelerin fertlerini dine davet etmekte idi. Ne çare ki, Kureyş'in direnmesi, diğer kabileleri de İslâm'dan uzaklaştırıyor ve kimse İslâm'ı kabul etmiyordu.

Nebîliğin on birinci senesindeydi ki, Akabe civarında bir topluluğa rastladı. Bunlar, Medîne'de oturan Hazreclilerden idi. Hazreclilerle Hâşimîler arasında ise akrabalık vardı.

Hz. Peygamber, onlara konuşup sohbet etmek teklifinde bulundu. Hep beraberce oturdular. Rasûlullah Efendimiz, onlara biraz Kur'ân okudu, vaaz ve nasîhat ederek İslâm dinini teklif etti. Hazrecliler, Medîne'de bulunan Yahudîlerden işitmişlerdi ki, âhir zamanda İsmâîloğulları'ndan bir peygamber gelecek. Onlar, Yahudilerle olan münasebetleri yüzünden semâvî dinler ve Allah'ın birliği hakkında bir dereceye kadar bilgileri de vardı. Bundan dolayı Hz. Peygamber kendilerine İslâm dinini teklif ettiği zaman birbirlerinin yüzlerine baktılar. Bu teklif, daha önce işitmiş olduklarını doğruluyordu. Kendi aralarında biraz görüşüp konuştuktan sonra İslâm dinini kabul ettiler. İşte ilk Ensâr bu şerefli kişilerdir.

[Es'ad b. Zürâre, Rafi', Avf, Kutbe, Ukbe, Hâris.[86] Allah onların hepsinden razı olsun]. Bu saygın kişiler, hacdan sonra Medîne'ye döndükten sonra İslâm dinini yaymaya gayret ettiler. Hazreclilerden çok kimse İslâm dinini kabul ettiği gibi Medîne'de oturan ve Hazrec kabilesi ile akraba olan Evs kabilesi arasında da din yayıldı.

Bir sene sonra Es'ad b. Zürâre ve arkadaşları ile birlikte, bunlara ilave olarak birtakım Hazrecliler ve Evs kabilesinden iki kişi geldi ve yine Akabe'de Hz. Peygamber ile buluşup görüşerek biat ettiler. Yine bu sene içindeydi ki, İslâm dininin hikemî/felsefî kısmında çok önemli bir yeri olan "Mi'râc" olayı meydana geldi.

Bu mesele hakkında ayrı bir bölüm ayırmayı uygun ve gerekli görüyoruz.

---

86 Bu isim "Câbir" olmalı. (edt.)

YEDİNCİ KONU: PEYGAMBERİMİZİN Mİ'RÂCI

Mi'râc Hakkında İki Fikir: Maddî ve Manevî - İttisal ve Fenâfillah - Hazerât-ı Hamse (Beş Duyu) Nüsha-i Kübrâ Muhammed'in Hakikati Mi'râc'ın Hakikati

1- Mi'râc Hakkında İki Fikir: Maddî ve Manevî

İslâm gelenek ve rivayetleri, şerîatın zâhirî lisanıyla, mi'râcı şu şekilde kaydetmiştir:

Bir gece, Cebrâîl geldi; Hz. Peygamber'i Burak adı verilen bir hayvana bindirdi; onu Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya götürdü. Orada peygamberlerin ruhlarına imam oldu ve semalara yükseldi. Sidretü'l-Müntehâ'ya kadar Cibrîl'in refakatiyle gitti; Burak ve Cibrîl orada kaldı; kendisi aşk Refrefine binerek Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna vardı. Allah'ın cemâlini müşâhade etti ve yüce kelâmını işitti. Ve yine o gece geri döndü.

İşte zâhirî/görünen şekliyle Mi'râc gelenek ve rivayetleri bundan ibarettir. Bununla beraber Peygamberimizin ashâbının hepsi, Mi'râc'ın cismânî/bedenle ve maddî olduğunu kabul etmiyorlar. Âişe ile beraber bazı ashâb, Mi'râc'ın niteliğinin manevî bir şey olduğuna inanmaktadırlar. Bu fikre taraftar olanların çok makul delilleri varsa da biz bu meseleyi bütün içerik ve açıklığıyla muhâkeme etmek istiyoruz.

Mi'râc'ın niteliğinin sıradan halka göre ve cismânî şeklinde anlaşılması, İslâm'ın gerçek akîdelerine tamamıyla aykırıdır. Eğer İslâm'ın esası, müşebbihe veya mücesseme (Allah'ın varlığını insana benzeten veya ona cismâniyet atfeden bâtıl mezhepler) fikirlerini kabul etseydi, öyle bir anlayışa bir dereceye kadar müsamaha edilebilirdi.

Velev amiyâne olmasa bile, cismânî/bedenle yapılan Mi'râc'ın zâhirî/görünen manasıyla anlaşılması, İslâm'ın hakikati ile bağdaştırılamayacak birtakım birbirine zıt ve çelişkili fikirleri içermektedir.

Bundan dolayı her şeyden önce, Mi'râc'ın niteliği ile ilgili sembol ve benzetmeler ile manaların ifade ettikleri gerçekleri birbirinden ayırmak gerekir ki, bu da ancak olayı analiz etmekle mümkün olur.

2- İttisâl ve Fenâfillah

Mi'râc'la ilgili üç faktör vardır: Hz. Peygamber, Burak, Cibrîl. Burak; sürat ve letâfet manalarının sembolü ve teşbihi olması bakımından "rûhâniyet"ten ibaret kalır. Hz. Peygamber, *"Kendi rûhâniyetine binerek yükseldi."* şekli ortaya çıkar.

Cibrîl [ğâbir-cebr-îl. Allah'ın kuvveti, Allah'ın kudreti], geleceği kavrayan aklın bütün mertebelerini toplayan bir "melekiyet" olup, görünme ve belirme sahası hakikat-i Muhammediyye'nin gönül arşının çerçevesi ise de, sayısız şekillere benzeyerek çeşitli sûretlere bürünebilir.

Öyleyse hakikat lisanıyla Nebî'nin mi'râcı şu şekilde ifade edilir: *"Geleceği kavrayan küllî aklın yol göstermesiyle rûhâniyet burakına bindi, cismâniyetinden ve dünyaya ait bağlardan soyutlanarak maneviyât göklerine, varlık tabakalarına doğru yükseldi. Makulât âleminin sınırı olan Sidretü'l-Müntehâ'ya kadar Cibrîl ve Burak ile yol aldı."*

Şimdi de Refref meselesi kalıyor. Refref, tam aşk sûretiyle görünür hâle gelen soyut duygu, yani sır denilen durumdur. Bu duruma vuslat[87] erbâbı, akıl adını vermiyor. Zira bu makamda ilim ve malum (bilmek ile bilinen) ayrı değildir ki, akıl ve mâkulün (akıl ile aklın kavradığı şeyin) birbirinden ayrılması mümkün olsun. Sır durumunun, mutlak fenâ'dan farkı ise, soyut hale gelmiş cezbeye kapılma duygusunun belirli olmayan bir sûrette hissedilmiş olmasından ötürüdür. Bu, yüce perdelerin en incesi olup onun da yakılmasıyla "Hû bilâ Hû" ve mutlak fenâ denilen, bilinmesi ve hissedilmesi mümkün olmayan halet kalır. İşte Mi'râc denilen yüce hikmete bu açıdan bakıldığı zaman, Âişe ve bazı ashâbın ne derece haklı olduğuna ve Mi'râc'ın rûhânî bir nitelik taşıdığına şüphe kalmaz.

Bununla beraber cismânî/bedenle olduğunu, ancak müşâhadenin mana gözü ile meydana geldiğini söyleyen bir çoğunluk var ki, bu da Mi'râc'ı kıs-

87 Rûhen Hakk'la bağlantı halinde olup kendinden geçmek ve sevgiliye kavuşmak demektir. (edt.)

men cismanî ve kısmen rûhânî/ruhla olduğunu kabul etmek anlamına gelir.

Cisim denilen şeyin, cismâniyet (cisme bürünme) halinin hangi bakış açısına göre olursa olsun tarifi ile haşir ve neşir durumlarında cismâniyete verilen ve şerîat ile hakîkat tarafından kabul edilen mana etraflıca düşünülürse, Mi'râc'ın hakikatinin rûhânî olduğuna hiç şüphe kalmaz. İslâm dininin bin bir türlü tenkit ve iftiralara hedef olduğu şu dönemlerde, bâtıl ve şüpheli sözlere, özellikle bilim ve felsefeyle bağdaştırılması ve savunulması mümkün olmayan ve İslâm hikmeti ile de birlikte yürümeyen ictihâdlara her ne pahasına olursa olsun inanılmasına İslâm'ın gereği imiş gibi özel bir nitelik vermemek gerekir.

Mi'râc'ın "cismânî" olduğuna inanan selefin iyi niyet ve güzel imanından şüphe edilemez; fakat bu fikrin Kur'ân'ın rûhuna ve İslâm'ın hakikatine tamamen aykırı olduğundan da şüphe yoktur; belki bu düşünce, "vahdet-i vücûd"la[88], "ahadiyyet (birlik)–vâhidiyyet (teklik)[89]", karşılıklı eşitlik ve tevil edilebilen bir misâl ile yorumlanabilirse o zaman Kur'ân'ın rûhuna ve İslâm'ın hakîkatine uygun hale gelebilir.

Böyle olmadığı halde cismânî bir Mi'râc'a inanmak, İslâm'ın temel akîdelerini altüst etmek olur. Ve ondan sonra geriye kalacak İslâm şekline, değil dâhiler, hakîmler; hatta kuvvetli akla sahip ve ince düşünen her adam haklı olarak itiraz edebilir.

Yukarıda naklettiğimiz safça ve temiz kalplilikle ortaya atılan bir cismânî Mi'râc fikri, gerek tenzîh ve gerekse tevhîd fikirlerine aykırıdır. Böyle bir fikrin zarûrî neticesi ise "müşebbihe" ve "müşahhasa" mezhebi ile alelâde bir "Ademperestlik/İnsanbiçimcilik/Antropomorfizm" olur.

3- Muhammed'in Hakîkati ve Mi'râc'ın Hakikati

Dinimize hizmet eden selefe (geçmiş âlimlere) saygı duyarız; fakat bu saygı, hakikate, Nebî'ye, dine karşı duymak zorunda olduğumuz saygının üstünde olmamalıdır. Kaldı ki, cismânî Mi'râc'a itikatta ısrar etmek, zarurî olarak gerçeğin feda edilmesi anlamına gelmektedir. Daha fazla açıklamaya girişmeden önce, gerek şuhûd[90] ve hikmet erbâbından olsun, gerekse

88 Vahdet-i vücûd, Allah'tan başka varlık olmadığının idrâk ve şuûruna sahip olmak ve bilmek, demektir. (edt.)

89 Ahadiyyet ve vâhidiyyet terimleri arasındaki fark için bkz. İmâm Gazâlî, İki Madnûn, çev. D. Sâbit Ünal, İzmir, 1988, s. 18-20. (edt.)

90 Hakk'ı Hakk aracılığıyla görmektir. (edt.)

kelâmcı ve mantıkçılardan olsun, araştırmacıların hepsi tarafından sözü kabul edilen İmam Gazâlî'nin gerçek *"Kitâb Madnûn"* adlı eserinden şu kısmı genelin dikkatine sunuyoruz:

"Fasıl: Rasûlullah (s.a.v.)'ın 'Beni rüyada gören kimse, gerçekten beni görmüş olur. Çünkü şeytan benim şeklime giremez.'[91] sözlerinin manası nedir?

Denilmiştir ki: Bu söze şundan başka verilecek bir anlam yoktur: O kimsenin gördüğü şey, gerçekte Rasûlullah'ın nasıl olduğunun bilinmesinde bir vasıtadır. Çünkü nübüvvetin cevheri, özü, yani Rasûlullah Efendimizin vefâtından sonra geriye kalan mukaddes ruh, renkten, şekilden ve sûretten münezzehtir.

Ne var ki, Rasûlullah Efendimizin ümmetince bilinip tanınması, renk, şekil ve sûrete sahip gerçek bir misâl vasıtasıyla olacaktır. Nübüvvet cevheri bunlardan münezzeh olsa bile böyle olması doğrudur.

İşte Allah'ın zâtı da böyledir. O da şekilden ve sûretten münezzehtir. Ne var ki, kul, O'nu nûr ve diğer güzel sûretlerle hissedilebilen bir misâl vasıtasıyla tanıyıp bilmektedir. Bu gördüğü de şekli, rengi ve sûreti olmayan manevî ve hakikî cemâlin bir misâli olabilir. Böylece görülen bu misâl doğru ve gerçek olduğu gibi görünmeyeni tanınmaya da bir vasıtadır. Gören kimse, 'Ben rüyamda Allah'ı gördüm.' dese, bunun manası 'Ben onun zâtını gördüm.' demek değildir. Nitekim bir kimse, 'Ben Nebi'yî gördüm.' dediği zaman bunun manası 'Onun rûhunun zâtını ve şahsının zâtını gördüm.' demek değildir. Belki onun bir misâlini gördüm demektir.

Burada şöyle bir şey söylenebilir:

'Nebî'nin bir misli/benzeri vardır; fakat Allâh-u Teâlâ'nın bir misli/benzeri yoktur.'

Buna cevap olarak deriz ki:

'Bu, misil ile misâl arasındaki farkı bilmemekten ileri gelir. Gerçekten misâl misilden ibaret değildir. Çünkü misil, bütün sıfatlarda eşitlikten ibarettir; fakat misâl ise bunlarda eşitliği gerektirmez.

Akıl bir mana olduğu için hakikatte mevcut olan misâlinden başkası onu temsil edemez. Bunun için ben, güneşi misâl olarak vereceğim. Çün-

91 Buhârî, Sahîh, nşr. M. el-Boğa, Beyrut, 1407/1987, I, 52, V, 2290; Müslim, Sahîh, nşr. M. F. Abdülbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, IV, 1775. (edt.)

kü bir noktada ikisi arasında bir ilişki vardır. Duyu ile kavranabilen şeyler güneşin nûru ve ışığı ile açılıp meydana çıkar, akılla kavranabilen şeyler de akılla açılıp meydana çıkar. Bu kadar münasebet yeterlidir.

Misâl olarak rüyada sultan, güneşle; vezir ise ay ile temsil edilir. Halbuki sûreti ve manasıyla ne sultan güneşin bir benzeridir, ne de vezîr ayın bir benzeridir.

Ancak sultan her şeyi istilâ ettiği ve emri her yerde geçerli olduğu için burada onun güneşe benzetilmesi uygun düşmüştür. Ay ise, aydınlığı vermek hususunda Güneş'le Yer arasında bir aracıdır. Nitekim vezîr de, adâlet nûrunu sultan ile tebaa arasında yaydığından kendisi ay sûretinde temsil edilmiştir. Aynı şekilde Ay da, nûru yaymakta Güneş'le Yer arasında bir vasıtadır.'

Şimdi şu anlatılacak olan da bir misâl olup misil değildir. Allah-u Teâlâ buyurdu ki:

'Allah, göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun meseli (benzeri) içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir...[92]

Bu durumda Allah'ın nûru ile kristal fanus, kandillik, ağaç ve zeytinyağı arasında nasıl bir benzerlik olabilir? Başka bir yerde Allah buyuruyor ki:

'Gökten bir su indirdi de vadiler kendi ölçüsünde su ile dolup çağladı. Bu sel üste çıkan köpüğü yüklenip götürdü. Süs veya (diğer) eşya yapmak için ateşte erittikleri madenlerde de böyle bir köpük vardır. İşte Allah, Hakk ile bâtılı böyle bir benzetme ile anlatır. Köpük yok olup gider. İnsanlara yararlı olan ise yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller verir.[93]

Bütün bunlar birer mesel (benzerlik) olarak anlatıldı. Kur'ân'ın kadîm bir sıfatı vardır. Onun bir misli (benzeri) de yoktur. Su onun için nasıl bir misil/benzer olabilir?

Nice rüyalar vardır ki, Rasûlullah Efendimiz hazretlerine anlatılmış olup hepsi de yukarıda zikredilen cinstendir. Meselâ süt görüldüğü zaman 'İslâm demektir.' diye buyurmuşlar, ip görüldüğü zaman da 'Kur'ân demektir.' diye buyurmuşlardır. Bunların örnekleri sayılamayacak kadar çoktur.

---

92 Nûr Sûresi, 24/35.

93 Ra'd Sûresi, 13/17

Halbuki sütle İslâm arasında bir benzerlik olmadığı gibi iple Kur'ân arasında da bir benzerlik yoktur. Ancak şöyle bir münasebet vardır: Kurtulmak için ipe yapışılır; süt ise zâhirî/görünen hayatın gıdasıdır. İslâm da bâtinî/manevî hayatın gıdasıdır.

Bütün bu anlatılanlar misâldir, misil değildir. Bunların da bir misli yoktur. Allâh-u Teâlâ'nın da bir misli yoktur. Ancak misâl, Allah-u Teâlâ'nın makul (akılla kavranabilir) sıfatları ile ilgili bağıntılar için câiz olur. Biz, Allâh-u Teâlâ'nın eşyayı nasıl yarattığını, onları nasıl bildiğini, onu nasıl irade ettiğini (dilediğini), nasıl konuştuğunu, kendi kendine sözü nasıl meydana getirdiğini anlamak istediğimiz zaman bizim için bunların benzeri insandır. Şayet insan, bu anlatılan sıfatları kendi nefsinde görüp anlamasaydı, Allah için de onları birer örnek olarak anlayamazdı.

Allah hakkında misâl getirmek caizdir, ama misil bâtıldır. Şunun için ki: Misâl, bir şeyin açıklamasıdır; misil ise o şeyin aynıdır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir:

'Sizin burada anlattıklarınız şu manaya gelir ki: Allah rüyada görülmez. Hatta Rasûlullah da rüyada görülmez. Görülen ise onun bir misâli olup aynı değildir. Bu takdirde Rasûlullah Efendimizin: (Beni rüyada gören, gerçekte beni görmüş.) olur sözünün manası nedir?'

'Bunun manası: (Sanki beni görmüş gibidir, misâl âleminde benden duyduğunu da sanki gerçekten benden duymuş gibidir.) demektir.'

Yukarıdaki soruya cevap olarak deriz ki:

'İşte (Allah'ı rüyada gördüm.) diyen kimsenin kastettiği anlam budur. Yani bu şahıs, başka şekilde değil, rüyada gördüm, demeyi kast etmektedir. Yoksa onun kastı (Allah'ı gerçekte olduğu gibi zât olarak gördüm.) demekse bu olmaz. Zira üzerinde fikir birliği bulunan görüş odur ki, Allah'ın zâtı ve Rasûlullah'ın zâtı görülemez. Ancak rüyada bir misal görüp de onu Allah'ın zâtı ve Rasûlullah'ın zâtı olarak itikad ederse bu câizdir.'

Birçok rüyada görüldüğü halde, böyle bir şey nasıl inkâr edilir? Bir kişinin kendisi görmemiş olsa bile görenlerden bir grup tevatür halinde anlatmışlardır. Ancak inanılan misâl doğru olabileceği gibi yalan da olabilir. Eğer bu doğru ise şu anlama gelir: Allah, bu tür rüyayı gören kimse ile Rasûlullah arasında bazı işleri bildirmek için onu bir aracı olarak kullanmıştır. Allah'ın kudretinde de kendi ile kulu arasında buna benzer bir va-

sıta yaratılır ve onunla o kimse gerçeğe ulaştırılır. Nitekim böyle şey vardır ve inkârı da mümkün değildir.

Burada şöyle bir şey sorulabilir:

'Nebî (a.s.)'yi görmek caiz olduğuna göre bu cevaz mutlak olur, yani hiç bir kayda bağlı olmaz. Halbuki Allah hakkında böyle mutlak olarak görme cevazı yoktur. Onun için gelen izin ne ise o kadar değil midir?'

Buna cevap olarak deriz ki:

'Bu hususta mutlak manada izin gelmiştir. Çünkü Rasûlullah Efendimiz hazretleri buyurmuşlardır ki; (Ben, Rabbimi en güzel sûrette gördüm.)[94] *Bu hadis, Allah'ın sûrete ve şekle sahip olduğunu ortaya koyan rivayetlerden biridir. Nitekim buyurulmuştur ki: (Allah, Âdem'i kendi sûreti üzere yarattı.)*[95] *Ne var ki, burada sûretten murad, zât sûreti değildir. Çünkü misâl yolu ile tecellî etmesinin/görünmesinin dışında zâtın hiçbir sûreti yoktur. Tıpkı Cebrâîl (a.s.)'ın Dıhyetü'l-Kelbî sûretinde ve daha başka sûretlerde geldiği gibi. Rasûlullah Efendimiz onu bu sûretlerde defalarca görmüştür. Fakat hakikî sûretinde ancak iki kere görmüştür.*

Cibrîl (a.s.)'in, Dıhyetü'l-Kelbî sûretinde görünmesi, Cibrîl'in zâtı Dıhyetü'l-Kelbî'nin zâtına dönüşmüştür, anlamına gelmez. Bunun anlamı şudur: Cebrâîl, Rasûlullah Efendimize o sûrette misâl olarak gözükmüş ve kendisine yapacağı vahyi de o sûrette yapmıştır. Nitekim Cibrîl'in bir şekilde görünmesi manasında şu âyet-i kerime vardır:

'Ona (Meryem'e) düzgün bir insan şekline girerek göründü.[96]

Bu görünme şekillerinde Cebrâîl'de bir değişim ve dönüşüm olmayıp, kendi hakikati ve sıfatı üzere kaldığına göre, ister uykuda isterse uyanık halde olsun, Allah hakkında haydi haydi böyle bir şey olamaz.

Bu durum, bir haber olarak herhangi bir kayda bağlı olmaksızın Allah'ın görülebileceğini bildirir. Bu ıtlak (bir kayda bağlı olmama hâli), seleften gelmiştir. Hatta bu hususta rivayetler ve haberler ve hadisler de nakledilmiştir.'

Böyle bir ıtlak yapılmasa da biz, Allah'ın görülmesi ile ilgili gelen her lafza, doğru lafız olması şartıyla, cevaz veririz. Buna bir engel yoktur, ha-

---

94 Dârimî, Sünen, nşr. F. Ahmed Zemerli-H. es-Seb' el-Alemî, Beyrut, 1407, II, 170; Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, nşr. H. Abdülmecîd es-Selefî, Musul, 1404/1983, I, 317.(edt.)

95 Buhârî, a.g.e., V, 2299; Müslim, a.g.e., IV, 2017.(edt.)

96 Meryem Sûresi, 19/17.

ram da değildir. Ancak dinleyeni hataya düşürmemesi de şarttır. Bu gibi sözler, dillerde çok dolaşıp durduğundan zâtın görüldüğü vehmi verilmemelidir. Faraza bir kimse diğerine görüşünü anlatırken gerçeğe aykırı bir şey anlaşılması korkusu varsa, düşüncesini mutlak olarak söylemesi doğru olmaz, manasını da açıklaması gerekir. Nitekim 'Biz Allah'ı seviyoruz, O'nu özlüyoruz.' deriz. Böyle demekle ona kavuşmayı istediğimizi anlatırız.

Nitekim bu mutlak kullanımdan hareketle bazı kimselerin bozuk hayallere kapıldıkları anlatıldı. Ancak çoğu kimse bozuk hayallere kapılmadan onun manasını kendi anlamıyla anlarlar. Onun için mutlak olarak anlatışlarda muhatabın haline bakmak gerekir. Bazı zaman olur ki, anlatılanı açıklamaya, bir tefsire ihtiyaç kalmaz. Bazen de bir kapalılık ve anlaşmazlık varsa manayı açıklamak gerekir.

Allah'ın zâtının görülemeyeceği manası üzerinde ittifak meydana geldikten sonra, değişik görüşler arasındaki farklılık artık sadece lâfızda kalır. Bu durumda görülen şey, bir misâldir. Allah'la ilgili bir misâl getirmeyi ihtimal dışı görmek ise hatadır. Aksine biz, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili misâller getiriyoruz ve O'nun zâtını bir misli (eş ve dengi) olmaktan tenzîh ediyoruz; ama misâlden tenzîh etmiyoruz."[97]

İmam Gazâlî'nin şu haklı sözlerindeki ince hikmetleri sade bir dile naklederek değerlendirmelerimizi sürdürelim. Allah'ın varlığını hakikat bakımından tahlil etmek mümkün değildir. Ahadiyyette karşılaştırmak, mukayese ve muhâkeme etmek mümkün olamaz. Fakat manasını belirtme açısından tahlil etmek mümkündür. Hatta iman ve irfan bu tahlilden başka bir şey değildir. Demek ki, şu açıklamalar hep Allah'ı tanımak amacıyla olup hakikatiyle ilgili değildir; çünkü zâta ait hakikat dedikodunun kapsam alanı dışındadır.

Zâta ait hakikat, ıtlaktır; her türlü belirleme ve sınırlamadan münezzehtir. Vasıflar ve sıfatlar bu durumda yok olmuş olup açıkça meydana çıkmış ve belirli hale gelmiş değildir. Zâtın ıtlakını ne düşünmek, ne tasavvur etmek, ne de görmek, ne de marifet (tanımak) manasıyla bilmek mümkün değildir.

İlâhî tecellîler, taayyün-i evvel (ilk görünüş, beliriş) ile başlar ki, bu, vâhidiyyet halidir. Fakat ilâhî vâhidiyyet, büyüklük okyanusu ve yücelik de-

97 İmâm Gazâlî, a.g.e., s.11-18. (edt.)

nizidir. Vâhidiyyet adını alan varlık ummanı, sonsuz ve sınırsızdır. Sonsuzun sonluya sığabileceğini iddia etmek, çelişkili bir iddiadır.

İlâhî vâhidiyyet, bütün olayları ve görünüşleri kapsar. Fakat sonsuz bir yücelik okyanusunun dalgaları da sonsuz olacağından bütün olayları ve görünüşleri detaylarıyla görmek meselesi, olduğu gibi vâhidiyyet görmek meselesidir.

Bir insan, cismâniyeti bakımından yücelik okyanusunu görebilir mi? Bu soru tamamen önceki soruyla aynıdır. Rûhu ve rûhâniyeti bakımından ve bâtınî duygularıyla evet, görebilir. Çünkü bu durumda yücelik okyanusunun harfleri bir nokta-i kibriyâ (en büyüklük vasfını kaplayan bir nokta)dır. Bu nokta ise "Hakîkat-i Muhammediyye"dir ki, her şahsın hakikati demektir. Böyle bir görüş, bir tevhîd zevkidir.

Bu hikmetten dolayıdır ki, böyle bir rüyeti/görmeyi *"Kendi kendini görür."* cümlesiyle ifade etmişlerdir. Böyle bir rüyet genellikle kabul edilip bilinen rüyete göre "adem-i rüyet (görmemek)" demektir!

Şu halde rüyet meselesi için "tecellî ve misâl" kalıyor. İmam Gazâlî'nin ileri sürdüğü fikirler de bundan ibarettir.

"Cenâb-ı Hakk göklerin nûrudur." dediğimiz zaman, bir misâl karşısında bulunuyoruz; bir misil değil. Tenzihleri başka şekilde anlayamayız. Bu tenzîh düşüncesi, ya hisle kavranabilen ve var olan şeylerden bir şeye teşbih ile veyahut da aklî bir temsil ve anlaşılması mümkün bir misâl ile anlaşılabilir.

Bütün ilâhî vasıflar ve fiilleri ancak bu misâl imkânı ile hakikate en yakın bir sûrette biliriz. Fakat misâl ile misil ve özellikle "teşbîh ve şebîh (benzetme ve bir şeyin benzeri)" arasındaki büyük farkı birbirinden ayırmamız gerekir. Eğer böyle bir ayırımı yapamazsak, İslâmiyet'ten uzaklaşmış, hatalara düşmüş oluruz.

Rasûlullah Efendimiz hazretlerinin, *"Rabbimi en güzel sûrette gördüm."* ve benzeri hadisleri, İmam Ali'nin, *"Görmediğim bir Rabbe ibâdet etmem."* nüktesi, tecellî ve misâl keyfiyetini beyan eder. İslâm hikmetinin küllî kaidelerindendir ki:

"Cenâb-ı Hakk, bir kuluna aynı tecellî ile iki kere tecellî etmez ve bir kula ettiği tecellî ile diğerine tecellî eylemez."

Bu küllî kaide, mutlak ve sonsuz olma fikirlerinin esasa ait vahdetidir

ki, bütün hikmetin en yüce noktasıdır. Bütün bu hakikatleri muhâkeme ölçüsüne vurduğumuz takdirde anlarız ki, Nebî'nin Mi'râcı: "Var olan şeylerin hepsini ve varlığın görünüşlerini seyr, en mükemmel misâl ile tecellîye mazhar olma, aşkın taşkınlığı ile ahadiyyetin ıtlakında istiğrak" gibi üç önemli noktayı içine almaktadır.

Bu ise maddî ve cismânî bir keyfiyet değil, maddîlikle manevîliği kendinde toplayan "rûhânî" bir keyfiyettir. Mi'râc'ın bu hakikî şekline ne bilim bakımından ve ne de hikmet bakımından herhangi bir türlü itiraz ileri sürülmesi mümkün değildir. Sıradan halk, Mi'râc'ın hakikatini anlayabilmek için bu uzun analizleri detaylarıyla bilemez ve elinden gelmez. Fakat onlara Mi'râc'ın rûhânî bir keyfiyet olduğunu telkin etmek yeterlidir.

Mi'râc'ın cismâniyete ait olduğunu kabule yönelten sebeplere gelince: Bu hususta ki sebepler pek çok olmakla beraber, en önemlileri teşbihlerin ve teşbîh düşüncesinin ağır basması, âlem ve maddî varlık hakkındaki bilgilerin eksikliğidir. Fakat kâmil ashâb ve bütün ârifler, mi'râcın hakikatini hakkıyla bilmişler, anlamışlar ve hatta seyr u sülûk (tasavvuf mesleklerinden birine girmek sûretiyle rûhen gelişerek manevî erginlik kazanma) sayesinde her birisi tecellîsi derecesinde müşâhade etmişler ve görmüşlerdir.

SEKİZİNCİ KONU: HİCRETTEN İRTİHÂLE KADAR[98]

Hicret - Mescidin Yapılması ve Kardeşlik Sistemi - Münâfıklar - Peygamber'in Savaşları - Mekke'nin Fethi - Veda Haccı - Peygamber'in İrtihâli

1- Hicret

Hz. Peygamber'in nebîliğinin on üçüncü senesi, hac mevsiminde Mekke'ye, Medîne'den yetmiş üç erkek ve iki kadın geldi. Onlar, Hz. Peygamber ile buluştular ve Medîne'ye hicret konusunda konuştular. Hz. Peygamber'i kendi canları, çoluk ve çocukları gibi korumaya söz verdiler. Rasûlullah Efendimiz, bundan sonra ashâba hicret izni verdi ve ashab birer birer göç ettiler. Mekke'de Peygamberimizin kendisi ile İmam Ali ve Ebû Bekir es-Sıddîk kalmışlardı.

Medînelilerden büyük bir kalabalığın İslâm'a girmesi, Peygamber Efendimizin ashâbının oraya göç etmesi ve Medîne'nin İslâm'ın merkezi olma özelliğini göstermesi Kureyş'i son derece şaşırttı ve korkuttu. Bu hal onlar için beklenmedik ve ansızın inen bir darbe idi. Fakat her düşüncenin üstünde ve Kureyş için ölüm kalım meselesi hükmünde bir husus daha vardı ki, o da Medîne'nin, Mekke ile Şam arasında hâkim bir nokta olması idi. Kureyş eşrâfı ticâretle uğraştıklarından, Medîne Müslümanların eline geçtiği takdirde artık Şam ile serbestçe ticâret yapılmasının imkânı kalmayacaktı.

---

98 Eserin orijinalinde bu konu "Dokuzuncu Konu" olarak verilmiştir. Ancak bundan önce verilen "Yedinci Konu"yu dikkate aldığımız zaman, sıralamaya riâyet ederek biz bu konuyu "Sekizinci Konu" olarak verdik. Ayrıca bu konunun alt başlıklarından olan "Mekke'nin Fethi", "Veda Haccı" ve "Peygamber'in İrtihâli" ile bilgiler burada detaylı olarak aktarılmamış, sadece "Mekke'nin Fethi"nden bir kelime ile bahsedilmiştir. Diğer konular ise yine çok kısa olarak ileriki bölümlerde ele alınmıştır. (edt.)

Bundan dolayı artık şu İslâm tehlikesine bir son vermek üzere Kureyş'in danışma meclisi olan Dâru'n-Nedve'de toplandılar. Ve İslâm'ı nasıl mahvedebileceklerini müzakere etmeye koyuldular.

Herkes bir görüş ileri sürdü. Kimisi Hz. Peygamber'in hapsini, kimisi sürülmesini uygun görüyordu.

En sağlam görüş sahibi olan Ebû Cehil, bu fikirlerin hiçbirisini uygun bulmadı, en kestirme yol olmak üzere Hz. Peygamber'in katlini teklif etti. Öldürmenin sorumluluğu bütün Kureyş'e ait olması ve Hâşimoğulları'nı diyet kabul etmeye zorlamak için her kabileden birer adam seçtiler. Bu kötü kimseler, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Hakem, Ebû Leheb vesâire gibi reislerin emri altında olarak Peygamber Efendimizin saadetli evini muhâsara altına aldılar. Hz. Peygamber, Allah tarafından bundan haberdar edildi ve Medîne'ye hicrete izin verildi.

Hz. Peygamber, İmam Ali'yi çağırdı, sahiplerine verilmek üzere kendisine bazı emanetler ve eşya verdi ve:

"Ey Ali! Ben Medîne'ye gidiyorum, bu emanetleri yerlerine ver, sonra sen de Medîne'ye gel. Fakat şimdi yatağıma yat ki, müşrikler beni yatıyor sansınlar." dedi

Ali, Hz. Peygamber'in yeşil hırkasına bürünüp yattı. Hz. Peygamber, müşrikler tarafından görülemeyerek saadetli evinden çıktı; o geceyi, tarihin kaydedemediği bir zâtın[99] evinde geçirdi.

Kureyşliler, aldandıklarını fark ettiler, yatakta yatanın Ali olduğunu anladılar. Hiddetlerinden çıldırayazdılar. Mekke'yi altüst ederek arayıp taradılar, fakat Nebî'den haber alamadılar. Onun üzerine bulana yüz deve vaad ettiler. Tabiî olarak ne kadar yaramaz adam varsa Hz. Peygamber'i ele geçirmek ve yüz deveyi kazanmak hayaliyle Mekke civarına yayıldılar.

Hz. Peygamber, ortadan kaybolmasının ertesi günü öğle vakti Ebû Bekir es-Sıddîk'in evine gitti ve o gece her ikisi birlikte Mekke'den çıktılar. Sevr Dağı'nda, bir mağarada gizlendiler. Kureyş, mağaranın kapısına kadar gelmişken, Allah tarafından korunan Nebî ile mağara arkadaşının orada olduğunu keşfedemediler. Hz. Peygamber ve es-Sıddîk, mağarada üç gün kaldılar. Es-Sıddîk'in oğlu ve onun kadar sâdık ve temiz yaratılışlı

---

99 Bu zâtın kim olduğu açıklanmamış ve tarih tarafından tesbit edilmemiş ise de, Ehl-i Beyt'ten nakledilen özel rivâyetlerde bu ismin belirtildiğini işittim.

olan Abdullah geceleri gelir, Hz. Peygamber'e haber getirirdi. Sonra kılavuzları develerini getirdi. Develerine binip Medîne'ye doğru yola koyuldular. Arkalarından Sürâka adlı pehlivan yetişti, fakat başka bir bölümden bildiğimiz gibi Hz. Peygamber'i yakalama düşüncesinden vazgeçmek zorunda kaldı.

Rasûl-i Ekrem'in Mekke'den çıktığı Medîne'de duyulmuştu. Medîneliler onu üç-dört gün beklediler. Bir pazartesi günü idi ki, Peygamber Efendimizin oraya ulaşacağı ümidiyle yine Medîne dışına çıkmışlardı. Fakat sıcak basıncaya kadar gelen giden olmadığından şehre geri dönmüşlerdi. Bugün çok sıcak bir gündü. Medîne'de dam üzerine çıkmış olan bir Yahudi kızı, uzak mesafeden Hz. Peygamber'i gördü, Müslümanlara müjdeledi.

Peygamberimizin ashâbı sevinç ve memnuniyetin verdiği şevk ve heyecanla onu karşılamaya koştular, Medîne'ye bir saat uzaklıkta olan Kuba köyünde ona kavuştular. Peygamber Efendimiz çok yorgundu. Orada üç gün geceledi ve Kuba Mescidi'ni inşa etti.

Hz. Peygamber henüz Kuba'da iken Ali de yetişti. Cuma günü idi ki, Rasûlullah Efendimiz devesine bindi, Medîne'ye yöneldi. Beraberinde büyük sahabilerden yüz kişi vardı.

Hz. Peygamber, Medîne civarında bir vadiye uğradı, orada cumayı kıldı, bir hutbe okudu ki, bu Peygamber Efendimizin ilk hutbesidir.

Hz. Peygamber'in Medîne'ye ulaştığı gün, dünyanın en büyük ve en önemli bir inkılâbının bir başarı dönemine girdiğini müjdeleyen büyük bir gündü.

Dost ve düşmanlar Medîne dışına koşuyor, sokakları dolduruyordu. Neccâr'ın kızları, şu ünlü ve zarif kasideyi makamla söylüyorlardı:

"Öyle bir ay doğdu ki, bizim üzerimize, bütün aylar örtülüp gizlendi ondan dolayı."

Defler çalarak Peygamber Efendimizin ayak basması hürmetine şenlikler yapıyorlardı.

Medîne çocukları sokaklarda çağrışıyor ve *"Rasûlullah geldi!"* nağmesiyle sevinçlerini ilân ediyorlardı.

2- Mescidin Yapılması ve Kardeşlik Sistemi

Peygamber Efendimiz, ineceği yeri tayin etmedi, sahabelerden birini

tercih ederek diğerlerini mahzun etme yoluna gitmedi. Seçimi devesinin içgüdüsüne bıraktı. Hayvan, boş bir arsada çöktü, yine kalktı; Ebû Eyyûb (Hâlid b. Zeyd) el-Ensârî'nin evinin önünde çöktü. Sonra tekrar kalkıp eski yerine, gitti ve çöktü.

Hz. Peygamber, Hâlid'e misafir oldu. O gün Medîne halkı gelip ziyaret ettiler. Ziyaretçiler arasında Yahudi din âlimlerinden Abdullah b. Selâm da vardı ve o gün Müslüman oldu.

Hz. Peygamber, devesinin çöktüğü arsayı satın aldı. Kerpiç ve kereste ile bir mescid ve yanında odalar yaptırdı.

Mescidin inşa edilmesi sırasında Hz. Peygamber kendi elleriyle kerpiç taşıyordu! Mescid ve bitişiğindeki ikametgâhın yapılması yedi ay sürdü. Hz. Rasûl, bu müddet zarfında Ebû Eyyûb'un misafiri oldu.

Peygamber Efendimizin özel hayatını ayrı bir bölümde ele alacağımız için, burada genel hayatının kısa ve özlü bir tarihçesiyle yetineceğiz.

Peygamber Efendimizin hicretinin ilk günleri idârî teşkilât, dinî tedrisât ve talimât ile geçti. Hz. Peygamber her gün mescidde, namazların akabinde sahabîleriyle sohbet eder, onların dinî ve sosyal bütün sorunlarını hallederdi.

Arapların sosyal medeniyetleri ve ilmî birikimleri hemen hemen sıfır derecesinde idi. Bundan dolayı her şeyi İslâm dininden ve dinin temsilcisi olan Hz. Peygamber'den bekliyorlardı.

Mescid-i Nebevî, aynı zamanda hem mabed, hem şûrâ meclisi, hem mahkeme ve hem de bir medrese idi.

Azar azar nazil olan Kur'ân ile, ve henüz olayları halledecek âyet nazil olmamışsa ilhamlar ve temyiz kabiliyetleriyle Hz. Rasûl, davaları görür ve sorunları çözerdi.

Putlara tapmakta, karışık dinî ve hikemî/felsefî meselelere karşı son derece ilgisiz davranmakta olan Araplar, İslâm sayesinde büyük bir ilim ve hikmet arzusu hissetmekte ve sonu gelmez sorularla Hz. Rasûl'ü meşgul etmekte idi.

İdare hususuna gelince: Bu bir "Kutsal Başkanlık-Nebevî İdare" idi ki, tarih dilinde buna "Manevî Hükümet - Gouvernement Patriarcal" adı verilir.

Hicretten beri henüz beş-altı ay geçmişken, Muhâcirlerden meydana gelen küçük küçük müfrezeler, kervanlara taarruz için çıkarılmaya başlandı.

İnsanlık sahasında henüz hiçbir uygulaması olmayıp sırf hayâl halinde kalan bazı yüce fikirlerden hareketle, bu müfrezeleri suçlayan eleştirmenler vardır. Her asrın kendine göre birtakım zorlamaları ve sosyal yapının birçok gerekleri vardır. Bundan dolayı tarihî olayları hayalî bir bakış açısından muhâkeme etmek doğru ve haklı olamaz.

Asırlar geliyor, gidiyor; âdet ve ihtiyaçların şekilleri değişiyor, fakat esasta değişen bir şey yok! Bu durumların detaylı bir biçimde muhâkeme edilmesine şu eserin hacmi yeterli değildir. Meselâ Hz. Mûsâ'nın azmini, İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerin gerçekleştirdikleri fetihleri değerlendiren ve hatta bir "katır"ı kutsayan sınıftan olan eleştirmenlerin, İslâm'a isnad edilen iftiraları olağanüstü bir şey gibi kabul ederek şiddetle kınamaları doğru olamaz.

Bazı düşüncelere göre savaşlar, "zarurî olarak tercih edilen durumlardan" sayılabilir. Fakat Peygamber Efendimizin asrından bugüne kadar insanlık ve medeniyet savaşları azaltmaya ve hafifletmeye değil, dehşet ve vahşetini daha da arttırmaya çalışmıştır. Bugün de savaşların ortadan kalkması konusunda ümitlere yer yoktur.

Hicretin ardından meydana gelen düşman üzerine küçük müfrezeler gönderilmesi olayı, bugünkü yaşam tarzına göre muhâkeme edilerek doğru bir hüküm verilemez. Bugün bir düşmana karşı başka şekillerle savunma yapılıyor veyahut karşılık veriliyor. Bununla beraber hangi şeklin, analiz gereğince daha zararlı ve insanlık için daha ağır olduğu soru sorulmaya değer bir noktadır.

Zaman ve zamanımızın sosyal yapısı bakımından uygulanan birçok husus vardır ki, bunları muhâkeme ederken bugünkü zamanı ölçü olarak kabul etmemek ve daha geniş düşünmek gerekir. Meselâ İslâmiyet'in caiz gördüğü kölelik bu kabildendir. Gerçekten geçmiş zamanlarda kölelik ismen değilse bile fiilen her yerde geçerli idi.

Hicretin ikinci senesi Peygamber Efendimiz, Muhâcirlerden altmış kişi ile Medîne'den çıktı. Amacı Benû Damra kabilesini vurmak ve Kureyş'in Şam'dan gelmekte olan bir kervanına yetişmekti. Fakat kervan savuşup gitmiş olduğundan ona yetişemeyip yalnız Benû Damra aşireti itaat altına alınarak dönüldü. Yine bu sene başka bir kervana yetişmek amacıyla çıkıldı. Yine kervana yetişilemedi. Ne var ki, on kadar Muhâcir başka bir küçük kafileye yetişerek eşyayı aldılar.

3- Münâfıklar

Medîne'ye hicretten sonra, İslâm'ın kıblesi Kudüs olmuştu. Bu sene[100] kıble Mekke'ye döndürüldü. Dikkate değer bir noktadır ki, düşman üzerine gönderilen bu ilk müfrezeler hep Muhâcirlerden teşekkül etmekte olup, Ensâr iştirak etmiyordu. Ve henüz gaza ve cihad farz olmamıştı. Gerçekten Ensâr, Peygamber Efendimizin korunmasını taahhüt etmişlerdi; fakat bu ahid, saldırı hareketlerini açıkça gerektirmiyordu. Bununla beraber Ensâr, Muhâcirlerin şevk ve gayretini görerek gazvelere katılma arzusunu açıkça ifade ediyordu. Ensârın arzusunu kırmak için Medîne'de fırıldak çevirenler vardı ki, bunlara münâfıklar denilir. Bunların reisleri Abdullah b. Übey b. Selûl idi. Bu adam, Peygamber Efendimizin hicretinden önce Medîne'de büyük bir nüfûza sahipti. Peygamberimizin hicretinden sonra ise nüfûzunu kaybetmişti; fakat eski dininde kalmayı da çıkarlarına uygun bulmadığından yalandan Müslüman olmuş ve Müslümanlar arasında münâfıklığı yaymayı vazife edinmişti. İslâm, bu adamdan çok zarar görmüştür.

4- Peygamber'in Savaşları

Bu senenin sonunda Peygamber Efendimizin gazvelerinin ilki ve en meşhuru olan Bedir Gazası meydana gelmiştir. İslâm askerlerinin toplamı, altmış dördü Muhâcirlerden olmak üzere, üç yüz beş kişi idi.

Medîne'den çıkılıyorken hedef, Ebû Süfyân'ın Şam'dan getirmekte olduğu büyük bir kervandı. Bu seferde İslâmî hakikatlerden ve az rastlanır sosyal fazîletlerden çok önemli ibretler vardır. Hz. Peygamber, İmam Ali ve Zeyd b. Hârise, "nöbet" ile bir deveye biniyorlardı! Acaba yüce eşitlik fikri için bundan daha etkili ve reel tarihî bir misâl gösterilebilir mi?

Ebû Süfyân ve Amr b. el-Âs, sapa yollardan gidip kervanı kurtarmışlarsa da daha önce Mekke'ye bir adam gönderip yardım istediklerinden Kureyş kervanı kurtarmak için önemli bir güçle yola çıkmıştı. Peygamber Efendimizin emrindeki kuvvet, elli-altmış muhafızlı bir kervanı vurmaya yeterli idi. Halbuki Medîne'ye yürüyen Kureyş ordusu, İslâm askerinden sayıca ve techizat bakımından çok üstün idi. Kervanı takip ederken bu ordunun hücumuna uğramak kaçınılmaz idi. Ancak, Kureyş ordusunun önünden kaçmak ve Medîne'ye öylece dönmek de Müslümanlar için utanç verici bir şeydi.

100 Hicretin 2. yılı. (edt.)

Bununla beraber her işi istişâre ile kararlaştıran genelin rızası ve temâyülleri olmadıkça sadece kendi görüşüyle hiçbir iş görmeyen şânı çok yüce Peygamber Efendimiz, ashâbıyla istişâre etti. Sahâbîlerin bir kısmı, büyük bir ordu ile muharebe edebilecek şekilde hazırlıklarda bulunulmadığını ileri sürdüler ki, realiteye uygun olan da bu idi. Fakat onlar, Medîne'ye böyle bir dönüşün İslâm için ne derece tehlikeli ve öldürücü olduğunu kestiremediler. İleri sürdükleri görüşten Hz. Peygamber gücendi. Ebû Bekir es-Sıddîk ve Fârûk, Peygamber Efendimizin mübârek hatırını hoş edecek sözler sarf etme gereği hissettikleri bir sırada son derece doğru, Rasûlullah'a bağlı ve mert bir kişi olan Mikdâd b. Esved:

"Ya Rasûlallah! Vallahi seninle dünyanın öbür ucuna kadar gideriz." dedi.

Sa'd b. Muâz da Ensâr adına aynı şekilde sözler söyledi. Rasûlullah memnun oldu ve:

"Âlâ bereketillah (Allah'ın bereketi üzere). diyerek Kureyş ordusunu karşılamak amacıyla Bedir'e doğru gittiler.

Burada da bir değerlendirme yapmadan geçemeyeceğiz. Galibiyetin görünen sebeplerinden hiçbirisi Rasûlullah tarafında değil, aksine tamamen Kureyş tarafında idi. Gerçekten Kureyş ordusu yedi yüzü süvari olmak üzere binden fazla kişiden meydana gelmişti. Kureyşliler servet, soy ve sopça olduğu gibi yiğitlik ve harp maharetlerinde de Medînelilerden üstün idiler. Böyle iken Hz. Peygamber en az üç sebepten biri dolayısıyla savaşı tercih etmiştir. Bu iddiamız, karar vermeyi gerektiren bir sebep (cause déterminante)dir ki, her araştırmacı onu bilim ve felsefe adına kabul etmeye mecburdur.

1- Ya, zâhirî sebeplerin aksine olarak, galibiyetle neticeleneceğini önceden bilmesidir ki, Cenâb-ı Hakk tarafından aldığı müjdeye dayanır ve bundan dolayı da bu olay onun doğruluğuna ve nebîliğine delâlet eder.

2- Yahut düşmandan korkmadığından ileri gelmiştir ki, mertliğine ve yiğitliğine delâlet eder.

3- Veyahut da geri dönmektense ölmeyi tercih etmesinden ileri gelmiştir ki, bu halde de onun kararlılığına ve şerefliliğine delâlet eder.

Böceklerin, koyunların vicdan evrelerini, ruh değişimlerini inceleyebildiklerini iddia edenler, Hz. Peygamber'in, şu Bedir Savaşı'na karar verir-

ken açıkça ortaya koyduğu davranışlarına bakarak, onun ne mizaç ve yaradılışta olduğuna karar veremiyorlar ve dahası içlerinde onu korkaklıkla suçlayanlar bulunuyor!

Bundan dolayıdır ki, Dozy, Weil, Muir ve benzerleri gibi akılsızların, Hz. Peygamber'i kararsızlıkla itham etmeleri ne kadar asılsız bir iftira ise, korkaklıkla suçlamaları da o kadar ahmakça bir iftiradır.

Fakat Bedir Gazası'ndan ibret alınacak meseleler yalnız bunlardan ibaret değildir. Araplar, binlerce senelerden beri yalnız asabiyet ve karâbet (akrabalık ve kendi soyundan olanları aşırı derecede kayırma gayreti) düsturlarını, cemiyet yapılarının ve sosyal hayatlarının temeli olarak bilmişlerdir. Bundan dolayı Araplarca en zor olan şey "din" gibi önemsiz bir bağ yüzünden asabiyeti ayak altına almaktı.

İşte İslâm, bu mucizeyi de göstermişti. Peygamber Efendimizin ashâbından Muhâcirler, din ve Rasûl aşkına asabiyet hissini, kabile fikrini feda etmişlerdi. Bir aşamalı ön hazırlık yapmadan iman gücüyle atılan bu adım, "İslâm dininin ne büyük bir aşkı, ne eşsiz fedakârlıkları doğuracağını" açık seçik gösteren özlü ve veciz bir başlangıçtır.

Bedir Gazası, tarihin nadir gösterdiği kahramanlık ve şâirlere konu olacak manzaralar içermektedir. Burada sözü, Peygamber Efendimizin hayatını, taklit edilmesi çok zor hoş bir üslûp ile yazmış olan muhterem ve merhum bir tarihçimize [Cevdet Paşa'ya] bırakıyoruz:

"Fakat ne garip bir sahne idi ki, Ebû Aziz b. Umeyr Kureyş ordusunun birinci bayraktarı ve onun kardeşi Mus'ab b. Umeyr (r.a.) hazretleri ise Muhâcirlerin sancaktarı idi. Kureyş ordusunun diğer eşraf ve başkanları ile de Muhâcirlerin çoğu uzak yakın her ne ise hep birbirinin akrabası idi. Bu kabilden olarak Rasûl-i Ekrem'in düşmanları olan Ümeyye b. Halef ve onun kardeşi Übeyy b. Halef, Rasûl-i Ekrem'in en eski atası olan Mürre b. Kâ'b'ın kardeşi Hesîs b. Kâ'b'ın soyundan ve o zaman Ebû Süfyân'ın sözü edilen kervandan yoldaşı olan Amr b. el-Âs da Benû Sehm'den ve Benû Sehm ise aynı şekilde Hesîs b. Kâ'b'ın neslinden oldukları halde, ashâb-ı kirâmın en büyüklerinden Ömer b. el-Hattâb ve Sa'îd b. Zeyd (Allah onlardan razı olsun) hazretleri de Mürre'nin diğer kardeşi olan Adiyy b. Ka'b'ın neslinden idiler.

Bütün ashâb-ı kirâmın en yücesi olan Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hazret-

leri ile yine ashâb-ı kirâmın büyüklerinden Talha (r.a.) hazretleri Teym b. Mürre'nin soyundan oldukları halde, Rasûl-i Ekrem'in en büyük düşmanı olan Ebû Cehil b. Hişâm ile Hâlid b. Velîd de Benû Mahzûm'dan idiler. Benû Mahzûm ise Yakaza b. Mürre'nin torunlarındandır ve daha garibi şu idi ki, Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hazretlerinin oğlu Abdullah (r.a.) kendi yanında ve diğer oğlu Abdurrahman da Kureyş müşrikleri arasında idi.

Ve Nadr b. Hâris ki, Rasûl-i Ekrem'e şiddetli düşmanlığı olup hatta Rasûl-i Ekrem Kur'ân okurken 'Muhammed eski masalları söylüyor.' diye alay ederdi. O da Abdumenâf'ın birâderi olan Abduddâr oğullarından olduğu halde, ashâb-ı kirâmın büyüklerinden Zübeyr b. Avvâm (r.a.) hazretleri Abdumenâf'ın diğer birâderi olan Abduluzzâ evladındandır. Ve yine kadınların efendisi Hatîcetü'l-Kübra (r.a.) hazretleri Abduluzzâ evlâdından olup, biraderi Nevfel b. Huveylid ise Müslümanların büyük düşmanlarından idi.

Ve yukarda bahsedilen kervanın reisi olan Ebû Süfyân, Rasûl-i Ekrem'e şiddetli düşmanlığı olan Ukbe b. Ebî Muayt da Ümeyye b. Abduşşems b. Abdumenâf'ın torunları ve Kureyş ordusunun en büyük reislerinden olan meşhur Utbe ve Şeybe, Rabîa b. Abduşşems b. Abdumenâf'ın oğulları oldukları halde Muhâcirlerin reisi olan Ubeyde (r.a.) hazretleri de Hâris b. Muttalib b. Abdumenâf'ın oğlu idi.

Utbe b. Rabîa'nın oğlu Velîd kendi yanında ve diğer oğlu Ebû Huzeyfe Müslümanlar arasında idi. Daha önce Mekke emîri makamında bulunan Abdulmuttalib'in oğlu ve Rasûl-i Ekrem'in amcası Abbâs da Kureyş ordusunun en büyüklerinden olduğu halde harp meydanına gelince karşısında büyük kardeşi Hamza b. Abdulmuttalib (r.a.) hazretlerini gördü. Hâris b. Abdulmuttalib'in oğulları olan Ebû Süfyân ile Nevfel de müşrikler topluluğu ile beraberdi.

Abdulmuttalib'den sonra kavminin reisi olan Ebû Tâlib b. Abdulmuttalib'in oğlu Ali (kerremallahu veche) hazretleri, savaş meydanında büyük kardeşi Akîl b. Ebî Tâlib'e karşı duruyordu.

Ve Rasûl-i Ekrem'in kızı Zeyneb (r.a.)'in kocası olan Ebu'l-Âs b. Rabi' de, eriştiği Peygamber Efendimizin akrabalığı şerefini bir tarafa bırakarak Rasûlullah'a karşı silah çekip geliyordu.

Araplar sırf kavmiyet gayretiyle savaşırlarken, böyle bir kavim ve kabileden olan birçok halkın iki kısma bölünüp de birbirine karşı saf bağlayıp durmaları Kureyş tâifesinin çoğunu tereddüde düşürdü.

Özellikle Abdulmuttalib oğullarının harbe girişmeleri sırf diğer Kureyş eşrâfının zorlamasıyla idi. Halbuki karşılarında kardeş, amcazâde ve dayızâdelerini görür görmez kendilerinde bir tereddüt ve şaşkınlık meydana geldi. İşte adı geçen Utbe b. Rabîa bu noktaları hatırlayarak derin bir düşünceye daldı:

'Ey cemaat! Kim kiminle savaşacak, birbirinin birâderini yahut amcazâde veya dayızâdesini öldürecek? Sonra bunlar nasıl yüz yüze bakacaklar? Bu olur iş mi? Siz bu işten vazgeçiniz ve aradan çıkınız. Muhammed'i diğer Arap kabilelerine bırakınız. Eğer onlar Muhammed'e karşı zafer kazanırlarsa sizin de amacınız gerçekleşmiş olur. Aksi halde siz bir şey kaybetmiş olmazsınız.' dedi ve Hakîm b. Hizâm ile Ebû Cehil'e bu şekilde haber gönderdi.

Ebû Cehil ise yavaş yavaş halkı savaşa teşvik ve tahrik ediyor, halkın gayret ve hamiyet damarlarına dokunacak sözler söylüyordu. Hatta o gün atını tepip savaş safından ileri çıkarak:

'Bizler birlik içinde bir topluluğuz. Üzerine varılmaz ve yenilmez bir cemaatiz. Bugün Muhammed'den ve ashâbından intikam alacağız.' dedi. Ve galip geleceğinden asla şüphe etmiyordu.

Batn-ı Nahle'de Abdullah b. Cahş olayında öldürülen Amr b. Hadramî'nin kardeşi Âmir b. Hadramî de, Ebû Cehil'in öğretip teşvik etmesiyle meydana çıkıp kardeşinin ismini anarak feryat etti ve aklı sıra kardeşinin kanını almak üzere Müslümanlar tarafına ok attı. Tesadüfen Âmir b. Hadramî'nin oku Ömer (r.a.) hazretlerinin azadlısı olan Mihca' (r.a.) hazretlerine isabet etti ve Mihca' aldığı bu yara sebebiyle vefat etti. O zaman Rasûl-i Ekrem:

'Mihca' şehidlerin efendisidir.' buyurdu.

İşte Müslümanlar arasında ilk yaralanıp şehîd olan budur. Allah ondan razı olsun.

O asırlarda iki taraf savaşa başlamadan önce birer ikişer kimse meydana çıkıp da vuruşmaları âdetti. Buna "mübâreze" ve o kimselere "mübâ-

riz" denilir. Önce mübârizler meydana çıkıp da halkı savaşa kızıştırmak âdet iken, bu kere Ebû Cehil'in teşvikiyle Âmir'in meydana çıkıp da kardeşinin kanını dava etmesinden ve Müslümanlara ok atmasından dolayı mübârezeden önce çatışma kızıştı ve araya kan düştü. Benû Mahzûm'dan Esved b. Abdulesed:

'Ya ben Müslümanların havuzundan su içerim veya o havuzu yıkarım veyahut da o havuzun yanında ölürüm.' diye yemin etti.

Ve fedailik yolunda kılıcını çekerek Müslümanların havuzuna seğirtti. Rasûlullah'ın arslanı Hamza (r.a.) hazretleri, o tarafa koştu. Fakat o, bâtıl aklınca yemini yerine gelsin diye kendisini havuzun içine attı. Hz. Hamza da onu havuzun içinde katletti.

Rasûl-i Ekrem meydana çıkıp Müslümanların saflarını düzeltti. Bazıları saftan dışarıda durdukları için mübarek elindeki asa ile hafifçe düzelterek yerlerine getirdi ve:

'Ben emretmedikçe düşman üzerine hücum etmeyiniz. Fakat tam olarak ok menziline geldiklerinde ok atınız.' diye tavsiye ve tenbihde bulundu.

Kısacası iki tarafta da zihinler coştu. Ebû Cehil'in arzusu gerçekleşti. Utbe b. Rabîa ise halkın gözünde küçük düştüğünden namusunu kurtarmak için ileri atıldı. Hemen bir tarafa biraderi Şeybe'yi, diğer tarafına oğlu Velîd'i aldı. Meydana çıkıp mübâriz istedi. Yani er diledi. Benû Neccâr'dan Afra adlı kadının yedi oğlu olup yedisi de Bedir'de hazır idiler. Onlardan ikisi, yani Avf ile Muâz adlı delikanlılar ve yine Hazrec kabilesinden Abdullah b. Revâha (Allah onlardan razı olsun) hazretleri onlara karşı çıktılar. Utbe, onlara:

- Siz kimlersiniz? dedi. Onlar da:

- Filan ve filanız, diye cevap verdiler:

Utbe:

- Bizim sizinle bir işimiz yok. Biz amcazâdelerimizi isteriz, diye onları reddetti.

Çünkü Medîne diyarı ahalisi ziraat ve çiftçilik ile geçiniyorlardı. Kureyş tâifesi ise büyük ticâretlerle meşgul olarak çiftçilere küçümseyerek bakarlardı. Onun için Utbe ve Şeybe, Ensâr ile mübârezeye tenezzül etmeyerek:

Ya Muhammed! Bize dengimiz ve akranımız olan amcazâdelerimizi

gönder, diye bağırdılar.

Rasûl-i Ekrem de:

- Kalk, ya Ubeyde, ya Hamza! Kalk, ya Ali! diye buyurdular.

Üçü de kalkıp Hz. Ubeyde b. Hâris b. Muttalib, Utbe'ye; Hz. Hamza b. Abdulmuttalib, Şeybe'ye ve Hz. Ali b. Ebî Tâlib, Velîd'e karşı gittiler.

O vakit Utbe altmış üç, Hamza elli sekiz ve Ali yirmi bir yaşlarında olup, her biri yaşça karşısındaki hasmının akranı idi.

Hepsi de Arab'ın en ileri gelen yiğitleri idiler. Özellikle Hz. Hamza Allah'ın heybetli bir arslanı idi.

Hz. Ali gerçi henüz böyle büyük olaylarda bulunmamıştı. Fakat onun da bir arslan yavrusu olduğu simasından belli idi. Üçü de mübâreze meydanına çıkıp âdet üzere isim ve şöhretlerini söylediler. Utbe, Şeybe ve Velîd:

Tamam, dengimiz ve soylu akranımızsınız, buyurun, dediler ve hepsi kılıçlarını çektiler.

Böyle Kureyş eşrâfından kahramanlıkları meşhur ve herkes tarafından kabul edilen bu altı büyük zâtın mübârezeleri o zamana göre seyredilmeye değer olaylardan sayılırdı.

Bundan dolayı taraflar, savaşa hazır ve amade olarak kiminin ok ve yayı elinde ve kiminin eli kılıcının kabzasında olduğu halde iki taraf, bu kahramanların çarpışmasına göz dikip seyretmeye başladılar.

Hz. Ubeyde ile Utbe birbirlerine bir-iki hamle yaptı. Ve iki İhtiyar birbirini yaraladı ise de birisi diğerinin işini bitiremedi. Hz. Hamza ve Ali ise birer hamlede hasımlarını öldürdüler ve dönüp Ubeyde'ye yardım ederek Utbe'nin de işini bitirdiler. Ve Ubeyde'yi alıp Peygamber Efendimizin huzuruna getirdiler.

Ubeyde'nin ayağında kılıç yarası olduğundan kanlar akarak Peygamber Efendimizin huzuruna geldiğinde:

- Ya Rasûlallah, ben şehîd miyim? diye sordu. Rasûl-i Ekrem:

- Evet, diye cevap verdi.

Ve yerinin Firdevs Cenneti olduğunu müjdeledi. Bunun üzerine Ubeyde, memnun ve sevinçli olarak İslâm dini uğrunda ayağının kesilmesinden dolayı asla üzüntü çekmeyeceğine dair güzel ve etkili beyitler söyledi. Fakat yarası ağır olduğundan üç gün sonra Medîne'ye götürülürken yol-

culuk esnasında cennet yurduna göç etti. Allah ondan razı olsun. Öte tarafta Utbe ve Şeybe gibi Kureyş ordusunun en ileri gelen reislerinden iki büyük kişi ile bir de delikanlı olan Velîd b. Utbe'nin üçü birden mübâreze meydanında düşüp kalmaları diğerlerini dehşete düşürdü. Ebû Cehil ise asla usanmayarak:

- Siz Utbe ve Şeybe'ye bakmayınız. Onlar, gururlu bir şekilde hareket ederek kendilerini tehlikeye attılar, diye kavmine cesaret verdi ve:

- Hemen yürüyünüz, diye emretti.

O esnada Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hazretleri, oğlu Abdurrahmân'ı müşrikler arasında görünce meydana çıkıp da çarpışmak için izin istediyse de Rasûl-i Ekrem:

- Ya Ebû Bekir! Bilmez misin ki, sen benim gören gözüm ve işiten kulağım gibisin, diyerek izin vermedi ve yanından ayırmadı.

İki taraf ileri yürümeye ve birbirine yaklaşmaya başladı. Oklar ise iki taraftan aralıksız atılıyordu. Hazrec kabilesinden Hârise b. Sürâka adlı delikanlı ki, geride durup da ilerideki yiğitlerin çarpışması seyredenler arasındaydı. Düşman tarafından atılıp da, öndeki savaş safının üzerinden geçen bir ok ona isabet ederek zavallıyı şehîd etti. İşte Ensâr'dan ilk önce şehîd olan budur.

Başlangıçtaki ok atışmasından, en öndeki savaş safında bulunan İslâm gazilerinin üzerinden aşıp giden bir okun geride Hârise'ye isabet etmesi herkesin ibretle düşünmesine sebep oldu. Ecel oklarının öndekilerle arkadakileri birbirinden ayırmadığı ve ileridekilerin tehlikesinin geridekilerin tehlikesinden fazla olmadığı anlaşıldı. Daha sonraları Hârise'nin annesi olan Rabîa, Peygamber Efendimizin huzuruna gelip:

- Ya Rasûlallah, oğlum cennette ise kendimi teselli edip sabredeyim; değilse ne yapayım? diyè sorduğunda Rasûl-i Ekrem:

- Cennet bir tane değil, çoktur. Senin oğlun Firdevs Cennetindedir, diye buyurmuştur. Biz yine konumuza dönelim:

Rasûl-i Ekrem, mağara dostu ile birlikte çadırda yani Sa'd b. Muâz'ın yaptırmış olduğu gölgelikte bulunup:

-Ya Rab! Bana vaad etmiş olduğun yardımı ver, diye yana yakıla dua ve niyaz ederken, kendisine hafifçe bir uyku geldi. Ve hemen tebessüm ederek uyandı:

- Müjde, ey Ebû Bekir! İşte yüce meleklerle beraber Cebrâîl aleyhisselâm imdada geldi, diye buyurdu.

Sonra Rasûl-i Ekrem, zırhını giyip:

'Yakında o topluluk bozulup arkalarını dönüp kaçacaklar.'[101] *âyet-i kerimesini okuyarak çadırdan dışarı çıktı.*

Bunun üst tarafındaki âyet-i kerimede ise:

'Yoksa [(Kureyş müşrikleri) biz, intikam almaya gücü yeten bir topluluğuz mu?] diyorlar.'[102] *buyurulmaktadır.*

Yukarıda açıkladığımız gibi gerçekten Ebû Cehil bu Bedir Savaşı gününde:

- Biz, tekvücut halinde birbirine yardım eden bir topluluğuz, bugün Muhammed'den ve ashâbından intikam alacağız, demişti.

Bu âyet-i kerime ise daha önce Mekke'de nâzil olarak gelecekten haber veren âyetlerden ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine çok açık olarak işaret eden mucizelerdendir.

Hatta Hz. Ömer'den rivayet edilmiştir ki, "Bu âyet-i kerime nazil olduğunda 'Acaba hangi topluluk bozulacak?' dedim. Bedir gününde Rasûl-i Ekrem zırhını giyip de 'Yakında o topluluk bozulup arkalarını dönüp kaçacaklar.' dediği zaman anlatılmak istenenin ne olduğunu anladım, diye buyurmuştur." [Kısas-ı Enbiyâ'dan].[103]

Bedir Savaşı tam bir başarıyla neticelendi. Bu başarı, İslâm'ın "bir idare, bir sosyal düzen ve bir hükûmet" şeklinde kurulmasını gerektiriyordu. Artık kararsızlık ve duraksama perdesi yırtılmış, Muhâcirlerde görülen gayret ve cesaret bütün Müslümanlara sirayet etmişti. Bundan sonra Arap Yarımadası'na bir hükûmet, bir medeniyet ve bir din sahibi nazariyle bakılabilirdi. Bedir başarısını Araplar da bu şekilde kabul ettiler. Gerçi kabileler önceleri biraz ihtiyatlı ve temkinli davrandı, bu da neticeyi beklemekten ve bir de Kureyşlilerin ezici kuvvetinin battığına kolaylıkla inanmamaktan ve bu yüzden de Kureyş'in yeniden üstün gelebileceği ihtimalinin hâlâ geçerli olmasından kaynaklanıyordu.

Arapların İslâm toplumuna giriş şekilleriyle de ortaya çıktığı gibi Muhâ-

---

101 Kamer Sûresi, 54/45.

102 Kamer Sûresi, 54/44.

103 Ahmed Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, İstanbul, 1386/1966, Bedir Yayınevi, I, 107-112. (edt.)

cirler, Ensâr ve öteden beri dinî şeylere karşı daha ilgili olan bazı Yemenliler istisna edilirse; Arapların "İslâmiyet'e girişleri, hislerinin yönlendirmesi ve dine duydukları ihtiyaç dolayısıyla olmayıp menfaat dürtüsü ve sosyal sebeplerden ileri geldiğine" şüphe edilemez ki; bu da "Peygamber'in hayatının kendi çevresini yarattığı ve fakat onu çevrenin yaratmadığı" hakkındaki teorimizin en parlak delili olup, Dozy ve benzerlerini utanç içinde bırakacak, onların yüzünü kızartacak bir tarihî delildir.

Bedir Savaşı'nda sırf "tarih" bakımından alınacak ibretler de pek çoktur.

Savaşların uzun süreden beri aldığı şekillerde yiğitlik ve kahramanlık görüntüleri çok dar bir dairede kalmış ve denilebilir ki, yalnız "fedâkârlık" biçimiyle sınırlanmıştır. Halbuki mübâreze ve çatışmalarda, teknoloji ve hilenin çok fazla etkili olmadığı zamanlarda yiğitlik ve kahramanlık bambaşka bir şeydi. Tesirleri ise bugün inanamayacağımız bir dereceyi bulurdu. Meselâ bir ferdin "bin kişiye bedel" olabileceğini bugün, havsalamız çok zor kabul eder. Hatta eski zamanlarda geçen bazı olaylar var ki, onlarda gözüken yiğitçe iş ve hareketlere hurâfe olarak bakmak eğilimini bile gösterdiğimiz oluyor. Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza ve henüz çok genç olan İmam Ali'nin gösterdikleri yiğitlik, tarihte örnekleri az olan türdendir.

Gerçi gerçek ve tarihî olan bu yiğitçe davranışlar, birçok hikâyelere ve mübalağalara vesile olmuş ve bazıları hurâfe şeklini almış ise de, bunlara bakarak işin hakikî kısmını da inkâra kalkışmak doğru bir şey sayılamaz.

Kanlı Bedir Savaşı'nda Kureyş reislerinden ve ünlü Arap yiğitlerinden birçokları öldürülmüştür ki, Peygamber Efendimizin en büyük düşmanı olan Ebû Cehil de bunlar arasında idi.

Ebû Cehil'i Ensâr'dan Muâz b. Amr b. Cümûh yaralamış, yine Ensardan Muâz ve Muavviz isminde iki kardeş öldürücü darbeler vurmuş ve Abdullah b. Mes'ûd da başını kesmiştir. Kureyş reislerinin ruh hallerini anlamak için Ebû Cehil'in can çekişirken, "çoban" diye İbn Mes'ûd'u aşağılamasını ve şeref bakımından kendinden daha aşağı bulunan iki Medîneli eliyle öleceğine üzüldüğünü düşünmek yeterlidir.

Bedir Savaşı'nda Müslümanların eline, zamana göre önemli miktarda ganimet malı düştüğü gibi birçok da esir alınmış ve bunlar dört bin dirhem (takriben ikişer yüz altın lira) fidye karşılığında salıverilmiştir. Bu

meblağlar göç etmeleri yüzünden zarar görmüş olan Muhâcirler ile zaten zengin olmayan Ensâr'a daha iyi silah ve binek hayvanı tedarik etme imkânını vermiştir.

Bu gazayı Benû Kaynuka kalesinin fethi takip etmiştir. Benû Kaynuka, Yahudi olup İslâm toplumuna zarar verecek bir yerde idi.

Bu gazveden bir müddet sonra İmam Ali ile Peygamber Efendimizin kızlarının en şereflisi ve en güzeli olan Hz. Fâtıma'nın düğün merasimi gerçekleştirildi.

İslâm'ın bir siyasî ve idârî tarihini değil, dinî ve hikemî/felsefî tarihini yazmakta olduğumuzdan, Peygamber Efendimizin gazvelerini etraflıca yazmayı gerekli görmüyoruz. Bu gazvelerin en önemlileri Uhud, Benû Nadîr, Hendek, Hayber, Mûte, Huneyn, Tebük ve Mekke'nin fethidir. Uhud Gazası'nda önce Müslümanlar galip gelmişken, ganimet malı hevesiyle bir geçitte görevli olanların yerlerini terk etmeleri Kureyş'in zafer kazanmasına sebep olmuştur.

Bu savaşta Muhâcirler ile ilk dönemde İslâm'a giren Ensâr çok büyük fedakârlıklar göstermişlerse de savaş ve kavga ile pek de ilişkisi olmayan ashâbın çoğu büyük bir bozgunluk gösterdiğinden İslâm ordusu dağılmış, hatta Peygamber Efendimiz bir aralık yalnız kalmıştı. Bunun üzerine Kureyşliler, Hz. Peygamber'in üzerine hücum ettiler. Ashâbın fedâkârları ise diğer koldan hücum edenlerle uğraşıyorlardı. Peygamber Efendimiz dudağından ve yanağından yaralandı, zırhının iki halkası kopup yanağına battı.

İmam Ali'nin yetişmesi üzerine saldıranlar kaçtılar. Müşriklerden bir grup tekrar Hz. Peygamber'e hücum ettiler, İmam Ali bunlara yapayalnız karşı koyarak reislerini öldürdü, diğerlerini kaçırdı. Yine bir grup ile hücum ettiler. Hz. Ali, onları da reisleri Hişam'ı öldürerek kaçırdı. Daha sonra sıra ile gelen birçok grubun reislerini ve en cesur fertlerini kılıçtan geçirerek Rasûlullah Efendimizi korudu ve yedi-sekiz defa Hz. Peygamber'in hayatını kurtardı. Kureyş artık şiddet ve saldırılarında devam edemedi ve ashâb da Hz. Peygamber'in yanında toplanmaya fırsat ve vakit buldu.

Hendek Gazası'nda ibrete değer olan nokta, Peygamber Efendimizin kendisinin teknoloji ve ilerlemeye karşı gösterdiği takdir ve sevgidir. Selmân el-Fârisî, İranlıların kuşatma ve savunma yöntemlerini biliyordu. Hz. Peygamber'e Medîne'nin etrafına hendek açılmasını teklif etti. Bu teklif

kabul gördü. Kureyş ve bütün Arab'ın İslâm'a karşı son direniş gayreti ve son hücumu olmak üzere meydana gelen kararlılıkları, bu hendek önünde kırıldı, Hz. Muhammed'in güttüğü siyaset tesirini göstererek Kureyş ordusunu ikiye ayırdı. Amr b. Abduvüdd gibi bin kişiye bedel tutulan bir kahramanın, İmam Ali tarafından bacağı kesilerek öldürülmesi Kureyş pehlivanlarını yıldırdı. Gerilemeye mecbur oldular.

Peygamber Efendimizin Uhud Savaşı'nda Allah'a dayanarak gösterdiği yiğitlik, tarih bakımından parlak bir biçimde açık ve seçik ortada iken, Weil ve Muir'in yine bu savaş sebebiyle aksini iddiaya kalkışmaları son derece garip ve hayret edilecek bir şeydir. Hz. Peygamber'in o gün hayatı tehlikede kalmışken gerilemeyerek bulunduğu yerden ayrılmaması tevekkül ve teslimiyetin son noktası olduğu gibi yiğitliğin de son noktasıdır.

Hayber, Yahudilere karşı bir gaza idi. Huneyn Gazası'nda, İslâm ordusu çok kuvvetli iken, komutanı dinlememekle neticelenen bir mağrurluk ve gaflet sonucunda hezimetle başlayan bir mağlûbiyet oldu. Mûte'de de küçük bir ordu bozuldu. Bunlardan başka gazvelerin hepsi tam bir zaferle neticelendi.

DOKUZUNCU KONU: PEYGAMBERİMİZİN HAYATI[104]

Siyâset ve İdâre - Haksız Eleştiriler - İslâm'ın Sosyal Görüşlerinin Esası - Peygamber Efendimizin Medenî Davranış ve Muâmeleleri Zeyd ve Zeyneb Kıssası - İfk Olayı

I- Siyâset, İdâre ve Haksız Eleştiriler

İnsanların bir ideali vardır. İnsanların idrâkinde bir yücelik var ki, hiçbir zaman vicdan sahasından başka dolaşma yeri bulamıyor. Bir insan, her ne zaman kendini yahut da başka bir insanı bu idealle ve bu vicdanî yücelik ölçüsü ile tartmaya kalkışırsa, mutlaka bir eksiklik bulur. Niçin? Çünkü bu idealde ve bu vicdanî yücelikteki nûr, bir insan değil, bir nûrdur; manevî bir ışıktır yani Allah'ın nûrudur. Hem o ahadiyyet nûru ki, görünüşe geçişle ilgili vâhidiyyet olmamış, ulûhiyyet ve rubûbiyyet makamına da tenezzül etmemiştir.

Gerçi biz Müslümanlar bütün peygamberlerin günahsız ve temiz olduğuna, manevî ve ahlâkî üstünlüklerine inanırız. Fakat onların bu üstünlükleri diğer insanlar göz önünde bulundurulduğu zaman vardır; yoksa Hakk'la, yani Mutlak Sır'la mukayese edildiklerinde ortaya çıkan üstünlük değildir.

Bundan dolayı insanları muhâkeme ederken onların birer "maksat ve gaye"leri olduğunu düşünmek, bu maksat ve gayelerin zamanın genel menfaati ile ne derece bağdaşıp uygun düştüğünü bulmak gerekir. Böyle olmazsa hiçbir muhâkemeden herhangi hakikatin çıkarılması mümkün olamaz.

---

[104] Eserin orjinalinde bu konu "Onuncu Konu" olarak verilmiştir (edt.).

Bu düşünceyi bir misalle açıklayalım. Genelin zarara uğramasını önlemek için özelin zararına katlanmak, insan haklarının korunması için kabul edilmiş faydalı kaidelerdendir. Acaba terk edilmesi imkânsız olan bu kaideyi "sırf ideal ve zihnî yücelikler" ile muhâkeme edersek, nasıl bir sonuca ulaşırız? Onu doğrudan doğruya "hakkın ve gerçeğin kendisi" bulabilir miyiz? Hayır! Yalnız insan tabiatını değiştirmek ve bozmak mümkün olmadığından, bir keyfiyeti kemiyete göre muhâkeme etmek zorunda kaldığımızı görürüz. Bu muhâkeme tarzı sebebiyledir ki, eleştirmenler, bir kat daha aşırılığa giderek tarihi yalnız "sebepler ve çevre, olayların teselsülü/ardışıklığı" gibi bakış noktalarından yazarak, hiçbir olaya herhangi ahlâkî bir hüküm verilmesine razı olmuyorlar. Biz, bu derecesini fazla görürüz. Yalnız muhâkemelerin "hayal" üzerine değil, gerçeklik ve insanlık dikkate alınarak yürütülmesini isteriz.

Dozy, bu gerçeğe kulak asmıyor ve Peygamber Efendimizin işlerini hayalî ölçülerle tartmak istiyor. Ortada bir nebî var. Kendisine manevî emir geliyor. Bu emir, "insanları aşağılık inançlardan çevirmek, sosyal refaha ulaştırmak" cümleleriyle özetlenebilir. Sonra üç-beş dirhem gümüş hatırı için her alçaklığı işleyen ahlâksız bir şâir veyahut pek de şerefli işlerle meşgul olmayan dalkavuk türünden bir kadın, İslâm'ı ve Nebî'sini kötüleyerek birçok kimsenin İslâm'a girmesine, birçok Müslüman'ın tereddüde düşmesine sebep oluyor. Henüz oluşum sürecinde olan İslâm'ın sosyal düzeninin selâmetini temin etmek için Hz. Peygamber, o kimsenin ve o kadının vücûdunun ortadan kaldırılmasına razı olmak zorunluluğunu görüyor. İnsanlık ve özellikle zaman ve çevre bakımından başka türlü yapmak mümkün değilken, çoğunluğun selâmetini bu şekilde temin etmek zorunda kalan kişi hata etmiş sayılabilir mi? Bu ortadan kaldırma, keyfî midir? Hunharlık icabı mıdır? Hayır! Zaten burasını, yani Hz. Peygamber'in yumuşak huyluluk ve alçakgönüllülük, af ve müsamaha gibi yüce karakterlere sahip olduğunu Rénan, Chantepie ve diğer olgun şahsiyetler itiraf ediyorlar.

Hz. Peygamber, savaşırken elinde olmayarak ancak üç-beş kişinin vücûdunun ortadan kaldırılmasına izin vermiştir ki, bu da genelin selâmeti bunu gerektirdiği için olmuştu. Medenî geçinen bazı kimseler, Dozy ve benzeri tarihçiler, başka bir dine mensûbiyet veyahut dinsizlik taassubu ile doğru ve sağlam düşünme özelliklerini kaybedenler, Hz. Peygamber'i bu

hususta kınamaktan çekinmiyorlar. Acaba bu kınamaları ve bu muhâkemeleri ne adına yapıyorlar?

Bir gülle ile yüzlerce adamı mahvedecek toplar, bir koca şehri iki saatte yerle bir edecek ve binlerce insanı yok edecek ateş saçan korkunç silahlar yapan ve her gün yeni bir işkence ve idam âleti icat etmek için yarışan şimdiki iğrenç medeniyet adına mı?

Acaba âlemin bütün servet ve emeğini bir avuç hilekârın geliri haline getiren, sefâleti överek yücelten, milyonlarca insanı esirlerden beter bir lokma ekmek karşılığında inleten medeniyet adına mı?

Dozy, tarihinin 96. sayfasında, Bedir'den bahsederken diyor ki:

"Bu galibiyet onun gücünü arttırdı. Ve Medîne Yahudilerine ve bu şehirde bulunan diğer hasımlarına hiddetinin bütün ağırlığını hissettirmek için fırsattan istifade etti. İlk kurban bir kadın oldu. Bu kadın, Evs kabilesine mensup bir aileden Esmâ idi ki, dedelerinin dininden vazgeçmemişti. Bedir Savaşı'ndan sonra bazı şiirler yazmış ve bunlarda bizzat kendi kabilesinin en seçkin erkeklerini öldürmüş olan bir adamı içlerine kabul edip güvenmelerini ayıplayarak vatandaşlarına deli diyordu. Müslümanların son derece kızdıklarını gören Muhammed (s.a.v.): 'Beni bu kadından kim kurtaracak?' diye bağırdı. Bunu Âmir işitti ve gece Esmâ'yı uykuya dalmış bulunduğu bir sırada öldürdü."

[Sayfa 97'de] *"Yine aynı derecede iğrendirici başka bir öldürme olayı birkaç hafta sonra meydana geldi. Kabahat aynı cinsten idi. Fakat bu defa söz konusu olan kimse, yaşlılığının son demlerine ulaşmış bir adamdı. Bu adam Ebû Afek adında bir Yahudi idi ki, Müslümanlar aleyhinde bir hicviye yapmıştı. Muhammed (s.a.v.)'in, harfi harfine bakılacak olursa, bir emir olmayan bir sözü üzerine, bu da uyurken boğazlandı."*

Dozy'nin bu tenkitleri sırf bir hayalî gayeden ileri gelen muhâkemeye bina ediliyor. İslâm'ın merkezi olan Medîne'de, İslâm'ı kabul etmeyen ve bununla beraber kendisine dokunulmayan bir kadın, İslâm'ın sosyal düzenini meşgul edecek ve gönlünü kıracak veyahut Muhâcirlerin kalbine hüzün ve keder yerleştirecek ve ihtimal ki, bazı taze Müslümanları nifaka sokabilecek sûrette hicviyeler yazarak İslâm'a zarar vermeye çalışıyor.

Aynı şekilde hayatına dokunulmamış olan bunak bir Yahudi, taassub ve düşmanlık dürtüsüyle yeni toplum içine nifak sokmaya ve Yahudileri düş-

manlığa sevk etmeye çalışıyor. Milletin selâmeti için bunların vücudlarının ortadan kaldırılması zarûret halini alıyor. Acaba bu husus yalnız Hz. Peygamber'in kendisinde ve keyfî bir sûrette meydana gelmiş bir hareket midir? Yoksa şimdi bile kanunların, uygulanmasını gerekli gördüğü durumlardan mıdır? Bir topluluğun selâmetini tehlikeye sokan, vatan ve millet hainlerine medenî kanunlar ne ceza veriyor?

2- İslâm'ın Sosyal Görüşlerinin Esası

Peygamber Efendimizin hayatı tarafsızca incelendiği zaman anlaşılır ki, İslâm'ın yayılması ve kuvvetlenmesi hedefinin gerektirdiği kesin bir zorunluluk olmadıkça yani mesele Peygamber Efendimizin şahsiyetine ait kaldıkça, Hz. Peygamber "Hiçbir insanda görülmeyecek derecede sabırlı ve yumuşak huylu" olduğunu ispat etmiştir. Mervân'ın uğursuz babası (Hakem b. Ebi'l-Âs), Peygamber Efendimizin davranışlarını taklit etme ve kendisiyle alay etme küstahlığını gösterdiği halde, "din adına" bir lüzum hissetmediği için Hz. Rasûl ona idam hükmü vermemiş ve hatta en sâdık ashâbın gazâbından kurtarmak için onu Tâif'e sürüp uzaklaştırmıştır. Buna benzer pek çok tarihî örnek vardır.

Benû Kaynuka, Benû Nadîr, Hayber Yahudilerine karşı gerçekleştirilen operasyonlar, hep birer siyasî ve idarî zarûret sonucu yapılmış ve hiçbirinde sebep olarak Peygamber Efendimizin kendi şahsî bir kızgınlığı görülmemiştir.

3- Peygamber Efendimizin Medenî Davranış ve Muameleleri

Fakat Voltaire'den beri bütün İslâm düşmanları, en büyük tenkitleri Peygamber Efendimizin zevceleri münâsebetiyle yapmışlardır Hz. Hatîce'nin âhirete intikalinden sonra Hz. Rasûl, Sevde'yi, ondan sonra Âişe'yi, daha sonra Hafsa'yı, Zeyneb'i, Ümmü Seleme'yi, azatlısı Zeyd'in boşadığı kadın olan diğer Zeyneb'i eşleri arasına aldı.

Tek evliliğe alışmış olan kimseler, Sâmî kavimleri arasında öteden beri gelenek halinde olan çok kadınla evlenme hususunu bir türlü soğukkanlılıkla düşünmeyi beceremiyorlar.

Önce işin genel hatlarını, teorik olarak muhâkeme edelim. İslâm'da da esas olan, bir zevce yani tek kadınla evliliktir. Hiçbir Müslüman birden fazla hanım almaya dinen mecbur değildir. Yalnız "birçok şartlarla" birden

fazla kadınla evlenebilir. Bu ruhsat ise, ahlâkı korumak ve nesli muhâfaza etmek gibi büyük bir hikmete dayandırılmıştır. İslâm'da çok kadınla evlenmek "gayet tabiî ve zarûrî" bir şekildedir. İslâm tabiî bir din olduğundan insanlara tabiî olmayan, imkân ve kudretleri üstünde hiçbir şey emretmemiştir. Acaba şâirâne bir biçimde, bin türlü şarlatanlıklarla tek evliliği göklere çıkaranlar ne yapıyor? Onların medenî topluluklarına bir göz atsak ne görüyoruz? Şunu görüyoruz ki:

"Maddî ve manevî bir mecburiyet halinde bir Müslüman namus dairesinde bir ikinci eş alabilir ve kadınlığın haysiyetini çiğnemeye lüzum görmezken; bir Avrupalı, bir kadını fahişe ederek, bir kadını baştan çıkararak, oğullarını isimsiz ve çok kere aç ve sefil bırakarak tabiî ve manevî ihtiyacını tatmin ediyor!"

Sefil ve aç güruhuna mensup olan talihsizlerden çok azı dışında, "metres" adıyla gizlenmek istenilen bir fahişe ile gayri meşrû bir evlilik yaşamamış, dolayısıyla hilekârca ve çok çirkin bir şekilde çok kadınla evlilik yapmamış "medenî" insan çok azdır.

İslâm, bazı hallerde, bazı kişiler için bir kadından fazlasının tabiî bir ihtiyaç olduğunu görmüş, bunun yasaklanmasının mümkün olamayacağını anlamış, dolayısıyla kölelikte olduğu gibi çok kadınla evliliği de birçok faydalı şartlarla, mümkün olan insanlık derecesine sokmuştur.

Şimdi genelden özele, Peygamber Efendimizin kendilerine gelince: Bunda üç şey akla gelebilir.

1- Maddî ve şehvânî bir amaç için.

2- Maddî bir hırs ve ekonomik bir gaye için.

3- Bu iki çirkin sebebe benzemeyen makbul ve güzel maksatlar için.

Batı'nın bütün büyük ve fazîletli bilginleri birinci ihtimali reddediyorlar. Gerçekten Peygamber Efendimiz hazretlerinin zevcelerinin çoğu dul ve yaşlı kadınlardı. Eğer maksat şehvânî olsaydı, bunların yerine genç ve güzel kızları alması gerekirdi. Özellikle cariyelerin bu yolda kullanılması sırf maddî bir ihtiyacı bin kere daha fazlasıyla karşılardı. Demek ki, Rénan ve Chantepie gibi âlimlerin bu görüş ve tercihleri tamamıyla olayın hakikatine uygundur.

Acaba ikinci sebep kabul edilebilir mi? Hayır! Çünkü Hz. Peygamber'in Hatîce'den sonra evlendiği kadınlar arasında servet ve malına tamah edi-

lerek alındığı iddia edilecek kimse yok. Şu halde üçüncü sebep kalıyor. Doğrusu da budur. Hz. Peygamber'in aldığı Sevde, ibâdet ehli, fakir ve zavallı bir dul kadındır.

Hz. Peygamber, Hafsa'yı, Osman tarafından reddedilmesi üzerine pek fazla hatırı kırılmış olan sevgilisi Ömer'in hatırını alıp gönlünü hoşnut etmek için evlenmiştir. Zeyneb, Bedir kahramanlarından fedakâr bir Müslüman'ın fakir karısı idi. Hz. Peygamber, onu sefâlet ve ihtiyaçtan kurtarmak için aldı. Ümmü Seleme ise Uhud fedaîlerinden birinin karısı idi. İşte görülüyor ki, bu kadınlarla evlenirken gözetilen amaç, şehvet ve maddiyât olmayıp siyaset ve şefkattir.

Fakat Dozy'nin en sersemce muhakemesi Âişe hakkında cereyan ediyor. Tarihinin 104. sayfasında diyor ki:

"Bundan başka samimî dostu Ebû Bekir'in henüz altı veya yedi yaşında bulunan ve Âişe isminde bir kızıyla da nişanlanmıştı. Üç sene sonra onunla Medîne'de evlenmişti. Ellilik bir erkekle, yaşına mahsus oyuncaklarla oynayan on yaşında bir çocuğu birleştiren garip bir evlilik! Fakat bu çocuk aklen ve bedenen çabuk gelişip olgunlaşmıştı. Zeki ve diri Âişe kocası üzerinde hayret edilecek bir nüfuz kazandı."

Öyle ise? Yani bu çocuk aklen ve bedenen çabuk gelişmiş ve olgunlaşmışsa? Öyleyse Dozy ne demek istiyor? Gerçi Avrupa'da ve özellikle Orta ve Kuzey taraflarında bugün on yaşında bir kızın kocaya varması söz konusu değildir. İklim, bu yaşta bir kızın gelişip olgunlaşmasına engeldir. Ancak sıcak iklimlerde bundan tabiî bir şey olamaz. Peygamber Efendimizin yaşını mı yüksek görüyor? Bu da doğru değil. Dozy gibi 30 yaşında iktidarını kaybeden cılız erkekler, kendilerini sıcak iklimlerin erkekleriyle kıyas edemezler. Demek ki, bu da anlamsız bir söz.

Âişe'yi sevmek bahsine gelince: Biz Müslümanlar Peygamberimizi insan olarak biliriz. Yer, içer ve insana ait her türlü özellikleri taşır, diyebiliriz. Aşk ve muhabbet, insanlığa ait şerefli vasıflardan olduğu için, bunların Peygamberimizde üst bir seviyede mevcut bulunduğunu söyleyenlere darılmayız. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in karısı Âişe'yi sevmesi kadar tabiî ve meşrû bir şey göremeyiz ve acaba aksini kim iddia edebilir?

4- Zeyd ve Zeyneb Kıssası

Zeyd'in karısı ikinci Zeyneb'e gelince.

Voltaire'i birçok iftiralara, Henri De Bornie'yi birçok hayalî şeylere sevk eden bu meseleyi "İslâmiyet değil, sırf tarih ve tenkit" bakış açısına göre inceleyenler, bu iftiralara ve hayalî şeylere iştirak etmiyorlar. Bunların bakış noktası, Müslümanların muhâkeme şekliyle birleşmemekle beraber, bir açıdan son derece önemlidir.

Onlar diyor ki:

"Peygamber, her zaman evine gittiği azadlısı Zeyd'in karısı Zeyneb'i görmüş. Kadının güzelliği karşısında elinde olmayarak beğendiğini ifade etmiş. Eğer Peygamber gayet namuslu ve ahlâklı bir adam olmasaydı, ne yapardı?

Hiç şüphe yok ki, namus ve ahlâkı, yalnız halka karşı çirkin hareketleri gizli tutmaktan ibaret sananların yaptığı gibi yapardı. Yani zaten kocasını sevmeyen ve biraz da kibirli bir kadın olduğu anlaşılan Zeyneb ile gayri meşrû ve gizli bir ilişki kurardı. Muhammed (s.a.v.)'in böyle yapmayıp da, kocası tarafından boşanan Zeyneb'le evlenmesi ve hatta Zeyneb'in kocası tarafından boşanmasına taraftar ve memnun olmaması, fuhuştan sakınan, ihânet ve riyadan uzak bir şahıs olduğunu göstermektedir."

Rénan gibi dürüst ve saygın bir şahsın bu muhâkemesi de ispat etmektedir ki, Hz. Peygamber'in Zeyneb meselesindeki davranış tarzı doğruluk ve şerefini, ahlâkî üstünlüklerini göstermektedir. Olayın gerçekliği bundan ibaretken Dozy, ondan önce ve sonra konuyu ele alan bazı şâir ve tarihçiler, Zeyd ve Zeyneb olayını garip bir facia şekline sokuyorlar. En fazla tenkit ettikleri nokta, "efendisinin keyfi için karısını boşayan Zeyd'in" köle gibi ve aşağılık davranış tarzı adını verdikleri boşama keyfiyetidir. Fakat bu muhâkeme ve değerlendirme doğru mu? Zeyd, zaten kendisini sevmediğini hissettiği karısının dilediğince hareket etme hürriyetini vererek "son derece onurlu ve mertçe" hareket etmiştir. Acaba Dozy'ye göre bu hareketin aksine olan şey mi mertliktir?

5- İfk Olayı

Peygamber Efendimizin zevceleri hakkında daha sonra ortaya çıkan dedikodulardan diğer önemli biri de "İfk Olayı"dır.

Bir gazada, Âişe de birlikte gitmiştir. Dönüşte devesi üzerindeki mahfilde bulunmadığı görüldü, bir müddet sonra Safvân'ın devesi üzerinde geldi. Muhammed'in düşmanları ve Ebû Bekir'i çekemeyenler, her vesile ile

İslâm'a zarar vermeye çalışan münâfıklar, birtakım iftiralar uydurmak için bu olayı gayet uygun buldular.

Âişe ile Safvân arasında çocukluk döneminden gelen bir ilişki olduğu ileri sürüldü. Âişe'nin gösterdiği geride kalmasını gerektiren mazeret -ki düşürdüğü bir şeyi aramak için uzaklaşmaktan ibaret idi- makul ve makbul görülmedi. İffeti ve namusu lekelendi.

Hz. Peygamber, bu iftiralara çok fazla üzülmüştü. Âişe hakkında vereceği hükümde kararsız kaldı. İşin bu noktasında diğer birtakım tenkitler var ki, bunlar Batı'da değil, Doğu'da ortaya çıkmıştır.

Peygamber Efendimizin üzüntüsü, bunlara göre hayret uyandırmaktadır: *"Niçin olayın gerçek yönüne ilham ve irfânıyla vâkıf olamadı, niye vahiy gecikti?....."* diyorlar.

Burada çok ince düşünceler vardır. Önce ilham da bir tür vahiy demektir. Peygamberlik ilhamı, peygamberin keyif ve iradesiyle gerçekleşmez. Aksi takdirde, devamlı ve basit tefekküre de ilham adı verilir ki, bu takdirde de böyle bir ilham iddiasında bulunan kişi peygamber olamaz. Demek ki peygamber, kendisine ilham gelmediği için meseleyi ilhamla halledemezdi. Bu muammanın çözülmesinin ise zekâ ve irfan işi olmadığı açık seçik bilinen şeylerdendir. Çünkü olayın hiçbir şâhidi yoktu ve görünüşte araştırılıp incelenmesi de mümkün değildi. Tereddüde düşmesinin sebebi ise gerçekten Âişe'nin ileri sürdüğü mazeretin doğruya olduğu kadar yalana da ihtimalinin olması idi.

Vahyin niye geciktiğine ve Peygamber Efendimizin günlerce üzüldüğüne gelince: Böyle bir soruyu tarihe sormak cidden gariptir! Bununla beraber işin uzmanları, bundaki hikmeti de keşfederek ilgili kimselere telkin etmekten geri kalmamışlardır. Önce şurası unutulmamalıdır ki Hz. Peygamber, Müslümanların inancına göre beşer türünün en mükemmel peygamberi olmakla beraber nihayet bir insandır ve insanlığın bütün özelliklerini taşımaktadır.

Zayıflık, güçsüzlük, meyil ve tereddüt gibi hallerden sıyrılmak ve tam mükemmellik sahibi olmak yalnız Mutlak Ahadiyyet'e mahsustur. Hz. Peygamber, karısını seviyor. Fakat "er-Rakîb" olan Mevlâ, ihtimal ki, habîb ve mahbûbunun bu meylini fazla buldu ve mahbûbunu üzdü!

Bu nokta akla gelmektedir ve bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Gerçi

mana aşkına hiçbir mana veremeyenler, burasını anlayamazlar. Fakat vahyin gecikme sebebini soran kimselerin bu hususta az çok bir şey anlaması gerekir.

Hz. Peygamber, Âişe hakkında bir hüküm veremediğinden üzülmüş ve kırılmıştı. Hz. Âişe babasının evine gitti. Hz. Peygamber, bu konuda ne düşüneceğini kestirmek için Osman ve Ali'nin görüşlerine müracaat etti. Osman, Aişe'nin böyle bir suçu işlemesinin mümkün olmadığını ifade etti. Ali ise meselenin incelenmesini ve araştırmanın derinleştirilmesini uygun buldu.

İmam Ali'nin bu görüşü, Âişe'nin iffetinden şüphe ettiği için değildi. Fakat bu kadar iftiralara karşı yalnız Âişe'nin sözüne dayanarak işi yatıştırmak, gelecek nesillerin nazarında Muhammed'in namusunda bir leke bırakabilirdi. İşte Hz. Ali'nin maksadı Hz. Âişe'nin iffetine yönelik böyle muhtemel bir şâibeyi giderip yok etmekti.

Ne yazık ki, Ali'nin görüşündeki üstünlüğü ve maksadındaki yüceliği ne Âişe ve ne de birtakım Ali taraftarları göremedi. Hz. Âişe, İmam Ali'ye o kadar gücendi ve kırıldı ki, bu, Hz. Osman'ın şehâdetinde ortaya çıktı. Gerçekten İmam Ali hakkındaki iftiraya ihtimal vermek, İfk Olayı'nda ihtimal diye kabul edilen ihtiyata bir karşılık vermekti.

Bazı Ali taraftarlarına gelince: Onlar, Âişe'nin kırılması neticesinde Hz. Ali'ye karşı harekete geçmesinden üzüldükleri için, saldırının nereye varacağını ve onun suçsuz olduğunu ortaya koyan âyeti inkâr anlamına geleceğini düşünemediler. Âişe'ye yahut Ebû Bekir'e taş attıklarını zannederek başka yerlere kadar taş atmış oldular.

Bir gün, vahiy nazil oldu ve Kur'ân, Âşe'nin suçlamalardan uzak olduğuna tanıklık etti.

Gerçekte İfk Olayı bundan ibarettir. Mesele sırf aklen incelenip araştırılırsa bile Âişe'nin böyle bir suçu işlemesine ihtimal verilemez. Özellikle onun akıl, olgunluk ve üstünlük derecesi düşünülürse... Gerçekten Âişe'nin bu hareketinde görülen saflık ve ihtiyatsızlık bile onun suçsuzluğu için delildir. Öyle çirkin bir emeli olsaydı, onu daha akıllıca yapar, en âdi ve budalaca bir şekilde elbette yapmazdı.

ONUNCU KONU: İRTİHÂL VE İRTİHÂL ESNASINDA İSLÂM'IN TEMELLERİ İLE DURUMU

İslâm'ın Sınırları - Kabileler - Hz. Peygamber'in Başardığı İşler -Mûte Gazvesi'nin Manası - Peygamber Efendimiz Tarafından Geleceğin Açıklanması - Peygamberimizin Yaşam Tarzı - İslâm'ın Temelleri

1- İslâm'ın Sınırları ve Kabileler

Geneli itibariyle Arap Yarımadası, İslâmiyet'e dâhil ve tâbi olmuştu. Arap kabileleri içinde artık İslâmiyet'e bir zarar verebilecek rakip bir kuvvet kalmamıştı. Mekke'nin fethi ve Kureyş'in ister istemez İslâmiyet'e girmesi, bütün Arapların birbiriyle yarış edercesine İslâm'a girmelerine sebep olmuştu.

Bu derece büyük bir iş on sene içinde oldu. Tarihte böyle bir olayın eşi görülmüyor. Gerçekten Peygamber Efendimizin yaptıkları analiz edilse, özet olarak şunlar görülür:

1- Vahşete yatkın bedevî, ahlâksız ve ilgisiz bir halk yerine yüce hikmetle ilişkili, yüce ve ahlâkî bir dine sahip, sosyal fazîletlerle bezenmiş düzenli bir halk;

2- Hikmet ve ilimlerin her derecesine sahip, seçkin bir dostlar, arkadaşlar ve ashâb topluluğu;

3- En muntazam bir kanunla hareket eden bir idare;

4- Asayiş ve adâlet;

5- Cihâna hükmetmek, insanlara din ve fazîleti yaymak için gerekli vasıtalar.

İşte Hz. Peygamber'in, dörtte üçü çöl olan bir memlekete, yarı vahşî bir millete bahşettiği sûret... On senelik Muhammedî çalışma her şeyi hazırlamıştı. Zamanlarında benzerleri olmadığı gibi her zaman da takdir edilecek ve yüceltilecek Ali'ler, Ebû Bekir'ler, Ömer'ler, Hâlid'ler, Abdullah'lar yetişmişti. Zamanında Ali'den daha fazîletli, daha bilgili, daha hakîm, daha iyi huylu ve sağlam karakterli kimse yoktu. Ebû Bekir, büyük bir yumuşak huyluluk altında, büyük bir tevâzu içinde, eşi görülmeyen bir iktidar ve fazîlete sahipti. Ömer, her insanı ebediyete kadar takdire mecbur edecek müstesna bir yaratılış sahibi idi. Hâlid, zamanının en büyük kumandanı idi. Kâmil sahâbelerin hep fevkalâde birer meziyetleri vardı. İşte bu dâhiler, bu fazîletli şahsiyetler, İslâm'ı cihanın dört bir yanına yaymakla görevli idiler. Mûte Gazvesi, yayılma yolunu göstermişti.

İslâm'ın temeli atılmış olmakla kalınmayıp onu her tarafa yayacak sebepler ve vasıtalar tamamen hazırlanmıştı. Kendine mahsus bölümde açıklanacağı üzere İslâm'ın başına Osman'ın şehîd edilmesi gibi bir fâcia, Muâviye'nin hırsı ve kopup ayrılması gibi bir belâ çıkmamış olsaydı; İslâm'a Hz. Peygamber tarafından verilip Sıddîk ve Fârûk tarafından devam ettirilen ve muhâfaza edilen etkin ve hareketli güç muhâfaza edilebilmiş olsaydı, bugün Çin ve Hint gibi kıt'alar tamamen Müslüman memleketi olacak ve rakip dinler kalmayacaktı.

Davetten önce ortada hiçbir şey bilen yoktu. Yirmi üç senede Muhammedî medreseden yalnız zamanlarına değil, gelecek nesillere de hikmet ve fazîlet dersi veren büyük insanlar yetişti. Milyonlarca adam, önceleri sefil ve perişan bir halde birbirini boğazlamakla meşgul iken, şimdi Muhammedî tevhîd bayrağının altında birleşmişlerdi. Bedir'de altmış kahramandan ibaret olan İslâm ordusu, Mekke'nin fethinde on bine ulaşmıştı. Bu ise Fârûk'un devrinde yüz binlere ulaşacak heybetli bir ordunun başlangıcı idi.

Şeriat tamamen kurulmuş, Kur'ân ve hadisler koruma altına alınmıştı. Bu sebepten dolayı artık Hz. Peygamber vazifesini yapmış ve:

"Bugün dininizi tamamladım..."[105] iltifatına hak kazanmış idi. Artık İslâm'ın erkânı/esasları tamamdı.

2- Hz. Peygamber'in Başardığı İşler

Tamamıyla tarafsız bir gözle bakılırsa görülür ki, Hz. Muhammed

105 Mâide Sûresi, 5/3.

(s.a.v.) tarihte benzeri görülmemiş bir zâttır. Onun yaptığını kimse yapamamıştır. Onun yaptıklarının büyüklüğünün yanında Mûsâ'ların, İsâ'ların, bütün büyük peygamberlerin yaptığı pek küçüktür!

Hiçbir kimse, üzerine bu kadar çok sayıda görev alamamıştı. Her yerde bir teşebbüsün bir baş kahramanı ve birçok yardımcısı bulunmakta iken, İslâm'da esas girişimci ve etkin rol alan şahıs Hz. Peygamber'in kendisi olmasından başka, başlangıçta gerektiği kadar yardımcıdan da mahrum idi.

Hz. Rasûl, öğretmen, fakîh, din adamı, müşâvir, âmir, hâkim, kumandan, hep kendisi idi.

Bir dakikası boşuna geçmiyordu. Namazları bizzat kıldırıyordu. Her gün mescidde, namazdan sonra oturur; vaaz ve nasihatle, eğitim ve öğretimle, ümmetin fikirlerini aydınlatmak, umuma ait işleri yoluna koymakla meşgul olurdu.

Herkes, karşılaştığı zorluğun çözülmesini ondan bekliyordu. Herkes uyanan zihninden, öğrenmek sevdasıyla yanan yüreğinden kopup gelen soruları ona sorar, ondan cevap isterdi. Fakirleri teselli edip gönlünü alan, kimsesizlerin ve çaresizlerin imdadına koşan o idi. Suffe Ashâbı'nı maddeten ve manen kendisi besliyordu.

Münâfıklar doğal olarak kendisini sevmezdi; fakat diğer sahâbeleri kendisini taparcasına severdi. Hiç şüphe yok ki, onlar, fazla sevilmek için uğraşır ve birbirine gıpta ederlerdi. Şu kadar ki, sırf âdil davranmayı ve bir plan ve düzen içerisinde işleri çekip çevirmeyi kendine prensip edinmiş olan Hz. Peygamber, iltifat ve teveccühünü öyle bir şekilde ashâbı arasında dağıtırdı ki, hiçbirisine diğeri ağır gelmez ve aralarındaki kardeşlik bozulmazdı.

3- Peygamber Efendimiz Tarafından Geleceğin Açıklanması

İslâm'ın geleceğinin ilk evrelerini, Hz. Peygamber bildirmişti. İnkârı imkânsız olan bazı tarihî rivayetler vardır ki, bunların bir kısmı, zekâ keskinliği ve irfân fazlalığı ile yorumlansa bile, birçoğunda Hz. Muhammed'in peygamberliğini itiraftan başka çare bulunmuyor.

Hz. Rasûl, yüzlerce ashâb tarafından kaydedilen ve korunan hadisleriyle kendisinden sonra meydana gelecek fitne ve tefrikaları haber vermiş ve hep dediği gibi çıkmıştı. Bunlar, öyle sağlam tarihî vesikalardandır ki, in-

kâr edilmeleri hiçbir şekilde mümkün olamaz. Meselâ: Ammâr b. Yâsir'in *"Fie-i bâğiye (eşkiya güruhu) tarafından öldürüleceğini ve son içeceği şeyin süt olacağını"*[106] söylemişti. Bu hadis, çok kimse tarafından kaydedilmişti. Bu hadis ki, son derece açık bir biçimde geleceğin keşfi idi; onu inkâr mümkün değildi. Eğer mümkün olsaydı, kendi fırkasına "eşkiya güruhu" adını verdirmemek için, çok şeyi inkâr etmenin yolunu bulmuş olan Muâviye ile onun hile ve ihtirasında arkadaşı olan Amr b. el-Âs, bu hadisi inkâr ederlerdi.

Hz. Peygamber'in kendisi, bu gibi noktalardan başka İslâm'ın geleceğinin genel hatlarını da haber vermişlerdi. Rum ve İran diyarlarının fethi bu gruptandır. Sürâka'nın Kisra bileziklerini takınacağını haber vermesi ise birinci gruptandır.

Hz. Peygamber'in geçirdiği yoğun çalışma hayatı yirmi üç sene sürebilmiştir ki, bu da hayret uyandırmaktadır. Bu kadar aşırı derecedeki çalışmayı ve faaliyeti yüklenip sürdürebilmek için müstesna bir ruha sahip olmak gerekirdi.

Biz, tarihte [sırf ilmî ve bilimsel bir muhâkeme yürütüyoruz] Muhammedî rûhun bir eşini, bir ikincisini görmüyoruz.

Mukaddes vazifesini tam doğruluk ve dürüstlükle yerine getirme neticesinde Hz. Peygamber son derece yorulmuştu. Fakat bu yorgunluk sırf manevî idi. Birtakım vicdansız iftiracıların zannettikleri gibi çirkin hastalıkların nöbetleri veyahut maddî zevklerin suiistimalleri neticesi değildi. Gerçekten Allah'ın Rasûlü'nün sakalına henüz ak düşmüştü. Ama hâlâ yüzü güzel ve hâlâ bedeni zinde idi.

4- Veda Haccı[107]

Hicretin onuncu senesinde Hz. Rasûl haccetti. Son haccı olduğu için buna "Vedâ Haccı" adı verilir. Hac esnasında şu âyet nazil oldu:

"Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim, sizin üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'dan hoşnut oldum."[108]

Cenâb-ı Hakk'ın muradını anlayan Sıddîk ağladı. Gerçekten telkin ve

---

106 İbn Hanbel, Müsned, Mısır, Müessesetü Kurtuba, II, 161, 164, 206, III, 5, 22, 28, 90, IV, 197, 199; Buhârî, a.g.e., I, 172, III, 1035; Müslim, a.g.e., IV, 2236. (edt.)

107 Bu başlık ve bir sonraki başlık bizim tarafımızdan konulmuştur. (edt.)

108 Mâide Sûresi, 5/3.

davet vazifesi sona erdikten sonra Habîb'in artık bu âlemde bir işi kalamazdı.

Kur'ân ve Peygamber Efendimizin hadisleri, insan toplumunun o günkü bütün ihtiyaçlarını gideriyor ve gelecekteki bütün vicdanî sorunlarını çözüyordu. Her ne emir ve tavsiye olunmuş ise, hepsi pratik olarak da, tatbik edilmiş ve hiçbir noktada tereddüdü gerektirici bir şey bırakılmamıştı.

Davet yalnız Arap Yarımadası'na ve Arap kavmine tahsis olunmamıştı. Hicret'in yedinci senesi, altı tane mektup yazıldı; hepsi, üzerinde "Muhammed Rasûlullah" ibaresi yazılı bir mühürle mühürlendi ve birer elçiye teslim edilerek gönderildi.

Bunlar, o tarihte Habeş hükümdarı olan Necaşî Ashame, Bizans imparatoru Heraklius, İran Şahı Hüsrev Perviz, Mısır Valisi Mukavkıs, Yemâme Meliki Hevze, Gassân Meliki Hâris idi.

Yine tekrar ederiz ki, din kurulup kökleşmişti. Gerçi Peygamber Efendimizin irtihâlinden biraz önce Abhale (Esved el-Ansî), Müseylime (el-Kezzâb) ve Talha (Tuleyha b. Huveylid) gibi taklitçiler, peygamberlik davasına kalkışmışlarsa da, bu gibi arızalarla din sarsıntıya uğrayamazdı.

5- Peygamber'in İrtihali

Hicret'in on birinci senesinin başlarında, Safer ayı sonlarında idi ki, Hz. Peygamber, Üsâme'yi büyük bir ordu ile Şam yolunu açmaya ve Mûte mağlûbiyetinin öcünü almaya göndermek üzere son hazırlıkları tamamlamaya çalışıyordu. İşte bu sırada hastalandı. Bununla beraber yine çalışmaktan ve orduyu başarıya ulaştıracak şartları tamamlamak için gayret etmekten vazgeçmiyordu. Rebî'u'l-evvel'den bir gün önce Üsâme'ye sancak vererek Medîne dışında ordugâhı kurdurdu. Ashâbın büyüklerinin çoğu cihâda niyet etmişti.

Hz. Peygamber bir iki gün içinde çok yorgun düştü. Hastalık takat kesici ateş nöbetlerinden ibaret olup çok süratli tahribat yapıyor ve tamamen sıhhatli ve zinde olan o mutlu bedeni hırpalıyordu.

Hz. Rasûl, bu hastalıktan irtihâl edeceklerini biliyorlardı. Hastalanmadan bir ay önce ashâbın ileri gelenlerini evlerine davet ederek onlara vaaz ve vasiyet etmişti.

İrtihâle dört-beş gün kala ateş nöbetleri çok fazla şiddetlendi. Istırap o derece şiddetli oluyordu ki, Hz. Peygamber yatağına sarılıyor ve bir taraftan diğer tarafa dönerek elemini açığa vuruyordu. Ashâbdan Ebû Sa'îd, Hz. Peygamber'i ziyaretleri sırasında, vücuduna elini koymuş ve hararetin şiddetine şaşıp kalmakla beraber, elini çekmeye mecbur olmuştu. Başka defa hasta oldukları vakit şifa için dua ederlerdi. Bu defa dua etmiyor ve ara sıra:

"Ey nefs! Sana ne oldu?" diye nefsine sitem ediyordu.

Bu derecede rahatsız iken bile ümmetinin işlerini düşünmekten vazgeçmiyordu. Hatta bu esnada bir gün soğuk su döküldü, hararet biraz hafifledi ve Ali ve Fazl'a dayanarak mescide çıktı. Ashâbıyla vedalaştı, yine her biri bir cevher olan sözlerini içeren bir konuşma yaptı. Mescide acılan kapılardan Ebû Bekir'in kapısından başka kapıların kapatılmasını emretti, hücresine girdi. Peygamber Efendimizin irtihâl etme ihtimali, Ensâr'ı hayretlere düşürdü. Herkes *"Bizim halimiz ne olacak?"* diye dertleşiyordu.

Ashâbın bu endişeleri Hz. Peygamber tarafından işitilip öğrenildiği vakit, yine Ali ile Fazl'a dayanarak tekrar mescide çıktı. Muhâcirlere Ensâr'ı ve sonra Ensâr'a Muhacirleri ısmarlayarak birbirlerini koruyup gözetmelerini onlara vasiyet etti. Ve daha önce Ebû Bekir'den razı olduğunu söylediği gibi bu defa da:

"Ömer benimle beraberdir, ben de onunla beraberim. Benden sonra da hak Ömer'le beraberdir." dedi ve yine hücresine döndü.

Hz. Peygamber'in hastalığının çok ağırlaşması üzerine ashâbın büyükleri, huzurunda toplanmıştı. Hz. Peygamber:

"Bana bir divit getiriniz. Size bir vasiyetname yazayım ki, benden sonra sapıklığa düşmeyesiniz." buyurdu.

Fakat ashâb arasında ihtilaf çıktı. Bir kısmı mutlak sûrette divit ve kalem getirilmesini ve Hz. Peygamber'in emrine itaati uygun buluyordu. Benû Hâşim ile Ensâr'ın çoğunluğunun görüşü bu idi. Fakat diğer kısmı ve bunlar arasında Ömer:

"Vasiyetnâmeye ne gerek var. Hz. Peygamber'i şu hasta halinde rahatsız etmek, ona üzüntü ve sıkıntı vermek uygun değildir. Elimizde Allah'ın Kitabı yok mu? O bize yeter." diyordu.

Hatta orada bulunanlardan [kim olduğu tamamen kestirilemeyen, fakat

Şu'be'ye göre Ömer] biri:

"Hz. Peygamber'in ateşli hastalıktan mustarip olduğu için bu hastalık halinde sözüyle amel edilemeyeceği", düşüncesini ileri sürdü.

Artık ihtilaf ateşi alevlenmiş, hatta Hz. Peygamber'in huzurunda olunduğu ve hastalığı bile unutularak yüksek sesle söylenen sözler dolaşmaya başlamıştı. Hz. Peygamber:

"Peygamberler huzurunda sevdiklerinin birbiriyle çekişmesi uygun değildir." demiş ve vasiyetnâme yazmaktan vazgeçmiştir.

Peygamber Efendimizin irtihâline birkaç gün kala meydana gelen şu acı olay cidden tarihçileri şaşırtacak kadar karışık ve karanlıktır. Fakat "her türlü tarafgirlikten arınmış, sıkı bir tahlil ve muhâkeme ederek" şu vasiyetnâme meselesindeki ruh hallerini mutlaka belirlemek gerekir. On iki asırdır, İslâmiyet'te en önemli bölünmeyi meydana getiren keyfiyet, bu noktalarda bırakılan belirsizlikten ileri gelmiştir. Öyle bir zamana geldik ki, artık İslâm'ın kurtuluşu ve yükseltilmesi için gerçekleri olduğu gibi söylemek gerekir. Fazla olarak da bilimsel ve eleştirel bir tarih yazmayı bir vazife olarak üzerlerine alanlar, bilim ve eleştiri âlemine karşı bu sözlerini ve görevlerini yerine getirmelidirler. Biz bu meseleyi kendine mahsus bölümde etraflı bir şekilde inceleyeceğiz.

Peygamber Efendimizin irtihâlinden üç gün önce, geleceği pek güzel keşfetmiş olan Abbâs b. Abdulmuttalib, İmam Ali'ye tesadüf ederek, hilâfet işini Rasûlullah'dan sormasını teklif etmiştir. İmam Ali:

"Rasûlullah bize bu konuda yetki vermezse, başkasına da vermez." diyerek sormaktan kaçınmış, daha doğrusu bu hususta bir müddet önce söylenen Rasûl-i Ekrem'in sözlerini yeterli görerek tekrar Hz. Peygamber'i rahatsız etmeye gerek görmemiştir.

Vefattan birkaç gün önce, Hz. Peygamber namaza çıkamadı ve Ebû Bekir'i imamlığa vekil olarak tayin etti. Sıddîk ilk defa olarak ashâba Perşembe gününün yatsı namazını kıldırdı. Pazar günü Hz. Rasûl'ün hastalığı bir kat daha şiddetlendi, pazartesi günü sabah namazı zamanı biraz hafifleme hissederek mescide çıktı. Ashâb, Ebû Bekir'in arkasında namaz kılıyorlardı. Kendisi de oturduğu yerde ona uyarak namazı kıldı.

Sonra hücresine dönerek Üsâme'yi kabul edip hareketi için emir verdi. Fâtıma'ya, Ehl-i Beyt'inden en önce kendisine kavuşacağını söyledi. Ali'ye

bazı sözler buyurdu. Ve artık ölüme hazırlanma hâli başladı. Ölüm sekerâtı onun büyüklüğü derecesinde şiddetli oldu. Mübarek yüzü kâh şiddetle kızarıyor, kâh sararıyordu. Yanındaki bardaktan su alarak terlere batmış yüzüne sürüyordu. Rebî'u'l-evvel ayının on ikinci pazartesi günü öğlen vakti idi ki:

"Beli'r-refîku'l-a'lâ (Yüce Dost'a kavuştur)" buyurduktan sonra rûhunu teslim ettiler. [Allah, ona ve yüce soyuna salat eylesin.]

"Kendine mahsus bölümde anlatılacağı gibi Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hazretlerine biat edildikten sonra Fahr-i Âlem'in defnedilmesi hizmetine girişildi. Fakat nereye defnedileceği konusunda ihtilaf edildi. Seçkin sahâbelerden bazıları Mescid-i Şerif'de, bazıları da Bakî'de, yani Medîne-i Münevvere kabristanında, bazıları ceddi İbrâhîm (a.s.)'in kabri yanında ve bazıları Mekke'de defnedilmesi görüşünü ileri sürdüler.

Hz. Sıddîk ise:

Ben Rasûlullah (a.s.)'dan bir şey işittim ve hâlâ unutmadım:

'Allah-u Teâlâ bir peygamberin rûhunu ancak defnedilmesini istediği yerde alır.' buyurdu. Onu döşeğinin olduğu yere defnediniz, demesi üzerine Hz. Âişe'nin (r.a.) evinde, üzerinde beka yurduna göçtüğü döşeği kaldırıldı ve yeri kazıldı. Bir kabir yapıldı ki, hâlâ Ravza-i Mutahhara denilen mübarek yerdir.

Bu mesut kabri kazıp yapan Ensâr'ın seçkinlerinden Ebû Talha (r.a.) hazretleridir.

Yıkanacağı vakit de saâdetli elbiselerini çıkarıp çıkarmamak hususunda ashâb arasında ihtilaf ortaya çıktı. Bu esnada ashâb-ı kirama Allah tarafından uyku geldi. Bu sırada:

'Onu elbisesi üzerinde iken yıkayınız!' diye bir söz işitildi. Söyleyeni bilinemedi; fakat bu sözün gereğince hareket edildi.

Peygamber Efendimiz hazretlerinin yıkanması ve defni hizmetlerinde bulunanlar Ali b. Ebî Tâlib, Abbâs b. Abdulmuttalib ile oğulları Fazl b. Abbâs ile Kusem b. Abbâs, Üsâme b. Zeyd ve Rasûl-i Ekrem'in azadlılarından Şukran olup Ensâr'ın büyüklerinden ve Bedir ehlinden, Benû Avf'ın atası olan Evs b. Havlî de onlarla beraber bulundu. Allah onlardan hoşnut olsun.

Diğer cenazelerde mutat olarak görülen şeylerden hiçbir belirti onda

görülmedi. Hz. Ali:

'Hayatında ve ölümünde temizsin.' diyerek onu yıkar, Abbâs ile oğullan çevirir, Üsâme ve Şukran da su dökerlerdi.

Bu şekilde yıkanıp kefenlendi. Erkekler, kadınlar, çocuklar ve köleler bölük bölük girip namazını kıldılar. Şerefli kabrine inenler, Ali, Fazl, Kusem ve Şukran -Allah onlardan hoşnut olsun- idi. Fakat Evs b. Havlî (r.a.):

'Allah aşkına, ey Ali! Bizim Rasûlullah'dan haz ve nasibimizi gözet!' demesi üzerine Hz. Ali emretti, o da mübarek kabre indi, şeref ve övünce sahip oldu.

Techiz ve tekfin işi gecikmiş, gece erişip ufukları karanlık basmıştı. Ruhları kaplayan hüzün ve keder karanlıkları ise ondan daha baskın idi. Zira ilâhî vahiy nurlarına erişen Rasûl-i Ekrem'in mutlu ve kutlu cismini toprağa gömmek yüce ashâbına en büyük musîbet idi.

İşte o esnada Rasûl-i Ekrem'in gözünün nûru Hz. Fâtımatu'l-Betûl (r.a.), Peygamber Efendimiz hazretlerinin mübarek kabrinden bir avuç toprak alarak koklayıp:

Ahmed-i Muhtar'ın toprağını koklayanın hâli ne olur?

Ömrünün sonuna kadar kaynamış yemek kokusu almamak lâzım olur.

Benim üzerime öyle musibetler döküldü ki,

Eğer gündüzlerin üzerine dökülse gece olmaları lâzım gelir.

diye mersiyeler düzerek ağlardı ve herkesin ciğerini dağlardı. Ondan sonra üzüntülü bir şekilde evine çekildi, kimseyle görüşüp konuşmadan kesildi."[109]

109 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 246-248. (edt.)

ON BİRİNCİ KONU: HZ. PEYGAMBERİN HUYLARI, AHLÂK VE HUSÛSİYETLERİ

Doğruluk ve Saflık - Kanâat ve Cömertlik - Sadelik ve Asâlet - Yiğitlik ve Metinlik - Tevâzu ve İyilikseverlik - Af ve Güler Yüzlülük - İleri Görüşlülük ve Karşısındakinin Ruh Halini Anlama - Ehl-i Beyt

1- Doğruluk ve Saflık

Peygamber Efendimizin hayatı, hakkıyla ve tarafsızca incelenirse, doğruluk ve saflığı tamamen ortaya çıkar. Hiçbir işinde riya ve yalan yoktu. Yukarıdaki bölümlerde bildirdiğimiz gibi Zeyneb ile evlenmeleri meselesinde Peygamber Efendimizin doğruluğu ve saflığı apaçık meydandadır. Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise'nin evine gittiği vakit, Zeyneb'i ev haliyle yani biraz açık ve saçıkça görmüştü. Kadının alımlı güzelliğinden insanlık icabı tesir altında kaldı ve bu tesiri:

"Sübhânallah... Kalbleri tebdil eden Mevlâ!" mealinde sözlerle ortaya koydu.

2- Kanaat ve Cömertlik

Ev içindeki hareketleri ve davranışları incelendiği zaman, yaşayışının sadeliği ve külfetsizliği hayrete sebep olur. Bu sadelik, iş ve çalışma sevgisi, Peygamber Efendimizin daha çocukluğunda görülmekte idi. Amcası Ebû Tâlib'in zarûret ve geçim sıkıntısı içinde olduğunu öğrendiği zaman, Mekkelilerin hayvanlarını güderek nafakasını kazanırdı. Hicret'ten sonra ganimet mallarının beşte biri, hediyeler ve sadakalar önemli bir miktara

ulaşmış iken; nefsinden ve ailesinden daha fazla muhtaç ve fakir olanları düşünür, onlara yardım elini uzatır, kendisi ve ailesi zarûret çekerdi.

Hatta bu zarûret, bir aralık Peygamber Efendimizin zevcelerinin itiraz ve şikâyetlerine sebep olmuştu. Şöyle ki: Kadınlar, aralarında, galiba Âişe'nin yönlendirmesiyle anlaştılar; Hz. Peygamber'i sıkıştırarak her birisi bir şey istemeye başladı.

Hz. Peygamber bu saldırılardan çok fazla usandı ve çok gücendi. Artık hiçbirisinin yanına gitmez oldu. Mescidin üstünde bir inzivahânesi vardı, oraya çekildi. Hanımlarıyla bir ay görüşmemeye karar verdi. Şu küçük olay, Peygamber Efendimizin tabiatında zerre kadar despotluk olmadığına kesin bir delildir. Zeyneb'le evlilik meselesi münâsebetiyle nazil olan âyetler, Nebî'nin beşer olarak aczini göstermektedir. Hatta Âişe:

"Eğer Peygamber'in Kur'ân'dan bir şey gizlemesini tasavvur etmek mümkün olsaydı, kendi aleyhinde olan şu âyetleri gizlerdi." demiştir.

3- Sâdelik ve Asâlet

Hz. Peygamber, güzelliğe karşı gayet hassas idi. Cüveyriye ile evlenme şekli ve hatta hadisleri ve beyanları buna işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in ev eşyası son derece basit ve en gerekli olan edevattan müteşekkildi. Külfetsizce hasır ve ince kilimler üzerinde yatardı.

4- Tevâzu ve İyilikseverlik

Kimin sorunu olsa halleder, kiminle olsa sohbet ve arkadaşlık ederek gönlünü alırdı. Hiç kimseye emretmesini sevmezdi. Hatta kölelerine, ettikleri hizmet derecesinden fazla hizmet ederdi. Kalbi çok rakîk/ince ve âlicenaplıkla/cömertlikle dolu idi. Ehl-i Beyt'ini çok severdi. İmam Hasan'ı, İmam Hüseyin'i, İbn Abbâs'ı kucağına alır, sever okşar; hatta onları omuzlarına bindirir ve gezdirirdi. Ashâbdan birinin oğulları kükremiş develere binmiş, geziniyorlardı. Bu hali gören mini mini Hüseyin, dedesi Nebî'ye müracaat ederek kendisinin gezdirilmesini istemişti. O sevgi, şefkat ve iyilik hazinesi, mini mini torununu omzuna almış ve gezdirerek kırılmış olan masum kalbini tamir etmişti. Biraz sonra nakledeceğimiz bazı hadisler, sayılması mümkün olmayan bu güzel huylarının nasıl bir ruh halinin mahsulü olduğunu gösterecektir.

5- Yiğitlik ve Metinlik

Müslüman olmayan tarihçilere göre, Hz. Peygamber'de en az görülen makbul ve beğenilen huy, yiğitliktir. Halbuki bundan daha körcesine bir muhâkeme ve değerlendirme olamaz. Hz. Peygamber, nice yiğitleri şaşırtacak birçok olaya hedef oldu. Hicret, Uhud, Huneyn benzeri tehlikelerde Nebî'nin gösterdiği yiğitlik ve dayanıklılık akılları hayrette bırakacak derecededir. Fakat düşmanlık ve garaz, Dozy ve bu çapta tarihçilerin sağduyularını ve muhâkemelerini ellerinden alıyor.

Kimisi "savaşlarda niçin zırh giydiğine!!" itiraz ediyor. Ne garip itiraz! Eğer Hz. Peygamber, kendisini kılıçların kesmediğini, ateşlerin yakmadığını, beşer üstü bir varlık olduğunu iddia etmiş olsaydı; işte o zaman böyle bir itiraza imkân olur ve böyle bir itiraz makul ve mantıklı görülürdü.

Fakat Kur'ân ve hadisler, "Allah'ın ortağı ve benzeri olmadığını, Muhammed'in Âdemoğulları'ndan bir ferd, bir beşer ferdi olduğunu" ilân ediyor. Böyle aptalca itirazlar, Peygamber'in yemek yiyip, su içtiğine şaşmak kabilindendir.

Kimisi de "Niçin kılıç çekip düşmanlarına hücum etmediğine" itiraz ediyor! Acaba öyle yapsaydı, bu hareket peygamberlik âdâbına uygun olur muydu? Hz. Peygamber, nebîlik sıfatından başka kumandanlığın da bir gereği olarak, bizzat çarpışmaya katılmamakla beraber "ne müthiş bir pehlivan olduğunu, Uhud Savaşı'nda bir darbe ile zırhlı bir bahadırı katlederek ispat etmiştir."

6- İleri Görüşlülük

Hz. Peygamber son derece uzak ve ileri görüşlü idi. Gazvelerde yer tutuşu, safları ve fırkaları düzenlemesi, kesin hücum zamanlarını kestirişi, nebîliğe ait üstünlükleri ne derecede toplamış ve kavramış olduğuna delildir.

7- Af ve Güler Yüzlülük

Hz. Peygamber'in seçkinliğini ve üstünlüğünü gösteren yüce özelliklerinden birisi de "af" ve diğeri "güler yüzlülük" idi. Hz. Peygamber, kendi şahsiyetinden soyunmuş ve her türlü şahsî emellerden uzak olduğu için, kin ve garazdan uzak, af ve müsamahaya daima yakın idi. İnsanın nefsini tamamıyla tanıdığından, halka karşı dostluk ve güzler yüzle muamele etmeyi severdi.

8- Karşısındakinin Ruh Halini Anlama

Onun için insan ruhunun bilinmeyen bir noktası yoktu. Ondaki ruha ait bilgi öyle bir üstünlük derecesinde idi ki, hiçbir vakit hayal ve kuruntulara kapılmamış, insanları "hayâlî ve kuruntuya dayanan yüceliklere sahip seçkin yaratıklar" şeklinde düşüncelere sevk etmemiş ve kuruntulara düşürmemiştir. Bu sebepten dolayıdır ki, hadisleri ve emirleri içinde "bir tane bile tabiî olmayan, ağır, çarpık ve nefret ettirici" yoktur. Yine bu sebepten dolayıdır ki, İslâm, "tamamıyla tabiî bir din olup, bütün sosyal görüş ve kaideleri insanlıkça ulaşılması mümkün olan adalet ve hukuk üzerine dayalı"dır.

9- Hz. Peygamber'in Şemâili

Millî ve saygın bir yazarımız, Peygamber Efendimiz hazretlerinin yüce şahsını, taklidi imkansız olan sevimli bir üslupla, muteber ve belgesel eserlere dayanarak şu şekilde anlatıyor:

"Rasûl-i Ekrem ve Fahr-i Âlem Muhammed Mustafa (s.a.v.) hazretleri, yaratılış itibariyle ve ahlâkça insan cinsinin en mükemmeli idi. Hep büyük nebîler -Allah'ın yardımı ve selâmı onların hepsinin üzerine olsun- uzuvları tam ve güzel idiler.

Mübârek cismi güzel, bütün azâları orantılı, endamı gayet uyumlu, alnı, göğsü ve iki omzunun arası geniş, boynu uzun, düzgün ve gümüş gibi saf, omuzları, pazıları ve baldırları iri ve kalın, bilekleri uzun, parmakları uzunca, elleri ve parmakları kalınca idi. Mübârek karnı göğsü ile beraber olup şişman değildi. Ayaklarının altı çukur olup düz değildi. Uzuna yakın orta boylu, iri kemikli, iri gövdeli, güçlü, kuvvetli idi. Ne zayıf, ne semiz, belki ikisi ortası ve sıkı etli idi. Mübârek cildi ise ipekten yumuşaktı.

Tam orantılı bir biçimde büyük başlı, hilâl kaşlı, çekme burunlu, az değirmi çehreli ve söbece (yumurtamsı) yüzlü idi. Şişman yüzlü ve yumru yanaklı değildi.

Kirpikleri uzun, gözleri kara, güzel ve irice, iki kaşının arası açık fakat kaşları birbirine yakın idi. Çatık kaşlı değildi ve iki kaşının arasında bir damar vardı ki, gazap vaktinde kabarıp görünürdü.

O seçkin peygamber, güzel ve parlak yüzlü idi ve en güzel ten rengine

sahipti, yani ne kireç gibi ak ve ne de kara yağız, belki ikisinin ortası ve gül gibi kırmızıya meyilli beyaz, nûrânî ve berrak olup mübârek yüzünde nûr parlardı. Gözlerinin akında da az bir kırmızılık vardı. Dişleri inci gibi sağlam, güzel ve parlak olup; konuşurken ön dişlerinden nûr saçılır, gülerken mübârek ağzı güzel ve zarif bir şimşek gibi nûr saçarak açılırdı.

Saçları ne pek kıvırcık, ne de pek düzdü. Saçlarını uzattığı vakit kulaklarının memelerini geçerdi. Sakalı sık ve tam olup uzun değildi ve bir tutamdan fazlasını alırdı.

Beka âlemine göç ettiklerinde saçı ve sakalı henüz ağarmaya başlayıp, başında biraz ve sakalında yirmi kadar beyaz kıl vardı.

Cismi çok temiz, kokusu pek güzeldi. Koku sürünsün sürünmesin, teni ve teri en güzel kokulardan daha güzel kokardı. Bir kimse onunla el sıkışsa veya elini öpse bütün gün onun güzel kokusunu duyardı. Mübârek eliyle bir çocuğun başını okşasa, güzel kokusuyla o çocuk diğer çocuklar arasında bilinir ve seçilirdi.

Doğduğu vakit de çok temiz ve pak idi; sünnetli ve göbeği kesik olarak doğmuştu.

Duyuları fevkalâde kuvvetli idi; pek uzaktan işitir ve kimsenin göremeyeceği mesafeden görürdü.

Bütün hareketleri mutedil idi. Bir yere giderken acele, sağa ve sola meyletmeyip üstün bir ağırbaşlılıkla doğru yoluna gider ve fakat diğerleri süratle yürüdükleri halde bile ondan geri kalırlardı.

En mükemmel ve müstesna bir sûrette yaratılmış, mübârek ve mutlu bir varlık idi.

Güler yüzlü, tatlı sözlü idi. Kimseye kötü söz söylemez, kimseye kötü muamele etmez, kimsenin sözünü kesmez, yumuşak huylu ve alçakgönüllü idi. Sert ve kaba tabiatlı değildi. Fakat heybetli ve ağır başlı idi. Boş ve anlamsız konuşmazdı. Gülmesi de tebessüm şeklinde idi.

Onu ansızın gören kimseyi onu heybeti sarardı. Onunla görüşüp konuşan kimse ona can ve gönülden muhabbet duyar, âşık olurdu. Fazîletli kimselere derecelerine göre saygı duyardı. Akrabasına da çok fazlaca ikram ederdi; fakat onları kendilerinden daha fazîletli olanların üzerine çıkarmaz, onlardan ileri tutmazdı.

Hizmetçilerini pek hoş tutardı. Kendisi ne yer ve giyerse, onlara da onu

yedirir ve onu giydirirdi.

Cömert ve bağışlayıcı, şefkatli ve merhametli, yiğit ve yumuşak huylu idi. Ahdinde ve vaadinde sabit, sözünde sâdık idi. Kısacası ahlâk güzelliği bakımından, akıl ve zekâca bütün insanlardan daha üstün, her türlü methe ve övgüye lâyık idi.

Kitap okumamış, yazı yazmamış olduğu halde halk ve seçkinlerin iç ve dış dünyalarıyla ilgili işlerde ortaya koyduğu güzel yönetimini ve yetki kullanımını bir adam düşünse; o Hazret'in ne derece akıl, anlayış ve zekâ sahibi olduğunu derhal anlar.

Cehâlet karanlıkları içinde kalmış Arap kabileleri arasında büyüyüp ve Arap Yarımadası gibi ücra bir yerde ortaya çıkıp da ümmî (okuyup yazma bilmeyen) olduğu halde insanların iç ve dış dünyalarını ilim ve irfan nurlarıyla aydınlattığını sağduyu sahibi bir insan düşünse, tereddütsüz onun nebîlik davasını kesinlikle tasdik eder.

Yemede ve giymede zarûret kadarıyla yetinir ve fazlasından uzak dururdu. Bulduğunu yer ve bulduğunu giyerdi. Tam doyuncaya ve karnı doluncaya kadar yemezdi. Üzerinde yatıp uyuduğu döşek deriden yapılmış olup, içi hurma lifiyle dolu idi

Az zaman içinde bunca fetihleri gerçekleştirmiş ve İslâm'a ait gelirler çoğalmış iken, dünya malına asla iltifat etmezdi. Ganimetlerden kendisine ait olan malların çoğunu layık olanlara sadaka olarak verip, kendi geçimi için pek az şey alıkordu. Bu yüzden bazen borçlanmaya mecbur olurdu.

Ehl-i Beyt'in çoğunlukla yedikleri arpa ekmeği yahut hurma idi. Ve âhiret yurduna giderken en sevgili zevcesi Âişe (r.a.) hazretlerinin hücresinde birazcık arpadan başka yiyecek yoktu ve zırhı bir Yahudi'nin yanında rehinli idi ki, ailesinin nafakası için otuz sâ (ölçek) arpa ödünç alıp zırhını rehin bırakmıştı."[110]

10- Peygamber Efendimizin Mirası

"Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) hazretlerinin vefâtında gerek altın gerek gümüş parası kalmadı. Elbise, iki kilim, bir çarşaf, birkaç su kabı, içinde yıkandığı tekne, tarak, makas ve misvak gibi zarurî eşyasından başka bir gü-

110 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 248-250. (edt.)

müş mührü vardı ki, üzerine 'Muhammedün Rasûlullah' yazısı kazılmıştı. Ebû Bekir, Ömer, Osman (Allah onlardan razı olsun) hazretleri, onu hilâfet zamanlarında kullanmışlardır.

Peygamber Efendimiz hazretlerinin bir de sediri vardı ki, ayakları sâc denilen ağaçtan yapılmıştı. Rasûl-i Ekrem, hicretten sonra Ebû Eyyûb el-Ensarî hazretlerinin evinde iken Es'ad b. Zürâre (r.a.) hazretleri onu kendilerine takdim etmişti. Rasûl-i Ekrem onun üzerinde yatıp uyurdu. Vefâtında onun üzerine konulup namazı kılındı. Sonra o, Hz. Âişe (r.a.)'nin evinde kaldı. Daha sonra halk, teberrüken (uğur sayarak) onun üzerinde ölülerini götürürlerdi. Hz. Sıddîk ve Fârûk'un cenazeleri de onun üzerinde götürülmüştür.

Medîne-i Münevvere etrafında otlayan yirmi tane sağılır develeri vardı ki, her gün bunlardan iki kırba süt gelip hanımlarıyla beraber kendileri içer ve geri kalanını Suffe Ashâbı'na verirlerdi.

Yüz koyunu ve altı yedi kadar keçisi olup onların sütleri de o yolda sarf olunurdu.

Bundan başka terekesi (geride bıraktıkları) silahlarıyla beyaz bir katırdan ibaret olup, Hz. Sıddîk onları Aliyyü'l-Murtaza (r.a.) hazretlerine vermiş ve:

'Bundan başkası sadakadır.' buyurmuştur.

Gerçi Rasûl-i Ekrem'in Medîne-i Münevvere'de biraz arazisi, Fedek ve Hayber arazisinden bir miktar hissesi vardı; ancak hayatta iken onları vakfedip onlarla ilgili kuralları da koymuştu.

Şöyle ki: Onlardan çoğunun gelirini gelip giden elçilerin, misafirlerin ve yolcuların harcamalarına tahsis etmişti.

Hayber'in hasılâtından hanımları için belli miktarda arpa ve hurma tahsis edip fazlasını da fakirlere ve Muhâcirlere verirlerdi."[111]

111 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 250-251.(edt.)

ON İKİNCİ KONU: FELSEFE VE SOSYOLOJİ

İslâm Toplum Biliminin Esası - Özel Kardeşlik ve Genel Kardeşlik - Adâlet ve Eşitlik - Aile ve Evlilik - Ahlâk - Kölelik - Hikmet ve Felsefe İle İlgili Düşünceler

1- İslâm Toplum Biliminin Esası

İslâm toplum biliminin esası, şu i'tisâm (dört elle sarılma) âyetlerinde özetlenmiştir:

"Ve hepiniz Allah'ın ipine dört elle sarılın, böylece birleşin ve ayrılmayın. Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani siz bir zamanlar birbirinize düşmandınız da kalplerinizi birbirine ısındırıp birleştirdi. Böylece O'nun bu nimetiyle birbirinize kardeş oldunuz. Ve siz bir ateş uçurumunun kenarında bulunuyordunuz, sizi o tehlikeli yoldan döndürüp kurtardı. İşte Allah size işaretlerini böyle açık seçik bildiriyor ki, doğru yola yönelesiniz, doğruluğu bulaşınız, dosdoğru olasınız ve sapıklıktan kurtulasınız.

İçinizden hayra çağıran, iyiliği buyuran ve kötülüğü yasaklayan bir topluluk bulunsun. Ve işte onlar kurtuluşa erenlerdir.

Kendilerine açık ve kesin deliller geldikten sonra ihtilafa düşüp birbirinden ve doğru yoldan ayrılan kimseler gibi olmayın ki, işte onlar, evet onlar için çok büyük azap vardır.

O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır O yüzü kara olanlara gelince: 'Siz iman ettikten sonra hakkı örtüp gizlediniz, ha? O halde hakkı örtüp gizlediğiniz için şimdi azabı tadın!'

Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedirler ve orada ebedî olarak yaşarlar.

İşte bunlar Allah'ın işâretleridir ki, onlar gerçek olarak sana bildirip açıklıyoruz. Allah, elbette âlemlere zulmetmek istemez.

Göklerde ve yerde bulunanların hepsi Allah'a aittir ve bütün işler Allah'a döner."[112]

Bu âyetlerin içerdiği felsefe ve sosyoloji ilgili prensiplerin yorum ve açıklamaları, ciltlerle kitaplara sığmayan ilimleri ve dallarını meydana getirmiştir. Peygamber Efendimizin hayatı, bu âyetlerin tatbik ve izahıyla geçmiştir. Ve denilebilir ki, Peygamberimizin bütün hadisleri, bu mucize ifadesi taşıyan âyetlerin çeşitli düşünce mertebelerinden ibarettir. Biz, bu söylediklerimizi "iman ve itikad" dürtüsüyle değil, sırf bilimsel ve ilmî bir gerçek olarak ileri sürdüğümüzü iddia ediyoruz. Bu itibarla iddiamızı ispat etmek isteriz. Bu amaçla, sosyolojik yasaların yorumları hükmünde olan Peygamberimizin hadislerini sunup izah edeceğiz.

2- Özel Kardeşlik ve Genel Kardeşlik

İnsanlar arasında genel kardeşlik, hakların korunması ve karşılıklı sevgi üzerine kurulabilir. Hz. Peygamber:

"Her eziyet eden kimse ateştedir."[113] hadisiyle kendi cinsine eziyet edenleri İslâm'ın dışında tutmuştur; çünkü o kimseyi ateşle uyarmıştır (ş. 209). Hadisin manası: *"Haksız yere eziyet eden her kimse ateştedir, Allah'ın azabını hak etmiştir."* demektir.

3- Adâlet ve Eşitlik

Bütün insanların haklarını, bundan daha kapsamlı ve daha açık bir sûrette kim himaye ve muhâfaza etmiştir? Adâleti tatbik etmekle görevli olanlar arasında rüşvet alanlar, küfür ile uyarılıyor ki, bundan da adâlete ve adâletin korunmasına ne derecelerde önem verildiği sonucu çıkarılır. Nitekim:

Ve hâkimin rüşvet kabul etmesi küfürdür."[114] buyurmuşlardır. İs-

112 Âl-i İmrân Sûresi, 3/103-109.

113 Kurtubî, Tefsîru'l-Kurtubî, nşr. A. Abdülalîm el-Berdûnî, Kahire, 1372, I, 236; Münâvî, a.g.e., V, 30.(edt.)

114 Nesâî, es-Sünenü'l-Kübrâ, nşr. A. Süleyman el-Bündârî-Seyyid K. Hasan, Beyrut, 1411/1991, III, 228 (edt.).

lâm'ın sosyal düzeni, insanlık için en yüce bir ideal üzerine bina edilmiştir. Gerçekten şimdi zikredeceğimiz hadiste, toplumsal saâdet, danışma ile güzel işlere bağlı hale getirilmiştir. Bu hadis, başlı başına bir toplumsal sistem içermektedir:

"Yöneticileriniz hayırlı, zenginleriniz cömert ve işleriniz kendi aranızda birbirinize danışarak olduğu sürece, sizin için yerin üstü altından daha hayırlıdır."[115]

Bu hadisin analizi, yüceltilmeye değer düsturları ortaya koyar. Zannetmeyiniz ki, bu derece derin bir görüş ve özlü bir deyişle bütün bir toplumsal sistemi sekiz on kelime içinde özetleyen başka bir fert bulunsun.

Medenî toplumun temel prensiplerinden ve şartlarından biri de kimsesiz ve yetimlere şefkat ve merhamet göstermektir. Bu hususta İslâm'ın yüce Peygamberi kadar kısa, öz ve açık fikir beyan eden kimse görülmemiştir. Hz. Peygamber buyurmuştur ki:

"Allah'ın en sevdiği ev, içinde yetim beslenen evdir."[116]

Kadın ve yetimleri yüce bir şekilde himaye eden şu hadisten daha yüce söz varsa, bize bildirsinler:

"Size iki zayıfın hakkını haram ederim: Biri yetim ve diğeri kadın."[117]

Dozy ve benzerleri gibi tarafsızlık perdesine bürünen kötü niyetli amaçlı kişilerin itiraz ve tenkitlerinin şu zamanımızda artık bilimsel bir kıymeti kalmaması üzerine birtakım İslâm düşmanları, yüce İslâm dinini, Müslümanların gerileme devirlerinde gösterdikleri toplumsal yaşantı biçimi ile ithama çalışmışlardır.

Bu itham şekli, dış görünüşüyle çok ustacadır. Zira derin görüş sahibi olmayanları şaşırtabilir. Müslümanlar, gerilemeye düştükten sonra sosyal bütünlüklerinde bir tür karamsarlık ve sıkıntı görülmeye başlamıştır. Bu durum sosyal sefâletten meydana gelmiş iken, itirazcılar, İslâm'ın şevk ve zevke engel olduğunu, sevinç ve saâdeti yok ettiğini iddia etmişlerdir Bu iddia tamamen yalan ve iftiradır. Zira Hz. Peygamber buyuruyor ki:

"Farzlardan sonra Allah katında en sevimli ve makbul amel, mü'min

---

115 Tirmizî, Sünen, nşr. A. Muhammed Şâkir vdğr., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, IV, 529 (edt.).

116 Münzirî, et-Terğîb ve't-Terhîb, nşr. İ. Şemsüddîn, Beyrut, 1417, III, 236; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, Kahire-Beyrut, 1407, VIII, 160 (edt.).

117 İbn Hanbel, a.g.e., II, 439; İbn Mâce, Sünen, nşr. M. Fuad Abdülbâkî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, II, 1213; Neysâbûrî, el-Müstedrek, nşr. M. A. Atâ, Beyrut, 1411/1990, I, 131.(edt.)

kardeşinin kalbine sevinç ve şevk bahşetmektir."[118]

İslâm'a yakıştırılan en çirkin iftiralardan biri ve filozoflardan başlayarak romancılara kadar bin türlü suiistimale uğrayanı, İslâm'ın fakirlik ve sefâlet taraftarı olduğu, zillet ve miskinliği destekleyip yaygınlaştırdığı ve şehirlerin imarına düşman olduğu konusunda iftira ve yalanlardır. Maalesef aramızda ne söylediğini bilmeyenlerin, câhil ve hurâfeleri söyleyip anlatan vaizlerimizin bu tür düzmece ve uydurmaları yaygın hale getirecek açıklamaları ve ifadeleri görülmüyor değilse de, bundan İslâm dini ve Peygamberi değil, o câhiller sorumludur. Manevî fakirlik ile dilenciliği aynı şey zanneden hakikat taklitçileri de bu hususta çok kabahatlidirler. Hz. Peygamber:

"Halka avuç açacak hale gelmekten, çaresiz ve fakir kalmaktan, zulmetmekten ve zulüm edilmekten Allah'a sığınınız."[119] şeklinde dua etmemizi bize tavsiye etmektedir.

Ne kadar yüce bir düstur! Bir sosyal toplulukta fakir ve sefil, zâlim ve mazlum bulunmamasını tavsiye etmek, bütün sosyal saâdeti ve mutluluğu sağlamaya yeterli yüce bir düstur değil midir? Şu hadisteki mana yüceliğini ve kısa ve etkili anlatışı biz, elimizde mevcut olan diğer semâvî kitaplarda ve büyük eserlerde bu kadar açık ve kesin bir şekilde göremiyoruz. Eğer aldanıyorsak, bizi ikaz etsinler; hangi eserde, hangi asırda, hangi zât tarafından bundan daha bilinçli bir sosyal prensip ileri sürüldüğünü bize lütfen bildirsinler.

Başka bir yüce hadis ile bu büyük fikir pekiştiriliyor:

"Ya Rabbi! Fakirlikten, maddî ve manevî ihtiyaçlarıma yeterli gelmeyecek varlıktan yani kıtlık ve yoksulluktan, beni başkalarına karşı küçük düşürecek sebeplerden yani zilletten, kendi cinsime zulmetmekten, onlar tarafından zulüm görmekten sana sığınırım."[120]

Acaba biz mi sevgi ve bağlılık dürtüsüyle bu sözlerin yüceliğini eşsiz buluyoruz, yoksa hakikaten onlar yüce mi? Okuyucularımızı temin ederiz ki, şu eseri yazarken hislerimizi susturup eğilimlerimizden soyutlanarak sırf analitik ve eleştirel bir eser yazmaya çalıştık. Fakat gerçekten insaflı

118 Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, XI, 71.(edt.)

119 Heysemî, a.g.e., X, 143.(edt.)

120 İbn Hanbel, a.g.e., II, 325; Ebû Dâvûd, Sünen, nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut, Dâru'l-Fikr, II, 91.(edt.)

olarak düşünelim. Yukarıda yazdığımız hadis, Hz. Peygamber'in olmayıp da bir Çinlinin, bir Amerikalının olsaydı, yine aynı şekilde onu yüceltecektik. Zira bu söz, bizzat yüce ve kıymetlidir. Bu yücelik ve kıymeti inkâr etmek için insanın kötü niyet sahibi olması gerekir.

Sağlık, karşılıklı güzel ilişkiler kurmak, iyi ve güzel huylar ve temizlik hakkında Peygamber Efendimizin öğütleri, pek meşhurdur. Herkesçe bilinen bir hadisinde Hz. Peygamber, ilmi, biri "bedenler ilmi" ve diğeri "dinler ilmi" olarak iki büyük kısma ayırıyor ve bedenler ilmini dinler ilminden, doktoru fıkıh âliminden öne alıyor. İslâm'a karşı olanlar, güya İslâmiyet'in güzel bir zevke göre giyinmeye engel olduğunu zannediyorlar. Halbuki Hz. Peygamber diyor ki:

"Temiz ve güzel elbiseler giyiniz, güzel güzel hayvanlara bininiz ve insanların önüne, güzel görünecek ve beğenilecek bir halde çıkınız."[121]

Görgü kurallarının ve medenî davranış biçimlerinin esaslarını şu gibi hadisler içermektedir:

"Allah'a imandan sonra en üstün amel, insanları sevmek, onlarla dostluk etmektir."[122]

"İnsanlara (yaptıkları bir iyiliğe) karşı en çok teşekkür eden, Allah'a en çok şükreden kimse olur."[123]

"Dosdoğru ol, insanlar için huyunu ve ahlâkını, hareket ve davranışlarını güzelleştir."[124]

Koruyucu hekimlik hakkında Peygamber Efendimizin bildikleri, kendi çağının ötesindedir. Meselâ:

"Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin ve eğer bulunduğunuz yerde görülürse, oradan dışarı çıkmayın."[125] hadisiyle hastalıktan korunma ve karantina usûlünü ilk defa koymuşlardır.

İlim sevgisi ve aklın yüceltilmesi konusu ile ilgili olarak, başka dinleri inceleyen bazı filozoflar, İslâm'dan bahsederken de, dinlerin karanlığı sevdiğini ve ateş böcekleri gibi parlamak için karanlığa muhtaç olduklarını

---

121 Ebû Dâvûd, a.g.e., IV, 58; Neysâbûrî, a.g.e., IV, 203.(edt.)

122 Münâvî, a.g.e., II, 26; Aclûnî, a.g.e., I, 172.(edt.)

123 İbn Hanbel, a.g.e., V, 212; Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, I, 171.(edt.)

124 Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, XX, 39; Heysemî, a.g.e., VIII, 23.(edt.)

125 Tayâlisî, Müsned, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, s.28; İbn Hanbel, a.g.e., III, 416, IV, 177, IV, 186, V, 210, V, 373; Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, IV, 195.(edt.)

söylüyorlar. Bu hüküm başka dinler için doğru olabilir, fakat İslâm için asla doğru değildir.

Hiçbir din, ilmi ve âlimleri İslâm kadar üstün ve yüce tutmamıştır. Sırlar ve harikalarla dolu olan dinlerin çoğu, çok yerde akla ve ilme tahammül etmez ve hatta ahmaklığı yücelten düsturları da vardır. İslâm dininde ise durum tamamen bunun aksinedir. İlim ve akıl, âdeta dinin şartlarındandır. Taklitçilerin imanının sahih olup olmadığı uzun uzadıya fikir tartışmalarına yol açmıştır. Hz. Peygamber, birçok hadislerinde ilmi tavsiye etmiş ve övmüştür. Hatta ilmin vatanı olmadığını ve ilmi taleb etmenin (arayıp istemenin) her Müslüman'ın üzerine düşen bir farz olduğunu şu hadisleriyle açık seçik ve kesin şekilde tebliğ buyurmuştur:

"Çin'de de olsa ilmi öğreniniz. Çünkü ilim öğrenmek her Müslüman'ın üzerine farzdır."[126]

Şu hadisin manası da hayret vericidir:

"Yâ âlim [eğer olamazsan] ya öğrenci [bunu da olamazsan] ya müstemi' yani öğrenmek amacıyla dinleyen [bu da elinden gelmezse] ya muhib yani ilmi seven olmaya çalış; zira bunlardan hiçbiri olamaz da beşinci yani gâfil, câhil olursan helâk olursun."[127]

İlmi bundan fazla yücelten ve öven, bundan büyük bir ısrarla tavsiye eden şerîat sahibi, filozof ve fikir adamı göremiyoruz.

4- Aile ve Evlilik

İslâm dinine en şiddetli hücumlardan birini de kadınlar meselesinde ediyorlar. Avrupalılara göre Müslüman kadınlar, haklardan ve saâdetten mahrumdurlar. Boşama meselesi, kadınları erkeklerin eğlencesi ve oyuncağı etmiştir. Bu ithamlar, ya kadın hakkındaki dinî emirleri ve Peygamber Efendimizin fikirlerini bilmemekten yahut da kötü niyetten doğup çıkmaktadır. Hz. Peygamber buyuruyor ki:

"Cenâb-ı Hakk'ın en fazla nefret ettiği helâl şey, boşamadır."[128]

Demek ki, gerçek bir Müslüman'ın büyük bir ihtiyatla ve zarûret anında kullanacağı helâl ve haklardan biri ve belki de birincisi boşamadır.

---

126 Beyhakî, Şuabü'l-İman, nşr. M. S. Zeğlul, Beyrut, 1410, II, 253.(edt.)

127 Taberânî, el-Mu'cemü's-Sağîr, nşr. M. Ş. Mahmûd, Beyrut-Amman, 1405/1985, II, 63.(edt.)

128 İbn Mâçe, a.g.e., I, 650; Ebû Dâvûd, a.g.e., II, 255.(edt.)

Boşama, sonraları bütün Avrupalı düşünürlerin ve hukuk bilginlerinin de itiraf ve kabul ettiği üzere, bir sosyal toplulukta namus ve şerefin korunması ve yaşaması için zarûrî olan şeylerdendir. Önceleri bir adam, fahişe olan karısını boşayamaz, kadın zavallı kocanın ismini lekelemeye devam ederek taşır, günah ve zina mahsulü olan çocuklar, babaları olmayan bir adamın ismine mirasçı olarak sahip olurlardı. Sanırız ki, böyle nefret ve reddedilen bir hâl, kadın haklarını himaye değil, âdeta fuhuş ve kötülüğü himaye idi. İşte Avrupalılar bin sene kadar bu garip duruma katlandıktan sonra nihayet boşamaya razı oldular. İslâm ise başlangıcından beri zarûrî bir durum olarak boşamayı kabul etmişti. Ancak, bunun suiistimalinden kaçınılması gereğini yukarıda yazdığımız hadis ile Hz. Peygamber Müslümanlara bildirmiştir.

Diğer hususlara gelince, Hz. Peygamber, helâk yani küfür ve azap sebebi olan yedi şey arasında *"Namuslu ve kötülüklerden habersiz mü'min kadınları zina etmekle suçlamayı"*[129] zikrediyor ki, bundan, kadınlara verilen saygın konumun ve önemin büyüklüğü anlaşılır.

Yine Peygamber Efendimiz hazretleri buyurmuşlardır ki:

"Kadınlar, erkeklerin eşi ve benzeridirler."[130]

Bu hadis, kadınların en üstün manasıyla hakların tamamına sahip olduklarını bildirir.

Yine buyurmuşlardır ki:

"Cenâb-ı Hakk, kadınlara lütuf ve ihsan, hayır ve itidal ile muâmele etmenizi emreder. Zira onlar, analarınız, kızlarınız ve halalarınızdır. Onlara ne kadar lütuf etseniz lâyıktır. Kitap ehli olan bir erkek bir kadını alır, kadın fakir olsa da elinden bir iyilik gelmese bile birbirinden yüz çevirmezler, ölünceye kadar bir zevce ile sabredip dururlar."[131]

Peygamber Efendimiz hazretlerinin bu hadisi, yalnız bir kadınla evlenmeye kanaat etmeyi takdir ediyor ve beğeniyor; böyle hareket eden kitap ehlini yani Mûsevî ve İsevîleri bu hususta övüyor. Bundan daha açık şehâdet olamaz ki; birden fazla kadınla evlenmek, ancak günah ve fuhuşu önlemek maksadıyla ve zarûret halinde câiz kılınmıştır.

---

129 Buhârî, a.g.e., III, 1017, VI, 2515; Müslim, a.g.e., I, 92.(edt.)

130 İbn Hanbel, a.g.e., VI, 256; Ebû Dâvûd, a.g.e., I, 61.(edt.)

131 Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, XX, 274; Heysemî, a.g.e., IV, 302.(edt.)

Başka bir hadislerinde de buyurmuşlardır ki:

"İki karısı olup da bütün muamelelerde her ikisine karşı aynı şekilde adâlet ve eşitlikle muamele etmeyen koca, iki parçaya ayrılmış ve bir tarafı düşmüş olarak diriltilir."[132]

Bu hadis de zevcelerin çoğaltılmasının ne kadar zor ve hatta çoğu kez yerine getirilmesi mümkün olmayan şartlara bağlandığını gösterir.

Artık şu hadislerden sonra birden fazla kadınla evlenmeyi onaylıyor ve boşamayı oyuncak etmiş diye İslâm dini ve onun Nebîsi itham edilemez, sanırız.

5- Kölelik

İslâm dini hakkında dedikoduya yol açan kölelik meselesiyle ilgili olarak aşağıdaki hadislerin manasını bilmek ve anlamak yeterlidir:

"Esirlere iyilik ve güzellikle muâmele etmenizi tavsiye ederim."[133]

Başka bir hadiste de buyrulmuştur ki:

"Allah'ın eliniz altına emanet ettiği kimseler, sizin hizmetinizde olan kardeşlerinizdirler. Her kim elinin altında bir kardeşi bulunursa kendi yediğinden ona yedirsin, kendi giydiğinden onu giydirsin, götüremeyeceği işi ona yüklemesin ve eğer yüklerse ona yardım etsin."[134]

Bu hadisler, İslâm'da esirlere verilen konumu açıkça gösteriyor. Esir ile efendisi "Peygamber'e göre kardeş" oluyor.

Bütün büyük günahların affı ve silinmesi için esir âzâd edilmesinin belirtilmesi de gösterir ki, köleliğe izin verilmesi, boşamaya izin vermek gibi suiistimali, İslâm'dan uzaklaşmayı (yani dinden çıkmaya) gerektirir ve birçok şartla bağlıdır. İncelendiği takdirde, köleliğin dönemin ihtiyaçları dikkate alınarak uygun bulunan ve şartlı izin verilen konulardan olduğu ortaya çıkar.

6- Ahlâk

Ayrıca İslâm ahlâkı ve fazîletleri de korunmuştur.

"Affediniz ki, affolunasınız!"[135] hadisi, ne büyük ve ne yüce bir sözdür!

132 Tirmizî, a.g.e., III, 447.(edt.)

133 Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, XXII, 393; Taberânî, el-Mu'cemü's-Sağîr, I, 250.(edt.)

134 Buhârî, a.g.e., I, 20, II, 899, V, 2248; Tirmizî, a.g.e., IV, 334. (edt.)

135 Abdürrezzâk, Musannef, nşr. H. el-A'zamî, Beyrut, 1403, I, 73, 148, 177, 178 (edt.).

Nitekim bu hadis, âlicenaplığı İslâm'ın farzlarından kılmıştır.

Şu hadislerden ise daha büyük ve daha kapsamlı hikmet düstûru olamaz:

"İslâm'da zarar ve zarar verici yoktur."[136]

"Müslüman o kimseye derler ki, Allah'ın kulları onun elinden ve dilinden esenlikte olur."[137]

Eğer kâmil insanı ve görev bilincini tarif etmek ve insana ait yüce bir yolu tavsif etmek için bundan daha uygun söz ve ifade varsa, din düşmanları, bize bildirsinler ve bizi uyarsınlar.

Bu hikmetli sözlerin kaynağı ve çıkış yeri olan o Yüce Zât, bu sonsuz üstünlükleriyle beraber o derece mütevazı ve o derece doğru sözlü idi ki, kendisi için şöyle buyurmuşlardır:

"Ben de sizin gibi bir beşerim; insanların zanları ise yanlış da olabilir doğru da."[138]

Beşeriyet bu kadar büyük insanlar yetiştirmiştir. Her biri, ilim ve bilimin bir veya birkaç dalı ile ilgili çok faydalı araştırmalar ortaya koymayı ve gelecek nesillere doğru yolu gösteren eserler vermeyi başarmışlardır. Fakat her birinin çalışması ve bilgileri sınırlı ve belirli alanlara ait olarak kalmıştır.

İnsanlık tarihinde bir ikinci "Muhammed" görülemiyor; hak ve insaf dili, onu "peygamber" olarak tanımlamaktan daha uygun bir tanım bulamıyor. Her düşünür, o en büyük dâhinin, o insanlığın iftiharının, o üstünlükler ve olgunluklar kaynağının fazîletli ve yüce huzurunda baş eğerek yüce bir insanlık vazifesini yerine getirmiş oluyor. [Allah, ona ve yüce soyuna salât ve selâm etsin.]

---

136 İbn Mâce, a.g.e., II, 784; İbn Hanbel, a.g.e., I, 313, V, 326.(edt.)

137 Buhârî, a.g.e., I, 13, V, 2379; Tirmizî, a.g.e., V, 17; Ebû Dâvûd, a.g.e., III, 4 (edt.).

138 İbn Mâce, a.g.e., II, 825; Münâvî, a.g.e., I, 489 (edt.).

ON ÜÇÜNCÜ KONU: İSLÂM DİNİ

İmanın ve İslâm'ın Esasları - Allah'a İman - Rasûl'e İman - Âhiret - Düşünce ve Anlayış Dereceleri - Tenzîh Fikri - Tevhîd Fikri - Şerîatın Dereceleri ve Hakîkatin Dereceleri

1- İmanın ve İslâm'ın Esasları

Genel olarak hak din, nebîler ve rasullerden alınıp istifade olunan ilâhî hükümlerdir. Bu tarife İslâm dini ile diğer semâvî dinler de girmektedir. Nasıl ki, İslâm'a göre, büyük nebîler arasında peygamberlikleri itibariyle fark gözetilemeyeceğini *"Nebîlerden hiç birini diğerlerinden ayrı görmeyiz."*[139] âyet-i kerimesi ifade etmektedir. Bundan dolayı semâvî dinler arasında daima bir ortak payda vardır. Onlar da temel ve itikada ait hükümleri teşkil ederler.

İnsanlığın gelişmesine ve çağların değişmesine uygun olarak Cenâb-ı Hakk'ın fazl ve keremiyle her dinde çeşitli ve değişik olan birçok hüküm ise görevler ve detaylarla alakalıdır ki, bunlara özellikle şerîat adı verilir.

Bundan dolayı büyük peygamberlerden her birinin tebliğ ettiği esasa ve inanca ait hükümler sabit ve değişmez olup ayrıntılara yönelik hükümleri içeren şeriatlar ise kısmen dönüşmüş ve değişmiştir. İmâm A'zâm Ebû Hanîfe hazretleri *"el-Âlim ve'l-Müteallim"* adlı eserinde:

"Biliniz ki, peygamberler dinlerde hemfikirdirler, değişiklik yalnız şerîatlardadır. Çünkü din başka hale dönmez ve değişmez. Şerîat ise başka

139 Bakara Sûresi, 2/285.

hallere dönmüş ve değişmiştir."[140] ifadesiyle bunu açık seçik ortaya koymuştur.[141]

İslâm dininde yukarıda geçen her iki tür hükümlerin hepsine birden kapsamlı bir anlam ile "fıkıh" denmiştir.

Fıkıh, ilişkisi bakımından, üç büyük kısma ayrılmıştır:

Birincisi, ilmî fıkıhtır ki, inceden inceye araştırarak ve deliller çıkararak bilinmesi ve inanılması gerekli olan hakikatleri içermektedir. Allah'ın birliği ve sıfatları gibi.

İkincisi, amelî fıkıhtır ki, bilinmekle beraber pratikte uygulanması gereken yüce hükümlerden oluşmaktadır: İbâdetler, muâmeleler ve cezalar gibi.

Üçüncüsü, vicdânî fıkıhtır ki, nefs-i nâtıkanın[142] temizlenmesine ve gelişmesine vesile olan hususları kaplar: Ahlâk ilmi ve tasavvuf ilmi gibi.

2- Allah'a İman

Yukarıda geçen kısımlardan, aslî ve itikadî hükümlere ilişkin olan birincisi, yüce İslâm dininin üzerine kurulmuş olduğu esasları içeren kısmıdır: Bunlar imanın temelini teşkil eder ve bunlarla küfür ve iman ayırt edilir.

İşte bu esasa ait hükümler üç asılda toplanıp özetlenmiştir ki, bunlara imanın ve İslâm'ın esasları denir.

Nitekim İmam Gazâlî diyor ki:

"İmanın aslı üçtür: Allah'a inanmak, Rasûl'e inanmak, âhiret gününe inanmak. Bundan başkası kök olmayıp bu köklere bağlı olan dallardan ibarettir."

İşte ulûhiyet, nübüvvet ve âhiret gününden ibaret olan bu üç konu, aklî ve naklî delillerle kelâm kitaplarında etraflıca anlatılmış olduğu için burada kısaca zikretmekle yetinilmiştir.

---

140 Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-Muteallim, (İmâm Azam'ın Beş Eseri içinde), s.13, İstanbul, 1981 (edt.).

141 İslâm'a saldıranlardan bir kısmının, yüce "İslâm dini, diğer dinlerden kopmuştur ve dinde orijinallik yoktur." şeklinde saçmalamaları, işte bu yüce hakikati görmezlikten gelerek dinlerdeki ortak hükümler üzerine bâtıl bir kıyas yürütmelerinden ileri gelmektedir ki, muhâkemelerinin ne kadar bayağı ve keyfî olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

142 Terkib Arapça olup, "konuşan nefis" anlamına gelmektedir. Zâtında maddeden sıyrılmış, ancak yaptığı işte maddeye bitişik olan cevher, demektir. Akla da nefs-i nâtıka adı verilmektedir (edt.).

Ulûhiyet: Hakk Teâlâ hazretlerinin mukaddes zâtının künhünün/özünün bu âlemde asla idrâk edilmediği konusunda bütün din âlimleri görüş birliği içerisindedir. Gerçi, idrâk etmenin imkânsız olduğu kesin bir şekilde iddia edilmemiştir. Fakat dünyada hiç bir ferdin yalnız aklıyla Allah'ı tanıma bilgisine ulaşamadığı, yüce peygamberlerin ve büyük velîlerin bu hususta acz ve eksikliklerini itiraf etmeleriyle sabittir.

Bundan dolayıdır ki, insanların mükellef bulunduğu ma'rifet (Allah'ı tanıma) ödevi, ilâhî hakikatin ve Sübhanî hüviyetin idrâki ve ihatası anlamına gelmez. Belki, ilâhî sıfat ve isimleriyle beraber Cenâb-ı Hakk'ın varlığını tasdik ve itiraftan ibaret kalır.

Vâcib olan ma'rifet (Allah'ı tanıma) anlamında Hakk'ı bilmek, işte buna denir ki, İmâm A'zâm Ebû Hanîfe'nin *"Fıkh-ı Ekber"* isimli eserinde, *"Allâh-u Teâlâ hazretlerini gerçek ma'rifetle tanımak, kendi kitabında kendini tavsif ettiği gibi, bütün sıfat ve isimleriyle O'nu tanımaktır."*[143] buyurmaları bunu doğrulamaktadır.

Bundan dolayı İslâm'da ilâhî hakikatin sınırlarının belirlenmesinden ve tarif edilmesinden utanılıp çekinilerek bu gerçek, ilâhî sıfat ve isimleriyle bilinmiş ve bu şekilde tenzih ve takdis edilmiştir.

Cenâb-ı Hakk, bütün kemâl sıfatlarla vasıflanmış, bütün eksik sıfatlardan tenzih edilmiştir. Allah'ın varlığı, zâtının gereğidir. Bir müessirin tesiriyle var olmuş değildir. Allah'ın zâtının varlıkta, kıdemde, hüviyette ortağı ve benzeri yoktur. Zâtında, sıfatlarında, fiillerinde birdir. Sonradan olmuş ve varlığı mümkün olan şeylerin hüküm ve tesirlerinden, herhangi bir ihtiyaçtan yücedir. Çok açıktır ki, varlığı vâcib olmanın gerektirdiği şey hiçbir şeye muhtaç olmamaktır; sonradan olmanın ve varlığı mümkün bulunmanın gerektirdiği şey ise kendinden başkasına muhtaç olmaktır. Yine bunun gibi kül, cüz yani mürekkep ve basit olmadığı gibi araz da değildir. Hareket ve durgunluk, toplanma ve ayrılma, hulûl ve ittihâd (bir şeyin içine veya arasına girme ve bir şeyle birleşme) gibi cisimlere ait arazlara ve kâinatta görülen varlıkların diğer arazlarına konu olmaktan da tenzih edilmesi zarurî olan bir şeydir. Çünkü bunların her biri cisim ve sonradan olmayı gerektirdiğinden ulûhiyetin şanına uygun değildir.

Kâim binefsihidir: Herhangi bir mekânda yerleşip oturmakla nitelenmiş

---

[143] Ebû Hanîfe, el-Fıkhu'l-Ekber, (İmâm A'zam'ın Beş Eseri içinde), s.62, İstanbul, 1981. (edt.)

değildir. Yine, böyle şekil, biçim, renk ve keyfiyet ile vasıflanması aklen düşünülemez.

Ezelîdir ki: Zaman ile sınırlanmış olmaktan münezzehtir. Sübhânî varlığının kesinlikle bir başlangıcı olmadığı gibi hâşâ üzerinden yokluk da geçmemiştir. Varlığı vâcib olmanın açık seçik gerektirdiği şey de budur.

Ebedîdir ki: Rabbânî varlığı ilelebed her türlü bozulmadan mukaddes ve yücedir. Bu da ezelî olmanın aklen gerektirdiği bir şeydir. Zira kadîm olanın yok olması muhaldir.

İlmi bütün eşyayı kaplamıştır; dilediğini irade eder ve mutlak kudret sahibidir. Dilemesine kimse karışamadığı gibi kudretine de kimse sınır koyamaz. Yüce zâtına ait işitme, görme ve konuşma sıfatları ile vasıflanmıştır. Bu kemâl sıfatları kendinde toplayan Allah'ın mukaddes zâtı, ölümsüz bir hayat sahibidir.

Bütün âlemlere varlık veren ancak Hakk Sübhânehû ve Teâlâ hazretleridir.

3- Rasûl'e İman

Nebîler ve rasuller, akıl sahiplerini kendi istekleriyle haklarında sırf hayır olan yöne sevk eden ilâhî şerîat ve kanunları tebliğe memur yüce kişilerdir.

Bütün yüce peygamberlerin sâdık (doğru), emin (güvenilir), mübelliğ (haber verici, tebliğ edici), fatîn (akıllı ve anlayışlı), masum (günahsız) olmaları mutlaka gereklidir.

Kur'ân nasslarının ve Hz. Peygamber'in hadislerinin açıkladığı gibi Muhammed Mustafa (s.a.v.), bir beşerdir. Ancak, Allah tarafından vahiy ile ve diğer peygamberlik özellikleri ile seçkin kılınmıştır.

Peygamberlerin sonuncusu olmaları hasebiyle temiz şerîatları, kıyamet gününe kadar kalacak ve devam edecektir.

Din işlerine ilişkin Rasûlullah'ın yüce zâtından bize ulaştığı açıkça ve zarurî olarak bilinen yüce hükümler de Rasûl'e iman kapsamında olarak o şekilde kendisine inanılması gereken şeydir.

4- Âhiret

Haşir ve Maad: İslâm'ın ve imanın asıllarından üçüncüsü, ölümden son-

ra yaratıkların amellerine göre mükâfat ve cezalara erişmeleri için âhiret gününde yeniden diriltilmelerine inanmaktır.

Âhiret işleri, dünyada görünen ve bilinen hallere ve şeylere kıyas edilemeyeceği için bu tür şeyler, ancak yüce peygamberlerin verdikleri haberlerle bilinebilir.

Bütün sözlerinde ve işlerinde tam bir doğruluk üzere olan ve şânına yalan yakışmayan bir Allah rasûlünün, açıkça ortaya koyduğu ve doğruladığı konularda, doğru karar veren aklın işe karışması, bunların mümkün olan işlerden olmasını araştırmaktan ibaret kalır.

Kısaca, İslâm'ın ve imanın asılları denilen işte bu üç hususun tasdik edilmesi ve anlaşılması iman hakikatini teşkil eder ki, buna sâlih ameller (iyi, güzel ve hayırlı işler) dâhil değildir. Yani farzlar ve vâcibler, imanın aslından birer parça olmadıkları için bunlardan birinin bulunmaması, imanın esasının bulunmaması sonucunu doğurmaz. Belki sâlih amel, imanın olgunlaşmasını, devam etmesini ve kalıcı olmasını sağlayacağı için kâmil/olgun imanın bir parçası sayılır. İmanın esasları, İslâm'ın üzerine dayandığı temelleri olduğunda bu hususdaki karşı çıkış ve inkâr, kesinlikle küfürdür. Bu asılların (köklerin) fürularında (dallarında) ise tekfir yoktur. Bazı meselelerde hatalı davranmakla ve bazı meselelerde ise bid'at çıkarmakla itham olunur, küfürle itham olunamaz. Ancak, Rasûlullah (s.a.v.)'dan zarurî olarak ulaştığı bilinen dinî bir aslı inkâr eden şahsın durumu, imanın asıllarını yalanlamaya götüreceği için küfürden sayılmıştır.

5- Düşünce ve Anlayış Dereceleri

Geçen konularda da yeri geldikçe arz ettiğimiz gibi İslâm dini, fikir derecelerine tamamen sahiptir; çünkü her mertebedeki insanı doyurmayı amaçlayan bir dindir. Bir taraftan tabiî din ve diğer taraftan sonuncu din oluşu bu nitelikleri taşımasından kaynaklanmaktadır. Yine bu sebepten dolayıdır ki, en basit bir zihinden en gelişmiş bir zihne kadar, her seviyede olan ferd, İslâm dininde vicdânî ihtiyaçları için gerekli sermayeyi bulur. Bundan, İslâm dininin birkaç türlü ve birbirine aykırı şekilleri olduğu anlaşılmamalıdır. Din, bir dindir ve bu birlik bütün semâvî dinler ile ortaktır. Fakat dinin içerdiği yüce ma'rifetin/bilginin (Allah'ı tanıma bilgisi) anlaşılması ve öğrenilmesi önemli safhalara ayrılır. Bu da beşer zihninde olan biliş ve anlayış yetenekleri ile orantılıdır.

6- Tenzîh Fikri ve Tevhîd Fikri

Tenzîh fikri ile İslâm maarifinin anlaşılması, şerîatın en yüce mertebesidir. Bu mertebenin felsefede bir dereceye kadar karşılığı "rûhânî felsefe"dir. Tevhîd fikri ile anlaşılması ise hakikatin en yüce mertebesidir. Bu mertebe, "varlık felsefesi" ve "fikir felsefesi"ne bazı hususlarda benzer; İşrâkıyyûn adlı felsefe ekolü ile de benzerlik gösterdiği noktalar vardır. Ancak, en temel noktada şerîatla hakikat eşit olduğundan İslâm'daki tevhîd fikri mertebesini doğrudan doğruya o ekollere benzetmek doğru olamaz. Şu son günlerde rûhânî felsefe ekolü, esasa ait rengini kaybetmediği halde varlık felsefe ekolüne doğru bir yaklaşma gösteriyor. Böyle bir gelişmeden hasıl olacak bir felsefe ekolü, İslâm'daki tenzîh ve tevhîdi daha açık bir şekilde anlatabilirdi. Fakat bu, şimdilik başlangıç halindedir.

Tenzîh fikri: Zâtın bağımsızlığının, sınırlı ve kayıtlı, sonradan olma ve değişen hiçbir şey ile kıyas edilerek anlaşılmasının ve o şeye benzetilmesinin mümkün olmaması demektir ki, haktır ve hakîkattir.

Tevhîd fikri: Zâtın bağımsızlığının, kavramı dışında bir varlık şekli ve herhangi bir varlık olarak tasavvur edilemeyeceği demektir ki, bu da hakkın ve hakîkatin ta kendisidir. Daha fazla detay ise "Mezhepler ve Tasavvuf" bölümlerine bırakılmıştır.

ON DÖRDÜNCÜ KONU: ÖNEMLİ MESELELER

Âlemin Yaratılışı - Hudûs ve Kıdem - Yaratıcı ve Varlık - Melekler ve Cin - Kitaplar ve Rasuller - Şerîatlar ve İbâdetlerin Hikmeti

1- Âlemin Yaratılışı

Âlemin yaratılışı hakkında iki esas fikir vardır. Bu da "yaratma", "yokluk" ve "varlık" gibi kelimelerin ifade ettiği mananın anlaşılma ve kabul edilme şekli ve Allah'ın sıfatı konusu ile ilgili çok önemli meselelerdendir.

Tenzîh fikri ve şerîat mertebesi âlimlerinin çoğunun anlayış ve kabul ediş şekillerine göre: "Yaratma, bir şeyi yokluktan varlığa getirmek, yoktan var etmek" demektir. Yokluk, varlığın tamamen zıddıdır.

Tevhîd fikri erbâbının anlayış ve kabullerine göre ise: "Yaratma, Zât'ın ilminde, âmâ (görmezlik ve görünmezlik) durumunda esasen ve maya itibariyle var olan bir şeyin, Allah'ın takdiri ve dilemesi gereğince gizlilikten açığa çıkması" demektir. Şu halde yokluk, varlığın kapsamı içinde dâhil ve görünüşe gelmemiş varlık manasını ifade eder. Bu ikinci manadaki "yaratma"yı, "teşe'ün (görünüşe geliş), tecellî (görünme)" kelimeleri daha açık bir şekilde ifade eder. Ehl-i Sünnet imamlarından ve saygın alimlerden İbn Teymiyye gibi zâtlar ise, esasen tenzîh fikrine mensup olmakla beraber hilkat/yaratılış meselesinde tevhîd fikrini savunanlarla birleşmişlerdir.

2- Hudûs ile Kıdem ve Yaratıcı ile Varlık

Birinci (tenzihî) fikre göre âlem hâdistir (sonradan olmuştur). Öyle bir zaman vardı ki, o vakit yalnız Allah'ın zâtı mevcut olup henüz âlem yaratılmamıştı. Şu halde âlemin bir başlangıcı vardır. İbn Teymiyye ve daha birtakım âlimlere göre ise hudûs (sonradan olmalık), eşyanın şekilleri ve

ayrıntılarıyla ilgili olup eşyanın "nevi" yani mayası (özü) kadîmdir. Şu halde âlemin şekil ve fertleri değişmiş ve sonradan olmuş olup, esas ve mayası ise kadîmdir. Zira *"Ve O, daima konuşmaktadır."* hükmü gereğince, Cenâb-ı Hakk daima ve zaman kaydından münezzeh olarak, başlangıçsız ve sonsuz Mütekellim yani Hâlık/Yaratıcı ve Sâni' (yeni şeyler meydana getirici)dir. Âlemin mayasının sonradan olduğuna inanmak, Cenâb-ı Hakk'ın "bir zamanlar şimdiki gibi Mütekellim (Konuşucu ve Yaratıcı) olmadığına, bundan dolayı ilâhî sıfatının işlemez olduğuna" inanmaktır.

Tevhîd fikri taraftarlarının da düşünce ve görüşlerine göre âlem, "mayası ve hakikati" itibariyle hâdis (sonradan olmuş) değildir. Onların delilleri de İbn Teymiyye'nin delillerine benzemekle beraber âlemin hakikatinin, Allah'ın kayyûmiyetinin (ezeliliğinin) tecellîlerinden (görüntülerinden) başka bir şey olmadığını ilâve ederler. Şu halde âlem, ilâhî görünüş ve olaylardan ibaret demek olur.

Şekillere ve tezâhürlere/görünüşlere gelince, bunlar, zamanla kayıtlı olan insan anlayış ve bilgisine göre bir başlangıç ve bir sonuca, zuhur (ortaya çıkış) ve butûna (gizleniş), değişme ve yeni bir şekle girmeye sahip iseler de bu şekiller ve görünüşler (tezâhürler) de Allah'ın ilminde var olduğu ve Allah'ın ilmine sonradan bir şey eklenmesi mümkün olmadığı için hudûs (sonradan oluş) durumu, insana mahsus bir anlayış ve tecellî şekli ve kavrayışın acizliği ve noksanlığı olarak kalır. Özellikle daha sonra gelen âlimler, âlemin hudûsunu "Allah'ın birliğinin" vazgeçilmez ve kendinden ayrılmaz bir gereği olarak kabul etmişler; hatta aralarında âlemin kıdemini (ezelî oluşunu) "küfür" derecesinde görenler olmuştur. Eğer hem âlem ve hem Cenâb-ı Hakk kadîm (başlangıcı olmayan, ezelî) ise, iki kadîm olması gerekir ki, bu da batıldır; çünkü birbiriyle çelişen bir fikirdir. Bu düşünce gayet doğrudur; fakat ne İbn Teymiyye ve ne de mutasavvıfların kabul ediş şekilleriyle ilgili olmayıp "Seneviyye/Düalizm/İkicilik" ekolü denilen Aristoteles ve Platon'un ekolleriyle ilgilidir. Onlar, kadîm (ezelî) bir Yaratıcı kabul ettikleri gibi "yaratılmamış, ebedî, ezelî ve kadîm" bir de madde kabul ediyorlar. Maddecilik/materyalizm ekolüyle ruhçuluk/spiritüalizm veya fikircilik/idealizm ekollerinin kaynaşması ve uyuşması mümkün olmayan bir karışımı, birbiriyle çelişen bir alaşımı olan böyle bir düşünce gerçekten bâtıldır ve savunulması mümkün değildir. Âlemin kadîm oluşunun bu şekline ilişkin kalması şartıyla tenzih âlimlerinin

iddiaları tamamen doğrudur. Fakat ne İbn Teymiyye'nin söylediklerinde ve ne de mutasavvıfların mezhebinde "seneviyye/düalizm" düşüncesi yoktur.

İbn Teymiyye, âlemin esasının [nevinin] kıdemine, âlem bizâtihi kadîm olduğu için değil, Yüce Yaratıcı'nın ilâhî zâtı ve ezelî sıfatı kadîm, zamanla kayıtlı olmaksızın faal/etkin ve müessir/etkili olduğu için kabul ediyor ki, bu durumda iki kadîmin var olduğunu ispat etmiş olmuyor, belki kadîmin varlığının gerekliliğini ispat etmiş oluyor.

Mutaşavvıflara gelince: Onlara göre âlem kadîmdir, demek; Hakk'a karşı özel ve kendine özgü varlık sahibi bir âlem yoktur, zira varlık birdir ve Hakk'tan ibarettir, demektir. Bu durumda iki kadîmin bulunması fikri akla bile gelemez. Bizâtihî mevcûd olmayan ve bizâtihî mevcûd olanın şuûnu (işleyiş ve görünüşleri) bulunan âlemin Hakk'tan farkı, aklî ve mantıkî bir fark olacağından ayrı bir varlık olarak tasavvur edilemez ki, iki varlık ve iki kadîm mümkün olsun.

Bu ayrıntılardan anlaşılmaktadır ki, temel hedefte bir ihtilaf olmayıp, görünen ihtilaf ise bir yanlış anlama ve anlayış meydana getiriyor.

3- Melekler ve Cin

Melekler, latif/hoş cisimlerden ibaret özel ruhlar demek ise de bunda da anlayış şekli, gayb (görünmeyen âlem) ve şuhûd (görünen âlem) ile kayıtlıdır. Zâhir âlimlerine göre melekler, Allah'a kulluk etmekle meşgul, şehvet ve ihtiraslardan, erkeklik ve dişilikten uzak güzel ruhlardır. Çeşitli şekillerde görünebilirler. Cebrâîl'in Hz. Peygamber'e Dıhyetü'l-Kelbî şeklinde, Azrâîl'in bir bedevî kıyafetinde göründüğü gibi...

Mugayyebâtın (gizli ve görünmez olan şeylerin) bir kısmının görülebileceğini söyleyenler ise melekûtun (melekler âleminin) hakikatini, ilâhî irâdelerin kudret ve kuvveti şeklinde tecellî etmesi olarak bilirler. Meselâ gök cisimlerinin dönmesinin meleklerin Allah'a boyun eğmesiyle meydana geldiğini düşünerek melekût âleminin, kanun ve kuvvetler âlemi olduğu kanaatine varıyorlar.[144]

---

144 Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi almak isteyenler, felsefe koleksiyonlarına müracaat edebilirler. İmam Gazâlî'nin Kitâb Madnûn bihî alâ Gayri Ehlihî adlı kıymetli eserini analiz ettiğimiz makalede, bu konu detaylı olarak incelenmiştir.

Bu ikinci anlayış şekli, hiçbir bakış açısına göre itiraz götürmez; fakat birinci şekil de imkânsız bir şey değildir. Mevcut olan dinlerde ruhlar ve melekler hakkındaki fikirler bu birinci şeklin içine girmektedir. Bu hususta İbrânî dili âlimleri, İncîl ve Tevrat'ın eleştirmenleri, tarih ve dinlerin eleştirmenleri, sosyoloji âlimleri türlü türlü fikirler ileri sürüyorlar. Bu eserde bütün fikirleri yazmak ve incelemek mümkün olamayacağı için en önemli ve en gerekli olanlarına bir göz atacağız.

Spencer ve birtakım sosyologlar, melek ve cin fikirlerini, ikinci şahsiyet, yani ruh fikrinin genel ve hâricî bir şekli sayıyorlar. Zaten onlara göre, bütün manevî fikirler bu şekilde ortaya çıkmış ve hâricî hakîkatten mahrum bulunmuştur. Bu açıklamalar, insan fikrinin seyr u sülûkünü (bir düşünce ekolüne girip gelişme yolunu) açıklasa bile meşgul olduğumuz meseleyi halletmez. Bir daire hakkında insanların, başlangıçtaki hallerinden itibaren ortaya attıkları fikirler ve gelişmeler başka, dairenin ifade ettiği mananın hakikati yine başka şeylerdir. Bir *"İsâ'nın Hayatı"* yazan Paul de Regla ve bazı dil bilginleri, melek kelimesinin İbrânî dilinde "beyazlar giyinmiş delikanlı" manasına da geldiğini ileri sürerek melek düşüncesinin doğrultusunu değiştiriyorlar. Bu anlayış biçimi meleklerin tarifine uygun düşmez. Bazı Yahudî eserlerinde ve genellikle kiliselerde görülen resimler, bu anlayış biçimini hatıra getirir.

Bazı âlimler, Tevrat'taki rivayet şekli gereğince İbrâhîm ve Lût'a gelen melekler yemek yedikleri için bu kelimenin manasını çok belirsiz buluyorlar.

Bizce en fazla üzerinde durulmaya değer fikir, tabiatçı âlimlerin meşhurlarından Sir Oliver Lodge'un fikir ve düşünceleridir. İnsanlar tarafından bütün hayat şekilleri bilinmemektedir. Enerji şekillerinin bilinenleri ise, bilinmeyenlerine oranla hiç gibidir. Daha birkaç asır öncesine kadar elektrik denilen acayip enerji şekli meçhulümüzdü. Rûhun neden oluştuğu ve değişik şekilleri de hâlâ bizce bilinmemektedir.

Görünen âlemlere gelince: En mükemmel rasat âletleriyle görebildiğimiz varlık kısmı, göremediğimize nispetle bir zerrecik... Acaba bu sonsuz âlemlerin, sonsuz güneşleri etrafında dönen sonsuz kürelerde, meskenlerde nasıl yaratıklar ve varlıklar var? Burasını da bilemeyiz. Fakat bilmiyoruz diye inkâra kalkışmamız kadar akla ve bilme aykırı bir şey olamaz. Bizim güneş sistemimizde bulunup bir dereceye kadar inceleyebildiğimiz gezegenlerde hava yoğunluğu ve hararet derecesinin birbirinden farkı ol-

duğunu anlıyoruz. Öyle ki, o kürelerde yaşayan canlıların çok başka olacağı kanaatine varmak zorunda kalıyoruz. Bütün bu bilimsel ve gerçek düşünceleri, insaf ile değerlendirecek olursak, meleklerin tarifine uygun yaratıklar bulunabileceğini ve bu varlık sûretinin olabilirliğini hangi sebeple inkâr edebiliriz?

İşte görülüyor ki, ister latif cisimler şeklinde olsun, ister kudretin kendine ait tecellîleri (görüntüleri) şeklinde olsun, melekleri kabul ve tasdikte akıl ve bilime aykırı bir yön yok... Dozy, melek ve cin düşüncesinin, İslâm'dan önce de bulunuşundan hareketle İslâm'ın diğer dinlerden bazı şeyler almış olduğu kanaatine varıyor. Böyle bir itirazın hiçbir değeri ve anlamı yoktur. Evvelâ İslâm dini, yegâne din olmak iddiasında değildir. Aksine Âdem'den beri birçok nebîlerin telkinleri vasıtasıyla süregelen semâvî dinin sonuncu tebliği olduğu iddiasındadır. Bundan dolayı kendisinde bulunan esasa ait fikirlerin tabiî olarak diğer dinlerde de bulunması zarûret halini alır. İslâm dini, bir icat ve yeni bir buluş değildir, bir gelişim ve olgunlaşmadır.

Dozy'nin "İblis" kelimesinin "diyabolis"den, "Şeytan" kelimesinin İbrânîce'den alındığı hakkındaki iddiasında da bir mana yoktur. Kavimlerin birbirinin dilinden bazı şeyler aldıkları her zaman görülmüş; ancak bunlar, aralarındaki ilişkiyi gösteren şeylerdendir. Arap ve İbrânî kavimleri aynı âilenin şubeleri olduğundan, aralarında ortak kelimeler bulunması gayet tabiî bir şey olmakla beraber, İslâm dini, Mûsâ dininin hak din olduğunu ve esasen Tevrat'ı kabul etmektedir. Bu derece sıradan bir meseleyi İslâm'ı çürütecek bir şey olarak varsaymak, Dozy'nin anlayışının basitliğine işaret eder.

Cin, melekler gibi latif cisimlerden ise de şehvet ve ihtiras sahibidirler. Bunlar, Kur'ân'daki nitelemeye göre "gazdan oluşmuş yaratıklardır." Biz bu tür yaratıkları da göremiyoruz. [Ancak bu değerlendirme insanların geneli bakımındandır. Zira cinleri gördüğünü iddia eden kişiler hâlâ çokça mevcuttur, özellikle Hindistan'da...]

Cin hakkında bundan fazla görüş ve düşünce açıklamaya yer yoktur. Cinlerin mahiyetini bilmeye dînen ne bir gereklilik ve ne de bir yükümlülük vardır. Yalnız bu isimde bir yaratık türü olduğunu itiraf etmek yeterlidir. Dozy, cinler sebebiyle de bir sürü kuru düşünceler ileri sürüyor. Zaten İslâmiyet, bu adamın başına cinlerin toplanması için yetiyor.

4- Kitaplar ve Rasuller

Allah tarafından indirilen kitaplardan Tevrat ve İncîl, çok şiddetli eleştirilere uğramıştır. Fakat bu eleştirilerin en önemli kısımları, bu iki kitabın hakikaten Mûsâ ve İsâ peygamberlere indirilen kitapların aynı olup olmadığına dairdir. İslâm'a göre şimdi elde mevcut olan Tevrat ve İncîller hakikatlerden ve ilâvelerden oluşmuştur yani tahrif edilmiştir ki, eleştirmenlerin verdiği hüküm de buna yakındır. Kur'ân'ın ise Hz. Peygamber'e indirilmiş kitap olduğu ve aynen korunduğu konusunda eleştirmenlerin çoğunun şüphesi yoktur. Yalnız bazı eleştirmenler, Şî'a'nın bazı ilâvelerine ve Garanik hakkındaki rivayetlere dayanarak bu konuda söz söylemenin yolunu bulmuşlardır.[145]

Aşırı Şî'a'nın çok garip bir ruh hali vardır. Onlar, davalarını kazanmak için İslâm'ın esasını tahrip edecek sözlere ve iftiralara kadar cesaret etmişlerdir. Berrânî (hâricî, yabanî, sapık) ismini alan bu aşırılar, Şî'a tarafından da kabul edilmemektedir.

Onlara göre Kur'ân'da *"Ali ve Ehl-i Beyt'e dair birçok âyetler çıkarılmıştır."* Böyle bir iddianın çok sıradan bir tahlil önünde bile duramayacağı meydandadır. Böyle bir iddia, İslâm'a hiç yerleşip kökleşmemiş ve bütün ashâba dinden dönmüş gözüyle bakmak demektir. Daha garibi şudur ki, bu tür saçmalıklarla yüceltilmek ve övülmek istenen İmam Ali ve Ehl-i Beyt de kötü bir duruma düşürülmüş oluyor.

Avrupalı araştırmacılar içinde bu uydurma sözlere kulak asan kimse yoktur. Yalnız birkaç mutaassıb/bağnaz, bu iftiraları kayda ve incelemeye değer bulmuştur. Asılsız olduğu çok açık olan bu tür saçmalıklar hakkında sözü uzatmaya gerek yoktur.

5- Garanik Meselesi[146]

İkinci mesele, Garanik âyetidir. Bu meseleyi asrımızın alimlerinden Mahmûd Es'ad Efendi, *"Târîh-i Dîn-i İslâm"* adlı eserlerinde şu şekilde açıklıyor:

"(Sana emredilen şeyleri açıkça söyle!)[147] *yüce emrinin gelmesiyle, şerî-*

145 Garanik meselesi, daha önce geçen bir bölümde incelenecekken, bu bölüme bırakılması daha uygun görülmüş ve oraya konulmamıştır.

146 Bu başlık konunun önemine binaen bizim tarafımızdan konulmuştur. (edt.)

147 Hicr Sûresi, 15/94.

atın açıkça tebliği emredildikten sonra Hz. Peygamber (s.a.v.), âyet-i kerimeler ve yüce sûreler nâzil oldukça Kureyş'i Kâ'be'ye toplar ve onlara tebliğ ederdi. Yukarıda ismi geçen ashâb-ı kirâmın Habeşistan'a göç etmesinden sonra Necm Sûresi nâzil oldu ki, yüce manası yukarıda açıklanmıştı.

Her zamanki gibi Fahr-i Kâinat Efendimiz, Mescid-i Haram'da Kureyş'in toplandığı yerde bu yüce sûreyi yüksek sesle âyet âyet okudu. Her âyeti okudukça yüce manasının zihinlere iyice yerleşmesi için bir miktar beklerdi. Mekke halkı ise ne söyleyecek diye büyük bir dikkatle onu dinlerlerdi. Ne zaman ki, 'Gördünüz mü Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüsü olan ötekisi Menât'ı?'[148] mealindeki âyetleri okudu ve biraz durakladı. Bu durakla-ma arasında:

'Şu yüce ak kuşları görüyor musunuz? Onların size şefâati umulur.' diye bir ses işitildi.'[149]

Müşrikler bu sözleri işitince Kur'ân'dan olduğunu ve Hz. Peygamber'in ağzından çıktığını zannettiler ve kendi putlarının bu şekilde övülmesinden son derece memnun oldular. Sûrenin sonundaki secde âyetine gelince Hz. Peygamber ve orada bulunan Müslümanlar, emre uyarak secde ettiler. Mü'minlere tâbi olarak müşrikler de secde etti. Kureyş'in ileri gelenlerinden Velîd b. Muğîre, Sa'îd b. el-Âs [bir rivâyette Utbe b. Rabîa, diğer bir rivâyette Ümeyye b. Halef] de orada hazır olup ihtiyarlıktan veya kibir ve gururlarından dolayı secde etmeyerek yerden bir avuç toprak alıp alınlarına sürdüler.

Secdeden kalktıklarında müşrikler dediler ki:

'Muhammed bizim mabudlarımızı andı ve bizi onayladı. Bundan sonra biz de onunla barıştık, ona ezâ ve cefâdan vazgeçtik. Evet! Zaten biz de biliriz ki, dirilten, öldüren ve rızık veren Allah'tır. Fakat bizim mabudlarımız bize şefâat edecektir.'[150]

---

148 Necm Sûresi, 53/19-20.

149 Garanik, "gırnevk"in çoğuludur. Gırnevk, suda olan akkuş yahut beyaz yiğit anlamındadır. Bu yüce sûrenin ilk önce inen kısmı, baş tarafındaki ile son tarafındaki âyetler olup 21. âyetinden 55. âyetine kadarki bölüm daha sonra inmiştir. Onun için müşriklerin kulağına şu şekilde ulaşmıştı: "Gördünüz mü Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüsü olan ötekisi Menât'ı? (Şu yüce akkuşları görüyor musunuz?) Şimdi Rabbinin hangi nimetinden şüpheye düşersin?"

150 Zaten İslâm dininin Kureyş kavmine bildirdiği ahlâk kurallarının reddedilmesi mümkün olmayıp, Kureyş gerek bunlara ve gerekse Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve azametine asla itiraz etmezdi. Onların itirazı, yalnız Allah'ın katında şefaatçi olarak kabul ettikleri putlarının küçümsenmesine yönelik idi.

Anlatıldığına göre Fahr-i Kâinat Efendimiz, saâdetli evlerine geri dönünce Cebrâîl (a.s.) gelip şeytanın katıp karıştırdığı şeyleri haber verdi. Hz. Peygamber, bundan çok üzüldüğü ve mahzun olduğu için gönlünü almak amacıyla şu âyet indi:

'Biz senden önce hiç bir rasûl ve nebî göndermedik ki, o bir şey temenni ettiği zaman şeytan onun arzusuna ille de (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın. Ne var ki Cenâb-ı Hakk, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlamlaştırır. Allah bilgi ve hikmet sahibidir.'[151]

İşte bu âyet-i kerime ile 'kuşların şefâati' konusu nesh edilmiştir."[152]

Bu mesele hakkında görüşlerine başvurduğumuz araştırmacılardan Dâru'l-Fünûn Edebiyat ve İlâhiyat Fakülteleri Müdürü İsmail Hakkı Efendi, düşüncelerini şu şekilde ifade etti:

"Garanik olayı meydana gelmemiştir. Araştırmacılar, tarihçiler ve hadisçiler, bu olayın sırf yalan ve uydurma olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu hususta işin gerçeği şudur: Fahr-i Âlem Efendimiz orada bulunan mü'min ve müşriklere Necm Sûresi'ni okumuş, kendileriyle beraber mü'minler ve müşrikler secde etmişlerdir. Okumaları sırasında garanik kelimesini asla dillerine almamışlardır. Zaten sûre-i celilede zikredilmiş olan:

'Onlar (putlar), sizin ve babalarınızın koydukları birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Rableri tarafından kendilerine doğru yolu gösterici geldiği halde onlar buna uymayıp sadece zanna ve nefislerinin alçak heveslerine uyuyorlar.'[153] *âyet-i kerimesi garanik olayını kesin bir şekilde yalanlar.*

Çünkü garanik sözü zikredilmiş olsaydı o dakikada müşrikler, bir sûrede hem tanrılarının övülmesine ve hem de kötülenmesine itiraz ederlerdi. Halbuki böyle bir itiraz asla rivayet edilmemiştir.

Müşriklerin secdelerine gelince: Onların secdeleri olayın doğru olduğunu göstermez. Fahr-i Âlem Efendimiz yaratıcısı bulunan Allahu Zülcelâl hazretlerine saygı göstermek amacıyla secde ettiği gibi müşrikler de kendi

151 Hac Sûresi, 22/52.

152 Mahmud Es'ad, İslâm Tarihi: Târîh-i Dîn-i İslâm, nşr. A. Lütfi Kazancı-O. Kazancı, İstanbul, 1995, Ma'rifet Yayınları, s.417-418 (edt.).

153 Necm Sûresi, 53/23.

mabudlarına saygı göstermek amacıyla secde etmişlerdir.

Secdeleri, 'Şu yüce ak kuşları görüyor musunuz? Onların size şefaati umulur." sözünün okunmasından dolayı değil, belki "Lât, Uzzâ ve onların üçüncüsü olan Menât'ı gördün mü?' mealindeki âyet-i kerime ile zikir ve beyan olunan mabudlarına saygı amacıyla meydana gelmiştir."

Garanik hakkındaki rivayetler, İbn Abbâs'dan en zayıf ve hadisçilerin çoğunluğu tarafından reddedilmiş bir yolla gelmiş olmakla beraber, hiçbir esasa dayanmadığını ve Garanik âyetinin sırf sonradan gelenlerin uydurması olduğunu kabul etmek biraz zordur. Özellikle Peygamber Efendimizin mahzun kalbini teselli etmek için Mahmûd Es'ad Efendi'nin zikrettiği âyet göz önüne alınırsa...

O halde meselenin enine boyuna incelenmesini "Vahiy ve İlham" hakkında yazacağımız bir bölüme terk ederek burada şu kadarcık deriz ki: Hz. Peygamber, İslâm dinini yayabilmek için yiğitçe bir azimle uğraştığı ve Kureyş'in devamlı direnişlerini ortadan kaldırmak için sebepler araştırdığı esnada, elinde olmadan kendiliğinden çıkarak vahiy kelimeleri arasına karışan Garanik cümlesinin ilk önce kaynağını tayin edememiş, bununla beraber Cenâb-ı Hakk tarafından kendisi ikaz edilmiş ve kaynağı, beşeriyet perdesi olduğu için ilham mahsulü ve ilâhî vahiy olmayan söz konusu cümle Kur'ân'a dâhil edilmemiştir.

Allah tarafından indirilen kitaplar hakkında ileri sürülen ikinci tür eleştirileri ise "Vahiy ve İlham" bölümünde inceleyeceğiz. Peygamberler hakkında Musevî ve İsevîlerle Muhammedîlerin fikirleri arasında büyük farklar vardır. Tahrife uğramadan önce Tevrat ve İncîllerin nasıl olduklarını bilmek mümkün değildir. Bundan ötürü bugünkü düşüncelerimizi elimizdeki kitaplara, dinlerin bugünkü şekillerine göre yürütmek zorundayız. İslâm dinine göre nebîler masumdur, günahsızdır. Bununla beraber beşer oldukları için kendilerinden hata, zelle (ufak suç) ve yanlış görüşler ortaya çıkabilirse de bunların dine ait olanları vahiy ve ilham ile düzeltilir. Fakat diğer iki büyük din ile en büyük ihtilaf/ayrılık, nübüvvet makamının veriliş biçimindedir. Tevrat ve İsrâîloğulları rivayetlerinden anlaşıldığına göre onlara göre nübüvvet, bir tür meşîhattır, şeyhlik makamıdır, babadan evlâda intikal eder. Bir peygamber, diğer birine nübüvvet verebilir. Hatta bu veriş yanlışlıkla bile meydana gelebilir. Meselâ Ays ve Ya'kûb olayı gibi. Sonra da bizce peygamber olarak kabul edilen zâtlar arasında, İsrâîlo-

ğulları'na göre nebî olmadıkları gibi belki de küfür ve günah ile itham olunanlar vardır. Süleymân, Dâvûd gibi. Bundan dolayı nebîler hakkında fikirler ileri sürülürken bu anlayış farklarını unutmamak gerekir.

6- Şerîatlar ve İbâdetlerin Hikmeti

Şurası da unutulmamalıdır ki, "nebî" ismini hak etmiş zâtların temel bir noktada yani Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik ve tebliğde tam manasıyla birleşmiş olmaları şart olup, şerîatlar ve varlık âlemiyle ilgili bilgilerde ise her birisi zaman ve çevrelerinin özelliğine ve anlayış yeteneklerine göre tebliğde bulunmuşlardır. Şerîatlarda ve ibâdetlerde hep bu hikmeti göz önünde bulundurmak lâzımdır.

Meselâ namazdaki hikmetler ve maksatlar düşünülürse birçok faydalar ortaya çıkar. Belli başlı olarak:

1- Kardeşlik ve tanışma,

2- Birlik ve birbirine alışma,

3- Yaratıcıyı ve vazifeleri unutmama,

4- Temizlik ve zerâfet,

5- Hayatın ve yaşantının düzenlenmesi,

Ve daha birçok faydalar gibi... Bununla beraber İslâm dininde ameller ve iman ayrı ayrı şeylerdir.

ON BEŞİNCİ KONU: RUH VE TUHAF DURUMLARI

Ruh - Tecrübe ve Kuralları Şaşırtan Bazı Ruh Halleri - Bazı Rüyalar - Doğuşlar - Önsezi - Keşif - Vahiy ve İlham

1- Ruh

Ruh bilinir; çünkü bazı safhaları ve halleri tecrübe edilebilir ve incelebilir. Fakat onu ma'rifet yani tanımak mümkün değildir. Bu safhaları ve halleri bilen yine rûhun kendisidir. O halde kendi kendini neden bilmiyor?

Bu soru son derece önemlidir. Ruh, kendi safhalarının ve hallerinin aynıdır yani bu safhalar ve haller, bizzat rûhun değişmelerinden ve niteliklerinden meydana gelmektedir. Ruh, bu safhaları ve değişmeleri, kendisini bu değişmelerden soyutlayarak biliyor ve sonra da *"Ben bildim."* diyor. Şu halde kendi kendini bilmesi, şu safhaları ve dışa yansıyan olayları bilmekten ibaret kalıyor. Demek ki ruh, kendini safhalarından, kişiliğini halinin niteliğinden ayırabiliyor, bir tür ikilik ortaya çıkıyor ve bu sayede o safhaları biliyor. Öyle ki, ruh bir fâil/özne, bütün safhaları ise bir fiiller/işler silsilesi oluyor.

Rûhun kendisinin ve hakikatinin tanınması için, bütün safhalarının ve yansımalarının o kişilikte [yok olarak, yani] toplanmış olarak veyahut hepsi aynı anda gerçekten yansımış olması gerekir. Bu halde ise ruh, ikilik haline gelemeyeceği için kendi kendini bilmesi bir "salt bir anlayış ve kalbe ait bir duygu"dan ibaret kalır ki, bu da bir bakıma bilmeyiş demektir.

Ma'rifet (tanımak) manasında ilim (biliş) için bir ikilik şarttır. Yeter ki, ma'lûm (bilinen), âlim (bilici) olan ruh üzerine bir tesir bırakabilsin ve "ilim" denilen durum meydana gelsin.[154]

---

154 Dâru'l-Fünûn'da okuttuğumuz İlm-i Ahvâl-i Rûh (Psikoloji)" adlı kitapçıktaki "Vicdan" bölümü incelenebilir.

Rûhun kendi kendine olan tesiri, yalnız "varlığının tasdikini" gerektirmekle kalıyor. Şu halde rûhun hakikatini "bilim" açısından "tanınması imkânsız" olan kısımlara dâhil etmek zarurîdir.

2- Tecrübe ve Kuralları Şaşırtan Bazı Ruh Halleri

Yine ruh halleri ilminin (psikolojinin) kabul ettiği düsturlardandır ki, her vicdan ancak kendi değişmelerini ve safhalarını bilir, başka bir vicdan o vicdandaki değişmeleri bilemez. Bu kâideye göre bir ruh, kendi hakikatini bilemediği gibi başka bir ruhun da hakikatini bilemez.

Bu kâide tecrübe ile sabit ve genel itibariyle doğru ise de mutasavvıflar, Vecdiyye[155] ve İşrâkıyye[156] ekolleri kesin bir şekilde ve her durumda onun doğru olmadığını iddia ediyorlar. Onlara göre bir ruh, kendi hakikatini ve diğer bir rûhu inceleyerek bilmeye gücü yeter. İncelenen ruh, inceleyenin aynası olur. Bu aynada görülen varlığın benzeri, görenin aynısı olduğundan bu şartla ruhu ma'rifet (tanımak) mümkündür.

Bu iddia tamamıyla doğru olabilir; fakat henüz bilimsel bir şekilde ispat edilememiştir. Bununla beraber bilim ve tecrübeyi ve ruha ait birçok kuralı, genellik ve kesinlik derecesinden boşa çıkaran garip ruh halleri yok değildir.

3- Bazı Rüyalar ve Doğuşlar

Rüyalardan bir kısmı bunlardan sayılır. Bazen bir rüya görülüyor, görülen şey, bir müddet ve bazen uzun müddet sonra aynen meydana geliyor. Bu tür rüyaları, alelâde rüyalara kıyas ederek tarif ve izah etmek mümkün değildir.

Bu tür rüyalar birçok sınıflara ayrılabilir. Bazen insan, sevdiği ve uzak yerde olan dostunun geldiğini rüyada görür. Birkaç gün sonra o kişinin geldiği görülür. Bu durum ile rüyanın bilimsel açıklaması ve tarifi arasında hiçbir ilişki yoktur. Bununla beraber bu türlü rüyalar, tamamen bilim-

---

155 Tasavvuf yoluna giren kimsenin zorlaması, istemesi olmadan kalbe gelen hâle ve Hakk'ın sırrına eriştiği zaman rûhun ulaştığı iç huzura "vecd" denir. Bu kavram çerçevesinde oluşturulan tasavvuf ekolüne de "vecdiyye" adı verilir (edt.).

156 Rûhun eğitilmesi ve olgunlaştırılması, kalbin arındırılması neticesinde iç ışık ile aydınlanmaya "işrâk" adı verilir. Sühreverdî ile İbn Sînâ'nın düşünce sistemlerinde önemli bir yer tutan bu kavram esas alınarak; Platon, Plotinus ve eski İran dinlerinden etkilenerek "İşrâkiyye" adında bir ekol oluşturulmuştur. (edt.)

sel değilse de herhalde makul birtakım sebeplerle izah edilebilir. Fakat bazısı hakkında bu tür izahlar yapmak da mümkün olamaz. Bu türden olarak gelecekte meydana gelecek şeylere ait rüyalar gibi. Henüz gerçekleşmiş ve ortaya çıkmış olmayan ve bundan dolayı o an için yok hükmünde olan bir şeyin bilinmesi hiçbir bilimsel yorum ve açıklama götürmez. Ancak, bu tür rüyaları inkâr etmek de mümkün değildir.

4- Önsezi ve Keşif

Hiss-i kablel-vukû' (önsezi) hakkında da aynı şekilde açıklama ve değerlendirme doğrudur. Bu durumun da bazen hiçbir şekilde yorumu mümkün olmuyor. Daha doğrusu bugünkü bilgilerimiz, bu hallerin meydana geliş şeklini ve keyfiyetini bilmemize yetecek derecede değil. Burası bir hakikat olmakla beraber, gerçekleştiğini ve ortaya çıktığını gözlemlediğimiz halleri inkâr etmemize bir sebep teşkil edemez.

Bilim ve tecrübeden cevap alamadığımız hususlar hakkında uzmanların fikirlerini gözden geçirmek ve bu hususta bir fikir edinmeye çalışmak gerekir.

Mutasavvıflara ve Vecdiyye ekolüne göre, rûhun bir yüzü Hakk'a ve diğer yüzü halka yöneliktir. Maddiyât ve halk ile irtibatı güçlü olduğu zaman, maddiyât âlemini düzenleyen kanunların tam kontrolü altında bulunur. Bütün özellikleri, bu kanunların müsaade ve şartları altında gelişir. Fakat rûhun bütün özellikleri, duyguları bunlardan ibaret değildir. Meselâ görmek, rûhun duygularından biridir. Fakat görme, göze ait dış duyu ile olursa, normal görme kanunlarına tâbi olur. Şu halde bir adam, uzakta veya bir perde arkasındaki bir şeyi göremez. Zira dış görme duygusu, bir şeyden çıkan ışınların göze, gözden sinirlere, sinirlerden beyne bir tesir yapması ve bu tesirin vicdan tarafından "görüş" şeklinde hissedilmesi şartına bağlıdır. Bununla beraber bu şartlar dışında gören ruhlar da var. Swedenborg'un[157] başka bir kasabadan Stockholm şehrindeki yangını görmesi gibi. İpnotizma halinde uyuyan süjeler, bazen bulundukları oda dışındaki ve hatta daha çok uzaktaki eşyayı görebiliyorlar. Kapalı mektupları okuyanlar var. Hatta posta çuvalı içinde gelmekte olan bir mektubu, varış gü-

157 Swedenborg, İsveç tabiat bilim adamlarından bir zâttır ki, kırkından sonra kendisinde esrarengiz haller görülmeye başlamıştır. Bu zât, "Yeni Kudüs" adında bir vecd mezhebi de ortaya koymuştur.

nünden üç-dört gün önce okuyan süjeler, yani ipnotizma yeteneğine sahip kimseler görülmüştür.

Bütün bu haller, ruh hakkındaki inceleme ve araştırmaların henüz ne kadar eksik olduğunu ve henüz bu ilmin başlangıç safhalarında bulunduğumuzu gösteriyor. Hatta saygın ve meşhur doktorlar tarafından incelenen ve tecrübe edilen bazı garip şeyler var ki, bunlar yalnız ruh ilminin değil, insanla ilgili bütün ilim dallarının henüz ne derecelerde eksik bir halde bulunduğuna âdil şâhidlerdir. Meselâ câhil ve aptal bir kadın cinnet getirdiği için tedavi altına alınmıştı. Cinnet nöbetlerinin geldiği zamanlarda, bu deli kadının İbrânî diliyle Ahd-i Atîk okuduğu hayretle görülmüş ve doktorlar tarafından sebepleri araştırılmıştır. Meğer bu kadın, gayet âlim bir Protestan râhibinin erkek kardeşinin kızı imiş ve amcasının aşçılığını yaparmış. Râhip, yemeklerden sonra, kızın bulunduğu odanın yanında gezinir, Latin ve İbrânî dillerinde yazılmış eserler ve Tevrat'ı okurmuş. Kız, bilmediği dillerle okunan bu şeylere doğal olarak hiçbir önem vermemiş ve bir tek harf öğrenip aklında tutmamış. Fakat çıldırmasıyla beraber râhibin okuduğu uzun sayfaları yanlışsızca tekrara başlamış! Demek ki, bu hususta kız, hiçbir arzu ve dikkat göstermediği ve iradesini sarf etmediği halde rûhu, râhibin her okuduğunu ve hem de yalnız bir defa işitmekle ezberlemiş! İşte bu rûha ait bir mucizedir ki, bizi ruhla ilgili hususlarda gayet ihtiyatlı davranmaya sevk ve icbar eder.

Bazı rüyalar, bir önsezi ile irademizi kullanmadığımız halde meydana gelen garip hallerdendir. Doğuşlar, bir kısım keşifler, ilhamlar ve bazı hallerde vahiy de bu türden, yani irade kullanmadan gerçekleşen garip hallerdendir.

5- Vahiy ve İlham

Mutasavvıflara ve Vecdiyye ekolü taraftarlarına göre, vahiyden başkası irade kullanmak sûretiyle de meydana gelebilir. Meselenin en zor yönü, Hakkânî haller ile nefsanî halleri; hakikatler ile hayal ve vehim kuvvetinin, arzu ve şehvetlerin, düşünce ve duyguların verdiği ilhamlar ile doğuşları birbirinden ayırmaktır.

Dikkatlice bakılırsa, birbirine çok benzeyen bu iki sınıf garip haller birbirinden fark edilebilir. Meselâ bir insan, meydana gelmesini arzu ettiği bir şeyi hayal ede ede o şey hakkında bir tür ilhama erişir; fakat bu ilham ha-

yal ve vehim/kuruntu mahsulü olduğu için hiçbir hakikat ifade etmez ve neticesinin çıkmamasıyla ilhamın hayal ürünü olduğu ortaya çıkar. Bazen insan çok sevdiği ve hasretini çektiği bir dostunu, bir akrabasını sürekli düşünür. Çoğu kez onu rüyasında yanına gelmiş görür, gelmekte olduğunu görür, bununla beraber gelen olmaz. Uzmanlar tarafından bilinmektedir ki, seyr u sülûkün (kâmil insan yoluna girip bu yolda gelişmekte bulunan tasavvuf ehlinin) en tehlikeli menzilleri/makamları, bu iki tür hâli kaynaştırıp karıştırma noktasıdır. Çok kimse, vehim ve hayallerini, keşif ve ilhamlar zanneder. Böyle zor durumlara düşenlerin karşı karşıya kaldıkları tehlikeler büyüktür. Zira çoğu kez yanlış işlere, saçmalamaya, hatta cinnet ve aptallığa varır. Sûfîlerden ve garip ilimlerin meraklılarından çoğunun tımarhanelere düşmesinin yahut zillet ve sefâlet içinde sürünmesinin sebebi budur.

"Vahiy" melek vasıtasıyla olan emir ve tebliğdir. Bu ibareyi irfân ve tasavvuf diliyle ifade edersek deriz ki: *"Vahiy, ruhun melekler âleminden alışları ve anlayışlarıdır."* Vahyin hakikati, manadır. Bu mananın lafızlar ile ifadesi peygamberin vicdanî doğuşlarıdır. Mananın vicdan tarafından zabt ve ifadesi, o mananın lafızları (kelimeleri) olur.

Kelimeler, anlatmak içindir. Anlatmanın ise çevre ve zamanla, muhâtabın özellikleri ile uyumlu olması gereklidir. Böyle olmazsa sarf edilecek kelimeler, muhâtaba hiçbir anlam ifade etmez. Şu halde manayı anlatmak için teşbihlere, örneklere kesinlikle ihtiyaç vardır. Aynı manaya gelen başka bir ifadesi ve benzeri olmayan bir şey, zıddı ile ifade edilir ki, bu benzetme yokluğu da tahlil edilecek olursa yine bir benzetme anlamına gelir.

İşte indirilmiş kitapları bu bakış açısını unutmayarak incelemek gerekir. Avrupalı eleştirmenlerin ise bu hususta sermaye ve bilgileri kıttır; çünkü inceleme ve araştırmaları çok azdır. Bu sebeple mukaddes kelâmı, sıradan bir edebiyat türü derecesine indiriyorlar. Bu sebeble teşbihlerin ve sembollerin içinde saklı bulunan mana cevherlerini göremeyerek eleştiriler yöneltmeye kalkışıyorlar. Meselâ Kur'ân'da "naîm" (bolluk, refah, konfor) tavsif edilirken üzüm, hurma, nar gibi meyvelerin; azab nitelendirilirken ateşin anılmasını garip buluyorlar. Üzümü, hurmayı, narı hiç sevmeyen ve bunları nimetten saymayan insan olabilir. Ayrıca nefis ve lezîz meyveler bunlardan ibaret değildir. Hatta bunlardan daha lezîz ve latîf olanı vardır. Şurası da var ki, bu dünyada bile zenginlerin bahçelerinde yüz meyve tü-

rü varken, Cenâb-ı Hakk'ın fazîlete ve fedakârlığa karşılık vaad ettiği naîm, birkaç meyveye sahip bahçelerden ibaret olamaz. Fakat manevî zevkleri bir örnek ve bir teşbih ile ifade gereklidir. Böyle olmazsa hiçbir şey ifade edilmemiş olur. Meselâ bir zevk ki, hiçbir zevke benzemez dense, hiçbir şey ifade edilmemiş olur.

Mana, hiçbir lisan, hiçbir kelimeler topluluğu demek değildir; fakat her lisanla ve kelimelerle mümkün olduğu kadar ve örnek ve benzetmelerle ifade edilir. Hâlin hakîkati ise o kelimeleri söyleten hali ve zevki bulmaktadır. Nice zevk ve safâ erbâbı, nice vecd ve fena sahipleri, öyle vicdânî zevkler ve şevkler hissederler ki; bu haller ile ifadeleri arasındaki fark, ruhları okşayan güzellikte bir yüz ile onun iskeleti arasındaki fark kadar büyüktür. Acaba tabiatın eşsiz güzelliklerinin âşığı olan bir şâirin, güneşin doğuşu zamanında duyduğu vicdânî vecd ve şevk ile bu durumu tasvire çalıştığı şiiri arasında hiçbir fark yok mudur? Güneşin doğuşunu en güzel bir şekilde tasvir eden tablo ile güneşin doğuşu arasında, cenaze ile canlı arasındaki kadar büyük bir fark vardır. Kelimeler, manaları temsil ve işaret eder. Kuvvet, madde üzerinde nasıl akıyor ve geziniyorsa, mana da kelimeler ve sözler üzerinde öylece gezinir. Kuvvet nasıl ki, madde sayesinde ortaya çıkıyor, mana da öylece kelimeler ve sözler yoluyla ortaya çıkar. Fakat kuvvet kuvvettir ve madde ise maddedir. Bunun gibi mana yine mana, kelimeler ise yine kelimelerdir.

ON ALTINCI KONU: DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Üç Büyük Peygamber: Mûsâ, İsâ ve Muhammed (s.a.v.) - Mûsevîlik, Hükümleri ve Ahlâkî Prensipleri - İsevîlik - İslâm Dini- Bilimsel Düşünce ve Dinler - Sürekli ve Kapsamlı Din

1- Üç Büyük Peygamber: Mûsâ, İsâ ve Muhammed (s.a.v.)

Medenî insanlığın vicdânının rehberi olan üç büyük dinin üç büyük peygamberi ve şerîat koyucusu Mûsâ, İsâ ve Muhammed Mustafa (s.a.v.)'dır. Bunlardan Hz. Mûsâ'nın hayatı, bütün safhalarıyla değilse bile, meşhur hatları itibariyle tarih tarafından kaydedilmiştir. Hz. İsâ, Mûsâ'ya nisbetle çok daha sonra iken, hakkındaki tarihî bilgiler âdeta yok gibidir. Hz. Peygamber'in ise hayatları günü gününe ve belki de saati saatine kaydedilmiştir.

Bu üç büyük peygamberin karakteri ve ahlâkı, davranış motifleri ve yetenekleri hakkında tarih tarafından kaydedilmiş olan şeylerden çıkarılan hükümler ve bilgiler, her üç dinin simasındaki özelliğe de uygun düşüyor. Hz. Mûsâ, sert mizaçlı ve son derece kararlı bir peygamberdi. Gönderilmiş olduğu İsrailoğulları'nın rûhânî liderliği ile beraber ülke idaresine de sahipti.

Hz. İsâ ise cezbe ve aşk hali baskın, idârî ve sosyal meselelerle uğraşmayan bir zât idi. Zamanında kendisine iman edenler, on iki fakir ile birkaç kadından ibaret kaldığından; hayatında bir ümmet ve sosyal topluluk teşkil edememiş ve İsevî cemaati daha sonraları çevresine göre şekiller almıştır.

Hz. Peygamber, diğer iki peygamberde meşhur olan özel yeteneklerin ölçülü bir ortalamasını kendinde toplamış, olgun ve mükemmel bir zât idi.

Hz. Mûsâ'da teşbîh fikri, Hz. İsâ'da tenzîh fikri Cenâb-ı Muhammed'de tevhîd fikri, hâkim düşünce olarak görülmektedir. Tasavvufta meşhur ve özellikle *"Fusûsu'l-Hikem"*de en detaylı bir biçimde anlatılmış olan bu sözlerimiz, sübjektif şeyler kabilinden olmayıp her üç peygambere mensup dinlerin genel görüşleri de bu söylediklerimizi doğrulamaktadır.

Semâvî dinlerin hepsi, "Allah'ın zâtının tevhîdi/birliği" düşüncesini ve güzel ahlâk esaslarını kapsamaktadır. Fakat temel fikirleri anlama biçiminde her peygamberin kendine ait yansımaları görülmektedir. Üzerinden zamanın geçmesiyle dinler, müfessir ve müctehidlerin her zamana göre yorumlar ve açıklamalar yapmaları dolayısıyla, bir gelişmeler silsilesinden ibaret izlenimleri verirler. Bu izlenimler, bazen ait olduğu iddiasında bulunduğu dindeki esaslardan uzaklaşır. Bununla beraber bu uzaklaşmalarda bile analitik düşünce, bir hakikat payı buluyor.

Biz her üç dini bugünkü durumlarıyla inceleyeceğiz.

2- Mûsevîlik, Hükümleri ve Ahlâkî Prensipleri

Mûsâ dininde birtakım tarihî şekiller vardır ki, bugün onların bağlıları bulunmadığı ve konumuzla doğrudan doğruya ilgili olmadığı için onları geçeceğiz. "Ferisî"[158], "Sadukî"[159], "Essenî" gibi bölümler bu türdendir.

Musevîlik'te öteden beri iki önemli akım görülmüştür:

"Dinin dış görüntü ve kurallar yönünden ibaret ve çoğunluğun benimsediği yol" olan kısmı.

"Ümmetin seçkinlerine, Rabbî düşünürlere ait Kabbala isimli tasavvuf ekolü" kısmı.

Birinci meslek itibariyle Mûsevîlik, mutlak tenzîhi kesin teşbîh ile ifade etmekten meydana geliyor.

Bunun ne demek olduğunu açıklayalım: Mûsevîliğin bu şeklinde manevî hiçbir şey yok gibidir. Mükâfat ve cezâlar, zevk ve sıkıntı, fazîlet ve güzellikler hep maddî şeylerden oluşmaktadır.

Mûsevî, Allah'ın emirlerine itaat ederse, fakir olmaz, sefâlete düşmez, hastalıktan uzak kalır, çok ve hayırlı evlâdı olur ve çok yaşar. İtaatsizlik ederse bunun aksine olarak başına bin türlü belâlar gelir. Esasta rûhun

158 Metinde "Fârîzî" şeklinde. (edt.)
159 Metinde "Sandûkî" şeklinde. (edt.)

ebedîliği, âhiret, âhiretteki nimet ve nikmet (acı vererek cezalandırma) fikirleri çok kapalıdır. Âhirette ruhlara takdir edilen durum, bazı analizlere göre çok gariptir. Meselâ orada, ruhlar, hayatla ölüm arasında, uyku ve uyanıklık arası bir halde bulunacaklardır. İyi ve kötü kimse bu durumda ortak olduğu gibi âhirete ne cennet ve ne de cehennem ismi ve niteliği verilebilir. Zira nimet olmadığı için cennet değilse de, azap olmadığı için cehennem de değildir. İstiğrak (gark olmak, batmak) veya fenâ bulma (yok ve hiç olma) yeri olmadığı için Hıristiyanların "Tasfiye Cehennemi-Purigatoire" de değildir.

Cenâb-ı Hakk, İsrâîloğulları'nı diğer kavimlere tercih ederek seçmiştir. Allah, gayet öfkeli ve serttir. Öfkelenirse kızdığı adamlardan intikamını şiddetle alır; hatta bu intikam onların birkaç nesline kadar uzanır. Özellikleri ve vasıfları itibariyle Allah'tan korkmak ve bu korkunun rehberliğiyle ona itaat etmek zarûret halini alır; fakat onu aşk ile sevmek mümkün değildir. Zira ortada yalnız celâl sıfatı vardır. Mûsevîler için Rahîm olduğu biliniyor; fakat bütün yaratıklar için Rahmân olduğu meçhul. İbâdetlerin çoğu cismânî ve zâhirî, semereleri de zâhirî ve maddîdir.

İşte görülüyor ki, bu fikirler silsilesinde hep teşbihler baskın olup tenzîh ve tevhîdin yeri yok gibidir. Bu fikirler sistemi, Mûsevîleri en kuvvetli ve en gerçekçi bir sosyal topluluk haline getirmiştir. Bu kadar bin senelik zillet ve esâretten sonra dinlerini ve kendilerine has ırksal özellikleri korumalarının; hatta en sonunda servet ve maddiyâtı tamamıyla ele geçirerek eski hâkimlerine hükmedecek dereceye gelmelerinin hep bu dinî şekil sayesinde olması muhtemeldir.

Fakat dinin bu şekli, manevî ve yüce şeylerden hiçbirini kapsamadığı için İsrâîloğulları içinde bulunan düşünürleri doyuramazdı. Bu sebepten dolayı pek eski zamanlardan beri birçok felsefe konularını da kapsayan Kabbala adlı gizli mezhep meydana getirilmiştir.

Bu mezhebe büyü, astroloji, sihir vesaire gibi garip ilimler de karışmış ise de esası bir tür tasavvuftur. Ancak, bu mezhep, Mûsevîler arasında yayılmamış, sadece hahamlar arasında ustadan çırağa nakil ve devir sûretiyle dolaşmıştır.

Yahudî dininde şiir ve hayâle yer yoktur. Bu dinde hâkim olan iki temel düşüncenin son tahlilde "korku ve menfâat" olduğu görülür. Aşk, hikmet, sevgi ve vahdet fikirleri uzaklaştırılmıştır. Allah'ın kudreti de garip ka-

yıtlara bağlıdır. "Leviathan" denilen deniz ejderi ile Yahova'nın çarpışması bu iddianın doğru olduğunu göstermektedir. Cenâb-ı Hakk ile İsrâiloğulları arasında bir tür anlaşma vardır. İyi incelenirse görülecektir ki, Allah bütün yaratıkları Yahudîler için ve kendisine Yahudîler ibâdet etsin diye yaratmıştır. Cenâb-ı Hakk, diğer kavimlere karşı ilgisizdir. Onların kendisini tanıyıp tanımamaları eşit gibidir. Zaten din, İsrâîloğulları'na özgü olarak gönderilmiştir. Bir bakılsa Yahova, İsrâîl'e özgü özel bir mabuddur.

Bu sebepten dolayı Mûsevîler, Mûsâ dinini İsrâîloğulları'na hasretmişler ve hiçbir zaman dinlerinin insanlığa yayılmasını arzu etmemişlerdir. Mûsâ dininde hukuk, "kısas" esası üzerine bina edilmiştir.

İsevîliği incelersek görürüz ki, Mûsevîlikten doğmuş olmasına rağmen onun çok noktalarda tam zıddıdır.

3- İsevîlik

Mûsevîlik şiir ve hayâlden ne derece yoksun ise, İsevîlik de hakikî ve maddî şeylerden o derecelerde yoksundur. Bunun sebebini, Ârî kavimlerin çevre ve kalıtsal özelliklerinde aramak gerekir. Mûsâ dini, İsrâîloğulları kavmi ve çevresi arasında ortaya çıkıp bütün gelişme safhalarını yine o kavim içinde göstermiş iken; İsâ dini, kendi çevresinde kabul yüzü görmemiş ve yabancı bir çevrede yeşerip büyüme imkânı bulmuştur. Her fikir zorunlu olarak yetiştiği yerin rengini alır.

Hz. İsâ, ayrıca bir şerîat getirmediği gibi bir toplum oluşturamadan bu âlemi terk etmiş; ancak Mûsâ'nın şerîatının saf hâlini tavsiye etmiştir. Halbuki Mûsevîlerin ona karşı olan düşmanlıkları sonucunda yeni din ile eski dinin arası o derece açılmıştır ki, ilk İsevîlerin Yahudilerle olan ilişkisi, yalnız onlara açıkça lanet okumaktan ibaret kalmıştı.

Demek ki, Ârî kavimleri arasına, din namına bir fikirler sistemi değil, yüce ve belirsiz birkaç fikir girmişti. Aryânîler gayet hayâle, soyut şeylere yatkın oldukları için, zaten belirsiz ve tenzîhî bir durumda kendilerine ulaşmış olan İsevîliği kendi ruh hallerinin baskısı ve tesiri altına almış, öylece benimsemişlerdir. Fakat tenzîh düşüncesi, teşbihlerle açıklanmış olmazsa, insanlığın çoğunluğunca anlaşılmamış kaldığından; İsâ dini birçok esaslarda hayâlî oluşunu korumakla beraber, birçoğunda da şiddetli bir teşbîh/benzetme yöntemini kullanmıştır. Teslîs, bu iddiamızın âdil bir şâhididir.

Esasta Allah, gök, göklerin saltanatı, ruh vesaire gibi fikirler, tefsir ve açıklamadan uzak ve birer kelimeden ibaret idi. Bu fikirlere ilk mana ve şekil veren Paulus, Yunan felsefesini bilen bir Yunanlı idi. Ondan sonra gelenler de Hıristiyanlığı, Mûsevîlik esasının tamamen dışında ve sırf Aryânî fıtratı gereğince geliştirdiler. İlk Hıristiyanlara Tevrat'ın tamamıyla meçhul kaldığı zannedilmektedir. Netice olarak İsâ adına kurulan din, Ârî kavimlerine ait tanrıların çokluğu akîdesinin ilavesi olan teslîsten[160] başka, Yunan filozoflarının düşünce sistemlerinin; özellikle Platon ve Aristoteles'e ait fikirlerle tuttukları yolun din şekline konulmasından ibaret bulunmuştur. Fakat şurasına dikkat etmeli ki, bu yabancı tefsirler, Hz. İsâ'nın davranış biçimi ve sözleriyle bir noktada birleşiyor: Tenzîh! Bu sebeple İsâ dininde mükâfat tamamıyla rûhânî bir şekilde kalmıştır.

İsevîliğin kanun ve hukuk sistemi için İncîl'de pek çok kaynak yoksa da, mevcut olanları kısas yerine müsâmaha, hukuk yerine her türlü yönetime itaat gibi şeylerdir.

Mûsevîlik maddiyât ve duyular ile hissedilen şeylere ne derece takılmış ise, İsevîlik de o derecede bunun aksi yönünü tercih etmiştir. Tamamıyla İsevî olan bir adamın, bir hücre veya manastırda, dünyayı terk etmiş bir halde, her şeyden soyutlanmış olarak hayat geçirmesi gerekir. Dünya, İsevîlik'te tamamıyla hakir görülmüş ve reddedilmiştir. Cismânî ve duyularla bilinen şeyler, şeytânî ve Hakk'a aykırıdır. Her ne kadar bu fikirler üzerine bir toplum bina edilemeyeceği için Hıristiyan fıkıhçılar, kâh Tevrat'tan ve kâh başka kaynaklardan dünyayla ilgili işler işin birçok fikirler almışlarsa da İsevîlik, maddiyâttan iğrenme ve dünyayı hor görmeden ibaret olan asil rengini daima muhâfaza etmiştir. Hz. İsâ'ya mal edilerek kaydedilmiş öğütlerin gereği de bu olduğu gibi kendisinin geçirdiği soyutlanmış hayat da bunu dolaylı olarak anlatmaktadır. Bununla beraber dünyayı ve maddiyâtı terk etme ve hor görme fikirleriyle dini yayma, dünyayı çekip çevirme ve dünyada mülk edinme fikirleri kolaylıkla bağdaşmadığından; Hıristiyanlık, Bizans İmparatoru Kostantin'in kabul etmesiyle resmî din olduktan sonra zorbalık ve şiddet, çatışma ve savaşlar gibi şeylere müracaat etmiş ve böylece İsevîlik, birbirine zıt iki aslî fikrin sembolleştiği bir yer halini almıştır.

---

160 Dé Hartmann.

Tahlil edilecek olursa, maddiyât ve cismâniyete, maneviyâtı fedâ edecek derecede meyilli olan Mûsevîlik ifrat (davranışlarda aşırı gitmek); maneviyâta maddiyâtı fedâ eden İsevîlik ise tefrit (beklenenden az tutum ve davranış sergilemek) demek olur. Birisi gaye olarak teşbîh düşüncesini, diğeri de gaye olarak tenzîh düşüncesini ele almıştır.[161]

4- İslâm Dini

İslâmiyet, bu iki fikrin orta yolu olan "tevhîd fikri"ni ele almıştır. Gerçi İslâmiyet'te tenzîh düşüncesini yahut teşbîh düşüncesini tercih eden mezheb ve meşrebler yok değilse de İslâm'da en temel esas tevhîd fikridir.

Teşbîh fikri, aşırı bir biçimde ve işlevsel olarak, İslâm'ın hak mezheplerinde kabul yüzü görmemiştir. Tenzîh fikrine gelince: İslâm'daki tenzîh düşüncesi, tevhîd düşüncesi derecesini bulmadığı takdirde bile rûhâniyet ve hayâl şâibesinden kurtarılarak düzeltilmiştir.

İslâm hakikatinin üzerine bina edildiği tevhîd fikri, pek çok âyet ve hadisle açıklanmış olmakla beraber kesin, net ve açık olanlardan birkaçını şâhid olarak getireceğiz:

"Hiçbir şey O'nun misli (eşi, aynı) değildir ve O, işitendir, görendir."[162]

Bu yüce âyet, iki fikri de kapsar. Birinci terim olan *"Hiçbir şey O'nun misli değildir."*, teşbîhe ait şekillerin hepsini reddederek ortadan kaldırır ve mutlak tenzîhtir. Eğer Cenâb-ı Hakk, yalnız bu tenzîh fikri ile bildirilmiş olsaydı, âdeta hiç bildirilmemiş sayılırdı. Bu fikirde ne zıtlık, ne de üstünlük bakımından bir mukayese mümkün değildir. Bütün benzerlikleri tamamıyla reddedip ortadan kaldırdığından o fikri, beşer vicdânı, yokluktan başka bir mana ile anlayamazdı.

İkinci terim olan *"O, işitendir, görendir."* teşbîhî bir fikirdir. Biz her ne yapsak, işitme ve görmeyi düşündüğümüz zaman kesin teşbîhten ve bu fikre bir insan şekli vermekten vicdanımızı kurtaramayız. Bundan dolayıdır ki, Cenâb-ı Hakk yalnız bu teşbîhî fikir ile bildirilmiş olsaydı, maddiyât ve Âdemperestlik (Antropomorfizm) uçurumuna düşmek zorunlu olurdu. Fakat bu iki fikrin toplamı, öyle mutedil bir fikir meydana getirir ki,

---

161 Teşbîh, tenzîh ve tevhîd düşünceleri hakkında tam açıklama isteyenler, 1326 senesi Hikmet Dergisi sayılarındaki İslâm Tasavvufu konularını ve özellikle (bu eserin) giriş kısmını oluşturan birinci kitabı gözden geçirmelidirler.

162 Şûrâ Sûresi, 42/11.

rûhu, tenzîh ve teşbîhin aşırılığından kurtarır. Bu sebeple Allah inancını yoklukla yorumlattıracak mutlak tenzîhten veyahut taş ve toprak derecesine indirecek teşbîhlerden kurtarır.

İslâm hikmetinde bu latîf durum "cem' ve fark" ve "cem'u'l-cem" şeklinde ifade edilmektedir ki, bu son terkîb tevhîd fikrini gösterir. İslâm'ın bayrağı olan "tevhîd kelimesi" de bir ikinci şekli bulunamayacak derecede yüce bir tevhîd düşüncesidir.

Fakat yüce tevhîd düşüncesini bütün bir hikmet ve ma'rifet manzumesi şeklinde ortaya koyan Kur'ân âyeti ise şu yüce âyettir:

"O, her şeyden öncedir ve her şeyden sonradır, zuhurda (görünür) olan da O'dur, batunda (görünmez) olan da O'dur."[163]

Hayatımızı araştırma ve incelemelerle geçirdik. İnsanlığın en büyük âlimlerinin yüce fikir ilhamlarının belli başlılarına, indirilmiş kitaplardaki yüce sözleri öğrendik. Tamamen tarafsız olarak ifade ederiz ki, insanlığın, bir benzerini meydana getirmekten âciz bulunduğu bu âyetin kapsam dairesi dışında söylenebilmiş bir söze tesâdüf etmediğimiz gibi; bundan yüce, daha bilimsel, daha özlü bir şekil ve sûrette düşünebilmeyi de imkânsız görüyoruz. Aynı mananın binlerce kelime ile ifade edildiği oluyor; fakat söz ve kelimelerin çokluğu ne daha fazla açıklık ve ne de daha fazla anlatım ve bilgilendirme sağlamıyor.

Hz. Peygamber, tevhîd fikrinin sosyal uygulamasını şu zarif hadis ile bize bildirmektedir:

"Sizin en hayırlınız, dünya için âhiretini, âhiret için de dünyasını terk etmeyen ve insanlara ağırlık vermeyeninizdir."[164]

Bu hadis iyice düşünülürse, İslâm'ı tamamen anlayan bir sosyal yapının ne derece mükemmel olacağını kestirmek zor olmaz. İslâm'ın en parlak devirlerini tetkik edecek olsak görürüz ki, o devreler, hep tevhîd fikrinin en fazla anlaşıldığı ve en sağlam uygulandığı zamanlardır.

5- Bilimsel Düşünce ve Dinler

Şimdi de bu üç düşünce ile bilimsel düşüncenin uyuşup uyuşamayacağını muhâkeme edeceğiz. Önce felsefe ve bilimin kendilerine mahsus sa-

---

163 Hadîd Sûresi, 57/3.

164 Münâvî, a.g.e., III, 499. (edt.)

halarını aklımızdan çıkarmayalım. Eğer bir felsefe ekolü, bilimsel kâide ve düsturlara aykırı düşmemek amacını taşıyorsa, bilime ait şu genel düşünceleri unutmaması gerekir:

1- Olayların ardışıklığından çıkarılan "zarûret ve kanun" düşünceleri,

2- Olayların analizi neticesinde ortaya çıkan "genel irtibat ve denge" fikirleri,

3- Varlıkların incelenmesinden elde edilmiş olan "maddenin birliği ve kuvvetin birliği" fikirleri,

4- Madde ve kuvvetin incelenmesinden anlaşılan "maddenin ve kudretin birliği" fikirleri,

5- Bilimsel incelemelerin sonucunda zarurî olarak meydana gelen "varlık" fikri.

Bu fikirler, yalnız bilimsel bilgilerden çıkarılmış olmayıp, her felsefe ekolü ve hatta bu fikirlere aykırı sanılan ekoller bile gereği gibi analiz edildiği zaman meydana çıkar.

Bu fikirler, ancak tevhîd fikri kabul edildiği zaman maneviyât ve vahdâniyetle (Allah'ın birliğiyle) çatışmaz. Teşbîh fikrinde "tabiî ve mantıkî sınır, materyalizm ve sensüalizm" ekolleridir.

Tenzîh fikrinde ise "tabiî ve mantıkî sınır, aşırı İdealizm yahut nihilizm" ekolüdür. Gerçi tenzîh fikrinin taraftarları bu huduttan kaçınarak spiritüalizm ekolünü benimsemişlerse de, bu ekolün bilimler ile uzlaştırılması ve bağdaştırılması çok zordur.

Her iki fikir ve üç ekol, birçok bilimsel düsturların inkârını ve bazılarının ise tamamıyla değiştirilmesini gerektirmektedir.

6- Sürekli ve Kapsamlı Din

Yalnız tevhîd fikridir ki, vicdanî bilgilerin olduğu gibi bilimsel bilgilerin de gerçekliği bakımından gelişimine engel olmaz. Bu sebepten dolayıdır ki, en büyük düşünürler, kurtuluşu tevhîd fikrinde bulmuşlardır. Dé Hartmann, geleceğin dininin "ancak tevhîd düşüncesine" dayalı bir din olabileceğini söylüyor. Fakat Hartmann'ın bilemediği için söyleyemediği bir şey var ki, o da: Tevhîd fikrine dayalı yegâne dinin, İslâm dini olduğudur.

ON YEDİNCİ KONU: YÖNETİM ŞEKLİ VE ŞÛRÂNIN TEMEL PRENSİPLERİ

Hz. Peygamber'in Hükûmeti Danışma Usûlü Kardeşlik ve Eşitlik Adâlet ve Hürriyet - Şûrânın Kurmayları

1- Hz. Peygamber'in Hükûmeti

Hz. Peygamber'in hayatında, İslâm toplumunda meydana gelen hükûmetin yönetim tarzı bir bakıma bugün benzerleri bulunamayan bir şekilde idi. Bunun sebebi ise kendisine itaat edilen zâtın kendine özgü sıfatıdır. Bununla beraber tarih sayfalarında bu tür devlet yönetim şeklini görebiliriz. İsrâîloğulları'nın peygamberleri hayatta iken devlet yönetim tarzı bu şekilde idi. Genel tarih bu yönetim tarzına "Pederâne Hükûmet, Nebevî Hükümet-Gouvernement Patriarcal" adını veriyor.

2- Danışma Usûlü

Şu kadar ki, Nebî'nin hayatında geçerli olan İslâmî hükûmetin yönetiminin; başında Peygamber'in yüce zâtının bulunması yönü bir tarafa bırakılırsa, esasları düzenli kanunlara ve detayları ise danışmaya dayalı bir meşrûtiyet yönetimi olduğu görülür.

Peygamber Efendimizin zamanında var olan hükûmete "meşrûtiyet" adını verişimiz tamamıyla doğrudur. Peygamber Efendimizin yüce zâtında kibir, kendini beğenmişlik, despotizm ve benzeri çirkin vasıflar zaten yoktu. İnsan haklarının ana maddeleri âyetlerle emniyet altına alınmış ve şekilleri tayin edilmiş olup, ictihâd ve mukâyeseye muhtaç olan detaylara ait hususlar, danışma usûlüyle kararlaştırılırdı. Meşveret/danışma meclisine

dâhil olan zâtlar, tam bir vicdan serbestliği ile reyini verir, düşünce ve kanaatini açıklardı. Hatta kendisiyle istişâre edilen kimsenin (danışma meclisine dâhil bulunan her kişinin) her şeyden önce hakka riayet etmesi ve emin olması gerekliliği o derecede sağlam ve güçlü bir şekilde kabul edilmişti ki; bazı ashâb, Nebî'nin kendisinde görülen temâyülün aksi ve zıddı olsa bile, yine vicdanında doğruluğunu hissettiği görüşü ifade etmekten ve hatta bazı kere ısrar etmekten asla çekinmezdi.

Peygamberin yüce zâtı, bu haksever, doğrucu ve gerçekçi ashâba gücenmek ve küsmek şöyle dursun, razı ve memnun olur, sebat ve kavrayışlarını över ve takdir ederdi.

3- Kardeşlik ve Eşitlik

İslâm dini, bütün Müslümanların kardeşliğini emir ve ilân etmişti. Peygamber Efendimiz nazarında bir köle ile bir zenginin, ilk dönemde İslâm'a giren en önemli sahâbeleri ile diğerleri arasında hukukça hiçbir fark yoktu. Mü'minlerin tümü arasında eşitlik, hukuk ve vazifeler hususunda olup; meziyet ve fazîletlerin takdir edilmemesi ve saygı görmemesi demek değildi. Ashâbın ilim, beceri ve yetenekleri, güzel huyları, fazîletleri ve dine olan hizmetleri bakımından Peygamber Efendimiz yanında kıymet ve mertebeleri vardı.

4- Adâlet ve Hürriyet

Adâlet, Kur'ân'ın emirleri gereğince, herkes hakkında aynı seviyede geçerli idi. İslâm'ın seçkin alâmetlerinden biri de haklar hususunda olsun, vazifeler hususunda olsun, insanlar arasında seçkin sınıflar tanımamasıdır. Her Müslüman hürdü; ancak bu hürriyet Kur'ân'ın emirlerini küçümseme ve başkasının haklarına tecâvüz derecesini bulamazdı. Bununla beraber bu hususta da dışa yansıyan ile yetinilmiş ve başkasının hallerinin inceden inceye araştırılması ve içyüzünün anlaşılması için gözetlenmesi yasaklanmıştı. Meselâ münâfıklar tamamen bilindikleri halde ve hatta bunlar bazen münâfıklıklarını ilân etmişken bile makbul şekillerle gizledikleri için bu halleri yüzlerine vurulmaz ve bundan dolayı kınanmazlardı. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın tam olarak açıklamadığı konularda daima istişâre ederdi. İstişâre bir bakıma genel idi. Fakat bütün ashâb ile istişâre imkânı olmadığı için Peygamber yanında bir tür İslâm şûrâsı (danışma meclisi-parlamento) vardı ki, bu meclisi, ashâbın ileri gelenleri teşkil ediyordu.

5- Şûrânın Kurmayları

Şûrânın kurmayları arasında ilk önce Ebû Bekir ile Ömer dikkati çeker. Es-Sıddîk, mutedil/ılımlı düşünceye sahip sahâbelerin temsilcisi ve reisi hükmünde idi. Verdiği reyler çoklukla Hz. Peygamber tarafından kabul edilirdi. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in rûhu ile o derece kaynaşmış ve birleşmişti ki, çok defa Nebî'nin fikirlerine ve emellerine tercüman olurdu. İtidal ve yumuşak huyluluğundan ötürü Ebû Bekir, çoğunluğun sevgilisi ve gözdesi idi. Hudeybiye Anlaşması'nda, Ömer bile metânet ve dayanıklılığını kaybetmişken; Ebû Bekir, her türlü etkilenmeden ve değişmeden uzak kalmıştı.

Ebû Bekir'i, kolaylıkla adam sevmeyen ve herkesi takdir etmeyen Ömer, çok fazla sever ve takdir ederdi. Fârûk, aşırı ve sert olanların temsilcisi ve reisi idi. Hz. Peygamber, çok kere Ömer'in ileri sürdüğü görüşleri değiştirir, Ebû Bekir'le Ömer arasında ihtilaf ve görüş farklılığı olsa, Ebû Bekir'in görüşünü tercih eylerdi. Bununla beraber çok kere Ömer'in görüşünde isabet ettiğini buyurmak büyüklüğünü göstermişlerdir.

Ebû Bekir, ikna ve hoşgörü yöntemini benimsemişti. Ömer ise, hakkın apaçık ortada olduğuna dayanarak, her işi olduğu gibi çözmeye meyilli idi. Bununla beraber bu iki büyük adamın meşhur olan hareket ve davranışlarının böyle olması düşüncesinden hareketle bunun aksi vasıflardan mahrum bulundukları hatıra gelmemelidir. Meselâ ortada, görüşleri birbirinden seçip ayırmayı becerebilen Hz. Peygamber ve sonra da es-Sıddîk bulundukça, en şiddetli görüşleri ileri sürmekten kaçınmayan Ömer; kendi kendine kaldığı zaman, demir gibi bir adâlet ve hak ve adâlete uygun bir hâkimiyetle en büyük şefkat ve iyilikseverliği kaynaştırmanın yolunu bulmuştur.

Osman Zi'n-Nûreyn, çoğu kez Ebû Bekir'in görüşüne uymakla yetinir ve ayrıca görüş bildirmezdi. Yumuşak huyluluk ve şefkat, iyilikseverlik ve cömertlik gibi güzel vasıflarla ahlâklanmış olan Osman'da hemen hemen hiç siyâsî ve idârî özellikler yoktu.

Emevîlerin reisi Ebû Süfyân'ın, çok geç Müslüman olmasından dolayı Emevîlerin oluşturduğu ashâb grubunun temsilcisi ve reisi Osman idi. Bununla beraber gerek Ebû Süfyân ve gerek diğer Emevî reisleri mümkün olduğu müddetçe İslâm'a düşmanlık ve mukavemette ısrar ettiklerinden;

Hz. Osman ise bir siyaset adamı olmadığından; İslâm şûra meclisinde Emevîlerin oy ve tesiri yoktu.

İmam Ali, ashâbdan küçük bir düşünürler zümresinin ve Peygamber hikmetinin reisi idi. Onun arkadaşları, Suffe Ashâbı'nın bir kısmı ile Hz. Peygamber'in özel olarak sevdiği bazı ashâbdan ibaret idi. İmam Ali, şûrâ meclisinde nadiren görüşünü açıklardı. Öyle anlaşılıyor ki, Ali, Hz. Peygamber ile özel bir biçimde daima sohbet arkadaşı olduğu halde, resmî ve herkese açık meclislerde pek de varlık göstermez, gösterse bile müzâkere ve sohbetlere karışmazdı.

Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, sağlam düşünen ve görüşleri dikkate alınan ashâbdan idiler. Özellikle Ebû Ubeyde, Ebû Bekir'in benzeri idi. Sa'îd b. Zeyd, ılımlılardan sayılırdı. Zübeyr b. Avvâm, Ömer derecesinde değilse de yine açık sözlü, katı ve tavizsiz düşüncelere sahip bir zât idi. Bununla beraber düşünce üretme ve muhâkeme konularında Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde derecesine ulaşamıyordu. Talha hakkında da aynı değerlendirme doğrudur.

Sa'd b. Ebî Vakkâs, bağımsız düşünce sahibi olmakla şöhret bulmuştu.

Ensâr'dan Sa'd b. Muâz, Hz. Ömer'e benzer, sert ve doğru bir zât idi. Ömer'le görüşleri çoğunlukla birbirine uyardı. Yumuşak hareketlerden, mülayim davranışlardan, yaranmak için güler yüz göstermekten hoşlanmazdı. Üseyd b. Hudayr'ın karakteri ona yakındı. Sa'd b. Ubâde ise çok siyasî, ayrıntılı ve derin düşünür idi.

Bunlar, İslâm şûrâsının kurmayları olarak kabul edilirdi. Bununla beraber meclisin bunlardan ibaret olduğunu zannedilmemelidir. Ashâbın ilkleri, hep o meclisin üyesi olduğu gibi sonradan İslâm'ı kabul edenlerden de isabetli görüş sahipleri dinlenirdi.

Bize ulaşan rivâyetler güzelce incelenirse, siyâsî içerik taşımamakla beraber, bundan başka bir de özel irşad ve sohbet meclisi olduğu anlaşılıyor ki, bu meclise devam edenler de: Ammâr b. Yâsir, Suheyb er-Rûmî, Selmân el-Fârisî, Ebû Zer el-Gıffârî, Dıhyetü'l-Kelbî ve belki de isimleri bu şekilde kaydedilmemiş birtakım zâtlar idi. Böyle iken bunlar, Peygamber Efendimizin irtihâlinden sonra daima İmam Ali ile aynı fikirde ve aynı görüşte kalmışlardır ki, bu şekilde kimlerden ibaret oldukları anlaşılabilir.

Son derece dikkate değer olaylardan biri de, Hz. Peygamber'in görüş-

lere, çoğunluğa ve icmaa (çoğunluğun üzerinde birleştiği fikir ve görüşe) karşı daima gösterdiği hürmet ve özendir. Uhud Savaşı'ndaki mağlûbiyet, Peygamber Efendimizin ve ashâbın büyüklerinin görüşünün azınlıkta kalmasından ve çoğunluğun görüşünün dikkate alınmasından ileri gelmişti.

Peygamber Efendimizin sahâbeleri, haklarda ve görevlerde eşit olmakla beraber; bazı üstün özelliklere sahip olanlar, yetenekli ve güçlü şahsiyetler sivrilmiş, idâreye yarar ve işe aklı erer özel bir sınıf meydana gelmişti. Bunların bir kısmı Kur'ân'ı öğretmeye, diğer kısmı fetva vermeye ve dinî muâmeleleri öğretmeye, birtakımı da mülkî ve askerî işleri yönetmeye gücü yetiyordu.

Hz. Peygamber, ashâbın bu kesiminden Yemen ve diğer Arap bölgelerine âmiller yani valiler, din ve dinî davranış biçimlerini öğretmek için memurlar yani kadı ve müftüler gönderirdi.

Netice olarak daha Peygamber Efendimizin hayatında, dinin olduğu gibi, İslâm toplumsal yapısının da esasları kurulmuş idi ki, Emevîlerin zorbalığı ve bozup değiştirmeleri sonucu bu sosyal esaslar nice asırlar unutulmuş ve terk edilmiş olarak kalmış; ve İslâm'a Allah'ın lütuf ve ihsanı olan bu esaslar, uzun zaman devam eden doğal bir gelişme neticesinde "insan hakları ve meşrûtiyet hükûmeti" adı ve şekliyle Ârî kavimlerde (Avrupalılarda) ortaya çıkmıştır.

Din adına düşünce ürettiğini ve hareket ettiğini iddia eden, fakat İslâm toplum yapısını ve tarih felsefesini bilmeyen ve âlimlik taslayan bazı Emevî artıklarının; "meşveret ve meşrûtiyet"i yabancılardan alınmış bir şey gibi kabul etmeye ve ettirmeye çalışmaları, onların İslâmiyet'in rûhundan ne kadar uzak kaldıklarına işâret etmektedir.

ON SEKİZİNCİ KONU: ASHÂBIN MERTEBELERİ VE FAZÎLET MESELESİ

Hz. Muhammed'in Siyâseti ve Hükûmeti - Ashâbın Sevgi ve Fedakârlıkları - Ashâbın Birbiri Hakkındaki Fikirleri - Üç Fırka

1- Hz. Muhammed'in Siyaseti ve Hükümeti

Hz. Peygamber'in akılları hayrette bırakan dehası; binlerce senelik Arap kavminin geleneklerini terk ettirmesi, birbirinden ayrı düşünce ve emelleri "İslâm birliği ve kardeşliği" fikri altına toplaması ve özellikle İslâm'ı kabul etmiş ileri gelen şahsiyetleri, birbiriyle çatışmayacak bir âhenk ve denge içinde idare etmesi gibi, önem ve etkisi işin başlangıcında takdir edilemeyecek hususlarda dikkati çeker.

Peygamber Efendimizin kendisi ashâbın arasında bulundukça bu denge bozulmamış, kimse kimseye gücenmemiş, gücenmiş olsa bile kırgınlığını göstermeye vesile ve imkân bulmamıştır. Hz. Peygamber tarafından ashâbın kurmayları arasında kurulan denge o derece ince ve hassas idi ki, sonradan gelenler, hangisinin diğerine üstün tutulması gerektiği konusunda şaşkın kalmış ve bu hususta değişik görüşlere yol açılmıştır.

Biz, bu meseleleri, "sırf tarih, olaylar ve hadiseler" bakış açısına göre muhâkeme etmek ve bu meseleleri şimdiye kadar büründükleri esrârengiz örtülerden kurtarmak amacını taşıyoruz. Eserimizde analiz yönteminden asla ayrılmadığımızı ve bütün muhâkeme ve değerlendirmelerimizi bilim ve hakikat bakış açısına göre yürüttüğümüzü okuyucularımız onaylar.

Gerek din ve gerek İslâm toplumuna çok güçlü etkiler yapmış olan me-

selelerin, artık zanna dayalı bilgilerin ve rivayetlerin terk edilerek "içinde bulunduğu şartların gerçeği" çerçevesinde analiz edilmesinin zamanı gelmiştir. Bize göre İslâm'ın yine yükselme ve yayılma devrinin gelip çattığı ve artık İslâm'ı, medenî milletler sağlam ve bilimsel bir yöntemle incelemeye başladıkları için; eğer biz Müslümanlar tarihimizle ilgili konularda inançla olayları ve gerçekleri birbirine karıştırır ve bu şekilde gerçeğin ortaya çıkmasına karşı direnmekte devam edersek, çok yakında tarihî gerçeklerimizi de Avrupa'nın çalışkan ve tarafsız araştırmacılarından öğrenmek zorunda kalacağız.

Hz. Peygamber hakkında ne derece tarafsızca muhâkeme ve değerlendirmeler yaptığımızı, eserimizi inceleyenler kabul eder. Ashâb ve ihtilâf ettikleri meselelerde, mezhepler hususunda [bunlar, eserin ikinci cildinde ele alınmıştır.] da aynı yöntemi takip edeceğiz.

Anlaşmazlıkların gerçekleştiği dönemde ve onu takip eden zamanlarda muhâkeme ve değerlendirmelere bir taraftan şahsî temayüller ve menfâatler, diğer taraftan siyasî sebepler etki ediyordu. Her taraf kendi fikrini haklı çıkarmak için delillerini âyetlere ve hadislere dayandırmaya çalışıyor, diğer tarafı kâfirlikle suçluyor ve lanetliyordu.

Böyle bir yöntem ile gerçeğe ulaşmanın mümkün olamayacağı çok az bir düşünce ve değerlendirme ile ortaya çıkar. Sonra da böyle bir yöntemden dine ne derecede zarar geleceği ortadadır. Kesinlikle, İslâm'a en fazla zarar veren bunlar olmuştur. Bir düşünürün, İslâm tarihi ile ilgili eserleri okuyup inceleyip de, gösterilen tarafgirliğe ve bazı gerçekleri görmezlikten gelmeye hayret etmemesi mümkün değildir.

Bu görmezlikten gelme ve tarafgirlik, bazen sarih âyetlerin kesin hükümlerini unutmak derecesine varıyor ki, görmezlikten gelme ve tarafgirlik sahiplerinin İslâmiyet yararına hareket ettikleri dikkate alınırsa, onlarda görünen muhâkeme yanlışlığına şaşmamak ve bu yanlışlıkta kast olup olmadığını sormamak elden gelmiyor.

İşin içine bir kere düşmanlıklar girdikten, hak ve amaç kaybolduktan sonra, zayıf söz ve kanaatleri kabul etme; açık ve seçik gerçekleri dikkate almama; hukuku ve tarihî hakikatleri inkâr etme derecesine varacak kadar ileri gidiliyor.

Varsayalım ki, vaktiyle bu durum, siyasî sebep ve menfaatlerin zorlamasıyla yapılmış. Bugün bu yolda sebepler mevcut mudur? Asla!

Şimdi bile çokları, inançla olayları, basit bir şekilde kabul ederek; bilimsel prensipleri karıştırıp kaynaştırarak; *"Bizim gibi küçükler öyle büyükleri muhâkeme etmekten utanıp sıkılmalıdır."* gibi görünürde beğenilen sözler söyleyerek yine işi şüphe içinde bırakmak ve geçmişteki ihtilafları mezheb ve hem de birbirinden düşmanlıkla ayrılıp uzaklaşmış mezheb halinde devam ettirmek taraftarıdırlar. Böyle bir dava peşinde koşanların tarih felsefesi ve bilim hakkında hiçbir fikirleri yok demektir. Bununla beraber işe başka bir noktadan bakalım: Böyle bir yöntem maksadı temin etmiş midir? Hayır! İşte İslâm tarihi ve işte mezhebler ve milletler... Aksine halledilmesi, hakikatin açıkça ortaya konulmasından başka bir şeye muhtaç olmayan bu gibi meseleleri kapalı ve anlaşılmaz zeminlere sokmak yüzünden Müslümanlar, birbirini yanlış yolda göre göre, birbirlerini kâfirlikle suçlamaya kadar yol bular olmuştur.

2- Ashâbın Sevgi ve Fedakârlıkları

Ashabın kurmaylarını muhâkeme etmek için onların işlerini, davranışlarını ve meziyetlerini yorumlamaya ve çarpıtmaya müracaat etmemek gerekir. Ashâbın Aşere-i Mübeşşere denilen kurmayları, İslâm dininin temelini atmada, tarihî benzerleri çok nadir bir şekilde fedâkârlık ve sebatkârlıkla hizmet etmişlerdir. Davet anlarından itibaren irtihale kadar, Ebû Bekir, Ömer ve diğer ileri gelenler, Peygamber Efendimizin yanından asla ayrılmamışlar, bütün mücâdele ve kuruluş zahmetlerine mertçe katlanmışlardır. Uhud Savaşı gibi tehlikeli ve korkunç günlerde bunlar, sevgi ve bağlılığın gereği olan şeyleri hakkıyla yerine getirmişler ve sözlerini tutmuşlardır.

Peygamber Efendimizin hicretinde Ali, Peygamber'in yatağına yatarak düşmanları aldatmış ve hayatını, ölümle neticelenmesi çok muhtemel bir tehlikeye atmıştır. Kureyşliler, yatakta yatanı Hz. Peygamber sanıyorlardı. Kureyş'in maksadı Hz. Peygamber'i öldürmek olduğuna göre, karşıdan ok atabilirler ve orada yatanı öldürebilirlerdi. Sonra da Hz. Peygamber'in yatağına yatarak Kureyş'i aldatan Ali'yi, öfkeyle öldürmeleri de mümkündü.

Hicrette Hz. Muhammed'in arkadaşı olan Ebû Bekir, öldürülebilirdi. Uhud Gazası'nda, ashâb dağıldıktan sonra en büyük tehlikelere maruz kalan Peygamberimiz'i fedakârca savunan bunlardı. Uhud'da, İmam Ali, en inatçı ve yiğit Kureyşlilerden oluşan yedi sekiz müfrezeye yalnız başına

karşı çıkmış; bir günde yüz kere canını feda eylemiş ve Hz. Peygamber'e siper olmuştu. Hz. Peygamber'e saldıranların kılıçlarına vücudunu kalkan yapan Talha ve Abdurrahman o kadar yara almışlardı ki, birisi çolak, diğeri topal kalmıştı.

Zübeyr, düşmanlar üzerinde kılıç parçalıyor, Sa'd binlerce ok atıyordu. Tarihin bu tanıklığından sonra bunları yüceltmemek, meziyet ve fedakârlıklarını inkâr etmek, haksızlık ve insafsızlıktır.

Bunların bu kadar ileri dereceyi bulan sevgi ve bağlılıklarına karşı doğru, doğruluğu sever, onurlu ve cömert Peygamber, beğeni ve iltifatlarını onlara saçmış ve onların değerini yüceltmiştir

Bu hakikatleri inkâr ne derece yanlış ve haksız bir muhâkeme ise, onların bir insan olduklarını, hata edebileceklerini ve yaptıkları hataları itiraf etmemek; her kimin uğrunda olursa olsun, hakikati feda etmek ve özellikle bu müsamahalardan İslâm'a gelecek zararları anlayamamak o derece yanlış ve haksızdır.

Ashâbın ileri gelenleri hakkında çağdaş şahsiyetler ve sonradan gelenler tarafından söylenen üstünlük ve tercih sebeplerini başka bir konuda ortaya koyacaksak da, o konu için hazırlık niteliğinde bir önsöz olması için ve Peygamber Efendimizin irtihâlinden sonra meydana gelen ihtilafların sebeplerinden bir kısmını göstermek üzere, bu kurmayların birbiri hakkında ne düşündüklerini ve ne söylediklerini değerlendirmek gerekiyor.

3- Ashâbın Birbiri Hakkındaki Fikirleri

Bu kurmaylar arasında, aşağıda yeri geldikçe etraflıca açıklanacağı üzere birçok ihtilaflar meydana gelmiş ise de, onlar yine birbirlerini takdir ve meziyetlerini kabul etmekten vazgeçmemişlerdir. Bununla beraber bu takdirlerin kayıtsız ve şartsız olan tarafları dindarlık ve takvaya ait kalan kısımları olup, idâre ve sosyal ilişkilere ait hususlarda takdirler sınırlı idi. Bundan dolayı onları kınamak değil, takdir etmek, beğenmek ve hür düşünceli oluşlarını yüceltmek gerekir. Onların birbirlerine karşı gösterdikleri takdirler arasındaki farklılıklar, her zaman ve her mezheb tarafından gereği gibi analiz edilememiştir. Tarihî olaylarla kayıtlara geçen sözleri analiz ettiğimiz ve eleştiriye tabi tuttuğumuz zaman, ortaya çıkan ilk ve kesin neticelerden birisi; "İmam Ali"nin bazı davranış biçimlerinin, sahâbenin çoğu ve bu arada Ebû Bekir, Ömer ve diğer ileri gelenler tarafından za-

manın şartları ve halkın seviyesine uygun görülmemesidir.

İmam Ali, bizim değerlendirmemize göre zamanının üstünde bir dehâya ve ilmî fazîlete sahipti. "Hz. Peygamber sahip değil miydi?" sorusunu soracak olanlara pek basit bir cevabımız vardır. Hz. Peygamber, bir peygamber olduğu ve tabiatıyla, peygamberliğini tasdik etmek İslâm'ın şartı olduğu için onun üstünlüğünü herkes açık, seçik ve zarûrî görüyordu. Fakat bu hususta bize ulaşan ve ashâb tarafından çok iyi bilinip kabul edilen hadislere rağmen İmam Ali'ye, peygamber gibi bir kutsiyet ve günahsızlık sıfatı verilemezdi. İmam Ali'nin karakterinde ikiyüzlülük, yüze gülme, yaltaklanma ve bir işi üstün körü çözme yoktu; daima, neşeli, şen-şakrak ve şakaya meyilli idi.

Özellikle şu son hal, Ömer tarafından bir eksiklik gibi kabul ediliyordu. Kendince doğru bildiği şeyleri içinde saklamasını bilmeyen Fârûk, her vesile ile bunu söylüyordu. Meselâ kendinden sonra halife seçimi meselesinde İmam Ali'yi diğer ashab kurmaylarından üstün gördüğünü pek çok kereler söylemekle beraber *"Mizaha meyillidir."* cümlesini bir gerekçe göstererek, bu üstünlüğü kesinlik derecesine getirmekten ve seçim sorumluluğunu üzerine almaktan kaçınmıştı.

Gelecek bölümlere bırakılan hutbeler, İmam Ali'deki düşünce biçiminin, genelin fikirlerinin üstünde görüldüğünü ispat edecek vesikalardandır.

Ashâbın ileri gelenlerinden Osman, Sa'd, Talha, Abdurrahman ve Ebû Ubeyde'nin yönetim ve başkanlık hususlarında Ebû Bekir ve Ömer'i, Ali'ye tercih ettikleri biraz incelenirse ortaya çıkar. Belki, bu hususta İmam Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra Hâşimî reisi oluşunun, Ebû Bekir ve Ömer'in ise, Hâşimî-Emevî kutuplaşmasının dışında ve tarafsız oluşlarının da etkisi vardır.

Hz. Peygamber hayatta oldukça, eski Hâşimî ve Emevî rekabeti söz konusu olamazdı. Fakat irtihâlden sonra bu meselenin yine alevlenmesi tabiî işlerdendi. İrtihâlin hemen arkasından Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde'yi hilâfet makamına getirmeye kalkışmaları, ashâbın üstünlüğü hakkında o zamanki çağdaşlarının bizim kanaatimizden çok farklı düşündüklerini ispat eder. Eğer Ebû Bekir'in üstünlüğü ve diğerlerine tercih edilir olması genel olarak kabul edilmiş olsaydı, Ensâr'ın bu hareketi meydana gelmezdi. Aynı şekilde İmam Ali'nin üstünlüğü ve diğerlerine tercih edilir olması hakkın-

da da aynı değerlendirme yapılabilir. Bununla beraber İmam Ali'yi üstünlüğün zirvesinde görmek istemeyenler, Ebû Bekir'e nispetle daha çoktu. Ensâr içinde Ali'nin takdir edilmesi ile ilgili hadisleri, haksız bir akraba severlik derecesinde görenler oldu. Peygamber Efendimizin irtihâlinin ardından ilk ortaya çıkan ihtilafı değerlendirdiğimiz zaman, okuyucuların bu düşünceleri unutmaması gerekir. Zira bu meselelerin yüzeysel muhâkemesidir ki, dine kadar tesirler bırakmış ve özel mezhepler meydana getirmiştir.

Bugün de bilinen görüşleri eleştirmeden kabul edersek, ihtilafları devam ettirmiş oluruz. Eğer bu ihtilaflar, bilimsel açıdan uyuşmazlık derecesini geçmese, zararları çok sınırlı olur. Ne yazık ki, şimdiye kadar bu derecede kalamamıştır. Bu derecede kalması için olayları ve gerçekleri bütün açıklığıyla düşünmek ve haksız fikirlerden sakınmak gerekir ki, bizim de yapmaya çalıştığımız şey bundan ibaret olacaktır.

İKİNCİ CİLT

BİRİNCİ KONU: İLK İHTİLAF

İrtihalden Hemen Sonra - Hilâfet Meselesi - Bir Hakikat- Ensâr'ın Fikri - Hâşimîlerin İctihâdı - Şî'a'nın İddiası – Ebû Bekir'in Seçilmesi - İmam Ali'nin Büyüklüğü

1- İrtihâlden Hemen Sonra

Hz. Peygamber'in irtihâli ileri gelen ashâbı şaşırttı. Buna bazısı inanmak istemiyordu, bazısı kendini kaybetmişti. Bununla beraber soğukkanlılığını ve metânetini muhâfaza etmiş olan Ebû Bekir'in uyarmasıyla ashâb kendine geldi. Daha Hz. Peygamber'in techiz ve tekfîni ile uğraşılmakta iken, hilâfet meselesi ashâbın zihinlerini meşgul etmeye başlamıştı.[165]

Birinci cildin sonlarındaki muhâkemelerimiz hatırlarda kalmış olacağına göre hilâfet meselesi, Peygamber Efendimiz hayatta iken halledilememişti.

2- Hilâfet Meselesi ve Bir Hakikat

Son günlerde Hz. Peygamber bir vasiyetnâme yazdırmak arzu etmiş ise de, ashâb arasında münâkaşa ortaya çıktığından Rasûlullah bu düşünceden vazgeçmişti. Sevgili Peygamber'in hastalığına rağmen huzurunda münâkaşa çıkması, bu hilâfet meselesindeki ihtilafın şiddetini göstermektedir.

Hakikat her şeyin üstünde olup, onun gizlenip söylenmemesiyle hiçbir maksat hasıl olmayacağından ve özellikle gerçeklerin gizlenmesi veya başka anlamlar verilmesiyle faydalı bir tarih yazmak mümkün olamadığından biz, tarih yasalarını bu gerçeklere de tatbik edeceğiz.

---

165 Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesi, Benû Sâide örtmesinde meydana gelen tartışmalar ve Hz. Ali'nin biatı ile ilgili ayrıntılar için bkz. Cem Zorlu, İslâm'da İlk İktidar Mücâdelesi, Konya, 2002.

Ashâb hakkında rivâyet edilen hadislerin tam dikkatle analizinden anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber, İmam Ali'nin kendinden sonra İslâm halifesinin başı olmasını arzu ediyordu. Çünkü Ali'yi bizzat ve özel bir itina ile yetiştirmiş olup bütün sırlarına ve işlerine ortak etmişti. Ancak, İmam Ali hakkındaki bu tercihine damat ve amcazâdesini kayırmak ve nebîliğe irsî bir saltanat süsü verilmemiş olmak için, ashâb tarafından katılımı bir derece kadar şart koşmuştu. Hz. Peygamber arzu ediyordu ki, İmam Ali'yi o makama ashâb getirsin.

Son günlerdeki vasiyet meselesi, ashâbın böyle bir tercihi kabul etmediğini göstermişti. Bu ruh hâletine rağmen Hz. Peygamber yine İmam Ali'nin hilâfetini açıkça emretmiş olsaydı; İslâm dininin toplumsal yapısının esası olan istişâre ve çoğunluk, düşünce ve fikir hürriyeti kaidelerini bozmuş ve geleceğin sorumluluğunu (toplumun üzerinden kaldırıp) peygamberliğin üstüne almış olacaktı.

Hilâfet, Ali'nin sülâlesinde yerleşeceği için bu sülâleden gelen her yöneticinin yaptığı işlerin sorumluluğu, döne dolaşa Hz. Peygamber'e varmış olacaktı.

Son günlerde yazılmasından vazgeçilen vasiyetnâmeye göre, hilâfet makamına açıkça kimse tayin olunmamıştır.

3- İmam Ali'nin Büyüklüğü

Fakat (vasiyetnâmeden) biraz öncesine bakılırsa, İmam Ali hakkındaki Peygamber Efendimizin tercihi, inkâr edilemeyecek bir şekilde ortaya çıkmış olur. Vedâ Haccı'ndan dönüşünde "Gadîr-i Hum" mevkiinde yaptığı bir konuşmada:

"Ben kimin mevlâsı (sahibi, efendisi) isem Ali de onun mevlâsıdır."[166] cümlesini oradaki ashâba duyurmuştur.

Bu hadis, sahih isnadlarla rivayet edilmiştir. Bu hadisin manası incelenir ve bu konudaki açık ve net ifadesi düşünülürse, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi tercih ettiği ortaya çıkar. Bununla beraber bu tercihin ashâbın çoğunluğunca kabul edilmiş olmadığı pek çok davranış ve ifadeyle ortaya çıkmıştır. Belki ashâbdan bazıları, bu tercihte beşerî bir özellik, akrabase-

166 İbn Hanbel, a.g.e., I, 118, 119, 152, IV, 281, 372, V, 347, 366, 370; İbn Mâce, a.g.e., I, 45; Tirmizî, a.g.e., V, 633.

verlik yahut manası hilâfete kadar varmayan bir tür yüceltme ve saygı gösterme ifadesi olarak anlamıştır. Belki diğer kısım da, irtihâlden hemen sonra Ali'nin halîfeliği ile yine bir Hâşimî ve Emevî ihtilâfının baş göstermesinden korkmuşlardır. Hâkim duygu her ne olursa olsun, bu hadisin "hilâfete nasb manasını ifade eden bir nass" şeklinde kabul edilmediği pek çok delillerle sabittir:

1- Daha bu hadisin söylenmesi sırasında itiraz edenler olmuştur.[167]

2- Vasiyetin terk edilmesi meselesi, başta Ömeru'l-Fârûk olarak, ashâbın çoğunluğunca hilâfet meselesinin oy ve meşveretle halledilmesinin uygun görüldüğünü göstermektedir.

3- Vasiyetin istenilmesinin gerekli görülmesi bile, İmam Ali hakkındaki hadisin hilâfete geçmesi için Peygamber'in bir nassı şeklinde anlaşılmadığını yahut anlaşılmak istenilmediğini göstermektedir.

4- Ensâr'ın kendi reisleri Sa'd b. Ubâde'yi hilâfet makamına nasba kalkışmaları, zikredilen hadisin ya bilinmediğine yahut hilâfet için açık nass şeklinde kabul edilmediğine kesin bir delildir.

5- Hilâfet ihtilâfı devam ettiği müddetçe "İmam Ali'nin olgunluk, üstünlük ve akrabalık yönüyle halifeliğe tercih edilmesi gerektiği"ni öne süren olmuşsa da, zikredilen nassa dayanarak iddiada bulunan olmamıştır.

Bütün bu söylenenlerden çıkan zorunlu netice şu oluyor ki, bu kadar

---

167 "Halebî, "Ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir. Allahım! Ona dost olana dost ol, düşman olana düşman ol, onu seveni sev, ona kin besleyene kin besle! Onu destekleyeni destekle, ona yardım edene yardım et, onu terk edeni terk et, ona iyi davranana Sen de iyi davran!" ibaresiyle hadis-i şerîfi aktardıktan sonra, otuz kadar doğru sözlü ashâbın sahih rivâyet ve sarih isnadla Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Dâvûd gibi bazı hadisçilerden başkasının bu hadisi aktardığını belirterek diyor ki:

Hadis-i şerif ülkenin değişik bölgelerinde halk arasında yayılıp bilindikten sonra el-Hâris b. en-Nu'mân el-Fihrî, Medîne'ye Hz. Peygamber'in yanına gelip:

- Allah'ın birliğine ve senin peygamberliğine iman etmemizi emrettin, kabul ettik. Beş vakit namaz kılmamızı ve Ramazan ayında oruç tutmamızı, zekât ile mallarımızı temizlememizi ve hacca gitmemizi emrettin, bunu da kabul ettik. Sonra bunlarla yetinmeyip de şimdi amcanın oğlunu da üstün tutarak bize efendi kıldın. Bu emir Allah'tan mı yoksa senden mi? diye sorunca Hz. Peygamber iki gözü kızararak:

- Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, amcamın oğlunu efendi kılan O'dur, ben değilim, diye üç kez tekrar edince Hâris:

- Ey Allahım! Eğer Muhammed doğru söylüyorsa gökten bize bir taş ya da acı bir azâb gönder, diyerek Hz. Peygamber'in yanından çıkmış ve Allah hakkı için bu adam daha mescidin kapısından çıkmadan başına isabet eden bir taşın ani darbesiyle helâk olmuştur." (Halebî, es-Sîratu'l-Halebiyye, Beyrut, 1400, III, 336-337.)

üstünlüğüne, olgunluğuna ve kemâline rağmen İmam Ali, ilk Müslümanların çoğunluğu ve ashâbın büyükleri tarafından başkanlığa seçilmemiştir. İmam Ali'nin, Peygamber Efendimizin irtihâlinden hemen sonra hilâfete getirilmesi şu neticeleri ortaya çıkarırdı:

1- Hilâfetin irsî bir şekle, yani zamanın geçmesiyle saltanata dönüşmesi,

2- Tarih sahasında ve İslâm'ın hafızasında İmam Ali'nin şahsiyeti ve parlaklığı sebebiyle diğerlerinin gölgede kalması ve görünmez hale gelmesi.

Bu iki şey, kesinlik arz ediyordu. Halbuki kesin olmadığı halde düşünülen, umulan ve muhtemel olan şeyler de vardı. Bunun birisi, ashâbın büyükleri arasında ihtilafın çıkması ihtimali idi. Gerçekten Aşere-i Mübeşşere'den bazılarının İmam Ali'nin başkanlığını daha sonra bile kabul edemeyişine bakılırsa; böyle bir ihtilaf, kesin olmasa bile, büyük bir ihtimalle olabilirdi. Halbuki İmam Ali, ashâbın büyükleri tarafından başkanlığa kabul edilseydi, İslâm için başka faydalar da, kuvvetle umulur ve beklenirdi. Bu konuda sözü "Unior" külliyâtında Suriye tarihini yazmış olan ünlü bir tarihçiye bırakıyoruz. Bu tarihçi zât diyor ki:

"Ömeru'l-Fârûk'un halifeliği döneminde önce Hâlid b. Velîd ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın kumandanlığı altında Suriye'nin fethine gönderilen İslâm askeri çok büyük başarılar elde etmişti.

Rum tarihçilerinin yalan ve abartılı rivayetlerine rağmen, İslâm askeri sayıca Rum ordularından çok az iken, yiğitlik ve fazîletleri sebebiyle galip geliyorlardı.

Müslümanların aldıkları harp esirleri, İslâm askerinin mevcûdundan fazla bir noktaya ulaşmıştı.

O zaman orduların yedirilip içirilmesi çok önemli ve çok zor bir mesele idi. İslâm ordusunun mâişeti bin bir zorlukla tedârik edilirken, yüz bini bulan esirlerin beslenmesi imkânsız bir hale gelmişti.

Bundan başka bu kadar çok esirin muhâfazası işi de son derece sıkıntılı oluyor ve İslâm askerinin bir kısmını işlevsiz bırakıyordu.

Bu sebeplerin zorlamasıyla Ebû Ubeyde b. Cerrâh, esirler hakkında alınacak tedbiri vaktin halifesi Ömeru'l-Fârûk'tan sordu.

Ömeru'l-Fârûk, bu önemli konuyu müzâkere etmek üzere ileri gelen ashâbı davet etti ve bir danışma meclisi kurdu.

Rahatsızlığı yüzünden meclise yalnız İslâm'ın kadısı İmam Ali geleme-

mişti. Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın arzusunu meclise bildirdi. Hazır bulunanların görüş ve çözümlerini sordu.

Uzun uzadıya mesele üzerinde konuşulup fikir alışverişi yapıldıktan sonra, başta yumuşak huylu ve şefkatli Osman Zi'n-Nûreyn olduğu halde bütün hazır olanlar mevcut esirlerin idamına karar verdi.

Bu tedbir çok acı, çok dehşet verici idi. Fakat başka çare bulunamıyordu. Yüz bin esiri ne satmanın, ne de beslemenin imkânı vardı.

Meclis, oybirliğiyle bu kararı almalarına rağmen, Hz. Ömer, bu çözümü kabul etmedi. Tekrar İmam Ali'ye haber yolladı:

Ali, meseleyi ve çözümü anladı ve dedi ki:

'Ey Mü'minlerin Emîri! Eğer bu yüz bin esiri idam edersen, Hıristiyanlık âlemi ile İslâm âlemi arasında kıyamet gününe kadar ortadan kaldırılması ve doldurulması mümkün olmayan kanlı bir hendek açmış olursun! Eğer yüz bin kişiyi sınırların dışına sürersen, düşman ordusu için yüz bin askeri kendi elinle tedârik etmiş ve göndermiş sayılırsın!

Ey Mü'minlerin Emîri! Her iki şekilde hareket edersen, bizim memleketimizin yönetimi altına giren Şam'ı yüz bin candan, İslâm hükûmetini yüz bin vatandaştan mahrum bırakmış olursun. Halbuki bunlar bizim tebaamızdır! Hepsi Şam'dan toplanmış askerdir. Hepsi zâlim Rum hükümetinden nefret eder, sefil ve biçâredir. Bunların kolları, cesetleri kazanıldı, şimdi de yüreklerinin kazanılmasına sıra geldi.

Ey Mü'minlerin Emîri! Bunları kayıtsız şartsız serbest bırak; sevgi, şefkat ve adâletle davran! Varsınlar, çoluk, çocuklarına kavuşsunlar; İslâm'ın adâlet ve merhameti sayesinde saâdetle yaşasınlar!'

Hz. Ömer, bu görüşü büyük bir sevinçle kabul etti. Ve esirlerin serbest bırakılması için derhal Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a emir gönderdi.

O devrin savaşlarında eşi ve benzeri olmayan bu âlicenapça hareket o yüz bin esiri, İslâm'ın minnettar ve gönüllü kölesi haline getirdi.

Baalbek kalesi ve nice sarp yerler bu adâletli hükûmetin askerine kapılarını açtı... Bu insanlık ve iyilikseverlik o derece tesirde bulundu ki, binlerce halk tamamen kendi istekleriyle İslâm'ı kabul etti!

Bu halleri göz önüne alarak düşünen bir tarihçi, acaba İmam Ali hilâfete geçip engellerle karşılaşmasaydı ve bu teoriler tatbik olunarak adâlet ve ölçülülük kılıcı ile manevî fetihlere devam olunsaydı, ne olacağını so-

rar! Hiç şüphe edilmez ki, İslâmiyet Hıristiyanlığı yutar ve belki de bugün dünyada yalnız bir din bulunurdu: İslâm!!!"

4- Ensâr'ın Fikri

Şimdi de bu meseleyi diğer bir noktadan değerlendirelim. Hiç bir tarihçi, İslâm'ın mukadderâtına karşı ilgisiz kalmamak hususunda, ashâbın ileri gelenlerinin ve özellikle Ebû Bekir es-Sıddîk ve Ömeru'l-Fârûk'un haklarını ve yetkisini inkâr edemez.

Ensâr, Benû Sâide örtmesinde toplanmış ve içlerinden bir halîfe seçimine teşebbüs etmişti. Bu seçim gerçekleşmiş olsaydı, kabile ve aşiretlerin çoğunun irtidada başlamış olmasını dikkate alırsak, Medîne'de meydana gelecek bir çatışma ve çarpışma neticesinde İslâm dini batar, kaybolurdu. Muhâcirler ve Kureyş, Ensâr'ın başkanlığını kabul edemezdi. Halbuki Ensâr'ın niyetine göre Sa'd b. Ubâde seçilmiş olsaydı, doğal olarak biat edenler, halîfeyi müdafaa etmek zorunda kalacaklarından Medîne'de Ensâr ile Muhâcirler arasında bir çarpışmanın, bir savaşın gerçekleşmesi en güçlü ihtimallerden idi. Sonra da işin içine Ebû Süfyân ve Emevîlerin entrikası karışacak, eski halin geri getirilmesi emelleri uyanacak, henüz tamamen ortadan kalkmayan asabiyet (kabilecilik taassubu) davaları dirilecekti. Hazrec kabilesinden olan Sa'd'ı, Evs kabilesinden olanların kabul etmemesi de çok güçlü bir ihtimaldi. Ortaya çıkması kesin olan bu acı durumlar, sırf Ömeru'l-Fârûk'un dâhiyâne faaliyeti, kararlı tutumu ve rûhî kudreti sayesinde meydana gelmemiştir. Ensâr'ın teşebbüsünü haber alınır alınmaz Ömer, Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde'yi yanına alarak Benû Sâide örtmesine gitti.

"O vakit Ensâr'dan biri kalkıp:

'Bizler, Rasûl'ün Ensârı (yardımcıları)yız. Bizler İslâm'ın hazır askeriyiz. Ey Muhâcirler! Bizim içimize gelip sığınmış bir topluluksunuz, emirlik bizim hakkımızdır.' deyiverdi.

Halbuki Rasûl-i Ekrem herhangi bir mecliste bulunsa, sağ tarafına Ebû Bekir'i ve sol tarafına Ömer'i alırdı. Ebû Ubeyde hakkında da 'Bu ümmetin emînidir.' derdi.

Bu kez üçü birden ortaya çıkınca, sanki Rasûl-i Ekrem dirilmiş ve oraya gelmiş gibi Müslümanların kalplerine tesir etti, herkes onların sözünü bekleyip durdu.

Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk da, nasıl Rasûl-i Ekrem hutbede söze başlarsa aynen o şekilde önce Cenâb-ı Hakk'a hamd ve sena ettikten sonra halka yönelerek:

'Bu ümmet, daha önce taştan ve ağaçtan yapma putlara tapardı. Cenâb-ı Hakk, kendisine ibâdet etmeleri ve birliğine inanmaları için onlara peygamber gönderdi. Arap kavmine, babalarının dinini terk etmek zor geldi. Hakk Teâlâ hazretleri ilk Muhâcirleri iman ile seçkin kıldı. Onlar Hz. Peygamber'e yardımcı ve dert ortağı oldular ve onunla birlikte müşriklerin eza ve cefasına sabır ve tahammül ettiler. İşte yeryüzünde ilk önce Hakk'a tapan ve Rasûlü'ne iman eden onlardır Rasûl-i Ekrem'in vefalı yârı ve sâdık yardımcıları ve aşîreti onlardır. Bu açıdan onlar, idareciliğe herkesten daha fazla layık ve müstahaktır. Bu konuda onlarla zâlimden başka kimse çekişemez.

Ey Ensâr! Sizin de dinde önceliğiniz, fazîlet ve üstünlükleriniz inkâr edilemez. Cenâb-ı Hakk, sizi dinine ve Rasûlü'ne yardım etmeniz için seçti ve size Rasûlü'nün hicretini gerçekleştirdi. Bize göre de ilk Muhâcirlerden sonra sizin mertebenizde başka kimse yoktur. Rasûlullah'a yardım ettiniz. Onun için davasını güttüğünüz fazîlet ve şerefin ehlisiniz. Buna kimsenin bir diyeceği yoktur. Fakat idarecilik konusunda Arap kabileleri ancak Kureyş'i tanır. Başkasının idareciliğini kabul etmez. Zira Kureyş kavmi, nitelik ve soy açısından Arab'ın en üstünüdür. Ve memleketleri Arap Yarımadası'nın ortasıdır. Biz, emirleriz; siz de vezirlersiniz. Her konuda mutlaka sizin de görüşünüz alınacaktır. Sizin görüşünüz alınmadıkça bir iş görülmez.' dedi.

Hz. Ömer de Ensâr'a hitaben:

'Rasûl-i Ekrem, hasta iken sizi, bize vasiyet etti. Eğer siz emir olacak olsaydınız bizi size vasiyet ederdi.' diye Hz. Ebû Bekir'in sözünü destekledi.

Ensâr söyleyecek bir söz bulamayıp düşünmeye başladılar. Fakat içlerinden Hubâb b. Münzir b. Cemuh, kalktı:

'Bizden bir emir, sizden de bir emir olsun.' dedi.

Hz. Ömer:

'İki emir, bir arada olamaz ve Peygamber, hangi kabileden ise halîfesi de o kabileden olmadıkça vallahi Arap kavmi, kabul ve itaat etmez.' dedi.

Hubâb b. Münzir onu reddederek:

'Ey Ensâr! Bu dine Arap kavmi sizin kılıçlarınızla boyun eğdi. Hakkınızı başkasına kaptırmayın.' dedi.

Hz. Ömer onu azarladı. O da sert cevaplarla karşılık vermeye ve tartışmaya başladı.

O zaman Ebû Ubeyde b. Cerrâh söze başlayıp:

'Ey Ensâr! İlk önce bu dine yardım eden sizlerdiniz, sakın ilk önce işi bozan da siz olmayasınız.' dedi.

Bunun üzerine Ensâr'dan ve Hazrec kabilesinden Sa'd b. Nu'mân b. Kâ'b b. Hazrec'in oğlu Beşîr (r.a.) hazretleri ayağa kalktı:

'Ey insanlar! Muhammed Kureyş'tendir, kendi kavmi onun hilâfetine daha lâyık ve daha ehliyetlidir. Bizim gerçi İslâm'a girişte öncelik, cihad ve yardım hakkımız vardır; fakat bizim ondan amacımız Allah'ın ve Rasûlü'nün rızaları idi. Biz, bundan dolayı dünyaya ait bir karşılık ve mükâfat istemeyiz.' dedi.

Hubâb b. Münzir:

'Ey Beşîr! Sen amcaoğluna, yani Sa'd b. Ubâde'ye haset ediyor ve onu kıskanıyorsun.' dedi.

Beşîr b. Sa'd:

'Yok, vallahi öyle değil! Fakat bu kavmin haklarına saldırılmasını ve el uzatılmasını câiz görmüyorum.' dedi.

5- Ebû Bekir'in Seçilmesi

İşte o vakit Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk:

'Size bu iki zâtı seçtim, birine biat ediniz.' diye Ömeru'l-Fârûk ile Ebû Ubeyde'yi gösterdi.

İkisi birden bundan çekindiler ve:

'Hz. Peygamber'in ileri geçirdiği zâtın önüne kim geçebilir?' dediler.

Bu sırada gürültü büyüdü. Dedikodu çoğaldı. Her kafadan bir ses ve her ağızdan bir söz çıkar oldu.

Bunun üzerine Hz. Ömeru'l-Fârûk sözü kestirdi ve Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk'a hitâben:

'Rasûl-i Ekrem seni dinin rükünlerinin en büyüğü olan namazda kendisine halife etti, seni hepimize imam eyledi. Elini uzat, ben sana biat edeyim.' devip, Ebû Ubeyde ile birlikte Ebû Bekir'e biat edecekleri esnada, Be-

şîr b. Sa'd hızla geldi ve onlardan evvel Ebû Bekir'in elini tuttu, biat etti.

Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde de biat edince, diğer tarafta birbiriyle fısıltı etmekte olan Evs kabilesi de, reisleri olan Üseyd b. Hudayr ile birlikte gelip biat ettiler. Bu şekilde Hazreclilerin ittifakı bozuldu. Sa'd b. Ubâde'ye biat etme düşüncesi ortadan kalktı.

Bütün Ensâr ve Muhâcirler bir taraftan Hz. Ebû Bekir'e biat etmek için o kadar süratli hareket ettiler ki, az kalsın Sa'd b. Ubâde'yi çiğniyorlardı."[168]

6- Hâşimîlerin İctihâdı

Bu keşmekeşin savuşturulup ortadan kaldırılmasında, Fârûk, es-Sıddîk ve Ebû Ubeyde böyle bir faaliyet göstermişken; ne İmam Ali ve ne de Hâşimîler tarafından hiçbir teşebbüste bulunulmamış, hiçbir faaliyet ortaya konulmamıştır. Ashâbın ileri gelenlerinden yalnız Zübeyr b. Avvâm, İmam Ali'ye biat etmek arzusunu dile getirmişse de, ne Benû Sâide örtmesinde bulunmuş ve ne de halifelik meselesinin çözümünde bir katkısı olmuştur.

Öyleyse İmam Ali'ye biat edilebilmesi için yalnız bir imkân kalıyordu ki; o da, Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde'nin O'nu herkese üstün tutarak hilâfete atanmasını teklif etmeleriydi. Halbuki Ömeru'l-Fârûk, Ebû Bekir'i Ali'den üstün tutuyordu; hatta kendinden sonra hilâfete geçecek zâtın seçilmesi konusunda, Ebû Ubeyde yaşamakta olsaydı, onu İmam Ali'ye tercih ederek hilâfete atayacağını söylemişti. Ebû Bekir ise, kendinden sonra Ömer'i seçmekle onu Ali'ye tercih ettiğini ortaya koymuştu. Ebû Ubeyde de Ebû Bekir ye Ömer'i tercih ediyordu. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Talha gibi ileri gelenler, daha sonraları meydana gelmiş olan olaylarla ortaya çıktığı gibi İmam Ali'ye taraftar değillerdi.

Bu ruh halini Hz. Peygamber'in de hissettiği şüphesizdir. Bundan dolayı bu ruh halinin yansıması üzerine hilâfet meselesini, kesin nass ile halletmekten vazgeçmiş ve olayları doğal seyrine bırakmıştır. Bununla beraber Ebû Bekir'i namazda kendi yerine geçirişi, diğer ashâbın mescide açılan kapılarını kapattırdığı halde es-Sıddîk'in kapısını açık bırakışı ve Ömer'in daima hakla beraber olacağını söyleyişi, İslâm'ın başkanlığına kendinden sonra Ebû Bekir'in getirilmesine işaret ediyordu.

---

168 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 242-244.

7- Şî'a'nın İddiası

Ehl-i Sünnet, gerek bu durumları, gerekse Ebû Bekir ve Ömer'den dine yaptıkları büyük hizmetleri dikkate alarak; bu hususta onlara çirkin sözler söylemeyi ve ayıplamayı, hakîkate ve hakkaniyete aykırı bulmuştur. Şî'a fırkalarının çoğu ise birtakım hadislere ve Gadîr-i Hum meselesine fazlaca önem vererek, diğerlerinin hilâfette İmam Ali'nin önüne seçmesini "dinî bir hata, Peygamber'in emrine muhâlefet" şeklinde kabul etmekle işe başlamış ve içlerinden bazı fırkalar, fazîlet ve hizmetleri, iman ve üstünlükleri hareketleri ve işleriyle ortada olan, özellikle de Peygamber Efendimizin hadisleriyle tasdik edilmiş olan ashâbın büyüklerini kâfirlikle suçlamaya kadar gitmişlerdir.

Artık iki taraf birbirine zıt gitme ve mücâdele yolunu tuttuktan sonra hilâfet meselesiyle "Dört Halife" meselesini karıştırarak, haksız yere bir kat daha birbirinden soğumaya ve uzaklaşmaya başlamışlardır. Halbuki hilâfetin dereceleri ve ümmetin işlerinin başkanlığı başka, üstünlük ve üstün tutulma ise yine başka şeylerdir. İhtilaf bu kadarla da kalmayarak, Şiîlerin ashâbın çok küçük bir kısmından başkasını hatalı bulması ve hatta [bazı fırkalarca] tekfîr etmeye kadar kalkışmalarına güya bir mukâbele olmak üzere; birtakım Sünnîler, bu işin Sünnîlikle hiç bir münâsebeti olmadığını düşünmeyerek, Muâviye ve benzerlerine, neredeyse takdir ve beğeniyle bakmışlardır.

Saygın mutasavvıflar, ılımlı, ölçülü ve hakikate uygun öyle bir orta yolu tutmuşlardır ki, o müstakîm (dosdoğru) cadde seçildiği takdirde, bin üç yüz senedir İslâm'ın sıhhatli vücûdunu ikiye ayıran haksız ve manasız tefrikanın varlık sebebi kalmaz. Bu noktanın ayrıntılarıyla değerlendirilmesini "Mezhepler" bölümünde yapacağımızdan, bu bölümde fazla söze gerek görmüyoruz.

İKİNCİ KONU: HZ. EBÛ BEKİR'İN HİLÂFETİ

Hâşimîlerin Çekimser Kalmaları - Emevîlerin Fetret Düşüncesi - Ebû Bekir ile Ömer'in Ali Hakkındaki Düşünceleri - Hâşimîlerin Biati - İrtidat Hareketleri - Fetihler - Ebû Bekir'in İdarî Dehâsı ve Vicdânî Bağımsızlığı

1- Hâşimîlerin Çekimser Kalmaları

Ebû Bekir'in seçimi sırasında Benû Sâide örtmesinde istişâre meclisinde bulunmayan Hâşimîlerle İmam Ali ve onu sevenler, başlangıçta Ebû Bekir'e biat etmediler. Hatta Aşere-i Mübeşşere'den Zübeyr b. Avvâm gibi yiğitler, işi kılıçla halletmeye kalkışacak kadar heyecan gösteriyorlardı. Ebû Süfyân ise, Peygamber Efendimizin amcası Abbâs'ı, Hâşimîleri ve hele İmam Ali'yi devamlı olarak kışkırtıyordu. Hatta bir defa İmam Ali'ye, Medîne'yi binlerce süvariye çiğnetmeyi teklif etti; fakat Ali onu şiddetle reddetti ve kınadı.

Fakat İmam Ali'nin büyük vicdanı bu tür bozgunculuklara uygun değildi. Uğrunda hayatını bin kere fedâ ettiği İslâm'ı, tefrika ve muhârebelere kurban etmek gibi bayağı düşünceler, o büyük adamın fikrinde yer bulamazdı. Yalnız hilâfet işi gibi önemli bir işte görüşünün alınmadığından dolayı üzülmüştü. Sonra da kendi hakkında Peygamber'in lisanından dökülen sözlerle ilgili olarak ashâbın çoğunun bilmezlikten ve anlamazlıktan gelmesinden ötürü din ve hak adına üzgündü. Zaten Hz. Peygamber'in yokluğu, İmam Ali'de, açıklaması bu kısa konulara sığamayacak sebeplerden dolayı büyük bir buhran meydana getirmişti. Fâtıma'nın can yakıcı üzüntüsü onu sonsuz hüzünlere atmıştı. Bununla beraber bu temiz vücutta kin ve ihtiraslar için yer olmadığından, kışkırtmalara ve kendisine ya-

pılmak istenen tesirlere kulak asmadı. Hatta bütün nüfûzunu sarf ederek Hâşimîleri de aşırı bir harekete kalkışmaktan engelledi.

2- Ebû Bekir ile Ömer'in Ali Hakkındaki Düşünceleri ve Hâşimîlerin Biati

Ebû Bekir es-Sıddîk'a gelince: Elbette onun tarafında da kışkırtıcılar, bu şüpheli ve karışık hale süratle ve şiddetle son vermek düşüncesinde olan adamlar vardı. Fakat, o hoşgörü ve yumuşaklığı, beklemeyi ve tedbirli olmayı elden bırakmadı. Bir müddet ne Ali'ye ne de Hâşimîlere biat etmeleri teklifinde bulunmadı. Sonunda aradan bir müddet geçti, herkes düşünmeye ve soğukkanlı olmaya zaman buldu. Bunun yanı sıra İslâm'a hiçbir gönül yatkınlığı neticesinde girmemiş olan çöl Araplarının irtidatları haberleri gelmeye başladı. İşte o zaman İmam Ali'ye haber göndermeye niyet etti. Ömer'le istişâre etti; ümmetin emîni Ebû Ubeyde'yi çağırttı; müzâkere sonunda İmam Ali'ye şu sözleri tekrarlaması için Ebû Ubeyde'yi görevlendirdi:

- Ey Ebû Ubeyde!

Ali'ye git, mütevazi bir şekilde konuş ve aklında tut ki, o, Ebû Tâlib'in sülâlesidir ve onun dün kaybettiğimiz Kudsî Sıfatlı Zât (s.a.v.) hazretlerinin yanındaki mertebesi yerindedir. Ona de ki:

"Deniz tehlikeli, kara korkulu, hava boz renkli, gece karanlık, gök açık, yer çıplaktır [yani otu, ormanı yoktur] çıkmak güç, inmek güçtür. Hakk, merhamet ve şefkati çeker; bâtıl, sertlik ve şiddete yol açar; hased, helâke sebep olur; kendini beğenmişlik, şer ve düşmanlığa yardımcıdır. [Yani ümmetin icmaı ile hilâfetin hükmü ortaya çıkmıştır. Muhammed'in ümmeti sapıklık üzerinde birleşmez, topluluktan ve birlikten ayrılmakta tehlike vardır. Ondan başka selâmet yolu yoktur.] Şeytan İslâm milleti arasına tefrika ve düşmanlık bırakmaya çalışır; fısk ve fücûr yolunda vesvese verir; insanı aldatır. Kötü niyetli kimseleri boş umutlara ve kuruntuya düşürür durur. Âdem'den beri onun tarzı ve geleneği budur. Kimse ondan kurtuluş bulamaz; ancak, hak üzerinde dişini sıkıp durmak, bâtıldan ve dünyadan vazgeçmek, Allah'ın ve dinin düşmanı olan şeytanın tepesine şiddetli ve ciddî olarak binmek, özellikle Allah'ın rızasını elde etmeye çalışmak ile kurtuluş olabilir.

Şimdi fayda verecek bir söz gereklidir. Zira susmak zarar verdi, netice-

sinden korkuldu. Sana kayıp hayvanını çekip götürten, seni doğru yola götürmüş olur; sana paylayarak sevgisini söyleyen, gerçek dostluk eder. Seninle birlikte kalmayı tercih eden sana iyilik eder. Zihninde kurduğun nedir? Ona kalben meylediyorsun, göz ucuyla dikkatli bakıyorsun, içini çekiyorsun, dilin söylemiyor. Açıkça söyledikten sonra söyleyememek var mı? Açıkladıktan sonra kapalılık olur mu? Allah'ın dininden başka bir din, Kur'ân-ı Kerîm'de toplanmış olan ahlâktan başka ahlâk ve Peygamber Efendimizin yolundan başka doğru yol var mı? Benim gibi bir adama pusudan gelinir mi? Yoksa senin gibi bir zâta geniş meydan dar ve kapanık, gözüne parlak ay tutuk mu görünüyor? Ortada bu dedikodular nedir? Karışık sözler ve üst perdeden sesler nedir? Allah'ın ve Rasûlü'nün davetine nasıl uyduğumuzu, sırf Allah için hicret ve Rasûlullah'a yardım uğruna vatanlarımızdan çıkışımızı, evlât, mal ve dostlarımızdan ayrıldığımızı sen çok iyi bilirsin. Bizim öyle fedakârlık ettiğimiz vakitlerde sen, çocukluk âleminde terbiye ediliyor ve eğlendiriliyordun. Ne hedefleniyor, neye çağırılıyor, anlayamaz ve aklında tutamazdın, süremezdin, götüremezdin.

Sonra sen olgunluğa erdin, amaçlanan menzile eriştin. Şimdi kıymetin bilinmez ve üstünlüğün inkâr edilir, değildir. Ama biz o vakitler dağları yerinden kaldıracak ve insanın alnındaki saçları ağartacak korkunç durumlar içine düşüp derin yerlerine dalarak ve dalgalarına binerek acı sularını içer, kapalı yerlerini açar, temelini sağlamlaştırır, kuyusunun iplerini bükerdik. Halbuki gözler hasetle ve burunlar kibirle dolu, göğüsler kinle tutuşup alevlenir, boyunlar gururla uzanır, bıçaklar hileyle bilenir ve yeryüzü korkudan titrerdi. Akşam üstü sabaha, sabahleyin akşama çıkacağımızdan ümitli değildik, ölümü göze almadıkça kimseyi müdafaa edemezdik. Nice kaygı ve tasalar yutmadıkça bir eğriyi doğrultamazdık. Bu hallerin her birinde baba, ana, dayı ve amcalarımızı, az çok bütün mal ve varlığımızı, gönül hoşluğu, kalp sebatı, güler yüz ve tatlı söz ile Rasûlullah'a fedâ ederdik.

Daha bunlar gibi nice gizli kalmış sırlar ve gizli haberler vardır ki, sen onları bilmiyordun. Yaşın küçük olmasa bilirdin. Nasıl bunları bilemezsin ki, fikrin parlak, lisanın fasîh ve tavırların övülmüştür. Senin övülen hasletlerine dair söylenecek daha çok sözler vardır. Ve şimdi Cenâb-ı Hakk seni olgunluk derecesine eriştirmiş, hayrın kaynağı yapmış, dilediğini önüne koymuştur. Senin istediğini ben biliyorum. Vaktinin gelmesini bek-

le, kollarını sıva. Böyle bir yerde ilişip durma, yan çizme ve sana gelen kimseye yüz buruşturma. Bu iş henüz taze meyve gibidir. Çabuk çürümeye yüz tutmasın diye zihinlerde keder var. Sen bu ümmetin ekmeğine katık gibisin, ısrar edip de kurtlanma. Bu ümmetin keskin kılıcısın, eğrilip de kesmez olma. Bu ümmetin tatlı suyusun, acıyıp da bozulma. Vallâhi ben bu işi Rasûlullah'dan sordum, şöyle cevap verdi:

'Ey Ebû Bekir, bu iş ona talib olmayanındır, ona rağbet edip de onun için direnen kimsenin değildir. Ona küçüklük gösterenindir, büyüklük ve tekebbür gösterenin değildir. Bu onundur ki, o senindir denilir, o benimdir diyenin değildir.' diye buyurdu.

Allah bilir ki, Rasûlullah damatlık hususunda benimle istişâre edip Kureyş delikanlılarından bazılarını hatırlatınca:

'Ali hakkında ne buyurursunuz?' dedim ve:

'Yaşının küçüklüğü bakımından onu Fâtıma'ya uygun görmüyorum.' dediğinde:

'Eliniz onları örttükçe, yüce nazarınız görür ve gözettikçe ikisini de bereket kuşatır ve ikisi de nimete boğulur.' dedim ve daha çok sözler söyledim; senin damatlığını destekledim ve teşvik ettim.

Benim bunda özel bir amacım yoktu. Senin yerine başkalarının kokusu gelirken, ben senin hakkında dediğimi dedim. Benim o davranış tarzım senin şimdi bana karşı gösterdiğinden davranıştan daha hayırlı idi. Ve itimat et ki, [yani hilâfet işinde] Rasûlullah sana bu konuda üstü kapalı sözler söylemişse, senden başkasına da öyle imâlar etmiştir ve senin hakkında bir şey söylediyse, başkasının hakkında da susmayıp konuşmuştur. Ve eğer zihninde bir şey ve tereddüt varsa gel, sahâbenin hükmü beğenilmiş ve doğru bulunmuştur; hak ise dinlenilen ve itaat edilendir. Rasûlullah bu cemâatten hoşnut, haklarında şefkatli, sevinçleriyle sevinçli ve kederleriyle kederli olduğu halde âhirete intikal etti. Bilmez misin ki, Rasûli Ekrem, ashâb, arkadaş, akraba ve dostlarından her birini birer fazîletle seçkin, birer meziyetle üstün ve bir haletle eşsiz kılarak bıraktı. Eğer her taraftaki ümmeti başına toplansa idi, onları güzelce idare etmekten âciz kalmaz, bu hususta vezir ve bürokratlara muhtaç olmazdı. Rasûlullah bu ümmeti başıboş, perişan, bâtıla gönül vermiş ve haktan bakıcısı yok, çekip çevireni yok mu bıraktı sanırsın? Öyle değil vallâhi. Rabb-i Teâlâ hazretlerine özlem duyup, O'nun hoşnutluk dergâhına gidişi niyaz etmeden işa-

retler koyarak yolların güvenliğini sağladı; durakları ve su yerlerini belirterek ulaşımı kolaylaştırdı. Allah-u Teâlâ'nın izniyle şirkin beynini dağıttı ve Allah-u Teâlâ'nın sayesinde nifakın yüzünü parçaladı. Allah için fitnenin burnunu kırdı; Allah-u Teâlâ'nın yardımıyla şeytanın yüzüne tükürdü; Allah'ın emirlerini ilân buyurdu.

Bundan sonra Ensâr ve Muhâcirler senin yanında, seninle bir yerde ve bir beldededir. Eğer onlar benim sana biatimi isterler ve benim yanımda sana işâret ederlerse, ben elimi senin elinin üzerine koyarım [yani sana biat ederim] ve eğer başka şekil ise, sen de Müslümanların girdiği yola gir [onların biat ettiğine biat et], onların işlerine yardımcı ol, kapalı ve gizli işlerini aç, yollarını şaşıranlara yol göster ve azgınlara engel ol. Çünkü Allah-u Teâlâ iyilik üzerine yardımlaşmayı emretmiştir. Hemen hak üzerinde yardımlaşmaya hazırlan ve bırak bizi kin ve intikam duygusundan arınmış göğüslerle şu dünya hayatını sona erdirelim, düşmanlıktan kurtulmuş gönüllerle Allah'a kavuşalım.

Bundan sonra, insanlar pek zayıftır; onlara acı ve onlar hakkında yumuşak ol. Kendine bizim yüzümüzden zahmet verme, fitne kapısını kapalı bırak. Artık ne dedikodu var, ne de kınayan ve işin arkasını kovalayan var. Allah-u Teâlâ bizim dediğimize şâhittir ve bulunduğumuz hali görücüdür."

Ebû Ubeyde, Hz. es-Sıddîk'den bu şekilde talimat alıp kalkarken, Ömeru'l-Fârûk (r.a.) hazretleri ona:

- Kapıda biraz eğlen, sana daha sözüm var, dedi.

Ebû Ubeyde, kapıda biraz bekledikten sonra Hz. Ömer güler yüzle çıkıp demiş ki:

- Ey Ebû Ubeyde, Ali'ye de ki:

"Uyku, aslı olmayan hayaller gösteren bir haldir. Düşmanlık harbe sebep olan bir durumdur. Hevâ ve heves işin sonunu hesaba katmamaktan ortaya çıkar. Her birimizin bilinen bir makamı, bütün içinde karışık kalmış veya bölünüp ayrılmış bir hakkı, açık veya kapalı bir haberi vardır. Zekî olanların en zekîsi; kaçanın arasını bulup barıştıran, uzak kalanın gönlünü alıp birleştiren, herkesi terazisiyle tartan, gelen haberi apaçık olana karıştırmayan [yani her işittiğine inanmayan] ve karışanın yerine sırasını koymayan adamdır. Kapalı ile karışık bilgide ve bilgisizliğe dönen ilimde hayır yoktur. Biz, yarasından gocunan develer gibi değiliz. Her

kızgın şeyin bir ateşi ve her selin bir durulması vardır. Bu cemâatin susması âciz olduklarından, ötürü değildi. Bugün konuşmaları da kuşkudan değildir. Allâh-u Teâlâ, Muhammed ile her kendini beğenmişin burnunu ve her zorbanın belini kırdı; her yalancının dilini kesti. Hakk'tan sonra dalâletten başka ne var? Bu büyüklenme ve kibir, el altından hazırlanma, araştırma ve gözetleme nedir?

Rasûl-i Ekrem, âhiret yurduna göçtü. Bu iş [yani hilâfet işi] ise sürüncemede ve karara bağlanmamış kaldı. Kimsenin onda ayrıcalığı yoktur. Rasûlullah senin hakkında açıkça bu işi buyurmadı. Bizlerse Fars ve Rum gibi bir diktatör devlete tâbi değiliz. Belki hak ve doğrulukla hidâyete erip metin kalbi, kuvvetli bileği, üstün eli ve görücü gözü olan bir ümmet arasında nebîlik nûru, risâlet ışığı, hikmet ve hürriyet semeresi, iyilik ve mutluluk ismi, günahtan çekinme gölgesi altındayız.

Zanneder misin ki, Ebû Bekir bu ümmeti zorlayarak ve aldatarak sıçrayıp da emirliği kaptı. Zanneder misin ki, Ebû Bekir, bu ümmetin anlayış ve idrâklerini zorla ellerinden kapıp aldı, gözlerini bağladı, düğümlerini çözdü, akıllarını bozdu, sularını kuruttu, onları yoldan çıkardı, dalâlete düşürdü, helâk yoluna götürdü; gündüzlerini gece, ağırlık ölçülerini kile, uyanıklıklarını uyku etti, iyi hallerini bozgunluğa çevirdi? Eğer öyle olsa, onun sihri çok büyük ve hilesi çok sağlam imiş demek olur. Allah hakkı için öyle değil. Öyle olsa hangi atlı ve yaya, hangi mızrak ve kılıç, nasıl kuvvet ve minnet ile, hangi zahire ve mühimmat, hangi el ve şiddet, hangi kabile ve aşiret, nasıl vesile ve kapasite ile yaptı! Doğrusu Ebû Bekir, senin de bildiğin gibi aziz ve âlicenap bir zâttır. Halîfeliğe öyle kuvvet ve başka bir şekilde sahip olmadı. Vallâhi o nazlandı, hilâfet ona gönül verdi, vuruldu. O çekindi, hilâfet ona sarıldı. Bu bir hediye ve iyiliktir ki, Cenâb-ı Hakk ona ihsan buyurdu. Ve bir nimettir ki, şükrünü Allah-u Teâlâ ona vâcip kıldı. Onun bu emirliğiyle bu ümmet de Allah'ın lütfune erişti. Rasûlullah'ın saâdetli günlerinde de bu saâdet kuşu onun başında dolaştı; fakat o buna iltifat etmez ve vaktini gözetmezdi. Allâh-u Teâlâ yaratıklarını en iyi bilici ve kullarına en ziyâde merhamet edicidir. Haklarında hayırlısını sevip seçer.

Senin de nübüvvet ve risâlet evinde, ilim ve hikmet sığınağında makamın bilinmez değildir. Allah'ın sana verdiği ilimde hakkın inkâr olunmaz; fakat senin omzundan büyük omuzla, senin yakınlığından daha

fazla yakınlıkla, senin yaşından büyük yaşla, câhiliye döneminde, İslâm ve şerîat devrinde, senin nasibin olmayan ve adın geçmeyen olaylarda seyyidlik ve risâlet ile sana rakip olan var. Etrafındakilerin [yani Zübeyr ve arkadaşlarının - Allah onlardan razı olsun] homurdanmalarını dinlemekte bir sakınca görmüyorsan, Ebû Bekir'den gizlemeyeceğimiz yumuşak sözlerimizi işittiğinde bizi de hoş gör. Eğer onların sözlerine bakıp duracak olursan, kesin olarak o sözleri unutturacak ve bu sözleri düşünmeye meydan vermeyecek durumlar meydana gelir. İsmini açıklamadığımız zât eğer lehinde ve aleyhinde olan fikirlerimizi bilse sessiz kalmazdı ve sen de onu bazı işlerde sırdaş edinmezdin. Ama Ebû Bekir es-Sıddîk daima Rasûl-i Ekrem'in kalbinin sevgilisi, sırdaşı, keder ve hüzün ortağı, yakın dostu ve gözdesi idi. Bu da bütün Muhâcirlerin ve Ensâr'ın huzurlarında olup şöhreti için delil göstermeye gerek yoktur.

Allah için doğrusunu söyleyelim. Sen hısımlık bakımından Rasûlullah'ın en yakınısın. Fakat Ebû Bekir mertebece daha yakındır. Hısımlık et ile kandır, mertebece yakınlık ise ruh ile nefistir. Bu ise büyük bir farktır. Mü'minler onu bilerek bu konuda fikir birliğine varmışlardır. Onda şüphe edersen bunda şüphe etme ki, Allah'ın eli cemaat ile, rızası da itaat edenlerle beraberdir.

O halde sana bugün hayırlı ve yarın faydalı olan hale gir, boğazında ilişen şeyi çıkar, at. Eğer ömrün uzun ve ecelin müsait olursa onu içeceksin, içine siner sinmez yiyeceksin, hoş ve nahoş içeceksin. Ama öyle bir vakitte yeyip içeceksin ki, sana yakınlığı olanlardan başka sözünü reddeden olmayacak; senin derini emerek, kanatlarının uçlarını keserek ve senin gittiğin yolu ayıplayarak sana tamah edenlerden başka tâbi olan bulunmayacak! O halde pişman olarak dişlerini gıcırdatacaksın, kanlı su yutacaksın, o zaman geçen ömrün ve âhirete giden kavmin için acı ve hasret çekeceksin ve iğrendiğin kâse ile sana su verilmesini ve içinden çıkmak istediğin hale geri döndürülmeyi temenni edeceksin!

Bizim hakkımızda ve senin hakkında Cenâb-ı Hakk'ın bir sır ve hikmeti var ki, bunu ancak O bilir ve bunun bir gayesi var ki, sevinçli ve kederli vakitlerde yardım ve bağış ancak O'ndan ümit edilir. Allâh-u Teâlâ, çok övülmeye lâyık olan Efendidir ve çok şefkatli bağışlayıcıdır."

Ebû Bekir, Ömer ve Ali arasında geçen şu konuşmalar, son derece manalıdır. Ebû Bekir ve Ömer tarafından Ali'nin yüce özellikleri inkâr edil-

memiştir. Yalnız onlar, İmam Ali ilgili hilâfete yönelik kesin bir nass bulunduğu kanaatini taşımamaktadırlar. İç dünyasını kimseden gizlemeyen Ömer'in bu hutbesine bir tür geleceğe yönelik bir önsezi olarak bakılabilir. Bu dâhinin ileri görüşlülüğü, muhâkeme kudreti, psikolojik dayanıklılığı hayret edilecek derecededir. Geleceğin derinliklerine yönelik bu derece öngörüde bulunabilmesine kerâmetten başka verilecek uygun isim yoktur.

İmam Ali de Şeyhayn'in (Hz. Ebû Bekir'le Ömer'in) yüce niteliklerini ve hizmetlerini inkâr etmiyor; hatta aradaki ihtilaf bittikten sonra, İmam Ali, halîfenin meclisine devam etmiş, bütün gücüyle işlerin yolunda yürütülmesi için gerekli şeylerin yapılmasında elinden gelen yardımı esirgememiştir.

Bu iddialar, bir zan yahut şahsî çıkarımlardan ibaret olmayıp, her üçünün ağzından çıkan ve bugüne kadar aynen bize gelen kendi sözleriyle sabittir.

İmam Ali, Ebû Ubeyde'nin kendisine geldiği günden bir gün sonra mescide giderek Ebû Bekir'e biat ettiği zaman; Hz. Ebû Bekir, İmam Ali'ye hitaben şu sözleri topluluk önünde söylemiştir:

"Sen bizce azîz ve kerîmsin. Kızgınlık halinde Allah'tan korkarsın, ümit anında da ümit edersin. Ne mutlu o kişiye ki, Allah'ın ihsan eylediği üstünlükle yetinir. Ben başkanlığa istekli değildim. Gizlice veya açıkça Allah'tan onu istemedim. Fakat fitne ortaya çıkar korku ve endişesiyle çaresiz olarak kabul ettim. Başkanlıkta rahat değilim. Bana öyle büyük bir iş yüklendi ki, ona takat ve güç yetiremem; ancak Allah güç ve kuvvet verirse üstesinden gelebilirim. Benim sırtıma yüklenilen ağır yükü Allah senin arkandan indirdi. Biz sana muhtacız, senin fazîletini ve üstünlüğünü biliriz. Her durumda Allah'ı arzu edeceğiz."

İmam Ali de karşılık olarak es-Sıddîk'ın hizmetlerini kimsenin inkâr etmediğini söylemiştir. Ebû Bekir'e biat etmede gecikmesinin sebeplerini başka bir şeye yorumlanmaması için İmam Ali, mescidden ayrılırken Ömer'le şu şekilde sohbet etti:

"Şimdiye kadar gelmeyişim, dostunuzu ve efendinizi kabul etmediğim için ve şimdi gelişim korkumdan dolayı değildir. Ben sözümü ciddî olarak söylerim. Gözümün gördüğü, ayağımın bastığı, yayımın çekildiği ve okumun düştüğü yeri bilirim. Fakat belâ üzere gelen belâ hakkında Allah'a

güvenip dayanarak atımın gemini tuttum. [Belâ üzre gelen belâ, Nebî aleyhisselâmın vefâtı üzerine hilâfet istemekle itham olunmasıdır.]

Ömer de şu şekilde karşılık verdi:

"Konuyu uzatma, sözü dağıtma, cemâatimizin durumu malum a! Biz bir kavimiz ki, çakmağı çakarsak ateş çıkarırız, kuyuya inersek ıslah ederiz. Senin hikmetli sözlerini işittim; istesem ben de senin sözlerine karşılık birtakım sözler söylerdim ki, işittiğinde söylediğine pişman olurdun. Hem demişsin ki, 'Rasûlullah'ın ayrılık acısı beni çarptı, onun için bu evin bir köşesinde oturdum.' Rasûlullah'ın ayrılık acısı yalnız seni mi çarptı? Böyle bir felâketle karşı karşıya kalanın hali bundan ağır ve daha büyüktür Zira ilişkisi olmayan sözlerle toplum içinde ikilik yaratmamak ve neticesinde şeytanın hilesinden korkulan durumlarda ihtiyat ile hareket etmek de felâkete düşen zâtın vazifeleri arasındadır. Şu etrafımızdaki Arap, bir sabah bize karşı toplansa akşama kalmayız. Ve demişsin ki:.

'Rasûlullah'a kavuşma özlemi, kişide başka bir şeyin peşine koşma ihtiyacı bırakmaz. O halde onun şerîatına yardım etmek ve bu hususta Allah'ın emirlerini tutanlara destek olmak da ona duyulan özlemin gereklerindendir Ve ona demişsin ki: 'Allah'a verdiğim bir sözü yerine getirmekle meşguldüm. Allah'ın kullarına nasihat ve halka merhamet etmek de Allah'ın ahdinin bir gereğidir.

Bir de aleyhinde ittifak kurulduğundan ve sana ait olan bir hakka engel olunduğundan bahsetmişsin. Hangi ittifak senin aleyhinde kurulmuş ve hangi hakkın gizlenip saklanmış? Dün Ensâr'ın ne dedikleri ve ne yaptıkları konusunda bilgi sahibi olmuşsundur. Seni hatırladılar mı yahut sana dair bir işaret ettiler mi? İşte Muhâcirler burada, senin seçilmeni dile getiren ve zihninde tasavvur eden kimdir? Halk, senin için hakk yoldan saptılar mı sanıyorsun? Fakat sen bir köşeye çekildin, vahyi ve melekle istişâre etmeyi bekliyorsun. Bu ise öyle bir iştir ki, Allâh-u Teâlâ onu Muhammed (s.a.v.)'den sonra kaldırdı. Ve hilâfet işini de ilmiklenmiş yahut kamış yapraklarıyla örtülmüş, çözülmesi ve açılması kolay bir iş mi sanıyorsun? Öyle değil vallâhi. Orman kaplamış, ağaçlar yapraklanmış, bütün acemiler güzel ve düzgün konuşan, zayıflar semiz, ahmaklar akıllı ve dikenler hoş kokulu olmuştur.

En garibi şudur ki: 'Geçmişteki ahdim ve sözüm olmasa öfkemi açığa vururdum.' demişsin. Ya İslâm dini, din ehlinden birine kendi eliyle ve di-

liyle öfkesini tedavi etmeyi bıraktı mı? Bu bir câhiliye âdetidir ki, Allah onu kökünden kaldırdı ve halkı onun zararından kurtardı; onu ruh, reyhan, delil ve burhana dönüştürdü. Ve 'Ben artık ağzımı açmam.' demişsin. Allah'tan korkarak rızasını üstün tutan kimse, dilini tutar, ağzını kapar, hayra çalışır."

Ömer'in belki biraz acı ve fakat mertçe sözlerine gücenecek yerde Ali'nin cevabı şu oldu:

"Vallâhi yaptığımı bozmak amacıyla yapmadım ve dönmek niyetiyle de ortaya çıkmadım. Allah katında alışverişte en fazla zarara uğrayan kimse, ikiyüzlülüğü ve ara bozgunculuğunu seçen, uyuşmazlık ve anlaşmazlık yolunu tutandır. Her belâda ancak Allah ile teselli bulunur, her hâdisede ancak Allah'a tevekkül edilir. Ey Ebû Hafs [Ebû Hafs Hz. Ömer'in künyesidir ve bir zâta künyesiyle hitab etmek bir tür saygı ifadesidir.], gönlün huzurlu ve rahat etmiş olarak dön, meclisine git. İşittiğin ve söylediğin dışında Allah'ın yardımı ve güzelce uzlaştırmasıyla, güce güç katacak, suçu affettirecek, kaynaşmayı sağlayacak ve külfeti ortadan kaldıracak hallerden başka bir şey yoktur."

3- İrtidat Hareketleri

Hilâfet meselesi henüz halledilmişti ki, zaten İslâm'a inanarak veya rûhî ihtiyaç neticesinde dâhil olmayan çöl Araplarının irtidat ettiği (dinden döndüğü) ve her tarafta birtakım yalancı peygamberler ortaya çıktığı haberleri Medîne'ye geldi. İslâm, çok büyük ve çok ciddî bir tehlikeye düşmüştü.

İsyan eden Arapların miktarı birkaç milyona ulaşıyordu. Bu irtidat selini durduracak gerçek mü'minler ise, Medîne ahalisinden, umulanın aksine olarak sadakatte sebat eden Mekke ve Tâif halkından ibaret, yani nihayet kırk elli bin kişi idi. Kaldı ki, ashabın büyük kısmı Üsâme ordusuyla Şam sınırına gitmiş olduğundan Medîne pek tenhalaşmıştı.

4- Ebû Bekir'in İdarî Dehâsı ve Vicdanî Bağımsızlığı

Burada dikkate değer bir düşünce ileri süreceğiz. Bazı tarihçiler, Ebû Bekir'in bilgece yumuşaklığı altında ne büyük bir kararlılık ve metânetin gizli olduğunu takdir edememişler ve es-Sıddîk'ı, güçlü Ömer'in elinde itaatkar bir âlet farz etmişlerdir. Bu zan kesinlikle yanlıştır. Bu iddiamızın

doğruluğunu, Ebû Bekir'in hilâfetinde birçok kereler görebiliriz. Nitekim bu irtidat ve itiraz edenler meselesinde olduğu gibi... Gerçekte çöl Araplarının bir kısmı doğrudan doğruya irtidat etmemişti. Onlar, namaz kılmaya razı idiler, tabiatıyla Allah'ın birliğini ve nübüvveti de tasdik ediyorlardı. Yalnız zekât vermek istemiyorlardı. [Bu da gösteriyor ki, Bedevî Araplarda din meselesi, vicdânî bir durum değil, sıradan bir iktisat işi idi. Bu kadar delillere karşı Hz. Peygamber'i Arap çevresinin meydana getirdiğini iddia edenlerin biraz düşünmeleri gerekir, sanırız.]

Zekâtı vermediği halde şehâdet kelimesinde sabit kalanlara kılıç çekmek bir kısım ashâba güç geliyordu. Hatta Ömer'e:

"Biz, 'Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Rasûlullah' diyenlere nasıl kılıç çekeriz?" diye halifenin görüşünü eleştiriyorlardı.

Ömer'in görüşü doğruya benziyordu; zira zekât vermeyenleri irtidat kapsamının dışında tutacaktı. Fakat Ebû Bekir:

"Rasûlullah'ın davranışlarından başka hareket tarzı tanımam." diyerek görüşünde ısrar etti; zekâtın bir kuruşundan vazgeçmedi.

Tehlike çok büyük ve bütün ashâb endişeli idi. Yalnız Ebû Bekir'in sarsılmaz metâneti gevşemiyor, tedbir almada hiç kusur etmiyordu. Halîfe dinden dönen iki fırkayı perişan ederek Medîne'yi hücumdan kurtarmasının ardından, Üsâme'nin muzaffer ordusu geri döndü.

Ebû Bekir, mürtedlerle (dinden dönenlerle) savaşmak üzere on bir müfreze tertip ve her birine bir emir tayin etti. Bu emirlerin seçilmesi dikkatlice incelenirse, Ebû Bekir'in eşsiz yönetim siyâseti, benzersiz dehâya sahip olduğu gerçeği ortaya çıkar. Ebû Bekir, bizzat savaşa gitmek üzere Medîne dışına çıkmışsa da İmam Ali kendisini engelledi. Ebû Bekir'in devesinin yularını tutarak:

"Nereye, ey Allah'ın Rasûlü'nün halîfesi? Sana Allah'ın Rasûlü'nün Uhud gününde söylediğini söylerim ki: 'Kılıcını kınına sok, kendini riske atarak bizi yasa boğma.' diye buyurmuştu. Vallâhi sana bir hal olursa, İslâm bundan sonra düzene girmez." dedi!

Dünkü rakibine bu sadâkat ve vefâ eserini gösteren Ali ne kadar büyüktür! O büyük adamdan bu saygı ve takdiri gören Ebû Bekir de ne kadar büyüktür! Onlar büyük, çok büyük adamlardı. İmam Ali'nin halîfe hakkında şu davranışı, hilâfet ihtilâfının birinci kısmı hakkında kimsede

söz söylemek yetkisini bırakmamıştır. Fakat Ali öyle üstün ve mükemmel bir insandır ki, kendisine riyâ ve yaltaklanma gibi çirkin nitelikleri yöneltebilmek için alçak olmak gerekir. Demek ki, Ebû Bekir'i sefere gitmekten engellerken söylediği sözler, samimî düşünce ve duygularının tercümanı idi. Bu sözlerle İmam Ali, es-Sıddîk'ı sevmekte Rasûl'ün vekili olduğunu ortaya koydu, onun kıymetini ümmetin gözünde yüceltti. Ve:

"Sana bir hal olursa İslâm'ın düzeni bozulur." cümlesiyle Ebû Bekir'in hilâfetinin İslâm'ın varlığı için vazgeçilmez olduğunu, Ebû Bekir'in düzen ve birliğin sebebi bulunduğunu ileri sürdü. Artık bu kesin açıklıktan sonra İmam Ali'ye bağlılık ve teslimiyet gösterenlerin aynı şekilde düşünmesi çok gerekli değil midir?

5- Fetihler

Ebû Bekir, az bir zaman içerisinde irtidat ateşini söndürdü. Bu öyle bir başarıdır ki, ne derece takdir edilse yine azdır. Fakat Ebû Bekir'in İslâm'a hizmeti bu kadarla da kalmadı, İslâm fetihleri ve İslâm'ın yayılması Ebû Bekir zamanında başladı.

Hz. Muhammed'in hicretinden henüz on iki sene geçmişti ki, yirmi otuz bin kişiden fazla askere sahip olmayan halîfe, Irak'ın fethine karar verdi! O tarihte Irak, beş-altı milyon nüfusa sahipti. Yine o tarihte Irak, kırk milyon nüfusa sahip olan ve yüz binlerce askerden oluşan ordular çıkaran, dünyanın en büyük iki devletinden biri olan "İran Şahlığının" bir ülkesi idi.

Roma'nın heybetli murabbaları [bu şekilde (yani kare şeklinde) alayları] ile üstün gelecek şekilde çarpışan İran'ın muhteşem ordusuna, İran'ın her biri birer kahraman ve ünlü kumandan olan askerî liderlerine bir avuç Müslüman meydan okuyordu! Her biri zamanın harp sanatının üstadı olan İran kahramanlarına karşı İslâm halîfesinin gönderdiği kumandan, henüz düzenli meydan savaşı görmemiş, asker denilmeye değer düzenli kuvvetlerle çarpışmamış olan Hâlid b. Velîd idi. Fakat Hz. Peygamber'in "Seyfullah-Allah'ın kılıcı" adını verdiği Hâlid'i, Ebû Bekir tamamıyla takdir etmiş ve anlamıştı. Bu lakabın içinde taşıdığı manayı hakkıyla keşfetmişti.

Hâlid b. Velîd, tarihte benzerleri pek az görülen büyük kumandanlardan biridir. Hatta bu kadar özellikleri kendinde toplayan kumandan insanlık tarihinde çok azdır. Hâlid, bir kavga ve savaş dâhisi idi. İnsanlık tarihindeki diğer büyük komutanların önüne geçirilmesini gerektiren ilave

özelliği, kimseden harp usûlünü öğrenmediği halde, İran ve Roma ordularını perişan eden yöntemleri kendisinin icat etmesidir. Hâlid, öyle bir kumandandır ki, asırlardan beri yerleşmiş olan harp yöntemini değiştirmiş, bir inkılâp meydana getirmiştir.

Irak ve onun arkasından Şam fetihleri, insanlık tarihinde müstesna bir yer işgal eder. Bu fetihler, cidden bir harika, sosyal bir mucize idi. Gerçi bazı cihangirlerin aynı süratle beldeler fethetmeyi başardıkları görülür. Ancak, onların fetih ve zaferleri, seddini yıkan coşkun bir selin hücumuna benzer; akar, yıkar, geçer ve biraz sonra her şeyin doğal halini, eski halini aldığı görülür.

İslâm'ın fetihleri böyle değildi. İslâm fetihleri, belâ seli değil, siyasî hastalıklara ilâç, sosyal dertlere deva idi. Girdiği yeri yıkmıyor, yıkıkları yapıyordu. Âdil Allah adına kınından çıkan Müslüman kılıçları, insanlığın sefâletine sebep olan despotları, ahlâksız reisleri, vicdansız zorbaları, insanlığı refah ve haklardan mahrum bırakan cânîleri imha ediyor ve bütün insanları Muhammed şerîatının güvenlik gölgesine alıyordu.

Bundan dolayı İslâm'ın yayılmasını, güneşin batmasından sonra yavaş yavaş âlemi istilâ eden karanlıklara değil, doğan güneşin hayat bağışlayıcı istilâsına benzetmek gerekir.

Neresi İslâm devletinin hükmü altına girerse, derhal oradan zulüm ve sefâlet kalkıyor, yerine İslâm adâleti ve refah geliyordu. İslâm adâleti o derecelerde aşikâr ve parlak idi ki, mağlup olanların en câhil sınıfı bile eski zâlim hükûmet ile yeni âdil hükûmet arasındaki farkı görüyor, kendisinin hayat ve saâdetini sağlayıp emniyet altına alan İslâm devletine tam sadâkatle bağlanmış oluyordu.

Fethedilen memleketlerde isyan görülmeyişinin en önemli sebebi budur. Ebû Bekir'in siyâsetinin kudretini ve dehâsının büyüklüğünü gösteren tarihî belgelerden birisi de şudur: Kendileri, savaşlarda zamanın gereği olarak mağluplar için zorunlu konulan ağır külfetleri, yalnız mağlubların asilzâde, memur ve asker olanlarına yüklemiş; sanatkâr, çiftçi gibi kendi halinde geçinen fakir halkı tamamen bu külfetlerin dışında bırakmıştır. Hâlid b. Velîd'e verilen emirlerden biri de, harp esirliği konusunda bu son sınıfı kapsam dışı tutmak, beldelerin imarına hizmet etmek için halkı taltif ve teşvik etmekle ilgiliydi.

İslâm'ın yalnız kılıçla yayıldığını iddia edenlerin, tarihî olayların gösterdiği gerçekleri ne derecede yanlış anladıkları, bu olayların tarafsızca incelenmesiyle ortaya çıkar. Hatta Emevî ve Abbâsî melikleri tarafından fethedilen memleketlerin ahalisinin İslâm'ı kabulleri, teşvik veya zorlama şöyle dursun, bir tür manevî engellemelerle karşılaşıyordu. Böyle iken herkes İslâm dininin her Müslüman'a sağladığı eşit imkânlardan yararlanmak arzusuyla, özellikle İslâm dininin muhâkeme ve vicdâna aykırı düşen inançlardan arınmış olması sebebiyle Müslüman oluyordu.

Irak'ın tamamıyla fethi hemen hemen gerçekleşmiş, Şam fetihlerine devam edilmekte iken, Hicret'in on üçüncü senesinde Ebû Bekir es-Sıddîk hastalandı.

Kendinden sonra büyük hilâfet vazifesini yerine getirmesi için Ömer'i uygun buldu. Abdurrahman b. Avf, Sa'îd b. Zeyd, Osman ve Ensâr'ın reisi Üseyd b. Hudayr ve ayrıca Kureyş ve Ensâr'ın bazı büyükleriyle istişâre etti. Bazıları Ömer'in biraz sert mizaçlı olduğunu söylemekle beraber niteliklerini kabul ettiler ve hilâfetini uygun buldular. Yalnız Talha itiraz etti.

İmam Ali, Ömer'in başkanlık makamına getirilmesine taraftardı. Hatta:

"Ömer'den başkasını istemeyiz." demişti.

Bunun üzerine Ebû Bekir, şöyle bir vasiyetnâme yazdı:

6- Es-Sıddîk'ın Ahidnâmesi

"Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm,

Aşağıdaki ahid, Allah'ın Rasulü Muhammed (s.a.v.)'in halifesi Ebû Bekir'in dünyada en son ve âhirette ilk döneminde, kâfirin imana geldiği ve fâcirin anladığı bir halde yaptığı ahid ve vasiyettir. Ben, Ömer b. el-Hattâb'ı hilâfete seçtim. Onu dinleyin, ona itaat eyleyin. Hayrı araştırmada kusur etmedim. Eğer hayır işler ve adâletli davranırsa beni tasdik etmiş olur, eğer zulüm ve eziyet eder, gittiği yolu değiştirirse ben gaybı bilmem, mazurum. Ben ancak hayır murad ettim. Herkes amelinin karşılığını bulur ve zulmedenler çok yakın zamanda ne hale düşeceklerini bilir. Selâm ve Allah'ın rahmeti üzerinize olsun."

Peygamber Efendimiz hazretlerinin irtihâlinden iki sene üç ay ve on beş gün geçmişti ki, Ebû Bekir, Salı gecesi altmış üç yaşında olduğu halde âhi-

rete intikal etti. Kadısı Ömer, kâtibi İmam Ali idi. Beytülmâlden kendisine verilen aylıkla yaşardı, vefâtında hiç parası çıkmadı. Devlet mallarından kendisine ödünç olarak bir deve ve bir köle verilmişti, onların iadesini vasiyet etti.

Ebû Bekir, hangi bakış noktasından değerlendirilirse değerlendirilsin, insanlık tarihinin en büyük simalarından biridir. Hz. Peygamber'in hazırladığı sağlam esas üzerine İslâm binasını yükselten, halefi Ömer'e maddî ve manevî büyük bir sermaye bırakan Ebû Bekir'dir. Gerçi Ebû Bekir, bütün başarılarını içten ve samimî olarak Müslüman oluşuna, Peygamber'in iş ve davranışlarını hareket düsturu edişine, kısacası bütün üstünlüklerini Peygamber Efendimizin yüce zâtına ve İslâm'a borçludur; fakat inkârı edilemeyecek gerçeklerdendir ki, İslâm'ın manevî şahsiyeti de o büyük adamın hizmetlerine çok şey borçludur.

Kötü niyet ve tarafgirlikten arınmış olan her tarihçi, her eleştirmen, Ebû Bekir es-Sıddîk denilen şahsiyette, büyük bir insan, büyük bir iman, büyük bir irfan görür. [Allah ondan razı olsun.]

ÜÇÜNCÜ KONU: HZ. ÖMER'İN HİLÂFETİ

Fetihler - İslâm Serveti ve Büyük Bir İnkılâb - Ömer'in Hizmetleri - Yaralanma ve Şehâdet - Ömer'in Ahlâkı ve Siyaset Tarzı - Tarihî Bir Muamma

1- Fetihler

Ömer, emirlik seccadesine oturduğu vakit, İslâm, dünyanın iki güçlü ve önemli devletine harp ilân etmiş bulunuyordu. Başka tabirle üç-dört milyon Müslüman, yüz elli milyon insana meydan okumuştu.

Gerek tabiat sayfalarını, gerek tarih sayfalarını inceleyenlerin dikkatlerine bir şey çarpar: Düzen. Bu düzen o derecede hüküm sürmektedir ki, en küçük bir düşünce ve değerlendirme, onun varlığının zarûrî olduğunu kabul için yeterlidir. Bu düzenin en büyük niteliği, "makul bir şekil"de olmasıdır. Eşyanın gayesinde ve varlığın kaynağında akıl ve vicdanı kabul edenler, buna "takdir, ilâhî tedbir, kayyûmiyetin huzuru" vesaire gibi isimler veriyor. Bilim buna "kanun" der. Allah'ı inkâr edenler ise "tesâdüf, mekanik zarûret" gibi adlar icat etmiştir.

Tarih sayfalarında öyle haller görülüyor ki, meraklı bir adamın bahçesini düzenlemek amacıyla çiçeklere, fidanlara verdiği ileri görüşlü ve akıllıca bir düzen, bir emel ve maksadı ne şekilde koyuyor ve belirtiyorsa, yaratma ve yürütme elinin de şahıslara ve olaylara verdiği düzen ve görevler aynı şekilde bir ibret olarak göze çarpıyor.

2- Ömer'in Ahlâkı ve Siyaset Tarzı

Ebû Bekir'i Ömer'in takip edişi düşünmeye değer bir meseledir. Eğer

Ömer, Ebû Bekir'den önce İslâm'ın başkanlığına gelseydi, hiç şüphesiz Ebû Bekir'in gerçekleştirebildiği hizmetleri yapamazdı. Şurası da bir gerçektir ki, iki muazzam devletle savaşabilmek için işi çekip çevirebilecek Ömer gibi enerjik, çalışkan ve dayanıklı bir kişiye ihtiyaç vardı. Demek ki, Ebû Bekir de Ömer'in gösterdiği hizmetleri gerçekleştiremezdi. Halbuki Ebû Bekir'in İslâm toplumunda ihtilafları kaldırarak birliği kurmasından ve önemli bir kuvvet hazırlamasından sonra Ömer'in yürütme makamına geçmesi, harika denilmeye değer başarılara sebep olmuştur.

Ömer'in ilk icraatı Fedek bahçesini Peygamber Efendimizin veresesine iâde etmek ve Suriye kumandanı Hâlid b. Velîd'i azletmek oldu. Fedek bahçesi, Hz. Peygamber'in malı olup onu hayatında iken kızı Fâtıma'ya bağışlamıştı. Peygamber Efendimizin irtihâlinde Ebû Bekir bu bahçeyi Beytülmâl'e aldı. Fâtıma hakkını istedi; Ebû Bekir, bir hadise dayanarak nebîlerin mirasçısı olamayacağını söyledi ve bu arazi hibe ise şâhid getirilmesini istedi. Hz. Fâtıma'nın kocası Ali ve mü'minlerin annelerinden Ümmü Seleme şâhidlik etmişlerse de, iki kadının şehâdeti bir erkek şâhid hükmünde olduğundan; şâhidlerin ikiden ibaret kalması üzerine Ebû Bekir, bahçeyi Fâtıma'ya teslim etmekten kaçındı.

Ömer, bu hususta Ebû Bekir'e şiddetle karşı çıkmış ve bahçenin Fâtıma'ya verilmesi için ısrar etmişti. Fakat Ebû Bekir'i görüşünden çevirmek mümkün olmadı. Ömer'in görüşü daha uygun ve daha siyasî idi. Ebû Bekir'in bu hususta ısrarının sebeplerini bulmak çok zordur. Gerçi Ebû Bekir'in hareketi "harfiyyen" şerîata uygundur. Fakat halîfelerin bu gibi hususlarda tasarruf hakkı vardı. Fedek gibi önemsiz bir bahçe için Nebî'nin hanedânının müracaatını neticesiz bırakmak, Ebû Bekir'in ilim ve tedbiri ile uygun düşmezdi. Ömer'in muhâkemesi de bu şekilde olduğundan bahçeyi derhal Peygamber Efendimizin mirasçılarına teslim etti.

Hâlid b. Velîd, dinden dönenlerle beraber bulduğu Mâlik b. Nüveyra'yı, namaz kılmasına rağmen öldürtmüştü. Ömer, o zaman halife olan Ebû Bekir'den Hâlid'in kısas olarak öldürülmesini talep etmişti. Fakat Ebû Bekir, irtidat hareketini yok eden ve İslâm'ı kurtaran Seyfullahı (Allah'ın Kılıcını), mürtedlerle beraber dolaşan bir adamın öldürülmesi yüzünden kısas olarak öldürülmesini uygun bulmadı. Maktulün diyetini verdi. Bu defa halîfe olunca Ömer:

"Bir Müslümanı haksız yere öldüren bir adam, İslâm'ın başkumanda-

nı olamaz." diyerek Hâlid'i azletti ve yerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı başkumandan tayin etti.

Irak'ta mevcut askerin yarısını alarak, Hâlid'in, Şam'da Ebû Ubeyde'nin imdadına gitmesi üzerine İranlılar fırsat bulmuş ve az askerle kalan kahraman Müsennâ'yı sıkıştırmaya başlamıştı.

Halîfe-i Halîfe-i Rasûlullah (Allah Rasûlü'nün Halîfesinin Halîfesi) tabirinin uzunluğundan ötürü Emîru'l-Mü'minîn (Mü'minlerin Emîri) unvanını alan Fârûk, Müslümanları Irak cihâdına davet etti. Kadı tayin olunan İmam Ali ve ashâbın diğer büyükleri, halîfenin merkezi terk ederek savaşa gitmesini uygun bulmadılar. Fârûk, danışma kurulundan Irak için bir başkumandan seçilmesini istedi; onlar da Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı uygun gördüler.

Ömer'in ne karakterde bir zât olduğunu anlatan tarihî vesikalardan olduğu için, yeni başkumandana yazdığı şu mektubu buraya alıyoruz:

"Ey Sa'd! Kendine ve sana Rasûlullah'ın dayısı dediklerine bakıp mağrur olma. Allâh-u Teâlâ, kötülüklerle kötülükleri silmez; ancak iyiliklerle kötülükleri siler. Allah ile kul arasında ibâdet etmekten başka bir ilişki yoktur. Allah onların Rabbi ve onlar da O'nun kullarıdır. Sağlık ve sonuç itibariyle birbirinden üstün olur ve ibâdet ile Allah indinde ecir ve mükâfat alırlar. Bak, Rasûlullah ne yaptıysa sen de öyle yap ve daima sabırlı ol."

3- İslâm Serveti ve Büyük Bir İnkılâp

Ömeru'l-Fârûk'un hilâfet devri son derece dikkate değer olay ve hâdiselerin meydana geldiği bir zamandır. Birbirini takip eden son derece parlak başarılar, bu dediğimiz hâdiseleri pek çok tarihçinin eleştirel bakışlarından gizlemiş ve çoğu bu önemli noktaları gerektiği biçimde tahlil ve tenkit etmemiştir. Arap Yarımadası fakir bir yerdi. Arapların çoğu, medenîlere nisbetle çok fakir ve basit bir halde yaşamakta, sosyal seviyeleri de bedevîliği geçmemekte idi.

Halbuki kısa zamanda Araplar, İran'ı hemen tamamen; Ermenistan'ı, Mukaddes Arz'ı, Suriye'yi, Mısır'ı, Irak ve Cezîre'yi fethetti. Nice asırlardan beri bu memleketlerde biriken büyük servet ve zenginlikler, Arapların eline geçti.

Önceleri on beş yirmi bin dirhemlik[169] bir servete sahip olan bir Arap,

169 Bir dirhem yaklaşık olarak bir Frank değerinde idi.

ünlü zenginlerden sayılırken, İran ve Suriye fethinden sonra bu kadar bir servete sahip olmayan savaşçı âdeta kalmamıştı. Son derece basit bir gelirle hayat sürdüren Araplar, en sefih, en fazla süs ve gösteriş düşkünü olan iki kokmuş milletle temas ederek eski hale yeni yaşam tarzını tercih etmişlerdi. Dikkate değerdir ki, İran'la muhârebeye başlayıncaya kadar un elemesini, kepeksiz ekmek yemesini bilmeyen Araplar, artık İran ve Roma mutfaklarına rağbet ediyordu.

Bütün bu değişmeler ve bütün bu gelişmeler, hiçbir basamak basamak ilerlemeye bağlı olmaksızın, hiçbir geçit devresi geçirmeksizin meydana gelmişti.

Kudüs'ün anahtarını teslim almak için Ali'yi kendi yerine vekil bırakarak Şam'a giden ve yamalı gömleğini taşıyan, kölesiyle nöbetleşe devesine binen Ömer; kendisini karşılamaya çıkan Ebû Ubeyde, Yezîd b. Ebî Süfyân ve Hâlid'i ejderha gibi atlara binmiş, atlaslar giymiş görünce hayretten hiddete, hiddetten öfkeye düşerek onları taşa tutmuştu.[170]

Ömer, bu hâlin güç hazmedilir olduğunu ve tehlikesini tamamen görmüştü. Fakat bu yasaklanamazdı. Dünyanın serveti Müslümanlara akıp geliyordu. Hiç kimse serveti kabulden çekinip kaçınmıyordu. Yalnız bir fazîlet şehbali,[171] bu altın dağlarının cansız ve kokusuz zirvelerine tenezzül ederek düşmüyor ve yurt edindiği tokgözlülük göğünden o maden kitlelerine acıklı bir biçimde bakıyordu. Bu fazîlet ve kanaat Anka'sı, Ömeru'l-Fârûk idi.

İslâm tarihinde, sahâbenin ileri gelenleri içinde bu kadar mal ve servete tenezzül etmeyen, Hz. Muhammed'le birlikte yaşadıkları hayat tarzını hiç değiştirmeyen yalnız üç sima görüyoruz: Ebû Bekir, Ömer ve Ali!

Ebû Bekir'in vefâtında on parası kalmamıştı. Ömer'in vefâtında birkaç yamalı gömleği ve bir hayli borcu kaldı. Ali, eline geçeni o gün fakir ve muhtaç olanlara verirdi. Diğerleri ise daha Ömer'in zamanında pek zengin olmuşlar ve Osman zamanında servetleri kat kat artmıştı.

Mes'ûdî diyor ki:

"Sahâbe, Hz. Osman'ın zamanında çiftlikler, mal ve mülk sahibi oldu-

---

170 Ebû Ubeyde, valilik ve komutanlığın bir gereği olarak süsleniyordu. Vefatında bir koyun postu ile bir su destisi çıkmıştır.

171 Şehbal, kuş kanadında buluna en uzun tüye verilen addır. (edt.)

lar. Hz. Osman'ın, şehâdeti sırasında, hazinedarının yanında yüz elli bin dinarı ve bir milyon dirhemi vardı. Vâdiyü'l-Kurâ ve Huneyn'de vesâirede bulunan köyleri ise yüz bin dinar değerinde idi. Pek çok deve ve at da bırakmıştır. Ashâbın büyüklerinden Zübeyr'in vefâtının ardında terk ettiği servetin sekizde biri elli bin dinara ulaşmıştı. Bundan başka Zübeyr, bin kısrak ile bin câriye geride bırakmıştı. Talha'nın Irak tarafından her günkü geliri bin dinara ulaşmıştı. Serât tarafından gelen geliri ise ötekinden daha fazla idi. Yüce sahâbelerden Abdurrahman b. Avf'ın ahırlarında bin at mevcuttu. Bundan başka bin devesi ve on bin koyunu da vardı. Bu zâtın vefâtından sonra terk ettiği malların dörtte biri seksen dört bin dinara ulaşmıştı. Sahâbe ve Ensâr'ın büyüklerinden Zeyd b. Sâbit o kadar çok altın ve gümüş bırakmıştı ki, onları keserle kırmak gerekmişti. Bundan başka bu zâtın bıraktığı çiftlikler ve malların değeri yüz bin dinar civarında idi. Zübeyr, biri Basra'da, diğeri Mısır'da, üçüncüsü Kûfe'de, dördüncüsü İskenderiye'de olmak üzere kendisi için dört konak inşa ettirmişti. Talha da kendisi için Kûfe'de bir konak yaptırdığı gibi Medîne'de bulunan evini de kireç, kiremit ve sac ağacı kerestesinden inşa ettirdi. Yine bunun gibi sahâbenin büyüklerinden olup kumandası altında bulunan askerle Kadisiye zaferini kazanmış olan Sa'd b. Ebî Vakkâs, Medîne'nin "Akik" adlı semtinde kalın ve yüksek duvarlı, geniş avlulu bir konak yaptırarak yukarı taraflarında da balkonlar inşa ettirmişti. Sahâbenin büyüklerinden ve Bedir Gazvesi'nde çok yararlık gösteren mücâhidlerden Mikdâd da Medîne'de dıştan ve içten kireçle sıvanmış bir ev yaptırmıştı. Yine bunun gibi Ya'lâ b. Ümeyye, elli bin dinar ile üç yüz bin dirhem değerinde bulunan akar, mallar vesâire bırakmıştı."[172]

Gerçi ashâbın ileri gelenlerinin bu servet çokluğu ile fazîletlerini kaybettikleri iddia edilemezse de; servetin hayat ve hareketlere tesirini inkâr etmek boş bir şey olmaktan öte, bu aşırı zenginlikten sonra hiçbir kimsenin, ikinci göbek Müslümanların ashâb derecesinde fazîletlerini muhâfaza ettiklerini iddia etmesi de doğru olamaz.

4- Ömer'in Hizmetleri ve Tarihî Bir Muamma

Ömer, kendinden sonra fitne çıkacağını; çünkü Hz. Peygamber'in, Ebû

172 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, nşr. M. M. Abdulhamîd, Beyrut, 1408/1988, II, 342-343 (edt.).

Bekir'in ve kendisinin açtıkları tam adâlet ve kâmil fazîlet çığırının muhâfaza edilemeyeceğini biliyordu. Hatta İmam Ali'ye gönderdiği hutbede bu fitnenin büyüklüğüne işaret ettiği gibi, Kudüs'e gidişi sırasında yine Ali'ye:

"Amcan Abbâs'ın vefâtından sonra fitne kopacaktır." demişti.

Ömer'in zamanında fitnenin çıkması, haktan sapılması mümkün değildi. Herkes Ömer'den haya eder ve korkardı. Ömer'e göre Hakk'tan başka varlık yoktu. Şarap içen oğluna şerîat haddini (uygulayarak 80 değnek) vuran Ömer'di; yani adâleti ve kanunu harfiyen tatbik eden Ömer'in elinden yakasını kimse kurtaramazdı. Haksızlığa uğramış bir vatandaş için vâliyi getirtmiş ve vâlinin küstahlık eden oğlunu garip bir ferd olan o haksızlığa uğramış olan kişiye tokatlatmıştı.

Öfkeli ve sert Ömer'in, kendine yönelik konularda ne derece âlicenapça tokgözlülüğe sahip olduğunu ispat etmek için şu olayı nakledeceğiz ki, aynı zamanda tarihî bir muamma teşkil eden bu olay münasebetiyle bazı tenkitler ileri sürmeyi de gereksiz görmüyoruz. Merhum Cevdet Paşa diyor ki:

"Peygamber Efendimizin döneminden beri hak sahiplerine Beytü'l-Mâl'den (devlet hazînesinden) bağışlar, yani hediyeler verilirdi. Fakat bunlar için belirli bir derece ve oran yoktu. Bu kez Ömeru'l-Fârûk (r.a.) hazretleri, Kudüs'ten geri döndüğünde hak sahiplerini derecelere taksim, isimleri tertip ve hak ettikleri miktarı gösteren kütük ve defterler tutturdu.

İşte bu kütük ve defterlere "dîvân" denilir. Sonra bunların toplandığı yerlere de dîvân denilmiştir. Hz. Ömer hak sahiplerini İslâm'daki önceliklerini dikkate alarak tertip etmişti. Fakat bazı büyük şahsiyetlere ayrıcalık tanımıştı.

Şöyle ki, dîvânın tertibi için seçkin sahâbeler ile toplantı yapıp Hz. Ali ve Abdurrahman b. Avf (r.a.) ona:

'Kendinden başla.' dediklerinde Hz. Ömer:

'Hayır! Ben Rasûlullah'a en yakın olandan başlarım, ondan sonra sırasıyla giderim.' dedi.

Böylece dîvânın tertibiyle görevlendirilen kâtipler, önce Benû Hâşim'i, ondan sonra Ebû Bekir ile kabilesini, daha sonra Ömer ile kabilesini yazmışlardı. Hz. Ömer, bunu görünce:

'Benû Hâşim'den sonra Hz. Peygamber'e en yakın olanları sırasıyla ter-

tip ediniz. Ömer'i de sırası geldiğinde yazınız. Bizim iki âlemin saâdetine erişmemiz ancak Muhammed (a.s.) sebebiyledir. O, bizim şerefimizdir. Ve onun kabilesi Arab'ın en şereflisidir. Sonra ona en fazla yakınlık esas olarak alınır.' dedikten sonra ilâve ederek:

'Vallahi, eğer Acemler (Arap'dan başka olan kavimler) ameliyle gidip de biz amelsiz varırsak, kıyamet gününde Hz. Muhammed'e onlar bizden daha önde gelirler. Zira ameli kusurlu ve noksan olan kimseyi nesebi ileri götürmez.' dedi.

Kısaca Hz. Ömer hak sahiplerini Peygamber Efendimize yakınlığa göre tertip etti. Ve bahşişin miktarında İslâm'daki önceliği gözetti. Fakat bazı seçkin kişileri ayrıcalıklı olarak tuttu.

Şöyle ki: Rasûlullah Efendimizin amcası olan Abbâs b. Abdulmuttalib (r.a.) hazretlerine on iki bin, Ali b. Ebî Tâlib b. Abdulmuttalib (r.a.) hazretlerine sekiz bin dirhem, ondan sonra genel olarak Bedir'e katılan kişilere beşer ve Bedir'den Hudeybiye'ye kadar olan yüce ashâba dörder bin dirhem takdir; Hasan, Hüseyin, Ebû Zer ve Selmân el-Fârisî (r.a.) hazretlerini Bedir ehlinden olmadıkları halde Bedir ehlinin arasına kattı.

Bedir ehli içinde Arap asıllı olmayan beş kişi vardı ki, Temîm-i Dârî ile Bilâl-i Habeşî de onlardandır.

Hudeybiye'den sonraki yüce ashâba üçer bin dirhem takdir etti ki, Mekke fethinden sonra Müslüman olanlar ile Kadisiye muhârebesine kadar cihadda bulunanlar da bu gruba dâhildir.

Ondan sonra Kadisiye muhârebesinde ve o esnada Şam gazalarında bulunanlardan fevkalâde yararlıkları görülen yirmi kadar ünlü yiğide, ikişer bin vererek Kadisiye olaylarından sonrakilere biner, daha sonrakilere beşer yüz ve üçer yüz dirhem takdir etti.

Peygamber Efendimizin temiz zevcelerine onar bin dirhem takdir etti; fakat Âişe'yi Rasûlullah daha çok severdi, diye ona on iki bin dirhem takdir eyledi. Âişe (r.a.) ise arkadaşlarından ayrılmadı ve fazla olan iki bin dirhemi kabul etmedi.

Hz. Ömer kendi oğlu Abdullah'a üç bin dirhem takdir ettiği halde, Üsâme b. Zeyd'e dört bin dirhem takdir etmesi üzerine Abdullah:

'Niçin Üsâme'ye daha fazla atiyye verdin? Ben ondan daha çok savaş günlerinde bulundum.' dediğinde, Hz. Ömer şu cevabı verdi:

'Rasûl-i Ekrem'e o senden ve onun babası da senin babandan daha sevgili idi.' diye cevap verdi.

Hz. Ömer, diğer Müslüman kadınları da derecelere taksim etti. Bedir ehlinin kadınlarına beşer yüz, ondan Hudeybiye'ye kadar olan ashâbın kadınlarına dörder yüz, Hudeybiye'den sonrakilerin kadınlarına üçer yüz, Kadisiye gazilerinin kadınlarına ikişer yüz ve ondan sonrakilere yüzer dirhem takdir etti.

Bu bağışlar hep senelik olup, hak sahiplerinden her biri tahsis edilmiş olan bağış miktarını seneden seneye Beytü'l-Mâl'den alırdı.

Hz. Ömer, fakir ve miskin olanlara da karınlarını doyuracak kadar un tahsis etmişti ki, buna "rızık" denilirdi, yani aydan aya verilirdi.

Safvân b. Ümeyye, Hâris b. Hişâm, Süheyl b. Amr ve Kureyş'in ileri gelenlerinden oldukları halde açıklanan sıraya göre Hz. Ömer, onlara diğerlerinden daha az bağış vermesi üzerine:

'Vallahi bizden daha şerefli kimse yoktur.' dediler.

Bunun üzerine Hz. Ömer:

'Biz İslâm'daki geçmişini ve hizmetlerini göz önünde tutarak veriyoruz; haseb ve nesebe göre vermiyoruz.' diye cevap verdi.

Bu cevap üzerine onlar da:

'Öyleyse pekâlâ!' dediler ve çıkıp Şam tarafına gittiler, ölünceye kadar orada cihad ile meşgul oldular.

Bağış hususunda Hz. Ömer, Araplarla azadlı köleleri bulundukları derecede eşit tutmuştu. Bir gün Hz. Ömer'in mal memurlarından birine bir topluluk geldiğinde, Arapların bağışını verip azadlı kölelerinkini vermemesi üzerine Hz. Ömer ona:

'Kişiye, Müslüman kardeşini aşağılamak kadar kötülük yetişir vesselam!' diye uyarı mektubu yazmıştır.

Hazreti Ömer, açıklanan şekil üzere bağışları düzenledikten sonra seçkin sahâbelere hitâben dedi ki:

'Ben bir tâcir kişiydim. Ticâretimle âilemi geçindirirdim. Siz beni bu işle meşgul ettiniz. Ne düşünürsünüz? Bu maldan harcamak bana helâl olur mu?'

Bu soru üzerine orada bulunanların her biri bir söz söyledi. Hz. Ali susuyordu. Hz. Ömer:

'Sen ne diyorsun, ey Ali?' dedi.

Hz. Ali de:

'Sana ve âilene yetecek kadar. Herkesçe bilinenden fazlası sana helâl olmaz.' dedi.

Diğerleri de onu tasdik ettiler.

Buna dayanarak Hz. Ömer, günlük geçimine yetecek miktarı Beytü'l-Mâl'den alır ve fakat yetecek miktarını çok dar tuttuğundan idâre işinde âilesi geçim sıkıntısı çekerdi.

Halbuki bütün yüce sahâbeler, mertebelerine göre bağışlarını alıp refah üzere geçinirken; Mü'minlerin Emîri'nin geçim sıkıntısı çekmesi uygun görülmediği için Hz. Osman, Ali, Talha, Zübeyr ve diğer bazı seçkin sahâbeler (Allah onlardan razı olsun), bir toplantı yapıp Hz. Ömer'in nafakasını arttırmayı müzâkere ettiler ve uygun görerek, durumu kendisine ifade etmek üzere kızı ve mü'minlerin annesi Hafsa (r.a.) hazretlerinin yanına gittiler. Kendilerinin isimlerini açıklamaksızın babasına bu durumu arz etmesini rica ettiler.

Hz. Hafsa da babasına nafakasının arttırılması hususunu uygun bir dille arz etti. Hz. Ömer kızdı ve:

'Senin kocan Rasûlullah'ın yemede, giymede ve döşemede hali nasıldı?' diye sordu.

Hz. Hafsa da:

'Yaşamak için yetecek derecesinde idi.' diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer:

'İki arkadaşım yani Rasûl-i Ekrem ve Ebû Bekir ile benim halim bir yola giren üç yolcuya benzer. Biri nevâlesini aldı, gitti; menziline erdi. İkincisi de onun izinden gitti ve ona erişti. Sonra üçüncüsü geldi; eğer onların izinden giderse onlara ulaşır, aksi halde ulaşamaz.' buyurdu.'[173]

İşte Ömer'in büyüklüğünü gösteren ve aynı zamanda tarihî bir muammayı teşkil eden hâdise budur. Ömer bu taksimi yaptıktan sonra, kendisi için de bir nafaka tayin edilmesini danışma kurulundan istemişti. Her biri bir söz söylemiş, İmam Ali susmuştu. Ömer onun da görüşünü sordu. *"Nefsine yetecek derecede"* bir şeyden fazlasının haram olduğu cevabını al-

173 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 369-371 (edt.).

dı. Bundan dolayı Beytü'l-Mâl'den Abbâs'a on iki, Ali'ye sekiz, mü'minlerin analarına onar, Hüseyin'e beşer, Bedir ehline, Selmân ve Ebû Zer'e beşer bin dirhem maaş veren Ömer; kendi için *"ölmeyecek kadar geçinmeye"* ancak yetişen ve her halde (sıkıntı çektiğine göre) beş bin dirhemden daha aşağı bir maaş aldı!! Acaba İmam Ali'nin bu fetvası yalnız Ömer'in kendisine mi mahsus idi? Acaba zaten Beytü'l-Mâl'e muhtaç olmayan ve bundan dolayı *"ölmeyecek kadar geçinme"* kaydından hâriç kalanlar, bu fetvaya göre bağış kabul etmeli miydiler?

Bunlar öyle sorulardır ki, her düşünür, bunun âdil cevabını kendi vicdanında bulur. Ömer itiraz etmedi; bu bağışlar, verilen kişilerin geçimine ancak yeter derecede mi, yoksa fazla mı diye sormadı.

İşte bunun içindir ki, herkes, Ömer'in adâlet ve tokgözlülüğü huzurunda saygı göstererek baş eğdiği halde o, hiç kimseye baş eğmedi. Tarihin, eleştirel ve analitik tarihin son sözü budur. Eğer eleştirmenin değerlendirmeleri, pratikler üzerine kurulacaksa, Fârûk'un büyüklüğünü itiraf etmek bir görev halini alır. Duyguların ve zanların ise ilim ve bilimde, özellikle tarihte yeri yoktur.

5- Yaralanma ve Şehâdet

Ömer, Ebû Bekir zamanında Kur'ân'ı toplattırmıştı. Ömer, Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü' adında bir Hıristiyan tarafından şehîd edilmiştir. İrtihâli Hicret'in yirmi üçüncü senesindedir. (Allah ondan razı olsun).

DÖRDÜNCÜ KONU: HZ. OSMÂN

Fârûk'un Geleceğe Ait Öngörüleri ve Endişeleri - Şûra ve Seçim - İdam Hükmü! - Bir Sürü Hata - Kötü Bir Yönetim - Fetihler - Suiistimaller ve Şikâyetler - İhtilâl - Osman'ın Şehâdeti

1- Fârûk'un Geleceğe Ait Öngörüleri ve Endişeleri

Buraya kadar geçen düşüncelerimizde en sert ve tarafsızca bir bilimsel usûlden, tenkit ve tahlil kaidelerinden ayrılmadık. Her fikri, bir olaya, bir vesîkaya dayanarak ileri sürdük. Hak ve hakîkati her düşünce ve endişenin üstünde tuttuk. Bundan sonra da öyle yapacağız. Ancak, Doğu'da çoktan beri üzerinde fikir yürütme ve değerlendirme yapmaktan kaçınılmış olduğu için, bir ara dönem olan Osman Zi'n-nûreyn'in idâresi hakkında ileri süreceğimiz doğru ve haklı düşünceler, düşünmeye ve doğruyu hazmetmeye alışık olmayanların belki de gücüne gidecektir. Bilgisinin genişliğini takdirle karşıladığım merhum Cevdet Paşa'nın, birkaçtır inceleme ve değerlendirmelerine müracaat ediyoruz ve söylediklerimizin doğruluğuna onu tanık tutuyoruz. Bu önemli konuda da yine onun söylediklerini esas alacağız. Ancak, bu defa adı geçen Üstad'ın fikirlerini kayıtsız kabul etmiyoruz. Bu fikirleri kısmen cerh ve tenkit edeceğiz. Özellikle Aşere'nin geride kalanlarının ve meselâ Zübeyr'in hilâfete tâlib olmadığı hakkındaki beyanları tarihî hakikatlere tamamen aykırıdır. Bu hilâfeti istemediği düşüncesi [kısmen] Abdurrahman b. Avf hakkında doğrudur. Cevdet Paşa diyor ki:

"Hz. Ömer'in büyük bir endişesi de yine bir zâtı kendine halef seçmek, yani veliaht olarak tayin etmek meselesi idi.

Çünkü Hz. es-Sıddîk onu kendine halef seçmiş olduğu gibi onun da birini yerine geçirmesi bekleniyor ve o da bu kanaati taşıyordu.

Yüce ashâbın en yüksek tabakası Bedir ehli olup, onların içinde de Aşere-i Mübeşşere (cennetle müjdelenmiş on kişi) seçkin olduğundan, onlardan birinin kendi yerine geçirilmesi şartların gereği idi.

Hz. Ömer, kendisinden sonra hilâfete Aşere-i Mübeşşere'den Ebû Ubeyde'yi uygun görmekte ise de, yukarıda anlatıldığı üzere Ebû Ubeyde Şam'da emîru'l-ümerâ (başkumandan) iken veba salgınına tutularak âhiret yurduna göçmüş ve ölümü sırasında evinde yalnız silahları, bir koyun postu ve bir su testisi kalmıştı. Yerine geçirmek için tam Hz. Ömer'in aradığı adam olup, onun vefâtından sonra kendisi bu konuda tereddüt ve şaşkınlık içinde kaldı.

Aşere-i Mübeşşere'nin fazîletleri çoktur; bunların etraflıca anlatılmasına ihtiyaç yoktur. Fakat halîfelik ve emirlikte asıl maksat, ümmetin işlerinin düzeltilmesi ve düzenlenmesidir. Bu maksada hangisinin daha uygun olduğu ise düşünmeyi gerektiren bir mesele idi.

Aşere-i Mübeşşere'den Sa'îd b. Zeyd (r.a.) hazretleri, o zaman hayatta idi. Âbid, zâhid, duaları kabul olunur, övgüye layık özelliklere sahip bir zât idi. Fakat sırf âhiret adamı olup emirlik ve başkanlık düşüncesinde de değildi. Yermuk Savaşı'nda ve Şam'ın fethinde bulundu. Ancak buralarda sırf Allah rızası için mücâhid bir nefer gibi bulunup, bir grubun emirliğinde ve başkanlığında bulunmadı. Ondan sonra Kûfe'ye gitti ve orada ikamet etti. Ölmeden kendisini ölmüş hükmüne koymuştu. Kaldı ki, amcasının oğlu ve kızkardeşinin kocası olduğundan; onu kendi yerine geçirmek Hz. Ömer'in düşüncesine uygun gelmezdi.

Şu hale göre hilâfete Aşere-i Mübeşşere'nin geri kalan altısından yani Ali b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Talha, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm ve Abdurrahman b. Avf hazretlerinden birinin tayin edilmesi ve seçilmesi gerekirdi. İşte Hz. Ömer, bu konuda kararsız ve şaşkındı. Zira yerine geçireceği zâtın zamanında fitne ortaya çıkarsa manevî sorumluluk kendisine ait olur, diye korkuyordu.

Abdurrahman b. Avf'ın yeterliliğini kabul ediyordu; fakat Abdurrahman, Uhud Gazası'nda yirmi yerinden yaralanmış ve hatta yaralardan biri ayağında olduğundan dolayı topal kalmıştı. Vücutça açık olan bu zayıflığına ihtiyarlık da eklenmiş olduğundan, hilâfet işinin gerektiği gibi

yerine getirilmesine dayanamazdı.

Sa'd b. Ebî Vakkâs, Irak kumandanlığında yeterliliğini ispat etmişse de, hilâfet başka bir iş olup onda da başarılı olabileceğine Hz. Ömer'in güveni yoktu.

Zübeyr b. Avvâm ticâretten lezzet almış, alışveriş içine dalmış ve bu yüzden pek çok zengin olmuştu.

Medîne, Basra, Kûfe ve Mısır'da emlâki ve pek çok arazisi vardı; bin kölesi olup kendisine haraç veriyorlardı. Zübeyr, bu malları meclisinde bulunanlara saçıp bir akçesini yanında alıkoymazdı. Başkanlık ve emirlik düşüncesinde de değildi. Hatta yukarıda açıklandığı gibi Ömer ona Mısır valiliğini teklif ettiğinde kabul etmeyip, sırf Allah rızası için cihâda gitmiş ve Mısır'ın fethinde Amr b. el-Âs'a yardım etmişti. O zaman halîfe olacak zâtın ise Hz. Ömer'in düşünce ve görüşüne göre her türlü arzu ve istekten kalbi sıyrılmış olarak, kendini Müslümanların işinin görülmesine tamamen vermesi gerekirdi.

Talha da servet ve varlık sahiplerinden bir zât olup güzel giyinir, o vakte göre süslü gezer, yani yırtık ve yamalı elbise giyinmez, parmağına kırmızı yakuttan yüzük takardı.

Hz. Ömer ise yamalı gömlek ve sof (sert yünlü kumaş) cübbe giyen halife arıyordu. Zira halife öyle güzel giyinip kuşanır ve kıymetli eşya kullanırsa halk onu taklit eder, mal toplayıp yığmak derdine düşer ve bu sebeple halk arasında birtakım olumsuz hedefler ve şahsî arzular baş göstererek iş çığırından çıkar, diye korkar ve telaş ederdi.

Osman b. Affân da zenginlerdendi ve halîfenin ticâretle zengin olup da dünya ve âhiret saâdetini birleştirmesinde bir sakınca görmezdi. Çünkü ticâret helâldir ve zenginlik kusur değildir. Şükreden zenginler, sabreden fakirlere karşılıktır. Dâvûd ve Süleymân aleyhisselâmların halleri buna delildir. Allah dostlarından iki yolu da tutanlar vardır. Seçkin sahâbelerin fakirlerinden bazıları:

'Zenginler bizim gibi ibâdet ettikten başka türlü hayırlara mallarını saçmakla fazla sevap kazanarak yüksek derecelere çıkarlar.' diye şükreden zenginlerin hallerine özenirlerdi.

'Din ile dünya beraber olursa ne âlâ, külfür ile iflas beraber olursa ne fena!' denilmiştir.

Ama Hz. Ömer'e göre o zaman halîfenin dikkatini âhiret yönüne tamamen vererek yalnız ümmetin işlerini düşünmesi ve Beytü'l-Mâl'den alacağı geçimine yetecek kadar maaş ile geçinmesi gerekli olan bir durumdu. Bu ise görüş ve düşünce bakımından bir farklılıktan ibaretti.

Fakat Hz. Osman'ın hilâfeti hakkında başka bir düşünce daha vardı. Şöyle ki, Hz. Osman Benû Ümeyye'den olduğu halde Kureyş'in bütün ileri gelenleri ve eşrafı tarafından gayet sayılan ve sevilen bir kimse idi. Ancak halife olduğunda Emevîler başına üşüşüp ve her biri bir memuriyet kapmak sevdasına düşüp, o da pek mülâyim ve mahcup, son derece halîm ve selîm, iyi huylu ve güzel ahlâklı bir zât olduğu için onlara müsaade edeceği, bunun ise diğer kabile ve şubelerin ve özellikle Hâşimîlerin rekabetini çekeceği, nihayet bir fitne çıkmasına sebep olacağı akla geliyordu.

Ali b. Ebî Tâlib, âbid, zâhid, mücâhid, bir lokma ve bir hırkaya kanaat eden, fazîlet ve meziyetleri dillere destan olmuş bir zât olup, Hz. Ömer onun hilâfete ehliyetini kabul ederdi.

Fakat Hz. Ali bazen mizah ve latifeye meyil ve rağbet eder ve bunu hilâfet makamına aykırı görmezdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bazen latife yaptıkları için zaten latifede bir sakınca görülemez. Hz. Ömer ise, halîfenin, mizah ve latifeden kaçınarak daima en üstün bir vakar ve temkin üzere olmasını gerekli görürdü. Fakat bu da görüş ve düşünce farklılığı idi. Bununla beraber Hz. Ömer, bu hususta Hz. Ali'yi diğerlerine tercih ederdi.

Onların her biri değeri çok yüksek bir müctehid idi. Bir müctehid ise başka müctehidin görüşüyle susturulmuş olmayıp her biri kendi görüşü ile amel ederdi.

Hz. Ömer de Hz. es-Sıddîk'a uyup üzerine manevî bir sorumluluk alarak, birini kendi yerine geçirecek olduğu takdirde kendi görüşüne uygun bir halîfe aramakta haklı idi.

Bu sorumluluğu üzerine almaya mecbur da değildi. Zira Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) hazretleri, hilâfet işini ümmetin seçimine bırakmış olduğundan, Hz. Ömer o yolda gidebilirdi.

Bundan dolayı Hz. Ömeru'l-Fârûk, bu hususta öteden beri kendisince kesin bir karar veremeyip tereddütlü ve şaşkın bir halde idi. Abdullah b. Abbâs (r.a.) hazretleri der ki:

'Bir gün Ömer'in yanına gittim. Kendisini üzgün ve düşünceli gördüm.

Dedi ki:

- Hilâfet işi hakkında ne yapacağımı bilmiyorum. Kalkıp oturuyorum, bu hususta kararsızım.

Dedim ki:

- Ali'ye eğilimin ve rağbetin var mı?

Dedi ki:

- Hiç şüphe yok ki, Ali bu işe ehildir. Fakat mizacında biraz mizaha meyil vardır ve benden sonra halîfe olursa muhakkak sizi doğru yola sevk ve teşvik eder düşünce ve inancındayım.

Dedim ki:

- Osman hakkında düşüncen nedir?

Dedi ki:

- Onu yerime geçirsem İbn Ebî Muayt'ı halkın başına belâ eder. Arap da ona ilgi göstermez olur, sonunda kendisinin boynu vurulur. Vallahi ben onu yerime geçirsem o öyle yapar, Arap da böyle yapar.'

Yani Osman halîfe olursa anne bir kardeşi olan Velîd b. Utbe b. Ebî Muayt'ı bir devlet işinin başına getirir; Arap da onun bu gibi adamları iş başına geçirmesinden nefret duyarak onun aleyhine ayaklanır ve sonunda kendisinin katline sebep olur, demektir.

Bu da Hz. Ömer'in bir kerâmetidir ki, dediği gibi meydana gelmiştir. Şöyle ki, kendi yerinde detaylı olarak anlatılacağı gibi Hz. Osman halîfe olduğunda Velîd'i Kûfe valisi tayin etti. Gerek Velîd'in ve gerek diğer bazı Emevîlerin kötü hallerinden dolayı fitne ortaya çıkarak Hz. Osman'ın şehâdetine sebep olmuştur. Biz gelelim İbn Abbâs hazretlerinin sözüne:

Bundan sonra Ömer'e dedim ki:

- Öyle ise Talha'yı yerinize geçirirsiniz.

Dedi ki:

- Renkli renkli elbiseler giyer, süslü gezer. Allah-u Teâlâ onun bu halini bilirken, onu Muhammed ümmetinin işlerine idareci yapmaz.

Dedim ki:

- Sa'd b. Ebî Vakkâs var.

Dedi ki:

- Harp eridir; fakat devlet başkanı olamaz.

Dedim ki:

- Öyleyse Zübeyr b. Avvâm var.

Dedi ki:

- Pazar yerinde ölçü ve tartıdan bahseder. Müslümanların işine o mu bakacak?

Dedim ki:

- Abdurrahman b. Avf kaldı.

Dedi ki:

- Ne güzel adamdır; fakat zayıftır.'

İbn Abbâs hazretlerinin bu karşılıklı konuşmasından anlaşıldığı gibi Hz. Ömer, bu konuda Âli'yi diğerlerine tercih edilir, görüyormuş. Fakat bu konuda henüz kesin bir karar vermeden kendisinin şehâdetine sebep olan beklenmedik bir olay meydana gelmiştir."[174]

2- Şûra ve Seçim

Cevdet Paşa biraz aşağıda da bu konuyu şöylece tamamlıyor:

"Hz. Ömer yaralı olarak yere düşüp serilmiş olduğu halde namazı kıldırmak üzere Abdurrahman b. Avf (r.a.) hazretlerine emredip, o da imam olup cemaatle namaz kıldı. Hz. Ömer kaldırılıp evine götürüldü. O sırada kendisine:

- Ey mü'minlerin emîri! Bir zâtı veliaht tayin et! denildiğinde:

- Ebû Ubeyde hayatta olsa onu yerime geçirirdim. Ve 'Niçin böyle yaptın?' diye Allah tarafından sorulursa: 'Ya Rab! Rasûlünün, Ebû Ubeyde ümmetin emînidir, dediğini işittim.' diye cevap verirdim. Ebû Huzeyfe'nin azadlı kölesi Sâlim sağ olsaydı onu yerime geçirirdim. Rabbim sual ederse, 'Rasûlü'nün: Sâlim Allah'ı en fazla seven zâttır, dediğini işittim.' diye cevap verirdim, dedi.

Ondan sonra:

- Oğlun Abdullah'ı yerine geçir, denildiğinde:

- Bir evden bir kurban yetişir, dedi. Bundan sonra Abdurrahman b. Avf'ı çağırdı:

- Beni seni veliaht etmek istiyorum, dedi.

O da:

---

174 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 413-417 (edt.).

- Bana, kabul et diye nasihat ve tavsiye eder misin? diye sordu.

Hz. Ömer:

- Edemem, ey Rabbim! deyince, Abdurrahman:

Vallahi ben de hiçbir zaman bu işe girmem, dedi.

Bunun üzerine Hz. Ömer:

- Öyleyse dur, ben bu işi o kişilerin meşveretlerine havale edeyim ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) hazretleri onlardan hoşnut ve razı olduğu halde vefat eylemişti, dedi ve işi meşverete havale buyurdu.

Şöyle ki: Aşere-i Mübeşşere'den altı kişiyi, yani Ali, Osman, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdurrahman b. Avf (Allah onlardan razı olsun) hazretlerini danışma meclisine görevlendirerek içlerinden birini hilâfete seçmelerini vasiyet etti.

Oğlu Abdullah (r.a.)'ı da sadece oy kullanmak üzere bu meclise görevlendirip hilâfete seçilmemesini şart koştu.

Talha o zaman Medîne-i Münevvere'de değilse de yakın yerde bulunarak gelmek üzereydi.

Hz. Ömer bu şekilde karar verdikten sonra Abdurrahman b. Avf yanında olduğu halde Ali, Osman, Zübeyr ve Sa'd'i çağırdı:

- Siz bu ümmetin reislerisiniz. Hilâfete içinizden birini seçiniz, ona yardımcı ve destek olunuz. Ben sizin hakkınızda halktan korkmam, sizin aranıza ihtilaf girip halk da ihtilafa düşer diye korkarım. Talha arkadaşımızdır. Onu bekleyiniz. Gelirse ne âlâ, gelmezse kararınızı uygulayınız, dedikten sonra sordu:

- O halde verilen kararı Talha'nın kabul edeceğini kim taahhüt eder?

Sa'd b. Ebî Vakkâs:

- Ona kefil olur ve sorumluluğu üstlenirim, diye cevap verdi.

Bundan sonra Hz. Ömer:

- Ey Ali! Allah için olsun. Devlet başkanı olursan Benû Hâşim'i halkın başına yük etme! Ey Osman! Devlet başkanı olursan Allah için İbn Ebî Muayt oğullarını halkın başına yük etme! Ey Sa'd! Devlet başkanı olursan Allah için akrabanı halkın başına yük etme! dedi.

Daha sonra:

- Abdurrahman b. Avf ne güzel düşünce sahibidir, onu dinleyiniz, ona uyunuz, diye tavsiye buyurdu.

Oğlu Abdullah'a da şu şekilde nasihat etti:

Oylarda ihtilaf olursa çoğunluğa uy! Eğer oylarda eşitlik bulunursa Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu tarafta bulun.

Ve her kim halife olursa yüce Ensâr hakkında güzel muâmele etmesini vasiyet ettikten sonra buyurdu ki:

- Sa'd, eğer hilâfete seçilirse ehlidir. Seçilmezse halîfe olan zât onu bir iş başına getirerek onun yardımını istesin. Benim onu Kûfe valiliğinden azledişim yetersizliğinden yahut kabahatinden ötürü değildi.

Ve Ebû Talha el-Ensârî (r.a.) hazretleri ki, Ensâr'ın içinde en fazla mal sahibi ve olağanüstü cesâreti ile şöhret bulmuş olup, onun hakkında Rasûl-i Ekrem: 'Orduda Ebû Talha'nın sesi bir topluluktan hayırlıdır.' diye buyurmuştu. Hz. Ömer ona hitaben:

- Ey Ebû Talha! Çok defa Allah seninle İslâm'ı azîz kılmıştır. Bu defa da hizmet et! Halîfeyi seçecek olan danışma kurulu üyeleri bir evde toplanacaklar; sen de Ensâr'dan elli kişi ile kapıda bekle. Dışarıdan hiç kimseyi içeri salıverme. Üç günde içlerinden birini seçmek üzere onları teşvik et ve destekle, dedi.

Mikdâd b. Esved'e hitâben de:

- Ey Mikdâd! Beni kabre koyduğunuzda şûrâ üyelerini topla, bir eve kapat ki, içlerinden birini seçinceye kadar onları orada tut, dedi.

Ve Suheyb er-Rûmî'ye hitaben:

Ya Suheyb! Üç gün halka namazı sen kıldır ve şûra üyelerini bir eve kapayıp sen de başları ucunda dur. Beşi ittifak edip de biri yüz çevirirse kılıçla başını vur. Dördü ittifak edip de ikisi muhalefet ederse ikisinin de başlarını vur. Eğer oylarda eşitlik olursa Abdullah'ı hakem tayin etsinler. Ona razı olmazlarsa Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu tarafla beraber olunuz ve muhâlefette ısrar edenleri öldürünüz, diye buyurdu."[175]

Merhum üstadı (Ahmed Cevdet Paşa'yı) muhâkeme yetersizliği ve bazı durumları örtmek ile itham edebilseler de, hiç kimse tarafgirlikle itham edemez. Son derece hassas ve kılı kırk yararcasına ince bir araştırma neticesi olan şu yazdıkları, meydana gelen olaylara tamamıyla uygun olup; yalnız ashâbın manevî ve dinî değerlerini dikkate alarak, bazen tarihçi sıfatından ayrılıyor ve özellikle tenkitten kaçıyor. Bu düşüncelerden doğal

175 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 417-419 (edt.).

olarak çıkan neticeler şudur ki, Ömer, genelin kabul edebileceği kimse bulamamıştır.

Aşere-i Mübeşşere'nin geri kalanı, İmam Ali'yi tercihte aynı fikirde değildi. Ashâb, hilâfet bir kere İmam Ali'ye intikal ederse bir daha Hâşimîlerden çıkmayacağını sanıyordu. Fakat korku bu kadarla da kalmıyordu. İmam Ali'nin hatır ve gönül bilmez ve hatta siyâset ve idâreye hiç yanaşmaz takvası, herkesi düşündürüyordu. Netice olarak İmam Ali, çoğunluğun işine gelmiyordu. Bari başka birisi genelin kabulüne erişmiş miydi? Hayır! Bununla beraber altı adayın, Abdurrahman'dan başkası, hilâfeti kesinlikle arzu ediyorlardı.

Ömer'in vasiyet ve uygun görmesinin bir gereği olarak bir eve kapanmış olan Aşere-i Mübeşşere'nin geri kalanının beşi [altıncısı Talha mevcut değildi] ile Abdullah b. Ömer henüz müzâkereye başlamamışlar iken; Mısır valisi Amr b. el-Âs ve Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be, yani Arap dâhilerinden ve en hırslı ve en hilekârlarından ikisi şûra evinin kapısını tutmuşlar, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile kavgaya girişmişler ve işi utanmazca, açık saçık sözlere kadar götürmüşlerdi.

Bu iki açgözlü adam, kapıdan def edildikten sonra müzâkere Abdurrahman'ın bir konuşmasıyla başladı. Osman, Zübeyr, Sa'd ondan sonra sırasıyla birer konuşma yaptılar, İmam Ali de şu konuşmayı yaptı:

"Önce Allah'a hamd olsun ki, aramızdan Muhammed'i nebî ve bize rasûl gönderdi. Şimdi biz nübüvvet eviyiz, hikmet madeniyiz. Yeryüzü halkı için barış ve güvenliğiz. İhtiyacı olanlar için kurtuluşuz. Bizim bir hakkımız vardır. Verilirse alırız. Verilmezse Allah'ın arzı geniştir deyip develerin sırtlarına bineriz. Eğer Rasûl-i Ekrem bize bir söz vermiş olsaydı, onun sözünü yerine getirirdik ve bize bir söz söylemiş olsaydı, onun üzerine ölünceye kadar mücâdele ederdik. Hakkın davetine, akraba ziyâretine ve yakınlara yardıma benden önce koşacak kimse yoktur. Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi (Allah'tan başka kuvvet ve kudret sahibi yoktur). Sözümü dinleyiniz, söylediklerimi belleyiniz. Şu meclisten sonra bu iş için korkulur ki, kılıçlar meydana çıkıp sözlere hıyânet olduğunu görürsünüz. Ta ki, siz bir cemâat olursunuz, bazıları da dalâlet ehlinin (sapıkların) ve cehâlet fırkasının imamları/öncüleri olur. Bana göre hava hoş!" dedi.[176]

---

176 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 423 (edt.).

"Hz. Ali'nin öngörüsü doğru idi. Bir müddet sonra meydana gelen olaylar onu tamamıyla doğrulamıştır.

Çünkü İslâm birliği Araplar arasında hüküm sürmekte olan câhiliye devrindeki kavmiyetçilik duygusunu ortadan kaldırmışsa da, Peygamber Efendimizin saâdetli dönemi uzaklaştıkça kavmiyetçilik duygusu yine baş göstermeye başlamıştır.

Hâşimîler daha önce ve daha sonraları hilâfete Hz. Ali'yi ve Emevîler Hz. Osman'ı seçmek isteyip; Kureyş'in diğer kabilelerinin çoğu da hilâfet Hâşimîlere geçerse onların arasında dönüp dolaşarak, artık diğer kollara ve kabilelere geçmez, diye düşünüyorlardı.

Hz. Ali, âlim, fazîletli, Allah'ı hakkıyla tanıyan, hakîkatlerin iç yüzünü anlayan bir zât olup; kendisinin İslâm'ın şan ve şerefini arttırmaktan başka bir arzusu olamazsa da, Hâşimîlerin ve diğer bazı seçkin sahâbelerin arzularını reddedemezdi."[177] [Ali'ye tarafgirlik isnat eden bir değerlendirme tamamen yanlıştır. Gerçek bunun tersidir.]

"Hz. Osman da İslâm'da önceliği olanlardan, mülâyim, halim ve selim, mahcup, kalblerin sevgilisi, övülen sıfatların sahibi bir zât olduğu halde, kabilesi olan Emevîlerin arzularına engel olamazdı.

Asıl maksat ise Müslümanlar arasında ihtilaf ve tefrika meydana gelmemesi için genelin kabul edeceği bir halîfe bulmaktan ibaret olup, şûra üyelerinin düşünce pergeli hep bu merkezde dönüyordu.

Bundan dolayı Abdurrahman b. Avf hazretleri tekrar söze başlayıp:

- Hanginiz hilâfeti içinizden daha üstün olana vermek üzere söz verip de kendisini ondan sıyırıp çıkarır? diye sordu.

Bu sorusuna cevap veren olmadığı için Abdurrahman:

- İşte ben bu şekilde hilâfet hakkımdan vazgeçiyorum, dedi.

Önce Hz. Osman ve ondan sonra diğerleri bunu kabul edip fakat Hz. Ali sessiz kalınca, Abdurrahman ona:

- Ne dersin, ey Hasan'ın babası? diye sordu. Hz. Ali:

- Hakkı seçeceğine, akrabanı tercih etmeyeceğine ve ümmetin hayrını araştırmada kusur etmeyeceğine dair bana kesin söz vererek garanti ver, ben de razı olurum, diye cevap verdi.

---

177 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 423-424 (edt.).

Abdurrahman:

- Siz benim seçeceğimi kabul edeceğinize ve muhâlefet eden olursa ona karşı benimle beraber olacağınıza dair bana kesin söz verin; ben de akrabayı, akrabalığından dolayı tercih etmeyeceğime, bütün dikkatimi Müslümanların hayrına vereceğime Allah'ın ahd ve misakı ile sizi temin ederim, dedi.

Abdurrahman'ın karısı ve Ukbe b. Ebî Muayt'ın kızı olan Ümmü Külsûm, Osman'ın anne bir kızkardeşi olup; bu evlilik sonucu akrabalığın insanlık gereği Abdurrahman'ın zihnini Osman tarafına meylettirmesi akla gelmişse de, verilen teminat ve garanti bu ihtimali tamamen gidermiştir.

Zira şûra üyeleri Müslümanların en seçkinleri olup, her açıdan inanılır, güvenilir kişilerdi ve verdikleri sözün aksine hareket etmeleri ihtimali yoktu. Ve bu hususta onlar birbirinden emin idiler.

Bu şekilde kesin söz verildikten sonra Abdurrahman hazretleri, Hz. Ali'nin yanına gelip:

- Sen, Rasûl-i Ekrem'e yakınlığın, İslâm'a önce girmen ve herkesten fazla hizmetin, dinde güzel eserlerinden dolayı burada bulunanların içinde hilâfete en fazla ben layığım, dersin. Aslında senin ehliyetin ve yeterliliğin herkes tarafından kabul edilmiştir. Fakat söz gelişi burada bulunmasan ve bu iş senden başkasına verilecek olsa bu cemâatin içinde hangisini ona daha layık görürsün? dediğinde Hz. Ali:

- Osman'ı, dedi.

Bundan sonra Abdurrahman, Osman ile yalnız görüşüp:

- Sen, 'Abd-i Menaf Oğulları'ndan bir kabile reisi, Rasûl-i Ekrem'in damadıyım, onun amcaoğullarındanım, İslâm'da önceliğim ve üstünlüğüm var, bu iş benden alınıp başka kime verilebilir.' diyebilirsin. Fakat burada bulunmasan ve başkasını seçmek zorunda olsan, burada hangisini bu işe daha layık görürsün? dedi.

O da:

- Ali'yi, diye cevap verdi.

Netice olarak hilâfet, Hz. Ali ile Osman arasında dönüp dolaşıyordu.

Hz. Ömer de yukarıda anlatıldığı şekilde şûra üyelerine vasiyet ettiği sırada:

- Zannedersem, bunlardan biri seçilir, diyerek ikisine işaret etmiş ve:

- Osman yumuşaktır, Ali mizaha meyillidir ve halkı hakk yola sevk etmek ona daha uygundur, demişti.

Abdurrahman b. Avf hazretleri hakem olmuş ve bu şekilde işi eline almış olduğundan, halkın fikirlerini anlamak üzere çıkıp dolaştı; seçkin sahâbeler, Medîne'de bulunan askerî kumandanlar ve Arab'ın ileri gelenleri ile buluştu, gerekli olan kişilerle söyleşti.

Üç gün tamamlanıp dördüncü gün muhakkak halifenin seçimi kararlaşmış olduğundan, o günün gecesi Abdurrahman şûra evine gelip Zübeyr ile Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı çağırdı. İlkönce Zübeyr'in görüşünü sordu. O da:

- Benim oyum Ali'yedir, diye cevap verdi. Ondan sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs'a:

- Sen kendi oyunu bana bırak, dedi. O da:

- Eğer kendini seçeceksen pekâlâ, eğer Osman içinse bence Ali daha önce gelir ve daha uygundur. Sen kendine biat et de bizi sıkıntıdan kurtar, dedi.

Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf:

- Ben seçici olmak üzere hilâfetten vazgeçtim. Vazgeçmemiş olsam bile hilâfeti kabul etmezdim. Ebû Bekir ve Ömer'den sonra her kim halife olsa halk ondan hoşnut olmaz, dedi.

Daha sonra Hz. Ali'yi isteyip onunla uzun uzadıya gizli söyleştikten sonra, Hz. Osman ile yalnız görüşüp ayrıca onunla da gün ağarıncaya dek gizli olarak söyleşti. İkisiyle de ne söyleştiği meydana çıkmadı.

Sabah namazı kılındıktan sonra Abdurrahman b. Avf, şûra üyelerini topladı. Muhâcirlerin ve Ensâr'ın büyüklerini ve ileri gelenlerini ve Medîne'de bulunan askerî kumandanları davet etti.

Hepsi geldi, Mescid-i Şerif ağzına kadar doldu. Abdurrahman b. Avf, onların görüşlerini sordu.

Ammâr b. Yâsir (r.a.):

- Eğer Müslümanların ihtilaf etmemesini istersen Ali'ye biat et, dedi.

Mikdâd b. Esved de onu tasdik etti.

Öte taraftan Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh:

- Eğer Kureyş'in ihtilaf etmemesini istersen Osman'a biat et, dedi.

Abdullah b. Ebî Rabîa da onu tasdik etti.

Ammâr b. Yâsir, Abdullah b. Ebî Serh'i azarladı. O da ona sert sözler söyledi. Orada bulunanların bir grubu onu ve diğer bir grubu bunu destekleyerek tartışmaya ve birbirleriyle söz düellosuna başladılar.

Ara yerde söz çoğaldı, fitne belirtileri görüldü. Sa'd b. Ebî Vakkâs hemen:

- Ey Abdurrahman! Fitne ve fesat ortaya çıkmadan bir karar ver, işi bitir, dedi.

Abdurrahman b. Avf:

- Ey cemâat susunuz, durunuz, başınıza bir iş çıkarmayınız. Ben düşündüm, taşındım, gerekli kişilerle istişâre ettim, dedi. Hemen Hz. Ali'yi yanına çağırdı ve ona:

- Allah'ın kitabı ve Rasûlü'nün sünneti, ondan sonra iki halîfesinin hareket tarzı ile amel edeceğine Allah üzerine söz ver ve yemin et, deyince Hz. Ali:

Umarım ki, ilmim ve gücüm yettiği kadar amel ederim, dedi. Abdurrahman, iki kere daha bu soruyu sordu. Hz. Ali yine öyle cevap verdi.

Bunun üzerine Abdurrahman, hemen Hz. Osman'ı çağırıp ona da üç kere Hz. Ali'ye dediği gibi deyince, Abdurrahman hazretleri başını kaldırıp eli Hz. Osman'ın eli üzerinde olduğu halde:

Ya Rab, şâhid ol! Boynumdaki emaneti Osman'ın boynuna koydum, diyerek biat edince diğer halk da biat etti.

Daha sonra Hz. Talha geldi, Hz. Osman'ın yanına girdi. Hz. Osman ona:

- Dilediğin gibi hareket etmekte serbestsin, dedi. istersen biat et ve eğer kabul etmezsen seçim işini yeniden yapılmak üzere iade ederim.

Talha:

- Herkes sana biat etti mi? diye sordu.

- Evet, cevabını alınca Talha:

- Ben de razıyım, halkla senin ittifâkına muhâlefet etmem, diyerek biat etti.

Tabiînin büyüklerinden olan Ebû Vâil'den rivayet edilmiştir. Demiş ki: Abdurrahman b. Avf'dan sordum ve:

- Ali'yi niçin bırakıp da Osman'a biat ettiniz? dedim. Dedi ki:

- Benim suçum yok. Ben Ali'ye biat etmeye kesinlikle niyet ederek önce ona yönelip 'Peygamber'in sünneti, Ebû Bekir ve Ömer'in hareket tarzı ile amel edeceğine söz ver ve yemin et!' dedim. 'Gücüm yettiği kadar!' diye bir çekince koydu. Tekrar sordum, yine öyle cevap verdi. Osman'a arz ettim, kayıtsız kabul etti.'[178]

3- İdam Hükmü!

Bazı rivayetlere göre İmam Ali'nin bir çekince kaydı koyarak cevap vermesi Amr b. el-Âs'ın bir hilesi idi. Bize kalırsa Amr'ın hilesini inkâr etmemekle beraber, bu cevabı çok haklı ve hakperest buluyoruz. Her insan verdiği sözü gücü yettiği kadar tutar. Bir şeyi kayıtsız ve şartsız taahhüt etmek, ya gaflet yahut hafifliktir. Abdurrahman b. Avf, Ali ve Osman'a hilâfet beratı değil, idam fermanı teklif ediyordu.

Ebû Bekir ve Ömer'den sonra hilâfet cidden zorlaşmıştı. Bu iki zâtın sahip olduğu toplumsal etkinliğe sahip kimse yoktu. Bundan dolayı Abdurrahman'ın teklifini kabul etmek ve o kadar ağır taahhüt altına girmek, herkesin minnet yükünü çekmek; ağır, çirkin tenkit ve itirazları altına atılmak anlamına geliyordu. İmam Ali gibi bir hikmet ve ma'rifet hazînesi, akıl ve şerîata aykırı -çünkü güç ve yapabilirlik sınırlarını aşan- öyle bir teklife evet diyemezdi ve demedi. Fakat Osman dedi. Halbuki karakterinin temizliği ve üstünlüğü bir yana bırakılacak olursa, halka yönelik işlerde Osman kadar zayıf ve beceriksiz bir sahâbî daha bulmak zordu. Ömer gibi güçlü ve otoriter bir dâhiden Osman'a geçiş, bir hakikatten gölgeye geçiş gibi oluyordu.

4- Bir Sürü Hata ve Kötü Bir Yönetim

Osman'ın ilk icraatı, verdiği sözün tamamen zıddına hareket etmek oldu. Gerçekten Osman ne söz vermişti? Rasûl'ün sünnetinden ve Ebû Bekir'le Ömer'in izinden ayrılmamak. Halbuki halife olduktan biraz sonra, Hz. Peygamber'le alay ettiği için lanetlenen ve kovulan Hakem b. Ebi'l-

178 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 424-427 (edt.).

Âs'ı[179] sürgün edildiği yerden geri getirmek, bunun uğursuz oğlu Mervân'ı başkâtibi yapmak, Fedek bahçesini Mervân'a bağışlamak oldu. Biraz sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı azl ile yerine genç bir Emevî'yi geçirdi. Eğer Ebû Bekir ve Ömer hayatta olup da Osman'ın bu icraatını görmüş olsaydılar, şüphesiz Osman'ı hilâfetten indirirlerdi.

Osman, Mısır fatihi olan Amr b. el-Âs'ı azl ederek yerine Mekke fethinde kanı heder edilmişlerden Abdullah b. Sa'd'ı tayin etti. Amr gibi hile ve fitnede eşi olmayan bir adamı incitmek çok tuzluya mal olacaktı. Afrika'dan gelen bol miktardaki ganimetlerin beşte biri -ki, hayvan ve eşyadan ibaretti-, taksimindeki zorluktan dolayı açık arttırma ile satılığa çıkarıldı. Bunlar, en fazla para teklif eden Mervân üzerinde kaldı. Fakat Mervân paraları vermedi. Osman, Beytü'l-Mâl'ın hakkı olan bu büyük meblağı bu şerir/kötü adama ihsan etti ki, buna hiç bir yetkisi yoktu. Her vicdan sahibi itiraf eder ki, Osman'ın bu hareketleri Rasûlullah'ın sünnetine, kendisinden önceki iki büyük halîfenin işlerine ve hareket tarzlarına aykırı idi. Açık emirlerin ve sünnet ile açıklık kazanmış olan hususların tersini yapmak, bir görüş açısı ve anlayış biçimi olarak mazur görülemez.

Osman'ın emirnâmelerini hile ve melânetten başka meziyeti olmayan Mervân yazdığından, bu emirnâmelerde bazen çocukça ibareler yazılıyordu. Bunlardan bir tanesini, Cevdet Paşa, hissedilmeyecek hoş ve ince bir biçimde tenkit ediyor ve şöyle diyor:

"Yukarıda anlatıldığı üzere Afrika'nın fethinden sonra Hz. Osman Endülüs'e gaza etmek üzere Abdullah b. Nâfi' b. el-Husayn ile Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays'ı görevlendirdi. Ve onlarla birlikte gitmek üzere halkı teşvik için yazdığı emirnâmede 'Kostantiniyye Endülüs tarafından fethedilir.' ibaresi yazılmıştı.

Müslümanlar, İslâm'ın doğuşunun başlangıcında iki büyük devletle savaşa girişti. Biri İran Şahlığı'dır ki, onun başkentini ve diğer memleketlerini az bir zaman içinde fethetti. İkincisi Doğu Roma İmparatorluğu, yani Kostantiniyye (İstanbul) Kayserliğidir ki, ona tâbi olan Suriye ve Mısır ülkelerini fethedip Suriye emirliği Anadolu yönünde ve Mısır emirliği Afrika yönünde ilerlemekteydi.

En son amaç ise bu devletin başkentine varmak olup, Kostantiniyye'nin

179 Bu şahsın tam ismi Hakem b. Ebi'l-Âs'dır (edt.).

fethedileceğine dair bir hadîs-i şerif de rivayet edildiğinden, Müslümanların dikkatleri Suriye tarafına yönelmişti.

Halbuki Mısır'daki İslâm kuvveti Afrika'ya doğru ilerlemeye elverişli olduğundan; Hz. Osman, mücâhidleri teşvik için yukarıda geçtiği gibi 'Kostantiniyye, Endülüs tarafından fethedilir.' diye buyurmuştu. Gerçi Endülüs ülkesi fethedilse bile oradan kara yoluyla Avrupa'yı yarıp geçerek İstanbul'a kadar gelmek çok zordu; fakat bu şekilde Abdullah b. Nâfi' b. el-Husayn ile Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays, Endülüs yakasına geçip hayli ganimet malları almışlardır.'[180]

Osman, bütün Suriye'yi Muâviye'nin idaresi altına verdikten sonra, Basra'ya Abdullah b. Âmir adında yirmi dört yaşında genç bir Emevî'yi tayin etti. Netice olarak kötü idare öyle bir dereceyi buldu ki, üç beş ahlâksız Emevî'den başka bütün ashâb ve tabiîn, bütün fethedilen memleketlerin Müslümanları, Emîru'l-Mü'minîn'e üzgün ve kızgın idiler. Fakat Osman'ın kötü yönetimi bu kadarla da kalmadı. Burada yine sözü tarihçi üstadımıza bırakıyoruz:

5- Suiistimaller ve Şikâyetler

"Hz. Osman (r.a.), hilâfetinin birinci senesinde Abdurrahman b. Avf'ı hac emîri yapıp göndermişti. Ondan sonra hep kendisi gidip geldi. Bu sene de kendisi gitti. Mina'da çadırını kurdu. İşte Mina'da ilk önce kurulan çadır budur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve Ebû Bekir (r.a.) Mina'da namazı kısalttıkları, yani dört rek'atli farzı iki rek'at kıldıkları gibi Hz. Osman da şimdiye kadar öyle kılmış iken bu sene tamamlayarak dört rekat kıldı.

Yüce sahâbelerden bazıları buna itiraz ettiler ve Hz. Ali (k.v.) ona:

Yeni bir emir ortaya çıkmadı, Peygamber'in dönemi de geçti. Rasûl-i Ekrem'in, Ebû Bekir'in ve Ömer'in iki rek'at kıldıklarını gördün, sen de hilâfetinin başından beri öyle kıldın, dediğinde Hz. Osman:

- Bu benim görüş ve tercihimdir, diye cevap verdi.

Abdurrahman b. Avf, bu durumdan haber alır almaz gelip Hz. Osman'ı azarladı ve söylediği sebepleri reddetti. Nihayet Hz. Osman, ona da:

- Bu benim tercih ettiğim bir görüştür, dedi. Abdurrahman, halifenin

180 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 434-435 (edt.).

huzurundan çıktığı zaman İbn Mes'ûd'a rastladı:

- Bildiğimiz şeyler bozulmuş, dedi. İbn Mes'ûd:

- İhtilaf kötü şeydir. Ben de arkadaşlarımla dört rek'at kılmıştım, dediğinde Abdurrahman:

- Ben arkadaşlarımla iki rek'at kıldım. Bundan sonra dört rek'at kılarım, dedi.

Onların her biri müctehid idi. Bir müctehid ise başka bir müctehidin görüşü ile amel etmeye mecbur değildir. Her biri kendi görüş ve içctihadı ile amel edegelmiştir. Bundan dolayı bu hususta yüce sahâbelerden bazıları Hz. Osman'a uygun hareket etmiş ve bazıları da muhâlefet etmişlerdir.

Fakat Hz. Osman'ın muhâlifleri, bu meseleyi de diğer itiraz maddeleri arasına kattılar ve aleyhinde söz söylemek için bahane olarak gördüler."[181]

İşte görülüyor ki, Halîfe, halkı kendinden uzaklaştırmak ve soğutmak için ne gerekiyorsa yapıyor, ashâbdan hiçbirisinin görüş ve nasihatini kabul etmiyor ve her yaptığı iş Mervân ve benzerlerinin telkinlerinden ibaret iken; ashâbın büyüklerine makul cevap vermekten âciz kaldıkça "Bu benim ictihâdımdır." deyip geçiyordu.

Nihayet bu yönetim tarzından tedirgin olan Kûfe, Basra ve Mısır halkı, akın akın Medîne'ye geldiler, Halîfe'ye şikâyetlerini arz ettiler. Hz. Osman, onlara birtakım vaadlerde bulundu. Şikâyetçiler, İmam Ali'nin öğütleriyle susturuldular. Fakat Emevîler ve özellikle Mervân, her şeyi aşağılıyor ve hatta Rasûlullah'ın ashâbını bile gücendiriyordu.

6- İhtilâl ve Osman'ın Şehâdeti

Osman, işin sonunda muhâsaraya alındı. Şikâyetçiler kendisini istifa ile fesada sebep olan Mervân'ı teslim arasında seçim yapmaya zorladılar. Her ikisini de kabul etmedi. Artık asiliği son dereceyi bulmuş olan halk, Hz. Osman'in hürmete layık olan yaşını ve makamını, İslâm dinine olan hizmetlerini unuttu; onu şehîd ederek ayrılık ve anarşinin temelini attı.

Hz. Osman, halîm ve selîm, fazlaca âlicenap ve fakat akrabasını aşırı seven bir zât idi [Allah ondan razı olsun]. Hz. Osman'ın hilâfet devrinde fetihlere devam edilmiştir.

---

181 A. Cevdet Paşa, a.g.e., I, 437-438 (edt.).

BEŞİNCİ KONU: MUHÂKEME

Yeni Nesil - Şer'î İlimler ve Yeni Âlimler - Ashâbın Etkinliği - Medîneliler ve Onlara Sonradan Katılanlar - Yeni Bir Merkez! Şam - Gelişme ve Değişme - Muâviye ve Mesaisi - İmam Ali'nin Zor Konumu

1- Yeni Nesil

Artık İslâm'ın vatanı eskisinin yüz misline ulaşmış, İslâm'a yeni unsurlar girmiş, İslâm'ın merkezi olan Hicaz'da da yeni bir nesil meydana gelmişti.

Bir din, milletlerin sosyal yapısı üzerine ne derece tesir yaparsa yapsın, yine bir milletin geleneklerini ve kalıtsal özelliklerini tamamen değiştiremez. Şurası da muhakkaktır ki, bir din çevresini değiştirdikçe, yeni çevreden birçok şeyler ona eklenir.

Dinlere, esasında olmayan birçok bid'atlerin eklendiğini görürüz. Bunlar hep çevrelerin ilâveleridir. Fakat garip olan şurasıdır ki, bir dine ilâve edilen şeylere, o dinin rengi verilegelmiştir.

Meselâ İsâ dininin kökeni Filistin olup, Hz. İsâ da neslen bir İbrânî'dir. Halbuki bugün onun adına nispet edilmiş olan ruhbanın elbiselerinde bile Doğu ve İbrânîlikle bir benzerlik görülemez.

Osman'ın devrinde İslâm, İran, Romalı, Kıbtî, Berberî vesaire gibi birçok milletler ile karışmış ve kaynaşmıştı.

Kur'ân, her tarafa yayılmış, hadisler kayıt altına alınmaya ve râviler arasında karşılıklı alıp verilmeye, ayrıca yorumlanmaya ve açıklanmaya başlamıştı.

2- Şer'î İlimler ve Yeni Âlimler

Önceleri İslâm âlimleri, ashâbın büyüklerinden oluşmakta iken; şimdi her tarafta âlimler, müftüler, müfessirler, muhaddisler, fakihler, kadılar yetişmişti. Yeni nesil, Peygamber Efendimizin ashâbına saygı duymakla beraber, onların nüfûzuna harfiyen boyun eğmiyorlardı.

Elde Kur'ân ve hadisler vardı. Gerçi yeni nesil âlimleri kendi görüş ve ictihâdlarını ashâbın görüşleriyle süslemeye rağbet ediyordu; fakat bu görüşler de kendi ictihâdlarıyla boyanmış olduğundan, birbirinden değişik ve birbirine zıt fikirlerin ortaya çıkması doğal idi.

3- Ashâbın Etkinliği ve Medîneliler ile Onlara Sonradan Katılanlar

Ömer hayatta oldukça Medîne, İslâm'ın yegâne merkezi olmaya devam etmişti. Fakat o sağlam birlik noktası ortadan kalkınca, Medîne de yegâne merkez olma özelliğini kaybetmişti.

Osman devrinde, Medîneliler, kötü idareyi desteklemekle itham edilmeye başlanmıştı. Gerçi bu fikirler doğru değildi. Medîneliler ve bu arada ashâbın büyükleri, Emevîlerin ahlâksızlık ve savurganlıklarına yol açan Osman'ın yönetim şeklinden memnun değillerdi; fakat Medîne'ye sonradan katılan yerlerin halkına bu gerçeği anlatmak mümkün olmuyordu. Medînelilerin yeni nesil üzerinde nüfûzu kalmamıştı.

4- Gelişme ve Değişme

Şeref bakımından değilse bile, büyüklük ve gelişmişlik bakımından Medîne'ye rakip olan şehirler vardı. Şam, Basra, Kûfe ve Mısır bu merkezlerin en önemlileri olup, her birisi ashâbın ileri gelenlerinden bazılarının nüfuzu altında bulunuyordu. Talha ve Zübeyr, Basra ve Kûfe'de; Muâviye Şam'da; Amr b. el-Âs Mısır'da pek çok taraftara sahip idiler.

Hilâfet merkezi olan Medîne'de Peygamber Efendimizin sünneti ve İslâm'ın saf âdetleri muhâfaza edilmekte iken, diğer ünlü merkezlerde iş bambaşka idi. Basra ve Kûfe İran, Şam ve Mısır Rum medeniyetinin etkisinden kurtulamamış; İran ve Roma sosyal yaşantısından pek çok şeyler, bu türden olarak sefâhat, gösteriş, debdebe, hayat zevki, servet aşkı, İslâm'a eklenmişti.

Bununla beraber İslâm'a eklenen şeyler, yalnız bu tür kötülükler olmayıp birçok da iyilikler vardı. Peygamber Efendimizin zamanındaki yaşantı

tarzının devam ettirilmesi artık mümkün olamazdı. Büyük dâhi Ömer, bu hakikati tamamıyla anlamış ve kendisinin gitmesiyle beraber İslâm âleminde önemli değişiklikler meydana geleceğini kestirmişti.

Eğer hilâfet merkezi olan Medîneliler, Ömer için açık olan bu hakîkati idrâk etmiş ve meydana gelmesi zorunlu olan değişmeleri, yararlı bir gelişme şeklinde anlamlı bir yola sevk etmiş olsaydılar, İslâm büyük kazançlar sağlardı. Fakat Medîne'de birleşme ve uyuşma, birlik ve beraberliğin, Ömer'le beraber kaybolmasından başka; Medîneliler yarı bedevî olan sosyal yaşamlarıyla medenî olan çevreye hükmetmek fikrinde idiler. Halbuki bu, imkânsızdı.

5- Yeni Bir Merkez! Şam

Şam ile Medîne arasında bugünkü medenîleşme farkı ne ise, o zaman da öyle idi. Şam, uzun müddet Roma medeniyetinin doğudaki merkezi olmuştu. Oradaki yönetim şekli ve yaşam biçimiyle Medîne arasında benzerlik yoktu. İnsanlığın yetiştirdiği dâhilerden biri olan Muâviye, gerek idare, gerek askerlik ve diğer işler bakımından Şam'ın diğer memleketler üzerindeki büyük üstünlüğünü derhal anlamıştı.

6- Muâviye ve Mesaisi

Muâviye, büyük bir plân tatbik ediyordu. Hz. Peygamber'in ortaya çıkmasıyla beraber başkanlık Emevî ailesinden Hâşimîlere geçmişti. Peygamber Efendimizin âhirete göçmesinde halifelik ve başkanlık makamına Hâşimî olmayan bir zâtın geçmesi, Benû Hâşim'den emirlik imtiyazını almıştı. Şu halde başkanlık, belirtilmiş ve kazanılmış bir hak olmaktan çıkmış ve doğal olarak en fazla maharet gösterene veya hak edene geçmesi ihtimali ortaya çıkmıştı.

Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve seçkin on kişinin diğerleri gibi zâtlara karşı Medîne çevresinde başkanlık iddiası imkânı yoktu. Mümkün olduğu kadar Hz. Peygamber'e düşmanlığa devam eden Ebû Süfyân'ın oğlu, ashâbın ileri gelenlerine Peygamber Efendimizin mukaddes kabri çevresinde rakip olamazdı.

Fakat İslâm'ın merkezinde mümkün olmayan bu şey, çevrede, sonradan katılan yerlerde fazlasıyla mümkündü. Başarı elde etmek için üç şey gerekirdi: Zekâ ve kavrayış, sabır ve metânet. Bu üç özellik, Muâviye'nin seç-

kin niteliklerindendi. Son derece zekî olan Muâviye, Hz. Muhammed'in siyaset biçimini güzelce incelemişti. Bu siyaset, bir sosyal topluluğu güzelce yönetmek için yeterli iken; Muâviye ona, kendisinden daha birçok ustaca prensipler ekleyerek mücadeleye hazırlanmıştı.

Muâviye, Şam'ı her yere tercih etmişti. Biraderinin maiyetinde oraya giderek hizmetler etmiş ve önemli bir konum elde etmişti.

Ömer'in hilâfeti döneminde Muâviye gayet alçakgönüllü bulunuyor ve gizlice yakın bir gelecek için çalışıyordu. Ömer'den sonra halîfelik makamına Osman geçince, artık Muâviye için çekinmeden çalışmak ve boşuna gizlenmemek zamanı gelmiş oldu. Muâviye, Şamlıları taltiflerle kendisine bağlıyordu. O derece ustaca ve ısrarlı olarak çalıştı ki, o, Şamlılar tarafından saâdet ve servetlerinin devam etmesinin tek şartı olarak algılandı.

Muâviye'nin yetenek ve zekâsının en büyük eseri ise, Şam ordusu idi. Sonraları İmam Ali ile yaptığı Sıffîn muhârebesiyle ortaya çıkmıştır ki, Muâviye, Roma savaş usûlünü ve askerî düzenini Şam ordusuna öğretiyor ve tatbik ettiriyordu. Netice olarak iyice incelenirse görülür ki, Muâviye daha Osman'ın halifeliğe geçtiği gün, ondan da, İslâm'ın diğer ileri gelenlerinden de daha kuvvetli bir konuma sahipti.

Muâviye, geleceğin ne olacağını âdeta açıkça biliyordu. Osman'ın yönetim tarzının merkezde farklı ve çevrede farklı sebeplerin kışkırtmasıyla hoşnutsuzluğa ve daha sonra karışıklığa yol olacağından şüphe etmiyordu. Eğer Osman aleyhinde Benû Hâşim'den saldırgan bir hareket meydana gelirse, onların aleyhine açıkça ayaklanmak bir derece meşrû olacaktı. Eğer Benû Hâşim, böyle bir harekete girişmezse, Benû Ümeyye tarafından Hâşimî ailesinin nüfûzu hiçe indirgenecekti; çünkü bütün Emevîlerin gizli ve açık gayretleri, tarihî rakipleri olan Benû Hâşim'i ezmeye yönelmiş olacaktı.

Şayet Medîneliler, Osman aleyhinde bulunurlarsa, manevî nüfuzlarını kaybedeceklerdi.

Saldırganlık çevreden merkeze olursa, Medîneliler ya Emevîleri koruyarak onlar uğrunda mahvolmak yahut da ilgisiz kalarak kınanmak ve nüfuzlarını kaybetmek zorunda kalacaklardı.

Netice olarak Osman gibi zayıf bir yöneticinin iş başına gelmesi, hangi bakımdan hesap edilse, Muâviye'nin amaçlarına uygun düşüyordu. Halbu-

ki Osman'ın bütün tahminlerin üstüne çıkan akraba severliği ve bundan ortaya çıkan kötü idare, İmam Ali'nin konumunu son derece güçleştiriyordu.

7- İmam Ali'nin Zor Konumu

Kötü yönetimden ve özellikle Mervân'ın ve genç Emevîlerin küçümseme ve saldırganlıklarından en fazla zarar gören Hâşimîler idi. İmam Ali, Benû Hâşim'in taşkınlığını çok güçlükle yatıştırıyor ve hiç durmadan Osman'a nasihat ediyordu. Yönetimin kötülüklerinden zarar gören ve Hâşimîlerden olmayanlar da, ashâbın ileri gelenlerinin en büyüğü sıfatıyla Ali'ye müracaat ederek sürekli şikâyet ediyorlardı. İman Ali, onları da susturmak ve tatmin etmek için nüfûzunu yıpratıp duruyordu. Akıl almaz garip şeylerdendir ki, Osman, yaptıkları kötülükleri itiraf ettiği halde bir türlü Muhammed ümmetine musallat ettiği Emevî gençlerinin zulüm ve eziyetlerine son veremiyor, hele Mervân'ın tahakkümünden kendini kurtaramıyordu.

Şikâyet ve şikâyetçilerin hücumlarıyla çaresiz kalan Ali, her ne vakit ona müracaat etse birçok vaadler alıyor, Osman boş yere Mervân'a ve valilere emir veriyor, fakat bu emirlere kulak asan olmuyordu.

Her aldığı vaad üzerine halkı tatmin edip susturan Ali, bu vaadlerin tutulmaması yüzünden halka karşı mahcûb oluyor ve nüfûzunu boş yere kaybediyordu. Nihayet iş öyle bir dereceye geldi ki, İmam Ali'nin de sözlerine kulak asan bulunmaz oldu.

Gerginlik öyle bir dereceye geldi ki, çevrede yetişen yeni müftüler, âlimler, Hz. Muhammed'e ait ilmin kapısı olan Ali'yi, sorularıyla susturmaya kadar işi ileri götürdüler. Bunların İmam Ali'ye sordukları sorular şu gibi şeylerdi:

1- Kur'ân ve Sünnet'in emirleri dışına çıkmak yetkisi, Müslüman bir kişide var mıdır?

2- Zulüm ve haksızlık ispat edildiği halde bile, onların önlenmesine kalkışmayan, devamını uygun gören bir kimseye şer'an itaat edilir mi?

3- Müslümanların işini şeriat ve adâlet dairesinde idare etmekten âciz olduğunu gösteren bir emîrin, emirlik makamında kalması ve Allah'ın kullarının başında ekşimesi câiz midir?

İmam Ali, boş yere bu genç âlimleri ikna etmeye çalışıyordu. Fakat bu sorulara cevap vermek çok zordu. Zira onayan türden bir cevap, Kur'ân

ve hadisleri inkâr etmek ve bundan dolayı dini yıkıp harap etmek, red cevabı ise Osman için bu genç âlimlerin verdiği halifelikten düşürme fetvasını tasdik etmek olurdu.

Bunun içindir ki, evine çekilip inzivadan başka çare bulamadı. Fakat iş ihtilâl derecesine gelip de Medîne şikâyetçilerle dolunca, zorunlu olarak yine müdâhaleye, durumun ağırlığını Osman'a anlatmaya mecbur oldu. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in Mısır valiliğine seçilmesiyle fitne bastırıldı. Ne çare ki Mervân'ın kötü niyetli bir işi, ihtilâlcilerin geri dönerek tekrar Osman'ı muhâsara etmelerine sebep oldu.

Artık İmam Ali için kimseye söz söylemek ve özellikle söz dinletmek imkânı kalmamıştı. Osman'ın öğütlere kulak asmayacağı, hayatına mal olsa bile Mervân'ı muhâfaza edeceği ortaya çıkmıştı.

Bu defa ihtilâlciler, Osman'a, ya hainliği ve kötü niyetliliği sabit olan Mervân'ın teslim etmesini yahut da halîfelikten kendi kendisini düşürmesini teklif ediyorlardı. Osman bu tekliflerin her ikisini de kabul etmedi. Şu halde ihtilâlcilere, yâ şerîat ve sünnete aykırı buldukları Emevî zulmüne ve Mervân'ın kötülüklerine razı olup dönmek yahut da hilâfet makamından, varlığı halkın zulme uğramasına sebep olan emîri düşürmek, şıklarından birini seçmek düşüyordu.

Tabiî ki, ihtilâlciler, birinci şıkkı kabul edemezlerdi. Hz. Osman'ın bu olayda şehâdet aşkı gösterdiği ortadadır. Gerçekten de koca bir ümmeti, iki halîfenin gösterdiği sünneti; kendi ictihâdı ve Mervân uğrunda fedâ ettiği için, artık muhâkemesini kaybetmiş olan ihtilâlciler, kesin bir kararla onu evinde kuşattılar.

İmam Ali, kendi evinde inzivaya çekilmişti, başka bir şey de yapamazdı. Mervân'ı korumak maksadıyla kendisinin ve Hâşimî âilesinin hayatını fedâ edecekse ne alâ!

Halbuki hangi noktadan olursa olsun, İmam Ali'den bu tür bir fedakârlık istemeye kimsenin hakkı yoktu. İslâm dinini berbat eden ve Allah'ın kullarını zulmüyle perişan eden Mervân'ı kurtarmak ve amcaoğlunu korumak için Osman'ın gösterdiği inat uğrunda İmam Ali'den evlat ve akrabasının kanını fedâ etmesini istemek, adı konulamayacak bir şey olurdu. Bununla beraber İmam Ali, Osman'ın korunması için Hasan ve Hüseyin hazretlerini gönderdi. Fakat bir avuç ashâbla Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen ihtilâl ordusunu önlemek ve bastırmak mümkün değildi.

İşte Muâviye'nin, hatta Talha, Zübeyr ve Âişe'nin İmam Ali'ye bulduk-ları kabahat, üzerine attıkları kusur bu, yani Mervân'ı kurtarmak için kendini ve Benû Hâşim'i ihtilâlcilerin kılıcından geçirtmemek idi.

Acaba Talha, Zübeyr ve hele Muâviye, kuşatma müddetince ne yapmışlardı? Hiç! Osman'dan en fazla şikâyetçi olanlar arasında Talha ve Züybeyr, hatta Âişe de vardı.

Muâviye'ye gelince: Şam valisi bulunduğu, düzenli pek çok askere sahip olduğu için Osman'ı kurtarabilirdi. Fakat o kadar yavaş ve gevşek davrandı ki, Osman'ın şehâdetinin gerçekleşmesiyle sevk edilen asker, yarı yoldan döndü.

Fakat maksat hasıl olmuştu. Artık Muâviye, Osman'ın kanını talep ve İmam Ali'yi cinâyetle itham ederek halifeliği kapmaya uğraşabilirdi. Nitekim, öyle de oldu.

ALTINCI KONU: HZ. ALİ'NİN HİLÂFETİ

İmam Ali ve Asrı - Görünen ve Gerçek Düşünceler - Biat ve İsyan - Cemel Olayı - Muâviye'nin İsyanı - Sıffîn - Ali'nin Şehâdeti - Hz. Ali'yi Sevme ve Ondan Yüz Çevirme - İbn Sebe ve Grubu

1- İmam Ali ve Asrı

Daha önce de söylemiştik ki, İmam Ali, asrının, daha doğrusu çevresinin adamı değildi. Özel bir biçimde Hz. Peygamber'in kendi evinde terbiye edilmiş ve insanî meziyetlerinin hepsini kendinde toplamış olan Ali, hiçbir zaman hak ve adâletten ayrılmamış, bundan dolayı her mücâdelede yenilmiştir.

2- Zâhirî/Görünen ve Hakikî/Gerçek Düşünceler

İmam Ali'nin hareketleri eleştiri ölçülerinden geçirilirse, her şeyden önce oluşan hâkim duygu, hayret ve şaşırmadır. Eğer değerlendirme yüzeysel olarak yapılırsa, İmam Ali'yi siyâset yoksunluğu, yetenek ve zekâ eksikliği ile itham etmek mümkündür. Nitekim, birçok yabancı tarihçi de, bu şekilde düşünüp kalıyor, olayın derinliğine nüfûz edemiyor.

Fakat düşünce ve değerlendirme yüzeysellikten kurtulup hakikat alanına aktarılırsa, İmam Ali'nin siyâsî hareketlerindeki tezat ve çelişkilerin sebep ve hikmeti meydana çıkar. Ve işte o zaman düşünen bir insan, o fazîlet mahzeninin huzurunda yüce düşüncelere dalmış olarak baş eğer.

İmam Ali, fazîleti zerre miktarı olsun terk etmiyordu. Düşmanları, kazanmak için her tedbire başvurdukları halde, İmam Ali namus ve fazîlete zerre kadar aykırı olan tedbirleri biliyor ve fakat yapamıyordu.

İşte Ali'nin davranışlarındaki bütün tereddüt ve çelişkilerin kaynağı budur. İmam Ali'yi sevenler, aşırı sevgi ve bağlılıkla seviyorlardı. Sevmeyenlerin de kin ve düşmanlığı aynı şiddeti taşıyordu.

Ashâb arasında hikmet sahibi ve aydın bir grup, İmam Ali'nin seçkin dostlarını ve taraftarlarını oluşturuyordu. Bunların İmam Ali'ye sevgileri, onun uğrunda mal ve canlarını terk edecek derecede idi.

İmam Ali'nin kıskanıldığı ve kendisine haset edildiği şüphesizdi. Osman'ın şehâdeti üzerine halîfelik makamına seçilmesi, bir taraftan zorunlu iken diğer taraftan ise Benû Hâşim ve ailesi için bir felâket idi.

3- Biat ve İsyan

Osman'ın şehâdetinin ardından, Medîne ihtilâlcilerin eline düşmüştü. Durum öyle keşmekeşte idi ki, halîfeliği kabul etmemek, halîfeliğin birçok isteklileri arasında çekişmeye ve iç savaşların meydana gelmesine yol açacaktı. Halbuki hilâfet tahtı, Osman'ın kanı üzerine konulmuş olduğundan onu kabul etmek de âfeti gerektiriyordu.

İhtilâlciler, özellikle Mısırlılar ve Kûfeliler, İmam Ali'den başkasının halifeliğini kabul etmiyorlardı. Bu iki yerin ileri gelenleri içinde İmam Ali'yi aşırı bir şekilde sevenler vardı. Kûfeli Mâlik el-Eşter, Fudayl b. Ziyâd bunlardandı.

Mısırlı İbn Sebe ise, sevgiyi cinnet derecesine çıkarmıştı. Medînelilerin çoğunluğuyla ihtilâlciler, Ali'yi halîfeliğe seçtiler. Zaten Ömer'in âhirete göçmesinde de halîfeliğe lâyık görülen son iki adaydan birisi Ali idi. Halîfeliği kabul etmemek, hükûmetsizliği devam ettirmek ve geniş İslâm ülkelerinin her tarafında karışıklıklara meydan vermek olurdu. Nihayet İmam Ali halîfeliği kabul etti ve kendisine ilk önce Talha ile Zübeyr biat etti. Her ikisi birer valilik, yani etkin oldukları bölge olan Basra ve Kûfe'yi istediler. İmam Ali ise, onlarla her an istişâreye muhtaç olduğundan, yanında kalmalarını rica etti. Her ikisi özel işleri olduğu bahanesiyle Irak'a gittiler.

4- Cemel Olayı

İmam Ali'nin yanında mevcut olan askerî kuvvet, Mısırlı ve Kûfeli adamlardı. Ali, ihtilâli meydana getirmiş olan bu askeri tatmin ederek memleketlerine döndürmeye uğraşıyordu. Fakat o sırada Âişe, Talha ve Zü-

beyr'in isyan bayrağı açtıkları ve Osman'ın kanını talep ederek Medîne üzerine hareket ettikleri haberi geldi.

İslâm için bundan büyük darbe olamazdı. Muâviye ve Benû Ümeyye için de bundan büyük şans olamazdı. Âişe, Talha ve Zübeyr, Osman'ın katillerini Ali'den talep ediyorlardı. Halbuki İmam Ali'nin buna gücü yetmezdi. Şam'ın Muâviye'ye bağlı olduğu muhakkak idi. Osman'ın katilleri ise bütün ihtilâlciler olup, Halîfe'nin maiyetindeki kuvvet, bunlardan oluşmakta idi. Gerçekten katil olan Gâfikî ve diğerleri Mısır askerî kumandanlarından olduğundan, bunları tutup kısas etmek için Halîfe'nin elinde hicbir kuvvet yoktu. Bu gerçekten, Âişe, Talha ve Zübeyr habersiz olamazdı. Şu halde maksat ne idi?

İmam Ali'nin üzerine ordu ile yürüdüklerine bakılırsa, maksat, Ali'yi halîfelikten düşürmekten başka bir şey olamazdı. Demek ki, en çirkin karışıklık ve düzensizlik dönemi başlamıştı. Olayın kahramanları da İslâm'ın muhterem kişileri idi.

Hz. Peygamber'in damadı, ve hakkında: *"Ben kimin mevlâsı (efendisi) isem, Ali onun mevlâsı (efendisi)dır."* övgüsü var olan Ali'yi, ordu ve kılıçla ezmek üzere Peygamber'in karısı ve ilk halîfenin kızı Âişe ile Rasûl'ün havarisi Zübeyr ve cennetle müjdelenen Talha isyan etmişti!

İslâm için bundan büyük felâket olamazdı. Bu öyle bir iş idi ki, olayın kahramanlarının ölümüyle sona ermeyecek ve acı neticeleri asırlarca ayrılık ve uğursuzluk sebebi olacaktı. İmam Ali, Muâviye'yi Şam'dan azletmişti. Muâviye, doğal olarak isyan edecek, Halîfe bu isyanı bastırmaya gidecekti. Fakat Emevîlerin zorbalığını savuşturup ortadan kaldırmakla görevli ashâb ve seçkinler, ikiye ayrılmış, meydanı Muâviye'ye terk etmek üzere birbirini imhaya karar vermişti.

Âişe, Osman'ın idaresinin kötülüklerini görmüş; ara sıra haberler de yollamış ise de, kötülüğü önlemek için fiilen müdâhale etmemiş ve kuşatma sırasında ses çıkarmamıştı. Şimdi ise, hareketiyle Ali'yi itham ediyor ve ona elinden gelmeyen bir teklifte bulunuyordu.

Zübeyr, Ebû Bekir'in halîfeliğinde, Ali'ye biat fikrinde ısrar etmiş ve hatta halifeyi kılıçla tehdit etmiş, bu defa da Ali'ye Talha'nın hemen arkasından biat etmişti. Şimdi ise onun üzerine ordu ile geliyorlardı. Acaba bu garip ruh halinin sebebi ne idi?

İslâm tarihçilerinden Sünnî olanlar, bu gibi önemli konularda hiçbir eleştiri yapmayıp "ictihâd farklılığı" terkibiyle yetiniyorlar. Aşırı Şiîlerle aşırı Hâricîler ise "tekfîr (kâfir sayma) ve tel'în (lanetleme)" gibi ilim ve bilimle bağdaştırılması mümkün olmayan kabalıklarla işin içinden çıkıyorlar. Şu halde tarih yazılmış olmuyor. Bundan dolayı hakikati her şeye tercih ederek biz bu hususta da hakperestlikten ayrılmayacağız. Yapacağımız değerlendirmeler ve ortaya koyacağımız düşüncelere "bir itikadî değer" verilmemesini hatırlatıyoruz. Aşere-i Mübeşşere'den olan zâtların Hz. Peygamber'e ve dine olan önceki hizmetleri ve Peygamber'in hoşnutluğu sebebiyle Allah indinde bağışlanmış ve kabul edilmiş olmaları ayrı şey, daha sonraki olaylardaki tutumlarının tarihî yasalar gereğince muhâkeme edilip değerlendirilmesi yine ayrı şeydir.

Cemel Savaşı'nı çıkaranların ortaya attıkları sebep, hiçbir zaman kabul edilemez. Onlar savaşı şu iki sebepten biriyle yapmışlardı: Ya Osman'ın öldürülmesi olayında Ali'nin parmağı olduğunu düşündükleri için yahut da şahsî hedefleri için.

Ali, İfk Olayı'nda, Hz. Peygamber'e Âişe'yi boşamasını üstü kapalı olarak işaret etmişti. Âişe bunu hiçbir zaman affetmedi ve Osman'ın şehâdetini önlemek için ciddî bir teşebbüste bulunmamışken; bu defa ordu kumandanlığını üzerine alarak ne dince, ne makamca ve özellikle kadınlığı itibariyle yapmaya memur ve mecbur olmadığı bir şeyi yapıyordu. Peygamber'in zevcesi de olsa, bir kadının bu derece garip bir işe girişmesi, şahsî düşmanlıktan başka bir şeyle yorumlanamaz.

Talha ve Zübeyr'e gelince: Biatten hemen sonra Kûfe ve Basra'yı istemeleri, Medîne'de kalmamaları ve sonra da yapılmasının imkânsız olduğunu çok iyi bildikleri bir şeyi Ali'den istemeleri, daha sonra da üzerlerine ordu çekmeleri, halîfelik hırsından başka bir düşünceyle açıklanamaz.

Cemel Savaşı meydana geldi, iki taraftan pek çok seçkin şahsiyet hayatını kaybetti. Hayatını kaybeden kimseler arasında Talha ve Zübeyr de bulunuyordu. İmam Ali, savaşa başlamadan önce Talha ve Zübeyr ile konuştu. Her ikisi de hareketlerinin haksızlığını itiraf ettiler; hatta kılıç çekip savaşa bile kalkışmadılar. İmam Ali, onlara dokunulmamasını ashâbına kesinlikle emretmişti. Birini Mervân, diğerini aynı seviyede bir şeytan şehîd etti.

Ali, Talha ve Zübeyr'in katilini lanetledi ve ateşle müjdeledi. Katil:

"Ey Ali! Sana kılıç çekeni, Allah'a karşı düşmanlık olacağı için Peygamber ateşle tehdit etmişti; senin uğrunda çalışanları ise sen ateşle tehdit ediyorsun. Vallahi sen bu ümmete fitnesin!" dedi.

Ali, adâlet ve fazîletten ayrılamıyordu. Fakat zarûret, kendisine kılıçla hücum edenlere karşılık vermeyi emretmişti. Bu iki zıt fikri kimse birleştiremiyordu.

Cemel başarısı İmam Ali'nin en büyük matem günü oldu. Katledilenler arasında şanslı şehîd, Muhammed b. Talha da bulunuyordu. Bu Muhammed, Ali'nin seçkin ve yakın dostlarından bir idi. Ali, onu, öz evlâdı gibi seviyor ve terbiyesine özen gösteriyordu. O da Ebû Bekir'in oğlu Muhammed gibi, babasının değil Ali'nin yanında oturduğu için, Cemel Savaşı gerçekleştiği zaman Ali'nin yanında idi. Babası Talha onu davet etti; gitmedi. İkinci bir mektupla davet ederek Ali'nin, bir evlâdın babasının yanında bulunması gerektiği kanaatine sahip olduğunu ileri sürdü. Ali, Muhammed'e izin verdi, babasının yanına gitti. Savaşta zorunlu olarak babasına eşlik etti. Fakat safların ortasında, kalkanı ayakları altında, iki parça ettiği kılıcı kalkanının yanında, elleri göğsünde kavuşmuş olduğu halde durdu... Ve şehîd oldu.

İmam Ali, sevgili evlatlığını, başsız, kalkanının üzerine düşmüş, kolları niyaz ve teslimiyet halini gösterir bir şekilde göğsüne kavuşmuş gördüğü zaman, feryatlarla ağlamaya, o gül renkli hazin başı koklayıp öpmeye başladı. Talha ve Zübeyr'in naaşlarını bulduğu zaman da yüksek sesle sarsılarak ağladı.

5- Muâviye'nin İsyanı

İmam Ali'nin bu yöntem ile değil galip gelmesi, hatta işleri idâre etmesi mümkün değildi. Muâviye, Şamlıları lütuf ve ihsanlarına gark ediyor ve günden güne taraftar kazanıyordu. Arap dâhilerinden, makam ve servet âşığı kim varsa Muâviye'nin müsteşarı idi.

Muâviye ile taraftarları, menfaatin korunması gibi kuvvetli bir birleştirici bağ aracılığıyla birbirine bağlı idi. Sonra da halk, Osman'ın katilinin Ali olduğuna inandırılmıştı. Osman'ın kanlı gömleği her gün teşhir ediliyor ve halk intikama kışkırtılıyordu. Ali'nin ise, ashâbın büyüklerinden ve bir kısım Hâşimîlerden başka taraftarı yoktu. Bir kısım Hâşimî dedik; gerçekten

de İmam Ali'nin idâre şeklinden memnun olan kimse yok gibi idi. Abdullah b. Abbâs, Kumeyl b. Ziyâd gibi en becerikli Ali taraftarları, verâ ve takvaya uymayan ve fakat tamamıyla siyâsete uygun olan hareketlerinden ötürü azledilerek işsiz ve etkisiz bırakılmışlardı.

İmam Ali, her hususta Ömer'den daha takva severlikle hareket ediyordu. Fakat Hz. Ömer, takva ile siyâset ve mahareti birleştirmekte iken; İmam Ali'nin işlerinin çoğunda takva, siyâsete baskın çıkıyordu. Zaman çok değişmişti. Artık Ömer'in zamanı değildi. Ömer'in zamanında emirlik kabul etmeyenler, şimdi emirlik istiyorlardı.

Netice olarak üstünlük için bütün vesileler Muâviye'nin yanında toplanmışken, bütün mağlûbiyet sebepleri de Ali'nin yanında toplanmıştı. İmam Ali'nin Medîne'yi terk ederek Kûfe'yi idare merkezi edinmesi ise en büyük hata idi. Gerçi Kûfe'yi merkez yapmakla İran taraflarının Muâviye'ye katılmasına engel olmuşsa da, Yemen ve Mısır'ın kaybı gibi büyük bir sakıncayı ortaya çıkarmıştı. İmam Ali'nin samimî taraftarları Medîne'de bulunuyordu. Kûfeliler, dünyanın en dönek ve en ahlâksız adamları idi. Osman'ı halîfelikten düşürmeye gelenler İmam Ali'ye taraftar olmuşlarsa da, bir kısım Kûfelilerin Cemel'deki muhâlifleri meydana getirdiği düşünülürse, İmam Ali'nin Kûfelilere ve yeni nesle ne derece güvenebileceği ortaya çıkardı.

İmam Ali, konumunun kuvvetlenmesini bekleyerek Muâviye'yi azletmemeliydi. Fakat Ali'nin mizacında riyâ, yalan ve yaltaklanma olmadığından ve zaten Muâviye ile araları son derece açık olduğundan, bu emrini yerine getiremeyeceğini düşünmeksizin Muâviye'yi azletti.

6- Sıffîn

Nihayet Sıffîn Savaşı meydana geldi. İmam Ali'nin ordusu, Muâviye'nin ordusuna oranla azdı. Fakat savaşanlardan bir kısmı ünlü yiğitlerden birer kahraman idi. Muâviye'nin ordusu sayı ve düzen açısından daha üstün bulunuyordu. Üç ay devam eden savaşta iki taraf da önemli kayıplar verdi.

Nihayet savaş İmam Ali'nin zaferiyle sonuçlanırken, Amr b. el-Âs'ın bir tedbiri Şamlıları kurtardı. Bunlar, mızraklarının ucuna mushaflar bağladılar ve Ali taraftarlarını: "Kitap ve Sünnet"in hükmüne davet ettiler. Bu, çok kötü ve gelişigüzel yapılmış bir hile idi. Gerçekten de İmam Ali, gerek savaştan önce ve gerek savaş sırasında Şamlıları pek çok defa Kitap ve Sün-

net'e davet etmişti. Onlar, üstün gelme ümidi devam ettikçe buna kulak asmamışlardı. Bu kadar kan döküldükten sonra ve yenilgi yüz gösterince Kitab'a davet, kaba bir hile idi. Fakat gereken tesiri yapmıştı. Ali'nin dostları ve seçkin arkadaşlarından başkası hileye kapıldı. Ateşkesi kabul ettiler; hatta ateşkesi kabul etmemesi halinde düşman ordusuna katılacaklarını söylediler.

Zorunlu olarak Şamlıların teklifini kabul ettiler ve iki taraftan birer hakem tayinine karar verdiler. Muâviye'nin adamı, Mısır valiliği sözünü almış olan Amr b. el-Âs idi. İmam Ali'nin ordusunun seçtiği kişi ise, bir taraftan Ali'yi sevmeyen ve diğer taraftan sadeliğiyle meşhur olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî idi.

Muâviye'nin mağlup ordusu askerî disiplinini korurken, Ali'nin galip ordusunda söz ayağa düşmüştü. Ali, Ebû Mûsâ'dan başka uygun bir adamı hakem tayin etmeye çalıştı; fakat başarılı olamadı. Hilekâr Amr, aptal Ebû Mûsâ'yı aldattı; Ali'yi hilâfet makamından azlettirdi, sonra kendisi Muâviye'yi tayin etti!

Bu garip hükmü Ali taraftarları kabul etmediler; fakat bu kabul etmeme iki şekilde oldu. Bir kısmı Ali'nin yârânı idi ki:

"Biz şartlar ne olursa olsun senin sâdık şîan, yani taraftarlarınız." dediler.

Şî'a unvanı buradan kalmadır. Diğer kısmı ise:

"Senin Muâviye gibi bir fâsıkla ateşkes yaparak hakeme razı oluşun küfürdür! Yeniden iman etmen gerekir!" dediler ki, bunlar, ordudan ayrılıp Irak hududunda birleştiler. İmam Ali, Muâviye'yi bırakıp onlarla savaşmak zorunda kaldı. Hâricîler mahvedildi; fakat mezhepleri ortaya çıktı.

Bundan sonra İmam Ali bir daha ordu düzenleyip Muâviye ile savaşa gidemedi; yavaş yavaş elinden Mısır, Yemen ve Hicaz çıktı. Muâviye:

"Ali'ye söyleyiniz; ona ispat edeceğim ki baş, kola galip gelir." demişti.

Sözünü tuttu. Hile ve şeytanlıkla ve kurnazlıkla süslenmiş olan dehâ, fazîlet ve adâleti yere vurdu...

Fakat değerlendirmeyi bu kadarla bırakırsak, eleştiri ve incelemenin hakkını tamamıyla ödememiş oluruz. Muâviye ile galip gelen yalnız hile ve şeytanlık/kurnazlık olmayıp, aynı zamanda medeniyet ve sanat idi. İmam Ali ve taraftarları, Peygamber Efendimizin asrının kişiliğini canlan-

dırıyorlardı. Peygamber Efendimizin asrında İslâm, Arap unsuruyla sınırlı ve Hicaz'a sıkışıp kalmıştı. Ali zamanında ise İslâm âleminin uçları; Kafkas etekleri, İran içleri, Suriye'nin kuzeyi, Afrika'nın kuzeyinin yarısı olup, İslâm camiasına nice büyük ve medenî milletler katılmıştı. Bu milletler, İslâm toplumuna kendi âdetlerini ve ihtiyaçlarını getirmişlerdi. Şimdi İslâm ortamı ile önceki ortam arasında çok fark vardı. Artık öyle bir lokma bir hırkaya kanaat edecek valiler, boğaz tokluğuna çalışacak memurlar bulmak mümkün değildi. İmam Ali burasını anlamak istemiyordu. Muâviye ise bu esprileri hem anlamış ve hem de bunun gereklerini tam başarıyla uygulamaya koymuştu.

Muâviye, Şam'da kendi çevresi içinde bulunuyordu. Yamalı Arap gömleğini haşmet tacıyla değiştirmiş ve Mekkeli bedevî, Suriye Kayseri olmuş, herkesi bağış ve bahşişe boğmuş, vatandaşına sistemli bir yönetim getirmişti. Ali ise Kûfe'de pek yabancı idi. Vefâlı ashâb ya şehîd olmuş yahut doğal ömrünü tamamlayarak âhirete göçmüştü. Şimdi o manen kokuşmuş bir sosyal bir topluluk içinde kalmıştı. Benû Hâşim içinde İbn Abbâs gibi dâhiler vardı. Fakat Ali onlardan istifâde etmemiş ve her birisini bir şekilde gücendirmişti. Cenâb-ı İmam, son derece muştarip olarak bir ömür geçiriyordu. Ömer'in dedikleri harfiyen çıkmıştı. Hilâfet, taşınması mümkün olmayan ağır bir yük olmuştu.

7- Ali'nin Şehâdeti

Ali, durumdan memnun değildi; kimseyi de memnun edemiyordu. Biraderi Akîl b. Ebî Tâlib bile, Ali'nin yanında yarı aç yarı tok oturacağına, Muâviye'nin yanına gidip nimet ve ihsana batmış olmayı tercih etmişti. Nihayet bir Hâricî, zehirli bir kılıçla Ali'yi şehîd etti. [Kerremallâhu vechehu].

8- Hz. Ali'yi Sevme ve Ondan Yüz Çevirme

İmam Ali'nin kader çizgisi insanı hayrete düşürür. O, çok sevilmekle çok buğzedilmek gibi iki aşırılığa hedef oldu. Kendisini sevenler, bu aşırı sevginin kışkırtmasıyla, çok şeyi, hatta bazen hakîkati bile fedâ etmişlerdir. Sevmeyenler de öyle...

Bu aşırılar, henüz Ali hayatta iken, pek garip fikirler ileri sürmeye başlamışlardı ki, bu fikirler, İran çevresine gider gitmez hayret edilecek bir süratle yayılmış ve gelişmiştir. Hıristiyanların İsâ hakkında düştüğü "kayıt-

landırma ve sınırlandırma hatası"na bir kısım Müslümanlar da düşmüşlerdir. Bunların kafile başını çeken, Kabbala isimli İsrail mezhebini meydana getiren fikirlerin taraftarı olup, Yahudi Rabbîlerinden iken ihtidâ eden Abdullah b. Sebe'dir.

9- İbn Sebe ve Grubu

Öyle anlaşılıyor ki, Ali'nin aşırı irfan ve üstünlüklerini bazı kimseler hazmedememiş ve velâyetinin üstünlüklerinden şaşırarak garip hatalara düşmüştü. Abdullah b. Sebe, Ali'nin yüce beşerî özelliklerini Buda ve Brahmanlarla İsevîlerin anlayışı çerçevesinde kabul ederek "Ali İlâhî" mezhebini icat etmiştir. Ona göre, İblis'in Muâviye'ye hulûl[182] ettiği gibi, Cenâb-ı Hakk da Ali'ye hulûl etmiştir.

İşte görülüyor ki, tecellî[183] ile hulûl karıştırılmış ve ortaya Zerdüşt mezhebi konulmuştur. Bununla beraber Abdullah b. Sebe'nin mezhebi doğrudan doğruya Zerdüşt'ten değil, Kabbala isimli İsrâîl mezhebinden alınmıştır. Bu mezhebin Zerdüşt diniyle ilişkisi olması gerekir.

Cenâb-ı İmam, İbn Sebe'yi Medîne'den kovmuştu. Şehâdetinden sonra Abdullah b. Sebe, İmam Ali'nin ölmediğini, semalara çıktığını, bulutlarda şimşek ve yıldırım olduğunu söylemiş ve çok taraftar kazanmıştır.

Fakat sağlam bir gelenek türünden olarak bir gezginden dinlediğim rivâyeti daha fazla akla uygun buluyorum. Bu rivayete göre Abdullah b. Sebe, gayet akıllı ve derya gibi ilim sahibi bir haham olup, İmam Ali ile yaptığı karşılıklı konuşma ve tartışmalarda mağlup olmuş ve İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bundan dolayı Ali'ye karşı büyük bir saygı duyuyordu. Bir gün Osman zamanında Emevîlerle görüşürken ashâbın üstünlüğü hakkında söz geçer. Emevîler ve onlara tâbi olanlar, ashâbdan on-on beş kişiyi zikretmiş ve Ali'yi unutmuş. Abdullah, Ali'nin üstünlüğünden dem vurmuş, reddedilmiş. Bunun üzerine:

"Gafiller! İnsanlıkta kendisine üstünlük mevkii vermediğiniz Ali'ye, sizi ibâdet ettireyim!" demiş ve sözünü tutmuştur.

---

182 Arapça, iç içe girme anlamına gelen kelime, terim olarak Allah'ın bazı şeylere veya kişilere girmesine denir (edt.).

183 Görünmeyenin kalblerde görünür hale gelmesi (edt.).

YEDİNCİ KONU: EMEVÎLER DÖNEMİ

Hasan'ın İstifası Hüseyin'in Şehâdeti Emevîler ve Din İntikam Emevî Devrinde İslâm'ın Siması ve Yönetim Tarzı - Sosyal Gelişmeler - İhtilâl ve Sebepleri - Emevîlerin Batışı

1- Hasan'ın İstifası

İmam Ali'nin şehâdeti üzerine halîfelik makamına büyük oğlu ve Hz. Peygamber'in torunu İmam Hasan seçilmiş ise de, onun otoritesi İslâm âleminin çok küçük bir kısmıyla sınırlı kalmıştı. Bununla beraber İmam Hasan, Muâviye'nin üzerine hareket etmek üzere bir ordu toplamıştı. Kendi askeri ona ok atarak suikast düzenledikleri için ve bu derece ahlâksız adamlarla halifelik görevini sürdüremeyeceğinden dolayı İmam Hasan, bazı şartlarla istifa etmiş ve Muâviye hilâfet konusunda rakipsiz kalmıştır.

İmam Hasan, gayet yumuşak huylu ve barışsever, takva sahibi ve sabırlı, başkanlık ve saltanata önem vermeyen bir zât idi. Daha düşmanla karşılaşmadan önce kendisine suikast düzenleyen bu ahlâksız askerle mevki ve makamın muhâfazasının imkânsızlığını anladı, boş yere insanların kanının dökülmesine sebep olmamak için istifa etti.

İstifa şartlarından biri, Muâviye'nin yerine kimseyi veliaht tayin etmemesi ve Ehl-i Beyt'in haklarına riayet etmesi idi. Muâviye, bu ikinci şartı, İmam Hasan'ı zehirletmek ve İslâm minberlerinde İmam Ali'ye sövüp sayarak lanet okutmak suretiyle yerine getirdi. Ve nihayet yerine oğlu Yezîd'i tayin ederek dünyadan gitti. Muâviye, oğluna düzenli bir hükûmet ve büyük bir saltanat hazırlamıştı.

Biz buradan din adına, Muâviye'nin muhâkemesini yapacak değiliz. Tarihi, olayların anlatmak ve hâdiseleri yönlendiren kaideleri tespit etmek ve karşılaştırmak olarak görenlere göre, Muâviye'nin dehâ ve zekâsına, göğüs gerdiği ve üstesinden geldiği zorlukların büyüklüğüne şaşmamak mümkün değildir. Şahısların iş ve hareketlerini ahlâk kaideleri ile tartanlara göre ise, Muâviye en iğrenç ve en uğursuz olan simalardan biridir.

O, kendisiyle fazîlet ve olgunlukta karşılaştırılamayacak bir rakibi, sırf ahlâkî güzellikleri ayak altına atmak, insanların ihtiras ve menfaatlerine müracaat ederek namus ve vicdanları satın almak sayesinde yenmiştir.

Muâviye'nin açtığı devreye, "fetret devri" adını veren tarihçiler tamamıyla haklıdır. Gerçekten de Emevî devresi, pek az müstesnasıyla İslâm'ın hakikatinden uzaklaştığı, kaidelerinin tahrif edildiği bir devredir.

Birkaçı dışında Emevîler, kâh açıktan açığa mürted ve kâfir, kâh İslâm'a nispet edilemeyecek derecede fâcir idiler. İçlerinde câriyelerini imamlığa geçirenler, Kur'ân'ı oklarına hedef edenler, netice olarak din ve ahlâkı hor görüp alçaltanlar görüldü. İslâmiyet'in verdiği genişleme ve yayılma özelliği, fetih ve istilâ kuvveti devam ediyordu. Fakat Emevîler asrında İslâm'ın devlet adamlarında hiçbir ahlâkî ve dinî temel kalmamıştı.

Eğer Ehl-i Beyt ve Ehl-i Beyt'in terbiyesinde yetişen öğrencilerin fedâkârca gayret ve emekleri olmasaydı; ihtimal ki, Emevîler İslâm'ı daha şiddetli bir derecede karıştırır ve bozarlardı.

2- Hüseyin'in Şehâdeti

Emevî facialarının en çirkin ve alçakça olanı, İmam Hüseyin'in Kerbelâ'da boğazlanması oldu. Bu olay, Emevî devrinde ahlâkın düştüğü seviyeyi ve dinin kuru bir sözden ibaret kaldığını göstermeye yeterlidir.

3- Emevîler ve Din

Emevî devrinde din, çok farklı bir sosyal mana ifâde ediyordu. Müslüman demek, gayri müslimlerin mahkûm olduğu cizyeden kurtulmak, savaş ve yönetim ile sorumlu bulunmak anlamına geliyordu.

Bu söylediklerimizle Emevîlerin döneminde gerçek Müslüman bulunmadığını yahut herkesin zorla dinsizliğe sevk edildiğini anlatmak istemiyoruz. Temsilcilerinin çoğunluğu itibariyle hükûmet ve idâreciler takımı dinsizdi. Hükümetin bu dinsizliği, İslâm ahlâkına çok kötü tesirler yapmış-

tı. Hiç şüphesiz eğer Emevî Devleti uzun müddet devam etseydi, devletle beraber din de yok olurdu.

4- Emevî Devrinde İslâm'ın Siması ve Yönetim Tarzı

Emevîler zamanında İslâm âleminin doğu sınırları Orta Asya'ya ve Batı sınırları Pirene Dağları'na ulaşmıştı. Arap, İranlı, Türk, Moğol, Kürt, Afganlı, Hintli, Beluc, Ermeni, Süryânî, Keldânî, Rum, Got, Kıbtî, Berberî, İspanyol, Latin ve Zenci kavimlerinden İslâm'ı kabul edenler yüz elli milyon nüfusa sahip bir İslâm milletini meydana getiriyordu. Bir kısmı eski ve önemli bir medeniyete sahip olan bu kavimler, kendi gelenek ve özelliklerinden İslâm'a bir şeyler katmışlardı. Bundan dolayı bu devirdeki İslâm'ın siması ile Peygamber Efendimizin ve halîfelerinin devrindeki İslâm'ın siması arasında büyük fark vardır.

İslâm sosyal düzenine önce en önemli tesiri yapan, İran medeniyeti olmuştur. Sonra da Yunan medeniyeti çok önemli tesirler yapmışsa da, bu tesir biraz daha sonra ve Abbâsî devrine özgü olduğundan, burada yalnız İran tesirlerinden bahsetmekle yetineceğiz.

Araplarla İranlılar arasındaki fark çok büyüktü. Zaten Sâmî kavimler ile Yafesî (Ârî) kavimler arasındaki önemli fark, öteden beri meşhur ve herkesçe kabul edilmiştir. Araplar hayalî ve içsel hususlarda ne derece nasibsiz ve kayıtsız iseler, İranlılar o kadar nasibli ve ilgili idiler. Araplar, dinî tartışmalardan çok hoşlanmaz, bu gibi tartışmaları derinleştirme gereğini hissetmezken, İranlılar bu tür meselelerle uğraşmayı çok severlerdi. Araplar ne kadar hürriyet âşığı ve özgürlük düşkünü adamlarsa, İranlılar da o kadar mutlâkıyete alışık ve istibdâda meyilli idi.

İranlılar, öteden beri uğraştıkları fikrî ve dinî konulara İslâm'a girdikten sonra da devam ettiler. Hassas İranlılar, Ehl-i Beyt'in karşılaştığı musîbetlere karşı ilgisiz kalamazlardı. Bundan dolayı Şî'a fikri birçok şekiller aldı. İlk dini araştıran ve inceleyenler arasında Araplar da varsa bile en çoğu İranlılardan idi.

Emevî Devleti'nin idârî yönü, çoğu gerekli olan şiddetler bir yana bırakılacak olursa fena değildi. Emevî hükümdarlarının çoğu dince ve ahlâkça kınanmaya değer adamlar ise de, içlerinde iş bilmeyen az olup çoğu siyâsî hüner ve ustalığa sahip kimse idi. İçlerinde Abdulmelik gibi, büyük hükümdarlar arasında sayılmaya layık adamlar çıkmıştır. Hatta III. Yezîd

gibi dinî konularla ilgili gözükenleri bulunduğu gibi Ömer b. Abdulazîz gibi müstesna bir fazîlet örneği bile yetiştirmişlerdi.

Emevîler birçok defa Roma İmparatorluğu'nun başkenti olan Kostantiniyye'yi muhâsara ettiler. Zamanlarında İslâm ülkesi şu şekilde vilâyetlere ayrılmıştı:

1- Şam (Suriye ve Anadolu'nun zapt edilmiş olan batı kısımları).
2- Kûfe (Irak ve Cezîre).
3- Basra (İran, Sicistan, Bahreyn, Umman).
4- Ermenistan.
5- Mekke.
6- Medîne.
7- Afrika (Endülüs).
8- Mısır.
9- Yemen.
10- Horasan.

5- Sosyal Gelişmeler

Genele ait servet, en son haddini bulmuştu. Basra, Kûfe, Şam, Fustat ve benzeri büyük şehirler, bugünkü halleriyle kıyas edilemeyecek derecede mamur ve daha çok nüfusa sahip idi. O dönem Basra'nın yüz yirmi bin sulama kanalına sahip olduğu düşünülürse, mamurluğu ve nüfus çokluğu hakkında doğru bir fikir elde edilir.

O dönem Müslüman orduları iki-üç yüz bin kişilik büyük kitleler idi. Emevî hükümdarlarının ilgisizliğine rağmen, dinî ilimler bile tekâmül kanununa uyarak gelişmişti. Özellikle inceleme ve araştırma düşüncesine, eski mezheb ve felsefeleri ile yetmiş asırlık medeniyetleri sayesinde yeni din ile eski fikirleri mukayese edebilme özelliğine sahip olan İranlılar, tefsîre, hadisleri kaydetmeye, akâidi incelemeye ve araştırmaya başlamışlardı.

İslâm topluluğuna giren kavimlerin edebî ve dinî lisanı, Arapça olmuştu. Fakat Arap olmayan Müslümanlar da, bir bedevî kadar Arap diline vâkıf olamazdı. Bu sebepten dolayı kelimeler ve ıstılahların manaları kaydedilmeye ve birbirleriyle karşılaştırılmaya, fikirler ve manalar analiz edilmeye başlandı.

Önceleri, sorunlar yalnız amel ve muâmelelerle ilgili konularla sınırlı kalıyordu. Şimdi ise en fazla felsefe ve inançlarla ilgili yönler incelenmeye ve derinleştirilmeye başlanmıştı. Bundan dolayı ilk mezheblerin esasları, Emevî devrinde atılmıştır.

6- İhtilâl ve Sebepleri

Emevî devrinin kendine özgü çehresi, Arap üstünlüğünün yok edilmesi ve İslâm'ın Araplar kadar diğer Müslüman kavimlere dayandırılması gibi iki önemli sembole sahiptir. Hüseyin'in şehâdeti, Mekke'nin tahribi, Medînelilerin katliamı, Hicaz'ın diğer İslâm şehirleri üzerindeki manevî hâkimiyetini yıktığı gibi Ensâr ve Muhâcirlerin torunlarının da nüfûzunu mahvetmiştir.

Bununla beraber o merkezlerde toplanan hoşnutsuzluk, merkezlerin tahribi üzerine çevreye dağılmış ve nihayet İran'da yeşerip gelişmeye başlayarak Emevîleri imha eden bir ihtilâl şeklini almıştır.

Mekke ve Medîne'nin tahribi, Rasûlullah'ın ashâbının ve fıkıhçıların öldürülmesi ve esir edilmesi, Ehl-i Beyt'e reva görülen zulümler, özellikle gönül yakıcı Kerbelâ olayı, Emevîlerin alnına silinmez bir lanet damgası basmıştı. Bu şiddetler, Şî'a fırkasını mahvedecek yerde müthiş bir intikam sevdasıyla yayılmasına yol açmıştır.

Şî'a ve Hâricî fırkaları, birer dinî fırka olmakla kalmayıp aynı zamanda siyasî idiler. Her ne kadar Şî'a ile Hâricîler birbirine taban tabana zıt fikirlere sahip iseler de, Emevîlere cephe almak ve düşmanlıklarını ilân etmek konusunda birlikte hareket ediyorlardı.

Hâricîler, birçok isyan çıkararak Emevîleri hayli yormuşlarsa da, bunların diğer Müslümanlarca kabul edilecek reis ve emirlik adayları olmadığı gibi, mezheplerinin dinî kısımları da İslâmiyet'in büyük çoğunluğunca reddedilmişti.

Şu halde asıl tehlike, Şî'a'dan gelebilirdi. Zira Şî'a, Muâviye'ye karşı Ali'yi, Yezîd'e karşı Hüseyin'i, Emevîlere karşı Peygamber'in torunlarını gösteriyordu. Eğer Şiîlerin, bazı hususlarda haksız tecâvüz ve hataları olmasaydı, Emevîlere karşı daha önce üstünlük elde edebilirlerdi. Şiîler, buğz ve husûmeti, Şeyhayn'a (Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e) ve ashaâbın büyüklerine kadar ulaştırıyorlardı. Bu hata, Şî'a mezhebinde birçok çelişkili düşüncelerin toplanmasına sebep olduğu gibi Emevîlerin şiddetle yararlanmasına sebep de oldu.

Asıl Ehl-i Sünnet, hakla beraber olduğundan şüphe edilemeyen İmam Ali tarafında olan fırka idi. Fakat Şiîler sonraları İslâm'ın muhterem kişilerine tecâvüz ettiklerinden, Ehl-i Sünnet adını kaybedip onun dışında özel bir mezhep şeklini aldılar. Emevîler ise, Ehl-i Sünnet'in himayecisi ve koruyucusu olmak gibi üzerlerine düşmeyen bir konum ele geçirdiler.

Emevîler, bu konumdan büyük bir ustalıkla istifâde etmişlerdir. Ne kadar gariptir ki, onların bu fikirleri, kendilerinin mahvından sonra da sürüp giderek zamanımıza kadar İslâm âleminin her noktasında taraftarları görülmektedir.

7- Emevîlerin Batışı

Şîa taraftarları Horasan taraflarında kuvvet bulduktan sonra Emevîlere açıkça husûmet ve isyan ilân etmişlerdir. Bunların reisi Ebû Müslim-i Teberdâr (Baltalı Ebû Müslim veya daha yaygın ismiyle Ebû Müslim el-Horasânî) idi. Şurası dikkate değer ki, gerek Ebû Müslim ve gerek Şiîler, Ali'nin soyu adına hareket etmişlerken, Emevî Devleti'ne Abbâs'ın sülâlesi mirasçı olmuştur.

Ehl-i Beyt mensupları, ellerine geçen her fırsatı kaçırmış ve daima uygun olmayan zamanlarda haklarını iddiaya kalkışarak mağlup olmuştur. Bu defa da kendi lehlerinde koca bir ihtilâl yapılmışken, semeresini Abbâsîler toplamıştır. Bundan dolayı Şî'a meselesi halledilmiş olmak şöyle dursun, Abbâsîler devrinde de bir hoşnutsuzluk ve ihtilâl sebebi olarak devam etmiştir.

SEKİZİNCİ KONU: İLK HUKUKÇULAR VE İLK MEZHEBLER

Sünnîler ve Hasan-ı Basrî - Şî'a - Hâricîler - Yedi Hukukçu - Vâsıl b. Atâ - Mu'tezile

Şî'a, taraftar manasına olup, ilk ortaya çıkışında dinî bir mezhep değil siyasî bir ekol idi. Hâricîlerin iddialarıyla beraber ortaya çıkmıştır. Fakat geçen bölümde biraz açıkladığımız gibi Ali isminin karıştırıldığı her konu ve mesele Şî'a genel adı altına sokulmaya başlanmış ve bu itibarla ilk Şî'a dinî mezhebinin sahibi, Abdullah b. Sebe sayılmıştır.

Şî'a adı o derecede geniş bir daire olmuştur ki, bu daireye sokulan mezhep fırkalarından büyük çoğunluğunun İmam Ali ile hiçbir münâsebeti yok iken onlara da Şî'a adı verilmiştir.

Bununla beraber bizde mezheplerin sınıflandırılması, oldukça garip bir görüntü sergilemektedir. Manalı manasız bir sürü mezhebin içeriğine değilse de, sayısına ve şekline bir sebep bulmak derdiyle, bir hadis uydurulmuş ve bu hadis gereğince İslâm'ın dinî fırkaları yetmiş üç sayısına yükseltilmiştir. İşte Şî'a mezhebleri hakkındaki tasnifte de bu sayıyı doldurmak hevesi görülmektedir. Birtakım şekilci zâtlar, Yahudî dininde yetmiş bir fırka, Hıristiyanlık'ta yetmiş iki fırka bulma derecesinde cinnet göstermişlerdir.

Bu gibi yapay taksimler bir yana bırakılacak olursa, mezhebler hakkında eleştirel ve analitik tasnifler yapılabilir.

I- Sünnîler ve Hasan-ı Basrî

Sünnîler, birinci ciltte açıklanan icmâ-ı ümmete dayanan İslâm akîdesi

sahipleridir. Bu akîde şu şekilde özetlenebilir:

Bu fırkaya dâhil olanlar, Peygamber Efendimiz ve yüce ashâb hazretlerinin itikadları, İmam Ebû Mansur el-Maturîdî ve Ebû Hasan el-Eş'arî hazretlerinin ictihâdları üzere bulunanlardır.

Bunlar, yüce ve kutsal Allah hazretlerinin Bir ve Kadîm olduğuna; Hayat, İlim, Kudret, İrâde, İşitme, Görme, Kelâm, Tekvîn sıfatlarının zât ile kâim Allah'ın sıfatları bulunduğuna; Allah'ın kullarından sayılan yüce meleklere, indirilen kitaplara, Kur'ân'ın Allah kelâmı ve yaratılmamış olduğuna; bütün yüce nebîler ve rasullerle beraber Muhammed Mustafa (s.a.v.) hazretlerinin peygamberliğine, ölümden sonra dirilmeye, amellerin tartılmasına, suâle, âlemin sonradan olduğuna ve var edicisinin yüce Allah bulunduğuna inanırlar ve Rasûlullah'ın dört seçkin sevgilisinin (Allah onların hepsinden razı olsun) bilinen sıra üzere velâyet ve hilâfetlerini tasdik ederler ve Peygamber'in yüce ashâbının hepsini severler.

Yüce ve kutsal Allah hazretleri hakkında araz, cisim, cevher, musavver (hayalen veya cismen şekillendirilmiş), sınırlı, sayılı, sonlu, bölüntülü diyenleri reddederek hiçbir yerde yerleşmiş olmadığını; ilminden ve kudretinden hiçbir şeyin hariç kalmadığını yani imkân âleminde yer tutan bütün haller ve işler onun yaratma ve icadı, kaza ve kaderiyle olup, Allah'ın ezelî ilminde olan olayların sonu gelmeyen bir sıra üzere elbette meydana geleceğini; kulların fiilleri iki tür olup biri kulun araya girmesi ve dilemesi olmayarak sadece Allah'ın iradesiyle, diğeri kulun dileme vasıtası ve iradesinin eklenmesiyle ve Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla ortaya çıktığını; işlemesinin ise illetsiz ve garazsız olduğunu; amellerin imanın hakikatine dâhil olduğunu ve imanın hakikatinin ise artma ve eksilme kabul etmediğini; değişmenin saîdlik (mutluluk) ve şakîlikte (bedbahtlık) olup saîd (mutlu) ve şakînin (bedbaht) kendisinde olmadığını; sevabın Allah'ın fazlı, cezalandırmanın ise Allah'ın adâleti, ilmin akıldan üstün ve büyük günah işleyenlere nebîlerin şefaatinin hak olduğunu itiraf ve itikad ederler.

Sünnîlerin ilk ve en meşhur imamı, Hasan-ı Basrî sayılabilir. Tâbiînden olan bu zât, İmam Ali'nin ashâbından olup, tarîkatların çoğu onun vasıtasıyla İmam Ali'ye dayanır. Hasan-ı Basrî, İmam Hasan'dan da birçok kez fetva istemiş ve bu kabilden olarak hayır ve şer, kaza ve kader konularını İmam Hasan'ın ictihâdları gereğince kabul etmiştir. İşte bu itibarla asıl Ehl-i Sünnet, İmam Ali'nin sevenleri ve Şîası (taraftarları) olup bundan

başka Ali'nin şîası olması ihtimali yoktur.

Ehl-i Sünnet imamlarının hepsi, Ali'nin fazîlet ve üstünlüğünü kabul eden kişiler olmalarından başka, Ehl-i Beyt imamlarından feyz almışlar, onların terbiyesinde yetişen öğrencileri olmakla öğünmüşlerdir.

İmam A'zâm Ebû Hanîfe, İmam Ca'fer-i Sâdık'ın bir öğrencisi olup, hayatı pahasına Ehl-i Beyt'in üstünlüğünü açıkça söylemekten çekinmemiştir. İmam Ahmed b. Hanbel, yalnız Zâhirî imam olmayıp Ehl-i Beyt'in irfanını yüklenmiş büyük bir velî idi. İmam Şâfiî'nin irfan hutbeleri hatırlanacak olursa, Ali'nin ve Ehl-i Beyt'in kadrini ondan daha fazla yücelten zâtların nadir olduğu itiraf edilir. İmam Mâlik ve diğer imamlar hakkında da hep bu yolda düşünceler ve değerlendirmeler vardır. Şu halde Ehl-i Sünnet ve Şî'a'yı esas itibariyle birbirinden ayırmak mümkün olamaz. Ve zorunlu olarak denilir ki:

"Her kim ki, Ehl-i Sünnet'tir, zorunlu olarak Ali'nin şîasıdır. Her kim ki, Ali'ye mensuptur, zorunlu olarak Ehl-i Sünnet'tir."

Şu halde Sünnî ve Şî'a anlaşmazlığı ve ayrılığı ne şekilde yayılıp genişlemiş ve nasıl bugünkü haline gelmiştir?

Burası son derece önemle incelenmeye değerdir. Bu önemli soruya gayet özlü ve anlamlı bir cevap verebilir ve deriz ki:

"İki tarafın aşırılık, önyargı ve hedefleri meseleyi çığırından çıkarmış olmasıyla..."

Şimdi bu konuyu enine boyuna inceleyelim.

2- Ali'nin Fazîleti ve Ehl-i Beyt'in Hukuku

Siyâset fikri hiçbir şeyden ayrılmadığından araştırmacıların çoğu; görünür görevler, içsel fazîletler, ahlâk ve irfan, sosyal konum gibi birbirine karışmayan konuları karıştırmışlar ve bu yanlış temel üzerine düşüncelerini bina etmişlerdir. İlk karışıklık, dört halifenin manevî ve bâtınî mertebeleri hakkında meydana gelmiştir. Biz, bu hususta tarihin hakkını yerine getirdik; halîfelerden her birini, ifa ettikleri sosyal vazifelere göre değerlendirdik.

Allah katında hangisinin daha üstün olduğuna gelince: Böyle bir soruyu sormak ve hatta böyle bir soruyu gerekli görmek bile çocukluktur.

Şimdi de kişisel özelliklerine dayanarak bu üstünlüğü çıkarmak hususu-

na gelelim. Hz. Peygamber'in ashâbının ileri gelenleri hakkında hoşnutluğunu ve sevgisini gösteren hadisleri vardır. Bu hadisleri mukayese ederek üstünlük çıkarmaktan acaba ne çıkar? Bununla beraber ümmetin araştırmacılarını en fazla meşgul etmiş meselelerden biri de budur. Ne yazık ki, bu uğraşmaların sebebinin zaman ve siyaset olduğunu çokları fark etmemiştir.

Bir kimse, bu hususdaki değişik fikirlerden sıyrılıp da tarafsız bir hâkim görüşüyle bir yandan "sahih hadisler"i, diğer yandan sahâbenin sözlerini ve eserlerini incelese, önce görünür vazifeler ile içsel yüce fikirleri birbirinden ayırmak mecburiyetini hisseder. Meselâ ashâbdan birinin başarı ve hizmetleri diğer birinden fazla olsa, acaba bu fazlalık üstünlük sebebi olur mu? Hayır! Dört halîfenin üstünlüklerini de hilâfetleri sırasıyla farz etmek doğru bir fikir değildir.

Muhyiddîn-i Arabî hazretleri diyor ki:

"Keşif yoluyla Allâh-u Teâlâ'nın bize öğrettiği mana odur ki, bir şahsın imâmette diğerinden önce gelmesi ancak zamansal bir önce olmaktır; yoksa bu fazîlet (üstünlük) yönünden önde olmak anlamına gelmez."

Gerçek bu şekilde olduğu için manevî üstünlük meselesiyle halîfelik sırasının bir ilişkisi yoktur. İşte mutlaka bir manevî üstünlük aranırsa herkes, hangi sahâbede fikrince daha fazla üstünlük tasavvur ederse, onu diğerlerinden üstün görmesinin dinin esası ile aykırılığı olamaz. Bundan dolayı bir kimse, Ehl-i Sünnet'e özgü esas akîdeleri kabul edip de Ali'yi Ebû Bekir'e tafdil etse (üstün görse), Ehl-i Sünnet'likten çıkmaz.

Ehl-i Beyt'in haklarına gelince: Bu haklar ki, ümmetin onları yüceltmesi ve saygı göstermesinden ibarettir, tamamıyla ve kesin bir şekilde bu haklar korunmuştur. İmam Ali, Hasan, Hüseyin, Fâtıma ve Selmân'dan ibaret olan Ehl-i Beyt'in çok temiz olduğu ve bundan ötürü masûmiyeti (günahsızlığı) âyetlerle sabit olduğu için, bu konuda fazla sözü gereksiz görürüz. Zaten bu haklar kimse tarafından inkâr edilmemektedir. Fakat din alanında değil de siyâset alanında meydana gelmiş olan ihtilâf öyle çirkin bir dereceyi bulmuştur ki, sonunda tevellâ (Hz. Ali'yi sevme) ve teberrâ (Hz. Ali'yi sevmeyenlerden yüz çevirme) şekillerinde bir akîde halini almıştır.

Bu aşırılığa sebep olan Emevîlerdi. Gerçekten de Emevîler devrinde, Ömer b. Abdulazîz zamanı müstesna olarak, her cuma hutbelerinde minberlerde İmam Ali ve soyuna sövülüp sayılır, lanetler okunurdu. Fakat Emevî demek Ehl-i Sünnet demek değildir. Sonra da Muâviye ve Mervânîlere

mahsus olan çirkinliklerden, vefâlı ashâbı ve özellikle İmam Ali tarafından da yüceltilmiş olan Şeyhayn'ı (Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i) sorumlu tutmak, onlardan da tiksinmek ve nefret etmek yanlış ve iğrenç bir davranıştır.

Gerçi hilâfet meselesinde ihtilaf meydana geldi; fakat bu ihtilaf, Muâviye'nin azgınlığı ve alçaklığı ile karşılaştırılabilir mi? Birinci ciltte tarafsız ve iyi niyetle yaptığımız değerlendirmelerde ispat ettik ki, o zamanın bir gereği olan bu ihtilaf, Ebû Bekir, Ömer ve Ali arasında düşmanlık eseri bırakmamıştır. Fakat aşırı Şiîler, bu meselede, insanların en üstünü ve en namuslusu olan İmam Ali'ye pek çirkin bir görev yüklüyorlar ki, bazı Şî'a mezheplerinde var olan "takıyye (mezhebini gizleme)", "kitman (sır saklama)" usullerinin başlangıcı budur.

Güya İmam Ali'nin gönlünde Ebû Bekir'e, Ömer'e, Osman'a ve daha nice ashâba buğz ve düşmanlık mevcut iken; bunu gizlice kendi ashâbının seçkinlerine bildirmiş, fakat diğerlerinden her ne sebeptense gizlemiş ve buğz duyduğu kimselere yalandan dost görünmüş!

Doğrusu ya, İmam Ali gibi duygularını gizlemeye tenezzül etmez, kimseden korkmaz, hak uğrunda âlemi her an feda etmiş en kâmil ve mükemmel bir zâta; bir taraftan sevgi ve bağlılık ilan ederken, diğer taraftan bu derece âdi ve aşağılık sıfatları yakıştırmanın nasıl bağdaştırılacağına hayret ediyoruz!

Eğer Ebû Bekir ve Ömer, Muhammed'in seccâdesinde oturmaya lâyık olmasa ve İslâm dinine zarar verecek adamlar olsaydılar; İmam Ali, her düşünceden önce dinin selâmetini düşünür ve bu adamları, onların kadı ve müşâvirleri olmak sûretiyle desteklemez ve gelecekteki Müslümanları bu hareketiyle aldatmazdı. Bundan dolayı tarihin lisanı, İmam Ali'yi, bu gibi çirkin sıfatlardan uzak tutarak bütün sorumluluğu ondan sonra gelen mezheb mucitlerine bağlar.

Bu aşırılığı, yani "takıyye" ve "kitman"a cevaz veren mezheplere karşı İslâm'ın en tarafsız ve doğru sözlü bir eleştirmeni olan Chantepie de la Saussaye şu şekilde açıklıyor:

"Bazı hürmete lâyık şahıslar müstesna tutulursa, bugünkü Şiîlerin dinî durumlarına üzülerek bakmamak elden gelmez. İslâm hahamları diye adlandırılan İran mollaları, çoğunlukla câhil ve mutaassıptırlar. Onlarda dindarlık, çoğu kez riya ve gösterişten ibaret olup, gizlice dinsizliği des-

tekler ve yayarlar. Şiîler, farkında bile olmayarak, hakîkat denilen şeyi hissetmeyi kesinlikle kaybetmişlerdir. Sofîlik ıstılahlarının suiistimali, çığırından çıkarılmış remizler, özellikle "kitman"ın [yani kalben tasdik ve kabul edilmeyen bir şeyi lisanen itiraf] meşrû meslek haline getirilmesi onlarda manevî ve ahlâkî yücelik hissinin kaybına, idrâk kuvvetlerinin karışıp bulanmasına sebep olmuştur. Felsefî cerbeze [yani tumturaklı sözlerle fikirler ileri sürme] onlarda daima kabul görüyor. Bir İranlının her şeye tercih ettiği fikirler, aşırı teşbihlerle süslenmiş manzumelerdir ki, bunlar, manasız olsa veya inkâr özelliği taşısa bile makbule geçer."

3- Ehl-i Beyt'i Sevmek Anlamında Şî'a

Hâricîlerden başka bütün Müslümanlar, Sünnîler, Ehl-i Beyt'i sevdiklerinden bu manada Sünnî ve Şiî ayrı şeyler değildir. Özellikle yüce tarikatların feyz ve irfanı Ehl-i Beyt'ten gelmiş olduğundan, onlar hep Rasûl'ün soyunun âşıklarıdırlar. Sünnîler de "Âl-i Abâ" denilen beş kişi ile beraber on iki imamı saygıyla anar ve benimseyip severler.

4- Ca'ferî Mezhebi

On iki imamdan bir mezheptir ki, İmam Ca'fer-i Sâdık hazretlerine nisbet edilmektedir. Bu mezhebin bazı muamelât ve detaylarda icma ile farkı varsa da, İslâm'ın usûlünde ve aslî akîdelerinde akla ve İslâm'ın genel ruhuna aykırı olan fikirleri yoktur.

5- Diğer Şî'a Mezhebleri

1- Sebeiyye Fırkası:

Bu fırkanın reisi olan Abdullah b. Sebe, İmam Ali (k.v. ve r.a.) hazretlerinin muhabbetinde aşırı giderek ilâh olduğuna inandı ve:

"İbn Mülcem onu şehîd etmedi; onun öldürdüğü bir şeytandı! Hz. Ali bugün de bulutlardadır. Gök gürültüsü onun sesi ve şimşek ise kamçısıdır. Son zamanda yeryüzüne inip adâleti gerçekleştirecek ve âlemi ıslah edecektir." dedi.

Birçok ahmak bunun mezhebine girdi. Bu fırkanın sahipleri ölüm anında rûhun tenâsühüne (başka bir vücûda girdiğine) de inanır.

2- Kâmiliyye Fırkası:

Bunlar, *"İmamlık bir nûrdur. Bir şahısta nebîlik ve başka şahısta imam-*

lık olur. Bazen de imamlık nebîliğe dönüşür." derler. Ve İmam Ali (k.v.) hazretlerine biat etmeyenleri kâfir sayarlar.

3- Albâiyye Fırkası:

Bunlar, *"İmam Ali (k.v.) hazretlerini ilâh kabul ve itikad ederler; Hz. Peygamber Efendimizi gönderen Hz. Ali'dir."* derler. İçlerinden bazıları Hz. Ali ile beraber Hz. Peygamber Efendimizin ve bazıları da Fâtıma, Hasan ve Hüseyin (r.a.) hazretlerinin de ilâh olduklarına inanırlar.

4- Mugîriyye Fırkası:

Bunlar, *"Cenâb-ı Hakk nûrdan bir adam şeklindedir. Başında nûrdan bir taç vardır ve kalbi hikmet kaynağıdır. Cenâb-ı Hakk insanı yaratmayı dilediği zaman İsm-i A'zamiyle konuştu ve uçunca başı üzerine bir taç düştü. Ondan sonra kulların isyanını öğrenince gazaba gelerek terledi ve terinden biri tatlı, diğeri tuzlu iki deniz meydana geldi. Tatlı denize bakınca kendi gölgesini görüp, bu gölgenin bir miktarından Ay ve Güneş'i yarattı. Geri kalanını başka ilâha lüzum yoktur diyerek yok etti. Ondan sonra ismi geçen tatlı denizden mü'minleri, tuzlu denizden dinsizleri yarattı. İnsanlar dalâlette iken Hz. Peygamber Efendimizi rasûl olarak gönderdi. Emâneti, yani Hz. Ali'nin imâmetini engelleme konusunu; göklere ve yeryüzüne, dağlara ve taşlara arz ettiğinde hepsi bundan yüz çevirip insan, yani Hz. Ömer'in teşvikiyle Hz. Ebû Bekir, kabul etti."* derler ve bunun gibi daha birçok saçma sapan düşünceler ileri sürerler.

5- Mansûriyye Fırkası:

Bunlar, *"Hiç bir zaman rasûl ve risâlet kesilmez, her zaman devam eder; cennet kendisini sevmekle yükümlü olduğumuz bir kimsenin, cehennem de kendisine buğz ve düşmanlıkla yükümlü olduğumuz başka bir kimsenin ismidir."* derler.

Bu fırkanın reisi olan Ebû Mansur el-İclî'nin kendisiyle bağlantısı olduğu iddiasını İmam Bâkır hazretleri haber alır almaz, onu huzurundan kovdu ve kendisine yüz vermeyip daima kendinden uzak tuttu. Bu adam, İmam hazretlerinin vefâtına kadar susup, vefâtından sonra yine meydana çıktı, imamlığı kendine tahsis ederek bunu ilân etti. Ve:

"Ben semaya çıktım, Mabûdumu gördüm, eliyle başımı sığadı ve bana: 'Ey oğul! Yere in, benden tebliğ et!' buyurdu. Ve Cenâb-ı Hakk'ın 'Ve in yerav kisfen mine's-semâi sâkıtan yekûlû sahâbün merkûm - Eğer gökten bir

parça düşerken görseler üst üste yığılıp kümelenmiş buluttur, derler.[184] *âyet-i celîlesinde buyurduğu 'kisf – parça' bana nazil oldu."* dedi.

Bu saçmalıklarını Irak Valisi Haccâc işitip kafasını kesti.

6- Hattâbiyye Fırkası:

Bu fırkanın reisi olan Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî, önceleri İmam Ca'fer-i Sâdık (r.a.) hazretlerinin huzuruna girer çıkardı. Fakat sonra Hz. İmam, bu adamın bâtıl olan itikadını öğrenip huzurundan kovmuş ve ashâbıyla görüşüp konuşmasını yasaklamıştır.

Bu câhil: *"Naîm cenneti dünyadan ve elem cehennemi dünyadan ibarettir. Dünya fâni değildir. Her mü'mine vahiy gelir."* der ve bütün haram kılınan şeyleri mubah derecesine indirip farzları terk ederdi. İmam Ca'fer hazretleri vefat ettikten sonra bu da imamlığı kendine tahsis edip:

"İmamlar, yüce peygamberlerden ve belki Cenâb-ı Hakk'tan büyüktür." gibi hezeyanlara başladığından yakalanıp idam olunmuştur.

7- Hişâmiyye Fırkası:

Bu fırkanın birinci reisi Hişâm b. Hakem ve ikinci reisi Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî'dir.

Bunların ikisi de Cenâb-ı Hakk'ın cesed olduğunda ittifak ettilerse de, sonraları İbn Hakem ve ashâbı daha fazla izahlara kalkışıp: *"Cenâb-ı Hakk -hâşâ- uzun, geniş ve derindir. Uzunluğu, genişliği ve derinliği birdir, eşittir; kendi karışıyla yedi karıştır. Kendine mahsus mekânda fiilî hareketi vardır ve kudretiyle sonlu olmayıp sonludur. Arada fark olmaksızın Arş'a dokunmaktadır."* dedi. Ve yine: *"Cenâb-ı Hakk eşyayı meydana geldikten sonra bilir. Ameli, kıdem (başlangıcı olmama) ve hudûs (sonradan olma) ile vasfolunmaz; irâde ettikleri bir harekettir ki, ne aynî ve ne de gayrîdir. Kelâmı bir sıfattır ki, ne mahluk ve ne gayr-i mahluktur, imamlar ve Allah'ın peygamberleri ise masumdur (günahsızdır)."* gibi saçmalıklarda bulundu.

İbn Sâlim de: *"Hakk Teâlâ insan sûretinde ise de et ve kan değildir, eli, ağzı, burnu, gözü ve kulağı vardır."* şeklindeki bâtıl bir itikada saplandı.

8- Nu'mâniyye Fırkası:

Bunlar, Hişâmiyye fırkasının itikadını kabul edip yalnız: *"Cenâb-ı Hakk*

---

184 Tûr Sûresi, 52/44.

ceset değildir. İnsan sûretinde bir nûrdur." sözüyle onlardan ayrılırlar. Bu fırkanın bir ismi de Şeytaniyye'dir.

9- Yunûsiyye Fırkası:

Bunlar, *"Hakk Teâlâ, Arş'ın üzerindedir. Ulu melekler onu görmektedir ve kendisi melekleri yüklendiği halde onlardan daha kuvvetlidir."* derler.

10- Nusayriyye Fırkası:

Bu fırkaya tâbi olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın İmam Ali (k.v.) hazretlerine ve evlâdına hulûl ettiğine (girdiğine) inanırlar ve cismânî cesedle rûhâniyetin ortaya çıkmasının inkâr edilemeyeceğini söyleyip, Cebrâîl aleyhisselâmın hayırda, Şeytan aleyhillânenin şerde beşer sûretinde görünmesini örnek olarak verirler.

11- Cenâhiyye Fırkası:

Bunlar, *"Allah'ın rûhu Hz. Âdem (a.s.)'da idi; sonra Hz. Şît'e, daha sonra peygamberlere ve imamlara geçti. İmam Ali ve üç evlâdından sonra mezhebimizin reisi Abdullah b. Muâviye'ye geldi. Abdullah, gelecek zamanda gizlendiği Isfahan dağından çıkacaktır."* derler. Kıyameti inkâr ederler ve haram kılınan şeyleri helâl sayarlar.

12- Gurâbiyye Fırkası:

Bunlar, *"Peygamber Efendimizin İmam Ali (k.v.) hazretlerine benzerliği gurâbın gurâba (karganın kargaya) benzerliği gibidir ve belki daha fazladır."* derler. Bunun için bu fırkanın ismine Gurâbiyye denmiştir.

13- Rizâmiyye Fırkası:

Bu fırkaya katılanlar imâmetin Cenâb-ı Aliyyü'l-Murtazâ'dan oğlu Muhammed'e, sonra onun oğlu Ebû Hâşim ve ondan vasiyet ile Ali b. Abdullah b. Abbâs'a, ondan Muhammed b. Ali'ye, ondan yine vasiyet ile Ebû Müslim el-Horasânî'nin halkı kendisine biat ettirdiği İbrâhîm'e geçtiğini iddia ederler ve onun idamından sonra Ebû Müslim el-Horasânî'ye geçtiğine inanırlar ve bütün haram olan şeyleri helâl tutarlar.

14- Zerâriyye Fırkası:

Bunlar, *"Cenâb-ı Hakk, sıfatlarının sonradan meydana gelmesinden daha önce yalnız Hayat sıfatı ile vasıflanmış idi. Âlim, Kadir, İşitici ve Görücü değildi."* derler. Yani ilâhî sıfatların hudûsüne (sonradan meydana

geldiğine) inanırlar. Tefvîz edildi (vekil kılma-havale etme) iddiasında bulunurlar.

15- Bedâiyye Fırkası:

Bunlar, *"Hakk Teâlâ bir nesneyi irade ettikten sonra o nesne meydana gelir."* derler. Bu takdirde Cenâb-ı Hakk'ın -hâşâ- işlerin âkıbetlerini bilmemesi gerekir.

16- Benâniyye Fırkası:

Bunlar, *"Cenâb-ı Hakk insan sûretindedir. Allah'ın zâtından başka bâkî (ebedî) olan, yoktur. İmam Ali (k.v.) hazretlerine Allah'ın bir parçası hulûl edip onun cesediyle birleşmiştir. İmam Ali Hayber Kalesinin kapısını o kuvvetle koparmıştır. Allah'ın rûhu ondan sonra oğlu Muhammed el-Hanifi'ye, ondan sonra birkaç vasıta ile mezhebimizin reisi Benân'a intikal etmiştir."* derler. Bu Benân denilen adam, İmam Bâkır (r.h.) hazretleri zamanında yaşamakta olduğundan, İmam Hazretleri'ne mektup gönderip onu kendi itikadına davet etmişti. İmam Hazretleri mektubu okuduktan sonra çok şaşırıp mektubu getiren adama:

"Şu mektubu yut!" diye buyurdu.

Herif, mektubu yutar yutmaz vefât edince, içindekilerin bâtıl olduğu ortaya çıktı.

Benân denen bu adam, en sonunda öldürülmüş ve rezil olmuştur.

17- Bâtıniyye Fırkası:

Bu fırkanın taraftarları, *"Hakk Teâlâ hazretleri ne var, ne yok, ne âlim ve ne câhildir."* diyerek ilâhî sıfatların hepsine şüpheyle bakarlar. *"Hakk Teâlâ, emriyle fiilen tam olarak aklı ve bu akıl vasıtasıyla tam olmayan nefsi yarattı. Nefis aklın kemâlini özleyerek noksandan kemâle gelmek için bir harekete ve hareket de âlete muhtaç olduğundan gök cisimleri meydana geldi. Mevâlid-i selâse (maden, bitki ve hayvan) de adı geçen cisimlerden vücûda geldi."* derler; ruhların fani olduğuna ve hulûle inanırlar.

Bu bâtıl akîdeler, Mecûsîlerden kalma bir şey olup, m. 1090/h. 483 tarihinde Hasan b. Ali es-Sabbâh marifetiyle yeniden ortaya çıkarılmıştır. Bu sapıklar, Kur'ân-ı Kerîm'in bâtınî manasını kendilerine göre alıp, zâhirî manasını terk ettikleri ve onun hükümsüz olduğuna inandıkları için bu "Bâtıniyye" adıyla; Hasan es-Sabbâh'dan önceki reislerinin ismi Hamdân

Karmat olduğu için "Karâmıta" adıyla; İmam Sâdık (r.a.) hazretlerinin büyük oğlu İsmâîl'i imam tanıdıkları için "İsmâîliyye" adıyla; şeriatça haram kılınmış olan şeyleri ve evlenilmesi yasak olan kadınları kendilerine mubah kıldıkları için "Hurremiyye" adıyla; rasuller yedidir ve her birinin arasında yedi imam vardır inancında oldukları için "Seb'iyye" adıyla; bir aralık Bâbek adında bir isyancıya tâbi oldukları için "Bâbekiyye" adıyla; Bâbek adlı bu adamın zamanında kırmızı elbise giydikleri için "Muhammeriyye" adıyla da anılırlar. İşte bu sapıklar, halkı doğru yoldan saptırmak için birtakım küfür ıstılahları kullanırlar ve *"Sidik meniden daha pis iken, küçük abdest bozmadan dolayı gusül gerekmediği halde meni çıkmasından dolayı neden gereksin?"* gibi şüpheye düşürecek sözler söyler ve dinden çıkıp tamamen inkârcı olanlara "hal'", dinden çıkmaya ise "selh" adı verirler. Bu dereceye varanlara haram kılınmış olan şeylerin hepsini mubah kılarlar. *"Abdest imama sevgiden; namaz, ilhad yolundan başka yasakları nehyeden konuşucu rasulden; ihtilam, ehil olmayana sırrı ifşadan; gusül, ahidleri yenilemeden; zekât, ilhad sözleriyle nefsi temizlemeden; Kâ'be ve Safa Nebî'den; Merve, Ali kapısından; telbiye (hacda lebbeyk demek) muhâtabın icâbetinden; tavaf, imamlara sevgiden; cennet, şer'î tekliflerden istirahattan; cehennem, bu tekliflerin meşakkatini seçmeden ibarettir."* derler. Bâbekiyye, Karâmita, Hasan ve Seb'iyye kelimelerine de bakılsın.

18- Zeydiyye Fırkası:

Bu fırkanın taraftarları, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali el-Murteza (r.a.) hazretleriyle ilişkili olduklarını iddia ederler. Gerçi Zeyd, Mu'tezile'nin reisi Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olduysa da, Mu'tezile mezhebine mensup olduğu söylenemez. Bu iftiranın Benî Ümeyye'den Hişâm b. Abdulmelik'in Kûfe'ye hücumu esnasında bazı kötü niyetliler tarafından uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İmam A'zam Ebû Hanîfe hazretleri, Zeyd b. Ali'ye o vakit hayli mal vermek sûretiyle yardım etmişti. Her ne hal ise Zeydîler, "Cârûdiyye", "Süleymâniyye" ve "Sâlihiyye" adlarıyla üçe ayrılırlar. Bunlardan Cârûdîler, *"Peygamber Efendimiz hazretlerinden sonra hak imam Hz. Ali iken hakkı kayboldu."* derler. Süleymânîler, *"Hz. Ali mevcutken ümmet diğerlerine biat ettiği için hata etti."* derler. Sâlihîler, Süleymânîlerin görüşlerini kabul ederken, aynı zamanda Hz. Osman (r.a.) hakkında hüküm vermekten sakınırlar.

19- İmâmiyye Fırkası:

İki kısma ayrılmıştır; ikisi de *"İmâmet Cenâb-ı Ali'nin evlâdına aittir ve haklarında açık nass vardır."* derler; fakat tayininde ihtilaf ederler ve diğer yüce ashâb hakkında lâyık olmayacak sözler söylerler.

6- Şî'a Hakkında Bazı Düşünceler

Dikkate değerdir ki, gerek Şî'a ve gerekse Hâricîler, İslâm'ın yayılmasıyla hâkimiyet ve üstünlüğünü kaybeden milletlerde daha fazla arzu ve istekle karşılanmıştır. Aynı durum Hıristiyanlık Râfızî mezheplerinde de görülmüştür.

Şî'a fikirleri, daha çok İran'da beslenip büyüme imkânı bulmuştur. Bunu gayet doğal karşılamak gerekir. İranlılar, gayet hassas, şâirlikle şöhret bulmuş ve şâir karakterli bir millettir. Onlar, Kerbelâ olayı gibi dünyada eşi bulunmayan bir fâciaya karşı ilgisiz kalamazlardı.

Sonra da velîliği, olgunluğu, eşsiz yiğitliği, karşı durulmaz kuvveti sebebiyle İmam Ali, bu hayâl sever kavmi özel bir biçimde cezbediyordu. İranlılar, Ehl-i Beyt'in maruz kaldığı felâket ile kendi kavimlerinin felâketini birleştiriyorlardı. Ehl-i Beyt'e karşı zulüm edenlerin sayısını çoğalta çoğalta, teberri (sevmeyerek yüz çevirme) dâiresini genişlete genişlete, nihayet iki tarafın düşmanlarını da birbirine karıştırıp kaynaştırdılar. Emevî ve Mervânîlere yönelttikleri nefreti, diğer ashâbı da içine alacak biçimde genişlettiler. İran milletinin din, medeniyet ve istiklâline Hz. Ömer son vermiş, İran azametini İslâm kılıcı huzurunda Ömer küçük düşürmüştü. Bu sebeple İranlıların millî varlığının derinliklerinde, bu yedi bin yıllık medeniyeti kökünden yıkan Ömer'e karşı bir kin vardı ve bu da çok doğal idi. Bu gizli kini ortaya çıkarmak için Ehl-i Beyt'in haklarının davasını gütmek, meşrû ve İslâmî bir vesile oldu. Böylece "tevellâ ve teberrâ (Ehl-i Beyt'i sevme ve onları sevmeyenlerden yüz çevirme)" aşırı fikirleri üzerinde Şiîlik büyük bir yayılma imkânı buldu. Bu değerlendirme tamamıyla doğrudur. İran Şî'ası, akaid hususunda Ehl-i Sünnet'e hayli yaklaşmakta ve diğer Şî'a mezheplerindeki çocukça hatalardan uzaklaşmış bulunmakta iken, "teberrâ" meselesine hepsinden daha fazla genişlik vermektedir.

Zeydîler de Şî'a iken Şeyhayn'a (Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e) kesinlikle teberrâ (yüz çevirme, sevmeme) etmezler. Teberrâyı mezheb şartı yapmayan daha birçok Şî'a mezhebi vardır.

Şiîler, taassub ve metânetleriyle, mezhep yayma hususunda ise maharetleriyle tanınmışlardır. Taziye adıyla icra ettikleri matem, dinî bir merasim şeklini almıştır. Avrupalılar, taziyeyi şiddetle tenkit ediyorlar. Biz, İslâmî uyanışa ve ihtiraslar üzerinde düşünmeye vesile olacak gönül yakıcı bir olayın hatırlanması, o münâsebetle şehîdlerin ve kutlu kişilerin adının anılması aleyhinde olamayız. Fakat bu hususta izin verilen aşırılığı da uygun görmüyoruz. Taziyenin en uygun şekli, yüce tarikatlar tarafından uygulananıdır ki, bu da dostlukları kuvvetlendirme, yoksullara yardım ve fakirleri doyurma gibi samimî ve akla uygun şeylerden ibarettir.

7- Hâricîlik

Hâricîlik, geçen konularda bir nebze açıkladığımız üzere, İmam Ali'nin maiyetinde iken hayret edilecek derecede acayip ve mantıksız bir bahane ile İmam Ali'den ayrılanlara verilen isim olup, sonraları Ehl-i Beyt'e buğzeden mezhepler bu ad altında toplanmıştır. Hâricîlerin ruh hali, cidden psikologları şaşırtacak şekildedir. Bunlar, galip gelmiş olan Ali'yi, savaştan vazgeçmeye ve hakem teklifini kabul etmeye zorladıktan sonra, bu hareketinden ötürü kendisini tekfîr etmişlerdir. Bu hareket, son derece gariptir. Hâricîler, kendileri de kâfir olmuşlarken imanlarını yenilediklerini söyleyerek İmam Ali ve ordusuna da imanlarını yenilemeleri teklifinde bulunuyorlardı.

Hâricîler içinde ashâbın eskilerinden ve ilk dönemde İslâm'a girenlerden kimse görülmez. Bunlar, Ebû Bekir zamanında dinden dönen çöl Arapları ile onların evlâdından ibaret idi. Hilâfet ihtilaflarına, bu ihtilafların doğurduğu savaşlara hiç taraftar değillerdi. Sıffîn muhârebesinin uzaması, onların zihniyetinde muhârebenin sebebi olan İmam Ali ile Muâviye'ye karşı şiddetli bir buğz beslemelerine sebep olmuştur. Gerçekten de Hâricîlerin belirgin özelliğini, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den başka ashâbın ileri gelenlerinin çoğunu, sonra da bütün Emevîleri lanetlemek, hilâfetin Kureyş eşrâfına ait bir kazanç ve makam olmasına itiraz etmek oluşturur.

Mezhebin yapısının esası bu iki fikirden ibaret yani siyasî iken, sonraları birtakım dinî fikirler de ilâve edilmiştir.

Dozy, İslâm'ın rûhuna zarar veren her şeyi yücelttiği gibi Hâricîleri de garip bir aldatıcı renge boyamıştır. Dozy'ye göre Hâricîler, Müslümanların "püriten (tutucu)–sâfî"leri, demokratlarıdır. Sonra da Hâricîlerin ahlâk görüşlerini övüyor. Bu düşüncelerin gerçek bir tarihî değeri yoktur. Hâricî-

lerde yetişen birtakım fedakâr ve inatçı kimseler, her meslek ve mezhebde, hatta en kabul edilemez türlerinde bile yetişmiş olduğundan, mutaassıb ve fedâkâr taraftarı olmak, bir mezhebin doğruluğuna delil olamaz.

Bundan dolayı Hâricî mezhebi, dinî görüşler bakımından tamamen manasız olup siyasî görüşler bakımından ise fetret[185] devresinin tabiî neticelerinden biridir. Gerçekten de ortaya çıkan ihtilaf, şu fikirleri doğurabilirdi:

1- İhtilafta görev alanlardan Ali'ye taraftar bulunanlar ki, asıl Ehl-i Sünnet ve Şî'a.

2- Muâviye'ye taraftar olanlar ki, Emevî ve Mervânîler.

3- Her iki tarafın aleyhinde olanlar ki, Hâricîler.

4- Her iki tarafın lehinde olan bir kısım ara bulma meyillisi ki, sonraki Ehl-i Sünnet.

Hâricîler, İslâm âleminde önemli bir yer tutmamışlardır. Bugün bu mezhep Trablusgarb Berberîleriyle Tunus ve Cezayir'de bir miktar Berberî arasında, Zengibar adası ve Arap Yarımadası'nın orta doğusunda yayılmıştır ve taraftarı azdır. Hâricî mezhebi, ilim ve fennin yaygınlık kazanmasıyla İslâm nûru önünde ilk önce ve en kolay bâtıp kaybolacak yanlış düşünce sistemlerindendir. Bu mezhebin kollarını ve tarihî şekillerini aşağıda veriyoruz. Bugün bu şubelerden yalnız "İbâdiyye" devam etmektedir.

1- Muhakkime Fırkası:

Bunlar, Nehrevan halkından oruç ve namaza devam eden bir sapık fırka olup, Hz. Ali ve diğer yüce ashâb (r.a.) hakkında edebsizlik ederler ve *"Her âdil kimse imam olabilir, büyük günahları işleyen kişi kâfir sayılır."* derlerdi. Bunların bu edebsizlikleri Hz. Ali'ye ulaştığı gibi asker gönderip çoğunu öldürerek yola getirdi.

2- Ezrâkiyye Fırkası:

Bu fırkanın taraftarları, Hz. Osman, Ali, Zübeyr, Âişe ve İbn Abbâs (r.a.) hazretleri hakkında çok büyük edebsizlikler edip Hz. Ali'nin katili olan İbn Mülcem'i överler. Aynı zamanda kendi bâtıl itikadlarına aykırı olanların, bunların çocuklarının ve karılarının öldürülmesini mubah sayarlar; zina eden muhsanı[186] recimden kurtarırlar ve büyük günahları işleyen kim-

185 Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki savaş döneminde meydana gelen iktidar boşluğunu içeren devre (edt.).

186 Hukuka uygun bir evlilik tecrübesi yaşamış kimse (edt.).

seyi kâfir sayarlar.

3- Beyhesiyye Fırkası:

Bunlar, *"İman için dille ikrar etmek yeterlidir, küçük çocuklar küfür ile iman konularında babaları gibidir ve büyük günahları işleyen kimse dinden çıkar."* derler. Bunların reisi olan Ebû Beyhes'i, Irak valisi Haccâc getirtip ellerini ve ayaklarını keserek idam etmiştir.

4- Necedât Fırkası:

Bunlar, tekfir hususunda Ezrâkiyye akîdelerine uyup bundan başka meselelerde ondan ayrılırlar ve bilgisizlikten meydana gelen cinayet sahiplerini mazur görürler.

5- Sufriyye Fırkası:

Bu fırkanın taraftarları, pek çok hususlarda Ezrâkiyye itikadına muhâlefet edip sözde takıyyenin (mensup olduğu mezhebi gizlemenin) cevazını ve fiilde yasaklanmasını desteklerler. Orucu ve namazı terk eden kimseyi kâfir sayarlar.

6- Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye, Râbia fırkaları:

Bu fırkalara *İbâdiyye fırkaları* denir. Bunların sahipleri, *"Güç yetirme fiilden öncedir, kulun fiili Allah'ın yaratığıdır, büyük günahları işleyen kişi, nimete karşı kâfir (nankör) ise de milletin (dinin) karşısında kâfir değildir, bizim itikadımıza muhâlefet edenler dinden çıkar ve harp esnasında malları helâl olur."* derler. İmam Ali (k.v. ve r.a.) hazretleriyle diğer yüce ashâb haklarında türlü türlü edebsizlikler ederler. Hele adı geçen fırkalardan Yezîdîlerin ekol ve inançları gülünecek bir haldedir. Bunlar, *"Hakk Teâlâ, İran ahalisinden bir peygamber gönderecek, o peygamberin kitabı semada yazılıp bir defada ve ansızın yere düşecek, âhir zaman nebisinin şeriatı terk edilecektir."* derler. Sincar Dağı'nda oturan Yezîdîler de "Melek Tâvûs" adıyla Şeytan aleyhillâneye hürmet ve ibâdet ederler. *"Bir gün semaya çıkıp yine meleklerin reisi olacaktır."* derler. Bunların Hıristiyanlığa eğilimleri, İslâm'a eğilimlerinden daha fazladır. İbâdiyye kelimesine de bakılsın.

7- Acâride fırkası:

Meymûniyye, Hamzaviyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma'lumiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Seâlibe, Seâlibe-i Ma'bediyye, Şeybâniy-

ye, Mükremiyye, bu on üç fırkanın genel adı "Acâride"dir. Bu fırkaların taraftarlarının çoğu kadere inanıp fiili yaratma ve yoktan var etme bakımından kula nispet ederler. Bazıları, Allah hayrı irade edip (isteyip) şer ve isyan olan işleri irade etmez, derler. Bazıları, kulun fiili Cenâb-ı Hakk'ın yaratığıdır, derler. Büyük günahları işleyeni ve namazı terk edeni, terkinden ötürü değil belki Hakk'tan gafletinden dolayı kâfir sayarlar. Kızların kızlarını ve kardeş kızlarını nikâhla alırlar ve hâşâ Yûsuf Sûresi'ni inkâr ederler.

8- İlk Fıkıhçılar

Bir dindeki akîdelerin ve muâmelelerle ilgili hükümlerin analiz edilip incelenmesine, kapalı veya birbirine zıt görünen hususların tefsir ve açıklanmasına, ayrıca hepsinin tasnif ve taksimine er geç lüzum hissedileceği doğaldır.

Peygamber'in hayatında, buna lüzum yoktu. İslâmiyet toplumunu oluşturan ashâb, bir hususta zorluğa düşünce Hz. Peygamber'e mürâcaat ederek meseleyi hallederlerdi. O vakit İslâm toplumu, küçük bir çevrede oturuyor ve sayısı da sınırlı bulunuyordu.

Sonraları ise İslâm'ın vatanı çok büyümüş, kurtarıcı kolları arasına nice ümmetleri ve kavimleri almıştı. Bir de fetret yüz göstermiş, siyasî ihtilaflar, dine kadar tesir etmişti. İşte bu sebeplerden dolayı fetret devrinde fakihlere ve müctehidlere, âlimlere ve tefsircilere şiddetle lüzum hissedilmiştir.

İlk fıkıhçıların bir kısmı Medîneli idi. Bunların ilk önce incelenmesine ihtiyaç duydukları konular, Allah'ın sıfatı, kaza ve kader meseleleri idi.

Cenâb-ı Hakk'ın sıfatı zâtının aynı mıdır? Gayrı mıdır? Kaza ve kaderle kulun sorumluluğu durumu nasıl bağdaştırılabilir? İşte görülüyor ki, işe en nazik ve en manevî noktalarından başlanıyor. Kaza ve kader konusunda Hasan-ı Basrî hazretleri, İmam Ali'nin mutedil/ılımlı cebr usulünü kabul ediyor ki, bu mezheb, İmam Hasan'ın kendisine yazdığı cevabî bir mektupta açıklanıyor. Hayır ve şer meseleleri de incelenip araştırılıyor. Cenâb-ı Hakk şerri halk eder mi? Niçin şerri halk ediyor?

Hasan-ı Basrî, boş yere öğrencilerinin fikirlerini ılımlı bir çizgide tutmaya çalışıyor. Bir gün talebesinden Vâsıl b. Atâ, kendisinden itizal ediyor (ayrılıp uzaklaşıyor). Bu şekilde Mu'tezile mezhebi ortaya çıkıyor.

Bu mezhebin belli başlı çizgilerini incelediğimiz zaman göreceğiz ki, onu meşgul eden konular, tabiat üstü ince meselelerdir. İslâm'ın ilk asrın-

da Yunan felsefesinin hiçbir tesiri olmamıştır. Böyle iken ilk Mu'tezile, zât ve sıfat konularında sanki Aristoteles tarafından ilham olunmaktadır. Her iki tarafta da aynı çekinme, aynı endişe: Allah'ın birliğini çokluk şâibesinden kurtarmak.

Fakat şurası da dikkate değer ki, ilk fıkıhçılar, Allah'ın sıfatını zâtının gayri görmeye meyilli olmuşlardır. Bundan şu anlaşılıyor ki: İnsan rûhu ulvî konuları incelemeye başladığı zaman birtakım belirli aklî şekillere bağlanmak zorunda kalıyor. Ruhun doğal seyri, temel düşüncelerin biçimlerini inceleyip araştırarak keşfediyor.

Mu'tezile hakkında düşüncelerimizi ortaya koymadan önce, bu mezhebin genel ismi altına sokulan ekolleri okuyucunun gözleri önüne koyacağız.

1- Vâsiliyye:

Bu fırkanın reisi, Hasan-ı Basrî hazretlerinin talebelerinden Vâsıl b. Atâ'dır. Bu adam, bir meselede Hasan-ı Basrî hazretlerine muhâlefet ederek meclisinden kalkıp gittiği için Hasan-ı Basrî hazretleri:

"Kad i'tezel annâ Vâsıl bin Atâ - Vâsıl b. Atâ bizden ayrıldı." buyurdu.

Vâsıl b. Atâ da kendi düşünce ve itikadını yaymaya ve öğretmeye çalışarak talebeler yetiştirdiğinden, Mu'tezile mezhebi meydana geldi. Bunlar, *"Allah'ın sıfatlarını kabul etmeyerek Allah'ın zâtından başka kadîm yoktur; küfür, zulüm ve şer Allah'ın takdiriyle değildir. Küfür ile iman arasında bir menzile/durak vardır."* derler. Bunun gibi daha pek çok bâtıl itikadlar ile Ehl-i Sünnet'ten ayrılırlar.

2- Hüzeyliyye:

Bu fırkanın reisi, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'dır. Bu adam, dolaylı olarak Vâsıl b. Atâ'dan öğrendiği bâtıl meselelerden bazılarını başka bir kalıba döküp derleyerek "Tâifenin Öncüsü" adını aldı. Bu fırkanın taraftarları, felsefî görüşleri Mu'tezile inançlarına karıştırarak bazı meselelerde yoldaşlarından ayrıldılar. Bunlar, *"Allah'ın kudreti fena/son bulur. Cennet ve cehennem ehlinin hareketleri zorunludur. Kulların cennet ve cehennem üzerine kudreti yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın irâdâtı (dilekleri, buyrukları) murâdın (arzu ettiği şeyin) gayridir."* derler.

3- Nazzâmiyye:

Bu fırkanın reisi, İbrâhîm b. Seyyâr'dır. Bunun mezhebine girenler, *"Ce-*

nâb-ı Hakk, kullarına kendi yararlarına olmayan şeyi yaptırmaya, âhirette onların sevap ve azaplarını eksiltmeye kadir değildir. Yaratıkları sonradan olma ve varlık itibariyle bir defada yaratmıştır. Bu öncelik ve sonralık gizlilikten görünüşe geliş şeklindedir. Kur'ân-ı Kerîm, tamamıyla mu'ciz (kimsenin yapamayacağı bir şey) olmayıp yalnız gayba ait haber verdiği hususlarda mu'cizedir. Eğer Hakk Teâlâ müsaade etmiş olsaydı Araplar, onun bir benzerini meydana getirebilirdi. İcmâ ve kıyas şerîatta hüccet (kesin delil) değildir." derler.

4- Hâitiyye:

Bu fırkanın reisi, Muhammed b. Hâfız'dır. Bu pis herif ve onun yoldaşları: *"Hakk Teâlâ, kullarını başka bir âlemde akıllı, sağlam, olgun ve ergin olarak yarattı; kendi tanınmasını, bilinmesini ve diğer nimetlerini ihsan etti. Hepsini bu bağış ve nimetlere teşekkür etmekle mükellef kıldı. Kulların bir kısmı teklif olunan bu işi tam manasıyla yerine getirdi; diğer bir kısmı kusurlu olarak eda etti; üçüncü kısmı ise tamamen terk ederek isyan etti. Cenâb-ı Hakk, itaat ederek şükrün gereğini hakkıyla yerine getirenleri cennetine, isyan edenleri cehennemine gönderip ikisinin arasında kalanları bu dünya yurduna çıkardı. Burada onları zorluk ve zarar, şiddet ve umut, korku, gevşeklik ve sonu gelmeyen kederlere müptela kıldı. İşte insan ve hayvan sûretlerinde görülen değişiklikler onların güçsüzlükleri nispetindedir. Kadîm olan Cenâb-ı Hakk'tan başka ilâhî bir sonradan oluş daha vardır."* derler.

5- Bişriyye:

Bu fırkanın reisi, Bişr b. Mu'temir'dir. Bu adam ve yoldaşları: *"Cenâb-ı Hakk Teâlâ hazretlerinin iradâtı (dilemeleri) iki şekildedir. Bir şekli zât sıfatı, diğer şekli ise fiil sıfatıdır. Zât sıfatıyla kendi fiillerini ve kullarının bütün ibâdetlerini irade eder/diler. Zira doğru ve hayırlı olanı bilip de onu irade etmeyen hikmet sahibi sayılmaz. Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfü daha vardır ki, onu açıklayıp ortaya çıkarmış olsaydı, yeryüzündeki insanların hepsi imana gelirdi. Bununla beraber o lütfu açığa çıkarmak Cenâb-ı Hakk'a vâcib değildir. Büyük günahlardan tövbe etmek makbul ise de onu işleyen bir daha işlediği takdirde önceki işleyişinin günahı yine geri döner."* görüşünü savunurlar.

6- Muammeriyye:

Bu fırkanın reisi olan Muammer b. Abbâd es-Sülemî kadercilerin ileri gelenlerinden idi. Bunun mezhebine bağlı olanlar, *"Cenâb-ı Hakk, yalnız cisimleri ve cisimler de arazı yarattı. Cenâb-ı Hakk kendi nefsini bilmez; zira bilmesi ilim ile malûmun/bilinenin bir ve aynı şey olmasını gerektirir. İnsanın dilemekten başka fiili yoktur. İnsanın hareketi, dilemesine bağlıdır ve bu bağlılık tevlîd (dilemenin hareketi doğurması) yoluyla olmayıp işe girişme yoluyladır."* derler.

7- Murdâriyye:

Bu fırkanın reisi olan İsâ b. Sabîh, gayet sofu görünüşlü olduğundan "Mu'tezile'nin Râhibi" unvanı ile şöhret bulmuştu. Bunun mezhebine bağlı olanlar, *"Halk, nazım ve belâgat açısından Kur'ân-ı Kerîm gibi ve belki ondan daha güzelini yazabilir. Kur'ân'ın yaratılmasında mübalağa eden ve kıdemine (başlangıcı olmadığına) inananlar kâfirdir. Hakk Teâlâ gözlerle görünmez ve kulların işleri Allah tarafından yaratılmış değildir. Bir fiilin oluş bakımından iki fâilden meydana gelmesi câiz değildir."* diye inanırlar.

8- Sümâmiyye:

Bu fırkanın reisi olan Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî, Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un huzuruna kabul ederek kendisiyle sohbet ettiği âlimlerden idi. Bu adam ve onun yoldaşları: *"Meydana gelen fiillerin fâili yoktur. Müşrikler, Mecûsî, Yahudî, Hıristiyan ve Zındıklar, kıyâmet gününde cehenneme girmeyip küçük çocuklar ve hayvanlar gibi toprak olacaklardır. Güzel görme ve kötü kabul etme aklîdir. Ma'rifet (Allah'ı bilmek), şerîat gelmeden önce de vâcibdir Kâfirlerden yaratıcısını bilmeyenler hoş görülür."* derler.

9- Hişâmiyye:

Bu fırkanın reisi olan Hişâm b. Amr el-Fuvatî, Mu'tezile içerisinde birçok bâtıl yenilikler ile sivrilmiştir. Bu adam ve yoldaşları: *"Cennet ve cehennem şu anda yaratılmış değildir. Zira şimdi varlığında fayda yoktur. İmâmet, ihtilâf varsa gerçekleşmiş olmaz. Arazda Allah'ın yaratıcı olduğuna ve risâlet iddia edenin doğruluğuna bir delâlet yoktur. Belki onlara delâlet cisimlerdedir. Kur'ân-ı Kerîm'de helâl ve haram üzerine delâlet yoktur."* derler.

10- Câhızıyye:

Bu fırkanın reisi olan Amr b. Bahr el-Câhız, Mu'tezile'nin beliğ ve fasih konuşanlarından olduğu için Halife Mu'tasım ve Mütevekkil'e yaklaşmış, felsefe kitaplarını inceleyerek birçok meselelerde sivrilmişti. Bu adam ve onun yoldaşları: *"Bilgilerin hepsi zarurî şeylerden olup hiç birisi kulun fiillerinden sayılmaz. Kulun dilemekten başka kesbi/kazanımı yoktur. Cehennem ehli cehennemde azab bakımından ebedî kalamaz. Belki ateşin tabiatına dönüşmüş olurlar. Hakk Teâlâ âsileri cehennem ateşine atmaz, belki onları cehennem kendine çeker."* inancında idiler.

11- Hayyâtiyye:

Bu fırkanın reisi olan Ebu'l-Hüseyin ve yoldaşları: *"Allâh-u Teâlâ hazretlerinin irâdesi (dilemesi) zâtiyle kaim olan bir sıfat değildir. Cenâb-ı Hakk İşitici ve Görücü demek, işitme ve görme ile ilgili şeyleri âlim (bilici) demektir."* derler.

12- Kâ'biyye:

Bu fırkanın reisi olan Ebu'l-Kâsım, yukarıda anlatılan Hayyâtîlerden iken birkaç meselede onlardan ayrılmıştır. O meselelerden biri, irâdenin, işitme ve görmenin ilimle ilgili olması meselesidir.

13- Cubbâiyye:

Bu fırkanın reisi olan Ebû Ali Muhammed el-Cubbâî ve yoldaşları: *"Cenâb-ı Hakk'ın iradesi hâdistir (sonradan olmadır) ve bir mekânda değildir. Kendisi o hâdise iradeyle irâde edicidir. Hakk Teâlâ, bir kelâmla konuşmaktadır ki, onu cisimde yaratır. Âhirette görünmez ve kul fiilinin yaratıcısıdır. Büyük günahları işleyen ne mü'min ve ne de kâfirdir. Eğer tövbesiz giderse cehennemde ebedî kalıcıdır. Mükellefe lütfetmek ve ona en yararlı şeyi gözetmek Cenâb-ı Hakk'a vaciptir."* derler.

14- Behşemiyye:

Bunlar, *"Kötülük işlemeden de cezayı hak etmek mümkündür. Bir büyük günah üzerinde ısrar edici olanın başka bir büyük günahtan tövbesi ve yüz çevirmesi makbul değildir. Kudretsiz tövbe yoktur; yani diyelim ki zinaya kudreti olmayan kimsenin tövbesi fayda vermez."* inancındadırlar.

15- Amriyye:

Bu fırkanın reisi olan Amr b. Ubeyd, hadis rivayetçilerinden olduğu,

zâhidliği ve iyi hali ile tanınmış ve vasıflanmış olduğu halde, Mu'tezile'nin reisi Vâsıl b. Atâ'nın batıl mezhebine inandıktan sonra daha ileriye gidip Hz. Osman ve İmam Ali (r.a.) meselelerinde iki tarafı da suçlu görmeye kalkıştı.

16- Esvâriyye:

Bunların reisi olan Ali el-Esvârî, Nazzâmiyye mezhebinin bağlısı olarak birkaç mesele ortaya koymuştur. Bu adam ve onun yoldaşları: *"Hakk Teâlâ, yokluğunu haber verdiği yahut yokluğunu bildiği şey üzerine kadir değildir; fakat insan kadirdir. Zira insanın kudreti zıddına elverişlidir."* derler.

17- İskâfiyye:

Bunlar, *"Cenâb-ı Hakk, akıllı kişilere zulüm etmeye kadir değildir. Fakat küçük çocuklara ve delilere zulüm eder."* derler.

18- Ca'feriyye:

Bunlar, İskâfiyye ekolünü kabul etmekle birlikte, *"Ümmetin bazı fâsıkları, zındıklardan ve Mecûsîlerden beterdir. Hadd-ı şürb (içki içene şeriatça verilen ceza) üzerinde ümmetin icmaı hatadır. Zira hadde (şeriatça ceza verilmesinde) muteber olan nassdır. Bir tahıl tanesini çalan kimse imandan soyunmuştur."* derler.

19- Sâlihiyye:

Bunlar, ilim, kudret, irade, semi ve basar sıfatlarının ölüm ile ortaya çıkmasını caiz görürler. Bu takdirde insanların bu sıfatlarla sıfatlanmış iken ölü olmaları gerekmektedir.

20- Hadbiyye:

Câhıziyye mezhebinde olup fakat *"Her hayvan mükelleftir."* sözü ile onlardan ayrılmışlardır.

9- Mu'tezile Mezhebi Hakkında Bazı Düşünceler

Mu'tezile mezhebinin reisi olan Vâsıl b. Atâ'nın İslâm'da meydana getirdiği tesir çok büyüktür. Bu düşünce adamının fikirleri, temel alınmayan diğer mezheplerde bile, eleştirinin başlangıcı olmuştur.

Vâsıl b. Atâ, İslâm'ın fetret devrinde vazife almış olan ashâbı hatalı gördüğü için Hâricî mezhebinin taraftarlarından sayılmaktadır. Bununla bera-

ber Mu'tezile mezhebi ile Şî'a, pek çok noktada birleşir. Mesela, şerri Hakk'a yükleme ve cüz'î irâde hususlarında her iki tarafın bakış açıları aynıdır.

Hasan-ı Basrî hazretleri ile öğrencisi Vâsıl b. Atâ, başka bir deyişle Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında ihtilâfa yol açan itikadî ve felsefî noktalar, belli başlı üç meseleyle ilgilidir.

Vâsıl'a göre Allah'ın sıfatı zâtının aynı demek ve Allah'ın sıfatının çokluğu ile beraber ezeliliğini kabul etmek, Allah'ın birliğine aykırıdır, şirktir. Vâsıl'da karanlık ve kapalı bir şekilde görülen bu fikir, çırakları tarafından geliştirilerek sistemli bir felsefe, bir "kelâm" meydana getirilmiştir.

Mu'tezile'nin düşünce tarzı, Aristoteles'nun düşünce tarzı ve söyledikleriyle hemen hemen aynıdır. Aristoteles'ya[187] göre ilk harekete getirici, saf akıl olan "Zât", kendisi hareketi kabul etmez. Âlemin düzenleyicisi ve harekete getiricisi ise de kendisi hareket edici değildir. Zira hareket edici olsa, kendisi için de bir harekete getirici gerekirdi. Analiz sonucunda anlaşılır ki, Aristoteles'ya göre ilk sebep olan Hakk'ın başka bir sebep veya sebeplere ihtiyacı olmaması, irade, infial vesaire gibi sıfattan münezzeh/uzak olmasından ileri gelmektedir.

Mu'tezile de aynı şekilde düşünüyor. *"Eğer Cenâb-ı Hakk'ın mutlak zâtı, kendi gibi ezelî sıfata sahip ise, zâtların çoğalması gerekir."* diyor. Mu'tezile'nin hatası, sıfat fikrini yanlış anlamaktan ileri geliyor. Onlara göre sıfat, zâttan ayrı ve müstakil bir varlık sahibidir. Bir kere sıfata böyle bir mana verdikten sonra, ona da zâta özgü olan ezelîlik ve benzeri sıfatların yüklenmesi gerçekten zorlaşır ve bu sıfatlar yüklenirse zâtta çokluk meydana gelir. Fakat sıfatın bu şekilde tarifi işin gerçeğine uygun mudur? Hayır! Ne çare ki, Mu'tezile, bu itirazını, ilk fıkıhçılar tarafından ileri sürülen *"Zât ve sıfat birbirinin aynı değildir."* teorisi üzerine kuruyordu. Ehl-i Sünnet'in korktuğu da *"Sıfat, zâtın aynıdır."* demek suretiyle ilâhın çoğalması hususuna kaçmaktı. Demek ki, onlar da, sıfatı müstakil/bağımsız bir varlık gibi düşünüyorlardı.

Bu ilk çarpışmada Mu'tezile'nin hücumu çok kuvvetli ve verimli oldu. Ehl-i Sünnet, bu asırda henüz mantık bilmiyor ve bir usûl ve kelâma da sahip değildi. Bütün çıkarımlara, aklî bilgilere, eleştiri ve analizlere, yalnız

---

187 Tasavvuf-ı İslâmî adlı eserimizde ve 1326 senesi felsefe koleksiyonunda Gazâlî konusunda bu mesele enine boyuna incelenmiştir.

nakil ile ve ashâbın sözlerini şâhid getirerek yahut da hadis ve âyetler söyleyerek karşılık vermeye çalışıyordu. Fakat henüz usûl ve tefsir ilmi, özel bir bilim dalı haline gelmemiş olduğundan; âyetler, kabul edilen manaya göre iki taraf için de delil olabiliyordu. Şu hâlde ise her iki tarafın anlayış tarzını haklı çıkarmak için mantık ve muhâkemeye müracaat etmeleri gerekiyordu.

Ehl-i Sünnet, mantık ve akıl zemininde Mu'tezile'ye üstünlük sağlayamıyordu. Tasavvuf konusunda etraflıca bahsedeceğimiz gibi Ehl-i Sünnet, sonraları bu konuyu *"Allah'ın zâtı, sıfatının ne aynıdır ve ne de gayrıdır."* şeklinde halletmiştir. Mutasavvıflara göre ise, sıfat zâtının aynıdır. Çünkü sıfat, zâtın bir anlayış ve tanıyış şeklinden ibaret olup ayrı bir varlığa sahibi değildir.

Mu'tezile'yi düşündüren diğer bir önemli mesele de, kader konusu idi. Onlar: *"Mademki her kulun fiili, küllî irâdeye muhtaçtır ve zarurîdir; mademki her kul, kendisi hakkında takdir edilen fiilleri işlemek zorundadır, şu halde kulların sorumluluğu manasız, cezalandırılmaları haksız olur. Bu ise ulûhiyetin şanına yakışmaz. Bundan dolayı her kul, adî/sıradan fiillerinde ve iradesinin imkânı içinde olan işlerde fiillerinin yaratıcısıdır."* derlerdi.

Bununla beraber bu akîde, tam bir açıklığa sahip değildi. Özellikle Vâsıl b. Atâ, kaza ve kaderin genel şeklini kabul edip yalnız beşerî işlerden saydıklarını istisna ederek birbiriyle bağdaşması imkânsız iki zıt fikri kabul etmiş oluyordu.

Hasan-ı Basrî hazretleri, Mu'tezile'ye mutedil cebir ile karşılık vermeye çalışıyorsa da; bir şeyin itidal sınırı, o şeyin içeriğini ortadan kaldırmayacağından Mu'tezile'nin sorusu yine cevapsız kalıyordu.

Vâsıl'ın diğer bir fikri de, büyük günahları işleyen kimselerin cennet ile cehennem arasında kalacaklarından ibaret idi. Bununla beraber bu son fikir ikinci derecede bir şey olup, Mu'tezile'yi en fazla meşgul eden şeyler, hep zâtın ve sıfatın tabiatına ait meselelerdi.

Mu'tezile âlimleri, Yunan felsefesi hakkında bilgi sahibi oldukları zaman, inceleme ve araştırma alanını çok fazla genişlettiler. Mu'tezile'nin fikirlerinin sonuçlarından çoğu, Ehl-i Sünnet akîdesi ile çarpışıyordu. İlk zamanlarda Ehl-i Sünnet'in bütün eksiklik ve yetersizliği, inancı, akıl ve muhâkeme ile destekleyip aydınlatmamak; nakilleri, gelenek ve rivâyetleri,

kabul sebepleri göstermeyerek aynen kabul etmekten ileri gelmekteydi. Mu'tezile'nin gücü ise, insanları akıl ve inanç arasında serbest bırakmalarından ileri gelmekteydi. Mu'tezile'nin muhâkemelerinin çoğu, bir sürü safsatadan ibaret ise de, Ehl-i Sünnet bunların safsata olduğunu ispat edemiyordu.

Mu'tezile mezhebi son gelişmelerle şu noktaları kapsıyordu:

1- Allah'ın birliğini ispat etmek için sıfatı nefy ve inkâr etmek,

2- Beşerî işleri kulların irade ve kudretine yüklemek ve Hakk'ı şer yaratmaktan tenzih etmek, yani beşerde tam hürriyeti kabul etmek,

3- Allah'ın zâtının görülmesinin mümkün olmaması,

4-Hakk'ı ve hakikatleri tanımak için aklın yeterli oluşu yani peygamberler gelmese bile insanların aklı sayesinde Yaratıcı'yı ve gerçekleri bulmaya güç yetirebilecekleri,

5- Kur'ân'ın yaratılmış olduğu.

Mu'tezile mezhebi, dinî meselelerle incelemelerine başladığı halde son kararı, sırf felsefî bir şekilde vermiştir. Aşırı Mu'tezile, İslâm inançlarını tenkit ede ede hiçe indirmiş; nihayet ortada "mutlak fikir, mutlak tenzih, mutlak zât"dan ibaret mücerred/soyut bir fikir bırakmıştır.

Mu'tezile, usûl ve esas bakımından "Akliyyûn (Rasyonalizm)" felsefe ekolünün özelliklerini taşımaktadır. İlk hareket noktaları "vücûd (varlık)" hakkında birlik değil, ikilik olduğundan; inançları akıl ile bağdaştırmak ve uzlaştırmak imkânını bulamamışlar, inancı akla fedâ etmişlerdir.

Aynı maksat ve yöntemle hareket eden bütün Akılcıların ulaşacağı zarurî sonuç hep budur. Birinci cildimizde akılcı Protestan tenkitçilerinin İsâ dinini ne şekilde tahrip ettiklerini etraflıca yazmıştık. İşte Mu'tezile de aynı şekilde inançları tahrip etmiştir.

Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası, vahyin inkâr edilmesiyle neticelenmiştir. Avrupa Rasyonalistlerinden çok önce Mu'tezile, mucizeleri te'vil etmeye kalkışmış; fakat bu te'villerde maneviyâta ve vahdet-i vücûda (varlığın birliğine) müracaat etmediğinden, işin sonunda mucizeleri inkâr etmek zorunda kalmıştır.

Benû İsrail'in Kızıldeniz'den geçişini Hıristiyan Akılcıları med ve cezir ile tevil ediyorlar. Onlara göre körlerin gözlerinin tedavi edilmesi, câhillerin zihinlerinin aydınlatılması demektir. Ölüyü diriltmek ise ölü bir kalbi

inanç rûhu ile diriltmek demek olup, hakikaten ölmüş bir insanı diriltmek anlamına değildir.

Şu açıkladığımız fikirler, Mu'tezile'ye özgü ortak ve genel düşünceler olup içlerinde tenâsühe inananları, Akılcılık mesleğiyle ilgisi olmayan çocukça fikirlere kapılanları da vardır.

Mu'tezile'nin kuvvetini, Ehl-i Sünnet'in sistemli ve mükemmel bir usûle sahip olmaması meydana getiriyordu. Mu'tezile imamlarından Eş'arî, Mu'tezile mezhebini terk ederek Ehl-i Sünnet imamları arasına girdikten sonra, Mu'tezile yavaş yavaş batıp kaybolmuştur.

Mu'tezile mezhebi, çok büyük düşünürler yetiştirmiştir. Bu mezhep taraftarlarının İslâm dinine dolaylı olarak büyük hizmeti geçmiştir. Zira Ehl-i Sünnet'i usûl ve felsefe yönünden gelişmeye zorlayan etkenlerden en önemlisinin Mu'tezile mezhebi taraftarları olduğunu unutmamak gerekir. Şurası da dikkate değerdir ki, itiraz mezheblerinin tenkit kırbacı altında kaldığı müddetçe Sünnî mezhebi daima ilerlemiş ve gelişmiş, itirazlardan uzak kaldıktan sonra ise, ilim ve âlimler bakımından acı bir duraklama devresine girmiştir.

DOKUZUNCU KONU: DİĞER MEZHEBLER

Mürcie Mezhebi - Neccâriyye - Cebriyye - Hulûliyye - Müşebbihe - Ehl-i Sünnet Mezhebinin Gelişmeleri - Eş'arî ve Gazâlî

1- Mürcie Mezhebi

Bu mezhep fazlasıyla dikkate değerdir. Bunlar, ma'rifet, ihlas ve muhabbete özel bir şekilde önem vermek suretiyle diğer mezheplerden ayrılırlar. Mürcie'ye göre her şeyin temeli ma'rifettir. Ma'rifet olmazsa iman mümkün olmaz. Mürcie, İbâhiyye taraftarlarının kaynağı sayılabilir. Gerçekten de Mürcie mezhebinin bağlıları ibâdetlere çok az önem verirler.

Mürcie mezhebinin ana hatları, zararsız gibi görünürse de; bir taraftan iman ve İslâm'ı ma'rifet şartına bağlayarak insanların büyük çoğunluğunu İslâm'ın dışında bırakmaları, diğer taraftan ise ma'rifeti "mânasız ve değersiz bir ilim" derecesine indirmeleri, mezheblerine mezheb denilemeyecek kadar lâubalilik rengi veriyor. İbâdeti son derece önemsiz görüp ihlas ve muhabbete çok fazla önem vermeleri, bu mezhebe felsefî bir şekil veriyor. İhlâs ve muhabbet, çok yüce duygular ise de, ahlâkî kaideler ve ibâdet usulleriyle belirlenmiş olmazsa, son derece kapalı manalı ve elastikî olur. Mürcie'nin tanınmış kolları şunlardır:

1- Yunûsiyye:

Bu fırkanın taraftarları, *"İmanın hakikati Hakk'ın ma'rifeti (tanınması) iledir. Kulun cennete ibâdetle girmesi mümkün değildir. Kul, cennete ancak ihlâs ve muhabbetle girer. Ma'rifetten başka ibâdetlerin terk edilmesi imanın hakikatine zarar vermez ve bundan dolayı azap olunmaz."* derler.

2- Ubeydiyye:

Bu fırkanın taraftarları, "Hakk Teâlâ hazretleri insan sûretindedir. Ve sıfatları da zâtından gayri değildir." derler.

3- Gassâniyye:

Bu fırkanın bağlıları, *"İman, Hakk Teâlâ hazretlerini, Rasûlü'nü ve onlardan gelenleri bilmektir. Detaylı olarak bilmeye gerek yoktur. Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın haccı farz ettiğine inanmalı; fakat hac Mekke-i Mükerreme'deki Kâ'be'yi tavaf ve ziyaretle mi olur, bilemeyiz."* derler.

4- Sevbâniyye:

Bu fırkanın bağlıları, *"İman, Allâh-u Teâlâ hazretlerine ve Rasûlü'ne inanmak ve aklen işlenmesi câiz olan şeyleri ikrar etmek demek olup, aklen işlenmesi câiz olan şeylere itikad etmek, imandan değildir. Hakk Teâlâ, kıyâmet gününde bir âsiyi affederse diğer benzerlerini de affedecektir."* derler.

5- Sûmeniyye:

Bu fırkanın taraftarları, *"İman, ma'rifet ile muhabbet ve ihlası tasdik etmektir. Bunlardan birini veya bazısını terk eden imandan uzak olur. Bununla beraber bazısı iman değildir. Sonradan kaza etmek niyetiyle terk etmek, küfür değildir."* derler.

2- Neccâriyye Mezhebi

Bu mezhep, Ehl-i Sünnet'in bir şubesi sayılabilirse de birkaç noktada icmâdan ayrılıp Mu'tezile'nin fikirlerini kabul ediyor. Meselâ sıfatın nefyinde, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunda, Allah'ın zâtının görülmesinin inkâr edilmesinde Mu'tezile ile bir dereceye kadar aynı fikirdedirler. Bununla beraber son meseledeki fikirleri, Ehl-i Sünnet ile kolayca uzlaştırılabilir. Kur'ân'ın sonradan meydana gelmesi hususundaki fikirleri de Mu'tezile'ye nispetle Ehl-i Sünnet'e daha yakındır.

Bu mezhebin Bergûsiyye ve Zağferâniyye kollarına mensup olanlar diyor ki:

"Allah'ın kelâmı okunması sırasında araz, yazılması sırasında ise cisimdir ve Allah'tan gayrıdır. Allah'tan gayrı olan şey ise mahluktur/yaratılmıştır."

İçlerinden Müstedrike grubu, Zağferânîler üzerine istidrâk/ekleme yaparak, *"Peygamber Efendimiz hazretlerinin 'Allah'ın kelâmı mahlûk/yaratılmış değildir.' buyurduğuna ve sâlih seleflerin bunun üzerinde görüş birliği ettiğine biz de inanır, mahlûk değildir, deriz. Fakat Hz. Peygamber'in bu sözünü şu şekilde anlarız ki, Kur'ân bu harflerin ve seslerin tertibinden meydana gelen bir nazım olup mahlûk değildir. Belki aynıyla bu harflerin gayri üzerine mahlûktur ve bu harfler o harflerin aktarımıdır, inancından ayrılmayız."* derler.

3- Cebriyye Mezhebi

Burada Cebriyye'den maksat, Ehl-i Sünnet'in tercih ettiği mutedil/ılımlı cebir ekolü olmayıp, kullardan fiilleri ve irâdeyi tamamıyla kaldıran Cehm b. Safvân et-Tirmizî'nin görüşlerini oluşturduğu mezheptir.

Bu mezhebin mantıkî denklemlerine tasavvuf usûlüyle cevap vermek gayet kolay ise de Vahdet-i Vücûd dışında susturucu bir cevap verilmesi ve mantık örgüsünü yok eden fikirlerin araştırılıp bulunması noktalarında çok sıkıntı çekilir.

Cebriyye'nin aşırılığında kötülük görenler, kulun kesb[188] ve ihtiyara[189] sahip olduğunu düşünerek bu kötülüğü ortadan kaldırmaya kalkışmışlarsa da; analiz edildiği takdirde, kesb ve ihtiyar da irade ve fiillerin kaynağı olan Hakk'a ait olduğundan Cebriyye'nin demir gibi sağlam mantığı kolayca kırılamıyor.

"Dilediğini doğru yola iletir."[190] ve *"Dilediğini rızıklandırır."*[191] gibi âyetler ve Cenâb-ı Hakk'ın bütün celâl isimleri, Cebriyyecilerin düşünce sistemlerinin doğruluğuna tanık gösterdikleri delillerdendir. Zıtların bağdaştırılması ve manaların te'vili ile ilgili olması bakımından bu konunun son derece hassas ve nâzik olduğu ortadadır.

İslâm dinine hücum eden gayri müslim eleştirmenlerin de en fazla ele aldıkları konular bunlardır. Ehl-i Sünnet'in geneli, küllî irâde ile cüz'î iradeyi, kaderle irâde hürriyetini uzlaştıramadıklarından, amel bakımından ve genel olarak Cebriyye mezhebine bağlı sayılabilirler.

---

188 Fayda sağlamaya ve zararı def etmeye yönelik eylem (edt.).

189 Bir davranışı tercih edip gerçekleştirme gücü (edt.).

190 Bakara Sûresi, 2/213; Yûnus Sûresi, 10/25; Nûr Sûresi, 24/46.

191 Bakara Sûresi, 2/212; Âl-i İmrân Sûresi, 3/37; Nûr Sûresi, 24/38; Şûrâ Sûresi, 42/19.

Cebriyye mezhebi, Vahdet-i Vücûd fikri ile hakikî sınırına geri döndürülebilirse de, bu ancak ümmetin seçkinleri ve düşünürlerince mümkündür. Eğer halk, buna teşebbüs ederse iş yine çığırından çıkar.

Cebriyye mezhebi, özellikle halkın avam tabakası arasında yayılması halinde, felâket ve ahlâkî çirkinliklere sebep olur. Diyebiliriz ki, İslâm âleminin tamamen yok olup gitmesi sonucunu doğuran sebeplerin başlıcası Cebriyye mezhebinin Ehl-i Sünnet avamı arasında yayılmasıdır.

Bu mezheb, ne kulun sorumluluğu, ne fazîlet, ne de çalışma sevgisi ve ahlâkın takdiri fikirlerini bırakır.

Mademki hayır ve şer insanın elinde değil; mademki insan her ne yapıyorsa kaderinin gereğidir yani yapmamak elden gelmez; mademki iş olacağına varır; şu halde görev ve sorumluluğa, fazîlet ve gayrete ne lüzum kalır?

Bu uğursuz mezheb, yalnız Türk Sünnîler arasında değil, bütün Sünnîler arasında yayılmıştır. Anzeli bir bedevî, kendi gibi bir adamı vurup yere serdiği vakit:

"Ene dârib, vallâhu çâtil yani kâtil - Ben vurdum, katil (öldüren) Allah'tır." diyor.

Bir memleket, yabancı boyunduruğuna düştüğü vakit, ahalisi: *"Kader böyle imiş!"* diyerek zelilce bir rıza gösteriyor.

Netice olarak Cebriyye fikrinin hüküm sürdüğü bir toplumda namus ve ahlâkın yerleşmesi imkânsızdır. Bu zorluklar, İslâm'daki Cebriyye mezhebine ait olmayıp her dinde ve felsefî ekollerin çoğunda aynı şekilde vardır.

Metafizik felsefenin anlaşılması ve çözümü en zor ve karışık konularından birisi; küllî kudretin kulun fiillerindeki tesirleri, şirk ve manevî şerrin varlığının niteliği ve bunlar dolayısıyla ilâhî tabiat ve fiiller meseleleridir.

Şurasını yine tekrar edelim ki, bu konu, Vahdet-i Vücûd'la halledilse bile bu çözüm şekli, genel bir düşünce sistemi olamayacağından Cebriyye meseleleri şimdiye kadar uygun bir şekilde halledilememiş, sayılır.

Bizim fikrimize kalırsa, bu meselede Ehl-i Sünnet'in küçük âlimleri yani imam, müezzin, köy vaizi vesaire gibi doğrudan doğruya halkla temas eden kişiler ve din görevlileri, çok yanlış hareket etmiş; bu meselelerde Ehl-i Sünnet'in ince, ılımlı ve ölçülü sınırını muhâfaza edemeyerek Cebriyye mezhebine düşmüştür.

İslâmiyet'in çoğunluğu demek olan Ehl-i Sünnet'in geneli için bu hususta kurtuluş çaresi nedir?

Bize kalırsa bu meselenin tabiatüstü ve felsefî niteliği, çözülemez ve bin türlü münâkaşalara yol açacağından, onu iki kısma ayırarak işe güzel bir yön vermekten başka çare yoktur. Gerçekten de bu konunun iki evresi vardır: Birisi teorik ve felsefî, diğeri pratik ve tecrübî. Bunları inceleyelim.

I- İrâde Ve Sorumluluk Meselesinin Teorik Yönü

Varlığın içeriğinden, varlık olaylarının hiçbirisi bağımsız farz edilemeyeceği gibi, Mutlak Varlığın küllî iradesi dışında ve ondan bağımsız bir şekilde düşünülmesi de akıl ve mantığın kabul edemeyeceği bir durumdur.

Bu durumun akıl ve mantık dâiresinde muhâkemesidir ki, Aristoteles'yu, ezelî iki varlık yani ezelî olarak mevcûd bir ilk muharrik ile yine ezelî olarak mevcûd bir heyula (madde) kabulüne sevk etmiştir. Yine bu sebepten dolayıdır ki, şerri dileyen/isteyen ve aksine gücü yeterken kullarına şerri yaratan ve musallat eden bir Yaratıcı'ya ibâdet imkânını bulamayan Zerdüşt, esasında biri hayır, diğeri şer kaynağı ve birbirinin düşmanı olmak üzere iki ilâh, iki mabud kabul etmek zorunda kalmıştır.

"Gnostik"[192] adlı felsefe ekolü de aynı şeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Mevcut dinlerin her birisinde değiştirilmiş ve hafifletilmiş bir şekilde bu fikir görülmektedir. Kulların hayrını lütfuyla irâde eden/dileyen lütfedici bir mabûdun bu murâdına karşı gelmekle meşgul olan ve insanlar üzerinde aldatma ve yönlendirme gücüne sahip diğer bir varlık, bir şeytan vardır. Şu kadar ki, semâvî dinlerde şeytan, samedânî (kimseye ve hiç bir şeye muhtaç olmayan) bir iktidar sahibi değildir. O da Allah'ın yaratıklarından birisi olup, kudret ve irâdesini (dilemesini) kudret kaynağından ödünç alır. Şu halde şeytan, "fe'âlün limâ yürîd (dilediğini yapan)" ve "kâdir-i mutlak (kayıtsız ve sınırsız kudret sahibi)" olmadığından, işe onu karıştırmakla sorun çözülmüş olmaz. Gerçi fazîlet ile kötülüğü birbirinden ayırmak ve fazîlete bir değer biçmek için şeytanın imtihan maksadıyla in-

---

192 "İrfâniyye" okulu da denen bu yarı felsefî akım, m. I. ve II. asırda Yunan felsefesinin özellikle Platon ve Yeni Platoncu felsefelerin Hıristiyanlığa uygun ve yardımcı bir anlayış haline getirilmesinden doğmuştur. Bu akım gerçek Hıristyanlarca sapıklık olarak kabul edilir. Çünkü Gnostikler, sahip oldukları tabiat üstü bilgiden dolayı dinî nassların gnostik bir tefsirinden sonra inanılmasını ileri sürerler. Böylelikle onlar, Hıristiyan kilisenin aksine şahsî ve mistik bilgiyi nassdan üstün tutarlar (edt.).

sanlığa musallat edildiğini söyleyerek güçlüğün ve sorunun bir kısmını ortadan kaldırmaya teşebbüs ediyorsak da; bu düşünce, insanın hayır ve şerri yapmada kudret sahibi olmasıyla doğru olur. Halbuki insanın fiilleri de, şeytanın işleri de kader cilvesine, kudret kaynağına dönüştürüldüğü takdirde, Cebriyye'nin bütün sual ve itirazları ortaya çıkar ve cevapsız kalır.

Bu mesele, sonraki filozofları öyle bir derecede meşgul etmiş ve öyle zihinlerini karıştırmıştır ki, meşhur Wascherau bin türlü akıcı bir üslûp ve mahâretle yine Zerdüşt'ün Seneviyye (İkicilik) fikrine yeniden dönmekte fayda görüyor ve diyor ki:

"Cenâb-ı Hakk ile âlem, bir vücûddur. Fakat aralarında mantıkî bir fark var: Allah, âlemin fikir ve manası, âlem ise Allah'ın hakikati [yani zâhir ve maddî, beş duyu ile hissedilen ve cismanî kısmı]dır. Şu halde Allah, yalnız mücerred/soyut bir fikirden, bir manadan, insan vicdanında dolaşan bir anlayıştan ibaret ve hakikî vücûddan mahrumdur, diyeceksiniz. Evet! Fakat insanın bedduasının, insanlığın sızlanmalarının ve lânetlemelerinin yetişemeyeceği bir Allah, mücerred bir fikirden ve yüce bir anlayıştan ibaret olan Allah'tır. O'na bir hakikat verirsek, beşerî sefâletin muhtar fâili olduğunu da kabul etmeliyiz ki, böyle bir Tanrı'ya, ibâdetten daha fazla nefret yakışır!"

Zerdüşt'ün fikri de budur.

Hıristiyanlık'ta Cenâb-ı Hakk celâlî isimler sahibi olmadığından, güçlükler daha fazladır. Hıristiyanlık'ta insan, her fiilinde başına buyruk ve sorumludur. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın "providence" adını alan gayba ait bir ilmi vardır ki bu, incelenecek olursa kader demektir. Şu halde insanda tasavvur olunan "irâde-hürriyet-liber arbiter" kuru bir sözden, kuru bir düşünceden ibaret kalıyor ve güçlükler yine ortaya çıkıyor. Gerçi birtakım Hıristiyan akâid âlimleri:

"Cenâb-ı Hakk'ın gayba ait ilmi, beşerî hürriyeti yok eden ve sınırlandıran bir şey değildir. Bu gaybî ilim, henüz varlık âlemine ayak basmayan kulların, tam hürriyete sahip olmaları şartıyla, nasıl hareket edeceklerini ve ne yapacaklarını Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi kuşatıcı ilmiyle bilmesinden ibarettir." diyorlarsa da, henüz varlık âlemine gelmeyen bir kimsenin gelecekteki fiillerinin bilinişi bu fiillerin gerçekleşmesinin zarûrî olduğu anlamına gelmektedir!

Mademki bu fiiller, gerçekleşmesinden ve meydana gelmesinden önce

Cenâb-ı Hakk tarafından bilinmektedir; mademki bu bilginin yanılması ve değişmesi mümkün değildir; şu halde onların ortaya çıkması zarurî, başka bir tabirle mukadder olmaz mı? Gerçi "kâmil/tam hürriyete sahip olmaları şartıyla kulların işleyecekleri fiiller" kaydı ile bu fiiller, cebirden kurtarılmak isteniyor; fakat irâde hürriyetinin en büyük şartı birbirine zıt fikirler arasında seçme hakkına sahip bulunmak durumundan ibaret iken; bir fiilin meydana gelmesinden önce bilinmesine, meydana gelmesi zarurî ve mecburî demekten başka çare yoktur.

Bu düşüncelere "Bilimsel Cebriyye"nin daha açık ve kesin, tecrübe ve ispata dayanan düşüncelerini de ilâve edersek ortaya çıkar ki, bu meselenin teorik ve felsefî yönü henüz halledilmemiştir; ihtimal ki bu da, nihâiyyât ve gâiyyât gibi beşer zekâsının kavrama gücünün üstündedir. Şu halde bu meselenin kapalı, karanlık ve karışık safhalarıyla toplumu yormamak, onu seçkinlerle sınırlı tutmak ve pratik yönüne geçmek, insanlığın selâmeti için gereklidir.

2- Pratik Yönü

İrâde ve kader meselelerinin özü ve hakikati her ne olursa olsun, insanlık tarafından pratik olarak var olan anlayış tarzını bozamaz.

İnsan, kendini çepeçevre kuşatmış olan ve beş duyu ile hissettiği eşyanın hakikatini bilemez. Fakat hissini, hakikat gibi kabul etmek zorundadır. Bugün bilimsel olarak sabittir ki, tabiat sahasında ışık, ısı, ses, renk vesâire gibi vicdana ait kaydedilmiş şeyler yoktur. Bunlar yalnız bizim hissimiz, bizim vicdanımız itibariyle vardır. Fakat bizim hissimiz itibariyle var demek, bu tür varlığın bir hakikat olduğunu gösterir mi? Belki, hayır; belki, evet! Ancak işin kesin olan tarafı, bizim duyularımıza inanmaya ve aksine inanmamaya mahkûm oluşumuzdur. Bir insan, ısı yoktur, diye teorik olarak bir iddia ileri sürebilir. Fakat elini ateşe soktuğu anda bu iddiasında direnemez.

İşte kulun sorumluluğu ve irâde hürriyeti meselelerine bu görüş açısından bakmak gerekir. İnsan, vicdanınca kendisini irâde hürriyetine ve irâde ettiği (dilediği) şeylerin yapılması mümkün olan kısımlarını yapmak iktidarına sahip görüyor. Bu kadarı, görev ve sorumluluğun oluşturulması için yeterlidir. Şu halde Cebriyye mezhebinin insanın toplumsal yaşantısında yeri yoktur ve kesinlikle reddedilmiştir.

4- Hulûliyye

Hulûliyye düşüncesi özel bir mezheb olmaktan öte birçok mezheplerde var olan bir fikir, bir çıkarımdır. Mu'tezile mezhebinin kollarında ve hele Şî'a mezheblerinin hepsinde hulûl düşüncesi vardır.

Bu fikir, insanlık kadar eskidir. En büyük Yaratıcı'nın, âlemin rûhunun, ruhların ve cinin insan cesedlerine hulûlü fikri ilkel dinlerde, Hint dinlerinde, eski Mısırlılarla Asurlularda görülmektedir.

Şî'a mezheplerindeki hulûl fikri, Hintlilerin Brahma ve Buda mezheblerindeki fikirlerin bir benzeridir. Âlemin rûhu olan Yaratıcı'nın, İmam Ali'ye, sonra onun evlâdına, daha sonra da Ali'nin nesline veyahut mensuplarına hulûl ettiğine inanılmaktadır. Bu şekilde hulûle itikad edenlere "Ali İlâhî" adı verilmektedir.

Hulûliyyenin bu türü, Mesîh hakkında Hıristiyanların inançlarına da benzemektedir. Diğer birtakım Hulûliyye vardır ki, onlara göre âlemin rûhu, bütün cesedlere hulûl eder. Özel ruhlar, tek rûhun cesedlerde ve cesedlerin hallerine göre görünür hale gelmesi demektir.

5- Müşebbihe Mezhebi

Bu mezheb de "Hulûliyye" gibi müstakil bir ekol olmayıp, diğer mezheplerde tamamlayıcı fikir türünden bulunmaktadır. Müşebbihe'nin bir kolu, Hanbelîler grubundan ayrılmış ise de, diğerleri Şî'a mezheblerine katılmıştır. Hepsine göre Cenâb-ı Hakk, bir cisim, bir cesed sahibidir.

Bazısı Cenâb-ı Hakk'ı, tıpkı bir insan gibi tasvir ediyor. Bunların en büyük delilleri, "insanın Allah sûreti üzerine yaratılmış olduğu" ve "işitme, görme, vesaire" gibi uzuvları gerektiren ilâhî sıfatlardır.

Mûsevî ve Hıristiyan dinlerinde birtakım düşünce ekolleri var ki, semâvî kitaplardaki âyetlere aynen mana vermek taraftarı olup asla te'vili kabul etmezler. Müslümanlar arasında da bu fikre bağlı kişiler ortaya çıkmıştır. Onlara göre de âyetleri te'vilsiz kabul etmek gerekir.

"Meselâ; görmek için herhangi bir şekilde göze sahip olmak gerekir. Mademki Cenâb-ı Hakk, Âdem'i kendi sûreti üzerine yaratmıştır; mademki Adem, gözüyle görüyor; şüphe edilemez ki, Cenâb-ı Hakk'ın da kendisine özgü gözü vardır." derler. Diğer birtakımı ise [ki, Müşebbihe'nin en ılımlıları olan Hanbelîlerden ayrılanlar bu gruba dâhildir]: *"Rahmân Arş'a is-*

tiva etmiştir."[193] âyetini aynen kabul ederek, istiva etmek için bir cisim sahibi olmanın zarûrî olduğunu iddia ederler.

Müşebbihe içinde, Cenâb-ı Hakk'ı "muânaka (kucaklaşma), mülâmese (el ile dokunma), müsâlaha (uzlaşma) eder!" gibi çocukça bir şekilde tahayyül edenler de vardır.

Müşebbihe grubunu bu hatalara sevk eden yön, bir taraftan âyetlere aynen inanmak ve diğer taraftan ise inanılan şeye açık ve makul bir mana vermek arzusudur. Bununla beraber Müşebbihe fikirlerini fazlaca popüler hale getiren durumlar, mi'râc meselesindeki yanlış ve kötü anlayışlardır.

Mi'râc, manevî olmaktan çıkarılıp başından sonuna kadar cismanî ve maddî olarak anlaşıldığı ve kabul edildiği takdirde, Müşebbibe fikirleri zarurî olarak meydana çıkar. Mi'râc hakkında yazdığımız düşünce ve değerlendirmelerin dikkatle okunmasını şu eseri irdeleyen kişilere tavsiye ederiz.

6- Tasavvuf ve Mutasavvıflar

İslâm âleminde en önemli tesirler yapan etkenlerden birisi de tasavvuf mezhebidir. Tasavvuf kelimesi hakkında çok sözler ve konuşmalar geçmiştir. Birtakım araştırmacılar, bu kelimenin Yunanca ilim ve irfan manasına gelen "sofos" kelimesinden ibaret olduğunu; diğerleri ise sofilerin giydiği "sof", yani yün kumaşa nispetle kullanıldığını ileri sürmüşlerdir.

Bu son şekil daha uygun görünür. Bununla beraber "sofî" ve "tasavvuf" kelimeleri, tarikat ehlinin ortaya çıkmasından daha sonradır. Önceleri, sofî ve mutasavvıf yerine "zâhid", "âbid", "muttakî" ve "münzevî" gibi kelimeler kullanılıyordu.

Avrupalı araştırmacıları en fazla uğraştırmış olan yön, tasavvufta esas fikir olan Vahdet-i Vücûd (Varlığın Birliği) fikrinin İslâm dininde mevcûd olup olmadığı, değilse nereden geldiğidir.

İslâm tarikatları hakkında eser yazan hemen bütün yazarların kanaatine göre tasavvuf, İslâm'a dışarıdan gelmiştir. Bu kanaat esas itibariyle asla doğru değildir. Zaten Dozy ve benzerleri gibi kötü niyetli yahut inceleme ve araştırmaları eksik eleştirmenlere göre, İslâm dininde aslî hiç bir şey olmayıp İslâm dini, derme çatma ve diğer dinlerden alınmadır. Dinin esası hakkında böyle bir hüküm verenlerin, İslâm tasavvufu hakkında daha in-

193 Tâhâ Sûresi, 20/5.

saflıca bir fikir vermeyecekleri açık seçiktir.

Bununla beraber Vahdet-i Vücûd fikri, diğer geçerli mezheblerden, belki esas bakımından değilse de şekil ve ifade yönüyle bir çelişki gösterdiğinden ve şerîat imamları bu noktada çok değişik fikirler ileri sürdüklerinden, tasavvufla Kur'ân'ın münâsebetleri incelemeye değer bir meseledir.

Diğer eserlerimizde[194] ve bu kitapta yeri geldikçe açıkladığımız gibi beşer zihni, ulûhiyeti üç şekilde anlayabilir. İnkâr fikri bir tarafa bırakılacak olursa bir dördüncü şekil bulmak mümkün değildir. Bu fikirler şunlardır:

1- Tenzîh düşüncesi,

2- Teşbîh düşüncesi,

3- Tevhîd düşüncesi.

Tenzîh fikri gereğince Cenâb-ı Hakk, varlık ve öz itibariyle bu âlemden gayrıdır. Tenzîh fikrini benimseyen ekollere ve bu kabilden olarak şerîatlara göre, âlem, O'nun yokluktan varlığa getirdiği ve yine yok edeceği geçici bir varlıktır.

Fakat varlık itibariyle tenzîh düşüncesine mensup olanlardan bir kısmına, meselâ Platon ve Aristoteles'ya göre Cenâb-ı Hakk, kâinatın tamamen gayrı olmakla beraber onun yaratıcısı değil, nâzımı (düzenleyicisi)dır. Cihan ise, Cenâb-ı Hakk gibi bizâtihî mevcûd, ezelî ve ebedîdir. Bu mezhebe "Felsefî Seneviyye (İkicilik)" adı verilir.

Mu'tezile ve Mu'tezile'den feyz alan mezheblerin çoğu, birçok noktada ve belki de "halk/yaratma" meselesi müstesna tutulursa, hepsinde bu ikinci görüş noktasına eğilimlidir. Ekmel (en mükemmel) zât olan Cenâb-ı Hakk'ın, bu cihan gibi nakıs/eksik bir şeyi yaratması ekmeliyetine bir noksanlık/eksiklik demek olacağı gibi, Aristoteles medresesinde iki asıl kabulüne ve noksanı cihana yüklemeye sebep olmuşken; Mu'tezile'de bu derece ilerisine gidilmeyerek yalnız fiiller ve irâde, Kur'ân'ın mahlûkiyeti/yaratılmışlığı ve benzeri konulara zemin olmuştur.

Mu'tezile, Zât-ı Bâri'nin her ne sûretle olursa olsun, görülmesi imkânını inkâr ederek mantığa uygun kalıyor.

Şeriat âlimlerinin çoğu, Mu'tezile'nin bu aşırılıklarından sakınmakla beraber, birinci şekildeki tenzîh fikrini tercih ediyorlar. Ancak, bu değişiklik-

194 Tasavvuf-ı İslâmî, c.I ve Hikmet'teki makaleler.

ler gereğince mantığa uygun düşmeyen hususlarda ilmi akla, imanı aklî sübûta tercih etmek zorunda kalıyorlar. Bununla beraber hakikatle şeriatı birleştirerek, tenzîh ile teşbîhin ölçülü ortasını bularak tevhîd fikrini zâhir âlimlerinin tercih ve görüşleriyle çarpışmayacak şekilde ele alan araştırmacı âlimler vardır ki, İmam Gazâlî bunların imamlarından sayılır.

Teşbih düşüncesi, manayı cisimleştirerek ve maddiyâta muhtaç görerek zorunlu olarak Dehriyye/Ateizm fikirleriyle neticelenecek bir ekolün esasını teşkil eder. Müşebbihe konusunda söylediğimiz gibi, teşbih fikri, kuvvetleri cesedlerin bir sıfat ve özelliği şeklinde kabul etmekten ibaret ise de; bu fikir, dinî mezheplerde teşbîh ve temsîli içine alan âyetlere, olduğu gibi mana vermekten ve bu manayı te'vilsiz olarak kabul etmekten ileri gelir.

Tevhîd fikri, ne yalnız tenzîh ve ne de yalnız teşbîhtir, belki varlığın hakikatini, tenzîh ile teşbîhin birleşiminde arar ki, "Vahdet-i Vücûd" ekolü bu fikrin mantıkî neticesidir.

Tasavvuf, Vahdet-i Vücûd ekolüdür. Fakat bu ekol, Avrupalıların zannettiği gibi İslâm'a birkaç asır sonra dışarıdan eklenme olmayıp, Hz. Peygamber tarafından ashâbın bir kısım seçkinlerine bağışlanmış ve telkin edilmiştir.

Burada bir soru akla geliyor:

"Mademki İslâm dini, tenzîh fikri üzerine değil de tevhîd fikri, Vahdet-i Vücûd fikri üzerine kurulmuştur; o halde Hz. Peygamber neden açıklamalarını tenzîh fikrine daha yakın bir şekilde yaptı?"

Bu soru çok önemli ise de, cevabı zannedildiği kadar da zor değildir. Önce teşbîh fikrinin en aşağı mertebesinde olan bir halkı, maddiyât tapıcılığından kurtarmak ve ilâhî hakikate ulaştırmak için tenzîh fikrine daha fazla önem vermek, tevhîd fikrini yüksek seviyelere ve seçkin düşünürlere bırakmak, dinin tesisi için en gerekli ve en açık bir hikmet idi.

Şirk ve küfürden tenzihî tevhîde ulaştırılamayanlar, tevhidî düşüncelere ulaşamazlar. Eğer fikren şirk ve küfürde kalanlara, genel olarak tevhîdî fikir telkin edilse, onlar teşbîh derecesinde tenzîhe sahip olmadıklarından, tevhîd zevkine varamayarak yine teşbîhte yani ağır şirkte kalırlar.

Bununla beraber ağır şirkte olanlar, birdenbire ve bütün mücerredliğiyle/soyutluğuyla tenzîh fikri karşısında bırakılsalar, bu defa da ilâhî zâtı

"yokluk" anlayışı ile birleştirirler.

Hz. Muhammed'in tebliği, her iki mahzura da yer bırakmamıştır. Bu da seviye ve çevreyi, imkân ve zamanı tamamıyla değerlendirdiğini gösteren Hz. Muhammed'in davranış biçimi sayesinde olmuştur. Hz. Peygamber, her fikre "kendi gücü derecesinde" ve "şirke düşmemek üzere tenzîhe önem vererek" tevhîd fikrini telkine muvaffak olmuştur.

Gerek tenzîh fikri ve gerek tevhîd fikri, tabaka tabaka ortaya çıkan mutasavvıflar tarafından; kâh birbirinden uzaklaştırmak, kâh yaklaştırmak ve bazen de birleştirmek suretiyle açıklanmış, genişletilmiş ve tefsir edilmiştir.

Tasavvuf, önce aşırı zühd ve takva ile birlikte, hatta zâhidlik şekli daha baskın olarak genele yayıldığı için çok fazla göze çarpmamıştır. Zaten ilk günlerinde taraftarı çok azdı.

Sonraları ise tahsil usulü, âyin ve merasimleri bakımından birçok kollara ayrılarak tarîkatlara bölündüğü için artık bugün tasavvuf ile tarîkatı ayırmak imkânsız bir iştir.

Bununla beraber tasavvuf, tarîkatlardaki irfan ve ilim demek olduğundan; onu muhâkeme ederken âyinleri eleştirmek yahut tarîkatın detayları sebebiyle tasavvufu kınamak gereksizdir. Halbuki tasavvufun kaynağının İslâmiyet olmadığını iddia eden Dozy, Potie, De Estournelles ve diğer eleştirmenler, bu iki meseleyi birleştirerek bir ikinci hataya düşüyorlar.

Tasavvufun kaynağının Kur'ân ve hadisler olduğunu araştırmadan önce itiraz edenlerin ne dediklerini gözden geçirelim ve yorumları hakkında bilgi sahibi olalım. Bunlar, tasavvuf ve hakikatin Kur'ân ve hadislerle olan en üstün ve mükemmel ilişkisine vâkıf olamamışlar ve İslâm felsefesinin geçmiş dinlerden ve felsefelerden alınmış olduğunu iddia etmişlerdir.

"İslâm Tarîkatları" adlı eserinde Katolik rahiplerinden Luis Potie diyor ki:

"Kur'ân'ın bir âyeti [İsâ'nın öğrencilerinin icadı olan] manastır hayatını yasaklıyor; İslâm âlimleri, Peygamber'in fikrini, çoğu kez söylenen şu düsturla ifade etmişlerdir: 'Lâ ruhbâniyyete fi'l-İslâm - İslâmiyet'te râhiblik yoktur.'

Bu düstur, tarihî bir hakîkat olmaktan çok uzaktır. Peygamber'in emrine, Kur'ân'a ve Kur'ân'ın resmî müfessirlerine rağmen Hıristiyanlık'tan başka, İslâm dini kadar keşiş yetiştirmiş bir din yoktur.

Bir garîbe olmak üzere, henüz Peygamber hayatta iken bunlar ortaya

çıkmıştır. Hicretin birinci senesinde doksan sahâbî bir cemiyet teşkil etmişlerdi. Mallarını birleştirmekten öte bunların bazı ortak ibâdet usûlleri bile vardı...

Tarîkat erbâbına, bunların zirveye ermişleri olan mutasavvıflara acaba ruhban sıfatı verilebilir mi? Zâviyelerle manastırlar aynı şey midir?

Böyle bir iddia doğru değildir. Luis Potie'nin kastettiği zâtlar Suffe Ashâbı'dır. Gerçi fakirlerden ve gönülleri tok kişilerden olan Suffe Ashâbı, Mescid-i Nebevî'de otururlardı. Fakat mescidin sofasıyla bir manastırı, ashâbdan ne yaşam tarzı ve ne davranış ve fikir bakımından hiçbir farkı olmayan Suffe Ashâbı ile keşişleri aynı şey görmek, zan ve faraziyeden öte geçmez.

Râhib Luis Potie'nin, İslâm tarîkatlarının mahiyetini anlayamayarak, bunu Hıristiyanlığın kendine özgü tarikatları ile aynı seviyede ve eşit tutması bir hatadır. İslâm felsefesi demek olan tasavvufu da takdir edememiştir. Adı geçen yazar: *"Sofizm [tasavvuf], ne bir felsefe ne de bir felsefe ekolüdür. Bu, tam bir nezâfet [yani ismet] halinde yaşamak usûlünden ibârettir."* diyor.

Bu fikir de doğru değildir. Tasavvuf, binlerce senelik dinî devirlerin gelişmelerinin özünü, din fikrinin bütün tezâhür ve safhalarını kapsayan doğru ve kuvvetli bir ekol hükmündedir. Gerek Mösyö Luis Potie ve gerek diğer araştırmacıları eksik ve yanlış fikirler ileri sürmeye sevk eden yön, bir taraftan İslâmiyet'e ait meseleleri incelemede dinî taassub ve tarafgirlikten[195] sıyrılamamaları, diğer taraftan ise tarîkat erbâbının yalnız ibâdet ve merasimlere ait eserlerini inceleyip büyük sofilerin kıymetli eserlerini derinliğine araştırıp incelememeleridir. Bu sebepten dolayıdır ki, İslâmiyet'e ait meselelerde, varılan netice ne olursa olsun, materyalistler [dinsizler] ile dindarların anlayış biçimi arasında büyük farklar görülüyor.

Tasavvufun doğru ve kuvvetli bir hikmet/felsefe ekolü olup olmadığını anlayabilmek ve verilecek hükümde gerçek bir bilimsel değerin bulunabilmesi için aşağıdaki şartları bir araya getirmek gerekir:

1- Kur'ân'ın hikemiyâta temas eden noktalarında zâhirî manasından başka bâtınî ve ledünnî (ilâhî sırlara ait) manasını da bilmek. [Bu, çok zor-

195 Dinî araştırmalarda herkesin kendince doğru olan bakış açısını düşüncesinin temeli yapması çok doğal karşılanmalıdır. Mösyö Luis Potie de bir rahibdir. Düşüncesi ve değerlendirmesi gayet doğal olarak rahibce olur.

dur. Bunun için yalnız eserlerin okunup incelenmesi de yeterli değildir. Ârif olan şeyhlerin sohbetine erişmek, seyr ü sulûk[196] etmek gerekir.]

Bu sebepten dolayı bizim tarafımızdan emek sarf ederek bu konulara dair eserler yazılmazsa, Avrupalı araştırmacılar, tasavvuf hakkında doğru bir fikir edinemez. Dış görünüşe göre hüküm vermeye mecbur kalır.

2- Büyük sofilerin eserlerini incelemek. [Abdulkadir Şâzelî ve Muhyiddîn-i Arabî'nin eserleri, İbn Fârız'in şiirleri, Mevlânâ Celâleddîn ve benzerlerinin kıymetli eserleri. Fakat bu eserleri hakkiyle anlamak için de sulûk sohbetine ihtiyaç vardır. Hele Muhyiddîn-i Arabî'nin eserlerindeki ıstılahlara mana verebilmek bile başlı başına bir marifet sayılabilir.] Böyle olmazsa tasavvuf hakkında edinilecek bilgiler elbette yüzeysel kalır ve tabiatıyla eleştiriler de yüzeysel olur.

De Estournelles de Constant diyor ki:

"Bu halde [yani mâişet ismeti (riyâzet) halinde] murâkabe ve istiğraktan başlayarak isteriye[197] kadar her derece var. Bu hâlin erbâbı arasında [yani tarîkat ashâbı içinde] hayalperestler, tembeller, velîler, hastalar ve deliler var!"

Evet! Tarîkat erbâbının topluluğu içinde bütün bu şekiller ve haller vardır. De Estournelles de Constant'ın değerlendirmesinde bir eksiklik görüyoruz. Velî tabirinden ne kastettiğini bilemiyoruz; isterdik ki, bu tabir "hakîmler" açıklamasıyla tefsir edilsin. Çünkü velî, bir manaya göre de "hakîm" demektir. Bu hakîmler/filozoflar içinde büyük üstat Spinoza'yı orta derecede bir mürid gibi telâkki edecekler de çoktur.

Mösyö Luis Potie, diyor ki:

"Hint ve İran'ın sırlara taparcasına eğilimlerinin bir mahsulü olan tasavvuf, İslâmiyet'in ilk zâhidleri tarafından kabul edilmiş ve yayılmış, hicretin üçüncü asrında Ebû Sa'îd İbnu'l-Hayr'ın (h.200/m.815) güçlü teşvikleriyle büyük bir gelişmeye sahne olmuştur."

Bu söylenenler tamamıyla doğru değildir. Avrupalılar, Lokmân-ı Serahsî'nin mürîdi ve binaenaleyh Hâcegân tarikatının şeyhlerinden olan Ebû Sa'îd İbnu'l-Hayr'a çoğu kez tasavvufun mucidi nazariyle bakmaktadırlar; hatta adı geçen zâtın mürîdlerine softan cübbe ve hırka giydirmesini "so-

196 Bir şeyhin nezâretinde Allah'a erişmek için çıkılan manevî yolculuk. (edt.)

197 Duyu bozuklukları ve türlü ruh karışıklıkları, çırpınma, kasılmalar ve bazen inlemelerle kendisini gösteren bir sinir bozukluğu (edt.)

fiyye ve tasavvuf" kelifeleri için bir başlangıç sebebi görürler. Halbuki Ebû Sa'îd, sofi şeyhlerinin büyüklerinden olmakla beraber, şöhretçe ikinci sınıf bir şeyhi geçememiştir.

Mösyö Luis Potie'nin de kabul ettiği üzere, Ebû Sa'îd'den önce de sofiler ve tasavvuf mevcut idi.

Bununla beraber İslâm tasavvufunun Hint ve İran felsefe esaslarından iktibas edildiğine dair iddia, bilgisizliğe ve araştırma eksikliğine işaret eder ve kesinlikle hatadır.

İslâm'ın ilk döneminde pek çok seçkin âlim gelmiştir. Bunlar, tasavvuf mesleğini ve hele bazı hikemiyâtı asla kabul etmemekle beraber, ne tarîkat silsilesinin doğruluğunu, ne de tarîkat ve tasavvufun menşeini inkâr ve reddetmişlerdir. Yalnız tasavvufun kaynak ve referansı olan âyet ve hadislere verilen manalar tartışmalı olarak kalmış ise de, bu da, âlimler sınıfının fikrine tamamen uygun düşmediği için olup yoksa kesinlikle ret şeklinde değildir. Bu kadarı da öncekilere ait olup sonraları tasavvufu red ve inkâr eden görülmemiş gibidir.

Mösyö Luis Potie, De Estournelles de Constant, Ryn vesair tarihçiler, İslâm tarîkatları ve tasavvufun İslâmiyet'ten doğmadığını ispat etmek için çok çürük ve reddi çok kolay bir yöntem bulmuşlardır: Tarîkatların nisbet ve silsilesini inkâr etmek!

Eğer tarîkatların silsilesi red ve inkârı mümkün, sonradan ortaya konmuş ve uydurulmuş bir şey olsaydı; nasıl İslâmiyet'e aykırı olan her şeyi kanları pahasına reddetmekten hiçbir zaman çekinmemişlerse, şeriat âlimleri aynı şekilde bunu da herkesten önce reddeder ve yalanlardı.

İslâm tarihini iyi bilenler, İslâmî ilimlerden hadis ve benzeri ilimlerin râvileri ve senediyle kaydedilme ve nakledilme şeklini bilenler ve hele Araplarda nesebler ve silsileler hususunun mükemmel ve düzenli bir ilim şekline girdiğini inceleyenler, bu iddianın ne kadar boş olduğunu derhal anlarlar.

Düşünelim ki, Araplar, atlarının bile nisbet ve silsilesini kaydetmişlerdir. Onları değil tarîkat silsilesi, hatta ecdâd silsilesi hakkında bile yanıltmak mümkün değildir.

Hakikatten başka maksadı olmak, sabit bir fikirde saplanıp kalmak, insanları ne garazlara sevk ediyor.

Mösyö Potie, bir taraftan daha Hz. Peygamber'in zamanında tarîkat erbâbının Kur'ân'ın ve Peygamber'in emrine rağmen meydana çıktığını ikrar, diğer taraftan da Hz. Peygamber'e kadar ulaşan tarîkat silsilesini inkâr ediyor.

Ne garip bir çelişki!

Fakat bu çelişki, gizli bir maksadın mahsulüdür. Birinci iddia ile "Kur'ân'a rağmen ruhbanlığın Hıristiyanlık'tan alınarak İslâm'a sokulduğunu" ispat etmek istiyor.

İkinci iddia ile tasavvufun yüce hikmetine başka kaynaklar bularak, İslâm'ı böyle bir yüce hikmeti doğuracak esaslardan mahrum göstermeye çalışıyor! Alman âlimlerinden meşhur Hegel'in beyan ve ispat ettiği üzere, [*Science Jesuitic*, yani Cizvitlerin Bilim ve Sanatı] bilimsel gerçekleri, gözümüzün önünde cereyan eden ve tecrübelerle sabit olan hakikatleri bile çarpıtarak inkâr yolunu buluyor. Eğer İslâmiyet çok uzak asırlarda ortaya çıksaydı, ortaya çıktığı zamanda yazı olmasaydı, tarîkat silsilesi hicretin ilk asrından beri kaydedilmeseydi, muhâlifimizin sözlerini hataya yorsak bile, garaz ve bağnazlığa yormazdık.

Yazıldığı tarih bilinmeyen ve birbirine uymaz eserlerin doğruluğuna ve kabul edilirliğine inanan bir zâtın tarîkat silsilesini inkâr etmesi cidden gariptir!

Şu söylediklerimizden maksadımız İslâmiyet'ten önce tasavvuf [yani tasavvufun muhteviyatı] yoktu, demek kadar saçma olur.

Maksadımız, tasavvufun Kur'ân'dan ve hadislerden alınmış oluşu ve bunun bir hakîkat olduğudur...

İslâmiyet'ten önce din olduğu gibi hikmet/felsefe de vardı. Din gibi hikmetin/felsefenin de ilk halleri tarihin derinliklerinde gizlenip gider. Beşer zihninde birtakım temel fikirler vardır ki, bunun hangi tarihte doğup ortaya çıktığını bulmak mümkün değilse de, gelişmeleri hesaba katılmazsa insanlık kadar eski olduğu kestirilebilir. Bu önemli meseleyi biraz açıklamak için temel fikirlerin tarihçesine bir göz atalım.

İnsanlık tarihinde görüyoruz ki, insan zihninin en büyük endişesi olan "ulûhiyet fikri" ancak üç türlü anlayış şekline sahne olmuştur.

İşte görülüyor ki, yabancı araştırmacılar, gerek tarîkat ve tasavvufu şekil olarak karıştırırken ve gerek tasavvufun kaynaklarını İslâmiyet dışında

bulurken, aldanıyorlar. Tasavvuf, bütün bir hikmet manzumesi olup, tetkik dairesi dışında kalan dine ve hikmete ait meseleler yoksa da en önemli çizgileri aşağıdaki şekilde üçe indirilebilir:

1- Vahdet-i Vücûd,

2- İttisal,

3- Marifet.

Vahdet-i Vücûd demek, her ne şekil ve tecellî ile tasavvur edilirse edilsin; vücûdun (varlığın) mahiyet bakımından bir ve aynı şeyden ibaret olduğu, renk ve şekillerin o bir şeyin tecellî, tezâhür ve safhalarından başka bir şey olmadığı anlamına gelmektedir. Nasıl ki tenzîh fikri Sâmî kavimlerine özgü bir istidat olarak kabul ediliyorsa, bu fikir de, Ârî kavimlere özgü bir "varlığın anlaşılması biçimi" sayılıyor. Gerçi bu ayırım, tarihle de bir dereceye kadar sâbit ise de, bundan ne Ârî kavimlerde tenzîh istidâdını ve ne de Sâmî kavimlerde tevhîd istidadını inkâr gibi kesin bir kaide çıkarmak doğru ve bilimsel sayılmaz.

Kaldı ki tasavvufun kaynağının İslâmî olduğunu ispat etmek için, Kur'ân ve hadislerde bu kaynakları göstermek yeterlidir. Tasavvuf mezhebinin İslâmî esaslarından biri:

"O (Allah), ilktir ve sondur, dışta görünen de O'dur, içte gizlenen de O'dur."[198] âyet-i celîlesidir.

Varlık şekillerinden, bu âyetin kapsama alanı dışında kalabilecek bir şey tasavvur edilemez. Bu âyet-i celîledeki dört sıfat, her tasavvuru kendinde topladığından şekilleri ve renkleri bir tek varlığın görünüşleri saymak zarûrîdir.

"Yüzünü ne yana çevirsen Allah'ın varlığıyla karşılaşırsın."[199] âyeti de, her şeyin hakîkatinin vücûddan (varlıktan) ibaret olduğunu göstermektedir.

İttisâle gelince:

"Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı."[200] ve benzeri âyet-i celîleler, ayrıca *"Benim Allah'la öyle bir vaktim var ki, ne gönderilmiş bir peygamber ve ne de mukarreb bir melek araya girebilir."*[201] ve *"Beni gören*

198 Hadîd Sûresi, 57/3.

199 Bakara Sûresi, 2/115.

200 Enfâl Sûresi, 8/17.

201 Münâvî, a.g.e., IV, 6; Aclûnî, a.g.e., II, 226 (edt.).

Hakk'ı görmüştür."[202] ve benzeri hadisler, ittisâl itibariyle de Vahdet-i Vücûd'u bildirirler. Tabiîdir ki, bu iki şekil kabul edildikten sonra vahiy ve ilham, işâret ve tecellîler gibi ma'rifet kısımları da kabul edilmiş olur.

Bu maddeler, tartışmalı olabilir. Fakat tasavvufun İslâm kaynaklı olmasını ispat etmek için yeterli ve bizce maksat da budur.

Tasavvuftaki bütün düsturlar, âyet ve hadislere bağlıdır. Bu eserin hacmi bundan fazlasını kaldıramayacağından dolayı bu kadarla yetinmeye mecburuz.

7- Tasavvuftaki Usûl ve Mezhebler

Tasavvuf ve ma'rifetullahın meramına erişmek için zaman ve çevreye, ırkî ve ruhî istidatlara göre birçok usûller geliştirilmiştir. Şu noktaya dikkat etmek gerekir ki, burada usûllerle kastımız, daha sonraki asırlarda sayısız şekiller alan âyinler değildir.

Şâzeliyye mutasavvıflarına göre ma'rifet (Hakk'ı hakkıyla tanımak) iki şekilde meydana gelir. Birisi ilmî usûl ve diğeri işrâkî usûldür. Bunlar da ya bir dinin emirleri ve talimatı dâhilinde veyahut sırf akıl ve ahlâkî temizlik dairesinde olur.

Ma'rifetullahın bu ikinci şekilde elde edilmesi birdenbire bir şaşkınlığa sebep olabilirse de, *"Tevhîd kelimesini bilen, kurtuluş dairesine girer."* mealinde olan Peygamber Efendimizin yüce hadisleri düşünülür, selîm akıl ve ahlâkî temizliğe dinimizde verilen önem göz önüne alınırsa, Şâzeliyye mutasavvıflarının bu taksiminde hata olmadığı ortaya çıkar.

İlmî usûl ile ma'rifetin elde edilmesi kısmına zâhir âlimleri, kelâm ilmi erbâbı ve İlâhiyyûn filozofları (Teistler) dâhildir. İşrâkî usûlde ise: Mutasavvıflar, tarîkat erbâbı, İşrâkiyyûn ve Esrâriyyûn mevcuttur.

Şimdi bu iki usûl arasındaki farkı açıklamak için biraz detay vereceğiz.

İlmî usûl, iç temizliği, yani ahlâkî güzellikleri kesinlikle üzerine görev olarak yüklenmez. Gerçi ilim, sahibini birçok kötülük ve ahlâkî çirkinliklerden kurtarır; zira ahlâkî çirkinliklerin çoğu cehâletten ileri gelir. Fakat "bilmek ile yapmak" arasındaki fark çok büyüktür. Bu sebepten dolayıdır ki, ilmî usûl ile "ma'rifetullahın" başlangıç aşamaları ve hele dış görünüşü

---

202 Buhârî, a.g.e., VI, 2568 (edt.).203 Buhârî, a.g.e., VI, 2694, 2725; Müslim, a.g.e., IV, 2061, 2067, 2102.

her zaman elde edilebilse de safa ve tasavvuf erbâbına özgü "gâyât ilmi (gayeler, varılacak en son noktalar bilgisi)"ne ulaşmak çoğu kez mümkün olamaz. Yalnız iç temizliği ise kâmil ma'rifeti temin edemez. İşrâkî usûl ve seyr u sülûk ile ma'rifet tahsil eden bir adam, ilimler ve muhâkeme ile süslenmiş olmazsa, ulaştığı mertebe ve menzilleri/konakları zevk itibariyle bilir; fakat ma'rifeti anlatma ve tanıtma yönü bakımından noksandır. Demek ki, kâmil ma'rifet meramına ulaşmak için her iki usûlün birbiriyle kaynaştırılarak kullanılması lâzımdır ki, evliyâullahın kâmillerinin tavsiye ettiği şekil de budur. Bunun etraflıca anlatılması "Ahlâk ve Seyr u Sülûk" konusunda gelecektir. Bu usûllerle beraber "seyâhat", "hizmet" vesaire gibi detay da varsa da bunların bugün önemi ikinci derecededir.

Tasavvuf belli başlı iki mezhebe ayrılır. Bunların birisi "ilk adımda Hakk'ın müşâhadesi" yani "müessirden esere intikal" usûlüdür ki, bu mezhebin kurucusu Seyyid Hasan Ali eş-Şâzelî sayılır. Bununla beraber bu mezhebi Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî'nin de benimsediği bir gerçektir.

Gerçekten zamanımızda "Şâzeliyye" ve "Melâmiyye" tarîkatlarında uygulanan usûl bu olduğu gibi "Nâzenîn" tarikatında da bir bakıma yine bu usûl geçerlidir.

İkinci mezheb, "ilk adımda nefsin ma'rifeti (tanınması) ile ondan sonra Hakk'ın müşâhadesi" yani "eserden müessire intikal" usûlüdür. Bu mezhebin müctehidi İmam Gazâlî olup, mutasavvıfların ve tarîkat ashâbının çoğu bunu tercih etmişlerdir. Bu açıklamalardan anlaşılacağına göre, birinci mezheb "tabiatüstü/metafizik" ve "bedihî fikirler"i ele alıyor. Buna Batı felsefesinde, "a priori" adı verilebilir. İkinci mezheb ise "rûhî haller" ile "tecrübe ve tetebbu/inceleme-araştırma" yönünü ele alıyor, buna da "a postriori" ismi verilir.

Birinci usûl daha çekici ve süratlidir. Ma'rifeti elde etmek için ikinci usûlden daha kolaydır. Fakat ikinci usûl kadar sağlam ve yararlı değildir. Özellikle dar havsalalı adamları melâmete (ayıplanacak işler) ve cezbeye sevk eder. Her zaman ahlâkî temizliği hedef edinip temin edemez.

Birinci usûl ile rûhî hallerin tetkiki, mertebe ve menzillerin tahkiki de zordur; özellikle işin içine biraz da hayaller karışırsa.

Nefsin tanınması ile işe başlayanlar, *"Nefsini/kendini tanıyan kimse Rabbini tanımış olur."* kelâmını esas olarak almışlardır. Önce insanın nefsini/kendini, sonra insanı kaplamış olan eşya ve olayları, daha sonra her

şeyin dönüş yeri ve amacı olan Cenâb-ı Mennân'ı bilmeye çalışıyorlar. Onlara göre Zât'ın hakikati idrâk dairesinin dışında olup sıfata ait hakikat ise *"Ben kulumun zannı gibiyim."*[203] kudsî hadisinin manası ile başlamakta, seyir, müşâhade ve idrâkin aydınlatılmasıyla kemâl mertebesini bulmaktır.

İlk önceleri Rubûbiyyetin müşâhadesi taraftarları ise *"O (Allah) ilktir ve sondur, dışta görünen de O'dur, içte gizli olan da O'dur."*[204] emrindeki açık fikri esas kabul ediyorlar. Şâzeliyye âriflerinden biri ile yaptığımız sohbette şu şekilde fikir yürütmüştü:

"Bakınız, güneş doğmuş, âlemi nûr kaplamış, her şey aydınlanmış. Bu nûr sayesinde renk ve şekilleri görüyoruz. Şimdi bu nûr, varlığı ispata gerek duymayacak şekilde açık seçik meydanda ve bu renklerle şekillerin görülmesine yalnız onun varlığı sebep iken; nûru şüpheli bir şey farz edip de onun varlığını renkler ve şekiller ile ispata kalkışmak boşuna bir külfettir. Manasız mücâdelelerle zevk ve ma'rifetten nefsi mahrum etmek, varolan ve hazır bulunan nimetten haksız sebeplerle istifade etmemek demektir."

Şâzelî ârifin bu sözleri hakikatten yoksun değilse de, kesin bir kaide olabilmesi için düşünen kimsede "iman"ın "şüphe ve tetkike/incelemeye" üstün gelmiş olması şarttır. Bu halde ise mesele bilim ve inceleme sahasından iman dâiresine intikal eder.

Yeni bilimlerdeki usûller, bu düşüncenin karşısındadır. Meseleyi biraz daha analiz edersek şu şekle girer: Vasıf ve özelliklerini tam olarak bilmeden bir şeyi, zâtı itibariyle bilmek mümkün müdür?

Müsbet ilme göre olayların mâhiyeti/özü, eşyanın zâtı bize daima meçhul kalıp hislerimizi ve idrâkimizi işgal eden, hâdiselerdeki değişiklikler, yani sıfat ve özelliklerdir.

Müessirden esere intikal taraftarları, "Değişmeler, sıfat ve özellikler dediğimiz şeyler eşyanın mahiyetinden başka bir şey değildir." diyorlar. Bu noktayı son zamanların felsefe ekolleri de inkâr etmiyor ve inkâr edenler yalnız ruh ve maddeyi ayrı ayrı iki varlık gibi kabul eden "Seneviyye/Düalizm/İkicilik" düşünce sisteminden olan "Ruhâniyyûn/ Ruhçular/Spiritüalisler" olarak kalıyor. İlk mutasavvıfların Kur'ân ve hadislerden başka kaynakları olmadığını ispat ettik, sanıyoruz. Bu iddia, gerçeğin ta kendisi

---

203 Buhârî, a.g.e., VI, 2694, 2725; Müslim, a.g.e., IV, 2061, 2067, 2102.
204 Hadîd Sûresi, 57/3.

olmakla beraber, diğer mezhebler gibi tasavvufun da bir gelişim devresine tâbi olduğu ortadadır. Asr-ı Saâdet'te, tasavvuf içerikli kelimelerin yalnız İmam Ali'den çıktığını görüyoruz. Gerçekten de mutasavvıfların ve tarîkatların çoğunluğu, İmam Ali'yle ilişkileri olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber bugün belki de birtakımının müntesibleri kalmamış bazı tarîkatlar var ki, Hz. Peygamber'e diğer vasıtalarla ulaşıyorlardı. Bu türden olarak "Harrâziyye tarikatı" Ömerü'l-Fârûk'un hırkasını taşıyordu. Es-Sıddîk, Selmân, Enes b. Mâlik, Kumeyl b. Ziyâd, Veysel Karanî'ye mensup tasavvuf meslekleri vardı.

Bununla beraber ilk zamanlarda mutasavvıflara ait fikirler bir tasnif görmediği gibi âyin ve usûl sebebiyle tarîkatlara ayrılmamış olduğundan zühd ve takva safhası hikmet ve ma'rifet safhasını örtmüşe benziyordu.

İlk mutasavvıfların çoğunda görülen, zevk ve vecdden daha fazla istikrah (tiksinme, nefret) ve inlemedir. Ârifâne sözlerin, zamanın meçhullerinden, meczuplarından sâdır olduğu görülüyor. Halbuki İmam Ali:

"Derdinin çaresi sendedir; fakat farkında değilsin
Hastalığın da sendendir; fakat görmüyorsun
Sen, her şeyi öyle açıklayan bir kitapsın ki
Gizli sırlar, senin harflerinle ortaya çıkar
Sen kendini küçücük bir cisim sanırsın
Halbuki büyük âlem sende toplanmıştır
Dışarıdan hiç bir şeye ihtiyacın yoktur
Düşüncen sendedir; fakat düşünmüyorsun."

demişti ki, bu tasavvuf ve hikmetin ruhunu içinde taşıyan bir hakîkatler mecmuası idi. Fakat her öğrenci, öğreticisinden önce kendi zihinsel yeteneği, sonra çevre ve zamanın genel kabiliyeti nispetinde feyz alacağından; İslâm dininin hakîkatler mektebi demek olan tasavvuf medresesinin ilk temsilcileri, kaynağın feyzi derecesinde ma'rifet ortaya koyamamışlardır. Demek gelişim kanunu bunda da geçerlidir.

Tasavvuf erbâbının ilk meşhurları Bâyezîd-i Bistâmî, İbrâhîm b. Edhem, Ma'rûf-ı Kerhî, Seriyy-i Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî, Nurî ve Mümşâd-ı Dîneverî'dir. Bunlardan her biri sonraları gelişmiş birer ekol şeklini alan özel eğilimlerin temsilcileridir.

Bâyezîd-i Bistâmî, tasavvuf hikmetini aşk ve vahdet diliyle ifade ediyor-

du. Vahdet-i Vücûd fikri, onun sözlerinde, tenzîh fikri ile çarpışacak derecelerde açık ve güçlü idi.

Onun meşhur: *"Her türlü eksiklik ve noksanlıktan uzak şanım ne kadar yücedir."* sözü, bu söylediklerimizin delilidir.

Gerçi Cüneyd'in sözlerinde de Vahdet-i Vücûd'u ilân eden fikirler yok değildi. Fakat o, sözlerini bir usûl ve sistem çerçevesinde söylüyor, bunları tenzîh fikri ile bağdaştırma yolunu buluyordu ki, kendisine verilen "Seyyidü't-Tâife" unvanının sebebi budur.

İbrâhîm b. Edhem ise sözden daha fazla davranışlar ile özel bir mezheb oluşturmuştu. Bu mezheb, mâsivayı (Allah'tan başka her şeyi) terk etmek ve tecerrüd etmek (soyutlanmak) mesleği/ekolü idi.

Dozy, İslâm mutasavvıflarına karşı eleştirmekten öte alaycı bir dil kullanıyor; bununla beraber tasavvuf münasebetiyle İslâm dinine ve Nebîsine dil uzatmayı unutmuyor. Dozy, tercüme edilen eserinin 418. sayfasında diyor ki:

"Çünkü Muhammed (s.a.v.)'in çok fazla sert ve kuru akîdesiyle tasavvufun bağdaştırılması mümkün olmaktan çok uzaktı. Diğer taraftan, sevimli, şefkatli ve duygu dolu olan 'tasavvuf', gerek sırf kişisel eğilimi sayesinde, gerek daha eski olan 'sistem'in tesiriyle 'Panteizm'e, 'İşrâkıyye'ye dönüştü. Daha eskiden çok güzel olarak denilmişti ki: 'Tasavvufta, esasen ilâhî olan bir sistemin ulaşacağı sonun çok parlak bir misalini görürüz. İnsanların işlerinden kendisini uzak tutan değişmez bir Takdir Edici tarafından, bir takdir ile, insanların çabalarını red ve iptal eden soyut tek bir Allah fikrinin insanların kalbinde hiç bir şeyin dolduramayacağı bir boşluk bırakması zorunlu idi. Bu Allah, insan kalbine karşı çok ilgisizdir. İnsan kalbi üzerine hiç bir ahlâkî nüfuz uygulamaz; ezelde tayin ettiği mukadderât ile onu [yani insan kalbini] öldürür.[205] *Bunun zarurî neticesi şudur ki, insan kalbi de ondan yüz çevirerek kendisine yine kendi tasarruf ve karar vermeyi, böylece rahata kavuşmayı denedi. Bu sebepledir ki, ulûhiyet hakkındaki fikri eğilip bükülmeyen İslâmiyet'in ilâhî ve soyut sistemi arasından, işrâkî olan tasavvuf ortaya çıktı. Tabiata indirerek*

205 Çeviren, "Dozy'nin açıklamaya çalıştığı 'takdir edilen şey değişmez' meselesi, 'insanın kendi emeğinden başka kazancı yoktur' şeklindeki çalışmayı artırıcı hüküm ile çelişkili görünüyor. Yazarı Giritli bir Türk olan 'Firâk' adlı bir trajediye yazdığımız bir önsözde 'kader'in hakikati, bakış açımıza göre açıklanmış ve ortaya konulmuştur." diyor.

Allah'ı kendisine çekti. O'nu 'Mutlak Zât' soyut fikrine dönüştürerek bu Mutlak Zât'ın bir parçası olmak üzere kendisini O'nunla belirledi."

Bu açıklamalar, tamamen değersiz ve uydurmadır. Yukarıda delil olarak getirdiğimiz Hz. Ali'nin sözleri, tasavvufun, hikmete ait bütün eklentileriyle İslâmiyet'in bir safhası olduğunu ve yavaş yavaş icat edilmiş bir şey olmadığını ispat etmek için yeterlidir. Zaten İmam Ali'nin İslâmî hakikatleri duyurmak amacıyla bu ümmete terk ettikleri emanetler o kadar çoktur ki, bunları açıklamak ve yorumlamak sûretiyle sonraları ilâveler yapılmışsa da esas itibariyle ilâvesi mümkün bir eksik görülememiştir. *"İlim bir noktadır, câhiller onu çoğaltır."*[206], *"Be harfinin altındaki nokta benim."* ve İmam'ın benzer sözleri, bu iddiamızın reddedilmesi mümkün olmayan şâhididir.

Kimse inkâr edemez ki, İmam Ali'nin üstat ve mürşîdi Hz. Peygamber, delil ve vesikaları ise Kur'ân ve hadistir. Şu halde Dozy'nin İslâm dinine yüklediği "kuruluk" vesaire gibi manasız değerlendirmeler kötü niyetten ve bilgisizlikten başka bir şey olarak düşünülemez.

Bu eserin değişik yerlerinde, İslâm dininin değişik düşünce mertebelerini içerdiğini ispat etmeye çalıştık. Her Müslüman ferd, Allah'ın birliğini, Muhammed'in peygamberliğini ve benzeri esasları ikrarda eşittir. Yalnız herkesin bu esasları anlayış ve kabul edişi eşit olamayıp ümmetin çoğunluğu, tevhîd fikrini okşayan bir tenzîh mesleğinde bulunduğu halde seçkinler ve düşünürler, tamamıyla tevhîd fikrini benimsemiştir.

Dozy'nin şu sözleri de kolayca reddedilebilir:

"Fars olan Bistâmî, tamamen dördüncü asır Hıristiyanlarının Musalien'i gibi bir panteizmi anlatıyor ve yayıyordu ki, vahiy eseri olan din ile bağdaştırılması kesinlikle mümkün değildi. Her ne kadar Kur'ân'ın eğilimi Allah'ı beşerîleştirmek ise de hiçbir mutasavvıf insanın samedâniyyetini (kimseye ve hiçbir şeye muhtaç olmamak) bundan daha açık bir şekilde ifade etmemişti. Meselâ şu sözler onundur ki, kaydedilmiş ve günümüze kadar gelmiştir:

'Ben, dipsiz, başlangıçsız, sınırsız bir ummanım.'

'İnsanlar Allah'a ibâdet ettiklerini zannettikleri zaman Allah'tır ki, kendi kendisine ibâdet eder.'

---

206 San'ânî, Sübülü's-Selâm, nşr. M. Abdülazîz el-Hûlî, Beyrut, 1379; IV, 178; Aclûnî, a.g.e., II, 87.

Diğer mezheb, arz ettiğimiz şekilde kaynağını Cüneyd'den alıyordu. Her ne kadar Bağdâd'da doğmuş ise de Cüneyd de Fars asıllı idi. Gerçekte de bu mezheb aynı sistemi öğütlüyor ve öğretiyordu; fakat bunu gayet tedbirlice ifade ediyor ve İslâm akâidini, İslâmiyet'e taban tabana zıt olan felsefî bir sistem ile çok şaşırtıcı bir şekilde bağdaştırıyordu. Bu neticeye ulaşmak için, her zaman ve her din için önemli hizmetlerde bulunmuş olan bir vasıtaya müracaat edildi: Yürürlükte olan terimler korundu. Fakat büsbütün başka bir mana ile alınarak muhâfaza edildi. Meselâ "tevhîd" kelimesi gibi ki, İslâmiyet'te vahdâniyyet-i ilâhiye (Allah'ın birliği) demektir. Mutasavvıflar bu kelimeyi İşrâkıyye'nin vahdâniyyetini anlatmak için kullanıyorlardı. Tasavvufun gayesi, Cüneyd tarafından şu şekilde belirlendi: Nefsi, ihtirasların tahriklerinden kurtarmak, edinilen alışkanlıklardan vazgeçmek, insanlık tabiatının kökünü kurutmak, hislere hâkim olmak, aklî meziyetleri elde etmek, hakîkate bilgi edinmek sûretiyle yükselmek ve güzel işler işlemek."

Dozy'nin bu iddiasını kabul etmek için Hz. Peygamber'in ve özellikle bu hususta temel emanetleri ümmete ulaştıran İmam Ali'nin İslâmiyet'i anlayamadığını kabul etmek gibi onaylanması mümkün olmayan bir şey gerek!

Dozy'yi bu bozuk ve yanlış muhâkemeye sevk eden yön, bir taraftan İslâmiyet'teki tevhîd fikrini tamamen kavrayamayışı ve onu alelâde Vücûdiyyûn (Panteizm) ile aynı şey sanması ve diğer taraftan da İslâm'ın tenzih fikrini, Zihniyyûnun (İdealizm) soyut fikriyle, hatta Hıristiyanlık ve Ruhâniyye felsefesi (Spiritüalizm) gibi "ruhâniyet ve ruhânî şahsiyet" fikri ile çarpıtmasıdır.

Bistâmî ve Cüneyd'in Fars asıllı oluşunu, iddiasını ispat etmek için delil saymak, "bir şeyi yine kendisiyle ispat etmeye kalkmak"tır. İmam Ali'nin en saf ve en soylu bir Arap olduğu kesin iken, bu sıfatı tasavvufun kaynağı oluşuna engel olmadığı gibi mutasavvıflar içinde Cüneyd ve Bistâmî ile çağdaş olan saf Arap yok muydu?

Bunlar, öyle kaçamak yollarıdır ki, bilim adamına yakışmaz. Ne yazık ki, bilime bağlı olduklarını iddia eden birçok yazarın, bu tür âdi şeyleri bilimsel deliller hükmünde kabul etmeye ve ettirmeye kalkıştıkları görülüyor. Bunlardan birisi, Müslümanları ve Arapları bilim ve felsefe istidadından mahrum göstermek için, İbn Sînâ'nın İspanyalı bir mühtedi olduğunu ilân ederek cehâletini göstermişti.

Bütün bu söylenenlerden maksadımız, İslâmiyet'in kendisine özgü bir tasavvuf mesleği olduğunu ispat etmekten ibaret olup; çevre, kalıtım, millî yetenek, zaman vesaire gibi sosyal etkenleri reddetmek ve ortadan kaldırmak değildir. Aynı fikrin, algılayış biçiminde, bu fikrin zevkinde ve bilhassa bir düşünce sisteminin doğuracağı ayrıntılarda bu etkenlerin her zaman ve her yerde tesiri görülmüştür.

Hatta mutasavvıflar içinde tasavvuf erbâbını sırf bu açıdan taksim edenler bile vardır. Şâzeliyye müntesiblerinin çoğunluğuna göre mutasavvıflar: "Batı, Irak, Acem, Yemen" mutasavvıfları olmak üzere dört büyük kısma ayrılıyor. Bu taksimde hâkim olan fikir, çevre, millî ve irsî/kalıtsal yetenektir. Bu sebepten dolayı son derece genel ve kapalı olan bu taksim, biraz açıklama ister.

İslâm'ın ortaya çıktığı daha ilk asırlarda belki genel olarak ilim için doğru ve fakat her halde tasavvuf için çok daha doğru birtakım merkezler belirmiştir.

Doğuda Horasan, Buhara, Bağdâd; ortada Şam, güneyde Mekke ve Yemen; batı ve uzak batıda Endülüs, Tunus, Fas ve Mısır. Sonra bu merkezlere başkaları da eklenmiştir. Bu İslâmî ortamların her birinde tasavvuf, çevrenin genel durumu ve kendine özgü yeteneği ile uyumlu bir renk almıştır.

İran'da ortaya çıkan mutasavvıfların hemen hepsi şâir olup, mutasavvıflara özgü fikirleri en fazla nazım halinde ifade etmişlerdir. Gerçi şiir ile tasavvuf hiçbir zaman ayrılmamışlarsa da, bunun en aşırı yansıması hiç şüphesiz İran'da görülmektedir. Oradan da Osmanlılara intikal etmiştir. Öyle ki tasavvuf, İran ve Osmanlı edebiyatının temel bir dayanağı hükmüne girmiş olup; her şâir, mutasavvıf görünmek, mutasavvıfça şeyler yazmak mecburiyetinde kalmıştır.

Irak'da, Şam'da, Mısır'da şiirden daha fazla mensur ve düzgün eserler yazılması hususuna meyil edilmiştir. Bu hafif farklar, yalnız eser yazma noktasında görülmez; ders verme ve almadan, geçim, yaşayış ve buna benzer ayrıntılara kadar her hususta görülür.

Bazı çevre, riyâzetlere (terbiye ve ıslah), zühd ve takvaya, bazısı seyahat ve ruha ait tetkiklere, bir kısmı uzlet ve halvete, diğer kısmı da bedîî incizâba (güzelliğin câzibesine) ve musâhabeye (sohbet etmeye) önem

vermiştir. Bütün bu eğilimlerin tasavvuf üzerinde bir iz ve kendine özgü bir renk bıraktığı asla inkâr edilemez.

Tasavvufun gelişme evrelerine baktığımız zaman başka bir taksim daha yapabiliriz.

ONUNCU KONU: TASAVVUFUN EVRELERİ VE AŞIRI EKOLLER

Birinci Devre: Hz. Peygamber'den Cüneyd'e Kadar - İkinci Devre: Cüneyd'den Muhyiddîn'e Kadar - Üçüncü Devre: Muhyiddîn, Çağdaşları ve Takipçileri - Te'vil ve Rumuzun Suiistimali - Tasavvufun Toplumsal ve Ahlâkî Tesirleri

1- Birinci Devre: Hz. Peygamber'den Cüneyd'e Kadar

Birinci Devre: İmam Ali ile başlayıp Cüneyd'le son bulur. Cüneyd zamanında İmam Ali'den çeşitli turûk (yollar) ile gelen ma'rifet (Hakk'ı tanıma) sözleri bir araya toplanmış ve artık tasavvuf, düzenli bir usûle ve detaylı terimlere sahip bir mezheb halini almıştır.

Bununla beraber tasavvufun en büyük kazancı bundan ibaret kalmamıştır; ilk görüntüleri zühd ve takva şeklinde olan tasavvufun kapsadığı fikirlerin, düzenli olmayan ve özellikle meczubâne bir sûrette yayılmaya başlaması üzerine, Ehl-i Sünnet ve hatta Mu'tezile âlimleri, mutasavvıflara çok kötü ve şüpheli nazarlarla bakmaya başlamışlardı.

Şeriat âlimleri, Mu'tezile'nin tesirleri altında kalarak mantık ve kelâma önem vermeye ve bu iki ilmi diğer ilimlere kriter yapmaya temâyül ediyorlardı. Mutasavvıflar ise, en çok bu iki ilimden nefret etmekteydi.

Mu'tezile'nin tenzihteki aşırılıkları, diğer âlimleri de bu aşırılığa doğru sürüklüyordu. Bu sebepten dolayı mutasavvıfların birçok şartla kayıtlı "tecellî" ve "fenâfillah" fikirlerini, alelâde bir insana tapıcılık şeklinde kabul ediyorlardı. Hallâc-ı Mansûr'un cezalandırılması, bu kötü bakışın eserlerindendir.

2- İkinci Devre: Cüneyd'den Muhyiddîn'e Kadar

Cüneyd ve öğrencileri, kabul ettikleri düzenli usûl sayesinde şeriat âlimleri ile barıştılar. Bundan sonra tasavvufun en parlak devresi başladı. Bu devrenin en büyük simalarından biri, İmam Gazâlî'dir.

İmam Gazâlî, zâhir ilimlerinde ve tasavvufta imam olduğu için aynı amaca hizmet eden bu iki fikri, herkesin kabul edeceği bir şekilde takdim etmiş, zâhir ve bâtını barıştırmıştır.

İmam Gazâlî'nin usûlleri *"İnsanlarla anlayacakları şekilde konuş!"*[207] ve *"Kendini bilen Rabbini bilir."*[208] hikmetleri üzerine kurulmuştur. Tasavvufta hüküm süren belli başlı iki mezhebden "istikra, eserden müessire intikal" mezhebinin en büyük müctehîdi İmam Gazâlî olduğu gibi; bu zât, İslâm'ın en büyük ruhçularından ve ahlâkçılarından sayılır.

İmam Gazâlî'ye Ehl-i Sünnet âlimlerinden itiraz eden kimse yok gibidir. Bu zât, İslâm hikmetindeki "sülûk, yani tecrübe ve inceleme" usûlünün de en büyük taraftarlarındandır.

3- Üçüncü Devre: Muhyiddîn, Çağdaşları ve Takipçileri

Gazâlî'den biraz sonra Seyyid Abdulkadir-i Geylânî, Seyyid Ahmed er-Rufâî, Adiyy b. Musâfir[209], Ebû Meyden-i Mağribî, Merzûk-ı Kuraşî ve onların ardında Abdusselâm b. Meşîş, Şehâbeddîn-i Sühreverdî, Necmeddîn-i Kübrâ, Celâleddîn-i Rûmî gibi mutasavvıfların büyükleri ortaya çıkmış; bu ârifler silsilesine Muhyiddîn-i Arabî erginliğin ve olgunluğun tamamlayıcısı olarak son noktayı koymuştur. Seyyid Hasan eş-Şâzelî, Seyyid Ahmed el-Bedevî, Seyyid İbrâhîm ed-Desûkî, Sadeddîn-i Cibâvî, Ömer Ekmel ve Seyyid Yahyâ gibi nice kâmil ârifler, yine bu devrin ileri gelen mutasavvıflarındandır.

Bu zâtlar, tasavvuf mezhebini erginlik ve olgunluğun zirvesine ulaştırdılar. Muhyiddîn'in *Fusûs*'u, Mevlânâ'nın *Dîvân* ve *Mesnevî*'si, artık tasavvufa İslâm dininin sağlam ve köklü bir temel dayanağı niteliğini verdi.

Bu devrin sonlarına, genellikle değilse bile kısmen özel bir renk veren yön, tasavvufun zühd ve takvadan ziyade bir "hikmet/felsefe mesleği/eko-

207 Deylemî, el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb, nşr. S. Besyûnî Zeğlûl, Beyrut, 1986, I, 398; Münâvî, a.g.e., III, 378; Aclûnî, a.g.e., I, 225, 226, 251.

208 Münâvî, a.g.e., I, 225; Aclûnî, a.g.e., II, 343.

209 Metinde Musâfir b. Adiyy şeklindedir (edt.).

lüne"ne benzemeye başlamasıdır. Muhyiddîn-i Arabi'nin ilmî üstünlüğü zamanının bütün âlimlerince kabul edilmiş olduğundan, bu zât, ünlü eserleriyle tasavvufa ait bütün konuları incelemeye başlamıştır.

Muhyiddîn-i Arabî'nin sonsuz şerefi, her fikri mantıkî sınırına kadar götürmek, her fikri son derece açık ve seçik olarak ortaya koymak ve hiçbir fikrin neticelerinden kaçamak yoluyla yüz çevirmeye çalışmamaktır.

4- Te'vil ve Rumuzun Suiistimali

Her şeyin zirveye tırmanması, aşağı inişini bildirdiğinden; tasavvufun bu olgunluk derecesine ulaştığı bu devirlerdedir ki, gerilemesini hazırlayan fikirler de gelişmeye başladı.

Kur'ân'daki müteşâbihâtı ve daha birçok zor meseleleri anlamak ve açıklamak için te'vil usûlüne başvurmak doğal idi. Bazı âyetler var ki, bu usûl ile anlaşılmadıkça zâhirî manasıyla ne tenzîh fikrini ve ne de tevhîd fikrini bunlarla bağdaştırmak mümkün olabilir. Arş, Kürsî, Levh-i Mahfûz, Kalem fikirleri ve *"Rahmân, Arş üzerine oturdu."*[210] âyeti gibi. Fakat te'vilin bu gerekliliğine karşı, suiistimalinin her fikir için tehlikeli olacağından da şüphe edilemez.

Gerçekten de herhangi bir dine, te'vil, tam olarak kayıtsız ve şartsız bir biçimde tahlil yöntemi olarak tatbik edilse, neticede hiçbir şey sabit ve kesin bir fikir olarak kalamayacağı, hepsinin yerini belirsiz ve soyut bir fikrin işgal edeceği sayısız örnekleriyle sabittir. Protestan Akılcılarının Hıristiyanlığa tatbik ettikleri bu usûl neticesinde, ortada kapalı bir maksattan, belirsiz bir emelden, hiçbir açıklık ve sabitliğe sahip olmayan birkaç fikirden başka bir şey kalmamıştır.

Akılcılar ile beraber, meselâ, Mûsâ Peygamber konusuna bu te'vil usûlünü tatbik edelim. Kızıldeniz'den geçiş med ve cezirden (gel-gitten) istifade ederek geçekleşmişti. Şu halde Mûsâ'nın yegâne şerefi, med ve cezirin gerçekleşmesi zamanını ve yüksekliğini hesaptan ibaret kalır. Mûsâ'nın durumunu hep bu şekilde te'vil edersek, en sonunda kalan adama peygamber adı verilemeyeceği gibi, onun sezgi ve yeteneğinin ürünü olması gereken üç beş fikrin toplamına din adı da verilemez.

Bu te'vil şeklini, bu aşırı ve zarurî olmayan şekliyle herhangi bir fikre yöneltsek, neticede ortada hiçbir şey kalmaz.

210 Tâhâ Sûresi, 20/5.

Bununla beraber te'vilin şekli yalnız bundan ibaret değildir. Diğer bir önemli şekli de "müphemi/belirsizi yine müphemle tefsir"den ibarettir. Meselâ: Dünyada mevcûd olan kötülükleri, ölümü, çirkinlikleri açıklamak için aslî günaha müracaat etmek gibi ki, bu, müphem/kapalı bir fikri daha müphem başka bir fikirle te'vil etmek anlamına gelir.

Tasavvufa mensup olmak iddiasıyla işe başlayıp bağımsız bir mezheb icat etmeye karar veren birçok kimselerde de bu iki te'vil şekline rastlanmaktadır. Bunların meydana getirdikleri mezheblerin en meşhurları [birinci tevil şeklinin semeresi olarak] Bâtıniyye, İbâhiyye, Karâmıta, Dürzîlik ve [ikinci tevil şeklinin semeresi olarak] Hurûfiyye, Noktaviyye mezhebleridir. Şîa fırkalarının çoğunu bile bu son şekil ile ilişkilendirmek mümkündür.

İbâhiyye ve Bâtıniyye mezhebine göre her şey te'vil edilmiştir. Acaba bu te'villere sebeb olan nedir? Şüphesiz ki, ilk sebep olan hâdise Vahdet-i Vücûd fikri idi. Sonraları ise bu fikir, alelâde bir inkâr ve bir küfür derecesine inmiştir.

Bazı ruhlara göre, Vahdet-i Vücûd kabul edildikten sonra, bağdaştırılması ve ona uygun olarak açıklanması en zor olan şeyler, teklifler/yükümlülükler ve vazifeler konusudur. Eğer bu teklifler ve vazifeler, doğrudan doğruya kesin bir faydayı açıkça göstermiyorsa, onun yapılmasının sebebi de kalmaz. Meselâ namaz ve oruç. Namaz ve oruç, çok kimse için büyük bir bağ, çok büyük bir külfettir. Bu külfeti yüklenmek ve yerine getirmek için sebeb gerekir. Fakat Vahdet-i Vücûd'un amiyâne şeklinde ibâdet eden ve ibâdet edilen, emreden ve emredilen aynı şeyden ibaret olduğundan, onların yerine getirilmesi için manevî sebep kalmaz.

Halbuki Kur'ân ve Peygamber vücûdun dışında tutulamayacağından, onların emrinde bir sebeb aramak gerekir. Bu sebeb, bir te'vil silsilesini meydana getirir. Bâtıniyye mezhebini analiz ettiğimiz zaman te'villeri inceleriz. Şimdi, bu dereceye getirilmiş olmasa bile rumuz ve te'vil yüzünden meydana gelen sosyal ve ahlâkî tesirleri inceden inceye araştırmak üzere gözden geçirelim.

5- Tasavvufun Toplumsal ve Ahlâkî Tesirleri

Tasavvuf, ahlâkın ana kaidesini korku ve mükâfaat üzerine değil, aşk, muhabbet ve vahdet fikri üzerine bina ettiğinden; İslâm toplumlarına ilerleme ve gelişme taraftarı, neş'eli bir çehre bahşetmiştir. Fakat korku ve

mükâfaat fikri üzerine kurulmuş ahlâkî görüşlerin aşırılık ve suiistimali, anlayış bakımından dengesizliğe ve maddî bakımdan sefâlete yol açmışken; muhabbet ve vahdet üzerine kurulmuş olanının ifrat ve suiistimali de zevk ve sefâhatin yayılmasına hizmet etmiştir.

Tasavvuf, yeni ve güzel fikirleri bir gaye edindiğinden, Müslümanlar arasında şiir ve sanatın gelişme ve yayılmasına sebep olmuş ise de; bunun da suiistimali yine zevk ve gösterişe, sefâhat ve umursamazlığa sebebiyet vermiştir. İslâm âleminin özellikle doğu taraflarında tasavvufun aşırılığı daha fazla hissedildiğinden, oralarda mesai ve mücâhade (çalışıp çabalama, cehd ve gayret sarf ederek engelleri yenmek için uğraşma) fikri çok azalmış ve umursamazlık genelleşmiştir.

Tasavvufun içerdiği hikmetle ilgili sözler ve kâideler, ehliyetsiz ellere geçe geçe görünürde parlak ve gerçekte ise hükümsüz, birbirine zıt ve çelişkili bir sürü düşünceler şeklini almıştır. Öyle ki, kemâl devrinin ardından, mutasavvıflar arasında eski Yunanlıların safsata söyleyen filozoflarını andıran kimseler pek çoğalmıştır.

Gazâlîler, Muhyiddînler, Şâzelîler, mutasavvıf olmadan önce, zamanlarında mevcut olan ilimleri tamamen tahsil etmişler, ondan sonra hikmet sahasına geçmişlerdi. Sonraları ise kozmik ve tabiî ilimler hor görülmeye başlandığından, oturduğu zemini bilmediği halde göklerden bahseden mutasavvıflar çoğunluğu teşkil etmeye başlamıştır.

Tasavvuftaki teslimiyet ve rıza meseleleri, ehli olmayanlarının yanında alelâde mutlak Cebriyye fikirleriyle birleşmiştir. Netice olarak tasavvuf da, yükselme devirlerinde ne kadar büyük hizmet etmişse, gerileme devirlerinde de o kadar fenalıklara yol açmıştır. Daha geniş değerlendirmeler, ileride özel bölümünde anlatılacaktır.

ON BİRİNCİ KONU: BÂTINİYYE VE HURÛFİYYE

Şî'a ve Tasavvuf - Baskının Sebepleri - İsmâîlîler - İmam ve Buda - Abdullah, Karmat ve Sabbâh – Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik Mesleği

1- Şî'a ve Tasavvuf

Tasavvufun belli başlı ve daha doğrusu yegâne kaynağı, İmam Ali'dir. [Tabiatıyla Ali, Hz. Peygamber'den almıştır.] Şu halde İmam Ali'ye mensub olan tasavvufla Şî'a'nın (Hz. Ali taraftarlarının) pek çok noktada gaye birliği etmeleri doğal idi.

2- Baskının Sebepleri

Gerçekten de daha ilk günlerde bu durum görülüyor. Emevîlerin üstünlüğü üzerine Ali'nin soyuna mensup bazı zâtlar ile Şî'a, iktidarı tekrar ele geçirme ve intikam alma fikrini takip etmişlerdir. Gerçi Ehl-i Beyt'in mirasçısı olan imamlar, hiçbir zaman karışıklık çıkarmak ve dine fesat sokmak gibi davranışlara tenezzül etmemişlerse de, Ali oğullarından bazıları ihtilâllere kalkışmış ve bir kısım Şî'a ise her vesileyi bu maksat uğrunda kullanmıştır. Eserimiz, siyasî olmadığından burada işin yalnız dinî ve fikrî yönünü inceleyeceğiz.

3- İsmâîlîler

Şî'a arasında yayılmış olan fikirler ile tasavvuftaki "mazhariyet ve tecellî"ye dair fikirleri bir araya toplayıp en mantıklı ve tutarlı bir şekilde tatbik eden, "İsmâîlîler"dir.

Bu mezhebin ismini aldığı İsmâîl, İmam Ca'fer-i Sâdık'ın büyük oğludur. İmam Ca'fer, daha çok hak sahibi olduğu için imâmette yerine Mûsâ el-Kâzım'ı bırakmıştı. Şî'a'nın bir kısmı, İsmâîl'in imamlık makamından düşürülmesini kabul etmediler. Bu şekilde yeni bir mezheb meydana geldi. Bu mezhebin ana çizgileri şudur:

1- İmamlık, İsmâîl'e ve İsmâîl evlâdına aittir.

2- İmamların her davranışı doğrudur; zira onlar temiz ve masumdur.

3- İmam'ın her sözü Kur'ân; her emri Rahmân'ın emridir.

4- İmam, yeryüzünde Allah'ın halifesi ve daha doğrusu ilâhî rûha erişmiş Ma'bûd'dur.

5- Din ve iman, bu mezhebi kabul ve imama bağlanmadan ibarettir.

İşte görülüyor ki bu mezheb, Şî'a ve tasavvuftaki fikirlerin ifrat ve suiistimalinden meydana gelmiştir.

İslâmiyet'in gerçekliğine ait konularda çok yanlış fikirler ortaya koyan Dozy, İsmâîlîlerin mezhebinin gelişimi hakkında dikkate şayan bir derecede doğru sonuçlar çıkarabiliyor. Bâtınîlik mezhebinin kurucusu tek bir şahıs değil, uzunca bir zaman ve çeşitli mezheblerdir. Bununla beraber dağınık fikirleri bir araya toplayan, mezhebin usûl ve erkânını kuran, Abdullah b. Meymûn adında bir zâttır. Abdullah'ın ortaya attığı "imâm-ı mahfî (gizlenmiş imam)" akîdesi, tasavvuftaki "aktâb ve efrâd (kutublar ve fertler)" fikrinden alınmadır. Şu kadar ki, bu fikir, Hintlilerdeki Brahma'nın hulûlleri ve Budalar hakkındaki fikirlerle de birleştirilmiştir.

Bâtınîlere göre imam, Allah'ın halîfesi ve daha doğrusu insan şekline girmiş ma'bûd olup bu imamlar çoğunlukla gizli kalmıştı. Peygamberler, bu imamların mebusu (gönderdiği elçileri) demektir. Fakat bu mebuslar, kendilerini irsâl edenin (gönderenin), kendilerine vahiy ve ilham ile tecellî edenin imam olduğunu bilmiyordu. Ne zaman ki, Hz. Muhammed (s.a.v.) son peygamberlik olarak mebus oldu, o vakte kadar gizli kalan imam da ortaya çıktı.

Bu imam, Ali b. Ebî Tâlib idi. İmamlık onun sülâlesine intikal etti. Ca'fer-i Sâdık'ın büyük oğlu İsmâîl gizlendiği için imamlar ondan sonra yine gizlendiler, fakat vekilleri vardır.

Bâtınîler hakkında Avrupalılarca da hayli araştırmalar yapılmıştır. İsmâîlîler Cebel-i Lübnan'da bulundukları sırada Haçlılar ile tanışmışlardı. Bu

sebeble onlar hakkında Avrupa'da hayli bilgiler ve müracaat kaynakları mevcuttur.[211]

Dozy, incelemelerini şu biçimde kaleme alıyor:

Birinci derece:

Davetçi yahut misyoner, kendisini son derece muttakî, dindar bir adam olarak gösterir. Belirsiz ve kapalı sözlerle merak ve ilgi uyandırır. Şu şekilde düşünceler ortaya koyar:

"İslâm dini çok güçtür, çok esrârengizdir. Ancak birinci dereceden bir melek yahut bir peygamber yahut da kalbi Allah tarafından Sübhânî nûr ile aydınlanan mü'min bir kul, İslâm dininin hakikî manasını anlayabilir, anlatabilir."

Bunun arkasından nazik noktalar üzerine sorular gelir:

"Hac esnasında küçük taşlar atmanın yahut Safâ ile Merve arasında süratli koşmanın anlamları nedir? Cihanı yaratmak için Allah'a niçin altı gün gerekti? Bir saat zarfında yaratamaz mıydı?

Havvâ, Âdem'in bir kaburga kemiğinden çıkarıldı, sözlerinin manası nedir?'

Ruh ne şekildedir? Ruh nerededir? Ruh nereden gelmiştir?" Ve benzeri sorular...

Bu meselelerin çözümü gösterilmiyordu. Maksat, dinleyicide hayret, şaşkınlık, tereddüt doğurmaktan başka bir şey değildi. Fakat davetçi, bazen bir açıklamaya başlar, sonra açıklamayı tamamlamadan bırakır, bu şekilde merak ve ilgi uyandırır. Meselenin çözüm ve açıklamasını anlamak için ısrar edecek olursa, şöyle cevap verir:

"Acele etme! Din çok kıymetlidir. Sırlar, lâyık olmayan kimselere verilerek bir oyuncak, bir maskaralık konusu edilmekten çok yücedir. Allah kullarından birine bir risâlet vazifesi vermeyi arzu ettiği zaman, her şeyden önce, o kulundan açık bir söz ve sözleşme istedi."

Bu sözlerinin kesin delilleri olarak Kur'ân âyetlerini zikrediyorlardı. Bundan sonra davetçi:

"Daha fazlasını bilmek istersen, bizim elimize vurarak ve çok kesin bir

---

211 "Templar" askerî tarikatını kendi düşüncelerine çekerek bazı garip inançları onlara veren İsmâîlîlerdir ki, bu düşüncelerin bazısı sonraları Farmasonlara geçmiştir.

şekilde söz verip ahdederek, sırlarımızı açığa vurmamayı, her kim olursa olsun aleyhimizde bulunduğu takdirde kendisine yardımda bulunmamayı, yolumuza kuyu kazmamayı, bize asla yalan söylememeyi, düşmanlarımızdan hiçbiriyle aleyhimizde ittifak etmemeyi taahhüt etmiş olmalısın." derdi.

Muhâtab söz verip taahhüt ederse davetçi ondan bir miktar para talep eder ve onu körü körüne itaate alıştırır. Söz vermekten ve taahhüt etmekten kaçınacak yahut söz verip taahhüt edecek; fakat para vermek istemeyecek olursa davetçi onu, rûhunda doğurduğu tereddütler ile baş başa bırakır.

İkinci derece:

Fırkaya sokulacak kimse, İslâm'ın eski âlimlerinin akîdelerini kabul etmek sûretiyle insanların yanılmış ve hata etmiş olduklarına, ilâhî hakikatten yalnız imamların haberi olduğuna ikna edilir.

Üçüncü derece:

Fırkaya sokulacakların imamlarla ilgili olarak inanacakları şeylere dairdir. Şiîlerin "On İkiler Fırkası" diye isimlendirilen şubesinde iddia ettiği gibi on iki değil, yedi imam vardır. [Çünkü yedi sayısı mukaddestir. Nitekim yedi gezegen, yedi kat gök, yedi kat yer var.] Şu da ilâve edilir:

"Yedinci imam olan bizim efendimiz, dinin bâtınî manasını biliyordu. Cinaslara ve bizzat cinasların cinas manalarına âşinâ idi. Bütün Şiî mezhepleri içinde biz onun ilmine vâris olduk. Bundan dolayı onu yalnız biz öğretebiliriz."

Dördüncü derece:

Yedi imam olduğu gibi yedi de peygamber vardır. Bunlar önceki dinleri ortadan kaldırdılar ve yeni dinleri yerlerine koydular. Bunların her birinin bir yardımcısı bulunması gerekliydi. Bu yardımcının da akîdeyi yayan ve halka ulaştıran bir yardımcısı vardı. Bu şekilde yediye kadar yardımcının yardımcısı bulunurdu. Bu yedi şahıs, "Sâmitler (Susucular)" diye isimlendirilirler. Din kurucuları bunun aksine "Nâtık (Konuşucu)" diye isimlendirilirler. Bu yedi Sâmitlerin zamanı sona erince yeni bir din getiren bir peygamber ortaya çıkar. Bu şekildedir ki, yedi Nâtık vardır: Âdem, Şît ve sâmit diğer altı kişi ile Nûh, Sâm, İbrâhîm, İsmâîl, Mûsâ, Hârûn, İsâ, Piyer,

Muhammed, Ali ve nihayet çağın sahibi Abdullah ki, eşyanın tasavvufî ve bâtınî manasının örtüsünü kaldırdı. Herkes onu takip, herkes ona itaat etmelidir.

Gerçekte, devam edip giden ve zamanın ihtiyacına göre değiştirilen bir vahiy, bir keşif fikri, daha önce söylediğimiz gibi Peygamber'in fikridir. Fakat Muhammed (s.a.v.) kendisinin peygamberlerin sonuncusu olduğunu bildirmiş olduğu halde, bunun aksine olarak İsmâîlîler, Muhammed (s.a.v.)'den sonra bir peygamberin gelmesini kabul ediyorlardı. Demek oluyor ki, İsmâîlîlerin mezhebine giren bir kimse dördüncü dereceye varınca İslâm'dan çıkıyordu.

Beşinci derece:

Hadislerin kıymeti kalmaz, Kur'ân âyetlerine daha fazla değer verilmez. Muhammed (s.a.v.)'in hadisleri ve belirlediği farzlar ve âdetler yakın zamanda hükümsüz bırakılacak, diyerek millî duygu üzerine etki yaparlardı. Öğrenci eğer İranlı ise İranlıların bu kadar köle gibi bir teslimiyet ile kendilerine baskı yapan düşmanları olan Araplara itaat etmeleri kınanırdı. Eğer öğrenci Arap ise kendine ırkına ait olan hâkimiyeti İranlıların gasbettikleri söylenirdi. Gerçek hâkimiyete, dünyanın mal ve nimetlerine Arap ırkının hakkı daha çok iken; elinde bunların gölgesinden başka bir şey bulunmadığını, saltanat, kudret ve servetin tamamen hasımlarının elinde bulunduğunu ileri sürerlerdi.

Altıncı derece:

Yavaş yavaş ve çok ölçülü davranarak öğrenci, namaz, zekât, oruç gibi farz olan dinî âdetleri yapmaya gerek olmadığı fikrine vardırılır. Bütün bu merâsim temsilî tasvirlerden başka hiçbir şey değildir. Bunlar, kendilerini peygamber yahut imam tanıtan filozoflar tarafından ileri sürülmüş muammalardır. Bizzat kendileri bile bu şeylere, halkı itaat altında tutmak ve topluma faydalı olabilecek türden işlere teşvik etmek için bir vasıtadan başka bir nazarla bakmazlardı. Bu âdetleri çıkaranlar büyük bir ihtimalle makul kimseler, büyük adamlar idiler. Onların kanunları derin bir görüş, anlayış ve kavrayış sahibi olduklarına şehâdet eder. Fakat bunlar, meselâ Platon ve Aristoteles gibi gerçek filozoflar kadar yüksek mertebeye ulaşamamıştı.

Bunlar akıl ve hikmet bakımından dinlerinin kurucularını çok geride bırakmışlardır.

Son üç mertebeye ulaşanların hepsi aynı neticeye varıyorlardı. Çünkü burada tamamen felsefe sahası üzerinde bulunuluyordu. Fakat galiba bu noktaya ulaşma pek az kimseye nasip oluyordu.

İsmâîlîler üzerinde büyük bir rol oynayan misyonerler ve diğer zâtlar, aşağı mertebeleri geçmemişlerdir. Bu tarîkatın maksadı da zaten felsefe yaymak değildi. Büyük Üstad [yani Abdullah] sistemin hakikî seciyesini halka bildirerek [yani hükümetin hikmetinin iç yüzünü göstererek] hükûmetlerin altüst edilebildiğini; fakat bir hükûmetin kurulamadığını anlamaktan öte de bir akıl ve muhâkeme sahibi idi. Zaten onun istediği de buydu. Açgözlü düşünce ve niyetlerini pratiğe geçirebilmek, sülâlesi için bir saltanat tahtı elde etmek; sisteminin sırlarını yaymaktan daha fazla gerekli gördüğü şey işte buydu. İdâreci konumunda bulunanların bu tarîkata dâhil olmalarını ve sırlarını bilmelerini kabul etmiyordu. Çünkü maksat, sert bir din ve sıkı ahlâkî ödevler vasıtasıyla tebaayı saygı dairesi içerisinde ve itaat altında tutmaktı.

Misyonerler, fazladan Büyük Üstad'ın kendilerine verdiği talimâta ve ilişki kurdukları kişilerin fikir, anlayış ve kültür derecelerine göre şaşırtıcı ve karşısındakini âciz bırakıcı bir mahâretle bin bir türlü şekil alırlardı. Âdeta herkesle kendi anlayacağı şekilde konuşurlardı. Budala ayaktakımını, kerâmet yerine yaptıkları hokkabazlıklarla elde ederlerdi. Takva sahibi kimseleri, takınmasını çok iyi bildikleri dinî fazilet ve gayret kisvesiyle kazanırlardı. Mutasavvıfları sırların esrârengiz tefsirleriyle, Mecûsîleri, filozofları birden en yüce mertebeye çıkararak kazanırlardı. Bütün mezhebler, daha iyi bir istikbâlin belirsiz ümidini beslemekte olduklarından; Müslümanlara Mehdî'nin, Yahudilere Mesîh'in, Hıristiyanlara Rûhu'l-Kudüs'ün Paraklit olarak geleceğini vaad ederlerdi.

Aşağı yukarı sürekli misyonerler, maksatlarına ulaşıyorlardı. Bundan dolayıdır ki, değişik mezheblere bağlı kişiler topluluğu gerçek gayesi çok az kimse tarafından bilinen bu teşebbüse yardımcı oldular.

Gerçi henüz yavaş yavaş olsa da iş ilerliyordu. İşin sonunu göremeyeceğini Abdullah biliyordu. Suriye'de Selâmiye'de vefat etti. Fakat bu şehirde kalan oğlu Ahmed [Büyük Üstad] sıfatıyla onun yerine geçti. İsmâîlîlerin Karâmıta adı altında bilinen kolu, onun zamanında Irak'ta ortaya çıktı (m.887). Bu mezhebin kökeni hakkında şu rivayet aktarılır:

Büyük Üstad Ahmed, davetçilerinden birini, Hüseyin el-Ahvâzî'yi Irak'a göndermişti. Orada "Karmat" lakabıyla anılan Hamdân'a rastladı ki, öküzleriyle buğday taşıyarak hayatını kazanırdı. Ona izleyeceği yol hakkında bilgi sordu. Her ikisi de aynı yola gideceklerini anladıklarından beraber yola koyuldular ve konuşmaya başladılar. Hamdân dedi ki:

Zannederim ki, çok uzaktan geliyorsun, pek yorgunsun. Haydi öküzüme bin.

- Bunu yapmam bana söylenilmedi.

- Bu sözden anladığıma göre birisinin sana verdiği emirlere göre hareket ediyorsun.

- Gerçekten de öyle.

- Emirleri kimden alıyorsun?

Benim ve senin Hudâvendimiz (efendi, sahip) olandan; bu dünyanın ve âhiretin Hudâvendi olandan.

Hamdân, bu sözlerin manasını bir müddet düşündü ve yol arkadaşını dikkatle süzdükten sonra söze tekrar başlayarak dedi ki:

- Bütün şeylerin Hudâvendi yalnız Allah'tır,

- Öyledir, fakat yönetimi istediğine verir.

Bir an sustuktan sonra Hamdân tekrar söze başladı:

- Bana yolunu sorduğun köyde ne yapacaksın?

- Orada oturan bazı kimselere Allah'ın sırlarından birini açacağım. Bu köye bol su getirmek, orada oturanları zenginleştirmek, esâretten kurtarmak, efendilerinin mallarına kendilerini sahip etmek emrini aldım.

- Sen garip bir ilim ve kudrete sahip görünüyorsun. Allah aşkına rica ederim, bu ilimden bana bazı şeyler öğret.

-Bunu ancak söz verir ve bir anlaşma ile bana bağlanırsan yapabilirim. Bu takdirde sana, senin için faydalı olacak bazı şeyler söyleyebilirim.

Hamdân, söz vermeye ve anlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirdi. O zaman yolun kenarına oturdular. Davetçi, Hamdân'dan söz ve ahit aldı. Bunun ardından Muhammed (s.a.v.) tarafından geleceği haber verilen Mehdî'nin ortaya çıkmasının yakın olduğunu söyledi. Bu haberden sevince gark olan Hamdân, davetçiyi kendisiyle beraber evine gelmeye ve orada bir müddet vakit geçirmeye davet etti:

- Benim kardeşlerim, ahbaplarım var, sana getiririm. Mehdî'ye dair benim ahdim gibi taahhüt altına memnuniyetle girerler, dedi.

Öteki buna razı oldu. Aradan çok geçmeden bütün köy yemin ettirilmiş, söz ve ahit altına girmiş bulundu. Gündüzleri sâim (oruçlu) geceleri namaz kılmak için kâim olan, günlük gıdasını tam bir tevazu ile terzilik ederek kazanan misyoner hakkında herkes hayret ve takdir hisleriyle dolu idi. Yaptığı elbisenin de bizzat kendisi gibi uğurlu olduğuna inanılıyordu. Ve mukaddes adamın bazen geceyi evinde geçirmeye tenezzül ettiği kimse, kendisini çok şanslı ve şerefli hissederdi. Bu şekilde ömrünün sonuna kadar bu köyde yaşadı ve son nefesinde yavaş yavaş bütün sırlarını öğrettiği Hamdân Karmat'ı kendisine halef olarak seçti.

İsmâîlîlerin Karâmıta kolu, ilhad ve zındıklıktan ibaret bir mezheb olarak yüzündeki maskeyi attıktan sonra, İslâm dini üzerinde bir tesir yapamamıştır. Bu mezheb, ilk çağlardan beri ortaya çıkan ilhad mezheblerinin en çirkini olup, hepsinden çirkinlik ve sapıklıklar derleyip almıştır. Karmatîlerin yaptığı siyasî tesir geçici ve fakat büyük ise de konumuzun dışındadır. Gerçekte bunlar, Necef, Kerbelâ ve Harem-i Şerîf'i yağma etmek, Hacer-i Esved'i Kâ'be'den koparmak gibi haydutluklara muvaffak olmuşlardır.

4- Asıl Bâtınîler ve Hasan Sabbâh

Hasan Sabbâh, görünürde ayrıca bir mezheb kurmuş ise de gerçekte onun kurduğu ekol, diğer İsmâîlîlerden çok farklı idi.

Bâtınî mezhebi, Hint ve İran felsefesiyle garip ilimlerini ve tasavvuf konularını kendinde toplayan acayip bir karışımdır.

Hasan Sabbâh'ın dinî şahsiyetinin ise ayrıca büyük bir önemi vardır. Bu mezheb de gizli bir ibâhat (her şeyi mubah görme) usulüyle işe başlamış ve nihayet açıktan açığa İbâhiyye'ye dönüşmüştür.

Hasan Sabbâh ve halefleri, mezheblerini gizli olarak İslâm âleminin her köşesinde yaymışlardır. Fedaîleri, her karşı çıkanı hançerlediğinden, bunlara herkes boyun eğmek gereğini hissederdi. Hatta meşhur âlimlerden birisi onların bakış açılarına uygun bir tefsir yazmış ve başka birisi onlara itiraz etmekten vazgeçmiş ve çekinmiştir.

Bununla beraber bu mezhebin tesiri de İsmâîliyye'nin genel tesirlerin-

den sayılıp kendine özgü tesiri Hasan Sabbâh ve halifesi Kiyâ-yı Bozorg Ümîd'in hayatlarıyla sınırlı olmuştur. İsmâîliyye mezhebinin diğer kolları ise Fâtımîler konusunda ele alınacaktır.

5- Hurûfîler

Bu mezhebin kurucusu Fazlullah-ı Ni'metî'dir. Hurûfîler de amel bakımından İbâhiyye mesleğine bağlı iseler de onların felsefeleri, İsmailîler ile uygun ve bağdaşık düşmez. İsmailîler, teviller için, aklî ve felsefî çıkarımlara müracaat ettikleri halde Hurûfîler, harfler üzerine kurulmuş türlü türlü hesaplara dayanırlar.

Hurûfîlik mesleği, başlı başına büyük bir hikmet/felsefe mesleğidir. Bu mesleğin düsturlarında o kadar garip tesadüfler görülür ki, hayret etmemek elden gelmez.

Hurûfîlere göre her harf, insan cisminde bir uzvun karşılığı, kâinat sahasında bir tecellînin misâlidir. Peygamberlik, yirmi sekiz harfi kendinde toplamıştır. Bundan dolayı "ümmî"dir. Demek ki ümmî, okuyup yazmak bilmeyen değil, yirmi sekiz harfin mazharı olan "peygamber" manasına gelir. Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber'e "Nebiy-yi Ümmî" denilir.

Nebîlik, velîliğe nisbetle bir derece daha aşağıdır. Velî, otuz iki harfe mazhardır. Kur'ân, yirmi sekiz harfle nâzil olmuştur ve iki kısımdan oluşmaktadır. Bir kısmı muhkemâttır ki, temel sırlar ve manalar onlarda toplanmış olup velîliğin dört harfi de onlarda gizlenmiştir. Muhkemât, sûre başlarında bulunup manası halk tarafından bilinmeyen *"Tâ-Hâ, Yâ-Sîn, Elif-Lâm-Mîm"*, vesaire gibi terkiblerdir. Diğer âyetler, müteşâbihâttır.

Hurûfîler, muhkemât ve müteşâbihâta son derece mufassal ve karışık olan harf hesaplarını uygularlar. Neticede her şeyin çehresi değişir. Ne kadar dinî ıstılahlar ve kelimeler varsa, hepsinin manası başkalaşır!

Meselâ namaz hakkında uygulanan işlem neticesinde farz olarak yalnız iki rek'at cuma namazı kalır. Gerisini bundan kıyas etmek mümkündür.

Fakat en fazla meraka değer olan yön, harflerle insan yüzünün hatları arasında tasavvur ve farz edilen ilişkilerdir. Bu mezhebin şâirleri, söyledikleri tasavvuf içerikli manzumelerde hep bu ilişkileri göz önünde bulundururlar.

Hurûfîlere göre insanın yüzündeki hatların her biri bir harfin mukabili

ve bir tecellînin yansıma alanıdır. Meselâ bir göz Cebrâîl, diğeri Azrâîl'dir. Biri Muhammed (s.a.v.), diğeri Ali'dir. Arş-ı Muallâ, insan zekâsının ve latif rûhun belirme yeri olan alındır. Kâbe Kavseyn (iki yay), iki kaştır. Cennet, Cehennem, Sırat, Arafat, yer, gök, cin, melek velhasıl her şey bir harftir ve o da insan vücûdunda mevcuttur.

Ruh, cesedsiz var olamaz. Harfsiz mana, yokluk demektir. Harfler, cesedleşmiş mana ve görünen anlam demektir. Şu halde ruh, bu analizin sonucunda, cesedden ibaret kalır. Hurûfîler, kasıt ve maksat bakımından dehrî[212] değildirler. Fakat düşünce sistemlerinin tabiî neticesi maddeciliğin neticelerine çok fazla yaklaşır. Hurûfîlere göre âhir zaman Mehdîsi Fazl Hurûfî'dir. Kur'ân'da ne kadar, "fazl ve fazlullah" terkibleri varsa, hepsi Fazl-ı Hurûfî'ye işaret eder. Fazl-ı Hurûfî, Mehdî olması sebebiyle bütün dinleri bir dinde toplamış, başka bir tabirle dinleri ortadan kaldırmıştır. Hurûfîlere göre insan yüzü, Hakk'ın yüzüdür. Nâciye topluluğu (kurtulanlar), harflerin sırlarına erenler olup kalanı hüsrandadır.

Hurûfîlerin mükemmel bir edebiyat ve terimler mecmuası vardır ki, tasavvufa da sirâyet etmiş, bilerek veya bilmeyerek birçok mutasavvıf ve şâir tarafından bu terim ve zevk üzerine şiirler söylenmiştir. Hurûfîlik mezhebi, bağımsız olarak varlığını devam ettirememişse de birçok tarîkata kendi teorilerini karıştırmış ve bu şekilde hâlâ ayakta kalabilmiştir.

Özellikle İran ve Osmanlı mutasavvıfları ve şeyhleri üzerinde Hurûfîler çok büyük tesirler yapmışlardır. Çeşitli tarîkatlara mensub birçok şâir Osmanlı şeyhlerinin, Hurûfî mezhebi üzere söyledikleri şiirler, bugün elde gezen dîvânlarında görülmektedir.

Hurûfî mezhebi, tasavvufun aşırı bir uzantısıdır. Anlamsız hesapları, uydurma harf yakıştırmaları ve karşılıkları, Mehdî vesaire gibi asılsız fikirleri bir tarafa bırakılacak olursa, tasavvufa fazlasıyla yaklaşır. Fakat aşırı şekli doğrudan doğruya bir "antropomorfizm"dir.

Hurûfî mesleğindeki karışıklık bile ona fazla bir câzibe vermiş ve herkesin ilgisini çekmiştir. Tekâlifi (emir ve yasakları) hiçe indirmesi, bu mezhebin halk arasında ve çok âdi bir şekilde yayılmasına sebep olmuştur.

Doğruda doğruya değilse de, diğer tarikat ve mezheblere karışmak su-

212 Dehriyye, dünyanın sonsuzluğuna inanıp öteki dünyayı inkâr eden, rûhun da cesedle birlikte öldüğüne inanan fırka (edt.).

retiyle Hurûfîliğin İslâm dini üzerinde yaptığı kötü tesirler çok büyüktür. İbâhiyye düsturlarının halk arasında yayılması, ahlâkî fazîletlerin yok edilmesine yol açmış; uçarılık, eğlence ve içki âlemlerini ibâdet mertebesine çıkarmıştır.

6- Nokta Mezhebi

Bu mezhep, Hurûfîliğin taban tabana zıddıdır. Fikir babası, Fazlullah-ı Ni'metî'nin öğrencilerinden Ubeydullah'dır. Bu mezhebe göre harfler manasız gölgeler olup esas nokta, mana noktasıdır. Harfler noktanın sayısız şekillerinden ibaret olup, varlığı noktaya bağlıdır. İmam Ali'nin *"İlim bir noktadır..."* sözü bu sırra işârettir.

Ubeydullah, üstadı Fazl-ı Ni'metî'nin cezaya çarptırılmasından sonra mezhebini yaymıştır. Bu mezhebin aşırılığı da bağlılarını İbâhiyye'ye götürürse de, bunun için İsmâîlîler kadar mantık veyahut Hurûfîler kadar rakam kullanmayı gerekli görmezler.

ON İKİNCİ KONU: ABBÂSÎLER DÖNEMİ

Bir Karşılaştırma - Abbâsîler ve Ehl-i Sünnet - Bu Devirde İslâm'ın Durumu - Hârûn ve Me'mûn: Kemâl Devri - İlk Gerileme Belirtileri - Manevî Nüfûzun Bölünmesi

1- Bir Karşılaştırma

Emevîlerin yıkılması üzerine İslâm'ın başkanlığı Abbâsîlere geçti. Bütün tarihçiler ittifak etmişlerdir ki, Abbâsîler, din ve ahlâk yönünden yürütülecek bir değerlendirmede Emevîlerden daha az kabahatli değildirler. Abbâsî hükûmeti, bir taraftan Ehl-i Beyt intikamı adına Emevîleri sınırsız bir şiddet ve vahşetle yok etmek, diğer taraftansa Ehl-i Beyt'e Emevîler kadar eziyet ve zulüm etmek gibi bir mantıksızlıkla işe başladı.

İsraf ve sefâhatte Abbasîler, Emevîlerden belki de baskın çıktılar.

2- Abbâsîler ve Ehl-i Sünnet

Emevîlerle Ehl-i Sünnet arasında, birbirlerinin ayrılmaz bir parçası türünden bir ilişki yok iken; tarihî bir garîbe olarak Emevîlerin Ehl-i Sünnet taraftarı gibi algılandıklarını birinci ciltte ortaya koymuştuk. Emevîlere halef olan Abbâsîler de böyle bir algılayışla karşılaştılar. Bu bozuk ve yanlış muhâkemeye sebeb, her iki tarafın da Ali oğullarına rakip oluşu idi.

Halbuki Abbâsîler de, Emevîler kadar Ehl-i Sünnet'e eziyet ettiler. Sünnî mezheblerin imamlarından İmam A'zâm Ebû Hanîfe, hapislerde ve kırbaç darbeleri altında şehîd oldu. Ahmed b. Hanbel hapsedildi ve dövüldü. Abbâsîlerin bir kısmı dine karşı umursamaz, diğer bir kısmı ise şüpheli mezhebleri destekliyordu.

3- Bu Devirde İslâm'ın Durumu

Emevîler zamanında İslâm'ın başkanlık nüfuzu, değişik merkezlere bölünmemişken; Abbâsîler zamanında Endülüs'de yeni bir Emevî hükûmeti ve Mısır'da Fâtımî hilâfeti meydana gelmiş ve bundan dolayı üç türlü başkanlık ortaya çıkmıştı.

Siyâset bakımından da iktidarın bölünmesi Emevîler zamanından fazla idi. Geniş İslâm ülkesinin hemen her parçasında ismen halîfeye bağlı, gerçekte ise müstakil ve çok defa halifeden daha nüfuzlu hükümdarlar bulunuyordu. Fakat en çok dikkat çekici olan yön, İslâm'da meydana gelen ruh hâleti idi.

İslâm çoktan beri Yunan medeniyetine, bilimlerine ve felsefesine miras olarak konmuştu. Aryânî ilimlerin Araplara geçişi sıralarında, Ehl-i Sünnet Mu'tezile'nin karşısında güçsüz kaldığından dinî arılık ve direnç, maneviyât, Yunan felsefesinden çok fazla zarar gördü. Birkaç Abbâsî halifesi, Mu'tezile mezhebini açıkça himâye etmelerinden dolayı yüksek sınıflar şüphe ve zevke dalmış, bozuk itikatlı âlimler ve devlet adamları çoğalmıştı.

Yüksek ve aydın tabaka bu halde iken ümmetin çoğunluğu, hikmetsiz bir akîde ile kanaat etmekte, bununla beraber fesad ve sefâhatte birincilerle rekabet etmekte idi.

Aryânî felsefesinin, henüz mantıklı bir akâid ilmi meydana getiremeden İslâm'a girmesi, birdenbire bilim ile akîdenin bağdaştırılamamasına sebeb oldu.

Fakat İslâm, eski ve çok uzun süren medeniyetlere sahip kavimleri de varlığı içine kabul etmiş olduğundan; onların medeniyet, bilim ve felsefelerine karşı ilgisiz kalamaz, özellikle felsefenin tesirine set çekemezdi.

Şu halde din âlimlerine düşen vazife, iki şekille sınırlı kalıyordu: Ya bu medeniyetleri, bu bilimleri ve felsefeyi tamamıyla reddetmek ve kötülemek yahut da onlardaki hakîkatler ile dinî düsturları bağdaştırmak.

Mu'tezile, bu son şıkkı seçme eğiliminde idi. Ne çare ki, Aristoteles felsefesinin tesiri altına girdikten sonra Ehl-i Sünnet'ten büsbütün uzaklaşmaya başladığından, felsefeyi dine değil, dini felsefeye dönüştürüyordu.

Her hususta Mu'tezile ve Şî'a'nın rakibi olan Ehl-i Sünnet ise birinci şıkkı tercih etti. O, ilerleme ve gelişmeyi ortadan kaldırmak, insanları düşündürmemek ve dini muhâkemesiz kabul ettirmek istiyordu.

Ehl-i Sünnet, şayet üstün gelirse, dinin görüntüsünü kurtaracaktı. Fakat ilerleme ve gelişme yasalarını, düşünme hürriyetini inkâr etmiş ve ortadan kaldırmış olacağından İslâm'ın ilmen ve manen çöküntüye girmesi gerekecekti. Mu'tezile'nin rekabeti ve kısmen tahakkümü devam ettikçe, Ehl-i Sünnet âlimlerinin bu düşünme tarzı revaç bulamadı; İslâm, ahlâken ve manen gerilemekle beraber ilim, fen, sanayi ve felsefede ilerlemeye devam etti.

Ne zaman ki, eşsiz Eş'arî âlimleri, Mu'tezile'nin yolunu terk ederek Ehl-i Sünnet'e katıldılar ve Ehl-i Sünnet âlimlerini zafer bayrakları altında topladılar; işte o zaman Ehl-i Sünnet, ilim alanında Mu'tezile'ye karşı üstünlük elde etti. Abbâsîlerin sonraları Ehl-i Sünnet'e temâyül etmesiyle resmî mezheb olarak rakip mezheblere karşı şiddetle ve intikam kılıcıyla saldırarak karşılık verdi.

Mu'tezile ve sapık mezheplerin aşırı hür düşüncesi, ters yönde şiddetli bir tepki hareketi doğurdu. Bütün ilimler ve fenler, dinî konulara hasredilmek istenildi ve edildi. Birkaç asırdır ortada bulunmayan dindarlığın güçlenmesini davet etmişe benziyordu.

Ne yazık ki, bu, aldatıcı bir manzara idi. Geri dönen dindarlığın artması ve güçlenmesi değil, riyâ, görünüşe ve gösterişe tapıcılık idi. İlimler ve fenlerin ilerleme ve yayılmaları engellenmiş, buna karşılık ahlâk ve dinî hayatın güçlendirilmesi de yeniden temin edilememiş, böylece, iki taraflı bir kayıp ve zarar meydana gelmişti.

Diyebiliriz ki, İslâm toplumuna yeni bir sağlam unsur dâhil olmamış ve manevî çöküntü yeni bir istilâ devresiyle durdurulmamış olsaydı, zarar korkunç ve hızlı olurdu.

Siyâset meydanına artık Haçlılar da karışmıştı. İçeriden bölünüp parçalanma, ahlâksızlık, sefâhat ile hasta olan Abbâsî Devleti, her taraftan meydana gelmeye başlayan hücumlara karşı koyacak etkenlerden yoksun idi.

Abbasîlerin çöküşü, İslâm'ın yıkılışı olacaktı. Fakat siyâset sahnesine giren yeni bir etken, gerek tavâif-i mülûk[213] şeklinde ve gerek Abbâsîlerin yerini aldıktan sonra, yeni ve müstesna bir devir açtı.

Bu deviri ayrıca değerlendireceğimizden, şimdilik Abbâsîler hakkındaki

213 Abbâsî Devleti'nin zayıflamasıyla İslâm âleminde ortaya çıkan küçük devletler ve beylikler (edt.).

değerlendirmemizi tamamlayalım. Ahlâk öyle bir derecede bozulmuş idi ki, artık fazîletle rezâlet birbirinden ayrılamıyordu. Hz. Ömer ile bir Abbasî hükümdarını denk ve eşit tutup onları mukayese etmek elbette câiz olamaz. Fakat aradan ancak beş asır geçmişken, beytülmâli delice zevk ve eğlencesi uğrunda israfla harcayan Hârûn er-Reşîd'in zamanındaki beğenilen ve kabul gören manevî unsurlar düşünülürse, ahlâkın çöküntü derecesi ortaya çıkar. Binlerce deve yükü buzla, binlerce câriye ve köle, akla sığmaz debdebe ve ihtişamlarla hacca giden Hârûn'un; bu şekilde haccı değil, sık sık hacca gitmesi beğeniliyor ve takdirle karşılanıyordu!

Bu ve benzeri haller düşünce terazisiyle tartılırsa, İslâm'ın saflığının ne derece bozulmuş olduğu ve artık çöküntünün başladığı açıkça ortaya çıkar.

4- Hârûn ve Me'mûn: Kemâl Devri

Abbâsîlerin en parlak devri olan Hârûn ve Me'mûn zamanı, ahlâk bakımından İslâm'ın en çok bozulduğu zamandır.

Abbâsîlerin İslâm'ın başkanlığı makamına geçmesi, garip olmuştu. Emevîleri yok eden ihtilâl, Abbâsîlerin adına ve menfaatine hazırlanmıştı. İhtilâli hazırlayan Şiîler idi; bunların hatırından hiçbir zaman Abbasîler için kanlarını dökmek geçmemişti.

Fakat Ebû Müslim aldatıldı. Ali oğulları için hazırlanan başkanlık makamına Abbâsîler geldi. Ali oğullarının haklarını Emevîler derecesinde gasbetmiş olan Abbâsîler, artık Şî'a'dan sayılamaz ve Şî'a'ya güvenemezdi. Halbuki ilk Abbâsîler, Ehl-i Sünnet imamlarını küçümsemekten çekinmediklerinden ve çoğu Mu'tezile mezhebini kabul ederek halkı zorla Mu'tezile yapmaya kalkıştıklarından, ilk dönemler Ehl-i Sünnet'e de güvenemezdi.

Bu sebeblerin detaylarından olarak Abbâsîler, ne Şiî, ne Sünnî gibi bir manevî sıfat ve ne de Arap yahut Acem gibi bir siyasî sıfat sahibi idi. İşin başında İranlılara dayanarak Emevîleri ve Arapları ezmişti. Sonra da Araplara dayanarak İranlıları ezdi.

5- İlk Gerileme Belirtileri

Bu hareketler, yalnız saltanat adına değil, hilâfet gibi manevî bir nüfûz ve kuvvet adına gerçekleştirilmiş olduğundan, ahlâka ve dine fazlasıyla kötü etki yapıyordu.

Artık din, ihtiras ve siyâsetin açıkça âleti olduğundan, her tarafta ve özellikle İran'da sayısız mezhebler ortaya çıkıyordu ki, bunlardan bazılarının İslâm ile hiçbir ilişkisi yoktu. İlişkisi olanlardan bazılarının İslâm'a âidiyeti ise, mezhebde Peygamber'in isminin olmasından ibaret kalıyordu.

Mukanna', sapık mezheblere bir tane daha ilâve etmişti. Mazdekîler, İran'da pek çok taraftara sahipti. Bâbek mezhebi taraftarları bir aralık İran'a hâkim olmuştu. Bütün bu mezhebler, Şî'a, tasavvuf, Buda ve Zerdüşt akîdelerinin karışımından ve eski isimler yerine İmam Ali ve evlâtlarının isimlerini koymak sûretiyle meydana geliyordu.

6- Manevî Nüfûzun Bölünmesi

Nöbetle İranlıları ve Arapları birbirine ezdiren Abbâsîler, her türlü manevî nüfûz ile beraber her iki kavmin sevgisini kaybettiklerinden saltanatlarını devam ettirebilmek için yeni bir unsurun kuvvetine müracaat ettiler. Her iki kavmi itaat dairesi içinde tutmak için Türklere başvurdular.

İslâm'a ait akîdeleri muhâkeme ettiği zamanlarda ne kadar kötü niyetli davranıp olayları çarpıtıyorsa, basit tarihî olayları muhakeme ettiği zamanlarda da o kadar inceden inceye araştırarak gerçekçi davranan Dozy; Abbâsîlerin bu derece dinsiz ve ahlâksız bulunmalarına rağmen bir müddet daha hüküm sürmelerinin Türkler sayesinde meydana geldiğini şu şekilde ortaya koyuyor:

[Bununla beraber Dozy'nin Ehl-i Sünnet'e ait olan bazı açıklamalarını yine ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü eleştirilerimizde ortaya koyacağımız üzere halîfenin zulmü dinî değildi. Siyâseti bu maksada dayanıyordu.]

"Abbâsîlerin, daima mağlup olan ve hiçbir zaman itaat etmeyen bu asîlerle her tarafta ve sürekli savaşmaları da ilâve edilirse, insan kendisine şu iki soruyu sorabilir:

1- Bütün bu düşmanlara karşı bu hükümdarların ayakta kalmaları nasıl mümkün oldu?

2- Zorbaca egemen olmakta zaten tecrübe sahibi olan ve Machiavelli (Makyavel)'den öğrenecekleri çok şey olmayan bu hükümdarlar, üzerlerine otorite ve saltanatlarının kurulacağı iki ayrı esası tanımadan önce körü körüne niçin denemelerde ve yoklamalarda bulundular?

Gerçekten onlara gerekli olan şey, önce Arapların ve İranlıların dillerini anlamayacak, halkın dinî fikirlerine ve politikasına karşı ilgisiz kala-

rak kendilerini besleyen efendilerinin ellerinde kör bir âlet olacak yabancı askerler yani aylıklı askerler idi. İkinci olarak imansızları yakmak hakkına sahip olmak için kendileri imansız olmaktan vazgeçip uzaklaşmalı, Ehl-i Sünnet câmiasına ulaşarak onların rûhânî topluluğunda kendisine dayanak noktaları aramalı idi.

Zarûretlerin yönlendirmesiyle önce yabancı askerlere müracaat ettiler. Bu, tabiî lâzımdı: Araplar onların hiçbir zaman güvenlerini kazanamadıkları gibi İranlılar da güvenlerini hiçbir zaman kazanamamışlardı. Bunun için aylıkla Türkleri ve Berberîleri aldılar. Daha Mu'tasım'ın hükûmeti devrinde bütün hassa askerî fırkası ve bütün askerî kuvvetin çekirdeği bu yabancılardan oluşmuştur. Bu devirde sayıları 70.000 kişiye ulaşıyordu.

Fakat bir zorba, yalnız askerle egemen olamaz; rûhânîler, hocalar da lâzımdır. Şurası bir hakîkattir ki, şaşkınlıklarıyla, Abbâsîlerin ilk dokuz hükümdarı bunu göremediler. Bu durum Mu'tezile ve yarı Şî'a akîdelerine bağlı kalmalarını gerektirdi. Nihayet onuncuları olan Mütevekkil tahta çıktı ve onunla Ehl-i Sünnet âlimlerinin boş yere o kadar uzun müddet beklemiş oldukları günün fecri de doğmaya başladı.

Bize göre Mütevekkil, gaddar ve hâin bir zorba idi. Oğlu, işin başında, ileri gelenler ve sözü geçenler tarafından halîfe olmak üzere seçilmiş olan Vâsık'ın kardeşi idi. Fakat uzun hükümdarlık elbisesi içinde bu çocuğun budalaca bir endam arz ettiği görülünce, Türk koruma alayının komutanı, Mütevekkil'i halîfe olarak tanıtmaya muvaffak oldu. Yeni halîfe, kardeşinin oğlunu seçmiş olan vezirden derhal intikamını aldı. Onu hapse koydu. Ona her türlü işkenceler yaptırdı. Sonunda veziri, içten her tarafı sivri çivilerle donatılmış dar bir silindirin içine kapattı. Vezir, en canhıraş bir şekilde orada hayatını kaybetti.

Sayesinde Mütevekkil'in tahta çıktığı Türk korumalarının reisi ise daha mutlu bir sona sahip olmadı. İyilik bilme ve teşekkür etme fazîleti hükümdarlarda çok seyrek olarak bulunur. Mütevekkil, Türk koruma alayı komutanı İtah aleyhinde derin bir kin besliyordu. Sadece şunun için ki, ona karşı pek büyük minnettarlığı vardı. Bundan başka İtah, tedbirsizlik de etmişti. Halîfe'nin yanında bulunduğu bir akşam, -ki her ikisi de kaldırabileceklerinden fazla içmişlerdi- İtah sabrını kaybederek Halîfe'nin üzerine atıldı. Ertesi sabah affetmesi için efendisine rica etti. Ve özür dileme ma-

kamında, ne yaptığını bilmediğini söyledi. Mütevekkil, bunu düşünmediğini, hatırından çıkardığını söyleyerek ona güven verdi. Çünkü aynı zamanda Maliye (Bakanı) ve Zaptiye Nâzırı (Emniyet Genel Müdürü) olan ve koruma timinin yardımına güvenebilen bu nüfuzlu mabeyinci (özel kalemi) aleyhinde herhangi bir teşebbüste bulunmaya cesaret edemedi. Bir müddet sonra ustaca, onu Mekke'ye hac için gitmeye ikna etti. Böylece kendisini askerlerden ayırdıktan sonra yolda tevkif ettirdi, susuzluktan öldürdü. Daha sonra doğal ölümle öldüğünü iddia etti ve Halîfe, iddiasını kuvvetlendirmek için cesedinde hiç yara ve bere gibi saldırıya uğrama işâreti bulunmadığını şâhidlerle ilân ettirdi.

Bunların tümüyle birlikte Mütevekkil, son derecede Ehl-i Sünnet taraftarı idi ve din âlimleri sınıfı, bu bakımdan, onun hakkında bizden çok farklı hüküm veriyorlardı. Bir Müslüman tarihçi, Ali'ye düşmanlıkta bu halîfenin biraz ileri gittiği fikrindedir. Çünkü Peygamber'in yeğeni ve damadı olmasından dolayı bu emîre çok saygı duyuyor ve hürmet ediyordu. Bahsedilen tarihçi, 'Diğer hususlarda en büyük halîfelerden sayılırdı. Çünkü Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna inanmayı yasakladı.' diyor. Sünnî idi: Sünnî olduktan sonra sarhoş, şehvetperest, hâin, bir zulüm ve haksızlık devi olmasının ne önemi vardı? Fakat Sünnî olmaktan da daha ileride idi: Dinin dış görünüşü için ateşli bir heyecan ile hareket ettiği için, başka türlü düşünenlerin hepsini yok etmeye, işkence altına almaya ve mümkün olduğu kadar öldürmeye ve ortadan kaldırmaya gayret ediyordu. Önceki saltanatlar devrinde âdeta unutulmuş bulunan ve Hıristiyanlarla Yahudilere ait olan kurallar tekrar yenilendi ve daha şiddetlendirildi. Giymeye mecbur oldukları elbise, detaylı bir şekilde kural altına alındı, yaptıkları memuriyetleri kaybettiler. Arap hâkimiyeti esnasında, hükûmetin göz yumarak inşasına engel olmadığı kiliselerinin ellerinden gittiğini gördüler: Oldukça büyük olan kiliseler camiye döndürülüyordu. Küçük olanlar, yıkılıyor ve bu kirli toprak üzerinde başka bir bina yapılması yasak altına alınarak arsa halinde bırakılıyordu. Gayri müslimlerin evlerinin kapılarına İblîs'i tasvir eden, ağaçtan yapılmış bebekler çivileniyordu. Mezarlıklara bile hürmet edilmeyecekti: Mezarlar yıkılıp yerle bir edildi. Ta ki, bir Hıristiyan'ın veya bir Yahudi'nin mezarı, bir Sünnî mezarı sanılmasın.

Ehl-i Sünnet itikadının esasına aykırı olan Müslümanların hali daha da kötü oldu. Söylemeksizin anlaşılır ki, Kur'ân'ın ezelîliğine inanma-

yanlar mahvedilip tepelendi. Ehl-i Sünnet'in en büyüklerinden olan Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Âişe aleyhinde düşünce ileri süren kim olursa olsun, kırbaçla dövülür ve Dicle Nehri'ne atılırdı. Me'mûn'un zamanında Ali'nin yüceliğinin eksiksizliği noktasında tereddüt edenler kanunun dışına çıkarılırdı; fakat şimdi rüzgârlar, dalgalar değişmişti: Ali (k.v.)'nin lehinde bir söz söylemeye cesaret edilemiyordu. Dil âlimlerinden ünlü bir zâta Ali (k.v.)'nin oğullarını mı yoksa kendi oğullarını mı daha yüce bulduğunu Halîfe sormuştu. Ali'nin oğullarını överek ve Mütevekkil'in oğullarından hiç söz etmeyerek cevap vermişti. Buna Halîfe o kadar kızdı ki, biçâreyi tekme altında çiğneyerek öldürmelerini Türklerine emretti. Şîîlerin hac tarzında ziyaretine gittikleri Hüseyin'in kabrini ziyaret etmeye artık müsaade edilmiyordu. Hüseyin'in mescidi yıkılmış ve yeri tarla haline getirilmişti. Taassub ve mezheblerin hürriyetsizliği son dereceye vardı, öyle bir hal aldı ki, son derece hürmet edilen ve İslâm câmiasının direkleri makamında bulunan imamlar bile ilhad (dinsizlik) töhmetine maruz kalmaktan kurtulamıyordu. Peygamber'in hadislerini toplamış olan Buhârî bile hayatının son ihtiyarlık günlerinde Ehl-i Sünnet itikadının esasına aykırılık töhmetine karşı kendisini müdafaa etmeye mecbur oldu. Mu'tezile mezhebine mensup olanlar gibi insanın cüz'î irâdesine ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna inandığı etrafa yayılmıştı.

Netice olarak din ve ahlâk bakımından Abbâsîler, Emevîler kadar töhmet altındadır. Gerçi Ehl-i Sünnet mezhebinin, başka bir tabirle halis Muhammedîliğin kesin şekilde istikrar kazanması ve üstünlük kazanması, Abbâsîlerden Mütevekkil zamanında başlamış ise de; bu üstünlük, sapık mezheblerin artık İslâm'a mensup oldukları iddiasında bulunamayacak kadar esastan uzaklaşması ve sayısız kollara ayrılması neticesinde zihinlerde bir uyanışın meydana gelmesi ve özellikle Eş'arî'nin çabaları sayesinde olmuştur."

ON ÜÇÜNCÜ KONU: ALİ OĞULLARI VE ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARI

Gerçek Ehl-i Beyt Mensubları - On İki imam - Ali'nin Torunlarından İdris ve İdrisîler - Fâtımîler - Endülüs - Genel Din ve Şüphe Mezhebi

1- Gerçek Ehl-i Beyt Mensubları ve On İki imam

Ali oğullarının İslâm dininde gerçekleştirdikleri tesirler çok büyüktür. Bununla beraber bu tesirlerin mahiyeti ve meyveleri değişik olduğundan, maksadı daha iyi anlatmak için ikiye ayırmak gerekir.

Birinci kısım, iyi tesirleri ve övülecek hizmetleri oluşturur ki, ümmetin dilinde hürmet ve takdisle yad edilenler ve edilmeye lâyık olanlar, bu hizmetleri ortaya koyan Ali oğullarıdır.

Ali ile Ali'nin torunlarından on iki kişi, imâmet denilen bir manevî mertebe ile yad edilirler ki, onlardan sonra bu manevî mertebe "Gavsaniyet" (her dönemde velîlerden zamanın sâhibi olan bir zâtın manevî makamı) adını almıştır. İmam ve Gavs, Peygamber Efendimizin ilim ve irfânının vârisi ve hazinedârı demektir.

İmâmet sırası, gerek Şî'a, gerek tarîkat ve tasavvuf ehli olan Sünnîler arasında şöyledir:

1- İmam Ali,

2- Hasan b. Ali,

3- Hüseyin b. Ali,

4- Ali Zeynu'l-Âbidîn b. Hüseyin,

5- Muhammed el-Bâkır b. Zeynu'l-Âbidîn,

6- Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el- Bâkır,

7- Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık,

8- Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım,

9- Muhammed et-Takî b. Ali er-Rızâ,

10 -Ali et-Takî b. Muhammed et-Takî,

11- Hasan el-Askerî b. Ali et-Takî,

12- Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî.

İmam Ali, dördüncü mertebede İslâm'ın halifesi olmuştur. İmam Hasan, kendine ait bölümde zikredildiği üzere halifelikten istifa etmiş, İmam Hüseyin ise Kerbelâ'da şehîd edilmiştir.

Dozy, Hüseyin'in şehâdetini çok sıradan ve kuru bir şekilde değerlendiriyor. Ona göre bu şehâdet, alelâde bir makam hırsını tatmin etmeye kalkışan tedbirsiz ve ihtiyatsız bir adama isabet etmesi doğal olan bir felâkettir. Bu değerlendirme, son derece yüzeysel ve haksızdır. İmam Hüseyin, bir hakkı müdâfaa etme uğrunda fedakârca şehîd olmayı kendi isteğiyle seçmiştir.

Ondan sonra gelen diğer imamlarda saltanat ve makam için bir dava ve hareket görülmemiştir. Hepsinin hayatı ümmete güzel örnek olacak bir safiyet ve ismet içinde geçmiştir.

İmamların Şî'a mezhebleri ile şu bakımdan münâsebetleri yoktur ki, onlar, Ehl-i Sünnet mezhebinden ayrı bir mezhep kurmaya teşebbüs etmemişlerdir. Bunun tam aksine onlar, Ehl-i Sünnet'in mezheb imamlarıdırlar.

İlk Sünnî allâmesi Hasan-ı Basrî, İmam Ali'nin öğrencisi ve tarîkatta da halîfesi idi. Hasan-ı Basrî, İmam Hasan'dan da feyz almıştır. İmam Hüseyin, kendisine sorulan şer'î ve irfânî meseleleri cevaplandırır ve açıklardı. İmam Zeynu'l-Âbidîn ve İmam Bâkır'dan zamanlarının âlimleri ve velîleri istifade etmiştir.

İmam Ca'fer-i Sâdık, İmam A'zâm Ebû Hanîfe'nin üstadı idi. İmam A'zâm, bu yüce üstâdının kadrini bilmiş; hatta onu övüp yücelttiği için hapis ve şehîd edilmiştir.

Netice olarak Hâşimî imamlardan her birisi, bu büyük dine ve Hz. Muhammed'in sünnetinin yerleşip kökleşmesine bütün güçleriyle hizmet etmişlerdir.

Her ne kadar İmam Hüseyin'den sonra imamlar, siyâsetle uğraşmamış, Emevîlerle Abbasîlerin şüphe ve şiddetlerine müstahak olacak bir şey yapmamışlarsa da; onlar, Ali oğullarının doğal reisleri oldukları ve Ali oğulları da mevcut hükûmeti kuşkulandırdıkları için onların hareketleri imamların acı çekmesine sebep olmuştur.

Bu sebepten dolayı zaten Ehl-i Beyt düşmanlığı ile dolu olan Emevîlerle Ehl-i Beyt'i tehlikeli rakip sayan Abbâsîler, imamlara çok eziyet etmişler ve hepsini şehîd etmişlerdir.

2- Ali'nin Torunlarından İdrîs ve İdrîsîler

Din bakımından muhterem ve tarih bakımından masum bu zâtlardan başka Ali oğulları ise haklarını geri almak arzusuyla kurulmuş devletlerle uğraşmışlar ve birçok devlet kurmaya muvaffak olmuşlardır.

Mesela, Hârûn er-Reşîd'in haksız ezâ ve cefâsından kaçıp Afrika'ya sığınan, bununla beraber Halîfe tarafından zehirlettirilen İdrîs-i Alevî bu türden ise de; adı geçen bu zât Sünnî olup bulunduğu yerlerde gerek kendisi, gerekse çocukları ve torunları Şî'a mezhebini yaymamışlardır.

Ehl-i Beyt mensubları içinde kemâle ermiş mutasavvıflardan pek çok zât yetişmiş olup, ilimlerin ve hakikatlerin öğretilmesiyle meşgul olmuşlardır. Bunlar içinde Seyyid Abdulkadir el-Cîlî, Seyyid Ahmed er-Rufâî, Seyyid Şâzelî, Seyyid Bedevî, Seyyid Yahyâ eş-Şirvânî, Seyyid Fazlullah-ı Hindî, Şah Nimetullah ve Seyyid Hacı Bektâş Velî gibi ünlüler vardır.

3- Fâtımîler

Ali taraftarlığı adına en önemli etkiyi yapanlar ise Fâtımîlerdir. Ancak, bunların Ali taraftarları arasında zikredilmesi, Şî'a mezhebini yaymalarından ve kendilerini Peygamber Efendimizin soyuna nispet etmelerinden ileri gelmiş olup, gerçekte Ehl-i Beyt ile bir münâsebetleri yoktur.

Burası tarihî gerçeklerden olup Dozy de bu hakikati itiraf ediyor. Gerçekten ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah, nesil bakımından İranlı olup İsmâîlî mezhebinin reisi Abdullah'ın sülâlesindendir. Halifeliğini ilân etmeden önce İsmâîlîlerin reisi ve büyük üstadı unvanına sahipti.

Fâtımîler, Afrika'nın bir kısmında ve Suriye'de Şî'a mezhebini yaymışlardır. Fakat Fâtımîlerin buralarda yaydıkları Şî'a, yalnız tafdîl-i Ali (Ali'nin üstün tutulması) vesaire gibi Ehl-i Sünnet'ten birkaç noktada ayrılan mutedil

bir mezheb iken, Karmatîler arasında asıl gizli mezheblerini yaymışlardı.

Karmatîler, kendi konusunda bir nebze anlatıldığı üzere, İbâhiyye mezheblerinin en aşırısına bağlı idiler. İştirâk (malda ve kadında ortaklık, paydaşlık) ve zındıka usûllerinin daha aşırısı ve daha çirkini tarihte görülmemektedir. Bir Karmatî, kızkardeşi ve hatta kızıyla evlenebilirdi!

Fâtımîlerin mutedil Şiîleri Hâkim Biemrillah zamanında yeni bir şekle girmiştir. Akıl ile deliliği, adaletle vahşeti kendinde toplamış olan Hâkim Biemrillah birkaç fikir değiştirdikten sonra Hamza ve Dürzî adında iki Bâtınî'nin aldatıp kandırmaları sonunda ismini Hâkim Biemrihi (kendi emriyle hükmeden) şeklinde koymuş ve tanrılık iddiasında bulunmuştur.

Daha eski zamanlarda ilâhlık iddiasında bulunan bazı kimselerin isimleri tarihte kayıtlı ise de, daha sonraki zamanlarda böyle bir delilik yalnız Hâkim'de görülmektedir. Gerçekten de Hâkim'in ulûhiyyet iddiası, bazı te'vil ve tasavvuf taklitçilerinin yaptığı gibi uydurulmuş ve tevil edilmiş bir şekilde olmayıp kesin ve açıktır.

Fakat Hâkim'in ilâhlık ilân etmesinden daha garip olanı, milyonlarca adamın, Müslüman adını muhâfaza etmekle beraber bu derece bayağı bir şirke rıza göstermiş olmaları ve camilerde Hâkim'e ibâdet etmeleridir ki, burasını havsalaya sığdırmak gayet zor oluyor.

Yezîd'in halifeliğini kabul etmek zaten İslâm tarihinde bir leke iken Hâkim'in ulûhiyyet iddiasında bulunmasına koca bir ülke halkının bir müddet boyun eğip sükût etmesi daha kara bir lekedir.

Bu düşünceler şüphe bırakmaz ki, İslâm hastalanmıştı. Arap emirlerinin idâresiyle üç mezheb şekli tecrübe edilmiş ve her üçü ile İslâm'ın şerefinin devam ettirilmesinin ve kuvvetlendirilmesinin mümkün olmadığı fiilen anlaşılmıştı. Emevîlerin Hâricîliği, Fâtımîlerin Şiîliği ve Abbâsîlerin Mu'tezileliği, İslâmiyet'i yaralamıştı. Gerçi Abbasîler bir aralık Sünnîliğe meyletmişlerse de bu meyil, dinî samimîlikten daha çok siyasî bir maksadı içinde saklamakta olduğundan; İslâm geç kalan bu hidâyet meylinden istifade sağlamaya vakit bulamamıştır.

4- Endülüs

Endülüs, İslâm'ın girmesinden önce Hıristiyan idi. Halk, derebeyleriyle râhiblerin dinî sapıklık ve yolsuzluklarından son derece bezmiş ve usanmış olduğundan; İspanya'ya Müslümanlar ayak bastıktan çok az sonra hal-

kın büyük çoğunluğu, insan haklarına riâyet eden İslâm dinini sevinç ve hararetle kabul etmiştir.

Endülüs, hayli vakit, Doğu'yu boyayan mezheb karışıklıklarından uzak kaldı. Sünnî mezhebi orada yayılmıştı.

Doğu'da İslâm'ı sarsıntıya uğratan Mu'tezile mezhebine ait fikirler Endülüs'e girememişti. Ülkenin ahalisi yaradılıştan dindar olduğundan, ilk devrelerde sınaî gelişme ve ilerlemelere rağbet çoğalmış, fakat felsefî akımlar ve fikrî tartışmalar taraftar bulamamıştı. Gerçi Endülüs'te birçok filozof bile yetişiyorsa da ilmî konuşma ve düşünceler aydınlar arasında kalıyor, uzmanlık dairesinin dışına çıkmıyordu. Bununla beraber bir tür "hileli engelleme" demek olan bu usûlün uzun müddet muhâfaza edilemeyeceği açıktı.

İbn Rüşd'ü yetiştiren Endülüs, İmam Gazâlî'nin *İhyâ-yı Ulûm*'una müthiş bir bid'at ve dalâlete sürükleyici bir eser gözüyle bakıyordu. Hatta İmam Gazâlî'nin eseri ateşlere atılıp yakıldı; eseri gizlice okuyanlar hapis, sürgün ve hatta idam edildi.

Çoğunluğun bu şiddetli fikir tekeline, devam etmesi mümkün olmayan taassub ve muhafazakârlığına rağmen ilimler ve fenler süratle ve belki de Doğu'dan daha sağlam ve kuvvetli bir usûl ile ilerleyip gelişiyordu.

Nihayet orada da birbirine zıt fikirler yüz göstermeye başladı. Fakat şurasını itiraf etmeli ki, Endülüs'teki mezheb münâkaşaları, Doğu'daki çirkin ve ihtiraslı şekillere girmiyordu. Endülüs'e, İranlıların kaba merdümperestliği (insana tapıcılığı), aşırı şekildeki ihtirasları meçhul kaldı.

Felsefe ve tasavvuf, bir müddet birbirine karşı ilgisiz yaşadıktan sonra birleşmişti. İbn Rüşd, Aristoteles mesleğinin ikinci üstadı olmakla beraber, aynı zamanda bu meslekle İslâm'ın Vahdet-i Vücûd'unu uzlaştırma ve bağdaştırma yolunu bulmuş bir mutasavvıf idi. Hatta Aristoteles mesleğine öyle bir izlenim vermiştir ki, adı geçen filozofun Düalizm (İkicilik) mezhebinin birinci derecede taraftarı olduğu nice zamanlar unutulmuş ve kendisi İşrâkî (Sofi) bir filozof sayılmıştır.

Hükümet ve hükümetlerin zayıflığı ve yetersizliği neticesinde resmî mezhebin şiddetle muhâfaza edilememesine başlanması üzerine ve özellikle Afrika'dan gelen birtakım zıt fikirler dolayısıyla, İspanya'da da Sünnî olmayan fırkalar ortaya çıkmaya başlamıştır.

5- Genel Din ve Şüphe Mezhebi

Bunların en meşhuru "Genel Din" taraftarları idi; bunlar dinî bir mezhebden daha çok bir felsefe mezhebine bağlı kişiler sayılır. Birtakımı, gayet hürriyet taraftarı kişilerdi. Sünnîlikten uzaklaşmaları, ibâdet ve gelenekleri inkâr etmedikleri halde müsamahakâr davranmaları şeklinde idi.

Diğer kısmı, Kur'ân'a ve İslâm'ın esaslarına iman etmiş idi; fakat dinî ameller noktasında hiçbir şeye lüzum görmüyorlardı. Daha aşırıları ise yalnız Allah'ın birliğini tasdik ederek bütün dinlerin bu esasta birleşmesi ve "Genel Din" taraftarı idiler.

ON DÖRDÜNCÜ KONU: AFRİKA'DA İSLÂMİYET

Berberîler Hâricî Mezhebi Yeni Bir Mezheb ve Sâlih'in Kur'ân'ı Murâbıtlar ve Muvahhidler - Tasavvuf ve Tarikatların Yayılması

1- Berberîler ve Hâricî Mezhebi

İslâmiyet Afrika'da çok erken yayıldı. Daha Hicret'in ikinci asrında bütün Kuzey Afrika, İslâm dairesine girmişti.

Ancak, Doğu taraflarında başı sıkışan birtakım siyasî ve dinî müceddid ve suçlanan kimseler, Afrika'ya kaçtıkları için; dinî yöntem, davranış ve hikmetler hakkında henüz tam bilgi sahibi olamayan Afrikalılar ve özellikle Berberîler, mezheblerden hangisi olsa, aynı kolaylıkla kabul edebilirdi.

Bununla beraber Berberîler arasında Sünnî olmayan mezheblerin kolaylıkla yayılması sebeblerini daha kapsamlı olarak incelemek gerekir.

Berberîlerin bir kısmı, İslâm'dan önce Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Dikkate değer bir noktadır ki, Hıristiyan Mu'tezile mezhebi, her yerden daha fazla Berberîler arasında kabul görmüştür. Bunun sebebi, Hıristiyanlığın, yer yer bağımsızlığını yok eden Hıristiyan hükûmetler tarafından korunmuş ve yayılmış olmasıdır. Demek ki Berberîler, resmî mezhebe muhâlefet etmek suretiyle bir tür öç almanın gönül rahatlığını duyuyor ve mezhebe saldırarak yöneticilerine hücum etmiş oluyordu.

Berberîler, İslâm'a girdikten sonra da aynı durumu göstermişler, bâtıl mezheblere, özellikle Hâricîliğe çok fazla meyil gösterir olmuşlardır.

Nehrevan yenilgisinden sonra Hâricîler her tarafa yayılmışlardı. Biraz sonra Afrika'da, birçok yerde Hâricîler görülmeye başlanmıştır.

Berberîler, kendi kavimlerine bağlılığa çok büyük önem verirler. Dilleri mükemmel olup kendilerine özgü rakam ve harfleri, gelişmiş bir edebiyatları vardır.

Berberîler, öteden beri kendi kendilerine "Âdemoğulları'nın en şereflisi" gözüyle bakmışlardır. Halbuki Berberîler çoktan beri büyük kavimler arasındaki yerlerini kaybetmişler, Afrika'nın kuzey kısımlarındakiler önce Romalılara ve sonra da Araplara tâbi olmuşlardır. Bu bağımlılık, Berberîlerin rûhunu yaralamıştı. Hâricîlerin reislerinden ve Yahudî mühtedilerden Tarîf, Berberîler arasında mezhebini yaydı. O zaman Berberîler, mitoloji ile Hıristiyanlıktan mürekkep bir din türüne bağlı idiler.

2- Yeni Bir Mezheb ve Sâlih'in Kur'ân'ı

Tarîf, Berberî kabîlelerinden birkaçına reislik ediyordu. Sonra onun yerine geçen Sâlih, yalnız Hâricîlik mezhebini yaymakla yetinmedi. Berberîleri, din sebebiyle Arapların ve halîfelik merkezinin nüfûzunun tesiri altında bulundurmamak için; onlara özgü ve Müslümanların kabul edemeyeceği bir mezheb, daha doğrusu bir din meydana getirmeye karar verdi. Kur'ân'ı taklit ederek bir Kur'ân yazdı.

Sâlih'in icat ettiği din, İslâm dininden alınmış ve fakat daha şiddetli bir hale getirilmiş bazı hükümlerle Berberîlerin mizacına göre yapılmış bazı değişiklikleri ihtiva eden hükümlerden meydana geliyordu.

Meselâ namaz beş vakitten on vakte kadar çıkarılmıştı. Ramazan yerine otuz gün Receb orucundan başka her hafta bir gün oruç tutmak da âdet oldu. Cuma namazı Perşembe namazı oldu, abdeste daha bazı rükünler ilâve edildi. Müezzinin vazifesini horozlar yapıyordu. Yalnız hacca dokunulmamıştı. Herkes istediği kadar eş alabilirdi.

Bu yeni dinin bağlıları Müslümanlarla kız alıp veremezlerdi. Bilhassa şu son şart gösteriyor ki, Sâlih'in böyle bir din ortaya koyması, iyi kötü bir kanaate dayanmış olmayıp, maksadı sırf kendi âilesinin emirliğini sağlamak ve güvence altına almaktı.

Sâlih, Hz. Peygamber'in risâletini tasdik ediyordu. Ancak, gerek kendisini, gerekse çocuklarını ve torunlarını da peygamber sayıyordu. Sâlih'in Kur'ân'ının sûreleri birer peygamber ismiyle isimlenmiş olup, birincisi Eyyûb Sûresi ve en sonu da Yûnus Sûresi idi.

Bu Kur'ân'ın bazı parçaları korunmuştur. Dozy, şu parçayı naklediyor:

"Memet [Peygamber Efendimizin ismini Berberîlerin telaffuzu] ömür sürdüğü müddetçe, ashâbı olan kişiler adâlet yolunda yürüdüler. Fakat irtihal ettiği vakit insanlar bozuldular. İlâhî rasûlün bulunmadığı bir yerde hakikat devam etmekte olabilir, diyen yalan söylemiş olur."

Bu yalancı âyette görünen hâkim fikir, Hâricî mezhebinin esası olan fikirdir: Nisbî bir gerçeği ölçüyü aşarak genelleştirmek ve kapsamını genişletmek. Gerçekten de Hâricî mezhebindeki esas fikir, Peygamber Efendimizin irtihâlinden sonra ashâbın büyük çoğunluğunun dalâlette kaldığıdır.

Sâlih, icat ettiği bu din ve Kur'ân'ı açığa vurmadı. Mehdîlik iddiasında bulundu, biraz sonra yine dünyaya geleceğine Berberîleri inandırdı. Yerine geçen kimselerden torunu Yûnus bu dini açıkladı. Bu saçma din, çok devam etmedi. Özellikle Berberîler, Sâlih'in tekrar gelmesini boşuna beklediler. Nihayet tekrar İslâmiyet'i kabul ettiler.

Böyle bir dinin Berberîler arasında yayılması, bu kavmin harîkalara olan düşkünlüğüne, rûhânî reisler tarafından idâre edilme konusunda ölçü dışı taşkın yeteneğine delildir. Hakikaten Sinhâce kabilesi arasında ortaya çıkan Murâbıtlar hükûmeti, bu yeteneğin tarihî bir vesikasıdır.

3-Murâbıtlar ve Muvahhidler

Murâbıt, bugün de Afrika'da bir terim olarak kullanımına göre, Cenâbı Hakk'a kalbini rabteden, derviş ve sofi manasınadır. Murâbıtlar hükûmeti de bir tür derviş hükûmeti idi. Dozy'nin İslâm hakkındaki düşüncelerine hiç düşünmeden doğrudur diye hüküm verenlerin dikkatlerine, görünürde küçük ve gerçekte ise önemli bir nükte arz edeceğiz. İslâm dinine gaflet ve taassub gözüyle bakan Dozy, alelâde tarihî olayları doğruluk çerçevesi içinde aktarmaya çok istekli ve meyilli olup, bunu yapabilmekte iken; iş, İslâmî konularla ilgili olduğu zaman doğruluk kayboluyor, onun yerine zan ve uydurmalar geçiyor. Tarihinin 465'inci sayfasında Murâbıtların ortaya çıkmasını şu şekilde naklediyor:

"Gerçekten burada, Afrika'da büyük bir değişme meydana gelmişti. Arap memleketlerini zenci toprağından ayıran Sahra Çölü'nde Berber ırkına mensup Sinhâce adında güçlü ve savaşçı bir kabile yaşıyordu, birçok zamandan beri. İslâmiyet bu kavmin en büyük dini idi. Hiç olmazsa görünürde iş bu merkezdeydi. Çünkü takip ettiğini söylediği din hakkında çok az şey biliyordu. Fakat 1030'da Emîr Yahyâ, hükümeti oğlu İbrâhîm'e tes-

lim ettikten sonra, iki mukaddes şehri (Mekke ve Medîne'yi) ziyaret etmek maksadıyla Doğu'ya bir seyahat yaptı. Geri dönerken bir müddet Kayrevan'da kaldı, meşhur bir hocanın derslerini büyük bir dikkatle takip etti.

Hoca, ona kim olduğunu ve bu hususta ne zaman bilgi edindiğini, tebaasının hangi mezhebe mensup olduklarını sordu. Hükümdar:

'Tebaam bir mezhebi başka bir mezhebden ayıracak derecede bilgi sahibi değildir.' diye cevap verdi. Aradan çok geçmeden de bizzat kendisinin Kur'ân'dan ve hadisten daha hiçbir şey bilmediği; fakat aynı zamanda dinde bilgi sahibi olmak için büyük bir arzu duyduğu anlaşıldı. Bu bilgi sahibi olma arzusuna, ahalisinin de iştirâk ettiğini temin ediyordu. Mürşîd sıfatıyla kendisiyle beraber gitmek üzere öğrencilerinden birisini vermesi için üstada ricada bulundu. Üstat, bu arzuyu yerine getiremedi; hiçbir kimse çölün barbarları arasında hayatını tehlikeye atmayı göze alamıyordu. Ancak çok büyük zahmetle istenen "misyoner" yani mürşîd bulundu. Bu mürşîdin ismi Abdullah b. Yasin idi

Abdullah b. Yasin irşâd görevini yerine getireceği yere ulaştığı zaman farkına vardı ki, halkın İslâmiyet hakkındaki bilgisi, şehâdet kelimesinden: 'Lâ ilâhe illallâh Muhammedun rasûlullâh'dan ibaret idi. Dinî emirlere gelince bu hususta hiçbir şey bilmiyorlardı. Ve onlara emirleri öğretmek için Abdullah b. Yasin boş yere çabaladı ve gayret etti. Onu dinlemiyorlardı. Bu durum Abdullah b. Yasin'in cesâretini o derece kırdı ki, bu nankörlere din anlatma teşebbüsünden vazgeçmeyi düşündü; ancak İslâmiyet'in Zenciler arasında anlatılmasının ve yayılmasının daha fazla başarı sağlayıp sağlamayacağını denemek istiyordu. Fakat Emîr Yahya, onu bu projesinden vazgeçirdi:

'Memleketimin sahiline yakın bir ada var. Oraya gidelim, ömrümüzün sonuna kadar orada Allah'a hizmet ve ibâdet edelim.' dedi.

Abdullah, teklifi kabul etti. Kendisi, Emîr ve diğer yedi kişi adaya gittiler. Bir ribat, yani sağlamlaştırılmış ve ibâdet edenler için mesken hizmetini görmek üzere hücreler içeren bir tekke inşa ettiler. Emîr'in bu garip hareketi hakkında çölde pek çok dedikodu oldu: Cehennemin ateşinden kurtulmak ve cennete hak kazanmak için bu dünyadan çekildiğini birbirlerine anlatıyorlardı.

Aradan çok geçmeden merak ettikleri veya pişman oldukları için birçok

kimse adaya döküldü. Abdullah bunlara "Murâbitûn (Murâbıtlar)", yani ribatta oturanlar, ismini verdi. Bu ismi İspanyalı Hıristiyanlar "al-Moravid" şeklinde değiştirdiler. İntisâb edenlerin sayısı devamlı olarak artıyordu. Fakat Abdullah mukaddes harp, cihâdı ilân edinceye kadar, diğerlerini İslâm dinine sokmak için sarf edilen emekler sonuçsuz kaldı. Cihâd tam bir başarı ve güzel bir sonuçla gerçekleşti; zor kullanılmasıyla birlikte Berberîler dinî farzlara riayet etmeye mecbur oldular. Fakat İslâm dinini kabul edenlerin geçirdikleri "vaftiz", temizleme işlemi acayip bir şeydi: İslâm dinine girenlerin her biri yüz adet kırbaç darbesi yiyordu. Az zamanda bütün Sahra boyun eğdiğini arz etmekle kalmayıp, mutaassıb bir şekilde dinî bir gayretle de hayat sürdü. Gerçek emir, Hoca Abdullah idi. Hükümdarları tayin eden o idi ve hoşuna gitmeyen bir işle kendilerini suçladıklara vakit onlara istediği sayıda kırbaç darbesi vuruyordu.

Az bir müddet sonra Murâbıtlar, ülkeler fethetmeye başladılar. Coşkun bir sel gibi, "Merrâkeş İmparatorluğu" adıyla anılan memleketi istilâ ettiler, "Bergavatalar"ı boyundurukları altına aldılar. Din âlimlerine karşı çok fazla cömert oldukları ve İslâmî hükümlere, meselâ Kur'ân'ın emrettiği vergiden başka bir vergi talep etmeyecek biçimde özen gösterdikleri için, zorba idarelerin ezdiği rûhânîleri ve halkın aşağı sınıflarını, her tarafta kazanıyorlardı."

Dozy'nin Murâbıtlar hakkında ileri sürdüğü şu düşüncelerden, âdi olaylara ait olanları gerçeğe uygundur. Fakat İslâmî hususlardan olan Murâbıt kelimesinin manasına gelince iş değişiyor. Murâbıt, ribatta oturandır, diyor! Halbuki İslâmî tarîkatlarda "rabt" ve "râbıta", "kalbî râbıta", "şeyhe râbıta" gibi çok meşhur tabirler bile ispat eder ki, Murâbıt, ribatta oturan değil, Hakk'la rabt-ı kalbe (kalbî bağlılığa) muvaffak olan demektir.

Murâbıtlar, Batı Mağrib'de (Fas ve Merrâkeş'de), Senegal'e kadar olan Sahra ve Sudan memleketlerinde biraz tasavvufla karışmış Sünnî mezhebini yaydılar. Hâricî olan Sâlih'in acayip dinini ortadan kaldıranlar da onlardır. Murâbıtlar zamanında Berberîler, halis ve samimî Sünnî Müslümanlar idi. Fakat İspanya'daki tavâif-i mülûku ortadan kaldırdıktan sonra, Murâbıtlar hükûmeti çökmeye başladı. Çöllerde bulundukları vakit, muttakî ve ahlâklı olan bedevî Berberîler, önemli bir medeniyetin yerleşme yeri olan Endülüs'e geçtikten sonra artık eski takvalarına pişman olmuşçasına ve kaçırdıkları fırsatları telafi etmek istercesine sefâhate daldılar.

Arap Yarımadası'ndan çıkıp Şam ve Irak bahçelerini eğlence ve sefâhat yeri yapan Araplar ne şekilde ahlâkî safiyetlerini kaybetmişlerse; Büyük Sahra'dan Fas ve İspanya'ya yayılan Berberîler de aynı şekilde direnç, güç ve temizliklerini kaybettiler.

Tarihin değişmez yasalarından biri de, tedrîce ve tekâmül kanununa bağlı olmaksızın; bir halden başka bir hale süratle geçen milletlerin, haslığını ve saflığını kaybetmesi ve böyle bir dönüşüm ile ya sönüp gitmesi veya kötü bir duruma düşmesidir.

Murâbıtların kuvveti, adâlet ve iyilikte idi. Bu kuvvet var olduğu sürece bâtıl bir dini, bir sürü saçma mezhepleri ortadan kaldırmışlar, koca bir imparatorluk kurmuşlardı. Halbuki kendileri nihayet bir kabile halkından ibaret idi. Sonraları ise kırk milyon nüfusa ulaşan bir imparatorluğa sahip iken mahir bir hokkabaza ve İspanyollara mağlup olmuşlardır.

Bu hokkabaz, Muhammed b. Tûmert adında âlim ve düzgün konuşan bir adam idi. Muvahhidler, Murâbıtların devletini devirdi. Rakiplerini mahvetmek için önce çok mutaassıb görünmüşlerdi. Sonra bu taassubu biraz hafiflettiler. Fakat felsefenin parlak bir şekilde dine üstün gelmeye başlaması ve "Genel Din" gibi mezheblerin baş göstermesi, kötü bir reaksiyon yaptı. Sünnîlik yine geri döndüyse de ne yazık ki, adâlet içerikli kimliği yerine dar bir şekilcilik şeklinde geri döndü.

Ahlâk bozulmuş, din duygusu mahvolmuştu. Düzelme, riya ve şekilcilik şeklinde ortaya çıktı. Netice olarak Müslümanlar Endülüs'ü kaybetti. Ve Batı Afrika, hâlâ düzelemediği bir anarşi ve karışıklık içine düştü.

4- Tasavvuf ve Tarîkatların Yayılması

Berberîlerin şimdiye kadar aktarılmaya çalışılan ruh hallerinden anlaşılmıştır ki, oralarda da, İran'da olduğu üzere, yalnız mantık ve dinin dış şekilleri yerlileri tatmin edemez. Afrikalılar, özellikle Berberîler, akıllarıyla değil hisleri ve hayalleriyle yaşamasını severler. Şu halde tarîkatların yaygın ve genel şekli, Afrika'da çok büyük bir rol oynamaya çağrılmıştı. Gerçekte de nihayet oralarda galip mezheb, tarîkatlar olmuştur.

Afrika'da tarîkatların vaktiyle yerine getirdiği ve hâlâ yerine getirmekte olduğu vazîfeleri, tarîkatlar konusunda zikredeceğimizden burada sözü uzatmaya gerek görmeyiz. Afrika'da İslâmiyet hakkındaki incelemelere şu

düşünceyi de eklemek gereksiz değildir. Doğu'da bu türden olarak İran'da yüzlerce mezheb icat edilmişken, Afrika'da bu durum görülmüyor. Murâbıtlar ve Muvahhidler adını alan kimseler, kendilerine özgü ayrı birer mezheb sahibi sayılamazlar. Hâricî olan Sâlih'in mezhebi ise, yine Doğu'da ortaya çıkmış olan Hâricîliğin doğurduğu bir akımdır.

ON BEŞİNCİ KONU: TÜRKLER VE İSLÂM

İslâm'ın İlk İstilâ Devrinde Türkler - Türklerin İlk Dini - Türklerin İslâm Sahnesinde Görünmeleri - Toplumun O Zamanki Durumu - Haçlılar - Hıristiyanlık ve Türkler

1- İslâm'ın İlk İstilâ Devrinde Türkler

İslâm kahramanlarının tarihte benzerleri az görülen yiğitlik ve fazîletlerini inkâra hiç kimse kalkışmamıştır. İslâm tarihi kadar fedakâr insanlara, yiğit kimselere, fazîletli kişilere sahip olan tarih yoktur. Bununla beraber ilk istilâ devrinde İslâm'ın hücum ettiği iki büyük millet, Romalılarla Acemler, onun dengi sayılacak düşman değildi.

Roma İmparatorluğu'nda, Acem Şehinşahlığı'nda, ahlâk son derece bozulmuştu. Bu iki imparatorluğun güçlü bir iman, derin ve köklü bir inanç ile kılıç çeken hidayet ordusuna karşı çıkardığı sayıca heybetli orduların, gerçek hiçbir kıymeti yoktu.

Haccâc'ın Irak emirliği zamanında İslâm ordusu, Soğdiyana havalisine kadar ilerlemiş ve Türklerin vatanlarına yaklaşmıştı. Soğd [Soğdiyana'nın Araplarca kullanılan ismi] hükümdarı, hükümet merkezini kuşatan İslâm ordusuna karşı, civarında bulunan Türklerden yardım istemişti. Bu davete Türkler icâbet etti.

Müslüman ordusu Türkler tarafından sarıldı; öyle ki, kendileri kuşatmışken şehirle Türkler arasında kuşatılmış olarak kaldılar. Bu durum İslâm ordusu için son derece tehlikeli idi. Bugüne kadar hedef seçtiği sineleri delen Arap mızrakları, Türklerin kısa kılıçları tarafından doğranıyordu. İslâm ordusuna yardım etme imkânı da yoktu.

Bütün İslâm âleminde, Müslüman ordusunun içinde bulunduğu büyük tehlikeden kurtulması için dualar ediliyordu. Nihayet ordu emîrinin bir siyaseti Müslümanları kurtardı. Emîr, Türk hânını inandırdı ki, Acem Şâhı kendilerine ihânet ediyor.

Türkler, bu hayal ürünü ihânetten hiddete kapılarak Soğdiyana ülkesini çiğneyip memleketlerine çekildiler, Müslümanlar da kaleyi fethetti.

Bu defa Arapların karşısına, kendilerine denk olacak yiğit bir unsur çıkmıştı. Bu unsur İslâm'ın düşmanı olursa, artık Doğu yönlerinde yayılmasına imkân kalmayacak ve belki İran'da yerleşip kökleşmesi mümkün olmayacaktı.

Bunun aksine olarak bu yeni cengâver unsur, İslâm'a girerse, Müslümanlık tükenmez fertlerden teşekkül etmiş yeni bir orduya sahip olacaktı.

2- Türklerin İlk Dini

Türkler, Çin'in batı ve kuzeybatı sınırlarında topluca, bütün Kuzey ve Orta Asya'da dağınık şekilde yaşamakta idiler. Millî dinleri esasen "Tanrı" adını verdikleri göğe ibâdetten ibaret idi. Sonra buna, dedelerin ruhlarına aşırı sevgi ve saygı, cin ve ruhlardan yardım isteme, tabiî hâdiseleri ilâhlaştırma gibi şeyler de ilâve edilmişti. Türkler, daima seferberlik halinde asker ve cengâver bir kavim idi; geçimleri sade, ahlâkları medeniyetin verdiği pis tortulardan uzak idi.

Komşu milletlerle Türkler, sürekli savaşıyordu. Fakat o vakte kadar bu savaşlardan doğrudan doğruya maksatları ülkeler fethetmek ve fethedilen ülkelerde devletler kurmak değildi. Türklerin aslî vatanları her türlü bolluk ve bereketten uzak çorak sahralar, buzlu yaylalar, senenin büyük kısmında karla örtülü ovalardan ibaretti. Bundan dolayıdır ki, yaşamak için verimli ve zengin memleketlere akın ederlerdi. İhtiyaçlarına yetecek kadar gerekli şeyleri elde ettikten sonra yine vatanlarına çekilirlerdi.

Çin, İran gibi zengin ve medenî memleketler arasında irtibat ve münâsebetin kurulmasına da Türkler aracılık ediyorlardı. Çin'in ipek kumaşı getiren kervanlarını koruyarak İran ve Rusya sınırlarına götüren, İran kervanlarını Çin'e ulaştıran Türkler idi.

Türkler, vatanını çok severdi. Komşu milletleri takdir etmekle beraber vatanlarını terk etmeye razı olamıyorlardı. Türkler, başka bir şekilde de geçim darlığına çare buluyorlardı. Doğruluk ve bağlılıkta, kıymet bilirlikte meşhur olan Türklerden; komşu emirler, asker ve muhâfız tedarik ederdi.

3- Türklerin İslâm Sahnesinde Görünmeleri

İşte Türklerin İslâm âlemi ile en ciddî münâsebetleri bu son şekilde başlamıştır. Kendi bölümünde enine boyuna incelediğimiz üzere Abbâsîler, İranlılara dayanarak Arapları, Araplara dayanarak İranlıları cezalandırarak ağır bir şekilde bastırdıktan sonra her iki milletin hücum ve saldırılarına hedef olmuştu.

Onları, bu hücumlara karşı koruyacak asker lâzımdı. Bir asker ki, memleketi ihtilâller, karışıklıklar ve taşkınlıklar içinde tutan ihtirasların dışında, yiğit ve itaatli olsun. Bu şartları tamamıyla Türkler kendinde toplamış bulunuyordu.

En garibi şurası ki, Türkler, "köle" ve "memlûk" adını bile alıyordu! Bu, benzeri görülmeyen bir durum idi.

Abbâsî halîfelerinin hizmetini kabul eden Türkler, Müslüman olmak mecburiyetinde değillerdi. Fakat gerçeği seçip ayırma ve kabul etmede temiz ve saf bir yeteneğe sahip olan Türkler, İslâm dinini kendiliklerinden, isteyerek, severek ve derhal kabul ediyorlardı.

Türklerin İslâm dinine ne derecede büyük hizmetler ettiğini tarih inkâr etmiyor; hatta tarihçiler, İslâm âleminin Haçlıların istilâsına uğramamasını, sırf Türklerin dini kabul ederek İslâm'ı müdâfaa etmelerinden ileri geldiğini yazmaktadır.

Dozy, Türklerin bu büyük ve yüce hizmetlerini inkâr etmiyor; fakat burada da kötü niyetliliğini ortaya koyarak, Türklerin İslâm'a giriş şekillerini kendi fikrine göre yorumluyor ve diyor ki:

"En önce Batılı Türkler... Bunlara İslâmiyet'i kabul ettirmek güç olmadı. Çünkü ateşli proselytizmi (din yayma gayreti) ve âhirette vaad ettiği şehvânî zevkler ile İslâmiyet, bu ihtiraslı kavme, istiğrâkî (manevî zevklerle kendinden geçip dünyayı unutmaya ait) bir din olan "Buda" dininden daha çok uygun geliyordu. Fethettikleri ülkelerin ve fetihlerinin semerelerinden yararlanmak, onların zevkini çıkarmak için duraklamış olan Arapların terk ettikleri eserlerini, ihtidâ eder etmez, Türklerdir ki ele aldılar ve belki Muhammed (s.a.v.) ashâbına hayat veren şevk ve heyecandan daha fazla ateşli bir şevk ve heyecan ile işe giriştiler. Dinin, hem de hiç söz götürmez bir Ehl-i Sünnetlik ile yiğit ve karşı durulmaz kahramanları oldular.

Asya'da pek çok Türk devletleri kurdular. Fakat her halde fetihler ile değil. Batı Türklerinde, alınması kendilerini hırslandıran zengin ülkeleri istilâ etmek âdeti yoktu. Maksatlarına ulaşmak için başka bir vasıta kullanırlardı. İçeri sokulurlardı, çete yahut kabile reisi olarak kendi adamlarıyla beraber Müslüman hükümdarların hizmetine girerlerdi.

İlk halîfeler, aylıkla, Türkleri yanlarına almışlardı. Her ayaklanma teşebbüsünü bastırmak ve istibdadı sağlam bir şekilde kurmak için bunları kullanırlardı. Fakat bu aylıklı askerler, mutlak hükümdarın, vazgeçilmesi mümkün olmayan yardımcıları olduklarının farkına çok erkenden vardılar. Kendileri olmaksızın hilâfetin yıkılacağını anladılar. Hükümdarlarına emirler vermeye, arzularını yerine getirmediği vakit vücutlarını ortadan kaldırmaya, daha kullanışlı başka birini tahta çıkarmaya, fırsat müsait olunca yeni devletler kurmaya da koyuldular.

Bu türden olarak başkanları sonraları Hint ülkesini fethedecek olan Gazne Türk Devleti bu şekilde yükseldi. Bu devletin kurucusu Alptegin oldu. Horasan ve Mâverâünnehr'in hükümdarları Sâmânîlerin bu eski memlûkü (kölesi), ehliyet ve hüneri sayesinde, efendisinin beğenisini ve güvenini o derece iyi kazanabildi ki, işin sonunda Horasan valisi tayin edildi. Biraz sonra, 961 tarihine doğru vilâyeti kaybetti. Seçkin bir ordu ile Hindukuş Dağı'nı geçti ve Gazne şehrini kontrolü altına aldı. Yeni hükümet, aradan çok geçmeden, önce kendisi de memlûk olan Türk Sebüktegin sayesinde ve ardından oğlu Mahmûd'un [Mahmûd-ı Gaznevî'nin] emek ve gayretiyle yayılıp genişledi. Sebüktegin, Brahman ve Buda dini taraftarlarına tam âyin serbestisi vermişti; fakat Mahmûd mezheb işlerinde daha az hürriyetçi göründü ve hasımlarını ortadan kaldırmak için daima cihâd etti. Bu kabilden olarak 1025 yılında Hindular üzerine yaptığı son seferi malumdur.

Bu asker sevki, Gucerât sahilinde Somnât üzerine gerçekleştirilmişti. "Siva" isimli büyük put burada bulunuyordu. Bu put koni biçiminde bir taş idi ki, üst kısmı altınla ve kıymetli taşlarla bezenmişti. Yerliler buna şifa verici bir güç atfediyorlar ve her gün ona Ganj Nehri suyu ve Keşmir Vadisi çiçekleri takdim ediyorlardı. Bu saldırıyı ve küfür tepkisi uyandıran bu hareketi savuşturmak ve tapındıkları sahte tanrılarını korumak için sayısız bir başıboşlar kalabalığı koşmuştu. Fakat Muhammed (s.a.v.)'in akîdesi için ateşli bir enerjinin hayat ve güç verdiği, ayrıca bü-

yük bir ganimet ümidiyle harekete geçen Türklerin dehşet derecesine erişen yiğitliğine böyle rastgele bir topluluk karşı koyamazdı. Türkler kadavra yığınları arasında kendilerine bir yol açtılar ve şehri hâkimiyetleri altına aldılar. Mahmûd, Siva taşının iki parçaya kırılmasını emretti ve bunları başkent Gazne'ye naklettirdi. Bunlardan biri, Mahmûd'un daha önce Takeser'de almış olduğu Vişnu heykelinin yanına konuldu. Diğer parçasından Câmi-i Kebîr'e eşik yapıldı.

O zamandan başlayarak Hint için İslâmiyet, saray ve hükûmet dini olarak kaldı. Hint ilimlerinin öğretiminin başlıca merkezi ve Brahmanlığın hakikî Mekke'si olan Benares şehrini on ikinci asırda Mahmûd-i Gorî ele geçirdi. O da orada putları kırdı. Bununla beraber, çoğunlukla âyinlere izin veriliyor, yapılmasına kolaylık gösteriliyordu. Putlar, tekrar yapıldı. Hindulann oraya hac yapmak için toplanmalarına müsaade edildi. Hatta şehrin idaresi özellikle yerlilere bırakıldı ve bundan başka, kibir ve azâmeti, şevket ve kudreti, dini gayreti ne derecede olursa olsun; memurlarının şehrin içine girmesine müsaade etmeyi hiçbir Müslüman fâtih hatırına getirmedi. Hint ahalisi, İslâmiyet'i kabule zorlanamayacak derecede nüfusça çok ve dinlerine sımsıkı bağlı idiler. Hint Müslümanlarının büyük çoğunluğu da yerli değildi; muhtelif devirlerde Hint'in hazinelerinden pay alarak yararlanmak üzere vatanlarını terk etmiş olan o milyonlarca insan, Türklerden, Araplardan ve İranlılardan teşekkül etmişti."

4- Toplumun O Zamanki Durumu ve Haçlılar

Türkler, İslâm âleminin tehlikeye maruz kalabileceği sınırları hep tutmuş idiler. Selçuklular, Anadolu'da Doğu'nun ve İslâm'ın bekçisi idi. Kuzey Hindistan Türklerin elinde olup o tarafı da her türlü saldırıdan koruyorlardı. Çin sınırının koruyucusu da onlar olduğu gibi bir aralık Mısır'ı da ele geçirmişlerdi.

Bütün Türkler arasında İslâm için en faydalı ve ünlü fatih kavimlerin en önemlilerinden biri olan Osmanlı Türkleri için ayrı bir bölüm açacağımızdan, burada onlardan ayrıntılı bir şekilde bahsetmeyeceğiz. Yalnız onlar sayesinde İslâm'ın yeni bir heybet, güç ve şaşaa kazandığını, onların yeni yeni nice beldeleri İslâm câmiasına dâhil ettiklerini söyleyebiliriz.

Abbâsî halîfelerinin vakitlerini zevk ve sefâhatle geçirdiği sıralarda, sayısı milyona yakın bir ordu ile bir belâ seli gibi batıdan doğuya doğru

akan bağnaz sürüsünü Türklerin kılıcı, Kılıç Arslan durdurdu.

Fakat Türklerin İslâm'a yalnız kollarıyla hizmet ettiğini zannetmek büyük bir hatadır.

Türkler, Araplarla Acemlerin yalnız siyasî güçlerine değil, ilmî meziyetlerine de parlak bir şekilde mirasçı oldular. İbn Sînâ, Fârâbî gibi Türkler, İslâm büyüklerinin iftihar sebebi idi.

Kaldı ki, sırf din bakımından Türklerin en büyük meziyeti, ne kuru ve katı bir şekilcilikten ibaret olan Sünnîlik'te kalmak ve ne de İslâmiyet'ten uzaklaşmış olan mezheblere taraftar olmaktır.

Emevî Sünnîliği kuru bir sözden, Abbâsî Sünnîliği çok kere siyasî bir aletten ibaret idi. Bu sebebden dolayıdır ki, Abbâsîlerin son devirleri, Sünnîliğin tam bir hâkimiyet ve üstünlük devresi olmakla beraber aynı zamanda ilim ve fenlerin de gerileme devresi idi.

Gerek Osmanlı Türklerinin, gerekse Timurlenk Türklerinin olsun, Sünnîliği ise asıl Ehl-i Sünnet âlimlerinin ekolü idi. Gerçi sonraları Osmanlılarda bazı aşırılıklar görülmüşse de, bu kabahat Türklerin olmayıp Türkler arasına karışan diğer kavimlere mensub âlimlerindir.

5- Hristiyanlık ve Türkler

Türkler, mukaddes emanetleri son Abbâsî halifesinden alıp kabul etmek suretiyle asırlarca İslâm âlemini karmakarışık eden hilâfet iddialarına son verdiler.

Eğer onların üstün gayret ve yiğitlikleri yetişmemiş olsaydı, daha çok önce Fas, Cezayir, Tunus ve Mısır, İslâm'ın elinden çıkardı. Gerçi bugün Fas'tan başkası yabancıların işgali altında ise de, oralarda İslâm dininin kalıcılığı emniyet altına alınmıştır ki, bu da Türklerin İslâm sahnesindeki başarılarının bir eseridir.

İspanyollar, eğer Türklerin müdafaası olmasaydı, oraları alırlardı. Ve hiç şüphe edilemez ki, Endülüs'te olduğu gibi oralarda da yarım asır içinde İslâmiyet ya mahvedilir yahut da mahvedilmek derecesinde çöküntüye uğratılırdı.

Bugün ise İslâm'ın en sağlam bir şekilde kurulup kökleştiği yerlerden biri de Kuzey Afrika'dır.

Büyük ve geniş Türk ailesine mensup olan Moğolların ise İslâm âlemi-

ne tesiri iki türlü olmuştur.

Bu iki tesiri de ayrı bir bölümde değerlendireceğiz. Bununla beraber şimdiden diyelim ki birinci tesir pek acı olmakla beraber ikincisi, yine yukarıda geçen değerlendirmelerimizi ve düşüncelerimizi haklı çıkaracak kadar verimli ve faydalı olmuştur.

Dünyanın önemli bir kısmını istilâ eden, İslâm âleminin en önemli parçalarını ele geçiren Moğollar, İslâmiyet yerine Hıristiyanlığı kabul etmiş olsaydılar, şüphe edilemez ki, bugün İslâm âlemi Arap Yarımadası'ndan ibaret kalırdı.

Ne var ki, Moğolların İslâm dinini kabullerinde de Türklerin etkisi ve ilgisi büyüktür. Moğolların tarihini güzelce okuyup irdeleyenlere gizli olmadığı üzere, bu cengâver ve çetin milletin fikrî hizmetlerinde Çinlilerle Türkler bulunuyordu.

Cengiz Han'ın bile kâtiblerinin, muhâsiblerinin bir kısmı Türk'tü. Moğolları medenîleştirmede ve dine sokmada Türklerin hizmetinin inkâr edilmesi mümkün değildir.

ON ALTINCI KONU: MOĞOLLAR VE İSLÂM

Moğolların Ortaya Çıkışı - Cengiz Han - Hülâgû Han - Moğol İstilâsında İslâm Âlemi - Hıristiyanlık ve Moğollar - Moğolların İslâm'a Hizmeti

1- Moğolların Ortaya Çıkışı ve Cengiz Han

Moğol kavmi, büyük ve geniş Türk ailesinin bir kolu ve sarı ırkın önemli bir şubesidir. Irkın en büyük ayırıcı alâmeti bu kavimde belirmiş olduğu için Sarı Irka "Moğol Cinsi" adı verildiği de olmuştur.

Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar Moğolların bir siyasî varlığı görülmez. Annesi Türk babası Moğol olan Cengiz, Çungar havalisinde oturan dağınık kabileleri bayrağı altında topladıktan sonra Moğolların istilâ devri başlamıştır.

2- Moğol İstilâsında İslâm Âlemi

Cengiz Han'ın doğuya yani İslâm âlemine doğru hücuma başlaması, o vakit İslâm âleminde hüküm süren en kötü ve pis bir idare yüzünden meydana gelmiştir.

Abbâsî Hilâfeti, siyasî iktidardan mahrum bir tür şeyhlik derecesine inmişti. Sürülerle tavâif-i mülûkun (emirlerin) memuriyetlerinin tasdiki yüzünden kazandığı ferman haraçlarıyla geçinmekte idi. Fakat halîfelik makamının her türedinin hükûmetini tasdik edişi, soygunculuğa ve isyana bir nevi meşrûluk süsü vermiş olduğundan, hiçbir nüfûzu kalmamıştı.

Halifelik, nöbetle birtakım zorbaların himayesi altında kalıyordu. Bu defa halifeliğin en büyük bağlısı, başka bir deyişle koruyucusu Muhammed Harzemşah idi.

Bu zât, Cengiz'in himayesinde bulunan adamları soydurmak ve elçilerini idam etmek gibi hareketleriyle Moğolların İslâm âlemine akın etmesine sebep oldu. Bununla beraber sebep yalnız bundan ibaret değildir. Abbâsî halifesi ile Sultan Muhammed Harzemşah'ın arası çok fazla açılmıştı. Halife'nin elinde kuvvet bulunmadığından Sultan'ı terbiye edip dersini vermekten âcizdi. Bundan dolayı entrika çevirmeye başladı. Bu entrikaların Cengiz'i davet etmek derecesine çıkarıldığı tarihçe sabit değilse de, Moğollar'ın Harzemşah'ı tepelemesini teşvik ettiğinden ve onlarda bu arzuyu uyandırdığından şüphe edilemez.

Savaş pek kanlı oldu. Moğollar, savaşta çok acımasız ve sert hareket ederlerdi. Onlarla savaşan, silahını terk etse bile canını kurtaramazdı.

Şehirler teslim olsa bile çoğunlukla ahalisi katliam ediliyordu. İslâm âleminin en mamur ve en medenî kısımlarından sayılan Orta Asya ve İran, Moğolların dehşetli tahribâtına uğradı. İslâm âleminde ahlâk o derece bozulmuştu ki, kimsede, kendini müdafaa gibi hayvanlarda bile görülen doğal özellik kalmamıştı.

Abbâsî Hilâfeti ve Arap Devleti, Moğol istilâsından hayli zaman önce manasız bir gölgeden ibaret kalmıştı. İslâm âleminin ve halifeliğin ayakta kalması, Türklerin akın akın Orta Doğu'ya göç etmeleri ve İslâm'ı kabul etmelerinden ileri geliyordu. Ne çare ki, İslâm âleminde hâkim olan kokuşmuş medeniyet, doğuya göç eden ahlâklı ve metin Türkleri kısa bir zamanda değiştiriyor, İranlı yahut Arap yapıyordu.

Çin sınırlarından, Sibirya'dan gelen Türklerin, İran ve Arap medeniyetine karşı koyacak millî bir medeniyetleri yoktu. Bundan dolayı kendileri için değilse bile, evlâtları için Arapça ve Farsça'yı, dil vasıtasıyla da âdetleri ve duyguları kabul etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu şekilde terbiye görenler ise, Türklüklerini kaybediyorlar, başkalaşarak mağlupların manevî durumuna düşüyorlardı.

Muhammed Harzemşah'ın mağlûbiyetinden sonra Moğol istilâsına set çekecek kimse kalmamıştı. Harzemşah, en yiğit ve soylu Türklere sahipti; bunlar ise Moğollara mağlûb olmuştu. Bu mağlûbiyetten sonra Türklerin Moğollara karşı dayanması pek de umulan ve beklenen bir şey değildi. Bunun da sebebi var.

Cengiz Han, İslâm tarihlerinde çok eksik değerlendirilmekte ve onun yalnız kanlı pençeleri tasvir edilmektedir. Halbuki Cengiz Han, insanlık ta-

rihinde az görülen bir dâhi yönetici idi.

Bu adamda, ordu kumandanlığından daha fazla hükümdarlık ve siyaset kuvveti baskın idi. Bütün Türkleri birlik bayrağı altına toplamak üzere Türklük adına ve Türklerin en soylusu sıfatıyla hareket ediyordu. Türklerin ise kanun ve nizama ve milliyetlerine bağlılığı, vatanlarına sevgisi meşhur idi. Bundan dolayı Cengiz Han onlar için bir yabancı değildi, kendilerinin hakanı idi.

Din hususuna gelince: Türkler, İslâm dinine son derece bir samimiyetle bağlı idiler. Fakat Cengiz Han din adına hareket etmiyordu. Gerçi kendisi Müslüman değildi; fakat başka bir dinin de koruyucusu ve taraftarı değildi. O, kavmiyet adına hareket ediyor ve herkesi istediği dini seçmekte serbest bırakıyordu. Maiyetinde birçok samimî Müslüman komutan vardı.

Harzemşah'ın mağlûbiyeti üzerine İslâm'ın sınırları Moğollara açıldı. Moğollar, İslâm âlemini istilâ etmekle beraber İslâmiyet'i mahvetmek için de en uygun etken idiler. Papalar, burasını keskin gözleriyle görmüşlerdi.

3- Hıristiyanlık ve Moğollar

Papa IX. Gregorius, Cengiz Han'a bir elçi heyeti göndermeyi ve Hakanı Hıristiyanlığa çekmeyi arzu etmişti. Moğollar arasında Hıristiyanlık da biraz yayılmıştı. Onların fertlerinin çoğu ve Cengiz'in kendisi Buda dininden iseler de gerek halk içinde, gerekse ileri gelenler ve hanedân mensupları arasında Hıristiyan olan da vardı.

Eğer Cengiz Han Hıristiyanlığa sokulabilmiş olsaydı, İslâm dini yok edilebilecekti. IX. Gregorius'ın planı, yerine geçen IV. Innocentius tarafından uygulanmaya başlandı. Papanın maiyeti râhiblerinden Johannes de Plano Carpini ile Polonyalı Benoît, özel elçilik göreviyle Cengiz'e gönderildi. Bunlar, Cengiz'in son günlerinde Asya'ya vardılar ve sanki özel şekilde gönderilmişler gibi, Cengiz'in halefinin taç gitme töreninde hazır bulundular.

Plano Carpini'in ve İtalyan Marko Polo'nun bıraktıkları eserlerinden, Dozy'nin çıkardığı ve özetlediği şu açıklamalar, Moğolların Hıristiyanlığı kabulleri halinde İslâm'ın nasıl felâketlere dûçâr olacağını çok açık bir şekilde gösteriyor:

Bu cihangirler, bu çapulcular ki, bütün yerküresine hücum ediyorlardı; dinî fikirler hususunda çok aşağı bir gelişme derecesinde bulunuyorlardı. Bir "Mutlak Zât"ın varlığını tasdik ediyor, bu Zât'a ve göğe "Tanrı" adını

veriyorlardı. Ayrıca Güneş'e, Ay'a, dağlara, ırmaklara ve unsurlara tapıyorlardı; önünde diz çökerek ve güneye yönelerek Güneş'e kulluk ediyorlardı. Diğer gök cisimlerine ve ırmaklara gelince, içtikleri şeyin bir kısmını, bunların şerefine olarak yere dökerlerdi. Onların tanrılığını ağaçtan yahut keçeden yapılmış "ongun/totem"ler vasıtasıyla temsil eder ve bunları kulübelerinin duvarına asarlardı.

Bunların önünde rükû ederler ve bunların ağızlarına et yahut süt sürerek yemeklerinin numûnelerinden takdim ederlerdi. Ölmek, tamamen bu âlemde yaşanıldığı gibi yaşanılan başka bir âleme geçmektir, şeklinde düşünürlerdi.

Aşırı derecede hurâfeci idiler. Hastalıklarını kötü tesirlerine bağladıkları cinleri, gerek kurbanlar boğazlayarak gerekse aynı zamanda hem sihirbaz, hem rüya tabircisi, hem falcı, hem astrolog ve hem de doktor olan "şaman, kaman, kam", başka bir ifadeyle râhiblerin şefâatiyle teskîn ederlerdi. Kamların cinlerden hizmetçilere sahip olduklarını ve geçmişin, hâlin, geleceğin sırlarından kamları bunların haberdar ettiğini zan ve tasavvur ederlerdi. Kamlar sihirli kelimeler telaffuz ederek ve bir dümbelek üzerine vurarak cinleri davet ederlerdi. Yavaş yavaş coşardı; o zaman acayip sıçrayışlarla ve bedenlerine her türlü eğilip bükülme azabı çektirerek kerâmetlerini ve keşiflerini söylerlerdi. Biraz önemli olan bir şey de kamlardan fikir ve kanaat sorarlardı. Onlara körü körüne bir güven beslenirdi. Onlar da bu güveni muhâfaza etmeyi bilirlerdi. Çünkü verdikleri fikir, kanâat ve haber, olaylarla sabit ve desteklenmiş olmadığı takdirde; her şeye rağmen hata etmezliklerini, insanların şüphe ve tereddüdünden koruma sanatını bilirlerdi.

Dinî gelişme ve üstünlükte çok fazla yüce bir dereceye ulaşmış kavimlerle bundan böyle temasta bulunan Moğolların "Şamanizm" diye isimlendirilen dinlerine sâdık kalmaları muhtemel değildi. Fakat mesele hangi âyini kabul edeceklerini bilmekte idi. Kabul edecekleri Budizm mi, İslâmiyet mi, Hıristiyanlık mı olacaktı?

Bütün dinlerin her biri, kabul edilme şansına sahipti. Hatta Yahudiler, bu defa galibiyetin dinlerinde kaldığını görmekten ümitsiz olmuyorlardı. Mûsevîlik, aynı cinsten bir kavmin, yani Hazarların dini olmamış mıydı? Ve Argon'un hükûmeti zamanında (1284-1290'da), dindaşlarından biri hükümdarın önce doktoru, sonra başvekili olduğu zaman ümitleri kim bilir

ne kadar harâretle parladı. Âl-i İbrâhîm şevk ve sevince dalmıştı; kendi kavmi vasıtasıyla yüceltilmek ve ağırlanmak içindir ki, Yahova bu adamı Âl-i İbrâhîm'e ihsan etti, diyorlardı. Dünyanın her tarafından Yahudi dokumacıların, boyacıların, kunduracıların ve komisyoncuların bu Mûsevî'nin yanına akın akın geldikleri görüldü. Yahudîler devletlerine ermişlerdi. En yüksek memuriyetleri elde ediyorlardı. Servet ve zenginliğe batmışlardı. Bu kadar uzun bir müddet hakarete uğrayanlar arasında en fazla hakarete maruz kalan onlardı.

Bunların hepsi Sa'dü'd-Devle'nin sayesinde idi. Zaten de bu iftihar unvanını, hak eden başvekiline, hükümdar vermişti. Gerçekte de bu adam, çok zeki, güzel, saygılı ve hürmetkâr, bir dehâ sahibi idi. Bozuk olan maliyenin karmakarışık sahasını pek az zaman zarfında düzen ve intizama sokabildi. Yüksek memuriyetlere sahip olan hırsızları göz altında tutar yahut azlederdi. Askerî kumandanların hareketlerine engel olarak, adâlet ve hakkâniyetin güzel bir şekilde işlemesine eksiksiz özen gösterirdi. Âlimleri, şâirleri etrafına toplar ve onlara cömertçe mükâfaatlar verirdi.

Sözün kısası, Moğolların bu zamana kadar sahip oldukları vezirlerin en nâzik ve en yeteneklisi idi. Fakat Müslümanlar söyleniyordu. Bunda hayret edilecek bir şey yoktu. Meşrû olmayan bir şekilde ve cezaya uğramaksızın servet toplayıp yığmalarına müsait olan bu memuriyetleri önceleri işgal eden onlardı. Fakat bu altın devri artık mevcut değildi. Bunun sebebi de bir Yahudî, sefil bir Yahudî idi. Onun iktidardan düşmesi, ölmesi gerekti. Bunun için bağnazlık uyandırıldı. Yahudî'nin [Sa'dü'd-Devle'nin] ve efendisinin, Müslümanları putperestliği kabul etmeye zorlama projesini hazırladıkları ve Kâ'be'yi bir işyerine, bir depoya çevirecekleri söylentisi çıkarıldı. Ne kadar makul olmaktan uzak bulunursa bulunsun, ortaya atılan iftira ve uydurmalar bir derecede dinlendi, muteber oldu ve etkisini gösterdi. Gerçek bu idi. Diğer taraftan yolsuzluk ve hırsızlıklarına son verilen Moğol generaller, Yahudîlere karşı hiddet ateşiyle dolu idi. Bu haller içindeydi ki, Argon hasta düştü.

Hem öyle bir hastalığa yakalanmıştı ki, kendisine sihir yapıldığını ve şifa bulamayacağını kamlar açıkladılar. Sa'dü'd-Devle, iktidardan düşüşünü, gerçekleşmeden önce görüyordu; fakat onu önlemiyordu. Hatta efendisi daha rûhunu teslim etmeden önce Sa'dü'd-Devle hoşnut olmayan Moğol memurlar tarafından tutuklandı ve ortadan kaldırıldı. Can çekişme duru-

munda olan Argon, yatağının yanında göremediğinden, dostu Sa'dü'd-Devle'nin başına gelen musîbeti anlar gibi oldu. Öldürülen vezirin kardeşlerini ve dostlarını tevkif etmek için bütün vilâyetlere haberciler gönderildi. Onları hapse attılar. Oğulları, kızları, hizmetçileri, malları tamamen ellerinden alındı. Sevinçten âdeta deli olan Müslümanlar, o zaman Yahudilere müthiş işkence etmeye ve ceza vermeye koyuldular.

Mûsevîlik mezhebi başkanlarının, Moğollara Mûsevîliği kabul ettirme hususundaki ümitleri tabiatıyla kaybolmuştu. Fakat diğer üç dinden hangisi üstün gelecekti? Bu son derece önemli bir mesele idi. Çünkü bu büyük imparatorluğun resmi âyininin hangi âyin olacağı söz konusu olduğu zaman, hiçbir kimse buna ilgisiz kalamazdı. Bu üç dinin rûhânîleri de yöneticileri, ileri gelenleri kazanmak ve dinlerini onlara kabul ettirmek için birbiriyle rekabet edercesine çalışıp çabalıyorlardı. Hıristiyanların çok nüfûzu vardı. Moğollar İslâm beldelerine hücum ettikleri esnada, Hıristiyanların Müslümanlardan gördükleri baskıcı muamele sebebiyle bunların yardımını almaya çalışmış ve muvaffak olmuşlardı. Doğu Hıristiyanları da efendileri olan mağrur Müslümanları, yaptıklarına karşılık olarak çiğneyebilecekleri zamanın gelmesini zaten büyük bir arzuyla bekliyorlardı. Birçok haller ve durumlar ümitlerini güçlendiriyordu.

Bu itibarladır ki, şehevî zevkler ve aşırı içkinin sıhhatini harap ettiği için hükûmet işleriyle uğraşamayan büyük han Goyuk'un saltanatı döneminde bütün iktidar, bütün kuvvet iki Hıristiyan bakanın elinde idi. Hatta bunlardan biri hükümdarı talim ve terbiye ederek yetiştirmişti. Goyuk'un hekimleri de Hıristiyan idi. Yakınları içinde Anadolu, Suriye, Bağdâd ve Rusya keşişleri pek çok olup etrafı bunlarla dolu idi. Çadırının önünde küçük bir kilise vardı ki, burada akşam sabah "Litorjia" okunur, Kudas âyini yapılırdı ve bu kilisenin rûhânîleri Goyuk tarafından aylıklı idiler. Goyuk'un Hıristiyanlığı kabul edeceği halk arasında söylenirdi. Şimdiye kadar Hıristiyan dinine girmemiş olduğuna hayret ediliyordu. İsâ dini, özellikle kadınlar arasına girebilmişti. Ve bir imparatoriçe İsâ dininin âyinini icra ediyordu.

Bundan dolayı Avrupa'da ve özellikle onların rûhânî başkanlarında Moğolları Hıristiyanlaştırmak için şiddetli bir arzunun bulunması hiç de şaşılacak bir şey değildir. Tam o sıradaydı ki, kilisenin en âsi evlâdı olan İmparator II. Frederik, Papalığa çok baskı yapmıştı. Hemen hemen iki sene zarfında Saint Piyer sandalyesi boş kalmıştı. Frederik, papa seçilmesini

âdeta imkânsız hale getirmişti. Bu durum ise:

"Beliyal'in[214] *evlâtları! Niçin papayı seçmiyorsunuz? Papasız da işlerin yolunda gideceğini acaba zanneder misiniz? Yahut papa yerine başka bir azizler azizi mi ortaya çıkacak? Bunun siması ne olacak?"* diye kardinallere yazmasına engel olmuyordu.

Bununla beraber kardinaller nihayet bir Papa seçmişlerdi. Sinibaldo Fieschi, IV. Innocentius adıyla Papalık tacını giymişti. Fakat haklı olarak İmparator'dan ve Roma'nın cumhuriyet taraftarlarından korkarak, kıyafetini değiştirmiş olduğu halde, gecenin karanlığına sığınarak Roma'yı terk etmişti. Ardından Argon, Fransa ve İngiltere krallarından sığınma talebinde bulundu ve hepsi tarafından reddedildi:

"Büyük ejderi ezdikten sonra bu küçük yılanları da ayağımın altında çiğneyebileceğim." diye bağırdı.

Nihayet güvenlik ve esenlik içinde olduğu Lyon şehrine varmıştı. Güvenlik ve esenlik içinde olduğu diyoruz; çünkü bu şehir ancak ismen Almanya İmparatorluğu'nun idi. Bundan dolayı miladî 1245 senesinde gerçekleştirilen meşhur "konsil"i topladı ve bu konsilde şikâyetlerini dile getirdi:

"Bu sizi etkilemiyor mu? Ey, yolun üzerinden geçen sizler! Bakınız, benim derdim gibi bir dert var mıdır görünüz! İsâ nasıl beş yara ile yaralandıysa ben de beş kat ıstırap ile mustarîbim. Şüphesiz çok korkunç olan sonuncu ıstırap, "İsâ'ya ibâdet" edenlerin hepsinin can düşmanı olan imparator tarafından gerçekleştirildi. Memleketinde ibâdet ve takvaya mahsus manastırlar değil, Müslüman şehirleri tesis ediyor. Arz-ı Mukaddes ile oynuyor ve onu Müslümanlara teslim ediyor. Hıristiyan olan karısını Müslüman hadım ağalar ile muhâfaza ettiriyor. İslâmiyet'in âdet ve ahlâkını uyguluyor ve muteber tutuyor. Ve Hıristiyanlık âleminin birinci hükümdarı olduğu halde "Sârâzen"[215] *kadınlarından bir hareme sahip olmaktan haya etmiyor."*

Fakat onun birinci ıstırabı Moğollardan geliyordu. Hıristiyan kanı dökmekten vazgeçirmeye ikna etmek ve daha da ötesi "yegâne selamet yolu olan hakikî dini" kabul etmelerini öğütlemek için elçiler gönderilmesi gerekiyordu. "Konsil" Rûhânî Meclisi'nin oybirliğiyle verdiği karar bu idi.

---

214 Ba'l.

215 Orta Çağ'da Batılıların Müslümanlara verdikleri ad (edt.).

Moğolların Hıristiyanlaşmalarında, mukaddes "Roma" imparatorunun; bu alaycının, bu âsinin, bu Müslüman'ın kendi tarafını terk etmesine karşı, galiba bir taviz buluyorlardı.

Râhiblerden iki elçi, Han için mektuplar ile İran'a hareket ettiler. O zaman hükümdar olan Goyuk Han idi. Râhiblere gösterilen kabul şekli pek de uygun olmadı. Onlara o kadar az yemek verildi ki, açlıktan öleceklerini düşündüler. Ve Moğol generalleri onlara:

"Vay gidiler sizi! Bize Hıristiyanlığı kabul etmeyi, sizler ve papanız gibi köpekler olmayı mı öğütlüyorsunuz?" diyorlardı.

Bundan başka, vazifelerini iyi sonuçlandırmak için gerekli olan karşısındakinin huyunu ve mizacını bilme ve ona göre hareket etme kabiliyeti bu elçilerde hiç de mevcut değildi. Papa'nın sert, kırıcı, emredici bir tonda ve Orta Çağ divanları üslûbunda yazılmış mektupları, Moğolları Hıristiyanlaştırmaya uygun bir tarzda düzenlenmemişti. Bununla beraber râhibler, Roma Hıristiyanlığı'ndan farkı olmakla beraber Hıristiyanlığın Moğollar arasında yayılmış olduğunu belirlediler. Bunun içindir ki, çoğu kez, kendilerine Han tarafından temsilcilik süsü veren Asya cihangirlerinin etkisi altında kalan Avrupa papa ve hükümdarları cesaretlerini kaybetmediler ve Moğollara birçok defa misyonerler gönderdiler.

Moğollar, kurnaz Frederik gibi kart ve alaycı bir günahkâr değil; fakat din değiştirmeleri kolay ve safdil bir kavim de değildiler. Hikâyesi bu olaylarla ilgili bir râhib, içini çekerek:

"Heyhat! Eğer Allah, Mûsâ'nın mucizeleri gibi mucizeler yapma gücünü bana ihsan etmiş olsaydı; ancak o zaman belki Han'ı Hıristiyanlaştırabilirdim." diyor.

Moğollar hakkında yanlış hükümler veriyorlardı. İman ve itikad hususunda onlara, üzerine her istenilen şey yazılabilen bir levha gözüyle bakma konusunda gerek Hıristiyan ve Buda mezhebi râhibleri, gerek İslâm rûhânîleri hata ediyor, aldanıyorlardı. Moğolların Şamanizm'e gerçek bir meyil ve bağlılıkları yoktu. Burası hiç şek şüphe götürmez. Hurâfeleri severlerdi ki, bunun da inkâr edilmesi mümkün değildir. Fakat bunların hepsiyle beraber sanıldığından daha fazla alaycı idiler. Bir misyoner, *"İtikad edenin ve kendisini vaftiz ettirenin mutluluk ve kurtuluş bulacağını; fakat iman etmeyenlerin lanet ve azâba mahkûm olacağını Allah bizzat*

haber verdi." dediği zaman, hükümdar tebessüm etmekten kendini alamıyordu ve Moğollar alaycı bir şekilde el çırpıyorlardı. Birçok din hakkında bilgi sahibi olmuşlardı. Bu dinlerden her birinin saadet ve kurtuluşu sağlayan yegâne yol olduğu iddiasında bulunduğunu da biliyorlardı. Bundan dolayı dinlerin ne birine ve ne de diğerine meyil ve bağlılıkları vardı. Onların nazarında dinlerin hepsi aynı derece ve seviyede iyi idi.

Cengiz Han, Allah'ı yüceltme ve ululama hususunda tarzın önemi olmadığı fikrinde idi. Hiçbir dini diğeri üzerine mümkün olduğu kadar tercih etmeyip, kitap ehlinin hepsini aynı seviyede tutmalarını Cengiz Han haleflerine ısrarla vasiyet etmişti. Cengiz Han'ın torunları bu vasiyete uygun hareket ettiler. Meselâ Mangu Han, Hıristiyanların, Müslümanların, Budistlerin ibâdetlerinde ailece hazır bulunur; bütün dinlerin merasimine iştirâk eder ve her dinin rûhânîlerini lütuf ve nimetlere boğardı. Bir Katolik misyonerine Mangu Han:

"Sarayımda bulunan kimselerin hepsi aynı Allah'a, o Bir ve Ebedî Zât'a ibâdet hususunda en iyi buldukları tarz ile ibâdet etmekte serbest olmalıdırlar." diyordu.

Cengiz Han'ın torunlarına, hânedân hükûmetleri tarafından tavsiye edilen ilgisizliği terk ettirebilmek için yalnız siyasî sebebler yeterli derecede etkili oldu ve özellikle seçkinlik ve önem derecelerini dikkate alsaydı yani çoğunluğun dini olan bir dine en büyük değeri ve önemi verseydi; yine Moğolların dini olmak şansına en az sahip olan din Hıristiyanlık idi. Hemen bütün Asya Kıt'ası'nı içine almış olmasına göre, tarihin tespit ve kaydettiği imparatorlukların en genişine sahip Kubilay, bir din seçmek hususunda birinci oldu. Otorite ve nüfûzunun ağırlık merkezi Budistlerin memleketlerinde bulunduğu için Buda mezhebine girdi. Fakat yine din işlerinde hürriyetseverlik hususunda seleflerinden geri kalmadı. Memurları içinde Hıristiyanlar ve özellikle Müslümanlar vardı. Hıristiyanlığın büyük bayram günlerinde bu mezhebin ileri gelenlerini ve başkanlarını getirir, İncillerini buhurdanla kokulandırır ve öperdi. Çok defa:

"Dört büyük peygamber vardır: İsâ, Muhammed (s.a.v.), Mûsâ ve Sommonar Godoma Sakyamuni (Buda). Bunların dördünü de yüceltir ve saygı duyarım." derdi.

Hiçbir hükümdarlık ailesi yoktur ki, Cengiz Han'ın nesli kadar din işlerinde kozmopolit olsun. Sebebi şudur ki, imparatorluk baştan başa koz-

mopolit idi. Moğolların fetihleri Asya Kıt'ası'nın uçlarını -denilebilir ki- birbirine yaklaştırmıştı. Alen ve Kıpçak orduları Tonkin'de (bugün Vietnam denilen yerde) harp ediyorlardı ve Çin mühendisleri Dicle Nehri boyunda çalışıyorlardı. Natu Sarayı'nda İranlı gökbilimcileri ve matematikçiler, mandarinler[216] ile bilimsel meseleler üzerinde düşünce sohbetleri ve fikir tartışmaları yapıyorlardı. XVI. asırdan önce birbirlerini ancak ismen tanıyan yirmiden fazla kavmin insanları bu devirde, aynı odada yazıyorlar yahut hesap yapıyorlardı. Çin'e Müslümanların büyük hicretlerinin Moğol hâkimiyeti zamanından başlaması da bundandır. Bundan önce bu türden olarak ticâret sayesinde, Çin'e fazla önemli olmayan İslâmî göçler olmuştu. Müslümanlar orada yalnız yüksek mülkî memurlukları değil yüksek askerî memurlukları da işgal ettiler. XIV. asır ortalarında Çin'i ziyaret eden Merrâkeşli (Bugünkü Fas) seyyah İbn Battûta der ki:

"Müslümanların ikamet ettiği bir mahalle var. Orada camileri bulunur. Kendilerine hürmet ve itibar ederler." Ümmet çoğaltmak gayreti de kendilerinden eksik değildi. Ebeveynleri tarafından terk edilmiş olan çocukları toplar ve İslâm dini üzere terbiye ederek yetiştirirlerdi.

Bununla beraber, tek bir hükümdar için pek büyük olan bu imparatorluk dört devlete ayrıldı. İran'da sarayın ve hükûmetin dininin hangi din olacağını bilmek meselesinin bir defa daha ortaya atıldığı görüldü. 1282 tarihinde "Tacdâr Oğul" tahta çıktığı vakit Hıristiyanlığın galip geleceğinden emin olduğu zannedildi.

Başka türlü de olamazdı. Bu hükümdar gençliğinde vaftiz olunmuş ve o sırada Nikola ismini almıştı. Yeni hükümdar tarafından birinci defa yayınlanan ve Bağdâd hükûmet heyetine hitâb olunan hatt-ı hümâyunun aşağıdaki gibi olduğu görüldüğü zaman hayal kırıklığı çok büyük oldu:

"Tahta geçtik ve biz Müslümanız. Bu hayırlı haberi Bağdâd ahalisine tebliğ ediniz! Abbâsî halifeleri zamanında her neye sahip olmuşlarsa hepsini akademi [medrese]lere ve hayır müesseselerine iade ediniz. Şerîat hükümlerine riâyet ediniz, ey Bağdâd ahalisi! Zira Peygamber (s.a.v.), 'İslâmiyet kıyamete kadar kesintisiz muzaffer ve payidâr olacaktır.' dedi. Gelecekten haber veren bu hadisin doğruluğuna vicdânî kanaatimiz vardır. Allah birdir, ebedîdir."

---

216 Eskiden Çin'de en yüksek devlet memurlarına verilen unvan (edt.).

Tebaasının büyük çoğunluğu Müslüman idi. Tacdâr Oğul da artık Nikola ismiyle anılmak istemedi ve Sultan Ahmed adını aldı. Bununla beraber Buda mezhebine girmiş olan akrabası gibi dinî hususlarda hürriyet sever kaldı mı?

Doğulu Hıristiyan yazarlar bu hususta ihtilâf ederler. Suriyeli bir yazar, hürriyet sever kaldığını iddia ediyor. Hatta Hükümdar'ın Hıristiyanlara özel bir şekilde destek ve ayrıcalık verdiğini söylüyor.

Tanıklığı İranlı bir Müslüman'ın tanıklığı ile benzerlik gösteren bir Ermeni, bunun aksine olarak gerek bağışlarda bulunmak sûretiyle ve gerekse zor kullanmak yoluyla birçok Moğolu, Hıristiyanlığı terk etmeye zorladığını ve Hıristiyan kiliselerini, Buda ve Şaman mezhebi mabedlerini camiye çevirdiğini ısrarla beyan eder. Her ne olursa olsun şurası muhakkaktır ki, İran'ın Müslüman Moğolları, Çin Budist Moğolları kadar vicdan hürriyeti yani inanç işlerinde serbestlik taraftarlığı göstermekten çok uzak idi.

Buda mezhebinde yetiştirilmiş ve fakat Baydu tahtına göz diktiği ve onun için mücâdeleye kalkıştığı zaman İranlıları kazanmak için dîn-i Muhammedî'yi kabul etmiş olan Gâzân, şiddet ve saldırganlığa meyletmişti; Budistlerin, Mecûsîlerin mabedlerini, kiliseleri, havraları, kısaca cami olmayan bütün mukaddes binaları yağma ettirdi. İranlı bir tarihçi:

"Hükûmetinin devam ettiği günler boyunca İslâm'ın hükümlerine büyük bir gayretle riâyet etti. Bu keyfiyet ispat eder ki, menfaati emrettiği için değil, İslâmiyet'i, vicdanî kanaat ile kabul etmiştir. Bundan başka, bu kadar güçlü ve haşmetli bir hükümdarı, o hükümdar ki, dinsiz dedeleri cihanı fethetmişti, hangi menfaat dinini değiştirmeye sevk edebilecek kadar kuvvetli olabilirdi? Bütün askerine İslâm dinini kabul ettirdi..." diyor.

Görülüyor ki Müslümanlar, Gâzân'ın ihtidâsının tamamen samimî olduğuna inanıyorlardı. Fakat Şiî mi yoksa Sünnî mi idi? Sünnî olduğu kadar da Şiî idi. Zira bu iki fırkadan hiçbirinin gönlünü kırmak istemiyordu:

"Rasûlullah'ın ashâbının meziyetlerini tasdik ederim. Onlara saygı duymamak ve onları yüceltmemekten Allah beni esirgesin!" diyordu.

Bu da Sünnî demekti. Fakat Ali (k.v.)'nin neslinin yüceliğine mucizeyi andıracak bir şekilde ikna edilmesi yalnız bir defayla sınırlı kalmadı. Gerçekte, değişik iki rüyada Peygamber (s.a.v.)'in Ali ve iki oğlu Hasan ve Hüseyin (r.a.) ile beraber olduğunu görmüştü. Muhammed (s.a.v.) ona:

"Onları öp ve onlara kardeşlerin gözüyle bak!" demişti. Bunun için Ali'nin evlâdının türbelerini defalarca ziyaret etmiş ve torunları olan seyyidleri ihsanlara boğmuştu.

Şüphesiz Moğollarda eksik olan hile ve aldatma değildi. İlhanlıların hükümdarı olan Olcaytu'nun yaptığı da bunun bir ispatıdır. Olcaytu Han, tahta Sünnî olarak çıkmıştı; fakat Şiî olmak menfaatinin gereği olduğu zamanda, tam sırasında bir rüya gördü. Bu rüya, kendisiyle beraber generallerinin ve yakın adamlarının Şiî mezhebine geçmelerine sebep oldu.

4- Moğolların İslâm'a Hizmeti

Netice olarak Moğolların İslâm yerine Hıristiyanlığı kabulleri, İslâm'ın mahvına sebep olacak bir husus iken; İslâm'ı kabulleri, Osmanlı Türkleri'nin ortaya çıkmasına kadar, İslâm'ın haşmetli olarak ve güçlü bir şekilde hayat sürmesini sağlamıştır. Gerçi Cengiz ve Hülâgû'nun katliâmları, tarihte benzeri az görülen korkunç olaylardandır. Ancak, bu cinayetlerde zamane ahlâksızlığının da etkisi vardır. Bu kabilden olarak Hülâgû'yu Bağdâd'ı istilâya teşvik eden yine Müslümanlardı.

Bu konuyu bitirmeden önce, yabancıların da dikkatlerinden kaçmayan önemli bir noktayı ortaya koymak isteriz. Bu nakledeceğimiz hâdisenin itikada ait yönü söz konusu edilmeyecek ise de, Moğol istilâsı zamanında İslâm âlemindeki kötü idareyi çok güzel anlattığından, bu safhası yönüyle kıymetli bir tarihî vesikadır.

Zamanın en büyük hükümdarı olan Muhammed Harzemşah, annesiyle gayri meşrû münâsebette bulunmakla itham ettiği Buhara âlimlerinin reisi ve pîri Necmeddîn-i Kübrâ'nın halîfesi Mecdeddîn'i, bir sarhoşluk esnasında verdiği emirle boğdurmuştu. Adı geçen pîr olaydan haberdar olması üzerine Harzemşah Sultanı'na beddua etmiş ve:

"Mecdeddîn'in kanını, tacı, başı ve mülkü pahasına ödeyecek." demişti.

Harzemşah, ertesi günü işlediği alçakça cinayetten pişman olmuşsa da iş işten geçmişti. Pîr hazretlerine tabaklar dolusu altın ve çok kıymetli hediyeler göndermiş ve kusurunun bağışlanmasını istemişti. Fakat aldığı cevap:

"Mecdeddîn'in kanının pahası, senin, benim ve daha nice binlerce adamın kanıdır." sözlerinden ibaret kalmıştı.

Gerçekten de iş, Necmeddîn-i Kübra'nın dediği gibi olmuş ve kendisi de Ürgenç şehri Moğollar tarafından kuşatıldığı esnada şehîd düşmüştür.

ON YEDİNCİ KONU: HAÇLILAR

Avrupa'da Hıristiyanlık - Savaş Sebebleri Uyanış ve İstilâ Arzuları Haçlıların Hücumları - Salâhaddîn ve Kılıç Arslan - Haçlı Savaşlarından Hıristiyanlıkça Sağlanan Faydalar

1- Avrupa'da Hıristiyanlık ve Savaş Sebepleri

Haçlı seferleri ve savaşları denilen savaşlar, Hıristiyan dinine mensup bütün kavimlerin, İsâ'nın kabrini kurtarmak emel ve arzusuyla Kudüs'e yaptıkları birçok hücumlardır.

Bu savaşların sebepleri hakkında tarihçiler ittifak etmiş değilse de, tarihî olayların tarafsızca incelenmesi sonucu savaş sebeblerini ortaya koymak çok mümkündür.

Avrupalılar Hıristiyan olmuşlardır. Fakat Katolikliğin aldığı şekli ve Hıristiyanlık âleminde hüküm süren bilgisizliği birinci cildimizde anlatmıştık. Avrupalıların bütün rûhî gücü dinî bağnazlığa dönmüştü. Artık Hıristiyanların rûhu, kendilerince mukaddes olan yerlerin "sâdık olmayanlar", yani Müslümanlar elinde kalmasına tahammül edemiyordu. Demek ki savaşın gerçek sebebini, Avrupa İsevî kavimlerinin ruh hâletinde aramak gerekir. Bu hâlet ancak taassub cinneti olarak ifade edilebilir. Tarafgirlik ve aşırılıkla itham edilmemek üzere, sözü Alman araştırmacılarına bırakacağız. Çocuklara kadar sirâyet eden ve müthiş bir asabî ve zihnî hastalık şeklini alan bağnazlığın derecesi bu bilim adamlarının açıklamalarından anlaşılmış olur. Sonra da ikinci derecedeki sebebleri inceleriz.

2- Bağnazlık Cinneti

"Orta Çağ'da rûhî hassâsiyet birtakım heyecanlar, kederler, ümitsizlikler ve sefâletlerle sarsıldığı sıralarda, yani Haçlı seferlerinin sonlarında Avrupalılarda pek garip asabî ve zihinsel hastalıklar görülmüştür ki, bunların toplamına "taassub cinneti" adını vermek pek uygundur. O tarihlerde bütün Avrupalıların uğraştığı şeyler birtakım sofuca dinî konularla sınırlı kalmış ve bütün emeller "mukaddes yerler"i sâdık olmayanların yani Müslümanların elinden almak derdinden ibaret olmuştu.

Fakat Haçlı başarıları çok devam etmemişti. Kudüs-i Şerîf ve Arz-ı Mukaddes az bir zaman Haçlıların elinde kaldıktan sonra yine Müslümanların eline geçmişti. Bundan Avrupa halkı o derece büyük bir ümitsizlik duymuşlardı ki bir sınıf ahali aklî dengesini kaybetmiş ve bunların arasında "taassub cinneti" yayılan ve bulaşıcı bir hastalık gibi tahribat yapmaya başlamıştı.

Bu hastalığa, hassasiyeti en çok ve bu tür uyarılara mukavemet özelliği en az bulunan çocuklar en fazla tutuluyordu. Hastalığın ilk şekline tarih, "Ehl-i Salib Çocukları" adını vermektedir. Bu hastalık Fransa'da 1212 senesinde görülmüştür. Bu hastalığın ilk belirtileri görülen çocuk, bir çoban yamağı idi. Bu çocuk kendini Allah tarafından görevlendirilmiş zannediyor, kendi akranı çocuklara mucizelerinden ve Allah tarafından kendisine gösterilen alâmetlerden bahsediyor, çocukları Arz-ı Mukaddes'in kurtarılmasına davet ediyordu. Birçok çocuk, analarını, babalarını terk ederek evlerinden firar edip bu çobana katılıyorlardı. Bu çocukların çobanın yanına gitmesine engel oldukları zaman kimisi ağlar, kimisinin azasına bir titreme gelir ve hemen hepsi az bir zaman sonra telef olur giderlerdi. Bu şekilde çoban çocuğunun yanına toplanan binlerce çocuk yollara dökülmüşler, yolculuk sırasında birçoğu açlık ve yorgunluktan telef olmuş, kalanı da ancak Marsilya'ya ulaşmıştı. Marsilya'da birkaç çapkın:

'Sizi Arz-ı Mukaddes'e götürüyoruz.' diye yedi gemiye bindirmişler ve hepsini İskenderiye'ye götürüp köle diye satmışlardı.

Garibi şurası ki, Almanya'da ve özellikle Ren Nehri dolaylarında birçok çocuk peygamber türemişti. Halbuki bu çocukların Fransa çocuklarında aynı durumun görüldüğünden asla haberleri yoktu. Büyük bir ordu teşkil eden binlerce çocuk, İtalya yolunu tutmuşlar ve hemen hepsi yollarda telef olmuş, Cenova'ya çok azı ulaşabilmişti.

1237 senesi Temmuz'unun on beşinde, aralarında hiçbir müzâkere geçmemiş olduğu halde aynı ruh halinin yönlendirmesiyle, bin kadar çocuk Erfurt şehrinde toplanmışlar, oynayarak zıplayarak Stey Jourwald Deresi'ni geçerek Arnstadt kasabası istikametine doğru gitmişlerdi. Ertesi günü bu çocuklar evlerine geri döndükleri vakit hepsinde büyük bir zayıflık ve yorgunluk görülmekteydi.

Aynı zamanda birbirinin tamamlayıcısı hükmünde iki tür cinnet daha görülmüştür. Orta Çağ'da temizliğe önem vermeyen Avrupalılara karaveba sık sık musallat olur ve halk son derece sefil bir hale düşerdi. Bu sefâletler de halkta câhilâne taassubu galeyana getirirdi. Bu manevî hastalıkla beraber bedenî zayıflık birleşerek "Saint-Guy" dansı adı verilen garip bir hastalık ortaya çıkmış ve tam iki asır hüküm sürmüştür.

Bu hastalık önce Almanya'da bulunan Achen şehrinde görülmüştür. Milâdî 1374 senesinde o civara sürülerle erkek ve kadın gelmişlerdir ki, bunlar kendi istekleriyle olmayarak el ele tutuşup, saatlerce en vahşî ve garip tavırlarla hora tepmeye koyulurlar ve takatleri kesilip yere yuvarlanıncaya kadar dansa devam ederlerdi. Bu mecnunlar halktan utanmaz ve bulundukları yerde her türlü yakışıksız hareketlere girişirlerdi. Düştükleri vakit bunların karınları şişer ve nefesleri daralırdı. Bu hastalığa tutulanlar ne yaptıklarını biliyorlardı; fakat bunu yapmamak ellerinden gelmiyordu. Bu hastalığa tutulup sonra iyi olanların ifadelerinden anlaşıldığına göre: Zaten zihni, mabedlerdeki resimlerle ve hayal dünyalarındaki acayip fikirlerle dolup muhâkemesi bozulmuş olan bu tür deliler, kendilerini kâh kan deryaları içinde cehennemlerde birtakım korkunç şeytanların tırnakları arasında görürler; bazen de birtakım hayaletler görürlermiş.

Bu hastalık, zaman içerisinde şiddetli şekillerini kaybederek türlü türlü asabî hastalıklar şeklini almıştır. Sebebsiz derûnî endişeler; bir yerde uzun süre duramayarak yoruluncaya kadar gezmek, koşmak ve oynamak; asabî kahkahalar atmak vesaire gibi hastalıklara, günlerin geçmesiyle hafiflemiş "Saint-Guy" dansı gözüyle bakılmaya başlandı. Başka bir ifadeyle bu garip cinnet, hâlâ Avrupa'da değişmiş şekilleriyle devam etmektedir."

3- Uyanış ve İstilâ Arzuları

Şimdi de ikinci derecedeki sebeblere gelelim. Ancak, bunlardan iktisâdî olanı, görünürdeki sönüklüğüne rağmen gayet kuvvetli idi. İkinci dere-

cedeki sebeblerden birisi de şudur ki: Araplar, Avrupa Hıristiyanlarına karşı gayet müsamahalı davranıyorlardı.

Sürülerle hacılar, Kudüs'e gelmekte ve hiçbir zorlukla karşılaşmamaktaydı. Sonraları ise bu müsamahanın azaldığı anlaşılıyor. Avrupalılar bu şiddeti Türklere bağlıyor. Larousse diyor ki:

"Asya'dan Arap hâkimiyeti kalktı, yerine cesur ve bağnaz Türk milletinin hâkimiyeti geldi. 1076 tarihinde Kudüs'ü ele geçiren Selçuklular, Ermenistan'ı ve Suriye'yi de ele geçirdiler, İznik'i fethettiler.

Daha önce Müslüman tüccarlar, Mısır'a, İstanbul'a, Bari'ye, Piza'ya, Cenova'ya, Amalfi'ye, Venedik'e, Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya ticaret malları ve mahsulleri getiriyor, iki âlem birbiriyle ticâret yapıyordu. Türklerin istilâsı üzerine Akdeniz iskeleleri Doğu mallarından ve mahsullerinden mahrum kalmak tehlikesiyle karşı karşıya kaldı."

İşte bu açıklamalar da savaşın iktisâdî sebebini özetlemektedir.

4- Haçlıların Hücumları

Bununla beraber Larousse'da yazılıyor ki, ilk Haçlı savaşının temel sebebi dinî taassubdur. Sözü yine ona bırakıyoruz:

"I. Haçlı Seferi, o vakit son derece iktidar sahibi olan Papalığın teşebbüsüyle gerçekleşmiştir. Papa II. Urben, Hıristiyan hacıların naklettikleri rivâyetlerden etkilenmişti. Papa, İspanya Müslümanlarının Zellâka'da elde ettikleri büyük başarılarla da telâşa düşmüştü. Klermon rûhânî meclisi, Papa'nın içinde sakladıklarını açıklamasına vesile oldu. Bu meclise binlerce şövalye gelmişti, ahaliyi haç takmaya ve mukaddes yerleri kurtarmaya teşvik ediyorlardı. Her sınıftan teşekkül etmiş büyük bir kitle Haçlı seferine niyet ettiler ve şövalye ordusunu beklemeyerek Piyer Lermit ve diğer bir papazın idaresi altında yola çıktılar. Bu silahsız adam sürüsü, Türkler tarafından ve sefâletten mahvedildi. 1096 senesi sonlarında dört büyük Haçlı ordusu hareket ederek İstanbul'a ulaştı. Ordunun başkanları içinde kral yoktu. Ordu başkanları, içlerinden birini başkan ve genel kumandan olarak seçemiyorlardı. Haçlı ordusunu kendi hesabına kullanmaya niyet etmiş olan Doğu (Bizans) İmparatoru Alexis Comnene, başkanlığı üzerine aldıysa da bu, Rumlarla Haçlıların arasını açmaktan başka bir işe yaramadı. İki buçuk sene sefâletler içinde süründükten sonra Haçlı ordusu hareket etti. Müslümanları yenerek Antakya'yı, Şam'ı ve

nihayet Kudüs'ü aldı (1099). Fakat Hıristiyan hükûmeti devam etmedi.

Bu savaşlarda Haçlıların kayıpları beş yüz bin kişiye yakındır. 1101 tarihinde üç önemli ordu daha İslâmiyet'e hücûm etmiş ve mahvedilmiş ise de, tarihçiler bunları Haçlı seferlerinden saymıyorlar.

1147 senesinde Fransa Kralı VII. Lui, Almanya Kralı Konrad, Haçlı seferini ilân ettiler. Bu iki kralın ordusu Şam'ı da almaya muvaffak olamayarak döndü. Türkler ilerlemekte devam ettikleri gibi Salâhaddîn-i Eyyûbî de Kudüs'ü fethetti. Bu olaylar Avrupa'yı üzüntü içinde bıraktı. Papa III. Urben'in gayretiyle Fransa Kralı Philip August, Almanya İmparatoru Frederik ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard yeni bir Haçlı seferi ilân ettiler.

Bunlar ancak Akkâ'yı ve Kıbrıs adasını ele geçirebildiler. Şimdiye kadar meydana gelen savaşlardan Haçlıların maksadı gerçekleşmemişti."

IV. Haçlı Seferi, Latinler tarafından İstanbul'un fethi ile son buldu. V Haçlı seferi, Mısır Sultanı Melik Âdil'e karşı gerçekleştirildi ve Haçlıların yenilgisiyle neticelendi. VI. sefer, savaştan daha çok sözleşme ve ticâret şeklinde oldu. Almanya İmparatoru Frederik, Kudüs ve Beytü'l-Lahm'i on sene için kiraladı! On sene sonra Arz-ı Mukaddes yine Müslümanlara geçti.

VII. Haçlı Seferi, Fransa Kralı Saint Lui'nin Mansûr'a yenilmesiyle ve Haçlıların esir olmasıyla neticelendi. Çok büyük bir kurtuluş fidyesiyle yakalarını kurtardılar. VIII. Sefer, Tunus'a hücum eden Saint Lui'nin vebadan ölmesiyle hiçbir neticeye ulaşmadı.

5- Salâhaddîn ve Kılıç Arslan

Birkaç milyon insanın kanının akmasına sebeb olan bu savaşlarda Haçlıların başarısızlıklarının iki sebebi vardır. Bu sebeblerden birisi, Türkler; diğeri de kendi aralarındaki ittifaksızlık.

Haçlı savaşlarında İslâm'ı müdafaa edenler, hep Türklerdi. Yalnız müdafaacılardan birisi, Salâhaddîn, Kürt ise de maiyetindeki mücâhidlerden büyük kısmı yine Türk'tü. Şu halde tarihin şehâdetiyle şu kararı vermeye mecburuz ki, Haçlı istilâsından İslâm âlemini bir üçüncü kere kurtaran yine Türkler oldu.[217]

---

217 İlerideki konularda göreceğiz ki, beşinci kez olarak Hıristiyanlık'la İslâm arasında demirden bir set gibi önleyici ve koruyucu olan Türlerdir (Osmanlı Türkleri). Bugün bile İslâm'ın selâmeti Türklerin güç ve gayretine kalmıştır. İşte bunun içindir ki Avrupalılar, yegâne engel olan bu soylu ve cesur ırkı mahvetmeye uğraşıyor.

6- Haçlı Savaşlarından Hıristiyanlıkça Sağlanan Faydalar

Haçlılar, bu savaşlardan çok istifade ettiler. Öncelikle İslâm medeniyeti ile temas ederek çeşitli cehâletlerinin birazından kurtuldular. Sanayi ve çeşitli mesleklere dair pek çok şeyler öğrendiler. Bu kabilden olarak o güne kadar gömlek giymesini bilmeyen bu yarı vahşiler, Müslümanlardan "kamis-şömiz" almaya varıncaya kadar birçok medenî konuyu öğrendiler.

Avrupa uyanış ve ilerlemesinin hakikî sebebi, Haçlı seferleri münâsebetiyle İslâm medeniyeti ile olan temaslarıdır. Avamdan Avrupalıların, Haçlı seferlerine kadar olan malumâtı, en bedevî halkın malumâtından daha ileri geçmiyordu. Bütün kozmik bilgiler, Tevrat'tan alınmış rivâyetlerle gülünç hurâfelerden ibaretti. Papaz sınıfı biraz daha aydınlanmış ise de, onların bilgilerine de fen ve ilim adı verilemezdi.

Haçlı seferlerinden sonra gerek papazlar ve gerek ahali içinde yetişen düşünürler, İslâm âlim ve filozoflarının ilim ve irfan hazinesini incelemeye başladılar. İspanya medreseleri Avrupalı talebe ile doldu.

Avrupalılar, Ârî kavimlere özgü bir sebat, iş taksimi ve tasnifi ile insanlığın Hint ve Yunan vasıtasıyla İslâm'a hediye ettiği ma'rifet hazinesini incelemeye, sanayi ve meslek hayatında ilerlemeye başladılar. Nasıl ki, birkaç asırlık gayret ve himmet sayesinde Müslümanların bilgi ve kültürünün mirasçısı oldularsa, Türklerin gerilemesiyle beraber de İslâm'ın siyaset ve otoritesinin mirasçısı oldular.

ON SEKİZİNCİ KONU: TARÎKATLAR

Tarîkatların Kazandığı Önem ve Sebebleri - İlk Tarîkatlar - Tarîkatların Sosyal Tesirleri - Müslüman Yöreler ve Tarîkatlar

1- Tarîkatların Kazandığı Önem ve Sebebleri

Tasavvuf esasları üzerine dayanan, kendine özgü âyin ve âdâba bağlı İslâmî mesleklere ve ekollere tarîkat adı verilir. Tarîkatların ilk örneği, Peygamber Efendimizin zamanlarında Suffe Ashâbı'nda görülür. Suffe Ashâbı, ilim tahsili ve iç temizliği ile meşgul olup, ashâbın fakirleri ve sâlihleri idi. Onlar, Mescid-i Nebevî'deki sofada yerleşmişlerdi. Geçimleri Peygamber Efendimiz tarafından sağlanırdı.

Bununla beraber tarîkatlar, bu zâtlar vasıtasıyla değil, İmam Ali ve halîfeleri vasıtasıyla nesilden nesile geçmiştir. Tarîkatın ünlü kaynakları olarak İmam Ali'den sonra İmam Hasan, İmam Hüseyin, Hasan-ı Basrî, Kumeyl b. Ziyâd, Enes b. Mâlik, Selmân el-Fârisî ve daha bazı zâtlar gösterilmektedir. Veysel Karanî de kendine ait bir tarîkatın kurucusudur.

Ebû Bekir es-Sıddîk'dan da tarîkat silsilesi geldiği ifade edilmekte ise de, silsilelerdeki kopukluk ve tarihî yanlışlıkları dikkate alırsak; bunun bir manevî intisab ve bir teberrük olduğu anlaşılmaktadır.

2- İlk Tarîkatlar

Tarîkat ve tarîkat erbâbı, Peygamber Efendimiz hazretlerinin zamanlarından beri mevcut ise de; önceleri âyin, özel âdâb, elbise ve başka yönlerden diğer halktan ayrılmış değildi. Bunun içindir ki, ilk asırda müctehidlerin isimleriyle anılan tarîkatlar görülmez. Vaktiyle onlar, âbid ve zâ-

hid gibi iyi hali ve fazîleti ifade eden isimlerle yad olunuyorlardı.

Tarîkatların kısımlara ve sınıflara ayrılması Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî ve İbrâhîm Edhem ile başlar. Bununla beraber onların zamanlarında mensubları yine kendilerine mahsus isimlerle adlandırılmış değildi ve hepsine "sofî taifesi" adı veriliyordu. Sonra pîrlerin ünlüleri ortaya çıkmaya başladı ve görüş ve düşüncelerinin ürünü olan meslekler, ekoller adlarına izafe edilen tarîkatlar oldu. İlk ünlü pîrler şunlardır:

Seyyid Abdulkâdir-i Geylânî, Bağdâd'da ortaya çıkmıştır. Sultân-ı Evliyâ (Velîlerin Sultanı) diye tanınmış olup, bütün pîrlerin en ünlüsüdür. Dünyada en yaygın tarîkat, adına izafe edilmiş olan Kâdirî tarîkatıdır.

Seyyid Ahmed er-Rufâî, Basra'da ortaya çıkmış olup Rufâî tarîkatının imamıdır. Ebû Medyen Şuayb-i Mağribî, Uzak Batı'da ortaya çıkmış ve Medyenî tarîkatının pîri olmuştur. Mevdûd-ı Çeştî, Çeşt diyarında ortaya çıkmış ve Çeştî tarikatının pîri olmuştur. Adiyy b. Musâfir, Hakkâri Dağı'nda ortaya çıkarak Adeviyye tarîkatını kurmuştur. Abdulhâlık-ı Gucdüvânî ve Hoca Ahmed-i Yesevî İran'da ortaya çıkmışlar ve Hâcegân tarîkatının hafî ve cehrî kollarının pîri olmuşlardır.

Onların ardından Sühreverdiyye, Şâzeliyye, Kübreviyye, Nakşiyye, Mevleviyye, Bedeviyye, Desûkiyye, Halvetiyye, Ekberiyye, Bektâşiyye, Sa'diyye, Arûsiyye, Bayramiyye, Celvetiyye gibi pek çok tarîkat ve sayısız şubeler ortaya çıkmıştır.

Bu çokluk, esasla ilgili olmayıp çevre ve zamana göre âyin, sülûk, elbise vesaire gibi detaylar sebebiyledir.

Bu detaylardan vazgeçilecek olursa bütün tarîkatları üç büyük sınıfa ayırmak mümkün olur:

1- Âyin vesairede cehrî (açık) usulü kabul edenler.

2- Hafî (gizli) usulü kabul edenler.

3- Melâmîler.

Tarîkatlar, biri dinî ve diğeri sosyal olarak iki ihtiyacın mahsulüdür. Dinî ihtiyacı şu şekilde özetleyebiliriz: Bazı insanlar, bir dinin içerdiği akîdeleri, makul, yani aklî prensipler ile yorumlanmış bir şekilde kabul etmeyi ve önünde bilinmeyen ve anlaşılmayan bir meselenin kalmamasını ister. Bir kısmında ise aşırılık vardır, mutedil ibâdetlerin şekli onun ruhunu doyuramaz; heyecanlara, ibadetlerin aşırı şekillerine muhtaçtır. İşte bu, tarî-

katları gerektiren dinî bir ihtiyaçtır.

Sosyal sebebe gelince: İnsanların çoğu, hayatın sarsıntıları, sıkıntıları, imtihanları içinde teselliye, rehbere muhtaç olur. İnsan tabiatının gereklerindendir ki, teselli edecek, rehber olacak zâtı, manevî açıdan ayrıcalıklı görmek, ona temizlik ve kutsallık vasıflarından bir pay vermek ister. Ta ki, teselli etkili, rehber güvenilir olsun.

3- Tarîkatların Sosyal Tesirleri

İslâm dininde ortaya çıkan tarîkatların âyin vesaire ayrıntılarında, çevre ve zamanın kendine özgü izleri ve tesirleri görülmektedir. İlk tarîkatlarda "fahr-i tarîkat" yani tarîkata ait elbise vesaire gibi alâmet olmak üzere hırka, kemer ve takke vardı. Fakat bunlar süslü şeyler olmaktan ziyade fakirlik alâmeti olan şeylerdi.

Ahalinin sınıfları arasında, her sınıfa özgü elbise giyilmesi âdet olduktan sonra ortaya çıkan tarîkatlarda "fahr"e çok fazla itina edildiği ve bazı tarîkatlarda tepeden tırnağa kadar her giyilen şeyin mana ve remzi olduğu görülür.

Tarîkatlarda görülen hallerden biri de, bedîî duygulara ve musikîye karşı insan rûhundaki zarurî ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç, güzel seslere ve düzgün okuyuşa rağbet etme biçiminde bütün İslâmiyet'te görülmüş ise de, ruh bu kadarına kanaat etmediğinden; şerîat âlimlerine göre yasak olarak kabul edilen bedîî şeyler, tarîkatların çoğunda kabul görmüştür.

Meselâ tarîkatlarda mazhar, kabran, bendir adı verilen defler, ziller, kudümler ve musiki âletleri kullanılmaktadır. Yine bunun gibi tarikatlarda semâ ismiyle ve bedenî hareketler üzerine kurulmuş bir ibâdet şekli daha var ki, onu da âlimlerin çoğu kabul etmemiştir.

Tarîkatların bir kısmı zühd ve takvaya çok fazla önem verdiği ve hatta bunu insan kudretinin üstüne çıkardığı halde diğer kısmında önemli müsamahalar görülür. İran'da ortaya çıkan tarîkatlarda, yerel çevrenin tesirleri ve izleri açıkça görülür. Bu tarîkatlarda aşk düsturları ve âşıkane haller kendini gösterir. Mevlevî tarîkatı her ne kadar Rum'da, yani Konya'da ortaya çıkmışsa da, gerek dil ve gerek tarîkat silsilesi itibariyle İran izlerini taşımaktadır. Bu sebeble Mevlevîler içinde ince ruhlu şâirler ve en büyük musikişinaslar çıkmıştır.

Arap çevrede ortaya çıkan tarîkatlarda def ve heyecanlı zikir görülür.

Rûhî heyecan, onlarda şiddetli hareketler ve bağırma şeklinde ortaya çıkar. Türk muhitinde ortaya çıkan Nakşî tarikatı ise heyecanın gizlenmesi, sükûnet ve temkinin korunması üzerine kurulmuş olduğu gibi yine Türk çevresinde ortaya çıkan Halvetiyye şubeleri gibi tarîkatlarda heyecan ile sükûnet arasında bir orta yol takip edilir.

Yine sırf Türklere mahsus olan Bektâşî tarîkatında ise, tarîkatın âyini yalnız sohbet etmekten ve vaazlar dinlemekten ibarettir.

İşte görülüyor ki, tarîkatların İslâm sosyal yapısı üzerinde önemli tesirler bırakmaması mümkün değildir. Gerçekten de bu tesir çok fazla ve önemli olmuştur.

4- Müslüman Yöreler ve Tarîkatlar

Tarîkatın tesirinin, çevre ve zamana göre şiddet gösterdiği de muhakkaktır. Bu tesirleri incelemeden önce, son derece önemli olan bir noktayı ortaya koymak isteriz. İran, Hint ve Türkiye çevrelerinde ortaya çıkan tarîkatlar, doğrudan doğruya tarîkat halleri ve silsilesi kapsamına girmeyen tesirlerden uzak kalamamıştır.

İran ve Türkiye'de tarîkatlara, İbâhiyye ve Hurûfîlik mezheblerinden birtakım inançlar karışmıştır ki, çok defa bu karışma, o tarîkatla ilgili olan kimseler tarafından bilinememiştir.

İsmâîlîler, büyük bir maharetle tarîkatlara kendi akîdelerinden ve hem de İbâhiyye görüşüne ait hususlardan birçok şey karıştırmışlardır. İbâhîler, gittikleri dergâh hangi tarîkata mensupsa, o tarîkattan gözükürler ve o tarîkatın önemli sırlarından imiş gibi bazı ibâhî prensiplerini dervişlere ve hatta câhil buldukları şeyhlere öğretirler. Bu zavallılar da işin farkına varmayarak ibâhî fikirlerini kendi tarîkatlarının sırları gibi kabul ederek kendilerinden sonra gelenlere devrederler.

Hurûfîler de aynı şekilde davranmışlardır. Her iki taraftan gerçekleşen telkinlerle tasavvuf ve tarîkatlardaki düsturları birbirinden ayırmak ve seçmek çok sağlam bir bilgi ve kültür gerektirir. Misal olarak Halvetî pîrlerinden birisinin şu fikirlerini ortaya koyacağız. Söz konusu zât diyor ki:

"Tevekkül ve teslimiyet hususlarında tarîkat erbâbı ile Cebriyye ve benzeri mezheblerin erbâbının aynı akîdeyi benimsedikleri sanılır. Fakat netice ve tesir itibariyle aralarında büyük fark vardır. Cebriyye mezhebinden olan kimse, iradenin mevcut olmadığını, kötülükleri işlemek ve insanlara

zarar vermek için öne sürer. Fakat nefsine ait en ufak bir tecâvüzde derhal prensiplerini inkâr ederek iradesini kullanmaya başlar. Aynı şekilde vücûd (varlık) meselesinde, bir ârif, Hulûlî mezhebi taraftarlarına ve mülhidlere benzer. Fakat ârif, gördüğü bir hakîkati söylemekte olup, aklı başında kaldıkça ahlâkî düsturlara, kulluk vazifelerine uygun hareket eder. Mülhid ise, hulûl fikirlerini sırf kötülük için kullanır.

Vahdet-i Vücûd'u kabul eden ve olaylarda Hakk'ı gören kimse, bir zerreye bile kıyamaz; varlığın herhangi bir şekline ayrı ve düşman gözüyle bakamaz. Gerçi ona göre "insan olmak hasebiyle" hayır ve şer, güzel ve çirkin, iş ve hareketlerin mertebeleri vardır. Ancak, bu ayırma ve sınıflandırmaların hakikatte yeri olmadığını; şuhûd (görünüş) âlemindeki varlıkların bir duygu ve bilgi cilvesinden ibaret kaldığını bilir. Mukallid ve mülhid ise, hem vahdet iddiasında bulunur, hem de her sözü ve işiyle en çirkin bir müşrik olduğunu ortaya koyar."

Bu sebebler dolayısıyladır ki, bazı çevrelerde tarîkatlar, İslâm toplumlarına iyilikten daha fazla kötülük yapmıştır. İran'da böyle bir tesir görülüyor. Turan'da ise tarîkat, şerîatın zahmet ve zorluklarını düzeltmek şöyle dursun; aşırı bir biçimde halkı inziva ve atâlete sevk etmiş, her türlü ilerlemeye set çekmiştir. Tarîkatların en önemli tesirler gösterdiği Osmanlı toplumuna gelmeden önce, Afrika'da görülen tesirlerini gözden geçirmek üzere bir eserimizden[218] şu sözleri alıntı yapıyoruz:

Afrika'da tarîkatların çok büyük önemi vardır. Tarîkatların bizdeki mevcut olan durumuna kıyasla Afrika'daki tarîkatların hizmetleri, vazifeleri, toplum üzerindeki özel ve şiddetli tesirleri asla takdir edilemez.

Doğu'da şerîat âlimleri ile tarîkat âlimleri arasında tezat ve rekabet var olup, "tarîkat" hiçbir zaman yaygın bir ekol olmamıştır.

Afrika'da ise durum tamamen bunun aksinedir. Bunun birçok sebepleri vardır:

Bu sebeplerin incelenmesi ve eleştirilmesi çok faydalı gerçekler ortaya koyacağından, bu konuda birkaç söz söylemeyi gerekli görüyoruz.

Önce şunu belirtelim ki, bu taraflarda şerîat âlimleri ile tarîkat erbâbının arasını açmaya başlıca sebep olan "tarihî meseleler üzerindeki çekişme" ve Şî'a anlaşmazlıkları Afrika'da çoktan beri görülmediği gibi, tarîkat adına hiçbir zaman bu tür meseleler söz konusu olmamıştır.

218 Senûsîler ve Abdülhamîd.

Sofîlik mezhebi, Sünnî mezhepler ile çok güzel bağdaştırılmış ve uzlaştırılmış olduğundan, oranın düşünürleri "zâhir ehli" ve "bâtın ehli" adıyla iki muhâlif fırkaya ayrılmamıştır.

Bu sebeple dinî ve sosyal vazifelerin hepsi tarîkatlar tarafından yerine getirilmektedir.

Oralarda "zaviye" demek, mektep, yetimhane, âcizler yurdu, yardım ve şefkat merkezi, hastane demektir.

Herkesin dinî, siyasî ve sosyal müracaat yeri zaviyedir.

Afrika'nın yakıcı ve kavurucu güneşi altında, çöllerin, rahatsız yatakların dayanılmaz yorgunluklarına göğüs gererek bir kasabaya, bir köye can atabilen bir seyyah doğruca zaviyeye gider, en üstün derecede sevgi ve kardeşlikle kabul edilir.

Böyle bir yolcuya hemen yemek ikram edilir ve bu şahıs orada yatacak yer bulur, hastalanmışsa tedavi edilir, fakirse başka bir zaviyeye gidinceye kadar azığı ve zâhiresi verilir!

Sevdiklerinden birini sonsuz olarak kaybeden bir âile zâviyeye müracaat eder, tatlı sözlerle, âlicenapça öğütlerle acıları hafifletilir.

Hayat kavgasında mağlup olan kimse, kanatları kırılmış olan bir bîçâre, zâviyede teselli, teşvik ve yardım bulur. Tekrar çalışmak için gerekli olan direnci, gücü ve kuvveti yeniden kazanır.

Hayatın türlü türlü zorluklarına maruz kalanlar, hareket çizgisini şaşıranlar, zaviyeye başvurarak zorluklardan, üzüntü ve tereddütlerden kurtulur. Dul kadının, öksüzün, sefilin başvuracağı yer zaviyedir.

Her zâviyenin bir mektebi vardır. Bu mekteplerde akâid, Kur'ân ve yazı öğretilir.

Bunlardan başka zâviyelerde ticâret, sanat ve ziraat işlerine de bakılır.

Oraların hakikî fetva verilen yerleri ve adlî mahkemeleri zâviyelerdir. Bütün davalar ve anlaşmazlıklar, zaviyelerde halledilip uzlaştırılır.

Yemin, bir zaviyede ve çok kere bir "murâbıt"ın türbesinde edilir. Böyle edilmeyen bir yeminin hiçbir önemi yoktur. Her türlü mukaveleler zâviyede imzalanır.

Nikâh, cenaze vesaire gibi bütün merâsimler zâviyeler tarafından icra edilir. Şu önemli noktayı da unutmayalım:

Afrika'nın birçok kısmında hayat o derece pahalı ve sıkıntılıdır ki, bizim gibi zengin, mutedil ve dengeli bölgelerin halkı bunun hakkında gerçek bir fikir sahibi olamaz. Bir lokma ekmek için sarf edilen mesainin büyüklüğü, mesai sarf edenin gayret ve teslimiyeti araştırmacıyı hayretlere düşürür.

Bununla beraber o sıkıntılara katlanan bîçâre yine memnun, yine razıdır! Bu mihnetler, bu meşakkatler hakkında doğru bir fikir edinebilmek için, şu satırları sayın okuyucuların son derece dikkatli bir şekilde okumalarını rica ederiz:

Deniz sahilindeki şehirlerden birinden, meselâ Trablus'tan içeriye, Fizan'a gidecek bir yolcu otuz ile kırk gün arasında devam edecek seyahati için bir deveyi devecisiyle beraber yüz kırk kuruşa kiralayabilir! Yüz kırk kuruş, yani günlük dört buçuk kuruş!

Bir deve senede çoğu kez bir ve nadiren iki sefer yapabilir. Demek ki, bir devesinin arkasında yaya yürüyerek o müthiş çöllerin derman bırakmayan sıkıntılarına katlanmak, yolcunun eşyasını indirmek, su tulumlarını doldurmak, ateş yakmak için odun toplamak vesaire gibi hizmetleri karşılığında günlük ancak dört buçuk kuruş kazanabiliyor, bu da senede bir kere ve ancak bir ay müddet için mümkün oluyor!

Seyahat beş-altı gün devam ettikten sonra arazi, şekil ve manzara değiştirmeye başlar.

Birkaç gün daha tek tük ağaççıklar, kaba otlar görüldükten sonra serîr denilen dehşetli çöller başlar.

Altmış-yetmiş dereceyi bulan hararet yolcuyu canından bezdirmeye başlar; yorgun gözlerini tam bir acizlik içinde ve bezginlik ile ufka çevirir; gözü okşayacak, rûha sabır ve metânet verecek bir manzara, bir şey arar.

Hiç!

Her tarafta kasvet saçan kirli, sarı bir renk. Hayattan hiçbir eser yok...

Yolcunun kalbini dayanılması çok güç bir darlık ve sıkıntı hırpalamaya başlar. Manasız bir ümitsizlik zihnini kaplar. Ateşler içinde yanan boğazını, ılık suya dönen gargara [testi] sindeki su ile söndürmeye çalışır.

Hayvanların en dayanıklısı olan, kanının son damlasına kadar insanların hizmetinden yüz çevirmeyen devenin adımları seyrekleşmeye başlar. Bîçâre hayvanın gözlerinde görünen iç sıkıntısı ile karışık kalb teslimiyeti, insanı merhamete getirecek haldedir.

Yolcu yorgun ve ümitsiz, deve mağlup ve kudretsiz... İşte o sırada bir seda, kulak tırmalayan bir ses işitilir, çölün ölüm sessizliğini bozar.

Bu ses, değneği elinde, abası zavallı sırtında, devenin arkasında yürüyen devecinin sesidir.

Bu nedir? Maval mı, gazel mi, şiir mi?

Hayır, hayır! Bu, bildiğimiz makamların hiçbirine sokulamaz bir iniltidir.

Sanki deveci, bir lokma ekmek için dûçâr olduğu sıkıntı ve zorlukları, kendini gözettiğine inanan acıyıcı ve bağışlayıcı Rabbine arz eder. Bu inilti bir şikâyettir... Sanki deveci bir an için sıkıntı ve acılara mağlup olarak vicdanının dargınlıklarını ortaya koyar. Bu bestenin, bu iniltinin güftesi pek şâirâne, pek masumânedir. Deve, sahibinin sözlerini tamamen anlar!

Mübarek hayvan bu elem vadisinde, bu azab yerinde yalnız olmadığını, sahibinin de aynı meşakkate maruz kaldığını çok güzel anlar! Mana maddeye, ruh cesede galip gelir; üç-beş adım daha atmaya takati kalmayan hayvanda yeni bir faaliyet, hayret edilecek bir gayret görülür... Ümit ümitsizliğe, hayat ölüme baskın çıkar; adımlar sıklaşır, hayvancağız bu acı ve sıkıntı ummanından bir rahat ve selâmet limanına varabilmek için çalışmaktan başka çare kalmadığını takdir eder, deveci okur:

Develeri dövmeyiniz!

Onlar kendileri gider!

İşte, zaten de yaklaştık!

Yemek ve su bulacağız.

Deveci, çoğu kez doğaçlama eseri olarak meydana gelen şiirin her kıt'asından sonra *"Hay yâ, ha"* şeklinde teşvik edici sesler çıkarır.

Saatlerce daha gidilir. Deveci de avutulmaya muhtaç bir hale gelir. Bu defa da kendi maneviyâtını takviye için okur:

"Mürîde nasihat ediyorum, ancak sözümü anlamalıdır

Çok kararlı olmalıdır, tâ ki kazanıp meramına erişsin

Halkın sallanıp yalpalandığı gün [yani haşır meydanında], beni sancağımı dikmiş bulurlar

Kuru kemikleri dirilten Tek olan Rabbim doğru söylediğime şâhiddir ki

Kıyamet gününde bile mürîdimi bırakmam

Hasetçiler sana gelemez, ey Abdusselâm diye çağır

Rasûlullah'ın havuzuna varacağımız zaman fakirlere doyuncaya kadar su veririm."

Bitirdiği gibi elini basına götürüp:

"Ey efendim Abdusselâm!" diye yardım ister ve şanlı Peygamberimize selâm hediye ederek yürür gider.

Bu kaside Arûsiyye tarikatının pîrlerinden Abdusselâm el-Esmer el-Feytûrî hazretlerinindir, insanların dillerinde dolaştığı gibi yazılmıştır.

Bu ve benzeri kasideler, sıkıntı çekenlerin dert yüklerini hafifletir, kalplerinde ümit ve tesellinin sönmemesine sebep olur.

Bir taraftan siyasî musibetler, diğer taraftan tabiatın zahmet ve acıları yüzünden çok mutsuz olan ahalinin çoğu, ıstırap ve belâların amansız hücumlarına boyun eğmek zorunda kaldıkça, ana kucağına sığınan bir masum gibi zaviyeye gider, teselli ve kuvvet bulmuş olarak döner.

Kuzey Afrika'da İslâm tarîkatlarının büyük kısmı mevcut ise de en ziyade yaygın tarîkatlar şunlardır:

Senûsiyye, Arûsiyye, İseviyye, Şâzeliyye, Kâdiriyye, Tayyibiyye, Tîcâniyye, Rufâiyye.

Öğretim hususunda bütün tarîkatların usulü birdir.

Beş-altı yaşına ulaşan bir çocuk, bir tahta parçası, biraz beyaz toprak [tebeşir], bir toprak hokka, bir beyaz kamış kalem alıp mahzara (hazırlık yeri) adı verilen okula gider.

Bu okullar, zâviyelere dâhil olan birer büyücek odadan ibarettir.

Bazı zâviyelerde ayrıca odalar bulunmaz, talebe bizim "semahâne" ismini verdiğimiz zikir yerinde ders okur.

Çocuk öğretmenin yanına gider. Öğretmen, üzerine tebeşir sürülerek beyazlatılmış olan tahtaya Besmele'yi ve Fâtiha'nın ilk âyetini yazar, çocuğa yazdığını defalarca okur. Çocuk âyeti ezberlemeye memur ve mecburdur.

Akşam üzeri çocuklar, birer birer gelip hocanın önünde ezberledikleri âyetleri okurlar.

Âyet ezberlendikten sonra tahta silinir, kurutulur, üzerine tebeşir sürülür. Hoca, ilk âyetin arkasından gelen âyeti yazar. Çocuk bu usûl ile Kur'ân'ı ezberler.

Kur'ân'ın üçte birini ezberleyen çocuklar, ezberleyecekleri sûreleri bizzat yazabilirler.

Kullanılan hat [Erkam], Mağribî hattıdır ki, Kûfi'nin biraz düzeltilmiş ve kolaylaştırılmış şeklidir.

Bu usûlün zarûrî ve tabiî neticesi olarak okulu bitiren bir öğrenci çoğunlukla Kur'ân hafızı olur. En kalın kafalısı bile Kur'ân'ın yarısını ezberden okuyabilir.

Öğretim usûlü bu derece zor iken, oralarda okuma yazma bilmeyenler yüzde onu geçmiyor!

Burası hayrete şayandır. Bu derece gayretli, bu kadar zeki bir halkın neler yapabileceğini düşünen bir İslâm düşünürü, bu halkın mahrumiyet ve rehbersizlik yüzünden dûçâr olduğu sefâletleri hatırına getirerek kalbinin kanadığını hisseder.

Kuzey Afrika'nın sefil ve en fakir yeri olan Fizan köylüleri bile, onda dokuz itibariyle yarı yarıya hafızdır; çoğu okur, yazar.

Kuzey Afrika'da yaygın tarikatlardan Kâdirî, Rufâî gibi bizim tarafta bulunanları hakkında bu bölümde detay vermeye gerek yoktur. Zaten bu tarîkatlar oralara Doğu'dan girmiş olup, kendi özelliklerini az çok muhâfaza etmiştir.

Diğerleri Afrika'nın yerli tarîkatlarıdır.

Şâzeliyye tarikatı bu taraflarda meçhul değilse de, Şâzeliyye hikmetinin meçhul kaldığı şüphesizdir.

Birçok şubelere ayrılmış olan Şâzeliyye tarîkatına diğer tarîkatlardan pek çok merasim karışmıştır.

Asıl Şâzeliyye, merasim ve kıyafet zorunluluğu olmayan, ilim ve çalışmayı teşvik eden, kesin bir şekilde taassub ve sertlikten uzak, medenîleşme ve ilerlemeyi sağlayan usûllere sahip ise de kolları çok fazla değişikliklere uğramıştır. Senûsiyye tarîkatı kendi konusunda detaylı olarak anlatılacaktır. Tîcâniyye çok uygun bir tarîkattır. Tayyibiyye ise Fas'tan dışarı pek de çıkmamıştır.

Bunlardan başka Zerkâviyye, Ammâriyye (Kâdirî Melâmîliği) vesaire gibi birçok tarîkat kolları varsa da, Senûsiyye'den sonra en önemli ve mensubları en çok olanı Arûsiyye ve sonra İseviyye tarîkatıdır.

İsevîler, Seyyid Muhammed b. İsâ adlı zâta mensubdurlar. Zevk ve şevke meyilli olurlar. Âyinlerinde [semâ] her türlü musiki âletlerini kullanırlar.

İsevîler, âyinlerinde ve hele özel günlerde, çivi, cam, çanak, toprak ve-

saire gibi yenemez şeyleri yutarlar.

Yılan, akrep ve benzeri haşereleri yerler.

Arûsiyye tarikatının esası, Afrika'ya Horasan'dan Fethullah el-A'cemî adında bir şeyh tarafından getirilmiş olup bu da İbrâhîm Edhem'in tarîkatıdır.

Tarîkatın pîri Tunuslu Ahmed b. Arûsî olup, İbrâhîm Edhem'in yoluyla Şâzeliyye yolunu birleştirerek bu iki tarîkattan Arûsiyye tarîkatını meydana getirmiştir. Bununla beraber ikinci pîr Seyyid Abdusselâm el-Esmer el-Feytûrî hazretlerinin şöhreti çok büyük olduğundan bu tarîkat kendilerine nispet edilir olmuştur.

Arûsiyye tarîkatında dikkate değer noktalar vardır.

Arûsî kanaatkâr, çalışkan, şen ve neşeli, taassubdan uzak, gösterişsiz ve cömert olur.

Arûsîlik "millî" bir tarîkat olmayıp, İslâm adı altında birleşmiş olan büyük ümmetin her ferdini eşit görür.

Özellikle Türklere karşı Arûsîlerde büyük bir muhabbet ve kardeşlik hissi vardır.

Tarîkat rivâyetlerinden olarak Arûsiyye ihvanları arasında nakledildiğine göre Seyyid Abdusselâm hazretleri, ihvânına: *"Türkler hâdim-i İslâmiyet (İslâmiyet'e hizmet eden), ceyş-i mansûr-ı İslâm'dır (İslâm'ın Allah tarafından yardım edilen güçlü askeridir), onlara muhabbet ediniz."* diye nasihat ettiğinden; Arûsîler Türkleri kardeş gibi sevip, hilâfet makamına da son derece içtenlik ve samimilikle bağlıdırlar. Bu noktada olduğu gibi diğer pek çok huşuslarda da Senûsîlerle Arûsîler arasında ayrılıklar görülmektedir.

Senûsiyye tarîkatı, aşağıda etraflıca beyan edileceği üzere mezheb, tarîkat, siyaset ve sosyoloji konularında kendilerine özgü düşünceleri olan bir topluluk olduğu halde Arûsîlerin "millî" bir siyâsî fikirleri yoktur.

Senûsîler, kendi önemlerini, üstlendikleri hedefin büyüklüğünü takdir eder, okur, merkeziyetçilik fikirlerini destekler ve kişinin cemiyete feda edilmesini gerekli görürlerdi.

Arûsîler ise riyâdan nefret eder, hür düşünceli olurlardı.

Arûsîler çoğunlukla fakir ve genellikle ziraat ve sanatla iştigal ederler.

Senûsîler ise çoğunlukla zengin olup ticâretle uğraşmayı tercih ederler. İlgili bölümde sebebleriyle beraber söyleneceği üzere, Senûsîlerin manevî istilâlarına karşı ancak Arûsîler mukavemet edebilmişlerdir.

Senûsîler çok yerde diğer tarîkatları yutmuşlardır.

Seyyid Abdusselâm hazretlerinin maneviyâtı o kadar büyük ve halefleri ne bıraktığı sözler o kadar tesirlidir ki, bütün velîlerin ve pîrlerin sözlerini unutturacak derecede güçlü bir kutsal konum sahibi olan Seyyid Muhammed el-Mehdî b. Muhammed Ali el-Hâdî es-Senûsî'nin çok büyük şöhreti, yalnız Seyyid Abdusselâm'in şöhretini bastıramamıştır.

Bugün bile milyonlarca insan, zor ve tehlikeli anlarda, elini başına koyup:

"Yâ Esmer! Yâ Abdusselâm!" diye nida ve yardım istemektedir.

Arûsîler, ilerleme ve medenîleşmeye meyilli, sosyal değişiklik ve reformlara çok müsait olduklarından ve dediğimiz gibi Türklere fazlasıyla muhabbet beslediklerinden Osmanlı Afrikası'nda gerçekleştireceğimiz reformlarda bize çok fazla yardım edeceklerdir.

Bu yazdıklarımızdan, Kuzey Afrika'da tarîkatların önem derecesi hakkında kısa ve özlü bir fikir ortaya çıktı kanaatindeyiz.

Tarîkatların Osmanlı yöresinde tesirleri iki devreye ayrılabilir. Birisi istilâ ve yükselme devirlerine ait olan tesiridir ki, bu devrede tarîkatlar hakkında övgü ve senadan başka bir değerlendirme yapılamaz. Fakat gerileme ve çöküntü devrinde tarîkatların ve özellikle tarîkat adı altına giren ahlâksız ve dinsiz kimselerin, İslâm toplumuna çok fenalıklar ettikleri şüphesizdir.

Osmanlı tarihini tetkik edenler bilirler ki, kurulma ve istilâ devirlerinde Yeniçerilerin çok makbul hizmetleri görülmüştür. Bunlar ise Bektâşî tarîkatına mensub idiler.

Tarîkat, bir tür manevî askerlik olup düşünce ve hareketlerin düzenli olmasını gerektirdiğinden, Yeniçerilerin tarîkata mensup olmaları askerî düzen ve itaatlerinin mükemmelliğini gerektiriyordu. Bundan başka ve bunun kadar önemli bir faydası daha vardı: Yeniçeriler, İmam Ali'nin menkıbelerini, Ehl-i Beyt'i sevenlerin kahramanlık hikâyelerini dinleye dinleye askerlik için en şerefli meziyet olan yiğitlik ve fedakârlık hislerini arttırıp kuvvetlendiriyorlardı.

Fakat sonraları tarîkatın düzeni bozuldu. Tarîkata İbâhiyye'den birçok fikir katıldı. Meşîhat makamına yalnız hikâye bilen adamlar geçmeye başladı. Yeniçerilerin kahramanlığı da İstanbul sokaklarında halkı rahatsız edip bıktırmaktan ibaret kaldı.

ON DOKUZUNCU KONU: OSMANLI TÜRKLERİ

Osmanlılar Ortaya Çıktığı Zaman Avrupa ve İslâm Âlemi Yeni Bir Yükselme Devri - Yeni Fetihler - Osmanlı Hilâfeti - Sünnî ve Şî'a Çekişmeleri - İslâm Birliği - Genel Gerileme - Osmanlı İslâm Âleminde Gerileme

1- Osmanlılar Ortaya Çıktığı Zaman Avrupa ve İslâm Âlemi

Osmanlıların ortaya çıkması, artık İslâm âleminde gerileme belirtileri görülmeye başladığı bir zamana tesadüf eder. Aynı zamanda ise Avrupa, cehâlet ve gaflet uykusundan uyanmak temâyüllerini göstermekte, Avrupa kavimleri ve hükûmetleri kuvvetlenmekte idi.

Abbâsî halifeleri birer gölgeye dönmüş ve hükümdarların elinde âlet olmuştu. İran, asırlardan beri süregelen savaşlar yüzünden gelişme gücünü kaybetmiş, büyük bir harâbeliğe dönmüştü. Selçukluların debdebe ve ihtişâmı sönüyordu. Mısır'da Türk ve Çerkezlerin kurduğu devlet oldukça kuvvetli ise de, mahallî bir devlet olup İslâm âlemi üzerinde büyük bir nüfûzu yoktu. Endülüs'te henüz İslâm devletleri mevcut ise de uyanan İspanyollara karşı uzun müddet ayakta kalamayacağını kestirmek zor bir şey değildi. Afrika, ihtilaflar ve muhârebeler içinde yüzüyordu.

Moğolların hükmettikleri bölge hâlâ pek büyük ise de, bu bölge, birbirine bir derecede rakip ve işbirliğinden mahrum birtakım hükûmetlere ayrılmıştı. Netice olarak İslâm âleminin sosyal bünyesinde bir yorgunluk gerileme ve çöküntüyü andıran bir durgunluk müşâhade olunuyordu. Eğer daha önce meydana gelen Haçlı saldırıları bu sırada gerçekleşmiş olsaydı, İslâm âlemini müdafaa edecek birleşik kuvvetlerin yokluğundan dolayı Haçlı istilâsı altına düşmesi muhakkak idi.

Bütün durumlar, İslâm'ın gerilemeye başladığını gösteriyordu. Gerçi gerileme, yabancıların istilâsına maruz kalmak suretiyle yüz göstermiyorsa da bunun sebebi, Avrupa'nın henüz İslâm âlemine istilâ edecek hale gelememiş olması ve İslâm âleminin karşısında kuvvetli bir düşman bulunmaması idi.

İslâm ülkeleri ile doğuda sınır komşusu olan devlet, Doğu İmparatorluğu, yani Rum Devleti idi. Bu imparatorluk, İslâm'ın gerilemesinden istifade edecek kuvvet ve kudrete sahip değildi. Çünkü kendisi can çekişme haline gelmiş ve bir sarsıntılık canı kalmıştı. Batıda İslâm'ın sınır komşusu olan Castilla Krallığı ise henüz Endülüs İslâm hükümetlerini sarsacak gücü bulamamıştı.

İşte İslâm âlemi için böyle ümitsiz bir dönemde, Osmanlıların ortaya çıkması, kesin olan gerilemeyi, hiç olmazsa İslâm âleminin sınırlarında ve Orta Doğu'da tutmuş, hatta yeni bir istilâ devri başlatmıştır. Bu defa da siyâset sahnesine giren ve İslâm'ın mukadderâtına yeni bir yön veren, Türkler idi.

2- Yeni Bir Yükselme Devri

Osmanlı Türkleri beş-altı yüz çadırlık küçük bir kabile idi. Moğollardan kaçarak, barınacak bir yer aramak amacıyla Selçukluların memleketlerine girmiş ve Anadolu'da yerleşmişti. Biraz sonra Selçuklu Devleti bölünüp parçalandı. Her bey, olduğu yerde bağımsızlık ilân ettiği sırada Osmanlılar da bulundukları yerde bağımsızlıklarını ilân ettiler.

Tarih, beşeriyetin hayatında benzeri az görülen ve ancak Peygamber Efendimiz ile Hz. Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde eşi bulunan bir mucizenin şâhidi oldu. Altı yüz çadır halkı, bir asır zarfında yirmi milyon tebaaya sahip bir devlet meydana getirdi.

3- Yeni Fetihler

Osmanlı Türkleri, İslâm için yeni bir fütuhat devresi açmışlardı. Nisbeten pek kısa bir zamanda artık İslâm alâmeti olan tuğ ve hilâl, İran sınırlarından Akdeniz uçlarına, Macar sahralarına, Kırım ovalarına, Afrika içlerine gölge salmış bulunuyordu.

[Yine o şuralarda Türklerin bir kolu, Timurlenk'in torunları, Hindistan'da büyük fetihler gerçekleştirerek büyük bir İslâm devleti meydana getirmişlerdi.]

Osmanlıların bu harika diye anılmaya değer başarıları yalnız kılıç kuvvetiyle mi meydana gelmişti? Hayır! Osmanlı Türklerinin istilâsının sürat ve gücünü Moğolların başarılarına benzetmek asla doğru olmaz. Osmanlı istilâsını temin eden, din ve ahlâk idi.

Osmanlı Türkleri, ahlâksızlık kirleri içinde yoğrulan; zulüm, yolsuzluk ve sapıklık içinde kavrulan; Müslüman ve gayri müslim, birçok kavimlerin kurtarıcısı olmuşlardır.

Osmanlı adâleti, kılıçtan önce kalbleri büyülüyordu. Osmanlı Türklerinin adâletinin gölgesi, şanlı bayrakları altına giren her kavme, her ferde bir güvenlik, korkusuz yaşama ve refah sahası oluyordu.

4- Osmanlı Hilâfeti

Osmanlıların idâre ve davranışlarını, ancak ilk iki halife devrinde ve bir de Salâhaddîn'in zamanında görebiliriz. Bin senelik İslâm tarihinde, ilk Osmanlı padişahlarının, beylerinin, âlimlerinin ve ileri gelenlerinin ortak adilâne gayretiyle meydana gelen yönetimin benzerini başka devletlerde göremiyoruz. Ömer'den ve benzeri sahâbelerden başka, birkaç kılıç, birkaç at ve davar bırakan hükümdar; yalnız İslâm tarihinde değil, insanlık tarihinde bile görülemezken; ilk Osmanlı Türklerinin padişahı Sultan Osman, bu kanaat ve adâlet mucizesini cihana gösterdi.

Osmanlı Türklerinin kurduğu devlet, hakikî bir İslâm devleti ve onların hânı Osman, hakikî bir İslâm emîri idi. İslâmiyet'in insanlığa bahşettiği iyilik ve güzellikler, tam manasıyla tatbik ediliyordu. Adâlet ve huzur herkesi kapsıyordu.

Fakat Osmanlı Türklerinin dinî mezheblerinde özel bir durum vardır ki, tarihçilerin çoğunluğu, bundaki büyük dinî önemi takdir edememişler ve bu hususu çok defa sessiz kalarak geçiştirmişlerdir. Osmanlı İslâm Devleti tam manasıyla Sünnî mezhebi taraftarı idi; fakat aynı zamanda Ehl-i Beyt'i seven, tasavvuf ve hakîkate meyilli bir hükûmet idi.

İlk Osmanlılar, İslâmiyet'in gerçek orta yolunu bulmuşlardı. Ne ifrat ve taşkınlık derecesine varmış Şiî, ne de Rasûlullah'ın evlâdının değerini siyasî bakımdan inkâr eden kuru Sünnî idiler.

İlk Osmanlı Türklerinde incelemeye ve takdire değer başka bir durum, başka bir orta yol noktası daha görülüyor. Osmanlılar, sağlam Müslümanlardı; fakat iki yüzlü ve mutaassıb olmadıkları için İslâm'ın hakîkatinin iler-

lemeye engel olmadığını; tam aksine ilerleme ve yükselmeyi emrettiğini çok güzel fark etmişlerdi ve asla duraklamayı seven insanlar değillerdi. Bu kadar meziyet, Osmanlılara az zamanda çok büyük başarılar sağladı.

Bu başarıların en büyüğü ise, Peygamber Efendimizin emanetlerinin Osmanlı soyuna geçmesi ve hilâfet makamının son Abbâsî halîfesi tarafından Yavuz Sultan Selim'e bırakılması ve teslim edilmesi oldu.

İslâm'da, Râşidîn, Emevî ve Abbâsî başkanlığının ardından yeni bir başkanlık devresi başladı. Bu devre, Emevî ve Abbâsî devreleri gibi iç ihtilâller, siyasî entrika ve cinâyetlerin semeresi değildi.

5- Sünnî ve Şî'a Çekişmeleri

İslâm hükümdarlarının zihninde beliren fikirlerin en büyüğü de bir Osmanlı Türkünün güçlü zihninde hayat ve gelişme imkânı bulmuştu.

Yavuz Sultan Selim, kuzeyde, Osmanlıların rehberliğiyle meydana gelen ilerleme ve gelişmelerin zıddı olarak, İslâm âleminin Osmanlı idaresi dışında kalan kısımlarında hızlı bir gerilemenin ve çöküntünün başladığını; bunun da sürekli savaş ve çekişmelerin uğursuz bir semeresi olduğunu görmüştü. Savaşlar ve çekişmeler, iki sebebden ileri geliyordu. Birisi, hükûmet hakkının yalnız kuvvetle sınırlı olması, yani her türedinin tavâifi mülûke (merkezî otoritenin dışında oluşan devletçikler) karışarak hükümdar olabilmesi idi. Diğeri ise dil ve mezheb değişikliği idi ki, bunlar, İslâm birliğine engel olan sebeblerdi. Bundan dolayı Yavuz, Osmanlıların büyümekte olan gücünü yeni memleketler fethetmek için kullanmak ve harcamak yerine; zaten İslâm'ın elinde olduğu halde sefâlet ve cinâyet meydanına dönen memleketleri, Osmanlı idaresine almaya, İslâm dillerini birleştirmeye, değişik mezhebleri bağdaştırıp uzlaştırmaya karar verdi. Ne büyük ve ne mukaddes emel!

Fakat fikrin büyüklüğü, anlaşılamamasına ve daha sonra gelen nesiller tarafından takip ve tatbik edilememesine yol açtı.

Engeller, Selim'in sağlam ve doğru yoluna, birkaç şekilde çıkarak göründü ki, bunların en büyüğü câhilâne taassubdur. Gerçekten de Sultan Selim'e bu emelde perde olan en büyük engel, Şî'a mezheplerinden en aşırı birini resmî mezhep ilân etmiş olan İsmail Safevî idi.

Gerçi iki kuvvet arasında meydana gelen çarpışmada Safevî mağlup oldu; fakat bundan ne galip ve ne de mağlup olan istifade etti. Tam aksine

İslâm'da bir yara açıldı. Mezheb bakımından ayrılığa düşmüş olan İran, Osmanlılarla Orta Asya Türklerinin birleşme ve iletişim hattını kesti. Kendisi, kendinden daha kuvvetli olan iki Türk hükûmeti arasında sıkışıp kaldı, ne kendisine ve ne de İslâm devletine faydası dokunamayacak bir noktaya geldi. Fakat İslâm âlemini, düşman bir perde gibi ikiye ayırdığından; İslâm birliğinin tam zıddı olan İslâm'ın zayıflamasını ve bölünmesini gerektirdi. Bununla beraber Yavuz Selim, Suriye, Mısır ve Hicaz'ı birliğin içine almayı başardı.

6- Genel Gerileme ve Osmanlı İslâm Âleminde Gerileme

İstanbul'un fethi, Rum İmparatorluğu'nun siyaset haritasından çıkarılması, Trablus, Tunus ve Cezayir'in fethi, Osmanlı Türklerinin öncülüğüyle meydana gelen İslâm'ın ihtişam ve gücünü en son derecesine yükseltmişti. Bundan sonra ise Osmanlı İslâm âleminin çöküşü başlar. Kaldı ki, İslâm'ın genel çöküşü, Osmanlılık dışında daha önceden başlamıştı.

Osmanlı gerilemesinin ve çöküşünün sebebleri, tabiatıyla geçmiş bütün kavimleri çöküntüye sevk eden sebeblerin aynıdır: Cehâlet ve ahlâksızlık. Ancak, bu çöküntüde ibret almaya ve düşünmeye değer farklı noktalar çoktur. Siyasî bir tarih yazmadığımız için burada eleştirilerimizi yalnız dinî hususlara ayırmak zorundayız.

Osmanlıların gerileme ve çöküntüye düşmesinde âlimlerin, şeyhlerin ve onlara tâbi olanların katkısı büyüktür. Fatih devrinden sonra, yenilmiş kavimlerin manevî ve siyasî bakımdan Türklüğe üstün gelmesi, âlimlerin çoğunun duraklamayı severcesine bir yaşayış yolunu seçmeleri, şeyhler arasına karışan adamların İslâm ahlâkına vurdukları darbe, istilâ devrinden çok az sonra gerileme ve çöküntü devrini açmıştır.

Çöküntünün hızlı ve tesirli olmasının Osmanlı Devleti'nin durumu ve Avrupa Hıristiyan kavimlerinin uyanışı ve ilerlemeleri ile çok fazla ilgisi vardır. İslâm'ın gerilemesini ayrı bir bölümde inceleyeceğimiz için bu bölümü daha fazla uzatmaktan çekiniyoruz.

YİRMİNCİ KONU: VAHHÂBÎLER VE BAZI TEŞEBBÜSLERİ

Nâdir Şah ve Birlik Arzuları Şikâyetler ve Yanlış Çareler Sultan Mahmûd'un İnkılâbı - Vahhâbîlerin Ortaya Çıkışı - Vahhâbîlik ve Protestanlık

1- Şikâyetler ve Yanlış Çareler

İslâm'ın gerilemesi artık inkâr edilemeyecek bir hale gelmişti. Hindistan'ı İngilizler istilâ etmiş, daha sonra Cezayir elden çıkmış Kırım bağımsızlığını kaybetmişti. Müslüman memleketleri birer birer elden gidiyordu. Daha önceleri genellikle galip ve nadiren mağlup olan Müslümanlar, artık çoğunlukla mağlup oluyorlardı.

İslâm âleminin her köşesinden şikâyetler işitiliyordu. Durumdan memnun olan yoktu. Ne yazık ki, hastalanmış olan İslâm'ın hastalık sebebini kimse keşfedemiyor ve çok kere hastalığı daha da ağırlaştıracak çareler ilâç diye tavsiye ediliyordu.

Bununla beraber bazı genel hakikatleri görenler bulunmuyor değildi. Müslümanlar arasında sosyal ve siyasî bakımlardan baş gösteren ve günden güne genişleyen ihtilâf ve İslâm hükûmetleri arasında yerleşen düşmanlık, İslâm âleminde iç savaşları ve İslâm'ın zayıflamasını doğuruyordu.

2- Nâdir Şah ve Birlik Arzuları

İran saltanat tahtına geçmiş olan Nâdir Şah, Avrupalıların en fazla hücumuna maruz kalan ve İslâm'ın en büyük devleti olan Osmanlı ve İran devletleri arasındaki karşılıklı nefret ve düşmanlığı giderme emeline düştü.

Bu nefret ve düşmanlığın sebebleri, mezheb değişikliğiyle son derece-

yi bulmuştu. Bundan dolayı istilâcı ortak düşmana karşı koymak ve birlik sayesinde ilerleme ve refahı sağlayabilmek üzere her halde Doğu'nun en büyük musîbeti olan mezheb ihtilâfını ortadan kaldırmak ve hiç olmazsa hafifletmek ve değişiklik yapmak gerekiyordu.

Nâdir Şah bu maksadı hakkıyla anlamıştır. Hilâfet makamı ile meydana gelen pek çok müzâkereleri ve uzlaşma arayan müracaatları buna şâhiddir. Elde mevcut olan vesikalara göre Nâdir Şah, hilâfet makamından ve Osmanlı âlimlerinden pek de taraftar ve meselenin önemiyle uyumlu cevap almamış olmakla beraber, parlak fikrini pratiğe geçirmeye teşebbüs etmiş ve Şiî mezhebindeki aşırılıkları, bu türden olarak ashâba dil uzatma ve onlara hakaret etme âdetini ortadan kaldırmıştı.

Ne çare ki, Nâdir Şah'ın bu teşebbüsü, "İslâm milletince hissedilen bir ihtiyaç" neticesi olmayıp, şahsî ve münferid bir teşebbüs niteliğinde kaldığından; kendisinin dünyadan göçmesiyle beraber birlik fikri de batmıştır.

3- Sultan Mahmûd'un İnkılâbı

Bize göre son asırlarda beliren ıslah arzularının en etkilisi bu idiyse de, arz edildiği şekilde hükümsüz kalmıştır. Islaha ait teşebbüslerden biri de Sultan Mahmûd Adlî'nin, tarîkat adı altında haddini aşan ahlâksızlığa engel olmaya yönelik olanıdır.

Osmanlı askerlerinin en önemli kısmını teşkil eden Yeniçeriler, Bektâşî tarikatına intisâb etmişlerdi. Bu intisâb, ilk zamanlarda bu askerî sınıfın, dünyanın en birinci askeri olmasını gerektirmişse de; Yeniçerilik kısa zaman içerisinde çığırından çıktığından, mensub olduğu tarîkatı de çığırından çıkarmıştır. Öyle ki, hakikî Bektâşîlerin artık ismi anılmaz olmuş; meydan, İbâhî ve Hurûfî düsturlarının karışımından meydana gelen, Bektaşî tarîkatı ile isim ortaklığından başka hiçbir ilişkisi bulunmayan Bektâşîliğe kalmıştı.

Sultan Mahmûd, bütün yiğitlikleri sarhoşluktan ve kendi hâlinde sükûnet içinde yaşayan halka tecâvüzden ibaret kalan, kırk-elli bini üç-beş bin düşmandan utanmadan kaçan ve İslâmiyet'i kökünden yıkan bu eşkıya askerleri mertçe bir gayret göstererek ortadan kaldırdı. Ne yazık ki, bu hareket biraz geç kaldığından ve düşman da dev adımlarla ilerlemekte olduğundan, çöküntü bir müddet daha durdurulabildiyse de tamamen yok edilemedi. Zaten ıslaha muhtaç olan yalnız bir tarîkat da değildi. Bununla beraber din bakımından Sultan Mahmûd'un icraatı son asırlarda benzeri gö-

rülmeyen yüce bir çabadır.

4- Vahhâbîlerin Ortaya Çıkışı

Fakat son asırlarda sırf din ve mezheb adına beliren hareket, Vahhâbî mezhebinin ortaya çıkmasıyla meydana gelmiştir.

Bu mezheb önceleri alelâde bir değerlendirme ile reddedilerek önemsenmezdi. Fakat sonraları gerçek içeriği meydana çıktığı için özellikle Avrupalılar tarafından çok fazla dikkat çekici görülmeye ve incelenmeye başlanmıştır.

5- Vahhâbîlik ve Protestanlık

Birkaç zamandır, Avrupalı eleştirmenler, Vahhâbî mezhebini Protestanlığa benzetmeye ve iki mezheb arasında benzerlikler bulmaya çalışıyorlar. Bunlar, bazen İslâm'a ve Türklere karşı Avrupa'da hâlâ mevcut olan düşmanlıktan ve bazen de hayalci ve bu kadar ciddî bir mesele ile bağdaşmayacak derecede hafif değerlendirmelerden ileri geliyor. Vahhâbî mezhebi ile Protestanlık arasında hiçbir münâsebet yoktur. Gerçi bazı hususlarda benzerlik varsa da bu, sathî ve yapaydır. Böyle iken Dozy, İslâmiyet'e ve Türklere düşmanlığından, eserinde Vahhâbîlere ayırdığı bölümde aşağıda görüldüğü gibi ifadeler kullanıyor. Bununla beraber bu satırlarında İslâmiyet ve dolayısıyla Türklere karşı duyduğu düşmanlığı gizleyemediği gibi düşüncelerindeki basitliği ve hafifliği de gizleyemiyor:

"Luther, dinlerden biri aleyhine kıyam etmişti. Muhammed b. Abdulvahhâb da bir diğeri aleyhinde ayaklandı.

Bu müceddidin[219] *hayat hikâyesine dair elde çok detay yoktur. Bu durum esef vericidir. Fakat detayın bulunmamasının sebebi kolayca anlaşılır. Zira gerek Muhammed b. Abdulvahhâb ve gerek Vahhâbîler, Doğulu yazarlar marifetiyle değil, ancak Avrupalı gezginlerin hikâyeleri aracılığıyla tanınırlar.*

Muhammed b. Abdulvahhâb, sanıldığına göre, Necd vilâyetinin batısında el-Huta'da doğmuş ve Temîm kabilesine mensub idi. Birçok seneler Medîne'de ilim tahsiliyle meşgul olduğu ve bu hususta vatandaşlarının âdetini takip ederek doğunun başlıca vilâyetlerinin okullarını ziyaret etti-

219 Dine yeniden şekil vererek güç kazandıran kişi (edt.).

ği rivayet olunur. Her ne gördü ve her ne işittiyse, İslâmiyet'in temelinden bozulmuş olduğu kanaatini pekiştirdi. O zaman, İslâmiyet'i ilk günlerindeki saflığına döndürmek istedi ve bu hususta vaazlar vermeye koyuldu. Fakat yeni "sistem"ler, gerek doğuda, gerek batıda aynı zorluklarla kabul edildiklerinden, çalışmaları başarıyla neticelenmedi. Bir yenileştirme, bir düzenleme ortaya koymak için Mekke ve Medîne yer olarak iyi seçilmemişti. Çünkü eski durumun korunmasında bütün sakinlerinin mâlî menfaati vardı. Bu sebeble Muhammed b. Abdulvahhâb, vatanına, yani Necd vilâyetinin oluşturduğu Arabistan'ın o büyük yaylasına geri döndü. Akîdesinin orada daha çok kabul göreceğini ümit ediyordu. Zira bu yaylada oturan bedevîler, din hakkında çok az bilgi sahibi ve bu hususta ırklarının geneline benzer idiyseler de yine daima diğerlerinden daha fazla dindar olmuşlardı.

Ve bu durum muhtemelen şunun içindi ki, yabancı unsurlardan ayıklanmış bir "sistem" kazanmaları ümit edilen muhtelif mezheblerin merasimine yabancı bulunuyorlardı. Muhammed b. Abdulvahhâb'ın ümidi boşa çıkmadı. Ed-Der'iyye'de şehrin en nüfuzlu adamı olan Muhammed b. Suûd birinci olarak Muhammed b. Abdulvahhâb'ın akîdesini kabul etti ve hatta onun damadı oldu. Diğerleri, İbn Suûd'un gösterdiği örneğe uygun hareket ettiler. Muhammed b. Abdulvahhâb'ın akîdesi hiç de yeni değildi. İslâmiyet'in içine girmiş olan suiistimalleri ortadan kaldırmak ve bedevîler arasında dinin yayılmasını sağlamak istiyordu. Zira bedevîler, ismen Müslüman olmakla beraber, din hakkında çok şey bilmiyorlardı. Ve dinin emrettiği vazifelere karşı ilgisiz davranıyorlardı. Fakat Muhammed b. Abdulvahhâb'ın hali diğer müceddidlerin hali gibi oldu: Gerek dostları ve gerek düşmanları tarafından yanlış anlaşıldı ve yanlış kabul edildi. Düşmanları, Türkleri din sapıklığı ile itham eden ve Peygamber (s.a.v.)'e nisbeten pek az saygı gösteren bir mezhebden söz edildiğini işiterek yeni bir dinin doğduğuna ve Vahhâbîlerin yalnız sapık değil, kâfir ve inançsız da olduklarına kolaylıkla inandılar. Muhammed b. Abdulvahhâb'ın düşmanlarının fikirleri, gerek Mekke Şerîfi tarafından ve gerekse Vahhâbîlerle Türk İmparatorluğu arasındaki ihtilafı daha da arttırmakta menfaati olan Bağdâd, Şam ve Kahire valileri, bedevîlerin o tabiî düşmanları tarafından desteklendi.

En garip fikirler, Vahhâbîler hakkında Avrupa'da dönüp dolaştı. Bugün

dahi Karâmıta dininin vârisi olarak Vahhâbîlerin nitelendirilmesi nadir değildir. Fakat bu tamamen yanlış bir fikirdir. Hareket ve davranışları, bazen Karâmıta'nın hareket ve davranışlarını andırır; fakat büsbütün farklı maksatla hareket ve davranışlarda bulunurlar ve akîdelerinin tamamen Ehl-i Sünnetliği, Kur'ân ve hadise dayanan ve en ciddî bir Türk'ün doğru görmeyeceği hiçbir şeyi içermeyen "ilmihaller"inden açıkça anlaşılır. Kahire din âlimleri de Vahhâbîlerin Ehl-i Sünnet olduklarını tasdike etmeye mecbur olmuşlardı. Vahhâbîlerin delegelerinden ikisi gerçekten 1815 tarihinde Kahire'ye gitmişlerdi. Bunlardan birisi Vahhâbî akîdesini çok iyi biliyordu. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın başlıca din âlimlerini Vahhâbî akîdesini şerh ve izah etmeye davet etti.

Birçok konferanslar toplandı ve tartışmalarda sürekli Vahhabî galip geldi. Kur'ân ve hadis ile her ileri sürdüğü önerme, Kur'ân ve hadisi tamamen ezbere bildiğini gösteriyordu.

Âlimler, Vahhâbîlerde dinî sapıklık keşfedemediklerini deklare ettiler ve bu deklarasyon, gönüllerinin dileğine aykırı olarak gerçekleştiğinden, şehâdetleri daha fazla güç ve önem kazanıyordu. Akîdelere ilişkin değişik risâle ve yazıları içine alan ve bizzat Muhammed b. Abdulvahhâb tarafından tertip olunmuş bulunan bir kitabı da Mısır'a beraberlerinde götürmüşlerdi. Birçok âlim bu kitabı okudu ve yeni mezhebin fikirleri böyleyse, kendilerinin de bu mezhebe mensup olduklarını, görüş birliğiyle deklare ettiler. Hakikî akîdeden sapan Vahhâbîler değil Türkler idi ve özellikle onların bid'atlerine karşı idi ki, bu ıslahatçılar, bu müceddidler kıyam ediyorlardı.

Muhammed (s.a.v.)'e yapılan putperestlik benzeri âyine itiraz ediyorlardı. Onların nazarında Muhammed (s.a.v.), Allah'ın muradını tebliğe memur bir peygamber olmakla beraber, bundan dolayı diğer insanlar gibi olmaktan uzak değildi. Onun cesedi semaya çıkmış olmak şöyle dursun, tam aksine Medîne mübârek mezarlığında toprağa gömülmüştü. Evliya türbelerine sunulan, âyin ve merasime de aynı şekilde hücum ediyorlardı. Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda bütün insanların eşit olduğunu ve en fazîletlilerin, en muttakîlerin bile Allah katında şefâatte bulunamayacağını ve bundan dolayı evliyâdan şefâat istemenin ve yadigârlarına saygı göstermenin günah işlemek olduğunu söylüyorlardı. Vardıkları her yerde, her şeyden önce mescidleri, zâviyeleri ve evliyânın süslü kabirlerini, tür-

belerini tahrip etmek âdetleri idi. Bunlar, İslâmiyet'in "Protestanizm"inin put kırıcıları idiler.

Mezhebin kurucusunun, esasen akîdesi işte bu idi. Fakat çoğunlukla meydana geldiği gibi, öğrencileri, hiç önemi olmayan noktalara da önem verdiler ve bu şekilde sistemleri hakkında hasımlarına yanlış fikirler verdiler. Evliyâdan başka, bunların bağnaz düşünceleri, her şeyden önce elbiseye ve tütün kullanılmasına karşı idi. Türk hacılarının giyindikleri muhtelif renkli ve pahalı elbiselere küçümseyen ve hakaret eden bir gözle bakıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in böyle elbiseler giymeyi haram kıldığını ve bizzat Peygamber (s.a.v.)'in kendilerinin elbiseleri gibi basit bir kaftan giydiğini biliyorlardı ve onun giyinme tarzını takip etmenin, ahlâkî emirlerine riayet etmekten daha az gerekli olmadığı inancında idiler. Bir Vahhabî de, kostümünden derhal tanınırdı. Tütün kullanımına gelince; birçok Türk âlimi, bunun haram olduğunu dinî esaslara dayanarak, yazılarında ifade ettiler. Türkiye'de yaşayan birçok âlim sigara içmez ve Ehli Sünnet'in dört mezhebinden biri olan Mâlikî mezhebi, bu âdeti çok fazla kınıyor ve ayıplıyordu. Bu noktada Vahhâbîlerin akîdesi, demek ki yeni değildi. Bundan başka Doğu'da pek yaygın olan uyuşturucu bitkiler içmek âdetini kaldırmak istiyorlardı.

Bu amaçlarına da ancak yasakları yaygınlaştırıp genişleterek erişebiliyorlardı. Tesbih bile yasaklandı. Genellikle Müslümanların ellerinde bir tesbih bulunur, parmakları arasında tesbihin tanelerini, çok defa bir şey okumaksızın ve hatta dostlarıyla konuşurken devrettirirler. Bazı kere Allah ismini zikreder yahut her tesbih tanesini çevirdikçe kısa bir dua okurlar. Muhammed b. Abdulvahhâb, bu tesbihlere bir hurâfe alâmeti gözüyle baktı ve kullanılmasına artık müsaade etmedi. Dinî ıslahat hususundaki aşırı hırsı, doğrusu, bazen bazı önemsiz ve ufak şeyleri de kapsama alanı içine alıyordu. Mesela, yerleşmiş bir âdet gereğince Müslümanlar başlarını tıraş ederler ve tepelerinde bir tutam saç bırakırlar. Çoğu, buna büyük bir önem vermez ve bunu ancak âdet olduğu için yapar. Fakat bazıları da vardır ki, kıyamet gününde, Peygamber (s.a.v.) kendilerini bu tepe perçemlerinden tutup cennete götüreceğini düşünür. Bu hurâfeleri yıkmak maksadıyla, müceddid, bu perçemi bırakmaya müsaade etmedi. Diğer taraftan kahve kullanılmasını da yasaklamıştı, demeleri haksızdır,

yanlıştır. Avrupalı bir gezgin, 'Vahhâbîler şüphesiz kahve içerler ve aşırı bir derecede kahve tüketirlerdi.' diyor."

İşte Dozy, Vahhabî mezhebini böyle uygun bir şekilde görüyor. Müslümanlardan bazısının tepe perçemlerini bırakmaları, Peygamber tarafından tutulup cennete sokulmaları fikri gibi gülünç bir düşünce ileri süren Dozy, cehâletini göstermekten başka bir şey yapmıyor. En câhil bir Müslümanda bile böyle bir fikir yoktur.

Dozy, Karâmıta ile Vahhâbîlerin hareketleri arasında fark görüyor ve bu farkı da şu şekilde ispat etmek istiyor:

"Vahhâbîler, dokuz asır önce Karâmıta'nın yapmış oldukları gibi aslında haccı tasdik ve kabul etmiyor, değillerdi. Tam aksine haccı bir görev olarak görüyorlardı. Fakat mezheblerine mensup olmadıkları için kendilerine göre mü'min olmayan ve hac merasiminin yapılması sırasında edebsizce hareketleri sebebiyle kendilerini utandıran mezhebin yabancıları tarafından hac farizasının yerine getirilmesini istemiyorlardı. Yahut buna müsaade ettikleri takdirde bu lütfü pek pahalıya satıyorlardı."

Dozy de itiraf ediyor ki, Vahhâbîler, Karâmıta gibi, Müslümanların hac yapmasını yasaklıyor, aynı şekilde Karâmıta gibi Müslümanları kâfir sayıyor. Şu halde ne farkları var?

Ve yine Dozy diyor ki:

"Medîne'de Peygamber'in kabri bile kıymeti yüksek süslü eşyadan soyutlandı. Fakat Peygamber'in kabrini örten yüksek kubbeyi yıkmaya Vahhâbîler boş yere uğraştılar: Bu kubbe çok sağlam yapılmıştı ve Medîneliler düşmanlarının bu başarısızlığını, tabiatıyla Rabbânî bir müdâhaleye bağlıyorlar. Bir de Vahhâbîler de Medîne'de, Mescidü'l-Haram'da hac yapıyorlardı; fakat diğer Müslümanların haccından farklı olarak, bizzat Peygamberin kabrinde, yine Mescidü'l-Haram içinde bulunan Peygamber'in kabrinde değil. Suud, Peygamber'in kabrinde hac esnasında yapılan teşrifat ve merasimin hepsini putperestlik benzeri görürdü ve bundan dolayı bunları yasakladı."

Karâmıta da böyle yapmış mıydı? Dozy, gizleyemediği bir üzüntü ile Vahhabî mezhebinin kurulduğu şekliyle hiçbir geleceği olamayacağını itiraf ediyor; Vahhâbîler içinde dolaşmış bir İspanyol'un şahâdetine dayanarak bundan ümit kesiyor:

"Bundan dolayı Vahhâbîler fırkası yine varlığını sürdürmede pek sekteye uğramıyor ve bazen Türklere bir tehlike teşkil edecek kadar kuvvetlidirler. Fakat hedeflediği amacı gerçekleştirmeyi yani İslâmiyet'te ıslahat yapmayı başaramadı. Zaten başvurduğu zorbalık ve şiddetle hedefe erişemezdi. Ortaya çıkma şekli dikkate değer ve dikkat çekicidir. Fakat bu mezheb bir istikbâle sahip görünmüyor. Vahhâbîlerin en çok kuvvet ve kudret sahibi oldukları bir devrede seyahat eden dinini değiştirmiş bir İspanyol'un, aşağıdaki fıkrayı yazdığı vakit çok doğru bir görüşe sahip olduğunu olaylar doğrulamıştır. Daha hürriyetçi bir sistem kurmak amacıyla şiddetli "prensip"lerinden artık vazgeçerlerse, kendilerini kuşatan hükûmetlerin dengesinde kazanmaları mümkün olan nüfûzdan ötürü tarihleri büyük bir önem ortaya koyabilir. Fakat, müceddidleri tarafından emredilen şiddet ve sertlik içeren doktrinlerini muhâfazada direnirlerse, bazı medeniyet "prensip"lerine sahip olan kavimlere inançlarını kabul ettirmeleri hemen hemen mümkün değildir. Zaman onlara gösterecektir ki, tüccar kervanlarının ve hacıların münâsebetleri olmadıkça Arabistan, yaşayamaz. O zaman zarûret, onları diğer milletlere karşı gösterdikleri bağnaz davranışlardan vazgeçmeye zorlayacak ve yabancılarla ticârete engel olan dinî fikirlerdeki inadın kötülüğünü gösterecektir; itikad ateşi yavaş yavaş soğuyacaktır. Zayıf, câhil yahut bedbaht adamın, daima dayanağı, teselli ve ümidi olan hurâfe dolu davranışlar tekrar etkin olmaya başlayacaktır. O dakikadan itibaren Vahhâbîliğin ıslahatı, binlerce dinî bağnazlık kurbanlarının kanını döktükten sonra, gözden kaybolacak, yok olup gidecektir. İnsanların hareket ve davranışlarındaki hüzün verici kararsızlığı böyledir. Diğer taraftan zannederim ki, Vahhâbîler, çöllerinin içinde askerî kuvvetleriyle değil, fakat diğer milletler için yerleşime elverişli olmayan memleketlerinin tabiatı ile ve kolayca gizlenmeleri sayesinde daima galebe edilemez kalacaklardır."

Dozy'nin düşüncelerini, zaman, diğer bir noktadan da yalanladı. Fakat önce Protestanlık ile Vahhâbîlik arasındaki farkları ortaya koyalım.

Protestanlık, en medenî ve ilerleme taraftarı bir çevrede ortaya çıkmış "orta yoldan uzak aşırı bir ilerleme adımı"dır. Bu mezhebin bütün ruh ve düsturları, Katolik mezhebinin sağlayamayacağı ve kabullenemeyeceği derecede ilerleme ve gelişmeyi kendinde toplamıştır.

Vahhabîlik ise, en bedevî ve en adî bir câhil yörede yüz göstermiş "müthiş bir irtica/gerileme adımı"dır.

İki mezhebin etkenleri arasındaki büyük fark incelenirse, ıslahat ve sadelik talebi hususundaki benzerliklerinin ne kadar sathî olduğu açıkça ortaya çıkar.

Protestanlık, süslü, debdebeli ve manasız gösterişler derecesine çıkarılan merasim ve binaları [bazı mezheblerinde] tenkit ediyorsa da bu, çirkin ve bayağı, bedîî duygular besleyen bir ruhun hissiyâtını etkileyemeyecek kadar adî binaların mabed edinilmesi ve kullanılması düşüncesiyle eşit değildir.

Protestanlık, resmî ruhbanlığın cehâlet ve israfına karşı ayaklanmıştı. İslâm'da ise ruhbanlık olmadığından Vahhâbîliğin böyle bir iddiası olamaz.

O vakit en gelişmiş bir memleket olan Almanya'nın, daha az gelişmiş olan İspanya'ya rehberlik etmesi ve ıslahat yollarını göstermesi mantıklı ve doğaldır. Fakat henüz bedevîlik halinde kalan Necd'in medenîleşmiş İslâm âlemine rehberliği tasavvur edilebilir mi?

Vahhâbîliğin yaratıcı ruhu ise çok farklı noktadadır. Bu mezhebin başkanları, dinî bir maksat değil, siyasî bir emel güdüyorlardı. Bu emel, ilk zamanlarda pek de fark edilememiş ise de şu son zamanlarda tamamıyla ortaya çıkmıştır.

Bazı yabancı devletlerin Vahhâbîliği desteklemeleri, bu mezhebden ne beklediklerinin âdil şâhididir. Eserimiz siyasî olmadığından daha fazla açıklama yapmak istemiyoruz.

YİRMİ BİRİNCİ KONU: ÇÖKÜŞ VE SEBEPLERİ

Akıl ve İslâm - İlim, Fen ve İslâm - Yanlış Anlayışlar - Şekilperestlik - İlerleme Düşmanlığı ve Duraklama - Riya ve Gösteriş - Havas ve Avam

[Birinci Kısım]

1- Akıl ve İslâm

Aslında her ne olursa olsun, İslâm'dan başka dinlerin çoğunun akla karşı bir nefret ve düşmanlık gösterdiği ortadadır. Gerçekten de sırf sırlar ve akıl üstü fikirler üzerine iman teklif eden dinlerin akıl ve muhâkemeye karşı düşmanlık göstermesi âdeta zarurîdir.

Harikalar ve sırlar, ancak iman ile kabul edilebilir. Şayet bunlar, akıl ve muhâkeme dairesine girebilecek şeylerden olup da her nasılsa akıl dışı sayılmışlarsa, harika olmadıkları anlamına gelir.

Bazen harikalar da vardır ki, aklen sebebleri yorumlanabilir veya açıklanabilir olmakla beraber, tarihin belgeli şehâdetiyle de doğrulanmıştır. İslâm dini, insan aklının vazife ve önemini asla inkâr etmemiştir. Bütün araştırmacılar itiraf ediyor ki, mevcut dinler içinde tabiî din diye vasıflandırılmaya lâyık olan din, ancak İslâm dinidir. Bütün sosyal kuralları, insan tabiatına ve aklın muhâkemelerine uygundur.

2- İlim, Fen ve İslâm

Aynı şekilde İslâm dini derecesinde ilme değer veren ve yücelten bir din görülemez.

Bunlar herkes tarafından bilinen ve kabul edilen hususlar olduğu için,

ilme değer veren ve ilmin önemini belirten âyet ve hadisleri tekrar etmeyi gereksiz görüyoruz.

Ne yazık ki, akıl ve ilim hakkındaki İslâm'ın dinî kaideleri, bir dereceye kadar mezheblerin ihtiyaçları sebebiyle ve diğer taraftan ise âlimlerden bir kısmının benimsediği anlayış tarzı yüzünden zedelenmiştir.

İlim ve ilmin nakilcilik kısmı akla tercih edilmiştir. Akıl ile doğrulanmayan bir şey ise daima aklın hücumlarına maruz kalacağı ve çoğu kez mağlup olacağı şüphesizdir.

Sonra da ilim, yalnız ibâdet ve hukuk kaideleriyle, tefsir ve hadislere dair bilgilerle sınırlandırılmak istenilerek; aklî ve kozmik bilimler değersiz ve lüzumsuz görülmek, hatta uhrevî saâdet ve takvaya aykırı sayılmak istenilmiştir.

Gerçi Müslümanlar, ilimlerin ve fenlerin dallarında pek çok ilerlemeler göstermişlerse de, en ileri ve gelişmiş zamanların, bâtıl mezheblerin baskın geldiği zamanlar olması; felsefî ve tabiî ilimlerle uğraşanların makbul olmayan fırkalara taraftar kişiler olması dikkate değerdir.

Halbuki İslâm dininin akıl ve ilime verdiği önem itibariyle bu ruh hâlinin âlimlerin çoğunluğunda ortaya çıkmaması gerekirdi. Bir toplumun gerilemesi ve çökmesi için gerekli etkenlerin çoğu, İslâm'ın yayılmasından henüz çok vakit geçmemişken ortaya çıkmıştı. Fakat üç beş asır, İslâm toplumuyla rekabet edebilecek, üstünlüğe ve galibiyete götürecek sebebleri daha fazla kendinde taşıyan bir topluluk mevcut olmadığı için gerileme hissedilmemiş, hatta ilerleme ve genişleme görülmüştü. Dinlerin hepsinin uğradığı bir varta vardır ki, bundan İslâmiyet de yakasını kurtaramamıştır. İnsan tabiatında garip aşırılıklar var. Bunlardan birisi de din duygusunun uğradığı suiistimaldir.

3- Yanlış Anlayışlar

İslâm dininin peygamberi, Müslümanları diğer dinlerin erbâbının uğradığı aşırılıklardan kurtarmak için gerekli tedbirleri tamamıyla almışsa da yine beşerî temayüllere set çekmek imkânı bulunamamıştır. Dinlere musallat olan bu iki belâ: "Zühd ve ruhbanlık"tır. Peygamber Efendimiz, ümmetine aşırı zühdü yasaklamıştır. Ne çare ki, az zamanda, hatta tâbiîn devresinde aşırı zühd yüz göstermiştir.

İslâmiyet'te hiç ruhbanlık yoktur. Ve hiçbir zaman ruhban sınıfı görül-

memiştir. Fakat âlimler, şeyhler ve din görevlilerinin seçkin bir sosyal sınıf şeklini alması ve sonra da bu sınıfın mensuplarına pek çok imtiyazlardan başka maaşlar tahsisi, ilim erbâbı arasına geçim sağlama fikrine hizmet eden adamların karışmasına, bu sınıfın gereğinden fazla fertleri ihtiva etmesine ve bu sınıfın nüfûzunun artmasına yol açmış ve ruhban sınıfından gelen zararların bir kısmını oluşturmuştur.

4- Şekilperestlik

Bu iki sebebin zorlamasıyladır ki, Kur'ân'ın ve Peygamber'in emirlerine rağmen kısa zaman içinde İslâm'da akıl hakkında çok farklı teoriler ortaya çıkmıştır. Zühdün arı ve doğru mertebesi, sosyal topluluk için faydalı olmasa bile zararlı da değildir. Fakat arı ve doğru zâhidlik çok zor bir şey olduğundan, şekilperestlik (görünüşe ve gösterişe düşkünlük) türü zâhidlik çoğalmış ve bundan İslâm toplumuna uyuşukluk, tembellik, ümitsizlik ve benzeri "makbul olmayan" haller karışıp katılmıştır.

İslâm siyasî tarihi incelendiği zaman görülür ki, bir toplumun ilerlemesini temin eden ilimleri ve fenleri, sanayi ve zanaatları en çok himaye eden hükümdarlar, sırf İslâmiyet bakımından muhâkeme edildiğinde en makbuller arasında sayılamayacak olanlarıdır.

Tam aksine muttakî ve zâhid hükümdarların zamanında seçkin dinî sınıfların üstünlük elde ettiği vakitler, ilim ve fenler terk edilerek ve bozularak akıl hor ve hakir görülmeyê çalışılmıştır.

5- İlerleme Düşmanlığı ve Duraklama

Kozmik ilimler ve akıl ile dinî ilimler ve nakil arasında yok yere yaratılan bu rekabet, İslâmiyet'i garip bir şaşkınlık berzahına atmıştır:

Ya din duygusunun zayıflamasıyla ilim ve sanayide ilerleme, yahut din duygusunun kuvvetlenmesiyle ilim ve sanayide zayıflama!

Halbuki bu iki şıktan hangisi üstün gelse, bir toplumun gerileme ve çöküntüsü sonucunu doğuracaktır. Zira din duygusunun zayıflığı, güzel ahlâkı ve fedakârlık duygusunu berbat edecekti. Sanayi ve ilimlerin zayıflaması ise ilerleme ve gelişmenin yok edilmesini gerektireceği için o da sosyal dengeyi, servet ve saâdeti mahvedecekti.

İslâm, önce birinci şekilde gerileme sebeblerini besledikten sonra, yani din duygunun zayıflamasıyla ahlâkî metânetini kaybederek sarsıldıktan

sonra sanayi ve ilimlere rağbet etmemek şeklinde gerilemeye destek vermiştir.

İslâm dininde, iman ve maneviyatla toplumsal yapı ayrılamıyor. Zaten İslâm dini, yalnız itikada ait emirlerden ibaret olmayıp hukuk ve sosyolojiye ait ana kaideleri kendinde toplamıştır. Şu halde dinen inanılması gereken şeylerin geçim biçimi ve sosyal yaşantı üzerine ne derece güçlü tesirler yapacağı kendiliğinden ortaya çıkar.

O halde İslâm'da en büyük tahribatı yapan yanlış anlayışlardan birisi, fikrimizce, kader meselesidir. Bu mesele o derece yanlış anlamalara ve suiistimallere uğramıştır ki, az zamanda İslâm'ın çehresini değiştirmeyi başarmıştır, denilebilir.

Tembellik, cinâyetler, sefâleti kabullenme, yanlış bir kanaat anlayışı, zillet gibi acınacak durumlar, hep kader meselesinin yanlış anlaşılmasından doğmuş olan şeylerdir. Bu nazik akîdenin halk kesimine hakkiyle anlatılması çok zor olduğundan, yanlış anlaşılması sevimsiz bir aşırı Cebriyye-Fatalizm ekolünü yaymış ve yerleştirmiştir.

Bu meslek, bir taraftan hürriyetin ve özellikle düşünce hürriyetinin imhasını ve diğer taraftan davranış ve fiillerden sorumluluğun ortadan kaldırılmasını gerektirmiştir.

Her türlü şahsî ve toplumsal musîbetlere *"Kader böyle imiş."* tesellisiyle mukabele eden bir topluluğun, ilk güçlü rakibiyle çarpışması esnasında kırılacağı ortadadır.

Fert ve düşünce hürriyetinin hüküm sürmediği kavimler, ilerlemenin temel sebeblerinden mahrum, duraklama ve gerilemeye mahkûm demektir.

6- Havass ve Avam

Bireyin yaptıklarından sorumlu olması, idâre ve siyâsetin, hükûmet ve toplumsal yapının rûhudur. Fakat sorumluluğun yalnız dışa karşı olması yeterli değildir. Gerekli olan odur ki, fiillerin sorumluluğu, o fiili işleyen insanın vicdanınca da gerçek olarak inanılsın ve kabul edilsin. Kaldı ki, kader akîdesinin avam tarafından yaygın olarak kabul edilmiş şekli buna imkân bırakmaz.

Sonra da bu çığırından çıkarılmış akîde ile çalışma ve her şeye rağmen bir işte başarıya ulaşmak için direnip dayanma fikrini birleştirme imkânı da yoktur. Bundan dolayıdır ki, akîdenin bu şekline taraftar olanlarda gay-

ret ve sebat, mantıksızlıktan başka bir şey olamaz.

Ahlâkî tesirlerine gelince: Fiillerin ve işlerin hiçbir kıymeti olmadığı kabul edilirse, fazîlet ve iyiliklerin, güzel şeylerin ne manası kalır? Elbette fazîlet bir tesadüf, bir bağış kertesine düşerek bir gaye, bir emel, bir vasıta olarak kabul edilemez.

Hayır ve şerrin Hakk'tan olması akîdesi de en fazla suiistimale, yanlış anlayışa uğrayanlardandır. Avamın anlama ve kavrama yetisi, bu akîdedeki incelik ve hakikati kavrayamayarak çok yanlış fikirlere sapmıştır.

Şerrin amiyâne bir şekilde Hakk'tan bilinmesi, şerre karşı insanlarda bulunması gereken nefret ve sakınma hissini azaltmıştır. Bu yanlış anlayış yukarıda açıkladığımız kader fikriyle de birleşerek, şerre bir zarûret, bir nevi meşrûiyet vermiştir.

Netice olarak bu gibi yanlış anlamalar, dinî hikmet ve inceliklerin az zamanda gözden kaybolup gizlenmesini ve meydanın şekilperestliğe, duraklamaya ve terakki düşmanlığı fikirlerine, riya ve gösterişe kalmasını gerektirmiştir.

Bu ise ahlâk ve din bakımından tam bir gerileme ve çöküntü demektir. Tabiîdir ki, dinen ve ahlâken gerileme, siyasî ve sosyal bakımdan çöküntüye sebep olur. Bu durumun neticesinde, İslâm toplumunda "havass–avam" diye oldukça garip iki sınıf ortaya çıkmıştır. Fakat ne yazık ki, bu taksim, aydınlanmış ve aydınlanmaya muhtaç iki sınıfı meydana getiren bir taksim değildir. Çoktan beri İslâm'daki havass sınıfı, en fazla aydınlanmaya muhtaç olan bir sınıftır. Böyle bir sınıfın ise, kendisinden aydınlanma bekleyen avamı irşâd edemeyeceği açık seçik ortadadır.

YİRMİ İKİNCİ KONU: İSLÂM'IN ÇÖKÜŞÜ

İslâm Medeniyeti - Düşünceler ile Âdetlerin Çarpışması - Servet, Satvet ve Gaflet - Yeni Mücâdele Faktörleri: Hıristiyanlık - Yeni Avrupa Medeniyeti

[İkinci Kısım]

1- İslâm Medeniyeti

İslâm, ortaya çıkmasıyla beraber yüce bir manevî ve idârî medeniyete sahip olduğunu ispat etti. Bu medeniyet, Kur'ân'ın emirleri, Peygamber'in davranışları ve hadisleri üzerine kurulmuştu. Eğer İslâm dini, yalnız yöresinde tekâmül edeydi, şüphesiz ki, tekdüze ve bağımsız bir millî ve maddî medeniyete sahip olurdu.

Fakat İslâm, henüz kaynağında böyle bir medeniyete sahip olmaya vakit bulamadan etraf ve civarını istilâya başlamış, İran ve Roma gibi iki büyük devleti otoritesi altına almıştır.

2- Düşünceler ile Âdetlerin Çarpışması

Bu iki milletin ise, binlerce senenin ürünü olmak üzere, birer medeniyeti vardı. Mağlup kavimler, İslâm'ın manevî medeniyetini, az çok değişikliklere uğratarak aldı; karşılığında kendi maddî medeniyetini, âdet ve an'anelerini İslâm'a devretti. Bu, her tasavvurun üstünde dehşetli bir çarpışma ve karışma idi.

İlk önce: Sâmî kavimlerin kendi istidatları ile Ârî kavimlerin istidatları arasındaki aykırılık ve zıtlık dikkate alınırsa, galip kavim ile mağlup ka-

vimler arasında kaynaşma ve benzeşmenin mümkün olamayacağı kabul edilir. Demek ki, dinin yayılması ve kavimlerin karışması, tek cinsten bir millet, tek cinsten bir medeniyet meydana getiremezdi.

Kavmiyet ve medeniyetler, yan yana konulmuş tabakalar halinde kalacak ve ancak din rabıtası ile birbirine bağlı ve tek cinsten olmayan kitleler hüviyetini muhâfaza edecekti. Gerçekte de öyle oldu.

İkinci olarak: Kavimlerin kendilerine özgü istidatları, İslâm'ın manevî medeniyetine özel simalar, değişik mecralar verecekti. Bu da meydana geldi. Araplar, istibdâd ve mutlâkıyetten nefret eden, cumhuriyet ve hürriyete meyilli olan adamlardı; İranlılar ise, onların aksine olarak, mutlâkıyet ve itâate alışkın insanlardı.

Kavimlerin karışmalarının neticesinde İslâm'ın diğer fikirlere ve Müslümanların cihan kavimlerine üstün gelmesini sağlayan sebepler yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladı.

3- Servet, Satvet ve Gaflet

Aralıksız devam eden savaşlarda alınan galibiyet, tek idare altında toplanmış, İslâm âleminde büyük bir servet ve ezici bir kuvvet meydana getirmişti. Tarihî yasalar bu defa da etkisini gösterdi.

Ezici kuvvet (satvet) ve servet, gafleti davet etti. Gafletin sonuçları olarak İslâm'ın heybetli görünüşü eskisine göre bir gölge haline gelmişti. Fakat İslâm'ın karşısına yeni mücâdele sebepleri çıkmasaydı, belki gelişme ve uyanışla çöküntüden kurtulurdu.

4- Yeni Mücâdele Faktörleri: Hıristiyanlık

Ne çare ki, mücâdele ve rekabet meydanının boş kaldığı zaman tarihte görülemez. İslâm, İran ve Roma devletlerini mağlup etmiş, aynı zamanda Zerdüşt ve Hıristiyan dinlerine zarar vermişti.

Zerdüşt dini bir daha baş kaldırmadı. Fakat Hıristiyanlık, bir müddet yaralarını tedavi ettikten sonra yeni bir kuvvet ve azim ile İslâm'ın karşısına çıktı.

Bu defa savaş ve mücâdele şartları tamamıyla değişmişti. Bu defa ahlâksızlık ve bilgisizlik İslâm tarafında ve bundan dolayı galibiyet sebepleri Hıristiyanlık'ta idi. İslâm'ın kuvveti, din fikri etrafında toplanmanın sonucu

oluşan genel bir birliğin mahsulü idi. Halbuki ırkçılık fikirleri, mezheb ahlâkları, genel ve manevî birliği bozmuş ve gücü bölmüştü.

Hindistan'da İslâmiyet hakkıyla yayılmamış ve halkın çoğunluğu İslâm dışında kalmıştı. Çin Müslümanlarının varlığı bile meçhul kalmıştı. İran, Şî'a mezhebini ilân ederek İslâm âlemini ikiye ayırmıştı. Dinî birliğe karşı bölgesel ve kavmî varlıklar ortaya çıkarak, sayısız küçük ve birbirine rakip devletler meydana gelmiş, İslâmiyet'in kendi tabiî kuvveti yine kendisi tarafından tahrip olunmaya başlamıştı.

Abbâsî halîfelerinin son devirlerinde İslâm, büyük bir kokuşmuş vücûda benziyordu.

Tamamen başka şartlara dayanarak uyanmış olan Hıristiyanlık'la ilk çarpışmasında parçalanacağı açık seçik meydanda idi. Osmanlı Türklerinin İslâm bayrağını ellerine alarak mücâdele meydanına atılışları, durumun rengini değiştirdi ve çöküntüyü geciktirdi. Osmanlı Türklerinin ahlâkî saflık ve fıtrî yiğitlikleri, İslâm'ın ilk günlerindeki istilâ ve galibiyet kudretini iade etmişe benziyordu.

Fakat Osmanlılar da İslâm'ın toplum tarzını taklit ettiklerinden aynı şekilde zarara uğradılar.

Osmanlılara baş eğen mağlup kavimler, kokuşmuş medeniyetleriyle Türklerin arı din duygusunu ve millî meziyetlerini bozdular. Zaten Osmanlılık dışında kalan İslâm âlemi, sürat ve şiddetle gerilemeye başlamıştı. Biraz sonra Osmanlılar da onlara uydular.

İnsanlık tarihine ibretle bir baksak görürüz ki: Fikirler ve kavimler, nöbetle yükselmiş ve üstün gelmişlerdir.

Nice kavimler gelmiş geçmiş, nice medeniyetler çıkmış batmıştır. Kavimler ve fikirler, fertler ve şahıslar gibi, halden hale değişim rahminden doğmuş, bir müddet ayakta kaldıktan sonra da yeni bir değişme ile varlığını devam ettirmiş yahut kendine özgü varlığı başka bir varlığın ayrılması zor parçaları sırasına geçmiştir.

Yükselme nöbeti, Asya'dan Avrupa'ya, İslâm'dan Hıristiyanlığa geçmişti.

Avrupa kavimleri, hızlı bir ilerleme ile dünyanın en ileri, en âlim ve en kuvvetli insanları oldular. Birkaç asır zarfında İslâm âlemi, onların hâkimiyet ve istilâsı altına düştü.

Bugün bütün âlem ve bu arada İslâm dünyası, Avrupa medeniyeti ve ezici gücü karşısında güçsüz ve muhtaçtır. İslâm'ın gerileme süratine, Avrupa'nın gelişme ve yükselme süratine küçük bir misal olarak arz ederiz ki: Beş-altı asır önce, kırk-elli milyon nüfusa, hayret edilecek derecede bir medeniyete sahip ve mamur olan İslâm memleketleri [meselâ Buhara, Hiyve ve civarı] bugün dört-beş milyon nüfusla meskûn harabeliğe dönmüşken; iki asırda Avrupa medeniyeti yüz elli milyonluk bir Amerika ve bir Avustralya doğurmuştur.

Bütün insanlığın yarar ve hesabına olarak bir medeniyet ve bir yükselmenin ortaya çıktığını tarihte göremiyoruz. Bir ferdin servet ve saâdetinin, başka birçok fertlerin fakirlik ve mihnetiyle mümkün olması gibi, bir kavmin yükselmesi de başka kavimlerin gerilemesi ve çöküntüsü pahasına mal oluyor.

Şimdi nöbet Avrupa'nındır. Fakat Avrupa'nın bugün temsil ettiği fikirler sistemi yalnız Hıristiyanlık'tan ibaret değildir. Avrupa medeniyeti, yeni ve neticesi meçhul bir devreye girmiştir. Bu yeni devrede İslâm'ın alacağı vaziyet, Müslüman kavimlerin tutacağı hareket hattına göre belirlenecektir. Burada söz, tarihten çıkıp bugünkü duruma intikal ediyor. Bundan dolayı konumuza son vermek zorundayız.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ KONU: GÜNÜMÜZDE İSLÂM

[Birinci Kısım: Muhâlifler ve Eleştirmenler Ne Diyor?]

Dozy'nin Eleştirileri - Haksız Parçalar ve İbret Alınacak Parçalar - Le Chatlier, Chantepie de la Saussaye ve Diğer Düşünürlerin Düşünceleri

İslâm'ın bugünkü hâlini güzelce muhâkeme etmek son derece önemli ve çok gereklidir.

Bir olayın illet ve sebeblerinin geçmiş hâdiselerde gizlenmiş oluşuna bakarak, İslâm'ın istikbâlini yönetecek etkenlerin de geçmişten ders çıkararak geleceğe hazırlık yapması gerekecektir.

İslâm'ın bugünkü haline, hoşgörü ve aşırı derecede iyimserlik ile bakmak, sevgi eseri ve fazîlet alâmeti olamaz. Bir topluluk, çöküntü ve gerileme sebeplerini bilmedikçe, ilerleme ve yükselme sebeblerini hazırlayamaz.

Bundan dolayı İslâm'ın bugünkü halini bütün şiddetiyle ve fakat tam bir tarafsızlıkla muhâkeme edeceğiz. Ancak kendi düşüncelerimizden önce, İslâm hakkında muhâlif ve tarafsız eleştirmenlerin ne düşündüklerini inceleyerek ortaya koyacağız.

1- Dozy'nin Eleştirileri

Dozy'nin tarihindeki *"İslâmiyet'in Bugünkü Durumu"* bölümü, eserinde görülen fikirlerin doğal neticesi hükmündedir. Bu bölümde pek çok zanlar, hatta iftira ve uydurmalar var. Ne yazık ki, pek çok da hakikatler var. Dozy'nin tarihinin bu bölümü, İslâm düşünürleri için sayısız incelenecek ve üzerinde düşünülecek malzemeler içermektedir. Bundan dolayı bu bölümündeki önemli noktaları birer birer açıklayıp analiz edeceğiz.

Dozy diyor ki:

"Muhammedîlerin yalın kılıçla bütün dünyayı dehşetle doldurduğu zaman, bizden çok uzaktır. Dinî enerji ve çabaları harâretini kaybetti ve dinî vurdumduymazlık gittikçe artmaktadır. Kendilerine Müslüman ismi verilenlerin sayısı, herhalde, azalmadı. Çünkü İspanya'nın [Endülüs'ün] kaybedilmiş olmasına, Sibirya'da İslâmiyet'in yayılmasının durmasına rağmen bu dinin dindaşları Afrika'da olduğu gibi Orta ve Güney Asya'da da çoğalmaktadır. Bu iki kıt'adan ikincisinde [Asya'da] Müslümanlık en fazla yayılmış olan dindir. Diğerinde [Afrika'da] ise gittikçe büyüyen bir nüfusa sahiptir. Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da İslâm dini bağlılarının sayısı 100.000.000 [yüz milyon] olarak tahmin edilmektedir."

Dozy'nin şu satırlarında [hamd olsun ki,] hiçbir hakikat yok gibidir. Müslüman kavimler çöküntü ve çaresizlik içinde olmasına rağmen; İslâm dininin, ne Sibirya'da ve ne de başka bir memlekette yayılması durmadı.

Dozy, Müslümanların sayısını da, hakikî nüfuslarının üçte birine indiriyor, üç yüz milyondan ibaret olan Müslümanları yüz milyon gösteriyor!

Bu hatalı sayıyı doğru göstermek için Dozy resmî istatistikleri bile inkâr ediyor. Zira diyor ki:

"Geniş Rusya İmparatorluğu'nda iki milyon Müslüman var. Müslümanlar orada 5.483 camiye ve 620 medreseye sahiptir. Takriben 1.500 kişi İslâm âyinine memurdur (din görevlisidir). Orenburg vilâyetinde Ufa müftüsü ve Kırım müftüsü bu dinî memurların başlarındadırlar. Tataristan'da en kuvvetli dini, Ehl-i Sünnet İslâmiyet'i teşkil eder. Bütün dinlerin kanun himayesinde olduğu Çin'de Muhammedîlerin yine hayli çok olması gerekir.

Hindistan'da yüz milyon Hindu'nun arasında yaşayan Müslümanların sayısı 16 ilâ 20 milyon arasındadır."

Rusya'da, Türkistan, Kafkasya, Buhara, Hiyve Müslümanları da dâhil olarak otuz milyon Müslüman varken; Dozy, yalnız iki milyona indiriyor. Hindistan'ın seksen milyona varan Müslümanları da sadece yirmi milyon olarak gösteriliyor.

Dozy'nin yirmi-otuz sene önce yazdığı bir eserin bugünkü İslâm'ın durumuna tamamen uygun düşmeyeceği ortadadır. Bu kabilden olarak Hint Müslümanlarının gelişmeleri Dozy'ye meçhul kalmıştır. Gerçekte de diyor ki:

"Hint Müslümanları birçok mezheblere ayrılmıştır. Hatırı sayılır kişiler Sünnî'dir; fakat İran asıllı olan çoğunluk Şiî'dir. Pek çok Sofiyyûn, "Ali İlâhiyye" vardır. "Ali İlâhiyye" tarîkatının bağlıları, Ali (k.v.)'nin şahsında tanrılığın cisim ve beden haline geldiğine inanırlar. Türklerle mukayese edilirse Hint Müslümanları dinî vazifelerini yerine getirme hususunda çok özen göstermezler ve hatta Hintlilere ait muhtelif âdetleri kabul etmişlerdir. Fakat Hindulardan kendilerini mümkün mertebe uzak tutar ve çoğu kez büyük şehirlerde, limanlarda ve askerî mevkilerde ikamet ederler. Onların memleketin içlerinde ve köylerde çoğunluk olarak bulundukları nadirdir.

Ahlâk açısından bakılınca, gerçekte kendilerinden daha aşağı derecede bulunan Hinduları, Müslümanlar hor ve hakir görürler. İstemeyerek boyun eğdikleri İngiliz işgaline, Hindulardan daha çok tehlikeli düşmandırlar. Sebebi şudur ki, gerçekte onların dini kendilerini, tabiî olarak, hizmetçi değil hâkim olmayı istemeye sevk eder. Vaktiyle sarayın ve ordunun en yüksek mertebelerini elde ettikten sonra, istilâdan en fazla onlar ıstıraba dûçâr oldular. Zira 1857'de Hinduların ayaklanması ve Müslümanların -imkânsız kabul edilen bir durum olarak- Hindulara katılması olayı ancak şu sebeblerle izah edilebilir: Bir taraftan ahalisi yarı yarıya Müslüman, yarı yarıya Hindu olan bağımsız Uz memleketini, bütün antlaşmalara rağmen imparatorluğa ilâve etmeyi işin gereğine uygun gören valinin antlaşmayı bozması; diğer taraftansa İngiliz orta sınıfının o bilinen azizlerinin taassubudur ki, Hindulara zorla din değiştirtmek istiyordu. Ayrıca domuz yağı ile cilalanmış fişek kullandırmak isteyerek hem Hinduları hem de Müslümanları aleyhlerine tahrik ettiler."

Ne yazık ki, Hint Müslümanları içinde hâlâ birtakım batıl mezheblerin taraftarları vardır. Kültür ve bilgi günden güne yayılmakta olduğundan, otuz sene öncesi ile bugün arasında büyük farklar meydana gelmiştir.

Bu farkları Avrupalılar özellikle İngilizler görmekte ve İslâmiyet'in uyanışından telaş bile etmekte iseler de, bu telaşları yatıştırmaya yarayacak birçok da zayıf eserler keşfetmektedirler. En büyük ümitleri iki noktada toplanmış bulunuyor: Müslümanların medenî ilerlemelerden ve endüstriyel gelişmelerden hisse sahibi olmamayı dinin gereği olan şeylerden sanmaları ve mezheb ihtilafı.

Dozy, bu birinci noktayı şu şekilde ortaya koyuyor. Gerçi eleştirisi İs-

lâm âleminin bir noktasına has gibi görünüyorsa da ne yazık ki, umumî gibidir:

"Avrupalıların oralarda yerleşmesinden beri, İslâmiyet Hint adalarında çok yayıldı. Tacirler, hacılar, korsanlar ve her sınıftan dinî gayret sahibi insanlar sayesinde her gün de daha çok yayılmaktadır. "Baş" ve "maiyet" isimleriyle iki kısma ayrılmış olan hocalar orada pek çoktur. Bir merkez vardır ki, orada 85 kişiye bir hoca düşer. Halk üzerinde nüfuzları çok büyüktür. Gayret ve taassupları, özellikle haccı ifa ettikten sonra, artar. Muhammedîleri Avrupalılardan ayıran farkların muhafaza edilmesi için devamlı çalışırlar. Meselâ bundan dolayı, "Malay" ilmihallerinde Avrupa elbiseleri haram kılınır. Orada birçok defa halka yönelik konuşmalarda ve çok yaygın olan yazılı basında Müslüman olmayan efendiler, yani mal ve arazi sahipleri aleyhine cihada teşvik edilir. Fakat Hint Flemeng ahalisinin büyük çoğunluğunun dini, İslâm'ın Sünnî şekli ise de orada çok arı bir halde olduğu, genellikle halka dinleri için gayret ve sımsıkı yapışma azmi vererek hayat sürdüğü nazariyle bakılabileceği, haklı olarak, iddia edilemez. Hurâfeye kaçan birçok merasim, daha önceki dinlerden kalmış ve kökleşip kuvvetlenmiştir. Birçok tarafta İslâmiyet, zâhirî ve sathî bir şeyden ibarettir: Kavmin ruhuna nüfuz etmemiştir, ancak sünnet olmaktan ve domuz eti yememekten ibarettir. Zaten adalar arasında henüz en fazla Müslüman bulunan Cava'da bile dinî vazifelerin yerine getirilmesine genel olarak özen gösterilmez. Özellikle günlük beş vakit namazı ihmal ettikleri olur. Bir müceddid, Hint adalarında yapılacak çok iş bulur."

Dozy'nin şu düşüncelerinde, şükrana lâyıktır ki, en esaslı noktalar hükümsüz ve geçersizdir. Birçok tarafta İslâmiyet'in sathî olduğunu zannetmesi, İslâmiyet'in temellerini de Hıristiyanlığın temelleri gibi zannetmesinden ileri gelmektedir. Gerçekte de *"Bazı Hıristiyan âyinlerini bilmekle bir adam Hıristiyan sayılamaz."*

Zira Hıristiyan akîdeleri öyle yapmacık, uydurma bir sistemdir ki, bu sistemi oluşturan doğal olmayan fikirlerden bir tanesi aradan çıkarılsa bütün sistem devrilir, yıkılır. Fakat İslâmiyet öyle değildir. İki şehâdet kelimesi ve ölümden sonra dirilme [yani bütün ahlâkla ilgili konuların özü] İslâm'ın temelini teşkil eder: *"Allah birdir, Muhammed o birliği bildiren elçidir; öldükten sonra dirilme vardır."* fikirleri, gayet tabiî ve her seviyedeki zihniyetin kolaylıkla kavrayabileceği fikirlerdendir.

Bundan dolayı ne kadar câhil ve hatta İslâmiyet'te olmayan âdetlere ne kadar alışıp kaynaşmış olursa olsun, bu doğal fikirler her Müslüman'ın ruh yapısını teşkil eder. Şu halde esas bakımından İslâmiyet hiçbir yerde sathî değildir. Sünnet olmak ve domuz eti yememek bile sathîliği değil, İslâm'ın esasının tesir ve metânetini gösterir.

Üzülerek itiraf ederiz ki, Dozy'nin ikinci noktada, yani mezheb ihtilafı konusundaki eleştirisi şimdiye kadar bir hakîkat idi. Fakat son zamanlarda bu şekilde bir ihtilafın çirkinliği ve uğursuzluğu, her tarafça hissedilmeye başlandı. Bununla beraber mademki bu ihtilâf gerçek ve ortadan kaldırılmaz bir iştir, o konuda yabancıların sahip oldukları anlayışları ve sebeb olduğu ümitleri (!) incelememiz gerekir. Dozy, diyor ki:

"Üç buçuk asırdan beri İran'ın resmî dini olan mutedil Şiîlik birçok temel noktada İslâmiyet'in Sünnîlik şekliyle birleşir ve bağdaşır. Her ne kadar İranlılar, ilk üç halîfeden rivâyet edilen yahut işlerine gelmeyen bazı rivâyetleri kabul etmez ve bunların Sünnîler tarafından reddedilen bazılarına da sağlam gözüyle bakarlarsa da, gerçekte bu iki mezheb Kur'ân ve hadis üzerine kurulmuştur. Bunları aslında birbirlerinden ayıran büyük fark şudur ki Şiîler, Ali (k.v.)'nin Peygamber (s.a.v.)'e halef olması gerektiğini iddia ederler. Derler ki: Ali (k.v.)'nin bu halefliğe hakkı vardı. Zira ilk önce dine girdiği için dinde en kıdemli olan o idi. Aynı zamanda Muhammed (s.a.v.)'in amcasının oğlu idi. Ve fazla olarak, kızıyla da evlenmişti. Bir de Peygamber (s.a.v.), halefi olarak onu özel şekilde tayin etmişti. Şiî müellifler -tarihi şüphesiz onlar kadar karıştıran asla dünyaya gelmemiştir- bu tayin hakkında size pek çok detay aktarırlar.

Hatta bu tayinin gerçekleştiği günden de haberleri vardır: Zilhicce ayının 18. günü idi; her sene bu tarihte olayı yad ederek bir şenlik yaparlar, bayram ederler. Peygamber (s.a.v.)'in bildirdiği Allah'ın muradına, arzusuna muhâlefet ederler. Başka bir deyişle Ebû Bekir, Ömer (r.a.) ve diğer bütün halîfeler gâsıblar idiler. Daha doğrusu hilâfet tahtını çalmışlardı. Ali (k.v.)'nin çocukları ve torunlarının halef olmaları gerekirdi. Ve bu hususta İranlılar, "On İkiler" adı altında tanınmış eski mezhebin görüşündedirler. On iki imam tanırlar. Daha yukarıda söylediğimiz gibi bunların sonuncusu olan Muhammed, 879'da bir yer altında, esrarengiz bir şekilde kayboldu. Dünyanın sonunda "Mehdî" sıfatıyla tekrar gelecek olan İmam Mahfî (Gizlenmiş İmam) budur.

Görülüyor ki, Şiîlerin din büyükleri, azizleri, Sünnîlerin din büyüklerinden, azizlerinden ayrıdırlar.

Ve Sünnîlerin azizleri, din büyükleri, Şiîlerin yanında iyi şöhrete sahip değillerdir. Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.a.)'a lanet ederler. Âişe (r.a.) hakkında pek çok fenalık bilir ve anlatırlar. Ehl-i Sünnet'in dört mezhebinin kurucularının, "Ehl-i Sünnet imamlarının" öğretilerini açıkça kötülerler. Derler ki: "Bu üstatlar" yanlış ve sapıkça birçok fikir yaydılar ve onların birbiriyle çelişen bu beyanlarını esas alarak bir din sahibi olmaya insanları sevk eden hikmet, halkın dünyanın gösterişi ve yalancı süsünün peşinden gitme arzusudur; ayrıca bu anlayış ve davranış, bu acayip karışımı kabul edenleri içinden çıkılmaz güçlüklere sokar. Gerçeğe ulaşmak için yalnız bir yolun bulunduğu konusunda çoğunlukla görüş birliği yapılır. Fakat bu durumda çok açıktır ki, eğer Hanefiler yahut diğer üç mezhebden birisi isabetli ise, geri kalan üç mezhebin mutlaka hatalı olması gerekir."

İşte İslâm'ın düşmanlarına en büyük ümitleri veren bu aşırı ve taşkın ihtilaf türüdür. O kadar aşırı ki, buna mezheb ihtilafı demektense din ihtilafı demek daha doğru olur. Birinci ciltte ilgili bölümde anlattığımız gibi siyasî ihtiraslar, din zeminine taşınarak mesele çığırından çıkarılmıştır. Meseleyi analiz ettiğimiz zaman, Şî'a mezhebi bağlılarına göre Şiî olmayan bir kimse, imanı şüpheli ve amelleri kabul edilmeyen bir Müslüman'dır; belki de hiç Müslüman değildir, sonucu çıkar. Şu halde buna mezheb ihtilafı adını vererek bu hakîkati ifade etmiş olmayız. Dozy bu acı hakikatleri İslâm'ın ileri gelenlerinin yüzüne şu şekilde çarpıyor:

"Şiîler, dinî merasimlerinin birçoğunda Sünnî'den ayrılırlar. Orucu onlar gibi tutmazlar ve Sünnîlerin de ihyâ ettiği özel günlerden başka daha birçok özel günleri vardır...

Muharrem mateminin beşinci günü dikkatle incelemeye değerdir. Seyyah Knayton, sakinleri Hüseyin (r.a.)'in sancağının madenî kabzasına sahip oldukları iddiasında bulunan Loknov adlı Hint beldesinde bu merasimin nasıl icra edildiğini hikâye ediyor. Bugün gösterişli bir debdebe ile, şu an kullandıkları sancakları, adı geçen kabzanın muhâfaza edildiği ve damı üzerinde bir sırığın ucunda teşhir edildiği "dergâh" denilen binaya götürürler. Knayton diyor ki: Önce koşum takımı gümüşten altı yahut sekiz fil göründü ki, bunların süvarileri takdis edilecek sancakları tu-

tuyorlardı. Ardından matem tutmaya memur olup üzerinde, çevrilmiş bir yaya asılı iki kılıç bulunan siyah bir çuhayı taşıyan en önemli zâtlar geliyordu. Sonra prenslerle beraber bizzat hükümdar geliyordu. Hüseyin (r.a.) şehîd edildiği zaman üzerine binmiş olduğu atın isimlendirildiği gibi "Düldül" adında güzel ve bembeyaz bir savaş Arap atı onu takip ediyordu. Ayakları ve böğürleri oklarla örtülü gibi görünürdü. Arapların kullandığı tarzda bir sarık, yay ve ok kılıfı ile eğerin üzerine asılı bulunuyordu. Zarif bir işleme ile süslü belleme[220]*, hayvanın kar gibi beyaz donu ile çok hoş bir tezat teşkil ediyordu. Takım som altından idi. Atın yanı sıra, gayet güzel giyinmiş ve ellerinde Tibet Öküzü kuyruklarından yapılmış yelpazeler tutan hizmetçiler yürüyorlardı. Sonra, hükümdarın adamlarının müfrezesi, süvari muhâfızları ve en nihayet halk görülüyordu.*

Sancaklar "dergâh"ın içinden geçiriliyor ve mukaddes kabzanın üzerinde tutuluyordu. Kudsîleştirmek bundan ibarettir. Merasim bütün gün devam eder. Zira yeniden akın akın insanlar arkası kesilmeksizin gelir. Alelâde 50.000 sancağın takdis edilmesi sağlanır. Matem merasimi olan Muharrem'in özel gününün aynı zamanda bir düğün bayramı olması oldukça hayret vericidir. Bu düğün şenliği, Muharrem ayının yedinci günü Hüseyin (r.a.)'in Kerbelâ'da şehîd olduğu gün evlenme törenleri yapılan, Hüseyin (r.a.)'in en sevgili kızı ile amcasının oğlu Kasım'ın evlenmelerini yad etmek amacıyla gerçekleştirilir. Alay, merasimin konusuna göre daha fazla tantana ile süslenen İmam Bârâ'ya gece gider. "Suare"nin[221] *daha başlangıcında büyük bir üşüşme vardır. Meraklılar güruhu parlak ve debdebeli hazırlıkları görmek ister, tüfek sesleri düğün alayının yaklaştığını haber vermedikçe buradan ayrılmayı hatırına getirmez. Fakat o zaman bile yine beklerler ve muhâfızlar, onları sopa ve kamçı darbeleriyle mabedden kovmaya mecbur olurlar.*

Kapılar kapatıldığı ve ortalık susturulduğu vakit, düğün alayı yaklaşmış bulunur. Başta silahlı adamların sıraları arasında, düğün hediyeleri götürülür. Muhteşem bir şekilde giyinmiş hizmetçilerin ellerinde tatlılar, kuru meyveler, güzel demetler ve yasemin çelenklerle dolu gümüş tepsiler bulunur. Aynı zamanda havaî fişekleri atılır. Düğün arabası hediyeleri ta-

220 At eğerinin altına konan örtü (edt.).

221 Suare, akşam yemeğinden sonra yapılan eğlence, toplantı; gece yapılan sinema ve tiyatro gösterisi (edt.).

kip eder. Genellikle bu araba baştanbaşa gümüş kaplı bulunur ve meşalecilerle uğurlanır. Bunun arkasından düğün alayının geri kalanı ile beraber bir mızıkacılar takımı gelir.

Sevinç naraları atarak mabedin salonu ziyaret edilir. Ve hediyeler matem âbidesinin yanına konur.

Debdebeli düğün alayı İmam Bârâ'yı ziyaret eder etmez, birincisiyle tam tezat teşkil eden bir ikinci alay yaklaşır. Bu bölüğü teşkil den kimseler matem elbiseleri giyinmişlerdir. Ve bakışlarını yere dikmişlerdir. Kasım'ın evlenmesi ve vefatı aynı günde gerçekleşmiştir. Zira Kerbelâ'da Hüseyin'in yanında vurulmuş, rûhunu teslim etmişti ve bu sebepledir ki, evlenme bayramını hemen cenaze alayı takip eder. Merhum nişanlının gömülmüş bulunduğu mezarın aynı olan bir mezar, bir el sedyesi üzerinde getirilir, ağlayan adamlar mezarın etrafını alırlar. Farklı yerlerde, bu sedye, Kasım'ın işlemeli sarığını, kılıcını, yayını ve oklarını taşıyan at ile takip edilir.

Atın üzerinde bir hükümdarlık şemsiyesi ve bir güneşlik veya güneş timsali tutulur. Cenaze alayı da salonu ziyaret ettikten sonra, alelâde matem kafilesi başlar.

Fakat bu arada biraz ötede meydanda merasimin başka bir kısmı cereyan eder ki, halkın zevkine daha uygundur. Erkek ve kadınlardan ve her yaşta durup dinlenmeksizin sesler çıkaran gürültücü kişilerden meydana gelmiş büyük bir insan kalabalığı orada toplanmış bulunur. Çoğu düğünlere eşlik eden para dağıtımını beklerler. Bu hususta kullanılan hizmetçiler, ahaliye birçok küçük gümüş para atarlar. Böyle şeylerde cömert olmak ve küçük masraflara bakmamak Müslümanların âdetidir. Durum ne kadar az inanılabilir görünürse görünsün, bu türden özel bir günde Loknovlu bir asilzâdenin, sadaka, mefruşat, fil ve at takımları vesaire için 7.200.000 frank sarf etmiş olduğunu Knayton temin eder. Bir defa kullanılan eşya bir daha kullanılamaz. Böyle özel bir günden sonra bütün eşya fukaraya dağıtılır; öyle ki, Muharrem'in özel gününü büyük bir heyecanla beklemelerinde ayaktakımının çok fazla hakları vardır.

Fakat tasvir ettiğimiz bütün merasimler, bunlara son veren merasime kıyasla hiçbir şey hükmündedir.

Hüseyin (r.a.)'in irtihali saygıyla anıldıktan sonra, cenaze törenleri ve defin işlemlerine gelince; asırlardan beridir ki bu iş için her büyük şehir-

de, şehri çeviren surların dışında, her noktası Kerbelâ çölüne benzer bir ova muhâfaza edilir. Hüseyin (r.a.) muhârebe meydanında vefat ettiği için, merasime savaşçı bir şekil vermeye çalışılır.

Bayraklar dalgalandırılır. Tüfek, tabanca atılır. Kalkanlar birbirine çarpılır. Tören alayının tertibi şu şekildedir: Önce fillere binmiş adamlar tarafından taşınan takdis edilmiş bayraklar, sonra pek ahenkli olmayan matemli havalar terennüm eden mızıkalar takımı, onun arkasından kılıç taşıyan, sağ ve solunda üzerinde siyah ipekten küçük bayraklar dalgalanan geyik boynuzu dalıyla süslü kimseler, sonra iki hizmetçinin yedekte götürdükleri "Düldül" Bir üçüncü kimse öne geçer ve güneşin timsalini götürür. Bir diğeri hükümdarlık şemsiyesini at üstünde tutar. Bu heyet altın ve gümüş asalarla silahlı hademe ile çevrilmiştir. Diğerleri ellerinde küçük ve üçgen şeklinde yeşil bayraklar olduğu halde takip ederler. Hüseyin (r.a.)'in zırhı, sarığı, vesaire eğere bağlıdır.

Sonra buhurdan sallayan adamlar gelir.

Daha sonra matem hutbesi okuyacak hoca bunları takip eder. Hocaya yalın ayak ve başları saman, toz, toprak ile örtülü matem tutucular kalabalığı eşlik eder. Nihayet içinde Kasım'ın nişanlısının cenazesinin bulunduğu varsayılan araba ile beraber matem yadigârı düğün hediyeleriyle dolu tepsiler, sonra güya savaş için hazırlanıp donatılmış develer ve filler görünür. Dağıtılacak ekmek ve para ile yüklü olan diğer filler son kafile olarak gelir.

Atlı ve yaya cemaatin bütün uzunluğu boyunca kesilmeksizin silah atılır ve vakit vakit seyircilerin yoğun kalabalığından "Hasan! Hüseyin!" feryatları etrafı çınlatır ve göklere yükselir.

Defnin yapılacağı ovaya bu şekilde varılınca bunun için kazılmış olan çukura meyveler, çiçekler, güzel kokular ve diğer kıymetli hediyeler gibi teferruatıyla beraber matem âbidesi indirilir.

Muharrem'in özel günleri münâsebetiyle İran ve Hindistan'da her akşam icra olunan tiyatro ve gösteriler de dikkate şayandır. Dram sanatı İran'da çok eskidir ve memleketin Büyük İskender tarafından fethinden önce mevcut olduğu sanılır.

Tiyatro, sevinçli ve acılı olayları, matem sahnelerini, yani Muhammed (s.a.v.)'in torunlarının şerefli tarihlerine dayanan ve bazen Yunan dramlarını ve Hıristiyanlık âleminin Orta Çağ'da "mystery"lerini, yani dinî

mevzular üzerine kurulmuş tiyatrolarını andıran dramları içermektedir. Safevî sarayında büyük gelişme sağlayarak olgunlaşmış ve bu mukaddes kişileri aktör vasıtasıyla temsil ettirdiği için imamlara gösterilmesi gereken hürmete aykırı gören bazı püriten [yani ince eleyip sıkı dokuyan] mollaların muhâlefetine rağmen bu dram, İran'ın her sınıf halkı arasında çok fazla tanınmış ve yayılmıştır.

Bu oyunlarda herkes, hiçbir para ödemeksizin bulunabilir. Büyük adamlardan, ileri gelen kişilerden biri bütün masrafları üzerine alır. Şâire ve aktörlere gerekli ödemeyi yapar, onlara yer buldurur ve kendilerini çok muhteşem bir şekilde ağırlar. Çünkü İranlılara göre, halka bir tiyatro oyunu sahneletmek hayırlı bir ameldir. Bu şekilde sevap kazanılır ve halka ibret dersi verilir Bu takva dolu maksatlara bazen o kadar yüce olmayan düşünceler ve hesaplar da karışır. Zenginler, bu şekilde halkın üzerindeki dinî ve siyasî nüfûzlarını arttırırlar; mücevherlerini, kıymetli kumaşlarını, gümüş ve altın kaplarını ortaya çıkararak bu şekilde böbürlenme susuzluklarını teskin etmeye bir fırsat bulurlar.

Sahne üzerinde görülen eşyanın değeri bir kaç milyonluk vardır; öyle ki, Paris'in Grand Opera'sının ziynet ve ihtişamı, Tahran halkına göre, bir tiyatronun temsil arasında dinlenmek için çıkılan yeri kadar basit ve sönük kalır. Tiyatrolar daima açıkta, kervansaraylarda, camilerin yahut zengin emlâk sahiplerinin evlerinin geniş avlularında sahnelenir. Büyük bez parçaları seyircileri güneşten ve yağmurdan muhâfaza eder. Tiyatronun sahnelendiği yere bakan evlerin balkonları, şahnişinleri[222] soylular için ayrılır. Zeminde çoğunlukla ayrılmış bir kısma da kadınlar otururlar ve herkesin yanında getirmeye mecbur olduğu küçük bir sıra üzerinde yerlerini alırlar. Daha ileride erkekler, İranlılara özgü bir tarzda, yani diz çökmüş olarak otururlar. Seyircilere devamlı olarak serinletici meşrubat ikram edilir.

Giriş, yarım düzine gülbang[223] çocuklarıyla beraber gelen "ruzehân", yani dibace[224] okuyan kişi ile başlar. Eğer ruzehân, çoğu kez olduğu gibi, imam neslinden ise yeşil bir sarık sarar ve aynı renkte bir kuşak bağlar.

---

222 Üç tarafı pencereli ev çıkıntıları (edt.).

223 Tekkelerde âyin esnasında ve saraylarda belirli törenlerde hep bir ağızdan yüksek sesle okunan dua veya ilahî (edt.).

224 Kitabın başlangıç kısmı, önsöz (edt.).

Eğer sade bir molla ise beyaz sarık sarar ve memleketin diğer mollaları gibi giyinir. Ruzehân girer ve kürsünün üzerine oturur. Birkaç dakika düşünür, semaya doğru bakar, bir ah çeker, gözleri yaşla dolar ve hıçkırarak şu sözleri söyler:

'Ey kardeşlerim, ey bacılarım! Can kulaklarınızı veriniz, elemi içinizde hissediniz, sıcak göz yaşları dökünüz. Unutmayınız ki, Peygamber (s.a.v.) âilesinin felâketini hatırlamak ve düşünmek bize bir yol açar ki, bizi cennetin kapısına ulaştırır. Malumunuz olsun ki, kudsî rivayetlere göre bir gün, sevgili oğlu İmam Hüseyin'in saçını tararken tarakta, kazaen koparılmış bir saç telini Fâtımatu'z-Zehrâ gördü ve acı gözyaşları döktü. Ah! Kardeşlerim, bacılarım, durum ne kadar önemsiz görünürse görünsün; söylediğim şeye kulağınızı, kalbinizi veriniz. Bir tek saç! Kadınların en iffetlisi Fâtımatu'z-Zehrâ bunu... [Burada ruzehân ağlamaya başlar]... tarağın dişinde kalmış görerek acı gözyaşları döktü. Ne acı şey! Felâketlerin felâketi! Saçlarınızı yolunuz, ellerinizi sıkınız, göğüslerinizi dövünüz! Sesim kesiliyor. Istırap beni öldürüyor...'

[Burada ruzehân, ümitsiz bir hareketle sarığını yere atar, gömleğini yukarıdan aşağıya kadar yırtar ve sakalını çekip yolmaya başlar. Hemen seyircilerin hepsi onu taklit ederler. Hıçkırıklar yavaş yavaş bağrış-çağrış ve yaygara halini alır ve müthiş bir feryat ile nihayet bulur.]

'Tek bir saç teli! Cennetteki ikametgâhının üstünden Fâtıma, oğlunun aynı sevgili başını kesilmiş gördüğü zaman analık ıstırabının acılığı, ne derece oldu, artık düşününüz...'

[Burada hazır bulunanların lanet ve ağlama feryatları ruzehânın sesini bastırır.]

'Cemaatim! İşte böyle olmalı. Bir gözyaşı vergisi, tamam, isabetlidir. Allah mükâfatını versin. İmam Hüseyin'in başını imansızların bir mızrağının ucuna takılı gördüğü zaman Peygamber'in muhterem kızının hissettiği elem ve ıstırabı düşünerek ve tasavvur ederek; kalbinizi, bir parça şeker, su içinde nasıl erirse öylece, bırakın gözyaşları halinde erisin!'

Ruzehân'ın konuşması bazen bir saat devam eder. Konuşmanın konusunu türlü türlü tarzlarla değiştirir. Sesi, jestleri, şahsının ortaya koyduğu görüntü, nutkundan daha fazla fasih olur, daha fazla anlatır ve bildirir. Dinleyenlerin elemi genellikle samimî olduğu kadar da gürültülü ve şamatalıdır. Fakat her ruzehân, bu elem ve ıstırabı uyandırmayı başara-

maz. Böyle olduğu zaman ruzehânlardan bazıları vardır ki, halka alabildiğine sövüp sayar. Bazıları daha yumuşak yöntemlere müracaat eder:

'Muhterem cemâat! Eğer samimiyetle ağlayamayacak derecede günah içinde sert ve taş gönüllü olup bedbaht ve mutsuz iseniz, ağlıyor gibi görününüz.' der."

Büyük bir üzüntüyle bu satırlardaki eleştirilerin gerçeğe çok fazla yaklaştığını itiraf etmeye mecburuz. Ve şurasını da itiraf etmeliyiz ki, medenî milletlerin özellikle iktisâdî bakımdan yaptıkları hücumlarına karşı Müslümanlar, ancak sosyal bir emel birliği ile mukavemet edebilir. Halbuki bu uğursuz anlaşmazlık her türlü birliğe ve işbirliğine engeldir. Bari şu anlaşmazlığın sebebi dinin sağlamlığı olsa!

Fakat hayır! Yine itirafa mecburuz ki, dünyada hiç de din taassubu kalmayan ümmet Müslümanlardır. Bu arada Şî'a hakkında Avrupalıların incelemeleri aşağıdaki gibidir:

"Bununla beraber Şiîlerin taassubu her halde Ali oğullarının tarihiyle değil, İran'ın tarihiyle açıklanır. Ali oğullarının davası esaret altına düşmüş İran'ın davası oldu. Ve bu âilenin felâketinde İranlılar, kendi atalarının felâketini görürler. Arap hâkimiyetine karşı kin ve düşmanlıklarının sevkiyle İranlılar, ezilen grup olan Ali oğullarının tarafını tuttular. Bu kin, bütün asırlardan ve bütün siyasî değişikliklerden sonra bile yaşamaya devam etti. Hâlâ şimdi ki, Arap ırkı tarih sahnesinde çoktan beri kayboldu; yine o hususlar Arapların izini takip eden ve onlara vâris olan diğer bütün kavimlere, Araplardan geçti. İslâm âleminin iki büyük mezhebinin, iki büyük kısmının arasındaki uçurum geçilmesi imkânsız bir uçurumdur. Ve hiçbir şey bu uçurumu dolduramaz. Bir Şiî'nin nazarında bir gayri müslim, bir Sünnî'den daha az iğrençtir ve aynı şekilde bir Sünnî için de bir Şiî en fazla tiksinti uyandıran kişidir. Hiç olmazsa bazı gezginlerin fikrine göre taassub açısından Şiî ve Sünnîlerin birbirlerine diyebilecekleri bir şey yoktur."

Frazer bu fikirdedir. Ona göre Türkler daha fazla açık yürekli ve daha fazla serttir. İranlılar daha fazla sahtedirler. Frazer der ki:

"Biri bir aslandır ki, avı üzerine atılır ve bir vuruşta onu öldürür. Diğeri kaplan yahut yılandır ki, avına yaklaşıncaya kadar sürünür; avını, etrafına dikkat etmediği bir anda yakalar ve öldürücü bir şekilde ısırır."

Herhalde bu düşüncenin doğru olup olmadığını bilmek bir meseledir.

Şu nokta bir gerçektir ki, bu düşünce genelin düşüncesi değildir. Bu türden hükümler, bazen gezginlerin rastlantılarına, bu rastlantının kendileriyle tanışma ve dostluk kurma imkanı verdiği şahıslara, uzun müddet ikamet ettikleri yerlere göre olur. Bu kabilden olarak Frazer, açık yürekli bir gayri müslim tarafından kesinlikle ziyaret edilemeyen Meşhed'deki müşâhadeleri üzerine düşüncesini dayandırıyor, görünüyor. Gezginlerin çoğunun fikri şudur ki, İranlılar, Sünnîlerden daha çok hürriyetçidir.

Doğal olarak bu kaidenin istisnaları vardır. Önce Ömer (r.a.) hakkında olan kin, geneldir ve engellenemez derecededir. Malcolm der ki:

"Bugün çok zeki ve çok mutedil bir İranlıya, Ömer (r.a.)'den bahsediyorum. Ve halîfelerin en büyüğü gibi onu övüyorum.

Bana itiraz etmedi ve:

'Söylediklerinin hepsi doğrudur. Fakat hesaplanınca yine bir den başka bir şey değildir.' cevabını vermekle yetindi."

Bir de İran'ın güney kısmında taassub, kuzey kısmında olduğundan daha büyüktür. Güneyde pek çok hoca ve rûhânî sınıftan olmayan bazı kimseler, hâlâ Hıristiyanlara temiz olmayan bir ırk gözüyle bakarlar.

Bir Hıristiyan'la temas etme talihsizliğine uğradıkları zaman, bütün vücûdun ve elbisenin suya batırılmasından başka, önceki temizliklerini kendilerine iade edecek bir şey yoktur. Kar-Porter der ki:

"Buna mukabil, kuzeyde bu gibi bâtıl fikirler o kadar bilinmez ki, çok az istisna bir tarafa bırakılırsa, oturup bir kaptan sizinle yemek yemeyi kabul etmeyecek hiçbir İranlı bulunmaz.

Büyük hocalarla daha aşağı derecedeki hocaların görüş tarzları arasında bir hayli farkın olduğu da sanılır. Büyük hocalar itikad serbestliğine, inanç hürriyetine, nadiren taraftar olmazlar. Ancak, dinin menfaatlerini tehlikede görürlerse bu toleransı göstermezler. Câhil oldukları nisbette yukarıdan atıp tutan berikiler, tam aksine; İranlıların, diğer dinden olan yabancılara göstermeyi sevdikleri dostluk ve samimiyetten, onlara cömertçe ikram ettikleri misafirperverlikten daima sıkılır, utanırlar. İşin halk kitlesine ilişkin yönüne gelince, köylü halk son derece hurâfecidir. Hele birkaç vilâyetin köylüleri, bazı şeylerden uzak durarak ve ibâdette sebat ederek kerâmetler işlemek hasletlerini her ferdin elde edebileceği düşüncesine sahiptirler. Fakat şehirlerde daha aydın insanlar bulunur. Birçok

gezginin kanaatlerine göre orada fiilen olmaktan ziyade ismen Müslüman'dırlar.

İranlıların o kadar hevesle dinledikleri "fars"lar[225] bile İranlıların mukaddes şeylere ne kadar çok az hürmetleri olduğunu ispat eder. İran tiyatrosunun "Karagözü" olan "Keleş Pehlivan", büyük bir ikiyüzlü ve riyakâr bir şahsiyettir. Kahramanı bulunduğu piyeslerin birinde bir hocanın yanına gider, Müslümanların en zâhidi, en sâlihi şeklinde görünür. Devamlı olarak içini çekerek dua eder, Kur'ân'dan âyetler okur. Hoca, böyle bir ziyaretçinin önünde aklını başına toplamak gereğini hisseder. Beraber evrad[226] okumaya başlarlar. Üstün bir şevk ve tam bir samimiyetle dua ederler. Keleş Pehlivan, dinî akîdelerden bahseder. İslâm'ın başta gelen kişilerine ve hadislere âşinâdır. Hikâye söylemeyi bilir, menkıbeler nakleder. Hocaların çok kazanç ve gelirlerinin olması gerektiğini ispat eden maceralara özel bir şekilde önem verir. Hoca hayret ve takdirle doludur. Fakat iş bu kadarla bitmez. İran'da herkes az çok şâirdir. Müslüman zâhidlere özgü nefis yemekleriyle, semâvî içkileriyle, huri dilberleriyle cennetin zevklerini terennüm eder. Hoca hayrandır. Bu iki zâhidimiz, daha şimdiden cennetin gelecekteki hazlarını hissederler, tesbihi ve Kur'ân'ı ellerinden düşürürler, dans ederler, kadehleri birbirlerine alıp verirler. Mest olur ve yere düşerler."

Bu eleştiriler tamamen değilse bile kısmen bir esasa dayanmaktadır. Maalesef henüz İslâm âleminin her tarafında ilerleme ve gelişmeye engel pek çok durumlar vardır. Bu noktayı tamamıyla itiraf ederiz.

Fakat Dozy'nin eleştirileri Müslümanların pek de dinin esası ile alâkası olmayan bozuk fikirleriyle ve yaşayış tarzlarıyla sınırlı kalmıyor. Dozy, bütün kötülükleri dinde görmek istiyor ve âdeta İslâmiyet'le ilerleme ve uyanışın bağdaşmasını imkânsız olarak görmeye çalışıyor.

Fakat Dozy'nin eseri yazılalı çok zaman geçmemişken, İslâmiyet hakkında ileri sürdüğü düşüncelerin çürüklüğü meydana çıkmıştır.

Bu kabilden olarak Türkler ve Araplar hakkındaki düşüncelerinin çoğunu, tarihî olaylar yalanladığından ve zaten yazdığı zamanla bugün arasında hayrete düşürücü farklar bulunduğundan; artık onun geri kalan eleşti-

225 Dinî konular üzerine kurgulanmış bir tür tiyatro temsilleri (edt.).

226 Vird kelimesinin çoğulu olup, belli vakitlerde okunan âyet, salavat ve dualara denir (edt.).

rilerini tek tek reddetmeye ve iptal etmeye gerek duyulmaz.

İslâm'ı daha gerçekçi eleştiren Avrupa bilginleri, İslâm'ın bugünkü durumu daha pek çok ıslahata muhtaç olmakla beraber, ümit kırıcı olmadığını ve uyanışın başladığını hep birlikte kabul ve itiraf etmektedirler.

Gerçi Buaje, John Mott, France de Saxe gibi birtakım eleştirmenler İslâm'ın esasını ve bugünkü durumunu çok karamsar bir şekilde değerlendiriyorlarsa da, bu adamları harekete geçiren ve yönlendiren sebeb körü körüne bir taassup olduğundan düşüncelerinin hiçbir değeri yoktur.

Gerçi henüz Hâricî ve Şî'a mezhebleri gibi aradaki aşırı ihtilafın bir sonucu olarak sosyal birliğe ve sevgiye engel olan sebebler mevcut ise de, birliğe karşı duyulan şiddetli ihtiyaç, ilim ve aydınlanma sayesinde bu sebeblerin yakın zamanda aşırı şeklini kaybedeceği muhakkaktır. Hâricî mezhebi günden güne yayılma sahasını kaybetmektedir.

İran'ın karşılaştığı felâketler hep ayrılık ve bilgisizlik yüzünden ileri geldiğinden, İranlılar ister istemez bu felâketlerin kaynağını keşfederek felâket sebeblerinden vazgeçmeye mecbur olacaklardır.

Hindistan süratle aydınlandığından Şî'a mezhebindeki hurâfe ve mübalağaların yakın zamanda büyük bir ihtimalle ortadan kalkacağı düşünülebilir.

Rusya Müslümanları, özellikle Kazan, Orenburg ve Ufa Tatarları artık millî ve manevî varlığını muhâfaza edebilecek bir seviyeye gelmiştir. Buhara ve Hiyve'de uyanış emeli başladığı gibi, Rusya Türkistan'ında bile Müslümanlar eski gafletlerinden kurtulmaya başlamışlardır.

Afganistan, günden güne ilerliyor. Hint Müslümanları, belki de İslâm âleminin en ilerlemiş kısımlarını imrendirecek bir tekâmül devresine girmiştir. Oradaki yardımlaşma ve şefkat, maarif ve ahlâk cemiyetleri son derece başarılı bir biçimde işlemekte olup, Müslümanların nüfusu günden güne artmakta, Hindistan'ın en medenîleşmiş ve zengin unsuru halini almaktadır.

Fakat İslâmiyet'in en fazla dikkate değer bulunduğu bölge, hiç şüphe yok ki, Çin'dir.

2- Le Chatalier, Chantepie de la Saussaye ve Diğer Düşünürlerin Düşünceleri

Mösyö Le Chatalier gibi İslâm âlemiyle meşgul olan araştırmacılar,

Çin'de mevcut Müslümanların nüfus miktarını 50 milyon tahmin ediyorlar ki, bu, bütün Çinlilerin dörtte biri demektir.

Bu derece önemli bir kitlenin siyaset ve faaliyet alanına girmesinden ortaya çıkacak neticeler, her ihtimalin üstünde önemli olur.

Şimdiye kadar bu büyük kitle, hiçbir ilerleme gösterememiş ve kültürel varlık olarak ortaya çıkmamıştı.

Gerçekte Çin Müslümanlarının varlıkları, ara sıra ihtilâller yapmak ve Çin ordularının son derece vahşice intikamlarına hedef olmak suretiyle görünüyordu. Fakat orada da bir uyanışın başlangıcı belirmiştir.

Yun-Nan[227] Müslümanları ekonomi bakımından çok ilerliyorlar. Hint Müslümanları ile temas ve ilişki kurmaya başladıkları için dinî eğitim sahasında da fazlasıyla ilerleyecekleri meydandadır.

Çin'de İslâm dini ile rekabet edecek mükemmel bir din yoktur. Orada İslâm dininin daha çok yayılmaması Çin Müslümanlarının dini yaymaya gayret etmemesinden ve daha doğrusu edecek halde bulunmamasından ileri geliyordu. Çin Müslümanlarının önceki gayretsizlikleri ne kadar büyük ise Çinlilerin her hususta ilgisizliği ve umursamazlığı da o derece büyüktü. Halbuki şu son zamanlarda bütün Çinliler, yaşamak ve vatanlarını muhâfaza etmek için yenileşmenin ve gelişmenin gerekli olduğunu hissetmişlerdir. Bundan dolayı asırlardan beri hareketsizlik içinde donuk bir hayat sürmüş olan Çinliler, artık fikrî faaliyete başlarlarsa, din duygusunun yönlendirmesiyle yeni yeni şeylere ihtiyaç duyacakları ve bu ihtiyaçları İslâm dininde bulacakları son derece açıktır.

Japonya'da da İslâm'ın yayılması imkânsız değildir. Japonya'nın Müslümanlarla iyi ilişkileri arttırmaya siyasî bakımdan çok fazla ihtiyacı olduğundan, İslâmiyet'in yayılmasını son derece teşvik edeceği ve destekleyeceği muhakkaktır.

Netice olarak özetle ve genel bir şekilde maksadımızı ifade etmek amacıyla deriz ki: Yakın bir gelecekte Asya, baştan başa Müslüman olacaktır. İslâmiyet'in tesirinden Brahman ve diğer Hint dinleri bağlıları bir müddet daha uzak kalabilseler bile, bu dinlerin hiçbirisi İslâm'ın yüce sadeliği ile rekabet edemeyeceğinden, mesele, bir zaman ve aydınlanma meselesi demek olur.

---

227 Çin'in en güneybatısında bulunan eyâletidir. (edt.)

Avustralya Kıt'ası'nın kuzey kısımları ve elli milyona yaklaşan Malay ırkı (Endonezyalılar ve Malezyalılar) hemen tamamen Müslüman'dır.

Afrika'ya gelince: Yarım asırdır ki, tedricî ve tabiî bir şekilde bu kıt'anın orta kısımları da, kuzey kısımları gibi, İslâm dinine girmiştir. Yarım asır önce Sudan halkının onda yedisi putperest iken bugün Müslüman olmayan kabileler çok azalmıştır.

İslâm âleminin bugünkü ictimaî ve siyasî durumu, nice asırlar cehâlet ve gafletin hüküm sürdüğünü gösterecek bir halde ise de, bu karanlık manzaranın her tarafında birtakım nûrânî noktalar görülmektedir ki, bunlar, irfan ve kurtuluş sabahının çok yaklaştığına alâmettir. İslâm âleminde ictimaî yenilik hareketinin başladığından şüphe edilemez. Yaratma ve yürütme eli, uyanışın başlangıç yeri olmak şerefini, İslâm'ın halifelik makamı olan Türkiye'ye bahşetti.

Artık İslâm âleminde genel bir uyanışın meydana geldiğini hiçbir şekilde reddetmek ve inkâr etmek mümkün değilse de bu, Müslümanları mağrur etmemeli ve ilerleyip gelişme yolunda çalışmalarına engel olmamalıdır. Sebebler giderilemeyince onların meydana getirdiği eser ve sonuçlar da giderilemez.

İslâm toplumunun, maddî ve manevî sefâlet ve mahkûmiyetini gerektiren durumlara götüren sebebler bilinmez ve araştırılıp bulunmazsa, uyanışın kısır kalacağı şüphesizdir. Gerçek uyanış, bu sebeblerin keşfedilerek sonuçlarının düzeltilip değiştirilmesinin başarılmasıyla gerçekleşebilir.

Eserimizin her noktasında, çöküntü ve gerilemeye yol açan halleri, bazen detaylı olarak, bazen de kısa ve özlü olarak zikrettik. Şimdi de Dozy'nin, bir amansız düşmanın acı eleştirilerinden bir tanesini dinleyelim.

Dozy diyor ki:

"Türkler de gayet mükemmel namaz kılan bir kavimdir. Fakat onların ibâdetlerinde kelimenin yüce manasıyla, çok din aranmamalıdır Ve başka türlü de nasıl olabilir? Günde beş defa belirli saatlerde zaten pek tatsız olan ve cami lisanında, yani Arapça olduğu için manası pek de anlaşılmayan duaları okumaya mecbur bulunduğu halde ibâdet kalbden gelebilir mi? Gönülden, samimi, içeriden gelme bir dua nasıl olabilir? Türklerde namaz günlük vazifelerdendir. Kendiliğinden anlaşılır ki, bu vazife elbise giyinmek, işini yapmak, yemek yemek ve uyumak vazifeleri gibi yerine getirilir. Eskiden beri alışılmış olan âdet takip edilir. Ne halde bulunu-

lursa bulunulsun ve hal ne kadar elverişsiz olursa olsun namaz kılınır. Bir şahıs az nazik bir hikâye anlatır. O sırada müezzin ezan okumaya başlar. Hikâyeyi anlatan hikâyeyi keser, namazını kılar, sonra hikâyesine kaldığı yerden devam eder. Bir tâcir yalan söyler, aldatır, sonra namaz kılar, sonra yalan söylemeye ve insanları kandırmaya devam eder. Bir paşa, vahşîce bazı mezâlim yahut bir cinayet için emirler vermekle meşguldür; ezan okunduğunu işitir, gayet huzurla seccadesini yayar, sakalını sığar, rahat olduğu kadar muhteşem bir sima ile namazına başlar. Namaz kılındıktan sonra zâlimâne talimâtını vermeye devam eder. Çünkü namazı ile vicdanının hiçbir alâkası yoktur ve hiç kimse bunda hayret edilecek bir şey görmez, hiç kimse bundan arlanmaz, herkes kılınması gereken zamanlarda namazını kılar ve bununla her şey olmuş bitmiş olur."

Çöküntü ve gerileme sebeblerimizden birisi de "dinî duygu" ve "dinî hakikat" yani din ve dindarlıktan arzu edilen ruh yerine sırf "şekil" ve "dışa yansıyan davranışlar" ortaya koymamızdır. Bu hususun mutlaka düzeltilmesi ve aydınlatılması gerekir. Üzülerek diyebiliriz ki, İslâm âleminde özellikle din görevlilerinin en az anladığı husus da budur.

Asırların şartlarına direnen, mekanik hareketler değil, "ruh ve fikirler"dir. Dindarlıktan dünya ve âhiret bakımından umulan birtakım neticeler vardır ki, bunlar ancak fazîlet ve iyiliklerle elde edilmesi mümkün olan şeylerdir. Kaldı ki, fazîlet ve iyilikler, ancak saf bir akîdenin ve salim bir hikmetin mahsulü olabilir. Bizde çoktan beri din hususlarında "düşünmek" ortadan kalkmış olduğundan, dindarlar ancak şekil ve sûrette kalmakta ve düşünürler ise din dışında düşünmektedirler.

Dağlarda eşkıyalık edenlerin namaz kıldığı düşünülürse, din fikrinin ne derecelerde yanlış mecralara sevk edildiği ortaya çıkar. Dinin hikmete ve ahlâka ait yönüyle tasavvuf uğraşırdı. Halbuki tasavvuf, tarîkatlarla birleşerek genel çöküntüden hisse sahibi olmuş ve umumiyeti itibariyle bugün artık kendisine düşen büyük ve önemli vazifeleri yerine getiremeyecek dereceyi bulmuştur.

Dozy, çok acı bir alay ile:

"Şenlik günü eşek kendiliğinden camiye girer ve mezarın önünde durur. Derhal ona yaklaşabilenler, yanlardakileri ittikten sonra, muska yapmak üzere eşekten birkaç kıl koparır; öyle ki, zavallı hayvan işin sonunda el ayası gibi çıplak, tüysüz kalır." diyor.

Şu söylenenlerden açıkça anlaşılır ki, ilmiye ve sofiye sınıfı, kesin ve ciddî ıslahata muhtaçtır. Bugün pek az müstesnasıyla ilmiye ve sofiye sınıfı, zamanımız dışında ve bir tarihsel yanlış örneği olarak yaşıyor.

Her iki meslekte ve yolda "duraklama" ve "geçmişin hikâyesi ile yetinme" usûl ve sanki varlık sebebi olmuştur. Âlimler artık takdir etmeli ki, bugün ilim, yalnız eskilerin bildiğini yarım yamalak bellemekten ve bugün kuruyup iskelet haline gelmiş fikri ve fosilleşmiş bir anlayış hükmüne girmiş düşünme şekillerini boş yere diriltmeye çalışmaktan ibaret değildir. Kur'ân'ın rûhu ve şanlı Peygamber'in işleyişleri, Müslümanlar için tükenmez bir irfan hazinesi olduğundan yenileşme ve ilerleme fikrini, uyanış ve yükseliş işini o tükenmez kaynaklardan almaları ve bu zaman için hükümleri kalmayan vasıtalara muhtaç ve bağlı kalmamaları gerekir.

Şeyhler de bilmeli ki, bugün gösterilecek en büyük kerâmet, inziva ve atâlet, tembellik yahut harika ve gariplikler göstermek değil, milleti ihyâ etmektir.

Din, dindarlarla ayakta durur. Fikirler, temsilcilere muhtaçtır; İslâm dininin şerefle varlığını sürdürmesi için kuvvetli bir İslâm toplumuna ihtiyaç vardır. İslâm dininin rûhu, güçlü bir toplum ve birlik içinde bir millet meydana getirmek için bütün kaideleri kendinde toplamıştır. Kabahat bizdedir ki, kavimlerin hurâfelerine ve reddedilmesi gereken bid'atlere rağbet ediyoruz da bu kaidelerden uzaklaşıyoruz.

Dozy, bu kaidelerden bir kısmının, pek çok sebeblerin araya girmesiyle eski kuvvetini kaybettiğini şu şekilde ileri sürüyor:

"Nihayet İslâmiyet'in çıktığı yer olan ve mukaddes iki beldesi sayesinde İslâmiyet'in merkezi olmaya devam eden büyük Arap Yarımadası'na geliyoruz. XIX. asrın başlangıcında Mekke'de ve Medîne'de Vahhâbîlerin işledikleri tahribâtın izleri yok olmuştur. En mukaddes eşya olan "Hacer-i Esved" -ki, "Vahhâbî"ler tahrip etmek istemişlerdi- tekrar yerinde bulunuyor, parçaları büyük bir itina ile toplanmış ve gümüşten bir çerçeve ile sarılmıştır. Bununla beraber, her ne kadar yine çok ise de, hacıların sayısı seneden seneye azalıyor. Ve başka birçok deliller olmasaydı bile yalnız bu durum İslâmiyet'in bir bitkinlik ve çöküntü devrine girdiğini göstermek için yeterdi. Lâkaytlığın ve yolculuğun gerektirdiği masrafların artması ile ömür müddetinde hiç olmazsa bir defa Mekke'ye haccı yapmak için gitmeyi farz kılan Kur'ân hükmünü yerine getirmekten Muhammedîlerin

büyük bir kısmı şimdi yüz çeviriyorlar."

Din duygusunun bazı kavimlerde ne derecede zayıflamaya uğradığını itiraf etmekle beraber, Dozy'nin Araplar hakkındaki değerlendirmesinin kısmen ve yalnız Şam çölü ve Necd bedevîleri hakkında doğru olduğunu iddia ederiz. Özellikle Afrika Arapları, Dozy'nin tenkidinin tamamen dışındadır. Dozy diyor ki:

"İranlılar için, gayet isabetli olarak, 'Bu da defterde bulunsun diyerek İslâmiyet'i kabul ettiler.' denildi. Aynı şekilde Araplar hakkında iddia edilebilir ki, bizzat kendilerinin İslâmiyet'le alâkaları olmamak şartıyla İslâmiyet'i tebliğ ettiler. Kendisine Müslüman sıfatını veren hiçbir kavim yoktur ki, Araplardan daha az Müslüman olsun. Eski zamanların kayıtsızlığı ve ilgisizliği devam etti ve onlar muvahhiddirler. İşte o kadar."

Netice olarak artık bütün bu söylenenleri özetleyerek diyelim ki:

İslâmiyet'in bugünkü durumu ümitsizlik verici değildir. Uyanış başlamıştır. Bu bir gerçektir. Fakat bu uyanışı topallatacak ve belki de sonuçsuz bırakacak hâlâ bir sürü âmiller ve etkenlerin var olduğu da aynı kuvvetle mevcut başka bir hakikattir. İstikbal, İslâm düşünürlerinin göstereceği fikir parlaklığı ve aydınlığı nispetinde parlak olacaktır.

İslâm'ın gelişme ve ilerleme yolunda pek çok manialar, sayısız engeller mevcut. Acaba bu engelleri kökünden söküp atabilecek miyiz? İslâm dini, bu hususta gerekli olan tabiî, fıtrî ve yaşatıcı kuvvetleri kendinde taşımaktadır. Fakat bu kuvvetleri etkin hale getirmek temsilcilerin borcudur.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ KONU:
REFORMLAR VE İSTİKBÂL

[İkinci Kısım]

Eleştiriler ve Önemleri - Yenileşme Fikri ve Toplumda Reformun Gerekliliği - İctihad Kapısı Ne Şekilde Açılmalı? - İlgililer Hakkında Eleştiriler - Reform Teşebbüsleri - Şeyh Abduh ve Cemâleddîn-i Afgânî - Sonuç

1- Eleştiriler ve Önemleri

Eserimizin baştan sona bütününde, haklı ve doğru eleştirileri reddetmediğimizi, yalnız itiraz ve inceleme eksikliği üzerine dayanan tenkitleri reddettiğimizi ve çürüttüğümüzü okuyucular kabul ederler. Şimdi öyle bir konuya geldik ki, onun hakkında dost ve düşmanlar tarafından ileri sürülen düşünce ve tenkitleri büyük bir dikkat ve önemle göz önüne almaya dinini seven her insan mecburdur. Zira mesele, reform ve istikbâle ait, yani ölüm-kalım meselesidir.

2- Yenileşme Fikri ve Toplumda Reformun Gerekliliği

Hayat, yenilik ve yenileşme demektir. Bir durumu muhâfaza etmek fikriyle hayat fikrini bağdaştırabilmek için kara câhil ve tamamıyla gafil olmak gerekir. Tekâmül yasası, zaman ve çevre değişmeleri, kişiler gibi toplumları da arınmaya ve elenmeye mecbur kılar. Bu mecburiyetten kaçınmaya kalkışmak, duraklama fikridir ki, önce hastalığa ve sonra ölüme yol açar.

Ne yazık ki, nice asırlardan beri din ile uğraşanlar yalnız bu hakikatler-

den gafil ve uzak kalmakla yetinmediler. Bütün gayret ve himmetlerini, İslâm toplumunu, bir tarih yanılgısı halinde ve zamanları dışında yaşatmak emeline vakfettiler. Kâinat ve insanı yöneten yasalar, vücûdun (Allah'ın varlığının) icabları, başka bir tabirle Rabbânî irâdeler olduğundan İslâm toplumunu bu irâdelere çarparak kırdılar.

Asırlarca duraklama ve gerileme etkenleri İslâm binasını kemirip temellerini yıprattıktan sonra hâricî hücumların da başlamasıyla, üç asır zarfında İslâm âlemi cehâlet karanlıkları ile karardı. Hemen baştan başa mahkûm oldu.

İslâm'da din ile toplumu birbirinden ayırmak mümkün olmadığından ve din, İslâm sosyal yapısının düzenleyicisi olduğundan; en sonunda Müslümanlar, din namına kendilerine sunulan İslâmiyet'in, tarihçe gerçekleşmiş olan hakikat ve menfaatlerine aykırı olarak, niye çöküntü ve sefâleti gerektirmiş olduğunu araştırma lüzumunu hissettiler.

Acaba bu önemli meselede toplumumuzu selâmete götürecek bir düşünce sistemi meydana getirildi mi? Acaba, düzenli, kesin ve doğru bir idealimiz var mı?

Yine ne yazık ki, yok! Her işte olduğu gibi dinî reformda da birtakım kapalı temennîlerimiz, kaçamak itiraflarımız var, işte o kadar. Meseleyi daha açıklamadan önce Avrupa tarih ve toplum bilimcilerinin fikir ve eleştirilerine bir göz atalım. Gerçi Dozy, haklı tenkitleri bile kendine özgü bir tatsızlık ve sanki sevinçle ileri sürüyor. Ne yazık ki, bu defaki tenkitleri zaten kendi malı olmayıp araştırmacı ve müsteşriklerin araştırmalarının neticesi olduğundan çoğunlukla doğrudur. Askıda kalmış birçok meseleyi çözmeye kesin bir zorunluluk olduğunu anlatmak için şu parçayı naklediyoruz:

"Hicretin ilk asrında çıktığını bildirdiğimiz olay bugün de meydana gelecektir. Bugün gibi, o zaman da İslâm, üstün bir medeniyetin karşısında bulunuyordu. İslâm, bu üstün medeniyetle beslenmeyi bildi; akîdeye ve inanca ait düsturları, dinî törenleri, aileye ve hükümete ait özel bir anlayış şeklini hazırladı ve ortaya koydu.

Buna karşılık kendi akîdelerine uygulanmış bir teoloji (ilâhiyat), genişleme ihtiyaçlarına uygun bir politik teşkilât ve bu yeni yaşam tarzına daha çok uygun temel özellikler kazandı. Hayat melekelerini kaybetmemiş ise o zaman yaptığını, İslâm, bugün de yapabilir görünür.

İslâm'ın uğramaya başladığı ve devam etmeye mecbur olduğu sosyal ve siyasî değişimler, itikada ait hususlarda, esasında olmasa da itikada ait hususların tarzında, tefsir ve tatbik şeklinde başka bir değişim ile -tabiatıyla- eş zamanlı olacaktır. Bu ikinci değişim, düsturlarını, ancak birinci değişim sona erince bulacaktır. Bu, tarih felsefesinin kanunudur: Çıkardığı sonuçları, gerçekleşen olaylardan alır. İtikada ait hususlarda bu değişikliklerin sezilmesi, bu değişikliklerin düzenlenmesi ve mecralarının hazırlanmasının faydaları ve belki ihtiyacı İslâm âlimlerini zaten meşgul etmiştir."

3- Reform Teşebbüsleri

"Gerçekten de eğer İslâm kavimleri, bu yeni hayat ile eski imanlarını nasıl bağdaştırabileceklerini dinî rehberleri tarafından gösterilmeksizin kendilerini Avrupalılaştırmak cereyanına kaptıracak olurlarsa, bu imanları batma tehlikesine uğrar. Diğer taraftan fâizle borç para vermek gibi bugünkü toplumun temel esaslarını teşkil eden, bununla beraber İslâm akîdesinin yasaklamakta ısrar ettiği kurum vardır. Mü'minler talep ediyorlar. Âlimler ise, cevap vermek zorunda oldukları bir durumdadırlar: Ya hayatî bir işi meşrû kılmalı, ya kavmi helâk olmaya yahut dinini ihmal etmeye mahkûm etmeli."

Bu tür meselelerin çözüm şekli hakkındaki fikrimizi ileriye bırakarak şimdilik deriz ki: Bu hususlarda yarım ve mahallî tedbirlerin, bütün İslâm bölgelerini kapsamayan teşebbüslerin hemen hiçbir faydası olmaz. Kaldı ki, zaman ve çevrenin gerekli kıldığı ıslahat ve fikirlere karşı dayanmak ve direnmek, hâlâ âlimlerin çoğunun rûhunu teşkil ediyor. Şu halde ne olacak? İslâmiyet de Hıristiyanlığın geçirdiği fikir devirlerini geçirmeye mi zorlanacak?[228]

Şu noktaya dikkat edelim ki, Hıristiyanlığa yapılan hücumlar, içten idi. Bu hücumlarla sarsıldığı zaman Hıristiyan toplumunun bu zayıflığından istifade edecek güçlü rakipleri yoktu. Biz ise çok farklı şartlar içindeyiz. Bugün Müslümanların çok büyük bir kesimi siyasî bakımdan tâbi; ekonomik

228 "İslâmiyet, Hıristiyanlığın geçirdiği devreleri geçirmeli midir?" sorusunu sormuş ve bir yarışma açmıştık. Gelen eserlerden üç tanesi takdir edilip basılmaları uygun görülmüştü. Bunlardan bu sene Mülkiye Mektebi'nden pekiyi derece ile mezun olan Hikmet Bey'in eseri gazetemizde tefrika ediliyor. Yakında kitap haline getirileceği gibi diğer ikisi de yayınlanacaktır Okuyucularımıza bu önemli kitapları okumalarını tavsiye ederiz.

açıdan tam anlamıyla esir; ilim, kültür ve eğitim bakımından ise hasta ve sorunludur. Bundan dolayı İslâm, Hıristiyanlığın geçirdiği imtihanları geçirmemelidir. Zira bu elim imtihan sonucunda yok oluş muhakkaktır.

Dozy, çok doğru olarak diyor ki:

"İsevîlik de hür, garazsız ve karşılıksız olan bilimsel araştırma ve incelemelerin önünde aynı imtihanları geçirdi. Eski tefsir usulünü terk etmeye ve o zamana kadar sağlam zannettiği delillerden vazgeçmeye mecbur oldu. Fakat ancak bu sayededir ki, İsevîlik kurtuluyor."

Biz de kurtuluşu, ancak varlığa ve olaylara ait bilgileri, yenilik ve ilerlemenin bütün ürünlerini dinimize ve dolayısıyla toplumsal refah ve sa-âdetimize hizmet ettirerek bulabileceğiz. Ne çare ki, bu hakîkat İslâm âleminde henüz gerektiği kadar belirmiyor. Âlimlerin zaman ve çevreyle uyumlu olmayan telkinleri bugün mevcut olan marifet ve zihniyet ile bağdaştırılması mümkün olmayan bir tezat teşkil ettiğinden; Müslümanlar, garip ve çok acı bir çaresizliğe düşüyorlar: Ya tabiî ilimlerin, şüpheci mesleklerin ve inkarcı felsefelerin tesiri altına düşerek dininden ve milliyetinden uzaklaşmak veyahut da zihin aydınlığından ve fenlerden nefret etmek, yani cehâlet!

Bu iddiayı çok basit ve fakat çok doğru bir örnekle açıklayalım:

Bir öğrenci tasavvur ediniz ki, gök dediğimiz şeyin "teorik olarak" esir[229] ile dolu bir sonsuz alan olduğunu, havanın bazı gezegenler etrafında sınırlı bir gaz küresinden ibaret olduğunu "bilimsel bir gerçek, inceleme ve tecrübenin ürünü" olarak okuyor. Sonra vaaz dinlemek arzu ettiği zaman, vâizin altın ve gümüşten yapılmış gök tabakalarını dinliyor. Acaba şaşkınlık içinde kalan bu zihin, birbirine zıt bu iki fikirden hangisini kabul, hangisini reddedecek? Aynı zorlukları bilim ve felsefeye ait bütün hususları içine alacak şekilde genişletirsek, meselenin bütün dehşeti açıkça ortaya çıkar.

Demek ki, Kur'ân'ın hakîkatlerine, felsefî ve remzî te'villere müracaat etmemekte ısrar edersek; seleflerin sözlerini değişmesi mümkün olmayan ve hatasız düsturlar gibi kullanmayı sürdürürsek; kısacası bugün mevcut olan zihniyet ve şekli aynen bırakmakta inat edersek, iki neticeden birisini arzu etmiş sayılırız: Ya câhil, sefil ve mahkûm bir toplum, yahut da bir

229 Kâinattaki boşlukları dolduran, havadan hafif olup ısı ve ışığı nakleden cevher (edt.).

aralık ismen Müslüman kaldıktan sonra fırsat bulur bulmaz dine düşmanlık gösterecek bir aydın toplum.

Dozy'nin ismen çok doğru olan şu görüşlerine de önem verip dikkate alalım:

"Âlimler, hazırlanmakta olan değişiklikleri İslâm imanının menfaatlerine göre tanzim etmek için geniş ölçüde bundan [Avrupalı ilim adamlarının İslâm hakkında yazdıkları araştırma neticelerinin incelenmesinden] istifâde edebilirler. Gerçekte, şimdiye kadar, ıslahatçı temâyüller gösteren âlimler, an'anelerinin dairesi içinde kalmışlardır. Gerçi bunlar, civarlarındaki modern kavimlere şöyle bir baktılar; bu kavimlerin üstünlüklerini, Müslümanlara yasaklanmış bazı işlerden elde ettiklerini anladıklarından, bu işleri Müslümanlara câiz kılmak için bu an'anelerde çareler aradılar. Fakat meselâ Goldziher'in bu hususta eserlerini incelemek zahmetinde bulunmuş olsalar, sahih olmadığı için atacakları birçok hadisin varlığı onları sıkıyor. Hadislerin sıhhatlerine hükmetmek için meselâ zamanının kendisine verdiği vasıtalardan başka vasıtalara sahip olmayan Buhârî'nin incelemelerine rehber olmuş olan prensiplerle sınırlı kalmak akla ve ilmî gelişmenin manasına tamamen aykırıdır ve bu o kadar doğrudur ki, çok nadir bazı kimseler, tam bir özen ve halis bir niyet ile tertip edilmiş hadis mecmualarında mevcut hadislerin sahiblerini sahih olmayanlarından kesin ve ciddî şekilde ayırmanın zorluklarını bilerek, İslâmiyet'i yalnız Kur'ân hükümlerine hasretmek ve bağlamak üzere hadislerin hepsini birden atmayı teklif ederler. Bunların teorileri nâsih ve mensûh metin ayırımının kaldırılmasıyla tamamlanır. Böyle bir dinî usûl kabul edildiği takdirde önemli neticeler doğurur ki, şunlar olurdu:

Beş vakit namazın tekrar iki vakit namaza indirilmesi, tek eşle evlilik, kadınların örtündüğü peçenin kaldırılması, Kur'ân müfessirlerinin kılıç âyeti dedikleri yahut filan âyet filan âyetle nesh olunduğunu söyledikleri ve Müslüman olmayanlar hakkında lütufkâr olan bazı Kur'ân âyetleri hükümlerinin işleme ve uygulamaya konulması."

4- Şeyh Abduh ve Cemâleddîn-i Afgânî

"Bu fikirleri ortaya atan, Kahire'de Tura hapishaneleri hekimi doktor Muhammed Tevfik Efendi Sıdkî'dir. Kendisinin din ulemâsından olmaması şimdiye kadar işini uygulamaya engel teşkil etti. Fakat bu bir işârettir ki, dinî işlerin, şimdiye kadar, an'ane yoluyla yetkili kimselerin elinden

bir gün pekâlâ çıkabileceğini gösterir. Zaten ilmiye sınıfından olmayan birçok zevât [yani hoca zümresinden bulunmayan birçok kimse] ikinci derecede olan meseleler hakkında aktif yayınlar yapmışlardır. Bazıları kadın hürriyetini ortaya atmışlardır. Diğerleri, akîde ile ilgili an'anelerin faizle borç vermeyi mutlak olarak yasaklamasıyla İslâm kavimlerinin gelişmesini zorlaştıranların devam ettirdikleri ağır zincirleri kırmak istiyor. Fakat bunların hepsi, bu meseleler hakkında karar vermek için kendilerini yeterli derecede uyulacak konumda ve nüfuz sahibi hissetmediklerinden, kurtuluş kelimesini telaffuz etmelerini alçakgönüllülük göstererek âlimlere bırakıyorlar. Bu çağrıya cevap verenler henüz çok azdır. Bunların en tanınmışları Cemâleddîn-i Afgânî ve Şeyh Muhammed Abduh'dur.

Bu adamlar cesurca hareket ettiler. İlerleme, bilim ve bunların gayri müslimlerle olan ilişkileri hakkında dindaşlarının fikirlerini değiştirmek için ellerinden geleni yaptılar. Ezher Üniversitesi'nin başına geçirilen Şeyh Muhammed Abduh, Ezher'e modern eğitimi ithal etmeyi denedi. Hesap ve coğrafyanın bazı ilk adım dersleriyle yetinmeye mecbur oldu. Verdiği Kur'ân tefsiri dersleri, "cihad" gibi teşkilâtı, daha fazla hümanist bir şekilde izahlarla dinleyicilerinin taassublarını azaltmaya yönelik oldu. Doğuluların ve Avrupalıların âdetlerine ilişkin değişik meseleler hakkında meşhur fetvalar verdi. Yenilikleri ve ıslahatı, düşmanlıkları ölümünü çabuklaştırmış olan arkadaşları arasında az hüsn-ü kabul gördü.

Bu müceddidlerin kusurları, kendileri modern terbiye almaksızın çağdaş terbiye taraftarı olmaları oldu. Temâyülleri bakımından asrî olmakla beraber eski fikir hazinelerinden fikirler seçmekle yetindiklerinden muhâfaza ettikleri usûl bakımından eski kalıyorlardı."

A. Key'in şu sözleri fazlasıyla önem verilmeye lâyıktır:

"Yalnız ıslahat arzusu yeterli değildir. Islahat için müceddid olmak, müceddid olmak için ise 'bir sosyal topluluğun mücâdele alanında devam etmek ve üstün gelmesini sağlamak için gerekli bütün ihtiyaçları bilmek' gerekir."

Böyle büyük bir vazife ya bir dâhi yahut da o dâhiye bedel bir çok düşünürün ortak çalışması ile gerçekleşebilir.

Bununla beraber Şeyh Muhammed Abduh merhumun ıslahatçı teşebbüsleri hiçbir semere vermemiş değildir. Bugün Ezher Üniversitesi, İslâm âleminin en düzenli ve en ilerleme taraftarı bir okuludur.

Şeyh Abduh, Cemâleddîn-i Afgânî, Ahmed Han gibi zâtların açtığı çığır Mısır ve Hindistan'da birçok taraftar bulmuştur. Şurası üzüntü vericidir ki, bu yeni çığırlar, en büyük iki İslâmî merkezde, Türkiye ve İran'da hiçbir destek bulmamıştır. Seyyid Senûsî'nin yüce teşebbüsleri ise sonuçsuz kalmıştır.

Muhâfazakârlık ve eski âlimlere bağlılıkta bu iki merkez en büyük taassubu göstermiştir. Her iki tarafın ilmiye sınıfı garip bir çelişki içinde bulunuyor; hiçbir semere vermeyecek olan işi oluruna bırakma yolunu takip etmek istiyor.

Bir taraftan bugünkü bilimlerin öğretilmesinin gerekli olduğu öne sürülüyor, diğer taraftan ise bu bilimleri zararlı ve yanlış gösteren düşünce sisteminin olduğu gibi kalmasında ısrar ediliyor. Bu durum, içinden çıkılmaz bir çıkmaz sokaktır. İslâm dini, hikmet ve hakîkati bakımından ilimlerin ve fenlerin aleyhinde bulunmaz. Fakat ictihâdların semeresi olan ve artık İslâm'ın hakîkatinin yerini tutmuş bulunan bugünkü düşünce sistemi ile bilimsel verileri bağdaştırmanın imkânı yoktur.

Bir ikinci derecede ictihâdlar manzumesi demek olan Katoliklik, bu hususta faydasız tecrübeler ortaya koydu. Nihayet bilimsel gerçekler önünde gerilemeye başlayarak önce dine ve imana aykırı gördüğü fikirleri sonraları yavaş yavaş kabul etme zorunluluğu hissetti.[230]

Bununla beraber bu ikinci derecedeki ictihâdlar, Katolikliğin ruhu ve özü demek olduğundan, ıslahat yapamaz ve bilimsel gerçekler ile bağdaşamazdı. Bu sebebden dolayı din ile bilim arasında kanlı bir çatışma başladı; az bir zaman zarfında *"Avrupa Hıristiyanlık âlemi, bir yalanlar ve riyâ topluluğu ile her iki tarafı da idare etmek mecburiyetinde kaldı."*

İmkânsız ve muhal olan bu sevda, Avrupa'da dinî şekli mahvetti ve din duygusunu ise belirsiz tarzlara soktu.

Eğer biz de hakîkî ıslahat yerine Katolikliğin işi oluruna bırakma yöntemini takibe kalkışacak olursak, aynı uğursuz neticeye ulaşacağımızdan şüphe etmemeliyiz.

A. Key, netice olarak diyor ki:

"Bu Luther'in müjdecisi geldi. Bu müjdeci Şeyh Muhammed Abduh idi.

---

230 Katoliklik, bilimsel gerçekleri ve neticelerini çarpıtarak mezhebî ictihadlarına da uydurmaya uğraştı ve hâlâ da uğraşıyor. Ne çare ki, bu manasız tecrübelerden hiçbir fayda beklenemez.

Gerçek Luther'in gelmesi için, âlimler sınıfına mensup olmak gerekir. Kim olacak? Nüfûzu günden güne büyümekte olan basından bir adam mı? Ben daha çok zannediyorum ki, bu, bütün bu devrin, sosyal şartları ile ihtiyaçlarının aydınlar tarafından incelenmesi ve anlaşılmasının sonucu ortak bir çalışmanın bir araya getirdiği bütün bir düşünürler zümresinin eseri olacaktır. Fakat bu adamın yahut bir neslin bu eseri meydana gelecektir. Eser zaten başlamıştır.

Şimdi, tesbit ettiğimiz ve çıkardığımız sonuçlardan sonra, bir hülya ile sözü bitirmeme okuyucu müsaade eder diye umarım. Hepsi zararlı olmayan dinî tarikatlar arasında; medeniyetin güzel balını süzecek arı kovanı hizmetini görecek bir tanesi bulunabilir. Tarîkatlar, İslâm kurallarının sertliğinden asla rahatsız değildir. Çoğunlukla şeyhin talimatı bizzat an'anevî dinin talimatından önce gelir, onun yerine geçer. Tarîkatlar, insanları daha iyi bir istikbale davet etmiş olan Mesîh fikrinin değişmiş şekli Mehdî fikrinin mahsulüdür

Mesîh ortaya çıktığı zaman, Yahudîlerin beklediklerinden büsbütün başka çıktı. Yahudiler, "Mesîh"i kendileri gibi mutaassıb, dar fikirli ve "Benû İsrail" için milletlere karşı savaşmakla görevli biliyorlardı. O tam aksine, vatandaşlarına yaptığı gibi, aynı sevgi kanununu öğüt vermek için milletlere bağrını açtı. Irkları ve dinleri bağdaştırmak ve verimli ortaklığı mühürlemek üzere şimdiye kadar hiçbir kimsenin yapmaya cesaret etmediği "jest"i yapmak için, aranılan "Luther"in, hurma ağaçları arasına inşa edilmiş o beyaz kubbelerin altından yarın çıkmayacağını kim bilir?"

Bu satırlarda yararlanılacak sözler var. İfade edeceğimiz fikre giriş olmak üzere bugün medeniyet alemindeki zihniyeti, bugünkü toplumları yöneten felsefe ve fikirleri bir kere özet olarak gözden geçirmemiz gerekir. Fransa Büyük İhtilali, medeniyet âleminde yeni bir zihniyet, yeni bir toplumsal yöntem meydana getirmiştir.

Bu zihniyet ve yöntem, fertlerin haklarının birtakım anlaşılmaz ve karışık düsturlardan kurtarılarak bütün açıklığıyla meydana konulmasını ve hayat kavgasında fertlerin ve kavimlerin galip gelmesini sağlamıştır.

Gerçekte bugün dört yüz milyon Avrupalı, geri kalan bir milyar üç yüz milyon insana üstünlük sağlamış ve tahakküm etmiş bulunuyor. Yerküresi, bu dört yüz milyon halkın mâlikânesi ve insanlık da hizmetçisi hükmüne girmiştir.

İlimler ve fenlerin, sanayi ve zanaatların olağanüstü ilerlemesi, fıtrî yiğitlik, yaratılıştaki sağlamlık gibi kaba ve işlenmemiş güçleri hemen hiçe indirmiş ve yegâne kuvvet olarak ortada "zekâ ve deha gücü" kalmıştır.

Bugün bütün kavimler, Avrupalıların fen ve marifetleri karşısında aciz kalıp aynı seviyeyi bulmadıkça esâretten kurtulmaları ve henüz mahkûm olmayanlarının varlıklarını muhâfaza etmeleri mümkün değildir.

Eğer İslâm dininin mücâdele alanında rakibi diğer bir din olsaydı, başarıyla mücadele edeceği muhakkak idi. Gerçi İslâm'ın aydınlattığı zihinlere İsevîlik ve Mûsevîlik gibi diğer bir dinin fikirlerini sokmak mümkün değildir. Fakat bütün dinler gibi İslâm dininin de rakibi ve muarızı diğer bir din değil, "hiç bir prensibe bağlı olmaksızın gönlünün dileğince düşünmek ve hükmetmek" ile "fen ve felsefe"dir.

Medenî ve sanatkâr Avrupalılarla yalnız siyaset sahasında değil, özellikle iktisâdî sahada rekabet edebilmek ve yaşayabilmek için Müslümanların Avrupa zihniyetine ve marifetine sahip olması gerekir.

Halbuki bugün mevcut olan şartlarla böyle bir inkılâbın ya meydana gelmesi imkânsızdır ya da meydana gelirse İslâmiyet'i mahveder. Demek ki, her ikisi de İslâm'ın mahkûmiyet ve sefâleti sonucunu doğurur.

Bugün Orta Çağ zihninin mahsulü olan bir ictihâdı yaşatmaya çalışmak, bir fosili canlandırmak emeli kadar gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir şeydir.

Faraza böyle bir fikir ve ictihâdı yaşatmanın mümkün olduğu kabul edilse bile bu, yine bir felâkettir. Zira bugünkü sosyal hayat ve anlayışlara karşı yarı bedevî bir sosyal hayat ve anlayışlarla rekabete kalkışmak, öküz arabasıyla trene karşı rekabete kalkışmak kabilindendir. O halde ne yapmalı?

Eğer biz, tarih ve soydan gelen hallerimizi, çevremizi ve millî fikirlerimizi hiç dikkate almaksızın Avrupa'yı körü körüne taklit etmeye kalkışacak olursak, sosyolojinin kesin yasalarıyla çatışmış olacağımız için; başarılı olacağımız son derece şüpheli olmakla beraber, şayet başarılı olursak, millî ve manevî simamızı kaybetmemiz, başka bir şekle dönüştürmemiz gerekecek. Başka bir tabirle böyle bir değişmenin zarûrî şartı İslâm'ın temel kaidelerinden uzaklaşmak olacaktır.

Şu halde yapılacak şey, din duygusu ile bilimsel düsturları bağdaştırmak

ve her ikisini birbirine yardımcı etmektir.

Acaba bu emel mümkün müdür?

Bizim kanaatimize göre mümkündür. Fakat güçlüklere göğüs gerecek çok onurlu ve cömert çabalar gerekli.

Gerçek reform emeli, önce ilmiye heyetinin ve sonra da ferdlerin büyük çoğunluğunun düşmanlığına ve karşı koymasına hedef olacaktır. Geçen sene yapılan çok küçük bir tecrübe, bu hususu bütün açıklığı ve dehşetiyle ortaya koydu. Fıkıhçıların çoğunluğunca sünnet ve yalnız bir tanesince vâcib olan kurban kesmenin yerine, kurban paralarının "farîza-i i'dâd"[231] mukabili olarak, Osmanlı donanmasının yani hilâfet merkezinin takviyesine sarf edilmesi ve zekâtın verilmesi şekli hakkındaki teşebbüslere âlimler tarafından yapılan itiraz, onların zihniyetlerini tamamıyla ortaya koydu.

Böyle bir zihniyetle ıslah ve yenilik arasında münâsebet aramak, duraklama etkenlerinden ilerleme beklemek kadar boştur. Bundan dolayı âlimleri itham etmek gerekmez. Onlar, insanlığın bilgilerinin bugünkü derecesine ve şimdiki bilimlerin kuvvet ve tesirine vâkıf bulunmadıkları için bugünkü durumu tahlil ve muhakeme etmekten aciz kalıyorlar. Bu gaflet o derecede derindir ki, zavallılar, sekiz yüz-bin sene önce selefler tarafından ileri sürülen bir fikrin olduğu gibi bırakılmasını ve devam ettirilmesini, bugünkü İslâm toplumunu ihyâ edebilecek fikirlere girişmekten daha manalı ve İslâm için daha faydalı sanıyorlar.

Açıkça görülüyor ki, onlar, İslâm'ın hedef olduğu korkunç tehlikeleri görmekten, bu tehlikeleri meydana getiren sebebleri anlamaktan âcizdirler.

Bu şartlar dairesinde âlimlerden İslâm toplumunun ıslahını beklemek tamamıyla boş ve neticesiz bir fikirdir.

Eğer bugünkü ilim ve fenlere, Avrupa zihniyet ve kurumlarına vâkıf olan âlimler yetişebilirse, o vakit meselenin rengi değişir. Fakat böyle âlimlerin yetişmesi için hiç olmazsa yarım asır gerekir.

Acaba medeniyetin fikir selleri önünde bu kadar müddet meselelerimiz ve ahlâkî değerlerimiz ayakta kalabilecek mi? Acaba Avrupa'nın medenî istilâsı, bu uzun mühleti bize verecek mi?

---

231 "Düşmana karşı gerekli hazırlıkları yapma farzı" demektir. İslâm düşmanlarına karşı Müslümanların gerekli olan silah, asker, teçhizat v.s. konularında önceden hazırlık yapmaları Kur'ân-ı Kerîm'in Enfâl Sûresi'nin 60. âyetine göre farzdır (edt.).

Avrupa medeniyetinin en önemli özelliğinin "ilerleme, teşebbüs ve uygulama sürati" olduğuna bakılırsa, hiç olmazsa bir savunma pozisyonu alabilmek için hızlı ve pratik tedbirler alınması gereklidir, zarurîdir. Bu tedbirler iki sınıfa ayrılabilir.

Birincisi: İslâm vatanlarından her birine özgü mahallî tedbirler.

İkincisi: Bütün İslâm âlemine, yani İslâm ve Müslümanlara özgü genel tedbirler.

Birinci kısım tedbirlerden bize ait olanları şu şekilde özetlenebilir ki, diğer İslâm ülkelerince de uygulaması çok mümkün ve faydalıdır:

1- İlmiye sınıfının görevlerinin tayin ve taksimi,

2- Medreselerin, yeni okullar tarz ve yöntemine uygun biçimde şekillendirilmesi,

3- Tedrisâtın ıslahı,

4- Belde ve kazaların manevî idaresine yetki ve yeteneği olan özel bir sınıfın yetiştirilmesi. Her dinin, özellikle ümmetin geneli tarafından anlaşılış şekli ile etkisi, din görevlilerinin fikrî seviye ve meziyetiyle orantılıdır.

Halk arasında yaygın zararlı fikirlerin, din duygusunu yaralayacak şekilde kötü tesirler bırakmadan ortadan kaldırılması, yine o fikirleri yaymış olanlar vasıtasıyla mümkündür. Böyle bir emel için ise önce ilmiye sınıfının vazifelerinin belirlenmesi ve görev bölümü yapılması gerekir.

Medreselerin bugünkü idare şekli, oralarda yürürlükte olan zihniyet ve usûl, zaman ve terakki ile alay etmek anlamına gelmektedir. Son derece üzülerek deriz ki, medreselerimiz, birer ilim ve terbiye evi olmak şöyle dursun, eski eserlerin sergilendiği birer müzedir.

Başka memleketlerde, geçmiş devirleri teşhir etmek ve eski durumla şimdiki ilerlemeleri herkese göstermek için müzeler var. Bizde bu hizmeti medreseler görüyor.

İdadîlerde (liselerde) bir senede kolayca öğretilen ve öğrenilen muhtasar mantığın medreselerde Arapça lisanıyla senelerce okutulduğu ve en sonunda da mantığı yazı ve edebiyatta tatbik edecek talebe bile yetişemediği dikkate alınırsa; bu medreselerde, altıda bir asırlık hayatın yok edilmesi uğrunda öğrenilen bilgilerin iyi bir tahsil ile nihayet dört senede elde edileceği şüphesizdir.

Eğitime yeni bilim dallarının ilâve edilmesi hususu, apaçık bir gerçek ve ihtiyaçtır. Bugün köy imamlığı vazifesini yerine getirenlerin basitlik ve cehâlet seviyeleri hayret edilecek derecededir. Halbuki ümmetin genelinin ahlâk ve davranışlarını bunlar düzenlemektedir.

Köy çocuklarını onlar terbiye ediyor. Ümmetin halkının zihnine ilk fikir tohumlarını onlar ekiyor. Birtakım hurâfelerin ve hikâyelerin din adına ortalıkta dolaşmasına en çok onlar sebebiyet veriyor. Köy imamlarının vazifeleri tasavvur edildiğinden çok daha büyüktür. Bundan dolayı köy imamlarının, âlim olmasalar bile, sosyal vazifelerini yapacak şekilde basit bir malumat topluluğuna sahip olmaları gerekir.

5- İctihad Kapısı Ne Şekilde Açılmalı?

Genel tedbirlere gelince; bunu küçük bir kelime ile ifade mümkündür: İctihad! Fakat bu küçük kelimenin manası ne kadar büyüktür! İctihad denilir denilmez ilmiye heyetinin varlığının bir titremeye tutulduğu görülür.

Onlara göre ictihâd kapısı kapatılmış ise de kapanmamıştır. Niçin? Çünkü eski müctehidlere akran sayılabilecek âlimler yetişmez olmuş ve belki de yetişmesi imkânı kalmamıştır.

Bu, tabiî ve insanî kanunları, çevrenin ve zamanın sürekli değişikliklerini, tekâmül ve terakkiyi inkâr etmek, insanlığı hor görmek anlamına gelmektedir. Bu sivri fikre gülmek mi ağlamak mı icab ettiğini kestirmekten insan âcizdir. Özellikle ictihâdın, zamanın ortaya çıkardığı ihtiyacı hatıra getirdiği düşünülürse ictihâd kapısı kapandı demek, rûhî ve sosyal ihtiyaçlara çare aramak imkânı kalmadı demektir ki, böyle bir söz, bir toplumun dinî duygu ve ihtiyacına idam hükmü vermektir.

Dinî işlerde bile, değişmez esaslar yanında bir sürü sosyal ihtiyaçlar vardır ki, onları ictihâdlar ve insânî çalışmalar meydana getirmiştir. Bu müctehidler ise, ictihâdlarını gelecekteki ihtiyaçları nazara alarak değil [ki, bu olamazdı], kendi zamanlarının ihtiyaçlarını nazara alarak yapmışlardır. Ve şurası da bilimsel bir gerçektir ki, her müctehidin "ilmî şahsiyetini" zamanının ilmî seviye ve kudreti meydana getirir.

İnsaflı olmak şartıyla çok basit bir muhâkeme bile, eski ictihâdlar ile bu zamanın ihtiyaçlarını karşılamanın mümkün olmadığını ispat eder.

Eski toplumu bir öküz arabasına, bugünkü toplumu bir trene benzeterek haklı bir benzetme ile fikrimizi izah edelim.

Acaba öküz arabasının güzel bir şekilde inşa edilmesi, faydalarının arttırılması vesaire için yapılan bir talimat manzumesi ile tren yapmak ve hatta tren idare etmek mümkün müdür? İşte bugünkü medenî ihtiyaçlarımızı karşılamak bakımından, eski zamanlarda yapılmış ictihâdların çoğunun öküz arabası talimatı derecesinde kaldığı yalnız mantık bakımından değil, maddî eserleriyle de sâbittir. Malumâtı âdi araba idâresine yeterli olanlarla tren idâresi mümkün olmadığından; âlimlerimiz, ilerleme ve gelişmeden çekinmekle kendi topluluklarına idam hükmü veriyorlar. Demek ki, intihar ediyorlar.

Yeni ictihâdlar lâzımdır. Bunu inkâr etmek, dinî bir topluluğun manevî gıdasını inkâr etmek olur. Fakat zamanımızda ictihâd nasıl yapılmalı?

Burası son derece önemli bir meseledir. Henüz gerçek bir uyanışın ilk kademesinde bulunduğumuz ve hakîkî âlimlerin azlığı dikkate alınırsa, şahsî ve münferid ictihâdların hiçbir hızlı tesiri olmayacağı ortaya çıkar. Bize ise âcil ıslahat lâzımdır. Farz edelim ki, Bağdâd'da, Konya'da bir âlim ictihâda kalkışsın. Böyle bir âlimin, gafil çoğunluk tarafından boğulacağı ve hatta tekfîr edileceği çok muhtemel olmakla beraber, fikirlerinin "her şeyden önce" dar bir çevreden dışarı çıkıp yayılamayacağı tabiîdir.

Halbuki şahsî ve münferid ictihâdların zihni karışık ve câhil bir toplumda yeni ihtilaflara sebep olmaktan, yeni bir felâket hazırlamaktan başka neticesi olmuyor.

Bu iddiamıza İran ve Şî'a âlemi şahittir. Onlarda her müctehid fetvalarını ictihâd hüküm ve kuvvetinde verebilir. Acaba Şî'a âleminde uyanış, Sünnîlikten fazla mıdır? Hayır! Tam aksine olarak Şiîler, birçok hususlarda ilerleme ve uyanış noktasından daha uzakta bulunuyorlar. Şu halde ne yapmalıdır? Bize öyle geliyor ki, ictihâd işi de zamanımızın ilerleme ve gelişmelerinden elde edilen toplumsal düsturlara uygun ve onunla beraber yürümelidir.

İslâm âleminde hakikaten fâzîletli ve ilim sahibi kırk elli kadar âlimden oluşan bir *"Yüksek İctihad Meclisi"* meydana getirmekten başka çare yoktur. İslâm'ın hilâfet makamının kanadı ve himayesi altında bütün Müslüman kavimlerin ve Müslüman ülkelerin meşhur düşünürlerinden oluşacak böyle bir yüksek ilim heyetinin mesaisinin semeresi olacak faydalı ictihâdlar, hiç şüphe yok ki, çoğu Müslüman tarafından iş ve hareketlerine düstur olacaktır.

Böyle yüksek bir meclisin meşgul olacağı maddeleri, bugünkü ihtiyaçlarımızı göz önüne alarak keşfedebiliriz. Bunların en önemlisi toplumla ilgili konulara temas eden ve artık bu zamanda faydaları kalmayan ictihâdları düzeltmek ve yenilemektir.

Fakat hepsinden daha önemlisi "mezheblerin birleştirilmesi" meselesidir. Mezheblerin hepsi incelenmeli, yeni bir ictihâdla bunlarda mevcut ve Kur'ân'ın rûhuna en fazla uygun, bugünkü ihtiyaçlarımıza en mutâbık olan fikirler ile genel bir mezheb meydana getirilmelidir.

Bu genel mezhebin belirgin sıfatı "hikmet/felsefe ve sîret" olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, ibâdet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından; kısaca şekilcilikten meydana gelmiş ihtilaflara bir önem vermek ve bu ihtilafları yaşatmak [din duygusunu öldüreceği için] dine karşı bir cinâyettir.

6- Sonuç

Din, dinî duygu ile ayakta kalır. Bu duygu ölürse, bir müddet göreneği devam ettirme kabilinden, şekilsel ibâdetle meşgul makineler devam etse bile, az zamanda onun da yıkılıp çökeceği tarihî hakikatlerin şâhidliğiyle sâbittir. Sonra da "tenzîh ile teşbîh" arasını kendinde toplayan "tevhîd fikri"ni artık onu sıkıştırıp boğan ikinci derecedeki fikirlerden kurtararak meydana koymalıdır.

İslâmiyet'teki tevhîd fikri, bugünkü bilimin son sözü olduğu gibi akıllı ve düşünen insanlığın sonsuza kadar son sözü olacaktır. Ne yazık ki, bu ulu ve yüce fikir, tenzîh ve teşbîh aşırılıkları arasında hemen hiçbir vakit genel bir şekilde hüküm sürmemiştir.

Bugün İslâm âlemine bir baksak, "ne şöyledir ne böyle"nin aşırılığı sonucu yokluğa ilâhlık yükleyenlerden itibaren, insana tapanlara, türbe ve hâtıralara tapanlara kadar çeşitli itikad şekilleri görürüz.

İslâm'da ilâhî vahdetin temel unsuru demek olan "mekândan münezzehlik" fikrine bile uymayan makbul mezhebler var. Meselâ Orta ve Kuzey Afrika'da yaygın ve son Mâlikî imamlarından birinin yazdığı bir eser gördüm ki, bunda: *"Allah, ilmiyle her mekânda mevcûd ve zâtiyle Arş üzerinde mevcûddur."* yazılmıştı... Bu ihtiyatsızlık, milyonlarca Müslüman'ı "Arş denilen bir mekânda ikamet eden bir Tanrı" fikrine sevk ediyor.

Allâme Kurtubî'nin, Şa'rânî tarafından kısaltılmış bir tezkiresi var ki, bütün Afrika'da yayılmıştır. Halbuki allâmenin şu eserinde bazı hakîkatlere karşılık o kadar saçmalar var ki, bugün her aydın Müslüman, böyle bir kitabın son derece zararlı olduğuna ve Kurtuba allâmesinin malûmâtının çoğunun hurâfelerden ibaret olduğuna inanmak zarûretini hisseder.

Her dinî fikrin ahlâkî ve sosyal alanda bir mukabili, bir doğurduğu sonuç vardır.

İşte bizdeki birbirine zıt ve çürütülmüş fikirlerin doğurduğu ahlâkî sonuçlardır ki, İslâm toplumunu bugünkü hasta haline getirmiştir. Bizdeki ahlâk hangi fikir üzerine kurulmuş bulunuyor?

Genel düstur olanı, hiç şüphe yok ki, korku ve azarlama, emel ve fayda fikirleri üzerine...

İşte bu sebebden dolayıdır ki, İslâm âlemini ahlâksızlık kapladı. Ahlâk için kavimler tarafından esas alınan fikirlerin en çürüğü ve en yanlışı "korku" fikridir. Sıradan korku ve çekinme fikirleri üzerine kurulan ahlâk, menfaat ve bencillik hislerini arttırmaktan başka bir şeye hizmet etmez.

"Korku sebebiyle fenalık yapmamak" fazîlet değil, -analiz edersek- ahlâkın yokluğu demektir. İşte bu noktalar, hep o yüksek ictihâd komisyonunun düşüneceği şeylerdendir. Bize göre İslâm'da ahlâkın esası "meveddet - sevgi"dir.[232]

Ne çare ki, bu temel fikir ortadan kaybolmuştur. "kulların sorumluluğu", "kaza ve kaderin" manası, "iki âlemde dinin maksadı", "dünyevî ve uhrevî saâdet", "çalışmanın ve ictihâdın gerekliliği", "ilim ve idrâkin kıymeti", artık bu ümmete anlatılmalıdır. Zira bunlar bir dinin "hayatî unsurları" hükmündedir.

"Vatan", "millet", "vazife", ve "insanlık"ın manasını artık bu ümmet anlayarak kabul etmelidir.

Böyle yapılmazsa Avrupa'nın fikir selleri, bizim esassız fikirlerimizi ve o fikirlere dayanan ahlâkımızı süpürüp götürecek ve İslâm simasının yerini isim verilemeyecek bir mahiyet ve öz alacaktır.

Bugünkü şartlarla hayat savaşında İslâm toplumunun Ârî medeniyet önünde dayanması ve yaşamaya devam etmesi mümkün değildir. Zira da-

---

232 Bu düşünceyi izah etmek amacıyla yakında bir eserimiz yayınlanacaktır.

yanmak ve yaşamaya devam etmek için, işte yine tekrar ediyoruz, iki çare düşünülebilir: Birisi, o medeniyetle temas etmemek. Bu, yapılması mümkün olmayan bir çaredir ki, asla hayal ve tasavvur derecesini geçemez. Diğeri ise, "İslâmiyet'in simasını kaybetmeden hakkıyla medenîleşmek ve yükselmek"tir.

Bu çare çok zordur ve fakat imkânsız değildir. Bu esaslar elde edildikten sonra detay kendi kendine meydana gelir. Bütün bu söylediklerimiz, bizim zan ve ictihâdımız değil, İslâm tarihinden ve bugünkü toplumumuzdan zarurî olarak çıkan neticelerdir. Şu durumları görmeyen ve bu ıslahatın gerekli olduğunu hissetmeyen adamlar çoktur. Fakat onlara verilecek cevabı ezelî lisan vermiştir:

"Bugün burada kör olan, yarın âhirette de kör olur ve üstelik yoldan iyice sapar."[233]

233 İsrâ Sûresi, 17/72.

İNDEKS

A

Abbâs b. Abdulmuttalib, 217, 218, 315
Abbâsî, -ler, 97, 357, 360, 379, 431-435, 438, 461, 462, 470, 493, 496, 517
Abd-i Menaf Oğulları, 329
Abduddâr, 191
Abdulhâlık-ı Gucdüvânî, 480
Abdulkadir Şâzelî, 400
Abdulkadir-i Geylânî, Seyyid, 121, 140, 156, 191, 192, 194, 414
Abdullah (İsmailî imamı), 419 420, 424, 441
Abdullah b. Abbâs, 322, 350, 369
Abdullah b. Abdulmuttalib (Peygamberimizin babası), 121, 139
Abdullah b. Âmir, 336
Abdullah b. Cahş, 192
Abdullah b. Ebî Bekr, 185, 191
Abdullah b. Ebî Rabîa, 331, 333
Abdullah b. Mes'ûd, 162, 197
Abdullah b. Meymûn, 419, 420, 423, 424, 444
Abdullah b. Muâviye, 369
Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays, 333, 334
Abdullah b. Nâfi' b. el-Husayn, 333, 334
Abdullah b. Ömer, 315, 324-327
Abdullah b. Revâha, 193
Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, 330
Abdullah b. Sebe, 353, 361, 366
Abdullah b. Selâm, 186
Abdullah b. Übeyy b. Selûl, 188
Abdullah b. Yasin, 448, 4490
Abdullah Cevdet Bey, 28
Abduluzzâ, 191
Abd-i menâf, 121, 191
Abdurrahman b. Avf, 162, 272, 278, 279, 306, 313, 214, 319, 320, 324-332, 334, 335
Abdurrahman b. Ebî Bekr, 191
Abdusselâm b. Meşîş, 414
Abdusselâm el-Esmer el-Feytûrî, Seyyid, 486, 487, 489, 490
Abhale (Esved el-Ansî), 215
Abîl, 117
Acâride, 375, 376
Achen, 475
Âd, 117, 118, 129
Âdem, 179, 249, 294, 394, 421, 422
Aden Körfezi, 109, 112
Adeviyye, 480
Adiyy b. Ka'b, 190
Adiyy b. Musâfir, 414, 480
Adnân, 109, 119
Afganistan, 533
Afra, 193
Afrika, 110, 111, 116, 333, 334, 352, 358, 441, 443, 445, 447, 450, 451, 483, 484, 488, 489, 493, 494, 520, 535, 538, 552, 553
Ahdar (Yeşil) Dağı, 110
Ahd-i Atîk, 126, 258
Ahmed (İsmailî imamı), 424, 425
Ahmed b. Arûsî 489
Ahmed b. Hanbel, 363, 431
Ahmed el-Bedevî, Seyyid, 414
Ahmed er-Rufâî, Seyyid, 414, 441, 480
Ahmed Han, 545
Ahmed-i Yesevî, Hoca, 480
Âişe, 91, 151, 173, 174, 204, 206-209, 218, 222, 226, 227, 315, 343, 346, 347, 348, 374, 438, 524
Akabe, 171
Akabe Biati, 155, 171
Akabe Körfezi, 110, 112, 113
Akdeniz, 116, 476, 494

Akîl b. Ebî Tâlib, 191, 352
Akkâ, 477
Albâiyye, 367
Alen, 470
Alexis Comnene, 476
Âl-i Adnân, 119
Âl-i Buseyf (Bkz. Buseyfîler)
Âl-i Hâşim (Bkz. Hâşimîler)
Ali b. Abdullah b. Abbâs, 369
Ali b. Ebî Tâlib, 91, 151; 154, 157, 164-166, 181, 183-185, 188, 191, 194, 197-199, 209, 212, 216-219, 227, 250, 272, 277-280, 283-287, 291-294, 297, 299, 300, 302-304,, 306, 307, 310-312, 314-318, 320, 322, 323, 325, 327-332, 334, 335, 337, 339-343, 345-353, 355, 359-367, 369-376, 381, 394, 407, 409, 410, 413, 419, 420, 428, 429, 431,435, 437-441, 471, 472, 479, 490, 521, 523
Ali el-Esvârî, 399
Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım, 440
Ali et-Takî b. Muhammed et-Takî, 440
Ali İlâhî, 353, 394
Âl-i Ümeyye (Bkz. Emevîler)
Ali Zeynu'l-Âbidîn b. Hüseyin, 439
Âlim ve'l-Müteallim, el-, 239
Almanya, 474, 475, 477, 507
Almanya İmparatorluğu, 467
Alptegin (Gazne Türk Devleti nin kurucusu), 456
Amalfi, 476
Amâlika, 117, 118
Amelî fıkıh, 240
Âmine (Peygamberimizin annesi), 102, 139, 140
Âmir b. Hadramî, 192
Ammâr b. Yâsir, 151, 214, 272, 330, 331
Ammâriyye, 488
Amr b. Abduvüdd, 199
Amr b. Bahr el-Câhız, 380
Amr b. el-Âs, 164, 188, 190, 214, 321, 327, 332, 333, 338, 350, 350, 351
Amr b. Hadramî, 192
Amr b. Ubeyd, 380
Amriyye, 380
Anadolu, 333, 358, 457, 466, 494
Animizm-Rûhiyyûn, 69
Antakya; 476
Antropomorfizm, 48, 83, 175, 266, 428
Anze aşireti, 115
Arab-ı Âribe, 109, 116-119, 129
Arab-ı Müsta'ribe, 109, 118-120
Arâmî, 127
Arap Yarımadası, 109-119, 124-126, 140, 196, 211, 215, 226, 289, 311, 374, 450, 459, 537
Araplar, 64, 101, 109, 114-117, 119-121, 124-129, 137-140, 144, 164, 166, 186, 190, 192, 196, 197, 211, 294, 302, 303, 311, 312, 316, 328, 357, 359, 373, 378, 401, 410, 423, 432, 434-436, 446, 450, 453-455, 457,, 458, 476, 516, 525, 530, 532, 538
Argon, 464-467
Ârî, -ler, 117, 126, 132, 264, 265, 273, 357, 403, 478, 515, 553
Ârî medeniyeti, 132, 133
Arîş, 110
Aristoteles, 48, 68, 76, 134, 135, 246, 365, 377, 382, 391, 396, 423, 432, 443
Arnavut, -lar, 64
Arnstadt, 475
Arûsî, Ahmed, 489
Arûsiyye, 480, 487-489
Aryânîler (Bkz. Ârîler)
Asîr, 110-112

Asr-ı Saâdet, 119, 407
Âsur, 158
Âsûrî- ler, 64, 116, 127, 394
Asurlular, (Bkz. Âsûrîler)
Asya, 109, 110, 116, 117, 456, 463, 468-470, 476, 517, 520, 534
Aşere-i Mübeşşere, 277, 386, 293, 320, 325, 327, 348
Aurelius, 134
Avf, 171, 193
Avrupa, 26-28, 35, 37, 40, 44, 45, 53, 79, 87, 91, 93, 94, 96, 98, 116, 124, 150, 157, 158, 160, 206, 276, 334, 421, 466, 468, 473, 475, 477, 478, 493, 502, 515, 517, 518, 520, 545, 547, 548, 553
Avrupa medeniyeti, 26, 518, 549
Avustralya, 116, 518, 535
Ays, 253
Azrâ, 132

B

Baalbek, 287
Bâbek, 371
Bâbek mezhebi, 435
Bâbekiyye, 371
Bâbil, 35
Bâbilliler, 64, 158
Bâbu'l-Mendeb, 110, 111
Bağdâd, 113, 151, 410, 411, 466, 470, 472, 502, 551
Bağ-ı İrem, 118
Bahîra, 137, 140-142
Bahreyn, 110-113, 115, 358
Bari, 476
Basra, 313, 321, 334, 335, 338, 342, 346, 348, 358, 480
Basra Körfezi, 109, 111-113, 115
Batı Afrika, 450
Batı Mağrib, 449
Bâtıl din, -ler, 49, 66, 71, 74
Bâtıniyye, 370, 416
Batn-ı Nahle, 192
Bauer, 81, 85, 88, 158
Bâyezîd-i Bistâmî, 407, 480
Bayramiyye, 480
Bedâiyye, 370
Bedeviyye, 480
Bedir (yer), 189, 193, 212
Bedir Gazası, 188-190, 196, 197, 203, 206, 218, 313, 315, 316, 318, 320
Behşemiyye, 380
bekâ, 66, 67
Bektâşî, -ler, 490, 500
Bektâşîlik, 500
Bektâşiyye, 480
Benân, 370
Benâniyye, 370
Benares, 457
Benî Kehlân, 118
Benoît, Polonyalı, 463
Benû Avf, 218
Benû Damra, 187
Benû Hâşim (Bkz. Hâşimîler)
Benû Kaynuka, 198, 204
Benû Mahzûm, 191, 193
Benû Nadîr, 198, 204
Benû Neccâr, 140, 193
Benû Sa'd, 139
Benû Sâide toplantısı, 288, 291, 293
Benû Sehm, 190
Benû Ümeyye, (Bkz. Emevîler)
Berberî, -ler, 337, 357, 374, 436, 445-447, 449, 450
Bergavatalar, 449
Bergûsiyye, 388

Beryem (veya Meyvem) adaları, 113
Beşîr b. Sa'd, 290
Beyhesiyye, 375
Beytü'l-Lahm, 477
Bilâl Habeşî, 162, 315
Bilimsel Cebriyye, 393
Bîrûnî, 28
Bişr b. Mu'temir, 378
Bişriyye, 378
Bornie, Henri De, 87, 88, 207
Brahman dini, 63-65, 353, 439, 516, 456, 457, 534
Buaje, 533
Buda dini, 44, 63-67, 133, 456, 463
Buhara, 411, 472, 518, 520, 533
Buhârî, 438, 543
Buseyf, 120
Buseyfîler, 120
Busra, 140, 142
Büyük İskender, 527
Büyük Sahra, 111, 450

C-Ç

Ca'fer b. Ebî Tâlib, 163
Ca'fer-i Sâdık, İmam, 440
Câhızıyye, 380
Calvin, 72
Carlyle, 162
Cârûdiyye, 371
Cebel-i Lübnan, 420
Cebriyye, 387, 389, 390, 392, 393, 417, 482, 512
Cedîs, 117
Cehm b. Safvân et-Tirmizî, 389
Celâleddîn-i Rûmî, 414
Celvetiyye, 480
cem' ve fark, 267
cem'u'l-cem, 267
Cemâleddîn-i Afgânî, 539, 544
Cemel Olayı, 151, 345, 346
Cenâhiyye, 369
Cengiz Han, 459, 461-463, 469
Cenova, 474, 476
Cermen, -ler, 64, 65
Cevdet Paşa,
Cevhere Dağı,
Cezayir,
Cezîre,
Cibrîl,
Cicero,
Cidde,
Cihad,
Comte, Auguste,
Cubbâiyye,
Cülhüme,
Cüneyd-i Bağdâdî,
Cürhüm kabilesi,
Cürhüm-i Emîm (bkz. Cürhüm kabilesi)
Çeşt, 480
Çeştî, 480
Çin, 35, 64, 133, 212, 454, 457, 470, 517, 520, 533

D

Dâvûd, 254, 321
De Estournelles de Constant, 398, 400, 401
De Saxe, France, 533
Dehnâ Çölü, 111-113
Dehrî, 64, 428
Demokritos, 134
Der'iyye, ed-, 502
Desûkiyye, 480
Dıhyetü'l-Kelbî, 179, 247, 272

Dicle Nehri, 438, 470
din felsefesi, 26, 66
Din Tarihi Hakkında Düşünceler, 88
Dîvân, 314, 414, 428
Doğal din, 71-74, 79, 80
Doğu [Roma] İmparatorluğu, 133, 494
Dozy, Reinhart Pieter Anne, 28, 29, 38, 87-90, 99, 101-107, 124-126, 128, 139, 160-162, 164-166, 168-170, 190, 197, 202, 203, 206, 207, 223, 231, 249, 373, 395, 398, 408-410, 420, 435, 440, 441, 446, 447, 449, 455, 463, 501, 505, 506, 519-524, 532, 535-538, 540, 542, 543
Draper, 162
Dravidler, 64
Duyumcular, 37, 38
Dürzî, 442
Dürzîlik, 416

E

Ebrehe, 138
Ebû Afek, 203
Ebû Ali Muhammed el-Cubbâî, 380
Ebû Aziz b. Umeyr, 190
Ebû Bekir, 151, 154, 162-166, 183, 184, 189-191, 195, 196, 207, 209, 212, 216-218, 227, 271, 272, 277, 278-280, 283, 288-292, 294, 296, 298-300, 302-304, 306, 307, 309, 310, 312-314, 317, 318, 330, 332-334, 339, 347, 359, 364, 365, 367, 372, 373, 438, 479, 494, 523, 524
Ebû Beyhes, 375
Ebû Cehil, 151, 164, 166, 167, 184, 191-193, 195-197
Ebû Eyyûb el-Ensârî (Bkz. Hâlid b. Zeyd)
Ebû Hanîfe, 239, 241, 363, 371, 431, 440
Ebû Hâşim b. Muhammed, 369
Ebû Huzeyfe, 191, 324
Ebû Leheb, 163, 184
Ebû Lü'lü', 318
Ebû Mansur el-İclî, 367
Ebû Medyen Şuayb-i Mağribî, 480
Ebû Meyden-i Mağribî, 414
Ebû Mûsâ el-Eş'arî, 351
Ebû Müslim Horasânî, 360, 369, 434
Ebû Müslime, 162
Ebû Müslim-i Teberdâr ((Bkz. Ebû Müslim Horasânî)
Ebû Sa'îd (sahabe), 216
Ebû Sa'îd İbnu'l-Hayr, 400, 401
Ebû Talha el-Ensârî, 218, 326
Ebû Tâlib, 140, 141, 157, 162, 163, 170, 191, 221, 294
Ebû Ubeyde b. Cerrâh, 95, 162, 272, 279, 286-288, 290, 291, 294, 297, 300, 311, 312, 320, 324
Ebû Vâil, 332
Ebû Zer el-Gıfârî, 151
Ebu'l-Âs b. Rabi', 191
Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî, 368
Ebu'l-Hüseyin, 380
Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, 377
Ebu'l-Kâsım, 380
Ehl-i Beyt, 151, 217, 221, 222, 226, 250, 355-357, 359, 360, 363, 364, 366, 372, 373, 419, 431, 439, 441, 490, 495
Ekberiyye, 480
Eleştiri ekolü, 39
Elûhîm, 127
Emevî, -ler, 109, 121, 130, 271-273, 279, 285, 288, 293, 306, 322, 323, 328, 333-335, 338-342, 347, 353, 355-360, 364, 372-374, 419, 431, 432, 434, 438, 441, 442, 458, 496
Endülüs, 333, 334, 358, 411, 432, 439,

442, 443, 450, 458, 493, 494, 520
Enes b. Mâlik, 407, 479
Ensâr, 171, 188, 189, 193, 195, 197, 198, 216, 218, 272, 279, 280, 283, 285, 288-290, 297, 299, 301, 306, 313, 326, 359
Erfurt, 475
Erkam, 162, 488
Ermenistan, 117, 311358, 476
Es'ad b. Zürâre, 171, 227
Esrâriyyûn, 404
Essenî, 262
Estonlar, 64
Esvâriyye, 381
Esved b. Abdulesed, 193
Eş'arî, Ebû Hasan, el-, 362
Etrâfiyye, 375
Etrüskler, 64
Evrimciler, 73, 84
Evs, 171, 203, 288, 291
Evs b. Havlî, 218, 219
Ezher Üniversitesi, 544
Ezrâkiyye, 374, 375

F

Fârâbî, 458
Fârûk (bkz. Ömer)
Fas, 411, 449, 450
Fâtıma, 91, 151, 198, 217, 219, 293, 310, 364, 367, 529
Fâtımî, -ler, 427, 432, 439, 441, 442
Fazl b. Abbâs, 218
Fazl Hurûfî (Bkz. Fazlullah-ı Ni'metî)
Fazlullah-ı Hindî, Seyyid, 428
Fazlullah-ı Ni'metî, 427, 429
Fedek, 227, 310, 333
felsefî ikicilik, 76
fenâ, 76
fenâfillah, 173, 174, 413
Ferisî, -ler, 158, 262
Fethullah el-A'cemî, 489
Fetişizm-Putperestlik, 69, 71
Fıkh-ı Ekber, 241
Fıkıh, 233, 240
Fırat, 112, 115
Fırat Vadisi, 109, 110
Fieschi, Sinibaldo, (Bkz. IV. İnnocentius),
Fihr, 121
fikir felsefesi, 244
fikircilik (idealizm), 246
Fil Vak'ası, 138
Filistin, 110, 111, 158, 337
Finliler, 64
Fizan, 120, 485, 488
Fransa, 88, 110, 467, 474, 477, 546
Frazer, 530, 531
Frederik (Almanya İmparatoru), 468, 477
Frederik, II., 466
Fudayl b. Ziyâd, 346
Fustat, 358
Fusûsu'l-Hikem, 262, 414
Fürsan adası, 113

G

Gadîr-i Hum, 284, 292
Gâfikî, 347
Gâlib, 121
Ganj Nehri, 456
Garanik, 155, 250, 252, 253
Gassâniyye, 388
Gazâlî, İmam, 176, 180, 181, 240, 387, 396, 405, 414, 417, 443,
Gâzân, 471

Gazne, 457
Gazne Türk Devleti, 456
Genel Din, 65, 439, 444, 450
Geri kalmış toplumlar, 25
Gnostik, 391
Goldziher, 543
Goyuk Han, 468
Gregorius, IX., 463
Gucerât, 456
Gurâbiyye, 369

H

Habbâb b. Eret, 162
Habeşistan, 155, 163, 164, 251
Habeşli, -ler, 138
Haccâc, 368, 375, 453
Hâcegân tarikatı, 400, 480
Hacer, 118
Hacer-i Esved, 426, 537
Hacı Bektâş Velî, Seyyid, 441
Haçlı seferleri, 473, 474, 476, 477, 478, 493
Haçlı, -lar, 420, 433, 453, 455, 457, 473, 474, 476-478, 493
Hadbiyye, 381
Hadramut, 110-112, 117
Hafsa, 204, 206, 317
Hafsiyye, 375
Hâitiyye, 378
hak din, -ler, 66, 67, 71, 74-76, 78, 79, 100, 126, 239, 249
Hakem b. Ebi'l-Âs, 184, 204, 332
Hakîkat-i Muhammediyye, 181
Hakîm b. Hizâm, 192
Hâkim Biemrillah, 442
Halefiyye, 375
Hâlid b. Velîd, 191, 212, 286, 304, 305, 310-312
Hâlid b. Zeyd, 186
Halime, 139
Hallâc-ı Mansûr, 413
Halvetiyye, 480, 482,
Hamdân Karmat, 370, 425, 426
Hamza b. Abdulmuttalib, 155, 164, 167, 191, 193194, 197, 442
Hamzaviyye, 375
Hanîf, 128
Harem-i Şerîf, 426
Hâricî, -ler, 348, 351, 352, 359, 361, 366, 372-374, 445, 446, 449, 451
Hâricî mezhebi (Bkz. Hâricîlik)
Hâricîlik, 373, 374, 381, 442, 445-447, 451, 533
Hâris (Gassânîlerin Meliki), 215
Hâris b. Abdulmuttalib, 191
Hâris b. Hişâm, 316
Hârise b. Sürâka, 195
Hârisiyye, 375
Harrâziyye, 407
Hartmann Dé, 61, 63, 268
Hârûn er-Reşîd, 28, 431, 434, 441
Hârûn (a.s), 422
Harzemşah (Bkz. Muhammed Harzemşah)
Hasâ, 111
Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, 120, 222, 315, 328, 342, 355, 362, 364, 367, 376, 439, 440, 471, 479, 527
Hasan b. Ali es-Sabbâh, 370, 426, 427
Hasan el-Askerî b. Ali et-Takî, 442
Hasan-ı Basrî, 361, 362, 376, 377, 382, 383, 440, 479
Hasan Ali eş-Şazelî, 405
Hâşim, 121, 216
Hâşimî, -ler, 91, 109, 121, 130, 139, 140, 156, 162-164, 167-169, 171, 184, 279,

283, 285, 291, 293, 294, 314, 322, 325, 327, 328, 339-343, 346, 349, 352, 440
Hâşimoğulları (Bkz. Hâşimîler)
Hatîce, 91, 104, 105, 142, 152-154, 170, 191, 204, 205
Hattâbiyye, 368, 565
Havvâ, 421
Hayber, 111, 198, 204, 227, 370
Hayvanperestlik, 71
Hayyâtî, -ler, 380
Hayyâtiyye, 380
Hazar, -lar, 464
Hâzimiyye, 375
Hazrec, 171, 193, 195, 288, 290
Hazrecli, -ler,171, 291
Hegel, 61-63, 66, 84, 85, 402
Hendek Savaşı, 198
Heraklius, 215
Hesîs b. Kâ'b, 190
Hevze, 215
Hicaz, 110, 111, 113-115, 118, 129, 138, 337, 351, 352, 359, 497
Hilâfet, 93, 217, 227, 279, 283-287, 297, 292, 294, 296, 298, 300-303, 306, 311, 319-323, 325-330, 332-335, 338-340, 342, 346, 351, 352, 355, 362, 364, 365, 373, 434, 456, 458, 489, 496, 500, 523, 548, 551
Himyerî, -ler, 118, 119, 129, 138
Hindukuş Dağı, 456
Hindu, -lar, 65, 456, 457, 520, 521,
Hint, 38, 64, 80, 97, 116, 132, 133, 158, 212, 394, 400, 401, 426, 456, 457, 478, 482, 520-522, 524, 533, 534
Hint Okya nusu, 109, 112
Hintli, -ler, 64, 94, 133, 357, 394, 420, 521
Hira Dağı, 152
Hıristiyanlık, 27, 28, 38, 63, 65-67, 72, 76, 77, 80-82, 84, 85, 87, 88, 91, 95, 96, 100, 101, 127, 128, 132, 133, 158, 159, 265, 287, 288, 361, 372, 375, 392, 398, 399, 402, 410, 415, 445, 446, 453, 458, 459, 461, 463, 464, 466-473, 478, 515-518, 522527, 541, 542, 545
Hişâm b. Abdulmelik, 371
Hişâm b. Amr el-Fuvatî, 379
Hişâm b. Hakem, 368
Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî, 368
Hişâmiyye, 368, 379
Hiyve, 518, 520, 533
Hoca Abdullah, 449
Horasan, 358, 360, 411, 456, 489
Hotman, 161
Hubâb b. Münzir, 289, 290
Hûd, 118
Hudeybiye Anlaşması, 271, 315, 316
Hudeyde, 112
Hulefâ-i râşidîn, 97
hulûl, 241, 353, 369, 370, 394, 420, 483
Hulûliyye, 387, 394
Huneyn (mevkii), 313
Huneyn Savaşı, 198, 199, 223
Huriyan Muriyan takımadaları, 113
Hurremiyye, 371
Hurûfî, -ler, 419, 427-429, 482, 500
Hurûfiyye, 416
Huta, el-, 501
Huzeyme, 121
Hübel, 128
Hülâgû, 461
Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, 222, 315, 318, 342, 355, 356, 359, 364, 367, 438-441, 471, 479, 524,-527, 529
Hüseyin el-Ahvâzî, 425
Hüsrev Perviz, 215
Hüzeyliyye, 377

I-İ

Innocentius, IV (Papa), 463 467
Irak, 110, 116, 117, 304, 311, 313, 346, 351, 411, 424, 425, 450, 453
İbn Battûta, 470
İbn Ebî Muayt (Bkz. Velîd b. Utbe)
İbn Fârız, 400
İbn Hakem, 368
İbn Haldun, 28
İbn Rüşd, 443
İbn Sînâ, 410, 458
İbn Teymiyye, 245-247
İbrâhîm (a.s), 118, 218, 248, 422
İbrâhîm (Sinhâce kabilesi reisi), 447
İbrâhîm b. Edhem, 407, 408, 480, 489
İbrâhîm b. Seyyâr, 377
İbrâhîm dini, 123, 125, 128
İbrâhîm ed-Desûkî, Seyyid, 414
İbrânî, -ler, 85, 118, 119, 121, 131-133, 249, 337
İbrânice, 118, 159, 249
icmâ-ı ümmet, 361
ictihâd, 30, 31, 175, 269, 335, 338, 342, 348, 362, 545, 547, 550-554
idealizm, 38, 246
İdrîs-i Alevî, 441
İdrîsî, -ler, 441
İfk Olayı, 207, 207, 209, 348
İhyâ-yı Ulûm, 443
İlâhçılar, 37, 39
ilâhiyat, 26, 540
İlâhiyyûn (Teist), 87, 404
ilham, 43, 67, 68, 75, 89, 164, 186, 208, 253, 258, 259, 267, 377, 404, 420
ilmî fıkıh, 240
İlyas, 121
imâmet, 364, 367, 369, 420, 439
İmâmiyye, 372
İngiliz, -ler, 499, 521
İngiltere, 467, 477
İnsanperestlik, 71
İran, 35, 80, 116, 117, 128, 129, 131, 133, 151, 214, 304, 305, 311, 312, 337, 338, 350, 352, 357-359, 365, 372, 375, 400, 401, 411, 423, 428, 435, 450, 451, 454, 462, 468, 470, 471,480-483, 493, 494, 497, 499, 515-517, 521, 523, 527, 528, 530-533, 454, 551
İran Denizi (Bkz. Basra Körfezi)
İran Devleti, 95, 131
İran medeniyeti, 131, 357
İranlı, -lar, 64, 92, 131, 198, 311, 357, 358, 372, 423, 434-436, 443, 455, 457, 471, 516, 523, 528, 530, 531-533, 538
İrem-i Zâtü'l-Imâd, 118
irfân, 149, 154, 213, 259, 439, 440
İsâ, Muhammed b., 488
İsâ (a.s.), 67, 68, 77, 85, 100, 132, 135, 153, 159, 213, 250, 261, 262, 265, 337, 422, 469, 473
İsâ b. Sabîh, 379
İsâ'nın Hayatı, 85, 248
İsâ'nın ulûhiyeti, 158
İsevîlik, 123, 125, 132, 261, 264, 265, 542, 547
İseviyye, 487, 488
İskâfiyye, 381
İskenderiye, 313, 474
İslâm Tarihi Komisyonu, 29
İslâm Tarîkatları (Luis Potie'nin kitabı), 398
İslâmiyet Tarihi, 28
İsmâîl (a.s), 118-121
İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık, 371, 420
İsmail Hakkı Efendi, 252

İsmail Safevî, Şah, 496
İsmâîlî, -ler, 419, 420, 423, 424, 426, 429, 441, 482
İsmâîliyye, 371, 426, 427
İsmâîloğulları, 119, 120, 171
İspanya, 410, 442, 443, 449, 450, 476, 478, 507, 520
ispat felsefesi, 39
İsrailiyyât, 28, 80
İsrailoğulları, 84, 116-118, 126, 131, 187, 261
İstanbul, 19, 20, 151, 333, 334, 476, 477, 491, 497
İşrâkıyye (Bkz. İşrâkıyyûn),
İşrâkıyyûn, 244, 256, 408, 410
İtah, 436
İtalya, 474
İznik, 476

Japonlar, 64
Japonya, 534
Johannes de Plano Carpini, 463
Jönon, 132
Jüpiter, 132

K

Kâ'b b. Hazrec, 290
Kâ'b b. Lüeyy, 121
Kâ'be, 138, 155, 167, 168, 251, 371, 388, 426, 465
Kâ'biyye, 380
Kabbala, 262, 263, 353
Kâdiriyye, 487
Kadisiye Savaşı, 313, 315, 316
Kafkas, 352
Kafkasya, 520
Kâmiliyye Fırkası, 366
Kant, Immanuel, 38, 81, 82, 85, 157
Kar-Porter, 531
Karâmıta, 371, 416, 424, 426, 426, 503, 505
Karışık din, 71, 79, 80, 186
karma din, -ler, 71
Karmat, 371, 419, 425, 426
Karmatî,-ler, 426, 442
kartezyen düşünce, 67
Katolik, 85, 88, 94, 152, 398, 469, 506
Katoliklik, 72, 473, 545
Kayrevan, 448
Kazan, 533
Keldânî, -ler, 116, 117, 127, 357
Kelt, -ler, 64
Kerbelâ, 356, 359, 372, 426, 440, 525-527
Keşif, 143, 149, 255, 257-259, 364, 423, 464
Keşmir Vadisi, 456
Kıbrıs, 477
Kıbtî, 337, 357
Kılıç Arslan, 458, 473, 477
Kıpçak, 470
Kırım, 494, 499, 520
Kısas-ı Enbiyâ, 196
Kızıldeniz, 109-115, 384, 415
Kilâb, 121
Kinâne, 121
Kitâb Madnûn, 176
kitman, 365, 366
Kiyâ-yı Bozorg Ümîd, 427
Klermon, 476
Konfüçyüs mezhebi, 65, 75
Konrad (Almanya Kralı), 477
Konya, 481, 551
Kostantin, 265

Kostantiniyye, 333, 334, 358
Kuba, 185
Kubilay, 469
Kudâme b. Maz'ûn, 162
Kudüs, 173, 188, 312, 314, 473, 474, 476, 477
Kûfe, 313, 320, 321, 323, 326, 327, 335, 338, 342, 346, 348, 350, 352, 358, 371
Kumeyl b. Ziyâd, 350, 407, 479
Kunfüze, 111, 112
Kung-Fu-Tse dini, 64
Kur'ân, 38, 89, 90, 106, 119, 153, 155-157, 159-162, 167-169, 171, 175, 177, 178, 186, 191, 209, 212, 215, 222, 242, 249-251, 253, 259, 267, 270, 273, 395, 318, 337, 338, 341, 356, 362, 370, 378, 379, 384, 388, 389, 396, 398, 399, 402, 403, 406, 409, 415, 416, 420, 421, 423, 427, 428, 437, 438, 444-449, 484, 487, 488, 503, 511, 515, 523, 532, 537, 542-544, 552
Kureyş, 109, 119, 121, 129, 140, 154-157, 163, 164, 166, 168-171, 183, 184, 187-199, 211, 251, 253, 277, 288, 289, 290, 296, 306, 322, 328, 331, 373
Kureyş Cumhuriyeti, 129, 130
Kureyşli, -ler, 119, 138, 162-164, 168, 169, 184, 189, 196, 198, 277
Kurtubî, 553
Kusayy, 121
Kusem b. Abbâs, 218, 219
Kutbe, 171
Kuveyt, 112
Kuzey Afrika, 445, 458, 487, 488, 490, 552
Kuzey Hindistan, 457
Kübreviyye, 480
Kümran adası, 113

L

Larousse 476
Lât, 128, 251, 253
Latin, -ler, 258, 357, 477
Lavoisier, 77
Le Chatlier, 519
Ledünn ilmi, 146, 399
Leviathan, 264
Lodge, Sir Oliver, 248
Lokmân-ı Serahsî, 400
Lui, VII., (Fransa Kralı), 477
Lui Saint (Fransa Kralı) 477
Lût, 248
Lût Gölü, 110
Luther, 72, 501, 545, 546
Lüeyy, 121

M

Ma'ad 121
Ma'lumiyye, 375
Ma'rifetullah 67, 68, 404
Ma'rûf-ı Kerhî, 407
Machiavelli, 435
Maddeciler, 37, 39
Mahmûd Es'ad Efendi, 250, 253
Mahmûd. II, Sultan, 499, 500
Mahmûd-ı Gaznevî, 456, 457
Mahmûd-i Gorî, 457
Mahomet ou le Fanatisme (Muhammed yahut Taassub), 87
Maimonides (Mûsâ b. Meymûn), 127
Makamât-ı Harirî, 97
Makul din, 71
Malay, 522, 535
Mâlik b. Nadr, 121
Mâlik b. Nüveyra, 310

Mâlik el-Eşter, 346
Mâlik, İmam, 463
Mâlikî, 504, 552
Manevî Hükümet, 186, 570
Mangu Han, 469
Mansûriyye, 367
Marko Polo, 463
Marsilya, 474
Maskat, 112
Materyalizm, 38, 39, 246, 268
Maturîdî, İmam Ebû Mansur, el-, 362
Mâverâünnehr, 456
Mazdekî, -ler, 435
Me'mûn, 379, 431, 434, 438
Mecdeddîn, 472
Mechûliyye, 375
Mecûsî, -ler, 370, 379, 381, 424, 471
Medenî toplumlar, 231
Medîne-i Münevvere, 113, 139, 140, 162, 171, 183-199, 193, 194, 198, 203, 206, 215, 218, 227, 288, 293, 302, 303, 313, 321, 325, 330, 335, 337-339, 342, 346-348, 350353, 358, 359, 448, 501-503, 505, 537
Medyenî, 480
Mehdî, 30, 424-426, 428, 523, 546
Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi), 503
Mekke-i Mükerreme, 111, 115, 118, 129, 138, 163, 170, 183-185, 188, 191, 196, 198, 211, 212, 218, 251, 302, 315, 333, 358, 359, 388, 411, 437, 448, 457, 502, 537
Melâmî, -ler, 480
Melâmiyye, 405
Melek Tâvûs, 375
Melik Âdil (Mısır Sultanı), 477
Menât, 128, 251, 253
Merrâkeş, 449
Merrâkeş İmparatorluğu, 449
Mervân b. Hakem, 207, 333, 335, 341-343, 348
Mervânî, -ler, 364, 372, 374
Meryem, 132, 158, 179
Merzûk-ı Kuraşî, 414
Mes'ûdî, 312
Mescid-i Aksâ, 173
Mesîh, 76, 80, 85, 133, 153, 158, 159, 394, 424, 546
Mesnevî', 414
Meşhed, 531
Mevdûd-ı Çeştî, 480
Mevlânâ Celâleddîn, 400, 414
Mevleviyye, 480
Meymûniyye, 375
Meysera, 142
Mezheblerin birleştirilmesi, 552
Mısır, 35, 80, 93, 110, 117, 118, 132, 158, 215, 311, 313, 321, 327, 333-335, 338, 342, 347, 350, 358, 411, 432, 457, 458, 476, 477, 493, 497, 503, 545
mi'râc, 159, 171, 173-175, 182, 395
Mihca', 192
Mikdâd b. Esved, 189, 313, 326, 330
Mîzânü'l-Hakîka, 152
Modsley, 160
Moğol, -lar, 357, 458, 459, 461-472, 493-495
Monizm, 39, 64
Mott, John, 533
Mu'tasım, 380, 436
Muallakât-ı Seb'a, 97, 119
Muammer b. Abbâd es-Sülemî, 379
Muammeriyye, 379
Muâviye b. Ebî Süfyân, 212, 214, 292, 334, 337-340, 343, 345, 347, 349-353, 355, 356, 359, 364, 373, 374

Muavviz, 197
Muâz, 193, 197
Muâz b. Amr, 197
Mudarr, 121
Muğîre b. Şu'be, 318, 327
Mugîriyye, 367
Muha, 112
Muhâcir, 164, 186-188, 190, 191, 196, 198, 203, 216, 227, 288, 289, 291, 297, 299, 301, 330, 359
Muhakkime, 374
Muhammed (Peygamberimiz hakkında yazılan bir kitap), 152
Muhammed Abduh, Şeyh, 544, 545
Muhammed Ali el-Hâdî es-Senûsî, Seyyid, 490
Muhammed b. Abdulvahhâb, 501-504
Muhammed b. Ali, 369
Muhammed b. Ebu Bekir, 342, 349
Muhammed b. Hâfız, 378
Muhammed Hanifiyye, 369, 370
Muhammed b. İsâ, Seyyid, 488
Muhammed b. Suûd, 502
Muhammed b. Talha, 349
Muhammed b. Tûmert, 450
Muhammed el-Bâkır b. Zeynu'l-Âbidîn, 364, 367, 369, 420, 439
Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî, 440, 523
Muhammed et-Takî b. Ali er-Rızâ, 440
Muhammed Harzemşah, 443-445, 454, 461-463, 472
Muhammed Tevfik Efendi Sıdkî, 443
Muhammeriyye, 371
Muhyiddîn-i Arabî, 364, 400, 405, 414, 415
Muir, 87, 97, 98, 100, 101, 160, 190, 199
Mukaddes Arz, 311
Mukanna', 435
Mukavkıs, 215
Muntefik aşireti, 115
Murâbıtlar, 445, 447, 449-451
Murdâriyye, 379
Mûsâ (as), 68, 77, 132, 153, 158, 187, 213, 250, 261, 262, 415, 422, 468, 469
Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık, 420, 440
Mus'ab b. Umeyr, 190
Musalien, 409
Mûsevîlik, 63, 77, 80, 123, 125, 126, 262
Musra adası, 113
Mûte Savaşı, 198, 199, 211, 212, 215
Mut'im b. Adiyy, 170
Mutlak fenâ/yokluk, 66, 174
Mutlak tevhîd, 66
Muvahhidler, 445, 447, 450, 451
mücessime, 173
Müdrike, 121
Mükremiyye, 376
Müller, A., 161
Müller, Max, 61, 66
Mümşâd-ı Dîneverî, 407
Mürcie, 387
Mürre, 121
Mürre b. Kâ'b, 190, 191
Müsennâ, 311
Müseylime (el-Kezzâb), 215
Müstedrike, 389
Müşebbihe, 173, 175, 387, 394, 395, 397
Mütevekkil, 380, 436-438

N

Nâdir Şah499, 500
Nadr b. Hâris, 191
Nadr b. Kinâne, 121

Nakşiyye, 480
Nâzenîn, 405
Nazzâmiyye, 377, 381
Nebâtîler, 116
Necaşî Ashame, 164, 215
Neccâr kabilesi, 573
Neccâriyye, 387, 388
Necd, 111-115, 501, 502, 507, 538
Necedât, 375
Necef, 426
Necmeddîn-i Kübrâ, 414, 472
Nehrevan, 374, 445
Neseb ilmi, 120
Nestura, 142
Nevfel b. Haris, 191
Nevfel b. Huveylid, 191
Nihilizm, 268
Ninova, 35
Nirvana, 45
Nizâr, 121
Nokta Mezhebi, 429
Noktaviyye, 416
Nu'mâniyye, 368
Nûh (a.s), 67, 116, 117, 121, 422
Nûrî, 407
Nusayriyye, 369
nübüvvet, 67, 69, 73, 75, 140, 159, 163, 164, 166, 176, 240, 253, 298, 303, 327
Nüfûd Çölü, 111

O-Ö

Olcaytu, 472
Orenburg, 520, 533
Orta Asya, 357, 454, 462, 497
Osman b. Affân, 162, 163, 166, 206, 209, 227, 271, 272, 287, 306, 312, 319-323, 328-335, 338-343, 346-348, 350, 353, 365, 371, 374, 381, 438, 524
Osman b. Maz'ûn, 162
Osman Bey (Osmanlı Devleti'nin kurucusu), 495
Osmanlı, -lar, 411, 458, 483, 493-497, 499, 517
Ömer (r.a), 89, 91, 111, 155, 164-169, 190, 192, 196, 206, 212, 216, 217, 227-279, 285-294, 297, 299, 300, 302, 303, 306, 307, 309, 310, 312-320, 322-327, 329, 330, 332-334, 339, 340, 346, 350, 352, 359, 365, 367, 372, 373, 407, 434, 438, 494, 495, 523, 524, 531
Ömer b. Abdulazîz, 358, 364
Ömer Ekmel, 414

P

Panteist, -ler, 73, 85
panteizm, 39, 408-410
Paraklit, 424
Paris, 528
Pasteur, 149
Paulus, 77, 88, 265
Perceval, Caussin de, 87, 97
Philip August (Fransa Kralı), 477
Pirene Dağları, 357
Piyer, Saint, 422, 466
Piyer Lermit, 476
Piza, 476
Platon, 48, 76, 134, 246, 265, 396, 423
Plinius, 134
Potie, Luis, 398-402
Pozitivist düşünce, 67
Pozitivizm, 38, 45
Pratik Aklın Tenkidi, 82
Prometheus, 133
Protestan, 38, 84, 85, 93, 152, 158, 258, 384, 415

Protestanlık, 72, 84, 499, 501, 504, 506, 507
Purigatoire (Tasfiye Cehennemi), 263
Putperestlik, 123, 125, 128, 503, 505
Pythagoras, 134

R

Râbia, 375
Rabîa b. Abduşşems, 191
Rafi', 171
Rasyonalist düşünce, 67
Rasyonalist, -ler, 38, 73, 77, 84, 91, 92, 99, 155, 157-159, 384
Ravza-i Mutahhara, 218
Receb, 446
Refref, 173, 174
Regla, Paul de, 248
Ren Nehri, 474
Rénan, Ernest, 62, 77, 81, 85, 87-91, 93, 124, 126, 128, 158-160, 202, 205, 207
Richard, Arslan Yürekli (İngiltere Kralı) 477
Rizâmiyye, 369
Roma, 304, 312, 338, 467
Roma İmparatorluğu, 305, 340, 358, 468, 515, 516
Roma medeniyeti, 132, 133, 339
Romalı, -lar, 63-65, 131, 133, 134, 337, 446, 453
Romantikler-idealistler, 38
Rufâiyye, 487
Rûhânî felsefe, 244
Rûhânîler, 39
Ruhçuluk (bkz. spiritüalizm)
Rûhu'l-Kudüs, 424
Rukiyye, 163
Rum, -lar, 128, 214, 286, 287, 298, 338, 357, 476, 481, 494, 497
Rusya, 454, 466, 520, 533
rüya, 143, 149-152, 162, 176-178, 255-259, 464, 471, 472
Ryn, 401

S-Ş

Sa'd b. Ebî Vakkâs, 162272, 291, 311, 313, 320, 321, 323, 325, 330, 331, 333
Sa'd b. Muâz189, 272
Sa'd b. Nu'mân, 290
Sa'd b. Ubâde, 272, 279, 288, 290, 291
Sa'diyye, 480
Sa'dü'd-Devle, 465, 466
Sa'îd b. el-Âs, 251
Sa'îd b. Zeyd, 162, 190, 272, 306, 320
Sadeddîn-i Cibâvî, 414
Sadukî, 262
Saf Aklın Tenkidi, 81, 82
Safvân, 207, 208
Safvân b. Ümeyye, 316
Sâm, 422
Sâmânî, -ler, 456
Sâmî, 116, 117, 124, 126, 127, 132, 2074, 357, 403, 515
Sâmit, 422
Saîd b. Zeyd, 251, 272, 320
Sakîf, 170
Salâhaddîn-i Eyyûbî, 477
Sâlih, 118
Sâlih (Berberîlerin reisi), 446
Sâlihiyye, (Zeydiyye fırkası), 371
Sâlihiyye (Mu'tezile fırkası), 381
Saltiyye, 375
San'a, 112, 138
Sârâzen, 467
Saussaye, Chantepie de la, 77, 87, 88, 98, 160, 365, 519, 533

Schleiermacher, 85
Science Jesuitic, 402
Seâlibe, 375
Seâlibe-i Ma'bediyye, 375
Seb'iyye, 371
Sebeiyye, 366
Sebüktegin, 456
Selçuklu, -lar, 457, 476, 493, 494
Selmân el-Fârisî, 198, 272, 315, 318, 364, 407, 479
semâvî din, -ler, 71-74, 76, 79, 80, 90, 171, 239, 243, 249, 262, 391
Semûd, 117, 118
Seneca, 134
Senegal, 449
Seneviyye (Düalizm/İkicilik), 71, 246, 247, 392, 396, 406
Sensüalizm, 268
Senûsiyye, 487-489
Serât Sıradağları, 110-112, 313
Seriyy-i Sakatî, 407
Sevbâniyye, 388
Sevde, 204, 206
Sevr Dağı, 184
Seyyid Senûsî, 545
Seyyid Yahyâ, 414, 441
Sıffîn Savaşı, 340, 345, 350, 373
Sibirya, 462
Sicistan, 358
Sidretü'l-Müntehâ, 173, 174
Simon, Jules, 72
Sincar Dağı, 375
Sinhâce, 447
Siva, 456, 457
Slav, -lar, 64
Soğd (Bkz. Soğdiyana)
Soğdiyana, 453, 454
Sokrates, 48, 49, 75, 134
Somnât, 456
Spencer, 248
Spinoza, Baruch, 81-85, 400
Spiritüalizm, 72, 246, 268, 410
Sprenger, 88, 160, 161
Stey Jourwald Deresi, 475
Strauss, David Friedrich, 77, 81, 84, 85, 88, 92, 158
Sudan, 449, 535
Suffe Ashâbı, 213, 227, 272, 399, 479
Sufriyye, 375
Suheyb er-Rûmî, 162, 272, 326
Suriye, 95, 117, 118, 151, 286, 310-312, 333, 334, 352, 358, 424, 441, 466, 476, 497
Süheyl b. Amr, 316
Sühreverdiyye, 480
Süleymân (a.s), 254, 321
Süleymâniyye, 371
Sultan Ahmed (Bkz. Tacdâr Oğul)
Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî, 379
Sümâmiyye, 379
Sûmeniyye, 388
Sünnî, -ler, 151, 292, 348, 361-363, 366, 385, 390, 434, 437, 439, 441, 449, 471, 472, 495, 496, 521, 523, 524, 530, 531
Sünnîlik, 292, 431, 440, 442-445, 449, 450, 458, 484, 493, 495, 522-524, 551
Sürâka, 151, 185, 214
Süryânî, -ler, 63, 116, 118, 357
Süveyş Körfezi, 110, 112
Swedenborg, 151, 257
Şa'rânî, 553
Şâfiî, İmam, 363
Şah Nimetullah, 574
Şam, 109-111, 140-142, 183, 187, 188, 215, 287, 302, 305, 306, 311, 312, 315,

316, 320, 337-340, 343, 347,352, 358, 411, 450, 476, 477, 502
Şamanizm, 464, 468
Şammar aşireti, 115
Şâtî vahası, 120
Şâzelî, Seyyid Hasan Ali eş-, 387, 405, 414, 441
Şâzeliyye, 404-406, 411, 480, 487-489
Şehâbeddîn-i Sühreverdî, 414
Şeybâniyye, 375
Şeybe b. Rabîa, 191, 193-195
Şî'a, 250, 283, 292, 351, 357, 359-363, 365, 366, 372, 374, 382, 394, 416, 419, 420, 432, 434-436, 439-442, 483, 493, 496, 517, 523, 524, 530, 533, 551
Şiîlik (Bkz. Şî'a)
Şihr, 111
Şiî, -ler, 151, 292, 348, 359, 360, 365, 366, 373, 422, 434, 438, 442, 471, 472, 495, 521, 523, 524, 530, 531
Şît, 369, 422
Şuaybiyye, 375
Şukran, 218, 219

T

Tacdâr Oğul, 470, 471
Tahran, 528
Tâif, 111, 113, 155, 170, 204, 302
Taizz, 112
Takeser, 457
takıyye, 365, 375
Talha, 151, 191, 272, 278, 279, 291, 306, 313, 317, 320, 321, 323, 325, 327, 331, 338, 343, 346-349
Talha (Tuleyha b. Huveylid), 215
Tao mezhebi, 65
Târân adası, 113
Tarîf, 446
Târîh-i Dîn-i İslâm, 250
Tasm, 117
Tassy, Garcin de, 87, 97
Tatarıstan, 520
tavâif-i mülûk, 433, 449, 461, 496
Tayyibiyye, 487, 488
teberrâ, 364, 372
Tebük Savaşı, 198
Tekâmül felsefesi, 37, 39
tekâmül yasası, 25, 26, 539
Tekçi, -ler, 37, 39
Temîm, 501
Temîm-i Dârî, 315
tenkit felsefesi, 37, 38, 39, 62, 65, 81, 88, 92, 157
teslîs, 76, 80, 127, 132, 140, 158, 162, 264, 265
tevellâ, 364, 372
Tevrat, 38, 100, 116, 127, 140, 157-159, 248-250, 253, 258, 265, 478, 574
Teym b. Mürre, 191
Tîcâniyye, 487, 488
Tiéle, 61, 64
Tih Çölü, 110
Tihâme, 111, 113, 115
Timurlenk, 494
Timurlenk Türkleri, 458
Tonkin (Bugünkü Vietnam), 470
Trablus, 485, 497
Trimurti, 132
Tunus, 374, 411, 458, 477, 497
Tûr-ı Sînâ Yarımadası, 110
Türkistan, 520, 533

U-Ü

Ubeyde b. Hâris, 162, 191, 194
Ubeydiyye, 388

Ubeydullah (İlk Fâtımî halifesi), 441
Ubeydullah (Nokta Mezhebinin fikir babası), 429
Ufa, 520
Ufa Tatarları, 533
Uhud Savaşı, 198, 199, 206, 223, 273, 277, 303, 320
Ukaz, 171
Ukbe, (Ensar'dan), 171
Ukbe b. Ebî Muayt, 191, 329
Umman, 110-115, 358
Umman Denizi, 109, 111
Unior, 286
Urben, II., (Papa), 476
Urben, III., (Papa), 477
Utbe b. Rabîa, 169, 191-193, 251
Uzak Batı, 411, 480
Uzak Doğu, 133, 476
Üzeyr (as), 76
Uzza, 128
Übeyy b. Halef, 190
Ümeyye b. Abduşşems, 191
Ümeyye b. Halef, 184, 190, 251
Ümmü Külsûm (Abdurrahman b. Avf'ın karısı), 329
Ümmü Mesîh, 152
Ümmü Seleme, 204, 206, 310
Ürgenç, 472
Üsâme b. Zeyd, 218, 315
Üseyd b. Hudayr, 272, 291, 306

V-W

Vâcibü'l-Vücûd, 101, 106
Vâdiyü Behre, 111
Vâdiyü Bişe, 112
Vâdiyü Kebîr, 112
Vâdiyü Kenûne, 112
Vâdiyü Şârid, 112
Vâdiyü Zemmâr, 112
Vâdiyü'l-Aşr, 112
Vâdiyü'l-Kurâ, 313
Vâdiyü'r-Ramîm, 112
Vâdiyü's-Sehm, 112
Vâdiyü'ş-Şece, 111
vahdâniyet, 65, 76, 77, 128, 268
Vahdet-i Vücûd, 39, 82, 126, 175, 384, 389, 390, 395-397, 403, 404, 408, 416, 443, 483
Vahhâbî, -ler, 125, 499, 501-506, 537
Vahhâbîlik, 499, 501, 506, 507
Vahiy, 64, 67, 68, 89, 137, 142, 143, 147, 148, 152, 159-162, 208, 209, 219, 242, 253, 255, 258, 259, 368, 404, 409, 420, 423
Varaka b. Nevfel, 153
varlık felsefesi, 244
Vâsık, 436
Vâsıl b. Atâ, 361, 371, 376, 377, 381-383
Vâsıliyye, 377
Vaux, Carre de, 87, 94, 95
Vecdiyye, 256-258
Veda dini, 64
Vedâ Haccı, 214, 284
Velîd b. Muğîre, 169
Velîd b. Utbe, 195, 323, 323, 325
Venedik, 476
Veysel Karanî, 407, 479
vicdânî fıkıh, 240
Vişnu, 457
Voltaire, 87, 88, 90, 204, 207
vücûd (varlık) nisbeti, 66
vücûdiyyûn (bkz. panteizm)
Vücutçular, 37, 39
Wascherau, 83, 392
Weil, 87, 89, 97, 128, 160, 161, 190, 199

Y

Ya'kûb, 253
Ya'lâ b. Ümeyye, 313
Yahova, 127, 264, 465
Yahudilik, 28, 127
Yahyâ (Sinhâce kabilesi reisi), 447
Yakaza b. Mürre, 191
Yaktân-Kahtân, 117
Yâsir, 162
Yavuz Sultan Selim, 496
Yemâme, 111, 215
Yemen, 110-119, 129, 138, 141, 197, 273, 350, 351, 358, 411
Yenbu', 112
Yeniçeriler, 490, 491, 500
Yermuk Savaşı, 320
Yesu (Bkz. İsâ)
Yezîd b. Ebî Süfyân, 312
Yezîd b. Muâviye, 355, 359, 442
Yezîd, III., 357
Yezîdî, -ler, 375
Yezîdiyye, 375
Yunan felsefesi, 265, 377, 383, 432
Yunan medeniyeti, 34, 131-133, 357, 432
Yunanlılar, 48, 63-65, 118, 133, 134, 417
Yun-Nan, 534
Yûnusiyye (Mürcie fırkası), 369, 387
Yûsuf Neccâr, 158

Z

Zağferâniyye, 388
Zâhirî, -ler, 89
Zellâka, 476
Zengibar, 374
Zerâriyye, 369
Zerdüşt, 131, 135, 353, 391, 392, 435, 516
Zerdüşt dini, 63, 94, 353, 516
Zerkâviyye, 488
Zeus, 132
Zeyd b. Ali, 371
Zeyd b. Hârise, 162, 170, 188, 221
Zeyd b. Sâbit, 313
Zeydî, -ler, 371, 372
Zeydiyye, 371
Zeyneb (Hv. Peygamber'in kızı), 191
Zeyneb (Hz. Peygamber'in hanımı), 204, 206
Zeyneb (Hz. Peygamber'in Zeyd'den boşanan hanımı), 201, 204, 206, 207, 221, 222
Zübeyr b. Avvâm, 151, 162, 163, 191, 272, 278, 291, 293, 299, 313, 317, 319-321, 324, 325, 327, 330, 338, 343, 346, 347-349
Zübeyr bin Abdulmuttalib, 141